

GÖTEBORG

EN ÖVERSIKT VID TREHUNDRAÅRSJUBILEET 1923

ÖVER STADENS KOMMUNALA, KULTURELLA OCH SOCIALA FÖRHÅLLANDEN SAMT VIKTIGASTE NÄRINGSGRENAR

UTGIVEN AV STADSFULLMÄKTIGES JUBILEUMSBEREDNING GENOM NILS WIMARSON

MED KARTA ÖVER GÖTEBORG 1923 AV A. SÖDERGREN

GÖTEBORG 1923 ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

Förord till den elektroniska utgåvan

Ingår som nr 20 i serien *Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté.*

Verket scannades, anpassades och OCR-tolkades för Projekt Runeberg i augusti 2015 av Bert H. Den på titelbladet omnämnda kartan saknas.

Förord

När Göteborgs stadsfullmäktige den 25 november 1915 fastställde planen för högtidlighållandet av trehundraårsminnet av stadens grundläggning, ingick däri bl. a. »utgivandet av en bok om Göteborg, upptagande och belysande stadens kommunala och kulturella förhållanden, viktigare näringsgrenar m. m. vid tiden för utgivandet». Redigerandet och utgivandet av denna bok anförtroddes av stadsfullmäktiges jubileumsberedning åt d:r Sigurd Hansson. D:r Hansson blev emellertid av andra göromål och uppdrag urståudsatt att lägga hand vid arbetet. Beredningen anmodade i stället docenten Sven Grauers att övertaga uppgiften; men docent Grauers, som var starkt tagen i anspråk av det stora arbetet att för stadens räkning utgiva Nya Lödöse tänkeböcker, fann sig efter någon betänketid nödsakad att frånsäga sig förtroendet. Man var då inne i maj månad 1922. I början av juni s. å. mottog jag en anmodan från jubileumsberedningen att åtaga mig utgivandet och redigerandet av den ifrågavarande stora kommunalboken med huvudsaklig ledning av en genom hrr Hansson och Grauers förberedd plan, dagteck-nad den 29 maj s. å. Sysselsatt med det omfattande arbetet att utge de övriga jubi-

leumspublikationerna, tvekade jag, huruvida jag borde åtaga mig detta nya och mycket krävande uppdrag. Jag tvivlade dessutom starkt på uppgiftens utför-barhet. Boken borde ovillkorligt vara färdig under jubileumsutställningens lopp, och tiden var betänkligt långt framskriden. Jag ansåg mig dock slutligen böra våga försöket. När boken nu i dagarna föreligger tryckt, ha femton och en halv månader förflutit sedan jag övertog uppdraget.

Några ord böra tilläggas rörande uppdragets fullföljande samt de grundsatser jag därvid följt. Det ovannämnda, av jubileumsberedningen utstakade programmet har kunnat utföras utom i två punkter. De gälla Göteborgs stads bostadsförmedling samt hantverket i Göteborg. Vad förstnämnda beträffar, kunde jag ej annat än erkänna riktigheten av den åsikt, som framfördes av ordföranden i anstaltens styrelse, nämligen att anstalten vore så ung och dess verksamhet och resultat ännu så obestämda och ovissa, att någon redogörelse med fasta linjer knappast kunde åstadkommas, som kunde ge något utöver vad den kommunala statistiken meddelar. Vad redogörelsen för hantverket angår, blev den påtänkte författaren av denna avdelning i boken hindrad genom sitt arbete i utställningens tjänst. Någon specialstatistik över hantverket existerar ej, och det konstaterades, att Hantverks- och Industriforeningens arkivmaterial ej var av sådan beskaffenhet, att en i ämnet mindre bevandrad person kunde åstadkomma något som svarade mot önskningarna. På detta sätt uppkom onekligen ett tomrum i arbetet. Däremot har verket utökats på andra punkter. De grundlinjer,som av jubileumsberedningen antogos i maj 1922, kunde betecknas som ett mi-nimiprogram, med en begränsning som tydligt var förestavad av hänsynen till tidens knapphet. Flera sålunda i programmet gjorda uteslutningar befunnos vid närmare prövning vara av en för arbetets valör rätt beklaglig art. I samråd med beredningens ordförande beslöt jag försöka att få åtminstone de flesta av dessa luckor fyllda. Detta har också lyckats mig. På sådant sätt ha tillkommit uppsatserna Arbetarrörelsen, Nykterhetsrörelsen, Göteborgssystemet, Göteborgs stads arbetsförmedling, Göteborgs sjömanshus, Göteborgs stads lärlings-och yrkesskolor, Tidningspressen samt Det politiska livet och de allmänna valen. På den sistnämnda uppsatsen måste ett bestämt krav ställas i fråga om opartiskhet och objektivitet. Författarens manuskript har därför förelagts för tre personer i framskjuten politisk och kommunalpolitisk ställning inom staden, herrar Axel Dahlström, K. G. Karlsson och Herman Kunze, vilka godhetsfullt granskat framställningen, vadan denna torde fylla alla fordringar i berörda hänseende.

Framställningen i de olika uppsatserna inledes genomgående med en kortfattad historisk orientering. Härvid har dock av utrymmeshänsyn en mycket kraftig gallring av det sammanförda materialet måst ske. Av samma skäl har det personhistoriska momentet överallt starkt begränsats. Förteckningar över tjänstemän i de kommunala verken och institutionerna eller över ledamöter i stadens styrelser ha sålunda ej medtagits; de skulle över hövan ha ökat arbetets redan dessförutan stora omfång. Endast i två punkter ha avvikelser härifrån gjorts, i det enligt inom jubileumsberedningen särskilt framställt yrkande förteckningar införts dels över Göteborgs stadsfullmäktige 1863—1923, dels över stadens riksdagsmän 1867—1923. Jag har utarbetat en detaljerad innehållsöversikt till arbetet, enär jag ansett en sådan oumbärlig.

Arbetets färdigställande under den korta tid som stått till buds har givetvis ej varit möjligt utan att stora krav ställts på stadens tjänstemän samt även på andra personer som måst anlitas för vissa avdelningars utarbetande. I många fall ha de kommunala verkens och inrättningarnas chefer själva tagit på sig bördan. Det tillkommer icke mig att till författarna och deras medhjälpare framföra samhällets tack. Men jag anser som en skyldighet att vitsorda det intresse och nit, den oförtrutenhet och åhåga för uppgiften som på alla håll mött mig, även i de upprepade fall där det krävts att offra vilotid eller semester, och varförutan bokens utarbetande inom den tid, som nu skett, varit omöjligt. För min egen del må det tillåtas mig att här ge uttryck åt min tacksamhet för det tillmötesgående, förtroende och överseende samt för den personliga välvilja jag rönt både från jubileumsberedningens, från författarnas och från de kommunala myndigheternas och styrelsernas sida.

Göteborg den 19 september 1923.

Nils Wimarson

Göteborgs stads uppkomst, område och indelning samt utveckling i demografiskt hänseende

Av

WERNER GÖRANSSON

Det ursprungliga stadsområdet. Befolkning och indelning

GÖTEBORGS stads område utgöres dels av den s. k. donationsjorden, d. v. s.

det för stadsbebyggandet av ålder upplåtna området, dels av annan till donationsjorden icke hänförlig areal, som tid efter annan införlivats med staden från angränsande kommuner.

De till staden av Kronan donerade jordegendomarna äro: Eklandahem-

manen, Gullbergs ängar, Kvibergs- och Härlandahemmanen, Sävedals härad, det sistnämnda, såvida det Kronan år 1621 tillkomme, men med »hvar och een privato sitt rätte Dominium och rättighet i allo måtto förbehållit», samt fyra hemman i Mölndal (Askims härad) och Mölndals ström med därtill hörande land1. — Området i fråga omfattar f. n. en areal av sammanlagt 1,424,07 hektar, varav emellertid 37,4 hektar — kring skansarna Kronan och Eejonet — äges och disponeras av staten, vadan stadens egen donationsj ord omfattar 1,386,67 hektar.

Nuvarande Göteborg, vars privilegier äro daterade den 4 juni 1621, an-lades på Gullbergs äng i öster och Eklanda by i väster nedanför Kvarnberget och Otterhällebergen. Den ursprungliga stadsplanen begränsades helt och hållet av vallgraven, som gick i en vid båge från älven vid nuvarande Dilla Bommen i sicksack till älven västerut vid Dilla Otterhällan, där vallgraven, numera som bekant uträtad, benämnes Rosenlundskanalen. Ännu vid 1800-talets början var den egentliga staden begränsad till området innanför vallgraven och omgiven av de gamla fästningsverken.

1 Den i donationen ingående s. k. Alingsåsskogen —- eller väl riktigare nyttjanderätten till densamma —- kommer i detta sammanhang ej i betraktande.Stadens första bebyggare utgjordes, utom av svenskar, som på konungens befallning eller av annan anledning inflyttat från de förutvarande städerna Nylöse och hisingska Göteborg, till stor del av från främmande land inflyttade personer, framför allt holländare, men även skottar och tyskar samt ett mindre antal engelsmän, som Gustav II Adolf låtit inbjuda till bosättning i den nya staden.

De inflyttade utlänningarna representerade vitt skilda samhällslager och olika medborgerlig valör. Flertalet voro till yrket köpmän och hantverkare, men även en del holländska bönder sökte sig väg hit. Stora delar av stadens jordar styckades i s. k. landerier, som utarrenderades företrädesvis åt dessa bönder mot att de skulle förse staden med lantmannaproduk-

ter. Dessa landerier kommo emellertid under 1600-talets lopp till större delen att besittas av stadens förnämligare borgare, magistratspersoner o. a., som ofta mot en mycket låg arrendesumma innehade desamma på »evär-derlig tid», d. v. s. så länge arvingar funnos, och blevo först under 1900-talet av staden inlösta mot stora summor.

Om själva förloppet av inflyttningen svävar man ännu i stor okunnighet. Att holländarnas inflyttning tagit sin början och sannolikt väsentligen ägt rum 1621 torde emellertid vara säkert, även om till en början icke kan spåras någon vidare fart i byggnadsverksamheten. Omkring mitten av år 1621 synes nämligen endast tre eller fyra hus ha varit uppförda. Flera direkta åtgärder för den nya stadens uppkomst och utveckling, i förening med dess för handels- och sjöfartsrörelse högst fördelaktiga läge verkade emellertid utan tvivel därhän, att Göteborg inom kort, eller redan under Gustav Adolfs tid, uppnådde en för svenska städer mindre vanlig utveckling. Man har uppskattat inflyttningen (inkl. dem, som kvarvarit från det hisingska Göteborg) till omkring 200 borgare (familjer), vilket torde motsvara en folkmängd av c: a 500 personer, en för dåtida förhållanden ingalunda föraktlig siffra, om man tar i betraktande, att t. ex. i Söderköping år 1571 — Sveriges dåvarande näst största stad

— antalet borgare uppgives till 140; Norrköping har vid samma tidpunkt att uppvisa 57, Skövde 51 och Skara endast 24 borgare.

Stadens utveckling synes sålunda till en början gått raskt framåt. För fastställande av invånarantalet under 1620-talet äger man ej nödigt källmaterial, i det mantals- och skattelängder felas och kyrkoböcker endastfinnas bevarade för tyska församlingen. Den av en Göteborgsforskare anförda uppgiften att »stadens befolkning år 1624 redan torde hava bestigit sig till något över ett tusen personer»1 synes alltså vara grundad blott på en ungefärlig uppskattning. År 1635 uppgick emellertid2 antalet mantalsskrivna personer till 1,150, vilket torde motsvara ett invånarantal av 2,000. Av åtskilliga omständigheter vill det dock synas, som skulle Göteborgs framåtskridande under denna tid i icke ringa mån hämmats på grund av misshälligheter i själva stadsstyrelsen. År 1643 uppgives antalet mantalsskrivna personer till 1,830 motsvarande en folkmängd av 4 ä 5,000 personer. En stark nedgång inträffade under åren 1644—47, vilket sannolikt berodde av det danska kriget 1643—45, under vilket staden flera gånger var allvarligt hotad. Dock har det nuvarande Göteborg, i motsats till sina föregångare vid Göta älv, aldrig härjats och bränts av fiendehand. Det oaktat torde ingen annan svensk stad så ofta och i sådan omfattning som Göteborg varit utsatt för ödeläggande eldsvådor, en omständighet, som naturligtvis icke kunnat undgå att i viss mån verka hämmande på stadens såväl ekonomiska som demografiska utveckling. Redan under 1600-talet inträffade sålunda två stora eldsvådor (under ett och samma år, 1669), under 1700-talet icke mindre än sex, samt i början av 1800-talet tre ka-tastrofartade olyckor av ifrågavarande slag3.

Även under början av 1700-talet drabbades Göteborg hårt av ofredens tunga, vilken, om än ej alldeles förlamande stadens näringsliv, dock givetvis även sätter sina spår i dess demografiska historia. År 1716 uppskattas folkmängden till omkring 6,500 personer. Sedan fredligare förhållanden inträtt efter 1720, gick staden emellertid åter raskt framåt, så att man kan säga, att Göteborg under senare hälften av 1700-talet upplevde en verklig storhetstid. När Cederbourg, år 1739, utgav sin beskrivning över Göteborg, uppgick invånarantalet till 12,761 personer, utom den i staden förlagda militären, som inkl. hustrur och barn uppgives till 2,179, samt amiralitets- och skolstaten, som ej upptogs i räkningen. Folkmängden synes emellertid från denna tid icke tilltagit i samma proportion som stadens rö-

1 Axel Ramm i Sveriges handel och industri, Göteborg, avd. I (Gbg 1903), sid. 76.

2 Enligt Carl RydquisT, Beskrivning över Göteborg, (Officiell utredning), Gbg 1860, sid. 252.

3 Närmare uppgifter om dessa eldsvådor meddelas i artikeln Brandväsendet i denna skrift.relse. År 1766 utgjorde nämligen folkmängden i Göteborg, enligt uppgift i Inrikes Tidningen, icke mer än 10,087 personer. Uppgifterna från denna tid lämna dock åtskilligt övrigt att önska i fråga om noggrannhet. — I Ujungbergs »Försök till allmän statistik» uppgives sålunda Göteborgs folkmängd år 1795 till i5,oi71, medan av Nicander (i Vetenskapsakademiens handlingar) Göteborgs »sannolika», d. v. s. av honom beräknade folkmängd för samma år uppgives till 12,454 och den »verkliga» till 12,017 personer. I Ai.mouists värdefulla uppsats om »Befolkningsförhållandena i Göteborg 1776—1885» (publicerad i Göteborgs Hälsovårdsnämnds årsberättelse för år 1890), vari bl. a. även återgivas vissa uppgifter från folkräkningarna i Göteborg 1795—1880, uppgives åter Göteborgs folkmängd 1795 till 12,189 personer, vilken uppgift dock icke gör anspråk på att vara fullständig, då den endast avser fyra av stadens dåvarande församlingar, nämligen Gustavi Domkyrko-, Kristine-, Garnisons- samt Fattighus- (och Korrektions-)församlingarna.

Till jämförelse må nämnas, att Stockholms folkmängdssiffra år 1795 (enligt Tjungberg) uppgick till 74,738 invånare, eller till 5 ä 6 gånger så stor som Göteborgs. Tredje rummet intogs vid denna tid av Karlskrona, som vid slutet av 1700-talet understundom tävlade med Göteborg om andra platsen. Staden i fråga hade, enligt förenämnda källa, år 1795 att uppvisa en folkmängdssiffra av 14,100 personer. Bland Sveriges (nuvarande) övriga städer intogs fjärde rummet av Norrköping med 6,510, varefter följde Gävle, Uppsala och Malmö, i här nämnd ordning, med över 5,000 invånare vardera. Rangordningen ur demografisk synpunkt bland rikets städer har sålunda ej i ringa mån ändrats. Tillförlitliga uppgifter angående Göteborgs — liksom svenska städers i allmänhet — folkmängdsförhållanden föreligga emellertid först från början av 1800-talet.

Staden inom de forna fästniugsvallarna eller det ursprungligen bebyggda stadsområdet indelades i 10 rotar, vilka motsvarades av husraderna i de från väster till öster löpande gatorna, begynnande med Vallgatan i söder, i:sta roten, intill Spannmålsgatan i norr, io:de roten. Men sedan i följd av 1807 års kontrakt med Kronan om fästningsverkens rasering m. m. de innanför fästningsgravarna uppkastade vallarna borttagits och planerats till tomter, torg och öppna platser, blev det sålunda norr och söder 1 I denna siffra torde emellertid även Majornas folkmängd vara inräknad.

IOom de forna fästningsgravarna tillkomna stadsområdet indelat i 8 nya kvarter.

Redan vid stadens grundläggning, berättar Cederbourg, hade emellertid invånarna gjort mindre intagor och anlagt trädgårdar västerut emot sjökanten mellan staden och Stigberget, eller det nuvarande Masthugget, vilken mark den tiden benämndes Hagarna. Dessa trädgårdar blevo begynnelsen till förstäderna Haga och Masthugget. Sålunda omtalas redan på 1630-talet borgare i de olika »Hagarna». — Genom resolution den 5 oktober 1647 anbefallde drottning Kristina, att enär utrymmet i staden inom fästningsverken blev för trångt, utom befästningen skulle »avritas en läglig och bekväm plats», passande till »en Malm eller Förstad», för att till de borgare, som där ville bosätta sig, låta utdela och utstaka de rum och tomter, som voro belägna närmast staden. De, som slogo sig ned här ute, voro i allmänhet sjöfolk, som här icke voro hindrade av att stadsportarna nattetid höllos stängda. Huruvida med ifrågavarande område avsågs nuvarande Masthugget eller Västra Haga kan emellertid vara tvivelaktigt, enär Göteborgs magistrat i mars 1659 anhöll hos Kungl. Maj:t »att få platsen mellan Risås och staden till bebyggande, i stället för den förut medgivna mellan Gullberg och staden».

Husägarna i »Hagarna» voro skyldiga att vid belägring av staden nedriva sina hus, vilket även skedde t. ex. 1676, utan annan ersättning än den, att de blevo tilldelade nya platser å stadens utmark, där det s. k. östra Haga nu är beläget. Många mottogo emellertid icke denna ersättning utan flyttade ut åt landet, och de, som mottogo den, måste ännu en gång flytta, när kommunikationslinjen 1689 skulle dragas mellan staden och skansen Kronan. De hade dessutom måst nedriva sina hus, när danskarna under Karl XI:s krig hotade att gå över Göta älv. Genom nyssnämnda kommunikationslinje (vid nuvarande Kaponniergatan) skildes mellan östra och Västra Haga, vartill sedermera år 1811 längst österut kom Nya Haga.

Den väster om Rosenlundsvägen belägna stadsdelen, som ännu vid mitten av 1700-talet räknades till Haga, fick sedermera benämningen Masthugget efter de längs älvstranden, allt ifrån Stigberget ned emot stadsporten, tidigare belägna s. k. masthamnarna, varest köpmännen förvaradesina från Göta älv ankommande master, bräder, blockar m. m.1 Denna nya stadsdel, Masthugget, erhöll rotenumret ii, medan det nuvarande Haga (Västra, Östra och Nya Haga) icke erhöllo roteuummer. — Vid vallgravens utmynning i älven anlades en hamn vid Pusterviken, varest tillkom ett byggnadskvarter, i dagligt tal ännu kallat Pustervik.

Stadens I2:te rote omfattade ursprungligen all stadens donations jord, som var belägen utanför det av vallgraven begränsade äldre stadsområdet, med undantag av de förenämnda förstäderna Masthugget, Västra, Östra och Nya Haga, men i den mån stadsplanen blivit utsträckt att omfatta delar av 12:te roten, ha dessa planlagda delar erhållit nya rotenummer fr. o. m. 131de t. o. m. 2o:de rotarna; dock så, att de inom dessa nya rotar belägna äldre tomter, lägenheter och landerier fortfarande upptagas såsom tillhörande I2:te roten och först när och i den mån de av staden avyttras, erhålla nummer i den rote, vartill de enligt stadsplanen skola höra.

Stadsområdets senare utvidgning. Nuvarande areal

Utanför stadsgränsen lågo i väster och sydväst stora, till den ursprungliga donations]orden icke hänförliga områden, som tillhörde Älvsborgs slott. Dessa områden, som benämndes Älvsborgs ladugårds ägor, voro belägna i Örgryte socken och sträckte sig längs älven till Stigbergsliden och därifrån i rak linje till skansen Kronan samt vidare söderut förbi Änggårdens skogvaktareboställe och omfattade alltså större delen av nuvarande Masthugget, Majorna och Slottsskogen. Västra delen härav (eller området utanför nuvarande Slottsskogsgatan) utgjordes till stor del av åker, medan det övriga, som kallades Sundshagen, Änggårds- eller Slottsskogen, upptogs av berg, ängar och ekskogsbackar. Av en kungl. förordning av år 1624 att döma, synes Slottsskogen besitta gamla anor som folkpark. I nämnda förordning heter det nämligen bl. a.: »Såsom av borgerskapet begäres, att

dem må överlåtas med deras hustrur och barn om sommartid förluste sig uti Engegårds skog, så vill Hans Kongl. Maj:t dem sådant icke förment hava, allenast de icke där hugga neder skogen och fälla djur eller bruka någon annan motvillighet»2. — En begynnelse till nuvarande stadsdelen

1 Redan på 1600-talet var handeln med master betydande i Göteborg, och ännu mot slutet av I7:de århundradet omnämnes ett särskilt gille eller skrå, benämnt masthuggare.

2 Citatet återgivet efter AriN och Hofstedt, Ur Göteborgs historia, Gbg 1913, sid. 69.Majorna kan spåras redan å en gammal karta av år 1655, där under namnet »Majerna» finnas upptagna sju små hus ungefär vid nuvarande Slotts-skogsgatans början.

Genom kungl. resolution den 20 januari 1651 skänktes till staden »till dess större utrymme Elfsborgs ladugård med alla dess egor (doek undantagandes ett stycke land kring om Ryssås skans till Officerarnas hästar, så ock den hage, som Djur- och Ängevaktaren bor uppå) att njuta, bruka och behålla evärderligen, qvitt och fritt för all dess ordinarie och extra ordinarie ränta», vilken donation emellertid kort efteråt, eller år 1656, åter indrogs till Kronan och anslogs till landshövdingens lön. — Till belöning för de stora uppoffringar stadens borgare underkastat sig under Karl XII:s krig donerades genom ett i Torpum år 1716 utfärdat brev på vissa villkor förenämnda områden (och, som det vill synas, ytterligare någon mark) ånyo till staden. Ehuru de till privilegierna fogade villkoren icke stode att uppfylla, stadfästes emellertid donationen av konungen men upphävdes redan år 1719 av ständerna, varvid området i fråga ånyo indrogs till Kronan, som först i samband med Majornas införlivning med Göteborg (1868) mot vederlag på nytt överlät Kungsladugård med utmarker till staden, i vilken överlåtelse dock stipulerades, »att den till Slottsskogslägenhe-terna hörande duglige skog bibehölls för att till parkanläggning för staden användas ».

I äldre tider var Majorna, som under 1700-talet utvecklade sig till ett betydande förstadssamhälle, huvudsakligen bebott av sjöfolk och varvsar-betare, i själva verket Göteborgs hamnstad, enär större fartyg den tiden endast med svårighet kunde gå upp för älven till Göteborgs inre hamn. Sina glansdagar upplevde samhället under senare hälften av 1700-talet och början av följande århundrade. — I kyrkligt hänseende var samhället uppdelat i Amiralitets- och Mariebergsförsamlingarna, som från 1821 kallades förenade Kustförsamlingarna och sedermera 1826 sammanslogos till Karl Johans församling med en gemensam kyrka. Sedan Majorna 1847 erhållit handelsrättigheter i likhet med själva staden, blev frågan om dess införlivning aktuell. Efter långvariga underhandlingar blev genom kungl. brev den 1 februari 1867 Karl Johans församling fr. o. m. 1868 års ingång inkorporerat med Göteborgs stad. Den areal, som härigenom tillfördes staden, utgjorde omkring 670 har.Nya Varvet (f. d. Kgl. Flottans garnisonsförsamling), som av ålder i tabellverket inräknats i Göteborgs stads folkmängd1, ehuru beläget i Frölunda socken, överflyttades i samband med Majornas införlivning från Göteborgs stad till landet och Askims härad. Jämlikt kungl. brev den 5 maj 1876 skulle Nya Varvet tillsvidare utgöra en särskild församling och kommun. Socknen omfattar enligt jordeboken för nyssnämnda härad 71/240 mtl Skår eller Påvelund förr tillhörande Västra Frölunda (tidigare benämnt endast Frölunda) socken, och lägenheterna Kronovarvet, som förut tillhört ö r g r y t e socken av Sävedals härad. Enligt kungl. brev den 16 maj 1919 skall fr. o. m. dag, som framdeles kommer att bestämmas hela Nya Varvets socken i allo införlivas med staden och i kyrkligt avseende hänföras till Karl Johans församling. Socknens areal utgör c:a 76 har, varav 27 har vatten.

I samband med Majornas införlivning med staden blev vidare bestämt, att personalen å Ny-Elfsborgs fästning, belägen inom Fundby sockens område, skulle hänföras till landet och Östra Hisings härad i stället för att, såsom förut skett, inräknas i Göteborgs stads folkmängd.

På älvens norra strand anlades under 1800-talets sista årtionden på den utfyllda Hisingsvassen den ena industriella anläggningen efter den andra. Denna omständighet i förening med angelägenheten av att på ett tillfredsställande sätt få stadens hamnfråga ordnad, gjorde frågan om detta områdes införlivande med staden aktuell. Stadens första förvärv av hithörande områden skedde 1876, då Tingstadsvassen (omkring 135 har) i Backa socken inköptes, vilket område jämlikt kungl. brev den 8 december 1881 fr. o. m. 1882 års ingång

införlivades med staden. Redan 1867 hade emellertid staden inköpt hela Sannegården i Lundby socken, där man redan förut haft mudderupplagsplats. Efter långvariga underhandlingar inkorporerades jämlikt kungl. brev den 3 mars 1905 fr. o. m. 1906 års ingång Lundby kommuns hela område i administrativt, kommunalt och judiciellt hänseende med Göteborgs stad, till vars folkskolestyrelse även förlagts Lundby folkskoleväsende, varemot i övrigt Lundby församling i kyrkligt hänseende fortfarande är skilt från Göteborg. Lundby kommun omfattar en areal av c:a 2,787 har, varav 91 har vatten.

Innan Örgryte församling i sin helhet (fr. o. m. 1922 års ingång) inkor-1 Jfr tablån å sid. 20.porerades med Göteborgs stad, hade följande områden avskilts och i allo införlivats med staden:

1) Genom kungl. brev den 3 november 1870 3/80 mtl av frälsehemmanet Krokslätt Norgården.

2) Genom kungl. brev den 3 mars 1882 fr. o. m. nästföljande års ingång 1/12 mtl av Krokslätt Norregården, Landala kallat, och egendomen Gibraltar eller 1:35,549/1,022,560 mtl av Krokslätt Kongegården, med den till 1/32 mtl av sistnämnda hemman hörande utmark utom en torvmosse. (Inom de s.k. Landalaber-gen utövade jämlikt kungl. brev den 14 februari 1897 poliskammaren i Göteborg enahanda myndighet och domsrätt som i staden.)

3) Genom kungl. brev den 2r augusti 1903 fr. o. m. 1904 års ingång 2/5 mtl av Stora Änggården samt vissa delar om sammanlagt 601/18,060 mtl av Lilla Änggården.

4) Genom kungl. brev den r2 juni rgo8 fr. o. m. 1909 års ingång 7/16 mtl Litt. Ca Kålltorp nr r Nedergård, 5/6 mtl Litt. Ba och 1/720 mtl Litt. Aa Kålltorp nr 2 Övergård, lägenheten Kålltorp nr 3 ävensom vissa andra områden.

5) Genom kungl. brev den 14 april 1917 fr. o. m. 1918 års ingång den del av hemmanet Änggården nr 1 i Örgryte socken, som betecknats med Litt. A och åsatts 1/60 mtl ävensom med vissa undantag av den del av samma hemman, som betecknats med Litt. Bb och åsatts 1/20 mtl.

Jämlikt kungl. brev den 19 augusti 1921 införlivades slutligen, såsom ovan framhållits, fr. o. m. 1922 års ingång återstoden av örgryte kommun (inalles omfattande en areal av c:a 1,849 har, varav 101 har vatten) med därinom belägna tre municipalsamhällen, Gårda, Lunden och Krokslätt, i administrativt, kommunalt och judiciellt hänseende med Göteborgs stad, varvid dock folkskoleväsendet inom det införlivade området avskildes från den kyrkliga kommunen och förlädes under stadsfullmäktige och stadens allmänna folkskolestyrelses förvaltning i enlighet med de i sådant avseende för staden gällande stadganden, men skulle i fråga om de ecklesiastika förhållandena tills vidare ingen annan ändring äga rum.

Genom införlivningarna har stadens område (från att från början endast omfattat donations jorden om 1423,07 har) sålunda utvidgats till att omfatta en sammanlagt areal av c:a 7,497 har (utom Nya Varvet, som ännu ej definitivt införlivats med staden) och omsluter nu samtliga äldre stads -områden, från Gamlestaden, det forna Nylöse, i öster till Älvsborg och det hisingska Göteborg västerut.Göteborgs demografiska utveckling under 1800- och 1900-talen

Redan av föregående kapitel framgår, att Göteborgs utveckling till storstad icke på allvar tagit fart förrän under 1800-talets lopp. En god mätare på denna utveckling erbjuder studiet av folkmängdsförhållandena. Med rätta yttrar en statistiker: »Den förnämsta av alla rikedomar är otvi-

velaktigt folkrikedom. Med en ansenligare folknummer besitter ett samfund icke blott en betydande materiell styrka, utan även ett större antal intelligenta krafter, vilka genom en systematisk utveckling förvandlas till en makt».

Vid en undersökning av folkmängdsförhållandena i ett samhälle som Göteborg kan man begagna sig av olika slag av folkmängdsuppgifter: den kyrkliga (rättsliga) folkmängden, d. v. s. folkmängden enligt prästerskapets uppgifter ur kyrkoböckerna, den mantalsskrivna (eller faktiska) folkmängden, vars källa utgöres av mantalslängderna samt (från senare tid) bostadsfolk-mängden, som grundar sig på resultatet från de (sedan år

1905) vart femte år återkommande bostadsräkningarna.

Den ojämförligt viktigaste av ovannämnda slag av folkmängdsuppgifter är den kyrkoskrivna eller rättsliga folkmängden — även om det länge varit ett känt förhållande, att prästerskapets uppgifter för Göteborg i allmänhet (åtminstone för tidigare år) visat benägenhet att överskrida den mantalsskrivna befolkningen samt att denna i sin tur något överstigit bostads-folkmängden. Differenserna mellan ifrågavarande slag av folkmängdsuppgifter äro, om ock i och för sig anmärkningsvärda, dock icke av den storlek, att de leda till synnerliga olikheter, om man behandlar en del statistiska spörsmål på grundval av det ena eller det andra slaget av folkmängds-uppgifter. Vid följande summariska översikt av folkmängden komma Statistiska Centralbyråns siffror att användas, närmast av det skäl, att dess siffror äro officiella och därför även i allmänhet pläga läggas till grund för undersökningar av här ifrågavarande slag.

En regelbunden fullt organiserad befolkningsstatistik kom i vårt land till stånd så pass tidigt som år 1749, då det s. k. tabellverket (föregångare till nuvarande Statistiska Centralbyrån) inrättades, men först genom en kungl. förordning av den 11 maj 1802 ingingo direkt till kommissionen över tabellverket särskilda tabeller för varje stadsförsamling, en bestämmelse, som vad folkmängden angår, lände till efterrättelse fr. o. m. 1805 års folkräkning, vilket sistnämnda år länge ansågs vara det tidigaste, för vilket städernas folkmängd kunde med säkerhet angivas. Emellertid förefunnos i verkligheten uppgifter rörande städernas folkmängd jämväl för sekelskiftet den 31 december 1800, enär i de genom ovannämnda kungl. förordning stadfästa nya tabellformulären fanns en rad för angivande av »Summan av Folkhopen i föregående Quinquennii Tabell», och skulle sålunda på den nämnda raden i de till 1805 års folkräkning avgivna stadstabellerna antecknas stadens folkmängd vid slutet av år 1800. En dylik anteckning finnes också verkställd för samtliga städer, och har med ledning därav av överdirektör E-Widei.L1 upprättats en tablå över folkmängden i Sveriges städer år 1800. Som ifrågavarande folkmängdsuppgifter äro baserade på uppgifter från var och en av de särskilda stadsförsamlingarna, torde en översikt av Göteborgs församlingsindelning vid sekelskiftet den 31 december år 1800 här vara på sin plats.

Vid nämnda tid funnos i Göteborg följande församlingar, nämligen Gus-tavi Domkyrkoförsamling med en kyrkoskriven folkmängd av 6,510 personer, Kristine församling med 2,328 samt Garnisons- eller Kr onhusför samlingen med 3,415 personer, vilket tillsammans utgör 12,253 invånare, en siffra som i den statistiska litteraturen stundom förekommer som uttryck för Göteborgs folkmängd år 1800. Om man vill hava stadens folkmängd fullständig och jämförbar med uppgifterna för närmast följande årtionden, bör emellertid denna siffra kompletteras med uppgifter från Fattighusin-rättningen och Ny-Elfsborg (Straffängelse) samt Kronohospitalsförsamlingen, vilken sistnämnda församling visserligen var belägen å landsbygden utom staden, men å jord, som donerats till staden och såväl i juridiskt, administrativt och ecklesiastikt hänseende tillhörde Göteborgs stad såsom en självständig, icke under någon annan lydande församling. Då emellertid folkmängdsuppgifter för nyssnämnda inrättningar eller församlingar saknas för år 1800, har 1805 års siffra måst användas. Då dessa för sistnämnda år uppgivas för Fattighusinrättningen och Ny-Elfsborg till resp. 198 och 97 personer samt för Kronohospitalsförsamlingen till 256 personer, skulle Göteborgs folkmängd vid sekelskiftet den 31 december 1800 böra upptagas till sammanlagt 12,804 personer, vilken siffra jämväl uppgives i ovannämnda av överdirektör Widell upprättade tablå över folkmängden i Sve-

1 Se Statistisk Tidskrift 1906 h. 2, sid. 160 o. {{.riges städer och som numera i allmänhet även plägar angivas som stadens officiella folkmängdssiffra vid ifrågavarande tidpunkt1.

Sin första territoriella församlingsindelning erhöll Göteborg först genom kungl. förordningen den 5 maj 1882, vari stadgades, att Göteborgs stad med Karl Johans församling och de lägenheter, som genom kungl. breven den 1 februari 1867 och den 3 mars 1882 blivit med staden förenade, skulle utgöra sex territoriella församlingar. Personer tillhörande Garnisonen eller Tyska församlingen voro undantagna från skyldigheten att tillhöra territorialforsamling. Regleringen trädde i kraft den 1 maj 1883. Nuvarande (sedan 1908 gällande) församlingsindelning ter sig sålunda:

1) Guslavi Domkyrkoförsamling, omfattande stadens 1—4 rotar, 5:te roten nr 1—52, 7—10 kvarteren, I3:de

roten nr 1—80 samt I4:de roten nr 1—55; eller området mellan Göta älv, Stora Hamnkanalen, Fattighusån, Vallgraven, Gamla Allén, Vasagatan, Haga Kyrkogata, Södra Allégatan, Järntorget, Jämtorgsgatan och Rosenlundskanalen.

2) Kristine Församling, omfattande stadens 51te rote nr 53—slut, 6—10 rotarna. Magasinskvarteret, I2:te roten fr. nr 19 Ulla Olskroken till nr 67, 6:te kvarteret, i6:de och I7:de rotarna samt Tingstads vassen, eller området väster om Gullbergsån och Mölndalsån från Gullbergsbro till Fattighusån samt norr om Fattighusån och Stora Hamnkanalen till Göta älv.

3) Gamlestadsförsamlingen, omfattande stadens I2:te rote nr 1—19 Stora Olskroken, 18—20 rotarna; eller området öster om Gullbergsån samt delar av Kålltorp.

4) Vasa församling, församlingens Östra del omfattar stadens I2:te rote fr. o. m. nr 68 Trädgårdsföreningen till rotens slut, I4:de roten nr 56 till rotens slut samt I5:de roten; församlingens Västra del omfattar stadens I3:de rote nr 81 AA till rotens slut och Västra Brantdala samt Gibraltar och Landala; eller i dess helhet området mellan Vasagatan, Gamla Allén, Vallgraven, Fattighusån, Mölndalsån, stadens gräns mot landsbygden, gränsen mellan Landala och Annedal samt Murare-, Besvärs-, Förenings- och Haga Kyrkogatorna.

5) Haga församling, omfattande Östra, Nya och Västra Haga med Skansen Kronan; eller området mellan Haga Kyrkogata samt gränsen mellan å ena sidan Ha-gorna samt å andra sidan Annedal och Majornas 71de rote, Linnégatan, Järntorget och Södra Allégatan.

6) Annedals församling, omfattande Annedal, delar av hemmanen Stora och Lilla Änggården, Majornas 7:de rote samt Majornas 6:te rote nr 64 A, 65—69,

1 Enligt P. A. GranbERO, Staden Göteborgs historia och beskrivning, Sthlm 1815, sid. 255, uppgives »folknumtnern» i Göteborg år 1800 till 14,369 personer samt i E. Aemquists före-nämnda uppsats i Göteborgs Hälsovårdsnämnds årsberättelse för år 1890 ifrågavarande folkmängd i fyra av stadens församlingar till sammanlagt 12,433 personer.73 A, 82, 88 A & B, 93 C, 93 D och 94; eller området mellan å ena sidan Hagorna och å andra sidan yttre gränsen för Majornas 71de rote och Anne-dal, Förenings-, Besvärs- och Muraregatorna, gränsen mot Landala, stadens gräns mot landsbygden, Karlsrogatan, Linnéplatsen och Linnégatan.

7) Oscar Fredriks församling, omfattande stadens n:te rote nr 9 1/2—11 & 12 F, 51 AA—73, 1—11 kvarteren samt 17—23 kvarteren, Majornas 6:te rote nr 1—59, 109—112, Slottsskogslägenheterna nr 113 Margreteberg med Stubbehagen och nr 114 Dalen samt 2—32 kvarteren av sistnämnda rote; eller området mellan Rosenlundskanalen, Järntorgsgatan, Järntorget, Linnégatan, Linnéplatsen, Karlsrogatan, stadens gräns mot landsbygden, västra gränsen för Slottsskogslägenheten Dalen och för Slottsskogsparken, Paradisgatan, Klamparegatan, Rangströmsli-den, Masthuggstorget, Västra Sänkverksgatan och Göta älv.

8) Masthuggsförsamlingen, omfattande stadens n:te rote nr 24—44 AB, 74—76 samt 12—16 kvarteren av samma rote, Majornas 2:dra rote nr 89 och 90, 91 A och 91 B, Majornas 3:dje rote nr 105 A, 107 A—114 B, 146 B—153 samt Majornas 41de och 5:te rotar; eller området mellan Göta älv, Västra Sänkverksgatan, Masthuggstorget, Rangströmsliden, Klamparegatan, Paradisgatan, Slottsskogen, Bangatan, Stigbergstorget, Allmänna Vägen och Djurgårdsgatan rakt utdragen till älven.

9) Karl Johans församling, omfattande Kungsladugård, Majornas i:sta rote, Majornas 2:dra rote nr 1—82 och alla kvarteren samt Majornas 3:dje rote nr 1—104, nr 105 C, 120 A—144, 145 B—145 S och alla kvarteren; eller området mellan Djurgårdsgatan rakt utdragen till Göta älv, Allmänna Vägen, Stigbergstorget, Bangatan, Slottsskogen, Slottsskogslägenheten Dalen, stadens gräns mot landsbygden och Göta älv. — Dessutom skall jämlikt kungl. brev den 16 maj 1919 fr .0. m. dag, som framdeles kommer att av Kungl. Maj:t bestämmas, med denna församling införlivas hela Nya Varvets socken.

Härtill komma slutligen Lundby och Örgryte församlingar, vilka — som ovan framhållits — emellertid ännu icke i kyrkligt hänseende införlivats med staden.

För att närmare åskådliggöra Göteborgs stads område och de olika församlingarnas inbördes läge och storlek lämnas här nedan en kartskiss över Göteborg med omgivningar jämte en tablå (tab. A) över folkmängden i Göteborg och dess viktigare grannkommuner (som man numera tillsammans skulle kunna kalla »det större Göteborg») allt ifrån år 1805, eller det första år officiella folkmängdsuppgifter föreligga från de särskilda församlingarna (jfr. ovan) intill ingången av innevarande år (1923).Folkmängden

Tab. A. översikt över folkmängden i Göteborg med omgivningar

År Göteborg (inkl. vid 1921 års utgång beslutade inkorporeringar). Västra Frölunda Backa Partilie Summa folkmängd Det ursprungliga stadsområdet (inkl. Haga o. Masth.) Kronohospi- talsförsam- lingen Karl Johans församling (Majorna) Nya Varvet Ny-Plfsborg rO Ö 3 Örgryte 1'ässberg (Mölndal inom Göteborgs administrativa K •o 0 i Göteborg med omgivningar 19221 * * * * 157 324 27 168 423 20 565 22 629 8 795 2 011 5 853 13 778 227 686 258 546 1921 157 731 26 970 414 20 342 22 3OO 8 ni 1 861 5 585 12 796 205 043 256 IIO 1920 155 665 26 201 368 20 462 22 124 7 615 1 795 5 37° 12 211 202 328 251 811 1915 149 407 20 736 371 16 222 20' 757 6 256 1 440 4 542 9 969 186 365 229 700 1910 134 050 19 688 321 14 071 19 377 4 784 1238 4 036 7 779 167 809 205 344 1905 121 609 19 242 428 12 152 16 119 3 527 I 109 3 5°o 6872I4O 851 184 558 1900 111 842 18 777 345 9 730 12 914 2 826 902 3 131 6 368 130 619 166 835 1895 96 965 17 562 354 7 448 9 386 2 718 913 2 586 5837II4 527 143 76 * * *9 1890 87 943 16 714 349 6 540 8 474 2 668 1 013 2 398 6 234 104 657 132 333 1885 74 739 16 294 323 5 559 7 355 2 687 1 015 2 196 6 135 91 033 116 519 1880 57 232 374 18 795 329 4 211 3 613 2 551 983 2 093 6221 76 401 96 402 1875 50 070 392 15 396 315 3 ill 2 579 2 418 909 1 93° 5 580 65 858 82 7OO 1870 43 147 399 12 742 245 2 436 2 III 2 M3 866 1 857 5 144 56 288 71 090 1865 44 590 559 ii 685 307 85 2 042 1 978 2 II4 906 1 928 4681 45 541 7° 875 1860 36 123 429 9 128 363 128 1555 1 763 2 033 900 1 793 3 906 37 043 58 121 1850 24 964 448 7 537 531 141 1 025 1 783 1 894 936 1 746 2 672; 26 084 43 677 1840 20 322 537 5 882 574 125 971 1 391 1 735 886 1 638 2 195 21 558 36 256 1830 19 647 572 5 598 680 137 966 1 471 1 710 858 1 438 2 063 21 036 35 14° 1820 15 961 424 7 282 — 134 939 1 546 1 616 JÖO 1 285 1 963 16 519 32 218 1810 13 915 285 5 510 — 146 939 1 008 1 579 754 1 176 1 856; 14 346 27 168 1805 12 137 256 5 270 — 97 941 I OIO 11 494 | 739 1 157 1 651 12 490 24 752

1 Preliminära uppgifter.

På grund av införlivningarna är en exakt jämförelse emellan stadens folk-

mängd i äldre ock nyare tider icke möjlig. För ett praktiskt bedömande

av frågan torde emellertid ovanstående tablå, i vilken de vid resp. års slut

i Göteborgs officiella folkmängdssiffra ingående talen utmärkts medelst feta

siffror, vara tillräcklig. —• Ser man på utvecklingen i sin helhet och utgår

från 1805 års siffra av 12,490 invånare samt slutar med 1921 års, som är

den sista officiella, och som, inberäknat örgrytes folkmängd vid samma

års slut, belöper sig till sammanlagt 227,343 personer, finner man, att Göte-------stadsområdets gräns (efter genomförandet av intill utg. a v år 1921 beslutade inkorporeringar)

------gränser för beslutade, men vid 1921 års slut ännu ej ikraftträdda inkorporeringar.

------församlingsgränser.

borgs folkmängd under denna tid mer än 18-dubblats. Stockholm, som år 1805 var i det närmaste sex gånger större till invånarantalet, är nu ej fullt två gånger större. I förhållande till folkmängden i rikets samtliga städer uppgick Göteborgs andel år 1805 till 5,4 °/o och vid 1921 års slut till 12,9 %. Medräknas Göteborgs (i tab. A) upptagna omgivningar, vilka i högre eller mindre grad ha Göteborg att tacka för sin snabbt fortgående urbanisering, belöpa sig ifrågavarande procenttal 1805 och 1921 till resp. 10,7 och 14,5 %. I förhållande till rikets hela folkmängd uppgick Göteborgs andel år 1805 till icke mer än 0,5 % mot 3,8 % vid 1921 års slut, vilket

ungefär motsvarar genomsnittsfolkmängden i ett svenskt län. Frågan om länsstyrelsens klyvning i en eller annan form torde därför inom en icke alltför lång framtid bliva aktuell. Då Stockholm år 1862 fick sin sär-författning, uppgick dess folkmängd till icke mer än 116,066 personer eller 2,9 % av rikets hela folkmängd.

Beträffande befolkningstillväxten i övrigt och dess orsaker skall här endast anföras följande'.

Vid århundradets början (den 31 december 1800) uppgives, såsom redan av det föregående framgått, Göteborgs officiella befolkningssiffra till 12,853 personer. År 1805 skulle, enligt samma års folkräkning, invånarantalet sjunkit till 12,490 och sålunda minskats med 363 personer. Denna minskning kommer nästan uteslutande på Gustavi Domkyrkoförsamling och finner sin förklaring i de båda stora eldsvådorna i slutet av åren 1802 och 1804, i följd varav stora utflyttningar ägde rum. Förra gången ödelädes förutom domkyrkan åbyggnaderna å 180 och andra gången å 203 av stadens tomter.

De för Göteborgs handel så lyckliga följderna av Napoleons kontinentalpolitik visa även sina verkningar på dess folkmängd, som från år 1808 är stadd i ett jämförelsevis starkt framåtskridande, så att staden år 1810 hade att uppvisa en kyrkoskriven folkmängd av 14,346 personer. Trots krigsförklaringen mot England fortfor Göteborgs folkmängd att ökas, så att den 1813 uppgick till 15,296 personer. Med år 1815 är det emellertid slut med Göteborgs undantagsställning inom handelsvärlden. En krasch uppstår, vilken kommer till uttryck redan i samma års officiella folkmängdssiffra. Denna uppgives nämligen 1815 till endast 14,591 personer. Stagnationen i folkmängdstillväxten blev emellertid icke långvarig. Redan samma årtiondes senare hälft uppvisar tvärtom en relativt kraftig folkökning, på samma gång som antalet fattiga i hög grad ökas. Folkmängdstillväxten

1 Den följande framställningen utgör en kort sammanfattning av Göteborgs befolkningsförhållanden på grundval av uppgifterna i serien »Göteborgs Statistik», vilka uppgifter i sin tur äro baserade på uppgifter hämtade ur Sveriges Officiella Statistik, Statistisk Tidskrift, Göteborgs Hälsovårdsnämnds årsberättelser m. fl. källor. (I samband med den omläggning av »Statistisk Årsbok för Göteborg», som i huvudsak genomförts i och med utgivandet av årg. XXI av densamma, hava ifrågavarande uppgifter sammanställts och bearbetats.)

Vid diskussionen av dessa siffror hava till stor del följts och i görligaste mån återgivits den framställning beträffande ifrågavarande förhållanden, som återfinnes dels i trenne uppsatser av stadsrevisor Axeu Ramm i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Årg. 59: 1890, dels en uppsats av fil. d:r Sigurd Hansson i samma tidning, Årg. 91: 1922, vilka uppsatser var för sig synas mig vara av bestående värde. Då emellertid därur hämtade forskningsresultat i viss mån fullföljts eller överarbetats, har jag icke ansett det lämpligt eller möjligt att i varje särskilt fall utmärka ur ifrågavarande uppsatser gjorda citat.visar emellertid, att Göteborg, oaktat alla motgångar, var en livskraftig stad.

År 1820 uppgives folkmängden till 16,519 personer. Under det årtionde, som nu började, gick utvecklingen snabbt framåt. Såväl importen som exporten stegrades kraftigt, svnnerligast sedan Göta kanal år 1822 öppnats ända till Vättern. Denna gynnsamma utveckling följdes av eu lika stark folkökning, så att folkmängden, som år 1825 ökats till 19.172 personer, vid decenniets slut passerat 20,000-gränsen och år 1830 uppgick till 21,036.

Årtiondet 1830—40 medförde — trots Göta kanals fullbordande 1832 — ett bakslag i fråga om befolkningstillväxten. Detta förhållande torde i första hand vara att tillskriva den fruktansvärda koleraepidemi, som under denna period hemsökte staden. År 1834 dogo, enligt uppgift, icke mindre än 1,790 personer eller omkring var tolfte av stadens inbyggare i kolera. Till följd härav minskades även folkmängden, så att den år 1835 utgjorde endast 19,490 och sålunda med ungefär ett halvt tusental understeg den tusentalsgräns, som staden föregående årtionde uppnått. Under senare hälften av årtiondet stiger emellertid befolkningssiffran åter rätt snabbt, så att den år 1840 uppgår till 21,558 personer, vilket förhållande väl torde få tillskrivas det uppsving Göteborgs handel fick genom kanalverkets fullbordande.

Under följande årtionde, då Trollhätte slussverk genom den år 1844 slutförda ombyggnaden erhöll samma dimensioner som den övriga kanalleden, uppvisar folkmängden en årlig medeltillväxt för tioårsperioden i sin helhet av 2,1%, och detta i trots av en konstaterad folkminskning av 288 personer från slutet av år 1845 (då

stadens folkmängd uppgives till 23,891) till 1846 års slut; en minskning, som synes utgöra en tillfällig reaktion mot närmast föregående års stora folkökning, som belöpte sig till icke mindre än 1,091 personer. Göteborgs folkmängd, som redan vid slutet av år 1849 överskridit första fjärdedelen av hundratusentalet, uppgick år 1850 till 26,084 personer. Det behövdes sålunda jämnt ett halvt århundrade, innan invånarantalet vid seklets början stigit till det dubbla.

Egentligen är det först på 1850-talet, som befolkningstillväxten i Göteborg, liksom i svenska städer i allmänhet, på allvar skjuter fart — en följd av näringsfrihetens införande och prohibitivsystemets avskaffande i Sverige såväl som i England, men framför allt av penninghushållningens genom-brott och industrialismens begynnande inträngande i sammanhang med transportmedlens och över huvud teknikens framsteg. År 1860 uppgick invånarantalet i Göteborg till 37,043, vilket innebär en årlig tillväxt av 1,096 personer eller i medeltal 4,2 % pr år, eller jämnt dubbelt mot närmast föregående decennium. Ännu år 1855 ägde emellertid Göteborg icke mer än 29,457 invånare. Den starka folkökningen synes sålunda vara koncentrerad till årtiondets senare hälft, vilket även i ekonomiskt hänseende i stort sett ter sig för staden särdeles gynnsamt. Göteborgs såväl export som import ökades nämligen i högst betydande grad under västmakternas krig mot Ryssland, då detta lands hamnar voro blockerade. På grund härav förblev även Göteborg tämligen oberört av 1857 års för landet i övrigt nog så svåra handelskris. En annan omständighet, som kanske mer än något annat bidragit till Göteborgs framåtskridande, inträffar jämväl under denna tioårsperiod, nämligen anläggandet av järnvägslinjen till Stockholm. Vid slutet av år 1857 hade denna framskridit till Vårgårda, 1858 till Falköping och var vid 1859 års slut fullt färdig till Töreboda.

Vid studiet av befolkningsförhållandena under följande årtionden måste vid jämförelse med tidigare siffror behörig hänsyn tagas till det förut berörda förhållandet, att Karl Johans församling år 1868 förenades med Göteborgs stad, samt att Nya Varvet överflyttades till Askims härad och Ny-Elfsborg lades till Lundby socken.

Befolkningstillväxten under åren 1860—67 utgjorde i årligt medeltal

4,3 °/o eller något större än under närmast föregående årtionde, och detta trots att 1861 var ett ganska sjukligt år, och staden år 1866 ånyo hemsöktes av en rätt svår, ehuru hastigt övergående koleraepidemi. Nyss antydda gynnsamma utveckling i demografiskt hänseende torde i första hand få tillskrivas de nya, nu fullständigt öppnade snabba kommunikationsle-derna, trävaruexportens starka uppsving samt frihandelns fullständiga genombrott. — År 1865 uppgives Göteborgs folkmängd till 45,541 samt två år senare, året näst före Majornas införlivning, till 48,217 personer.

Folkräkningen år 1868, vilken — som synes — sammanfaller med året för Majornas införlivning, och som närmast föranleddes av »behovet av en noggrant bestämd folkmängd för beräkning av riksdagsmannavalet», uppvisar en folkmängdssiffra av 53,448 personer. Den tillökning av 5,231 personer, som staden visar i jämförelse med närmast föregående år, är betyd-ligt lägre, än man skulle vänta sig av Majornas införlivning, särskilt om man tar i betraktande, att den officiella folkmängden i Karl Johans församling år 1865 uppgick till icke mindre än 11,685 personer. Nämnda förhållande hänger emellertid närmast samman med otillförlitligheten av 1860-talets siffror. 1868 års folkräkning tjänade också egentligen till att rätta de överdrivna folkmängdsuppgifterna från föregående år. — Tack vare Ma-jornas införlivning erfordrades endast en tidrymd av 18 år för en fördubbling av Göteborgs folkmängd sedan år 1850, på samma gång Göteborg genom denna expansion kom att överskrida det första halva hundratusentalet.

År 1870 uppgick Göteborgs folkmängd, enligt samma års folkräkning, till 56,288 personer, i vilken siffra emellertid även inräknats 746 personer, som vid folkräkningen påförts staden såsom därstädes anträffade, men utan bestämd kyrkoskrivningsort. De första åren av det årtionde, som nu börjar, karakteriseras av glänsande högkonjunkturer med ty åtföljande stark folkökning. År 1875 hade invånarantalet ökats till 65,858 personer. Det är under denna period Bergslagsbanan börjar byggas, och industrialismens genombrott på allvar begynner. — Verkningarna av 1878 års ekonomiska kris komma knappast till uttryck i befolkningsstatistiken. Den folkminskning av 360 personer, som kan konstateras i folkmängdssiffrorna mellan åren 1879 och 1880, den enda folkminskning Göteborgs statistik har att annotera sedan 1846, är nämligen endast skenbar, då den närmast är en

följd av de riktigare uppgifter, som erhållits genom 1880 års folkräkning, enligt vilken Göteborgs folkmängd vid sistnämnda års slut uppgick till 76,401 personer. Föregående års siffror torde, av allt att döma, ha varit för höga. I själva verket har staden även vid ifrågavarande årsskifte att uppvisa en icke obetydlig folkökning.

Ser man utvecklingen i stort, har man vid början av 1880-talet att konstatera nära nog ett stillastående under ett år, nämligen under år 1883, men går sedan folkökningen framåt med stormsteg. Under åren 1884 och 1885 ökades sålunda folkmängden med omkring resp. 4,700 och 4,800 personer, så att invånarantalet vid sistnämnda års slut uppgick till 91,033 personer. Det är även under detta tidsskede örgrytes urbanisering vidtager: Gårda börjar växa upp, och de första planerna på Örgrytes införlivning se dagen 1882—85 men resulterade endast i att det då ännu föga bebyggda Dandalalägges inom stadsgränsen 1883. — Göteborg trivdes sålunda under frihandelns skede, och det är ej att undra på, att den här hade sin fastaste borg. Men ej heller den år 1888 nyinförda protektionismen förmådde göra avbrott i det livskraftiga samhällets utveckling. En bidragande orsak härtill var givetvis fullbordandet av Västkustbanan, varav bandelen Hälsingborg— Ängelholm öppnats för trafik redan i januari 1885. Järnvägslinjen i sin helhet (fram till Göteborg) öppnades den 1 september 1888. Vid sistnämnda års slut närmade sig stadens folkmängd det första hundratusentalet, hade vid följande årsskifte överskridit denna gräns med 2,782 personer och utgjorde vid 1890 års slut 104,657 personer.

Med Boråsbanans öppnande (den 15 december 1894) tillkom en ny trafikled, som ytterligare ökade stadens handelsområde, vartill kommer Västgöta-banan, som öppnades för trafik den 1 januari 1900. Den tullskyddade industrien börjar icke minst härigenom att blomstra. Till 1895 års slut hade folkmängden ökats till 114,527 personer och uppick vid sekelskiftet (den 31 december 1900) till 130,619 personer, d. v. s. hade mer än 10-dubblats sedan århundradets början.

Under det nuvarande århundradets första decennium erhöll Göteborg ett kraftigt tillskott såväl med avseende å stadens areal som folkmängd genom Lundby församlings införlivning. Stadens invånarantal, som vid 1905 års slut uppgick till 140,851 personer, ökades härigenom (fr. o. m. den 1 januari 1906) på en gång med icke mindre än 12,152 personer, varigenom stadens folkmängdssiffra redan då kom att överstiga 150,000, vilken siffra — om man bortser från Lundby — eljest icke fullt skulle ha uppnåtts fyra år senare. År 1910 belöpte sig Göteborgs folkmängd (inkl. Lundby) till 167,809 personer. — Även under detta årtionde har man att anteckna tillkomsten av en ny järnvägslinje till Göteborg, nämligen Bohusbanan, som till största delen öppnades för trafik i juni 1907. Det är även från denna tid den för Göteborgs utveckling så betydelsefulla kullagerindustrien börjar skjuta fart.

Befolkningstillväxten under det senast tilländalupna decenniet påverkas, utom av nyssnämnda industris storartade utveckling och den år 1912 kulminerande högkonjunkturen i allmänhet, givetvis av världskrigskonjunk-turen ävensom av sjöfartens väldiga uppsving betingat bl. a. av de reguljära transoceana ångbåtsrouternas tillkomst. Till 1915 års slut hade stadens invånarantal ökats till 186,365 personer, passerade 1919 tvåhundratusengrän-sen och utgjorde vid 1920 års slut 202,328 personer. Av den under decenniet i fråga sålunda konstaterade folkökningen av 34,519 personer, torde bortåt hälften direkt eller indirekt vara att tillskriva kullagerindustriens blomstring.

Göteborgs folkmängd vid 1921 års slut, som vid tidpunkten för denna publikations redigering är den sista officiella, uppgick till 205,043 personer, däri ej inbegripet folkmängden i örgryte kommun, som först fr. o. m. 1922 års ingång införlivades med Göteborg. Inräknas Örgrytes folkmängd, som vid nyssnämnda tidpunkt belöpte sig till 22,300 personer, uppgår stadens sista officiella folkmängdssiffra (avseende förhållanden den 1 januari 1922) till 227,343. Givetvis kommer den med det nya decenniet inträdda lågkonjunkturen och depressionen på arbetsmarknaden att medföra en viss stagnation jämväl i befolkningstillväxten, en stagnation, som f. ö. kommer till uttryck redan i de preliminära uppgifterna för år 1922, enligt vilka staden under sistnämnda år skulle ha att uppvisa en folkökning av endast 343 personer eller 0,15 °/0.

Vill man undersöka folkmängdsförhållandena i de särskilda rotarna och kvarteren, vilket lämnar en intressant inblick uti det sätt, varpå stadens tillväxt ägt rum, särskilt med hänsyn till vilka delar av nuvarande staden, som förnämligast bidragit till stadens tillökning, måste man begagna sig av de upplysningar, som stadens mantals-

och skattskrivningslängder lämna. Sådana längder finnas förvarade ända från början av 1800-talet. I detta sammanhang må dock erinras om den förut påpekade starka avvikelsen mellan den kyrkoskrivna och mantalsskrivna folkmängden, som stundom, — såsom fallet är beträffande femårsperioden 1815—20 •— framträder så pass starkt, att själva riktningen för den demografiska utvecklingen kan sättas i fråga1.

Ser man förhållandena i stort, ter sig utvecklingen sålunda. Stadens ut-

1 Enligt överdirektör Sorbons uppgift, dat. 19 maj 1828, förhöll det sig härmed sålunda, att »de i staden och på dess grund boende mantalsskrivnes personal, som hade varit år 1815 11,506, bestod år 1820 av endast 9,474», medan den kyrkoskrivna folkmängden uppvisar resp. 14,591 och 16,519 personer (alltså en motsatt utveckling). Det må anmärkas, att de av Ernst Almqvist, Befolkningsförhållanden i Göteborg 1776—1885 (i Göteborgs Hälsovårdsnämnds årsberätt. 1890) meddelade mantalsskrivningssiffrorna för ifrågavarande år peka i samma riktning som Sorbons uppgifter men på samma gång visa en olikhet i slutsummorna av sådan storlek, att en verklig oklarhet rörande själva det statistiska materialet måste sägas föreligga. Alm-quists siffror för åren 1815 och 1820 äro resp. 16,457 och 15,868.veckling försiggick under första hälften av 1800-talet huvudsakligen inom Hagorna och de s. k. »nya kvarteren» utmed Vallgraven (d. v. s. 6:te—io:de kvarteren), varemot Masthugget betydligt förminskades. Intill 1870 går andra roten, »de nya kvarteren», Masthugget samt i synnerhet Hagorna framåt. Efter denna tid faller nästan all tillväxt på dels Majorna, dels fram för allt de nya stadsdelarna utom Vallgraven. Olskroken (i8:de roten), som ännu i mitten av 1890-talet icke räknade 4,000 invånare, uppvisar f. n. en mantalsskriven folkmängd av bortåt 12,000 personer; Bagaregården (Kgde roten) utgör, som bekant, en relativt ny stadsdel liksom Gamlestaden (2o:de roten), som förnämligast torde ha kullagerindustriens utveckling att tacka för sin tillkomst. Sistnämnda stadsdel, som ännu år 1905 ägde en mantalsskriven folkmängd av endast 49 personer, uppvisar vid senaste mantalsskrivning (1922) en folkmängdssiffra av 5,815 personer. I den egentliga staden märkes däremot från 1870 och ännu tydligare från 1880 en bestämd tillbakagång i folkmängden, vilket f. ö. ej alls är förvånande, eftersom denna del utgör affärscentrum, varför kontor och handelslokaler allt mer inkräkta på bostadsutrymmet (»citybildning»).

Folkmängdens förändringar

För belysande av de huvudfaktorer, som orsaka folkmängdens förändringar, meddelas nedanstående tab. B jämte ett diagram, framställande det årliga antalet ingångna äktenskap, levande födda samt döda på tusen av medelfolkmängden för varje femårsperiod 1801—1920.

Av de 24 femårsperioderna 1801—1920 förekomma endast 3, under vilka ingångna äktenskap varit så talrika, att i medeltal 10 infallit på färre än 1,000 invånare. Maximum uppvisar femårsperioden 1911-15, då över 13 äktenskap förekommo på varje tusental invånare av medelfolkmängden. Det minsta relativa antalet äktenskap förete åren 1826—30, då i medeltal icke fullt 6 personer på 1,000 gifte sig. Under sista femårsperioden uppgår giftermåls-talet till 8,i°/oo.

Födelsetalet, eller antalet levande födda på 1,000 av medelfolkmängden, visar för Göteborg liksom för riket i dess helhet en bestämd tendens till nedgång under de senaste fem decennierna. Maximum företer även här femårsperioden 1811—15, som har mer än 39 födda pr 1,000 invånare, vilket för-hållande givetvis i viss mån hänger samman med den för femårsperioden i fråga konstaterade höga äktenskapsfrekvensen. Det lägsta för Göteborg iakttagna födelsetalet uppvisa åren 1918 och 1919, då detta uppgick till endast 20 °/oo- Sistnämnda år nådde jämväl i Stockholm födelsetalet sitt (hittillsvarande) minimum med 13,2 °/oo.

Tab. B. Översikt av folkmängdens förändringar i Göteborg.

År Medel -folkmängd Hela antalet under perioden Årligen på 1,000 invånare av medelfolkmängden Gif- Levan-ter- i de mål I födda Döda [-Överskott-] {+Över- skott+} av födda Folk- ökning Gif- ter- mål Revan- de födda Döda [-Överskott-] {+Över- skott+} av födda Folk- ök- ning 1916—1920 196165 7 986 21 401 13 573 7 828 15 963 8,i 21,8 13,8 8,0 16,3 I9II 1915 176 220 6 604j21 557 12 116 9 441 18 556 7.5 24.5 13,8 10,7 21,0 I906 1910 159 631 6 205 22 748 11 908 10 840 26 958 7.8 28,5 14.9 13,6 33,8 1901—1905 134 963 5 036 19164 10

891 8 273 10 232 7.5 28,4 l6,I 12,3 15,2 I896 1900 122 086 4 800 17 646 10 286 7 360 16 092 7.9 28,9 16,9 12,0 26,4 1891—1895 108 822 3 69316 607 9 474 7133 9 870 6,8 30,5 17.4 13.1 18,1 1886—1890 97 967 3 95° 16173 8 775 7 398 13 624 8,1 33,0 17,9 15,1 27,8 1881—1885 82193 3 681114 277 8 493 5 784 14 632 9.0 34,8 20,7 M.1 35.6 I876 I88O 72 554 2 87612 903 7 468 5 435 10 543 7.9 35,6 20,6 15.0 29,1 1871—1875 60 622 2 787! 10 972 7411 3 561 9 570 9.2 36,2 24,4 11,8 31,6 1866—1870 5° 837 1 886 8 800 7 322 1478 10 747 7.4 34.6 28,8 5,8 42,3 ji86i—1865 40 942 1780 7 154 4 898 2 256 8 498 8,7 34.9 23,9 11,0 4r>5 11856—1860 31835 1 635 5 793 4 741 1052 7 496 10,8 36,4 29,8 6,6 47.1 1851—-1855 27 657 1175 4241 4 716 — 475 3 463 8,5 30,7 34.1 — 3.4 25,0 (1846—1850 24 450 883 3 234 3 805 — 571 2 193 7,2 26,4 31,1 — 4.7 17.9 1841—1845 22 298 684 2 548 2 265 283 2 333 6,1 22,9 20,3 2,6 20,9 11836—1840 20 524 618 2 398 2 231 167 2 068 6,0 23.4 21,7 1,7 20,2 1831—1835 20 263 637 2485 3 934 —1449 —1 546 6,3 24,6 38,8 —14.2 —15.3 l826 I83O 20 104 583 j 2 688 3 252 — 564 1 864 5,8 26,8 32,4 — 5,6 18,5 11821—1825 17 846 622 2 783 2 490 293 2 653 7.0 31,2 27.9 3,3 29,7 ! 1816—1820 15 555 639 2 737 2 653 84 1 928 8,2 35,2 34.1 1,1 24,8 1811—1815 14 469 970 2854 3 °8o — 226 245 I3.4 39,4 42,6 — 3,2 3.4 1806—l8lO 13 418 701 2 176 3 048 —• 872 1 856 10,4 32,4 45,4 —13,0 27.7 1801—1805 12 647 604 2 257 2 301 — 44 237 9,6 35,7 36,4 — 0,7 3,7

Uppvisar, som ovan framhållits, födelsetalet en viss tendens till nedgång, är detta — glädjande nog — i ännu högre grad fallet beträffande dödstalen, Icke ens år 1918 med dess starka dödlighet på grund av »spanska sjukan» förmådde rubba denna tendens för femårsperioden i fråga i dess helhet; och dock får man gå tillbaka ända till 1890-talet för att finna ett så pass högt dödstal som ifrågavarande år, då antalet döda uppgick till över 18 personerpr 1,000 invånare av medelfolkmängden. Senast konstaterade dödstal (för år 1921) uppgår till 11 %o. Motsvarande tal för rikets samtliga städer uppgick samma år till 11,3 °/oo samt för Stockholm till 11,6 °/0o, vilket utvisar en gynnsam ställning för Göteborg.

Fig. 2. Befolkningsrörelsen (i 5-ärsmedeltal pr 1.000 inv.) 1801—1920.

Giftermålstal —•—, födelsetal — — — och dödstal ' -

Diagrammet avær i genomsnitt för femårsperioden det årliga antalet ingångna äktenskap, levande födda samt döda i promille av medelfolkmängden.

Dödligheten är emellertid, som bekant, mycket olika inom de olika åldrarna och könen, varav nedanstående tabell C ger en uppfattning.

Störst är givetvis dödligheten under första levnadsåret, då bortåt vart tionde barn bortryckes av döden, men avtager sedan ytterst snabbt. Minst är dödligheten, utan undantag, mellan 10—15 år — här i Göteborg f. n. ej stort mer än 3 på tusendet. Inom mankönet är i regel dödligheten större än inom kvinnkönet, undantag bildar endast förenämnda åldersgrupp (10—15 år). För de gifta männen ter sig dödstalet i samtliga åldersgruppergynnsammare än för de ogifta, givetvis beroende på att ett visst urval här försiggår: sjuklingar och personer i ekonomisk misär gifta sig vanligen icke. Beträffande kvinnkönet däremot är dödligheten för de gifta kvinnorna i fruktsamhetsåldern i regel högre än för motsvarande åldersgrupper bland de ogifta.

Tab. C. Dödligheten i Göteborg ejter kön, ålder och civilstånd, åren igoi—igio1.

Åldersår Hela döds- talet Könens dödstal Männens dödstal Kvinnornas dödstal Män- nens Kvin- nornas Ogifta Gifta Änkl. Ogifta Gifta Änkor, Dödstalen i of oo 0—5 39,74 43.55 35.79 43,55 35,79 5—10 4,79 4.92 4.65 4.92 — — 4,65 — — ! 10—15 3,39 3,02 3.78 3,02 — — 3,78 — — 15—20 5,60 5.65 5,54 5,65 — — 5,54 5,56 — 20—25 6,88 7.90 6,02 7,96 6,95 20,— 6,02 5,99 7,69, 25—30 6,70 7,57 5.93 8,59 5.68 9,76 5,50 6,40 15,25 30—35 7,14 7,87 6,49 10,51 5.93 12,66 6,15 6,56 11,72 35—4° 8 54 10,51 6,87 18,11 7.31 18,27 6,65 6,98 7.3öj 40—45 9,62 11,83 7,90 r9,75 9,43 16,67 8,84 7.37 7,77 45—50 11,78 15.23 9,11 24,52 12,70 24,68 8,57 8,89 11,55 50—55 15,12 20,43 11,21 3U59 17.55 29,85 10,44 10,97 13,35 55—6° 20,36 28,44 14,72 44,37 24,26 39,51 15,07 13,68 16,46 60 65 25,51 34.55 19,58 49,29 30,12 44.84 20,66 18,88 19,60 65—70 39,63 48,84 34.— 60,34 40,55 70,20 29,62 34,12 37,31 70—75 56,73 67.32 50,84 79,09 60,08 77.64 48,04 48,41 53,95 : 75—8o 96 83 n8,o6 87.52 135,85 107,83 125,43 87,24 75,8i 91,73' 80 och däröver 167,25 193,78

158,56 152,63 172,94 222,03 140,17 112,66 177,30

Emellertid är dödligheten i Göteborg högst olika inom skilda stadsdelar. Lägst har den i allmänhet visat sig i Sydstaden (utom Otterhällan) samt i 131de och I4:de rotarna. Även Majornas 2:dra rote och egentliga Masthugget pläga uppvisa relativt gynnsamma dödstal. Högst har dödligheten nästan ständigt visat sig i Landala, Masthuggsbergen, Stampen och Redbergslid. Det är givet, att denna olikhet är betingad av olika hygieniska villkor, uti vilka ekonomiska förhållanden ha största andelen. Undersöker man död-lighetsförhållandena i de särskilda församlingarna förete enligt senast tillgängliga siffror (för år 1921) Lundby och Masthugget den gynnsammaste

1 Det bör ihågkommas, att dödligheten i städerna ännu under de första åren av 1900-talet uppvisar högre relativa tal än landsbygden och hela riket. Fr. o. m. de senare åren av detta sekels första årtionde framträdde den omsvängning till städernas förmån i fråga om dödlighetsprocenten, som sedermera gjort sig allt starkare gällande.dödligheten med resp. 8,6 och 8,7 °/0o samt Haga den ogynnsammaste med

11,3 °/oo. Arbets- och försörjningsinrättningar o. dyl. uppvisa samma år en dödlighet av 92,6 %o.

Resultatet av folkmängdens förändringar, vartill — utom ovanberörda huvudfaktorer — kommer omflyttningen, yttrar sig i folkökning (eller folkminskning), som redan i det föregående gjorts till föremål för undersökning.

Göteborgs stadsplan och bebyggande genom tiderna Av ALBERT LILIENBERG och KARL SAMUELSON

GÖTEBORG hör till de städer, som ända från sin tillblivelse till större

delen vuxit efter bestämda stadsplaner. Dessa hava under tidernas lopp tillkommit på ganska olika sätt, enär något särskilt organ för utarbetande av planerna för utvecklingen av stadens bebyggande icke funnits förrän i senare tid.

Göteborgs första stadsplan, av år 1620, inledde den stora serien av 1600-talets svenska stadsplaner. Intill 1600-talets början hade nämligen städerna i vårt land, liksom i regel Europas städer under medeltiden vuxit utan att någon bestämd plan följdes: hus fogades till hus på sätt t. ex. befintliga vägar, vattendrag och vallarnas form angav. På så sätt synes Göteborgs föregångare Gamla Eödöse hava vuxit; Nylödöse däremot var en anlagd stad, som i slutet av 1400-talet torde hava utstakats efter en bestämd plan.

När Karl IX beslutit att på Hisingen mitt emot Älvsborgs fäste anlägga en ny stad, som han ämnade kalla Göteborg, lät han år 1604 för denna uppgöra en stadsplan, vilken blev i stort sett av samma typ, som romarna en gång i tiden använt vid sina kolonisationsforetag och som sedan de tyska riddarordnarna ärvde, när de mellan 1000 och 1400 koloniserade östra Tyskland och en del av Östersjö-kusten.

Den stadsplan, som Gustav II Adolf lät uppgöra för det nuvarande Göteborg, blev av delvis annan typ. Med denna plan fattade den nordeuropeiska, militariserade efterklangen av söderns frodigare och subtilare stads-anläggningskonst fast fot i vårt land och efterföljdes sedan av planerna för t. ex. Jönköping, Uppsala och Stockholm. Vid den tiden var det nämligen de fästningsbyggande militärerna, som voro stadsbyggarna eller som åtminstone slogo an tonen.

Att man vid anläggandet av den nya stad, som man hoppades skulle bliva den huvudsakliga förmedlaren av rikets handel med västerländerna, tog mönster av städerna i den mäktiga holländska handelsrepubliken, var ju naturligt. Göteborg kom att till sin grundplan bli ganska utpräglat holländskt.

Fig. 3. Karta över stadens historiska tillväxt.

Vare härmed icke sagt, att man slaviskt kopierade någon holländsk plan. Terrängförhållandena voro nämligen så olika de i Holland, att detta ieke lät sig göra. Otterhällebergen utåt älven och hilla Berget inne på de vassmarker,

där man tänkte sig staden förlagd, gjorde, att man var ganska bunden, när planen för staden skulle göras upp.

Täget var ju valt med hänsyn till såväl försvarssynpunkter som till att få en god, plan yta att bygga på och gräva kanaler i. Sänkan mellan Stora Otterhällan och Kvarnberget kunde från båda bergen behärskas med skjutvapen; det skulle därför varit naturligast att förlägga mynningen till sta-dens stora hamn mitt emellan de båda bergen. Detta lät sig emellertid icke göra, emedan Dilla Berget (där Tyska kyrkan och Handelstidningens hus nu ligga) var i vägen. Stora Hamnkanalens mynning måste därför förläggas invid Stora Otterhälleberget, oeh då terrängens stigning söder om platsen för staden angav läget av vallgravarna och därmed riktningen av kvartersrektanglarna, måste Stora Hamnkanalen göra en skarp vinkel (vid

Fig. 4. Kiätell Klasons karta över Göteborg 1644.

Kämpebron) för att den skulle kunna inpassas i kvarterssystemet. Exakta läget av Stora Hamnkanalen bestämdes sedan av att Dilla Berget gick fram så långt, att rådhuset och Tyska kyrkan stå på berggrund.

Men icke blott Stora Hamnkanalens, utan även Västra och Östra Hamnkanalernas lägen ha på liknande sätt bestämts av bergen. Sålunda svängde Västra Hamnkanalen ut från Stora så snart Otterhällebergets slänt tillät det, varigenom en kanalvinkel bildats kring Otterhälleberget liknande Stora Hamnkanalens vinkel kring Dilla Berget. Dikaledes bestämde Kvarnbergets östra slänt läget av östra Hamngatans mynning.Kanalerna lades emellertid ieke omedelbart inpå bergsluttningarna utan ett stycke ifrån dessa. Skälen härtill voro antagligen, att kanalerna kantades med pålar, som behövde fäste i leran, samt att man för undvikande av transporter ville ha plats invid kanalkanten för de jord- oeh 1 ermassor, som schaktades upp ur kanalerna.

Diksom grundgreppet på Göteborgs stadsplan av år 1620 var tidstypiskt, ha således också detaljerna i den, såsom vallgravarnas och kanalernas sträckningar, sina bestämda praktiska och tekniska skäl. b ägger man härtill att planen var för dåtida sjöfarts- och näringsförhållanden mycket väl avpassad, kan man konstatera, att staden haft den lyckan att till grundval för sitt bebyggande få en i alla avseenden god och lämplig plan. Efter denna plan bygges stadens centrum än i dag, och den har blivit även för våra förhållanden relativt lämplig, sedan vissa av hamnkanalerna igenfyllts till trafikleder.

Det utrymme, staden fick inom 1620 års stadsplan, räckte praktiskt taget i två århundraden, emedan husen efter hand byggdes högre och tätare. Visserligen uppläts en del av Haga till bosättning. Drottning Kristina fastställde för dess bebyggande en plan år 1647. Och Karl XII lät uppgöra stadsplan för Majorna ända från staden till gamla Älvsborgs fäste. Men Haga var och förblev utan större betydelse, och Karl XII:s plan för »Stadens västra del» kom aldrig till utförande. Däremot uppstod småningom under 1700-talet omkring landsvägen västerut utmed älven ett långsträckt sjömanssamhälle, som fiskelägesliknande klättrade upp för Masthuggets och Majornas höjder. Samtidigt härmed togos inom Vallgraven även Stora Otterhällan och Kvarnberget i anspråk för bebyggande. Då dessa icke medtagits i 1620 års plan och då vid tiden för bebyggandet ännu icke framkommit någon på kuperad terräng inriktad stadsanläggningskonst, blevo båda bergen planlöst bebyggda, varom de ännu i dag vittna.

Om huru staden under sina tidigaste år varit bebyggd saknas tillförlitliga uppgifter. Så mycket vet man emellertid, att allt ifrån stadens grundläggning intill eldsvådorna i slutet av 1700- och början av 1800-talen bestodo byggnaderna med endast få undantag av trähus. Det synes troligt, att de äldsta byggnaderna till övervägande antal varit envåningshus, förlagda å rymliga tomter, som tillåtit ett fritt byggnadssätt med trädgårdar kring husen. Rätt snart blev en del av tomterna trots ett kungl. förbud av den26/8 1636 styckade, varefter stadens inre delar bebyggdes allt tätare, vanligen med tvåvånings trähus med höga tak, förlagda intill varandra utan brandmurar. Detta eldfarliga byggnadssätt förklarar, att de ofta återkommande eldsvådorna fått så stor omfattning. Bröt elden ut, härjade den i regel ett område, som begränsades av någon av hamngatorna, vallgraven eller höjderna. Hamngatorna, vilka från början avsetts för trafik och drä-

Fig. 5. Trähus i Majorna, Karl Johansgatan nr 102, troligen från början av 1800-talet.

nering, fingo sålunda en ursprungligen kanske icke beräknad betydelse såsom brandskiljare.

Knstaka stenhus — bland dem Kronhuset, landshövdingeresidenset, vissa andra kronans byggnader och magasin m. fl. — förekommo väl, men t. o. m. stadens rådhus, beläget i sydöstra hörnet av stora torget (numera Gustav Adolfs torg), var ända till år 1669 av trä: en tvåvåningsbyggnad med högt spetsigt tak och takryttare med lökformig spira. Stenhus ansågos på grund av de dåliga grundförhållandena i staden bliva alltför dyrbara att uppföra trots att regeringen från början velat uppmuntra sådant byggande. Detsynes till och med varit möjligt att av allmänna medel erhålla bidrag härtill.

Med tiden blevo vid olika tillfällen förbud utfärdade för byggande av trähus i staden i dess helhet eller för vissa delar, men utan resultat. År 1792 upplivades förbudet åter och intogs sedermera i 1803 års byggnadsordning för staden. De tid efter annan återkommande eldsvådorna sjmas

Fig. 6. Carnegieska huset vid Södra Hamngatan. Från början av 1800-talet.

så småningom ha öppnat allmänhetens ögon för det berättigade i kravet på stenhus, och vid 1800-talets början blevo sådana allt vanligare. Efter 1802 och 1804 års eldsvådor har staden inom Vallgraven uteslutande bebyggts med stenhus. Dessa uppfördes under 1800-talets början i allmänhet till tre våningars höjd och fingo sin fasadutbil'dning efter tidens smak i ny antik riktning (fig. 6). I ett uttalande från denna tid heter det att »man har i de senare åren antagit vid nybyggnader, att utmed hamngatorna endast uppföra hus av tre våningars höjd, varigenom det hela får ett slags lik-stämmighet som behagar». Uttalandet visar att man vid denna tid hadekänsla för att de olika byggnaderna i sin gruppering borde samverka, men bibehållna byggnader och tillgängliga avbildningar åskådliggöra också, att enhetligheten ej drevs till ett genomförande av något visst fasadschema.

Det är möjligt att till grund för den tidens bebyggande lågo typritningar av stadsarkitekten C. W. Carlberg. I varje fall har hans smak utövat ett stort inflytande på utbildandet av den karakteristiska Göteborgska fasadtypen, som rör sig med enkla arkitektoniska medel och åstadkommer rytm genom en i viss takt upprepad fönsteromfattning i en våning (vanligen mellanvåningen) eller kraftigt utformat portalparti i en för övrigt enkel fasad.

Ända till denna tid, början av 1800-talet, var staden huvudsakligen koncentrerad till området inom Vallgraven. Visserligen hade såsom ovan omnämnts, Haga och delar av Masthugget börjat bebyggas redan under drottning Kristinas tid, men husen där blevo såsom belägna utanför vallarna mest provisoriska och flyttades vid flera tillfällen. Först efter 1721 synes på dessa platser ett allmännare bebyggande ha tagit sin början, vilket utsträcktes till Majorna. Detta torde delvis ha skett i anslutning till byggnadstyperna inom staden. Vissa till senare och nuvarande tid kvarstående byggnader i Majorna (såsom Gatenhielmska huset) torde sålunda utgöra typiska exempel på 1700-talets träbyggnader i stadens centrum.

Icke förrän i början på 1800-talet tog man det första målmedvetna och effektiva steget till stadens utvidgning. Detta skedde genom beslutet om vallarnas rasering och fastställande år 1808 av stadsplan för de marker, som därvid blevo lediga för bebyggande. Liksom Göteborgs första plan från 1600-talets början bildar epok i svensk stadsbyggnad, så var även fallet med planen från början av 1800-talet. Bl. a. var denna plan den första svenska, som upptog en boulevard, vilken i dess helhet verkligen kom till utförande: den parallellt med vallgravarna löpande ringformiga allén, nu kallad Nya allén till skillnad från den planterade vägen söderut, »Gamla allén». Vi stå här inför andra fasen i Göteborgs stadsplans utveckling.

I 1808 års plan är området mellan Allén och Vallgraven uppdelat i bygg-nadskvarter (fig. 7). Det vittnar om varm omtanke om staden och stort förutseende från medborgarnas sida, att dessa kvarter aldrig blevo bebyggadutan så småningom under 1800-talets förra hälft fram till 1861 utlagda till park: Kungsparken. Redan 1815 planerades å nuvarande Trädgårds-

föreningens område mellan Vallgraven och Nya allén en park. Liksom ombyggandet av stadens centrum omkring 1800 påverkats av fransk anda, planerades denna park i fransk, sträng stil. Dess utförande började dock icke förrän 1842, då området upplåts åt Trädgårdsföreningen, som där gjorde

Fig. 7. 1808 års plan för stadens utvidgning.

en anläggning i engelsk stil, ett av de många tecknen på det utländska inflytandets svängning vid denna tid.

Ej heller kvarteren mellan gamla staden och vallgraven blevo bebyggda. Att byggnadsverksamheten var så ringa inom dessa genom vallens rasering nytillkomna byggnadsområden berodde bl. a. på att såsom nyss omnämndes, tomterna i gamla staden under 1800-talets början bebyggdes med högre hus än förut, d. v. s. med 3-vånings stenhus. Sålunda uppfördes det första huset vid St. Nygatan ej förrän 1850. Det var som om ödet hade bestämt, att Göteborgs borgare först skulle riktigt ställa om sin gamla stad, innande på allvar togo itu med att gå utanför de gränser, som 1600-talets förutseende män utstakat.

I slutet av 1840- och början av 1850-talen omformades staden till samma städade och ingenjörsmässiga prägel, som så många av Europas städer vid den tiden fingo vad deras gator beträffar. Visserligen hade de första stentrottoarerna börjat utföras redan på 1830-talet, men under

Fig. 8. Stora Nygatan. Bebyggd på 1850-talet.

denna tid belädes Hamngatorna med tuktad sten, de gamla gråstenska-jerna ersattes med sådana av huggen sten, de gamla bågbroarna revos efter hand och ersattes med järnbroar, torghandeln flyttades från Gustav Adolfs torg till Kungstorget och fiskhandeln från Stora Hamnkanalen till Rosenlundskanalen, bodarna vid Tyska kyrkan revos och ersattes med mur av huggen sten, Börsen byggdes, järnvägen tillkom, Gullbergs vass började fyllas och älven gavs sin nuvarande riktning genom den ränna, som muddrades till 15 fots djup.

Under denna tid tillkommo även, på 1850-talet, de första hyreshusen (vid Earmgatan och Stora Nygatan). Till dess hade varken funnits ut-präglade hyreshus eller byggnader för enbart affärsändamål. Köpmännens hus inrymde i regel magasin i källarvåningen, kontor i bottenvåningen samt bostäder för familjen i de övre våningarna. De mindre handlandena och hantverkarna hade ej råd till eller behov av att använda sitt hus helt för egen del utan hyrde ut det överflödiga utrymmet till någon annan familj.

Men redan medan nyssnämnda storstädning och nydaning pågick under

Fig. 9. Göteborg på 1860-talet.

1840- och 1850-talen, hade byggnadsverksamheten tagit fart i kvarteren utmed vallgravarna och hade redan dessförinnan börjat även vid Puster-vik. Tiden nalkades således, då man måste tänka på ytterligare utvidgning av stadens byggnadsområde, och planer härför började uppgöras, omfattande såväl hela södra stadsområdena fram till bergen som också Gull-bergs vass, vilken man just höll på att fylla. En stadsplanetävlan utlystes 1862, antagligen den första allmänna sådana i vårt land. På grundvalen av tävlans resultat uppgjorde en kommitté året därpå ett förslag, som därefter blev med endast små ändringar av Kungl. Maj:t stadfäst år 1866.Efter denna plan har huvudparten av staden sedan dess byggts: vi stå således här inför tred/je epoken i Göteborgs stadsplans utveckling.

Halva delen av det stora nya stadsplaneområdet, nämligen Gullbergs vass, hade ungefär samma slags släta och sanka terräng, som den, på vilken den gamla staden en gång byggts. Denna del blev också planerad i stil med den gamla staden, d. v. s. med kanaler, men njm element voro

Fig. 10. 1863 års plan för stadens utvidgning. Stadfäst 1866.

här boulevarder och järnvägsspår. De projekterade kanalerna kommo emellertid aldrig till utförande, emedan det snart nog visade sig, att bangårdarna krävde större utrymmen, än man från början tänkt sig.

Andra hälften av 1866 års stadsplaneområde utgjordes av stadsdelarna närmast sydost och söder om gamla staden d. v. s. Gevgrenska och Hassel-bladska ängarna. Av dessa har endast den senare blivit bebyggd: Vasastaden. Planen är till denna del ett mycket typiskt utslag av tidens stads-byggnadsideal, och Haussmanns planer för Paris ha tydligen icke varit vederbörande främmande. Sålunda fick den viktiga östra Hamngatan sin naturliga fortsättning i den breda och väldimensionerade [-Kungsportsave-n}ren,-] {+Kungsportsave- n}ren,+} och endast två kvarter från Kungsparken framdrogs, parallellt med densamma, Vasagatans allé.Kungsportsavenyen är i vårt land det enda fullt genomförda utslaget av samma stadsplaneidé, som genom ett och ett halvt århundrade förgäves höll tanken vid liv om Sveavägen i Stockholm: den stora ådern från slottet till

Brunnsviken, d. v. s. idén om en bred, ljus, monumental gata ut från stadens hjärta.

Under de härpå följande årtiondena planerades stora nya områden, bl. a. införlivades Majorna med staden. I hinnégatan gå de stora dragen från 60-talet igen, och staden fick en andra ståtlig utfartsväg söderut. Däremot tillfredsställdes ej behovet av stora utfartsleder åt väster och öster parallellt med älven. Därom bär såväl Majornas stadsplan av 1878 som Olskrokens av 1880 tydligt vittne.

I alla dessa efter 1850-talet tillkomna nya stadsplaneområden blevo byggnaderna övervägande hyreshus. Byggnadsverksamheten gynnades icke blott av ökningen i stadens invånareantal, utan också av att den gamla staden började omdanas till affärscentrum. Men liksom fallet varit med utsträckandet av byggandet efter vallarnas rasering, så tog det någon tid innan byggandet började inom 1860-talets Vasastadsplan. Dess bebyggande började nämligen först vid mitten av 1870-talet med uppförande av trevånings stenhus längs norra delen av Kungsportsavenyen.

Enligt den då gällande byggnadsordningen måste stenhus begränsas till 60 fots (e:a 18 meter) höjd, men staden stadgade själv vid försäljningen av de första tomterna invid Kungsportsavenyen, att byggnaderna icke finge uppföras till större höjd än tre våningar och 50 fot. Trevåningssten-husen blevo liksom i den äldre staden fortfarande de förhärskande. Utbyggandet av denna stadsdel fortskred vidare längs den nyanlagda Vasagatan och angränsande kvarter. Här ökades höjden av husen så småningom till ‘fyra våningar, och längre fram fortsattes bebyggandet längs Kungsportsavenyen med fem-våningshus.

Med den livligare byggnadsverksamheten följde alltså behovet av ett bättre utnyttjande av tomtmarken genom högre byggnader. Ett högbyggande kunde lättare genomföras sedan man lärt sig åstadkomma säkrare konstruktioner för ökande av undergrundens bärighet. Den naturliga byggnadsgrunden var dessutom bättre ju mer man närmade sig bergsområdena söderut.

De byggnader, som uppfördes på 1880-talet blevo liksom annorstädesrikligen försedda med putsdetaljer efter förebilder från renässansen och barocken.

Först mot slutet av nittiotalet tog byggnadsverksamheten fart å områdena närmast söder om Vasaplatsen samt längs Södra Vägen och Einné-gatan. Fem- och till och med sexvåningshus blevo nu vanliga. Ett

Fig. n. Vasagatan, västra delen. Bebyggd 1877.

nytt material kom med det maskinslagna fasadteglet till användning. Genom bankernas gynnande av byggnadsverksamheten inträdde spekula-tionsbyggmästarnas tid.

Men samtidigt med detta stenhusbyggande utbildades i de yttre stadsdelarna en ny form för byggande av trähus. Erfarenheten från gångna tiders eldsvådor hade gjort, att man sökte begränsa trähusen till bestämda stadsdelar och föreskrev vissa säkerhetsåtgärder i brandhänseende, däribland att trähus icke finge utföras till större höjd än tvenne våningar.

När stenhusen så småningom kommo upp till större höjd, blev intressetför tomternas bättre utnyttjande allmänt, och man sökte kringgå bestämmelsen om begränsning av trähusen till två våningar. Det började med att källarvåningen höjdes och inreddes till butiker och dylikt. Källaren förlädes till slut helt över marken, och man hade sålunda en byggnad med en våning av sten och två våningar av trä. Källarutrymmen kunde naturligtvis ej helt undvaras och en ny källarvåning tillkom under den nu fullt utvecklade bottenvåningen av sten.

Byggnadsnämnden avslog i början regelbundet ansökningar om uppförande av byggnader av detta slag, men Konungens Befallningshavande upphävde varje gång efter ett överklagande Byggnadsnämndens beslut, vilket gjorde, att man efter hand fick räkna med ett sådant bebyggande och utfärda särskilda bestämmelser därför. Då byggnadstypen således framkommit under Konungens Befall-ningshavandes hägn, kom den att benämnas »lands-hövdingehus». Det första landshövdingehuset blev, sedan Konungens Befallningshavande upphävt Byggnadsnämndens beslut, fastställt år 1875. Bandshövdingehusen blevo snart den allmänt förhärskande hustypen för mindre bostäder och sätter nu sin prägel på stora delar av Haga, Anne-dal, Majorna,

Kungsladugård, Dandala samt stadens östra delar. I vissa av dessa områden förekommer jämväl tvåvåningsträhus och övergångsty-pen till 1 andshövdingehusen.

Vid slutet av 1890-talet började man skönja den tid, då de hittills stads-planelagda områdena skulle bli fullbyggda. Staden närmade sig nu i sin växt söderut de bergsområden, som i obruten kedja sträcka sig från Mölndalsån i öster till Slottsskogen i väster. Undantages en del avMajorna hade stadsplanerandet dittills gällt släta eller jämnt sluttande områden.

Man stod således här inför ett helt nytt stadsplaneproblem, som ieke lät sig lösas med renässansens, ej heller med Haussmanns formler. Liksom på 1860-talet tog man saken grundligt, oeh liksom då utlyste man — 1901 — en allmän tävlan.

Fig. 13. Motiv från Asehebergsgatan. Husen uppförda 1912—13.

Men resultatet av tävlan var icke uppmuntrande. Ingen av deltagarna hade nämligen lyckats få in stora, ledande drag vid behandlingen av den osedvanligt brutna och oroliga terrängen. Men saknades 1860-talets storstilade anda i tävlingsförslagen, så återfanns den i det förslag, som stadsfullmäktiges beredning utarbetade efter tävlan i form av ståtliga uppfartsvägar, monumental behandling av höjderna samt den stora utsiktsvägen på höjderna: »Kullarnas väg». Gatunätet blev fastställt 1907, men kunde icke oförändrat komma till utförande, emedan man — i motsats till i tävlingsförslagen — ej tillräckligt följt terrängen och ej löst Kungsportsavenyens avslutning.

Det mest storstilade draget i denna plan, »Kullarnas väg» — kantandehöjderna mellan Korsvägen och Slottsskogen, med utsikt ned över staden, älvdalen och över till hundbys höjder — har dock kunnat bibehållas i de omarbetningar, som sedermera gjorts. Kungsportsavenyens avslutning är här inlagd så, som resultatet blev av den speciellt för detta ändamål år 1917 utlysta tävlan, och så, som den under de sista åren utförts, just färdig till J ubileumsutställningen.

Fig. 14. Erik Dahlbergsgatan, övre delen. Eandshövdingehus uppförda 1914.

Under byggnadsskedet från slutet på 1890-talet började hyreshusen uppföras till 6 våningars höjd. Allmänheten kringgick nämligen byggnadsordningens föreskrifter om begränsning av byggnadshöj den till fem våningar genom att förlägga bottenvåningen, då den inredes till butiker, med golvet lägre än 30 cm över marken. Den betraktades då såsom källarvåning och något direkt hinder att förlägga ytterligare en källare därunder före-fanns icke. Jfr fig. 13. Det var ungefär samma tankegång, som varit bestämmandeför landshövdingehustypens utveckling ur tvåvånings trähusen.Landshövdingehusen byggas alltjämt å därför avsedda områden huvudsakligen för små lägenheter, men börja nu användas även för större lägen-hetstyper. Jfr fig. 14.

Efter år 1910 började åter byggandet av enfamiljshus inom stadsområdet. På 1880-talet hade en koloni sådana vuxit upp, omkring Föreningsgatan, men härefter avstannade byggandet av villor, bl. a. beroende på att de tomter i I5:de roten (söder om Exercisheden), vilka i 1866 års stadsplan avsatts till fristående byggnader, blevo, trots den dåliga grunden, använda

Fig. 15. Från Landala egnahemsområde. Husen uppförda 1913—14.

för sammanhängande hyreshus. De nya bostadskolonierna blevo Eorens-berg, Landala, Bagaregården och Kungsladugård.

Under det byggnadsskede, som inträtt efter världskrigets utbrott, har byggnadsverksamheten liksom annorstädes nedgått under det normala. Huvudparten av de byggnader, som tillkommit, ha måst anpassas efter tidsförhållandena och det har byggts av de relativt mest ekonomiska typerna, nämligen landshövdingehusen. Vidare har man sökt åstadkomma billigare byggnader genom att framställa nya, billigare material och genom att utbilda nya byggnadstyper. De numera rätt vanliga sammanbyggda enfamiljshusen i längor få betraktas som resultat av ansträngningarna i denna riktning.överhuvud har byggandet av en- eller tvåfamilj shus uppmuntrats genom statens och stadens ingripande i form av bidrag och lån. Detta ingripande har tillfört byggnadsmarknaden ett slag av b}Tggherrar, som både varit mindre väl förfarna i byggnadsförordningarna och samtidigt obenägna

eller oförmögna till utgifter för anlitande av sakkunnig hjälp för förberedande och genomförande av sina byggnadsföretag. Myndigheternas ekonomiska bi-

ANGG \RI)i;\ - L WDAiA -.JO) lANNfjBERG.

Fig. 16. Stadsplaneförslag för Anggården, Fandala ocli Johanneberg.

drag ha därför fått åtföljas av bidrag i form av förebilder för byggnaderna och råd angående deras utförande. Där staden själv upplåtit tomter till dessa personer, har drätselkammaren tillhandahållit typritningar; men då det gällt enskilda områden i hundby och Örgryte, har byggnadsnämnden fått stå till tjänst därmed.

Trots alla motigheter har staden dock under de sista årtiondena vuxit hastigt både genom utveckling inom äldre stadsområdet och genom inkorporeringar av hundby och örgryte, varigenom stadens areal ungefär tredubblats. Samtidigt ha omgivande samhällen vuxit starkt, såsom Älvs-borgs municipalsamhälle mellan staden och Långedrag, Mölndal och samhällena utmed Boråsbanan och Västra stambanan. Ehuru icke införlivade med Göteborg äro dessa utsocknes samhällen ur stadsplanesynpunkt ett med staden. Denna omständighet, motortrafikens införande med spårvägar och automobiler samt det moderna livets allt större krav på utrymmen för ständigt nya och skiftande ändamål har gjort, att Göteborgs stads-planefråga på senare åren vuxit ut till ett vidlyftigt tekniskt och socialt organisationsproblem.

För att få underlag till att i någon mån behärska detta problem ha under sista tiden vidlyftiga terrängundersökningar utförts, omfattande ett område av nära fem gånger stadens areal. På grundval av detta samt statistiskt och tekniskt material ha planer uppgjorts för det stora områdets uppdelning för olika ändamål, såsom för bostäder av olika slag, industri, trafikanordningar och trafikleder, parker och parkbälten m. m. På grundval av denna organisationsplan kunna numera detaljerade stadsplaner uppgöras för vilken del som helst av stadsområdet med säkerhet för att varje del kommer i riktigt sammanhang med stadsorganismen. Undantag härifrån utgöra emellertid de områden, som äro beroende av vissa bangårds- och hamnfrågors lösning, men i övrigt kunna nu de olika delarna av staden, liksom stenarna i en mosaik, givas sådan gestaltning, som samklangen med det hela fordrar.

Bostadsfrågan i Göteborg AV WERNER GÖRANSSON

Den kommunala bostadsstatistikens tillkomst och utveckling

BUAND de sociala frågorna intar sedan länge, särskilt i städerna, bostadsfrågan en mycket framskjuten plats, och förhållandena på bostadsmarknaden under de senaste åren hava endast bidragit till att göra denna fråga mera brännande. Också har under de sista decennierna ett högst betydande statistiskt och socialekonomiskt material hopbragts för frågans belysande ur olika synpunkter. Utförliga monografier hava utkommit i allt raskare takt och med en växlande rikedom på uppslag och kombinationer. Särskilt har — som även framhålles av vårt lands främste teoretiker inom detta område, docenten K. A. Edin1, under vars ledning som bekant jämväl den första djuplodningen av vår stads sociala struktur ägde rum (1911) — upprättandet av statistiska kontor i de större städerna föranlett upptagandet av viktiga specialproblem inom bostadsfrågans vida område, såsom t. ex. inneboendesystemet och hyrans förhållande till inkomsten, och underhjälpt strävandet till på samma gång mera djupgående och mera likformiga statistiska metoder.

Det så vitt bekant första försöket i vårt land att åstadkomma en dylik, mera speciell, på de s. k. beboelighetsförhållandena (kubikrum, inneboende o. d.) inriktad bostadsstatistik gjordes i Göteborg, varest, såsom det också uttryckligen framhålles i den officiella redogörelsen över 1912—14 års allmänna bostadsräkningar i riket2, arbetarnas bostadsfråga redan tidigt blivit föremål såväl för praktiska reformer —• såsom Dicksonska stiftelsen av 1856,

1 Se anf. förf. »Arbetarebefolkningens bostadsförhållanden i Uppsala, en soeialstatistisk studie», Uppsala 1910.

2 Se Sveriges officiella statistik: 1912—14 års allmänna bostadsräkningar, Sthlm 1920, del I, sid. 25.Göteborgs Arbetarebostadsaktiebolag av 1872 samt Arbetarnas byggnads-förening av s. å. — som även för mera teoretiska undersökningar av reformernas förutsättningar i och verkningar på arbetarebefolkningens läge. Medan man tidigare i allmänhet åtnöjt sig med mera allmänna skildringar av panperismen och dess samband med bostadsförhållandena, företog sig år 1889 Hj. Waiaqvist1 att under personliga besök i lägenheterna efter ett enkelt formulär insamla fakta i form av sifferuppgifter och på grundval härav samt med tillgodogörande av erfarenheterna från utlandets bostadsstatistik utarbeta en summarisk statistisk redogörelse för de mindre bemedlades bostadsförhållanden. Redan vid de kommunala folkräkningarna, som åren 1868, 1870 och 1880 anordnades i Göteborg, hade visserligen insamlats en del bostadsstatistiska uppgifter rörande antalet hus samt i dem befintliga rum och kök, men till någon egentlig bostadsstatistik utvidgades emellertid icke dessa räkningar. Om en kommunal bostadsstatistik i Göteborg kan man egentligen icke tala förrän en enhetlig kommunalstatistik över huvud taget kom till stånd i vår stad, vilket, som bekant, skedde först år 1901, då2 »Kommittén för Göteborgs stads kommunalstatistik» började sin verksamhet.

I de första årgångarna av den på föranstaltande av nämnda kommitté utgivna publikationen »Statistisk Årsbok för Göteborg» funnos uppgifter intagna huvudsakligen endast angående antalet hus i varje rote och förstad enligt brandchefens uppgifter samt antalet rum och kök fördelade å olika stadsdelar enligt uppgifter i hälsovårdsnämndens årsberättelser. I årsbokens tredje årgång (avseende förhållandena intill utgången av 1902) kompletterades ifrågavarande uppgifter med en del av stadsrevisor A. Ramm utarbetade tabeller, upptagande: a) antal rum samt rum och kök pr mantalsskriven invånare, b) antal rum på varje kök och c) antal rum samt rum och kök pr hus, allt med fördelning på skilda stadsdelar. En icke oväsentlig tillökning i hithörande uppgifter erhölls genom den tabell, som infördes i årsbokens följande årgång, angivande antalet bostadslägenheter av olika slag i varje stadsdel jämte årshyra för varje sådan slags lägenhet inom de olika stads-

1 Se skrifter utgivna av Lorénska stiftelsen, N:o 5 »Bostadsförhållandena för de mindre bemedlade i Göteborg», Sthlm 1891.

2 Bostadsstatistik i mera vidsträkt bemärkelse, vartill man bl. a. jämväl plägar hänföra uppgifter rörande byggnadsverksamheten, finnes givetvis för Göteborg liksom för riket i dess helhet att tillgå även för tidigare år. En utförlig redogörelse härför återfinnes i Sveriges officiella statistik: 1912—14 års allmänna bostadsräkningar I, sid. 19 o. ff.delarna, vilken tabell erhållits genom en fr. o. m. 1904 vidtagen förändring i formulären för fastighetsägarnas huvudförteckningar till mantalsskrivningarna.

I skrivelse till stadsfullmäktige den 14 oktober 1904 framhöll kommittén för stadens kommunalstatistik bl. a., att kommittén redan från början av sitt arbete till fullo insett önskvärdheten av de statistiska bostadsuppgifternas såväl förbättrande genom anskaffande av ytterligare källor som även fullständigande därhän, att Göteborgs bostadsstatistik kunde i åtminstone huvudsakliga delar komma att innehålla data, jämförliga med bostadsstatistikens i Skandinaviens tre huvudstäder, samt hemställde om bemjmdigande att låta genom en av kommittén antagen sakkunnig person ombesörja uppgörandet av fullständigt förslag med kostnadsuppgift till anskaffande av en statistik för Göteborg rörande bostads- och därmed sammanhängande förhållanden. Jämlikt av stadsfullmäktige den 3 november 1904 sålunda erhållet bemyndigande uppdrog kommittén den 9 nästfoljande januari åt numera direktören för Stockholms stads statistiska kontor, d:r J. Guinchard, att uppgöra förslag till anskaffande av en dylik statistik för Göteborg. I sitt den 13 mars 1905 i ärendet avgivna utlåtande framlade d:r Guinchard en fullständig plan för ordnande av en regelbundet återkommande bostadsstatistik, omfattande dels och väsentligen en vart femte år skeende allmän bostadsräkning, förlagd så att räkningen vart tionde år sammanfölle med den allmänna folkräkningen, och dels under övriga år en årlig bostadsstatistik, innefattande endast en komplettering för året av vissa vid bostadsräkningen erhållna uppgifter.

Genom beslut den 15 juni 1905 godkände stadsfullmäktige i huvudsak berörda förslag, och bemyndigades kommittén så väl att ombesörja upprättande av ifrågavarande bostadsstatistik och för sådant ändamål anlita sakkunnigt biträde, som även att i nämnda förslag vidtaga de ändringar, vartill i ärendet avgivna yttranden kunde

föranleda eller som av annan anledning ansåges av kommittén erforderliga.

I överensstämmelse härmed hava tills dato fyra allmänna bostadsräkningar ägt rum i Göteborg, avseende förhållandena vid slutet av vart och ett av åren 1905, 1910, 1915 och 1920. Redogörelsen för den första bostadsräkningen, som leddes av lektorn, numera överdirektören P. G. Raurin, finnes intagen i stadens statistiska årsbok för år 1905. De båda följande räkning-arna hava utgivits som särskilda publikationer och hava på kommitténs uppdrag letts av kaptenen C. A. Tisei.ius. Verkställandet av 1920 års bostadsräkning har av kommittén uppdragits åt stadens statistiska kontor. Samtliga dessa bostadsräkningar äro baserade på fastighetsägarnas till resp. mantalsskrivningar lämnade uppgifter, erkannerligen de s. k. huvudförteckningarna.

Jämlikt den antagna planen för stadens periodiska bostadsstatistik hava sedermera i Statistisk årsbok för Göteborg för 1906 och följande åren införts kompletteringstabeller till vissa i bostadsräkningarna ingående uppgifter. Tabellerna hava angivit de förändringar i bostadsräkningens siffror, som under året skett i fråga om hus och lägenheter genom avgång, i följd av rivning eller ombyggnad, och tillkomst, på grund av ny- eller ombyggnad m. m. Ifrågavarande statistik, vars siffror till en början huvudsakligen grundade sig på uppgifter ur Byggnadsnämndens årsredogörelser, kompletterades fr.

o. m. 1911 ytterligare med en del tabeller, utarbetade på grundval av Hälsovårdsnämndens uppgifter om utdömda lägenheter och stadsarkitektens om nybyggnaderna, så ock huvudförteckningarna till mantalsskrivningarna. Med hänsyn till det aktuella läge bostadsfrågan på senare tiden intagit (och alltfort intar) har i den årliga bostadsstatistiken för åren 1918 och 1919 intagits tabeller angivande det beräknade bostadsbeståndet efter lägenhetsgrupper vid resp. års slut samt i årsboken för år 1920 preliminära huvudresultat från 1920 års bostadsräkning. Sedan under 1922 tabellbilagan till sistnämnda bostadsräkning befordrats till trycket, kunde definitiva siffror meddelas i den senast utkomna årsboken för år 1921.

I förenämnda på kommitténs föranstaltande 1905 av tillkallad sakkunnig avgivna utlåtande berördes även —• låt vara mer i förbigående — frågan angående verkställande av mera ingående undersökningar, s. k. enqueter eller bostadsundersökningar, utförda av därtill lämpade personer vid besök i bostäderna. I sitt yttrande i ärendet anförde kommittén i fråga om sistnämnda slag av undersökningar, att kommittén ej tillsvidare ansåge några åtgärder böra vidtagas för åstadkommande av en på husundersökning grundad, mera omfattande redogörelse av bostadsförhållandena härstädes, utan att med sådana mera kostsamma åtgärder lämpligen borde anstå, åtminstone till dess resultatet av blivande bostadsräkning bleve känt och hunnit av fackman bearbetas.I anslutning till dessa sina uttalanden, då fråga förelåg om 1906 års bostadsräkning, upptog kommittén i samband med frågan om anordnande av bostadsräkningen 1910 under omprövning lämpligheten av att i samband med denna jämväl vidtaga en enquéte eller bostadsundersökning för utrönande särskilt av arbetarnas och med dem ekonomiskt likställdas bostadsförhållanden i hygieniskt och socialt hänseende, och framhöll kommittén därvid bl. a.: »Med hänsyn till bostadsfrågans sociala betydelse, särskilt för en större stad, torde tvekan icke böra råda om gagnet för Göteborg av en rationellt ordnad bostadsundersökning; och då en sådan skulle ha fördel av att verkställas något så när samtidigt med nu förestående bostadsräkning, har kommittén ansett sig böra hos stadsfullmäktige göra framställning om undersökningens vidtagande inom den närmaste framtiden.» På därom av kommittén sålunda gjord framställning beslöto jämväl stadsfullmäktige den 3 november 1910 att uppdraga åt kommittén att — utom den enligt den fastställda planen regelbundet återkommande bostadsräkningen — ombesörja verkställandet av en bostadsundersökning omfattande c:a 20 % eller minst

5,000 av stadens bostadslägenheter inom lägenhetskategorierna två rum och kök och därunder.

Utförandet av ifrågavarande undersökning uppdrogs av kommittén åt dåvarande docenten vid Uppsala universitet, d:r K. A. Edin, och ingår redogörelsen för densamma såsom en särskild del i samma publikation som redogörelsen för den ungefär samtidigt utförda bostadsräkningen. På kommitténs hemställan beslöto stadsfullmäktige den 21 oktober 1920 att jämväl i anslutning till samma års bostadsräkning låta verkställa en dylik på personliga besök i bostäderna baserad bostadsundersökning. Vissa resultat från denna undersökning, som utförts genom statistiska kontorets försorg, hava jämväl — delvis i preliminär form —• publicerats i de två

sista årgångarna av stadens statistiska årsbok.

Utom förenämnda källor till kommunal bostadsstatistik för Göteborg tillkommer för de senare åren (sedan 1917) vissa uppgifter i bostadsförmedlingens och hyresnämndens tryckta årsberättelser, vilka uppgifter i koncentrerad form jämväl intagits i stadens statistiska årsbok för år 1920, med vilken årgång nämnda publikation framträder i väsentligt omarbetat skick.

Följande statistiska framställning av bostadsfrågans läge i Göteborg utgör i huvudsak en kort sammanfattning av vissa resultat från de å statistiskakontoret senast verkställda bostadsstatistiska utredningarna, och avser sålunda i regel förhållandena vid slutet av år 1920 och början av år 1921-För att underlätta jämförelsen såväl beträffande förhållandena olika år som å olika orter, ansluter sig framställningen så nära som möjligt, både i fråga om text och tabelluppställning, till förut publicerade liknande redogörelser för i Göteborg verkställda undersökningar av här ifrågavarande slag samt uv Kungl. Socialstyrelsen utgivna redogörelser rörande de mindre bemedlades bostadsförhållanden i vissa svenska städer.

Byggnadsmark och fastighetsvärden

Den inom stadsplanen belägna arealen utgjorde vid 1920 års slut 1,353 har, varav 319 har eller 23,6 % utgjordes av bebyggda tomter, 90 har eller 6,7 % av obebyggda tomter, 171 har eller 12,6 % av oindelade kvarter, 465 har eller 34,4 % av gator, torg, allmänna platser, publika byggnader o. dyl. samt 307 har eller 22,7 % av på annat sätt använd mark.

Till 1920 års bostadsräkning hava uppgifter avgivits för sammanlagt 6,351 fastigheter, därav 5,557 inom det planlagda och 794 inom det icke planlagda området. Av samtliga fastigheter voro inom det planlagda området 4,717 bebyggda, 36 under byggnad varande och 804 obebyggda samt inom det icke planlagda området 560 bebyggda och 234 obebyggda.

Taxeringsvärdena av alla fastigheter uppgingo till 660,040,500 kr., varav kommo på den planlagda delen (utom hundby) 588,337,200 kr., på den icke planlagda delen inkl. järnvägsområdena 32,963,400 kr. samt på hundby — utom den icke planlagda delen — 38,739,900 kr. ökningen i taxeringsvärden under femårsperioden 1915—20 har uppgått till 36,6 % och under hela tioårsperioden 1910—20 till 60,9 %. Inom den planlagda delen av staden, utom hundby, har ökningen av taxeringsvärdena under åren 1915—20 uppgått till 36,3 % samt under åren 1910—20 till 60,2 %.

Taxeringsvärdet pr kvm planlagd mark uppgick, med bortseende från hundby, till 98 kr., därav för bebyggd 178 kr. och för obebyggd 9 kr.

Hus och våningar

Antalet färdiga hus utgjorde vid ifrågavarande års slut 8,198, varav ungefär tre femtedelar voro uppförda före år 1890. Av dessa voro 7,472 belägnainom det planlagda området och 726 inom det icke planlagda, motsvarande resp. 1,6 och 1,3 pr bebyggd fastighet.

De befintliga husens utnyttjande för bostadsändamål framgår av nedanstående tablå, vilken innebär en uppdelning av husen efter antalet i dem befintliga uteslutande eller huvudsakligen till bostad avsedda lägenheter:

Antal bostadslägenheter pr hus O 1 2 3 4 5 10 11— 15 16— 20 [-21—-30-] {+21—- 30+} över 30 Antal hus inom det planlagda området Antal hus inom det icke II9I 1020 576 458 579 416 1801 812 357 196 66 plani. området IOI 286 149 60 66 18 24 7 9 4 2 Antal hus i hela staden 1292 1306 725 518 645 434 1825 819 366 200 68

Tages hänsyn endast till husen med bostadslägenheter utgör av dessa 18,9 % enfamiljshus, 10,5 % hus med två lägenheter, 49,5 % hus med 3—10 bostadslägenheter samt 21,2% hus med 11 och flera bostadslägenheter. Av de sistnämnda uppvisa, som synes, 68 hus (eller 1,0 % av samtliga) mer än

Tab. A. Översikt över antalet hus och i dem befintliga lägenheter i Göteborg

Område Antal färdiga hus Därav Antal lägenheter Bo- stads- hus Ö v riga U thus med bostad utan bostad med bostad utan bostad Bo- stads- lägen- heter Blan- dade lägen- heter Andra lägen- heter | Hela staden 8198 6221 677 899 8 393 46430 923 8002 Därav icke planlagt område 726 610 r5 50 — 51 1614 45 120 Sydstaden 692 237 286 163 — 6 2303 158 2303 | Nordstaden 432 140 136 139 — 17 1016 60 1025 Masthugget m. m 64O 427 32 III — 70 4201 86 944 Haga 556 496 22 3° — 8 3429 93 526 Annedal m. m 481 413 6l 4 2 I 2935 38 166 | Landala m. m 354 347 4 - I 2 2431 28 95 13 0. 14 rotarna 588 54° 32 l6 — — 3976 82 672 15 roten 255 216 II IO I 17 1969 31 195 16 » Stampen 177 107 18 45 — 7 937 23 163 17 » Gullbergs vass .. 233 60 22 96 — 55 592 IO 168 Olskroken m. m 771 653 23 81 — 14 5266 88 474 Majorna 1217 1053 13 84 4 63 6489 108 559 Masthuggsbergen 702 694 3 2 — 3 6425 73 342 Lundby m. m I IOO 838 14 n8 — 130 4461 45 37030 lägenheter pr hus. Dessa hus äro sålunda att hänföra till den kategori av byggnader, som man i dagligt tal brukar benämna »hyreskaserner».

De i ovanstående tablå upptagna hus och byggnader med eller utan bostäder och i dem befintliga lägenheter fördela sig på de olika stadsdelarna på följande sätt:

Med hänsyn till byggnadsmaterialet voro av samtliga hus 3,100 eller 37,8 % uppförda av sten, 1,799 eller 22,0 % av sten och trä (s. k. landshövdingehus) och 3,299 eller 40,2 % av trä.

Med avseende på belägenheten voro 5,865 eller 71,5 % gatuhus och 2,333 eller 28,5 % gårdshus.

Beträffande husens uppvärmningsförhållanden konstaterar man, att det stora flertalet eller 7,292 (88,9 %) voro hus utan centraluppvärmning och 906 eller 11,1 % hus med sådan uppvärmningsanordning. I de senare husen hade 806 eller 9,9 % fullständig centraluppvärmning och 100 eller 1,2 % endast delvis.

Vad husens våningshöjd beträffar äro av samtliga hus 1,463 eller 17,9 % envåningshus, 1,914 eller 23,4 % tvåvåningshus, 2,880 eller 35,2 % trevåningshus, 947 eller 11,5 % fyravåningshus, 525 eller 6,4 % femvåningshus samt 469 eller 5,6 % hus med 6 eller flera våningar. Medeltalet våningar pr hus uppgår till 2,8. Vid beräkning av våningshöjden äro i förenämnda tal källare- och vindsvåningar medräknade, för så vitt de innehålla någon bostad, butik, verkstad e. dyl. Frånräknas dessa våningar, blir husens våningshöjd i medeltal 2,5. Inom den planlagda delen av staden (inbegripet Lundby planlagda del) uppgår våningshöjden till 2,6 samt inom den icke planlagda delen till 1,4.

Lägenheter, rum och lokaler

Olika slag av lägenheter

I ovannämnda hus förefunnos, som av tab A. framgår, sammanlagt 55,355 lägenheter. Därav utgjorde 46,430 eller 83,9 % uteslutande för bostadsändamål avsedda lägenheter (»rena bostadslägenheter»), medan 923 eller 1,7 % avsågo att ej blott tillgodose innehavarens egentliga bostadsbehov, utan jämväl att bereda honom för hans näringsutövning nödiga lokaler m. m. Merendels utgöras dessa s. k. »blandade lägenheter» utom av kök och boningsrumTab. B. Lägenheter, rum och lokaler i Göteborg

Bostadslägenheter Enkelkök Spisrum Rum m. kokvrå Enkelrum (i övrigt) 2 rum utan kök 1 » med del i kök 2 » » » * » 1 » och kök 2 » » » 3 o. fl. rum utan o. m. del i kök 3 rum och kök 4 » » » 5 * » * 6 » » » 7 o. fl. rum o. kök Antal lägenheter Rum 0 lokaler Ut- hyrda Out- hyrda Av ägaren begag- nade Fritt upp- låtna Samtl iga Samtli ga Därav boningsrum och kök 319 1.523 274 1,568 236 164 8 22,805 7.701 99 2,985 T778 1,398 851 7,920 I 1 M 5 4 2 1 5 9 37 14 11 1 569 494 8 419 196 162 127 252 14 37 6 543 18 4 434 3M 12 119 29 25 17 25 339 1,570 280 2,162 268 175 13 23.813 8,513 119 3,525 2,003 1,585 995 1,070 339 1,570 | 2,480 551 262 35 47,740 25.754 462 14,566 10,719 10,499 7,689 11,041 339 I,57° 280 2,162 536 262 33 47,626 25,539 426 14,100 10,015 9,5io 6,965 10,082 S:a bostadsl. 1920 42,501 28 2,304 1,597 46,430 133,707 129,445 * » 1915 38,589 181 2,219 1,170 42T59 122,666 118,722 » » igiO 34,38i 815 2,064 1,134 38,394 108,796 106,339 « 9 1905 28,329 793 1,640 1,220 31,982 90,053 88,443 Blandade lägenheter. 1920 802 — 90 31 923 5 450 2,766 1915 916 5 6l 15 997 6,136 2,811 1910 978 9 144 55 1,186 7.56o 3,678 1905 1,240 4 138 17 1,399 8,365 4.3R3 Andra lägenheter. 1920 6,588 28 1,218 168 8,002 27,798 364 1915 6,376 382 1,506 211 8,475 26,080 596 1910 5,4i3

623 1,041 127 7,204 20,313 543 1905 4,108 338 547 42 5.035 l6,089 435 Samtliga lägenheter. 1920 49,891 56 3,612 1796 55,355 166,955 132,575 1915 45,88i 568 3,786 1,396 51,631 154,882 122,129 1910 40,772 1,447 3.249 1,316 46,784 136,669 110,560 1905 33,677 IA35 2,325 1,279 38,416 114.507 93A9I Procentuell fördelning av an- talet lägenheter 1920. Bostadslägenheter 91,6 0,1 5,0 3,4 83.9 80,0 96,8 Blandade lägenheter 86,9 — 9,7 3,4 i,7 3,3 50,8 Andra » 82,4 0,3 15,2 2,1 !4-4 16,7 i,3 Samtliga lägenheter 90,1 0,1 6,5 3,3 100,0 100,0 79,4av butiks-, kontors-, verkstads-, kafé- och dylika lokaler, men i vissa fall även av hotellrum samt skol- eller sjuksalar och dylika anstaltsrum. Utom förenämnda helt eller delvis till bostad avsedda lägenheter funnos 8,002 eller

14,4 % »andra lägenheter», som enbart användas till butiker, kontor, verkstäder, kafé, hotell, magasin o. dyl. Närmare uppgifter angående dessa olika slag av lägenheter jämte uppgift å antalet däri befintliga rum och lokaler lämnas i vidstående tablå.

Denna tabell utvisar, att av de egentliga bostadslägenheternas innehavare

5,0 % bebo våningar i egna hus, medan 3,4 % merendels i egenskap av vice värdar, portvakter, gårdskarlar o. dyl., innehava lägenheter, vilka avgiftsfritt ställts till förfogande av husägaren. Den övriga delen eller 91,6 % av stadens befolkning är hänvisad till förhyrda lägenheter. Framhållas må, att här meddelade uppgifter om lägenheter av sistnämnda slag endast avse sådana, rörande vilka avtal träffats direkt med värden, ej bostäder hyrda i andra hand.

Tabellen ger vidare vid handen, att av bostäderna 37,133 eller 79,9 % utgöras av smålägenheter, d. v. s. av lägenheter om högst två rum och kök, samt att bland dessa smålägenheter mer än hälften eller 51,3 % äro lägenheter om ett rum och kök, vilken lägenhetskategori sålunda kan sägas utgöra stadens typiska arbetarbostad.

Till denna framställning av lägenheternas sociala fördelning ansluta sig naturligt en lokal gruppering av desamma, utvisande, huru smålägenheterna och därmed i stort sett den mindre bemedlade befolkningen äro fördelade på olika stadsdelar. Ur denna synpunkt är följande tablå uppgjord:

In I*undby Sydstader Nordstade M fe 2 s rt u ti Annedal m. m. ti rt d 'O G 2 s 13 och ro tama 0 0 u »o 16 roten, Stampen 17 roten, Gullbergsvi Olskroker m. m. Maj or na Masthuggs bergen stadsdel inkl. Ting- stadsvassen landsdel Hela staden Hela antalet bostadslägenheter 2303 1016 4201 3429 2935 2431 3976 1969 937 592 5266 6489 6425 3344 1117 46430 Därav lä- abs. tal 1920 1533 723 2420 2761 2689 2320 1552 1086 624 561 4953 5781 6057 3128 945 37133 genheter rel. tal » 66,6 71,2 57.6 80,5 91,6 95.4 39.0 55.2 66,6 94.8 94.1 89,1 94.3 93.5 84,6 79.9 t. 0. m. < 2 rum och * * 1915 65.5 7°'4 57.8 81,1 91.9 95.1 38.3 56,6 69,0 93.7 94.1 88,4 94.3 90.5 79.0 kök r> » 1910 64,1 67,1 58,2 81,5 92,2 97.5 38,7 80,7 75.7 93.8 94.1 89,0 95.2 90,1 79,9Av tablån framgår, att Dandala är den stadsdel, som arbetarklassen oeli de därmed socialt likställda företrädesvis bebo. Därnäst följa Gnllbergsvass och Masthuggsbergen samt Olskroken och Dundby stadsliknande del. Relativt minsta antalet smålägenheter uppvisa, som man ju även kan vänta, I3:de och 14.de rotarna, där icke fullt två femtedelar av bostadslägenheterna utgöras av smålägenheter.

Återgå vi så till tab. B. konstatera vi vidare, att antalet outhyrda lägenheter, d. v. s. så väl bostads- som blandade och andra lägenheter inom alla lägenhetsgrupper vid 1920 års slat uppgick till 56 eller endast 0,1 % av samtliga lägenheter. Motsvarande procenttal för åren 1915, 1910 och 1905 uppgå till resp. 1,1 %, 3,1 % och 3,6 %. Denna kraftiga nedgång i ledighetspro-centen blir ännu betänkligare, om man undersöker procenttalet outhyrda bostadslägenheter under ifrågavarande år. Man finner då ledighetsprocenten successivt nedgå från 3,3 % (inräknat Dundby) 1905 till 2,1 % 1910, 0,4 % 1915 och 0,06 % 1920. Detta saldo av tillgång och efterfrågan på bostadsmarknaden anses normalt böra utgöra 233%. Ökningen i bostadsbeståndet, som enligt tabellen under perioden 1905—20 uppgår till 14,448 bostadslägenheter (vilken ökning delvis är att tillskriva Dundby införlivning med ett antal av 1,914 bostadslägenheter vid 1905 års slut) har sålunda — ehuru i och för sig ansenlig — icke hållit jämna steg med bostadsbehovet. Anmärkningsvärt är emellertid, att den mantalsskrivna folkmängden under samma period ökats med precis samma procenttal, nämligen 45,2 %. Framhållas må dock, att det behövliga antalet bostäder mycket växlar, enär det i huvudsak betingas av lokalt mycket växlande

förhållanden, som ytterst bottnar i vilken proportion de nybildade och genom inflyttning tillkommna hushållen stå till de upplösta och bortflyttade.

I stadens samtliga lägenheter av alla slag funnos vid 1920 års slut inalles i66,955 rum och lokaler mot 114,507 vid 1905 års slut. Därav utgjorde antalet eldstäder (d. v. s. boningsrum och kök) resp. 132,575 och 93,191. Av eldstäderna voro enligt senaste bostadsräkning 43,067 eller 32,5 % kök, 1,608 eller 1,2 % spisrum, 404 eller 0,3 % rum med kokvrå, 4,966 eller 3,7 % jungfrukammare, 638 eller 0,5 % hallar samt 81,892 eller 61,8 % vanliga boningsrum. Av övriga rum och lokaler utgjordes 4,469 av bad- och duschrum, 4,719 av butiksrum, 6,901 av kontorsrum, 3,864 av lagerrum, 4,943 av verkstadsrum, 1,041 av kafé och dylika rum, 879 av hotell och dylika rum,5,512 av anstaltsrum samt 2,052 av uthuslokaler. Starkaste stegringen under perioden 1905—20 uppvisar kategorien bad- oeh duschrum, som under perioden i fråga vida mer än fördubblats, eller ökats med 142,5 %. Därnäst komma kategorierna kontors- och lagerrum, som tillsammantagna under samma period ökats med 87,6 %. Begränsa vi undersökningen till att avse de rena bostadslägenheterna, finna vi, att dessa, som vid 1920 års slut omfattade 133,707 rum och lokaler, fördela sig sålunda: kök 41,938 eller 31,4%, spisrum 1,590 eller 1,1%, rum med kokvrå 391 eller 0,3 %, jungfrukammare 4,821 eller 3,6%, hallar 625 eller 0,5% samt övriga boningsrum 80,080 eller

59,9 %. Bad- och duschrummen uppgå i dessa lägenheter till 4,262 eller

3,2 % av samtliga i dessa lägenheter befintliga rum och lokaler. Medeltalet eldstäder pr bostadslägenhet uppgick ifrågavarande år till 2,8.

Betraktas rumstyperna med avseende på deras fördelning på små och stora bostäder, befinnas smålägenheterna, som enligt vad ovan framhållits tillsammans utgjorde 79,9 % av hela antalet bostäder, sammanlagt upptaga endast 58,8 % av hela antalet rum och lokaler i bostadslägenheter.

Lägenheternas och rummens storleksförhållanden

Kännedom om lägenheternas och rummens storleksförhållanden erhållas icke genom bostadsräkningar, utan måste dessa för detta ändamål, fullständigas med mera ingående undersökningar, utförda av därtill lämpade personer vid besök i bostäderna. I Göteborg hava, som redan framhållits, verkställts tvenne dylika kommunala bostadsundersökningar, nämligen åren 1911 och 1921, omfattande resp. 17,0 och 16,4 % av motsvarande räknade till bostad använda smålägenheter, uttagna genom lottning med bostadsfastigheten till utlottningsenhet. I de sålunda utlottade fastigheterna blevo år 1911 inalles 5,115 samt 1921 något flera, eller 6,070, lägenheter föremål för undersökning. Huru dessa lägenheter fördelade sig på de olika lägenhets-kategorierna framgår av nedanstående tablå:

År Absoluta tal Samt- liga Procent Samt- liga Enkelkök enkelrum m. fl. 1 rum och kök 2 rum och kök Enkelkök, enkelrum m. fl. 1 rum och kök 2 rum och kök 1921 I9II 595 530 3,986 3,455 1,489 1,130 6,070 5.II5 9,8 10,4 65,7 67,5 240 22,1 100,0 100,0Omkring två tredjedelar av de undersökta lägenheterna utgjordes vid båda undersökningstillfällena av lägenheter om ett rum och kök, vilka sålunda voro ungefär tre gånger så talrika som lägenheterna om två rum och kök. Övriga lägenheter bestodo till större delen av enkelrum, spisrum eller enkelkök, varjämte ett mindre antal utgjorde delkökslägenheter och dubbletter.

För att få full klarhet rörande bostädernas storleksförhållanden hava samtliga rum och kök i de undersökta lägenheterna blivit uppmätta och deras längd, bredd och höjd antecknad i frågeformuläret. Med ledning härav hava bostädernas totala golvyta och kubikinnehåll beräknats.

Genomsnittsliga golvytan pr lägenhet utgjorde 1920 och 1910 resp. 32,3 och 32,6 kvm samt pr eldstad i genomsnitt för samtliga rum och kök 15,0 och 15,4 kvm resp. år. Inom lägenhetskategorien enkelkök, enkelrum m. fl. utgör medelgolvytan i runt tal 14 kvm, inom kategorien ett rum och kök 15 kvm. samt inom kategorien två rum och kök 16 kvm. Golvytan synes sålunda ökas med stigande rumsantal.

Normala rumshöjden i bostäderna växlar mellan 2,4 och 3,0 meter. Medelhöjden för samtliga lägenheter är 2,7 meter eller den gällande minimihöj-den för nya lägenheter.

Huvudresultatet ay de gjorda uppmätningarna utgöres dock av lägenheternas kubikinnehåll eller luftrymden. Ehuru frågan om det hygieniskt nödvändiga bostadsutrymmet ej ännu torde vara slutgiltigt avgjort, S3rnes man dock kunna fordra, att en eldstad bör lämna plats för två vuxna personer med en luftrymd för vardera av 20 kbm och sålunda mäta 40 kbm samt i alla händelser hava ett minimiutrymme av 20 kbm. Uppdelas lägenheterna efter denna norm i tre grupper: mycket små under 20 kbm. pr rum, små

om 20—40 kbm pr rum samt normalt stora om 40 kbm och däröver pr rum erhålles följande resultat:

Lägenhetskategorier Mycket små Små Normalt stora Abs. tal % Abs. tal 0/ /o Abs. tal 0/ ,0 Enkelkök, enkelrum m. fl in 18.7 297 49,9 187 31,4 Ett rum och kök 182 4.5 1,908 47.9 1,896 47,6 Två rum och kök 19 1.3 518 34,8 952 63,9 Samtliga 1921 312 5.1 2,723 44.9 3.035 5°.° » I9II 229 4.5 1,946 38,0 2,940 57 >5Som mätare av bostadsutrymmet må även anföras medelluftrymden. Denna uppgick enligt 1921 års undersökning för samtliga lägenheter till 87,0 kbm och pr rum (eller eldstad) till 40,3 kbm. Medelluftrymden pr eldstad utgjorde för enkelrum m. fl. 35,1 kbm, för ett rum och kök 38,8 kbm samt för två rum och kök 43,8 kbm. Genomsnittsstorleken belöpte sig till 40,3 kbm., d. v. s. praktiskt taget lika med den ovan som normal betecknade.

Lägenheternas beskaffenhet

Av stor betydelse för bedömande av bostädernas kvalitet äro uppgifterna angående lägenheternas och rummens belysningsförhållanden. De på undersökarnas subjektiva omdöme grundade uppgifterna giva vid handen, att dagerbelysningen i 10,771 eller 82,3 % av samtliga vid senaste bostadsundersökning undersökta eldstäder var god, i 1,730 eldstäder eller 13,2 % tämligen god samt i 492 eldstäder eller 3,7 % dålig. I 65 eldstäder eller 0,5 % av samtliga förefanns endast sekundär belysning och i 35 eldstäder eller 0,3 % fanns ingen dagerbelysning.

Av samtliga undersökta kök och spisrum voro 5,540 eller 95,6 % försedda med vanlig järnspis samt 252 dylika eldstäder eller 4,4 % av samtliga med gasspis. Av de med järnspis försedda köken voro 1,434 eller 24,8 % jämväl försedda med gas för matlagning.

Kakelugnar funnos i 6,714 rum och kaminer i 193. Med centraluppvärmning voro 229 rum försedda, varemot 165 saknade några som helst värmekällor.

Av de av bostadsundersökarna gjorda iakttagelserna i samband med de av bostadsinnehavarna lämnade uppgifterna framgår att upftvärmningsmöjlig-heterna för 9,172 eller 70,0 % av samtliga rum och kök angivits som god, för 2,642 eller 20,2 % som tämligen god samt för 1,279 eller 9,8 % som dålig. Ventilationsmöjligheterna äro för 11,913 eller 91,0 % av eldstäderna angiven som god, för 508 eller 3,9 % som tämligen god samt för 672 eller 5,1 % som dålig. Med impipor äro 5,722 försedda, varemot 70 sakna denna ventilations-möjlighet.

Av de beskrivna bostäderna äga enligt samma års bostadsundersökning 624 eller 10,3 % av samtliga tillträde till vattenklosett. 139 bostäder äro försedda med enskilt avträde. I övrigt äro avträdena i regel gemensamma för 2—4 bostäder.De boende och bostäderna

De boendes fördelning efter utrymmet bostäderna och i sovrummen

En framställning som denna bör givetvis icke allenast syssla med själva bostäderna, deras antal, storlek m. m., utan ställa som en huvuduppgift att belysa bostadsförhållandena för de människor, som bebo desamma.

Göteborgs bostadsfolkmängd uppgick enligt 1920 års bostadsräkning till sammanlagt 194,577 personer, varav 188,076 bodde i egentliga bostadslägenheter. Motsvarande folkmängd enligt 1905 års bostadsräkning belöpte sig till resp. 139,280 och 130,340 personer. Huru dessa voro fördelade på olika lägenhetskategorier, framgår av följande översikt:

Boende i begagnade lägenheter Absoluta tal. Enkelkök Enkelrum Små delkökslä-genheter och dubbletter 1 rum och kök 2 rum och kök Större delköks-läg. 0. tripletter 3 rum och kök ^ 4 rum och kök 5 rum och kök 6 rum och kök 7 och flera rum och kök Samtliga 1920 779 8,in 1.378 96,560 37,020 537 J5-749 8,901 7,517 5,097 6,427

188,076 1915 1.035 5.674 1,009 86,905 33,995 539 16,328 9,303 7,084 4,422 5,801 1172,095 I9IO 813 5-744 818 81,635 28,823 336 14,024 7,263 5,930 4,041 5,217 154,644 1905 928 5,588 1,267 67,712 23,751 219 11,044 5,978 4,948 3,566 5,369 130,340 Boende pr ioo eldstäder 1920 230 203 166 203 145 I2Ö III 89 79 73 64 145 1915 200 182 112 204 149 102 115 9° 82 76 67 146 1910 206 187 109 208 147 134 114 91 81 76 68 149 1905 212 195 148 213 151 74 112 96 82 79 69 151 Därav i uthyrda lägenheter (boende pr 100 eldstäder) 1920 227 '212 I70 204 i4i 108 III 89 79 73 66 150 1915 200 184 115 206 150 103 115 90 82 76 70 150 1910 206 189 IO9 209 149 i°7 IO4 91 81 75 69 153 1905 212 201 151 214 *53 68 112 96 82 78 72 156

Antal boende pr 100 eldstäder i begagnade bostadslägenheter i allt utgör 145, 'för de uthyrda 150, för de av ägaren begagnade 101 samt för de fritt upplåtna bostadslägenheterna 128. Anledningen till att de av ägaren begagnade bostäderna förete en jämförelsevis fördelaktigare ställning är, att dessa i mindre utsträckning än de andra utgöras av smålägenheter, inom vilka kategorier trångboddheten i regel är större än beträffande bostäder av högre storleksklass.Ovanstående tablå ger — om ock en påtaglig förbättring i berörda hänseende kan konstateras sedan 1905 — en åskådlig bild av, huru starkt befolkade särskilt vissa smålägenheter äro, och frågan framställer sig, huru många av dessa äro att ur bostadshygienisk synpunkt anse som överbefolkade. Antages 20 kbm luft pr person såsom ett lämpligt minimum, när skillnad ej göres på barn och äldre, och lägges till grund den ovan konstaterade medelluftrymden av 40,3 kbm pr eldstad i Göteborgs smålägenheter, skulle man kunna anse, att överbefolkning inträder, när medelfolkmängden pr eldstad uppgår till mer än 2 personer, d. v. s. då det bor tre eller flera personer i ett rum, fem eller flera i två eldstäder o. s. v. Efter dessa grundsatser är nedanstående tablå uppställd:

Lägenhets- kategorier Antal bostadslägenheter med följande antal innevånare Antal överbefolkade lägenheter Antal i dessa boende personer 1 2 3 4 5 6 7 8 9 IO 0. fl. Abs. tal % Abs. tal % Enkelkök, enkelrum m. fl 2,060 1,068 549 239 169 93 44 23 IO IO 1.137 26,7 4.694 52.8 Ett rum och kök 1,832 3,775 5,072 4,477 3.376 2,247 1,306 79S 462 370 8,559 36,1 54.054 50,8 Två » » » 389 1,224 1,649 1,727 1,327 861 562 360 198 180 1,300 15,3 10,527 28,4 Tre » » » 122 469 648 714 587 404 244 135 91 82 173 4.9 1.742 II,I Samtliga 4,403 6,536 7,918 7.157 5.459 3.605 2,156 1,316 761 642 ii,i6g|28,o 71,017 44,9

Härav framgår, att 28,0 % eller mer än en fjärdedel av Göteborgs bostadslägenheter t. o. m. tre rum och kök äro att anse som överbefolkade, samt att bortåt hälften eller 44,9 % av deras befolkning äro trångbodda. Företrädesvis är det i de smärre lägenheterna, som överbefolkning förekommer. Hur utvecklingen i berörda hänseende ter sig i de särskilda lägenhetskatego-rierna under perioden 1905—20 åter, framgår av nedanstående tablå:

Lägenhets- kategorier 1 9 2 O 1 9 15 I s I O I c 0 5 Antal läg. Boende Antal läg. Boende Antal läg. Boende Antal läg. Boende. Abs. Abs. Abs. Abs. Abs. Abs. Abs. I o- Abs. tal O tal '0 tal 0 tal 1 70 tal 0 tal .0 tal ! 0 tal /O Enkelkök, enkelrum m. fl. 1.137 26,7 4,694 52,8 799 21,3 3,233 45.5 775 21,5 3,094 44,8 893 25,0 3,579 48,6 Ett rum och kök 8,559 36,1 54.054 50,8 7,826 36,2 49,666 56,7 7,583 38,6 48,054 58,9 6,448 40,5 40,925 60,5 Två » » » 1,300 15,3 10,527 28,4 1,336 17.4 10,995 32,1 1,156 17.7 9,322 32,3 1,028 19,6 8,318 35.0 Tre » » » J73 4,9 1,742 II,I 213 6,0 2,119 12,9 181 5,8 1,810 12,9 131 5,3 1,284 11,7 Samtliga 11,169 28,0 71,017 44,9 10,174 27,8 66,013 45,4 9,695 29,5 62,280 47,4 8,500 31,3 54,106 49,3Som synes, har i berörda hänseende en påtaglig och fortgående förbättring linder perioden i fråga ägt rum. Undantag bilda endast enrumskategorien, som av allt att döma fått mottaga en del barnrika familjer, för vilka de senaste årens bostadsbrist lagt hinder i vägen för att lyckas erhålla en efter deras bostadsbehov bättre lämpad lägenhet.

Det grova och ungefärliga mått för den socialht'gieniska bostadsstandarden, vilket utgöres av antalet invånare pr eldstad, bör dock genom uppmätning av de särskilda eldstäderna kompletteras därhän, att man kan erhålla uppgift om luftrymden pr person eller, ännu hellre, pr personenhet (varvid två barn under 15 år i luftrymdsbehovshänseende jämställas med en vuxen person). Så har även skett vid de i Göteborg verkställda bostadsundersökningarna, beträffande vilka man dock får komma ihåg, att de äro av representativ natur och i första hand avse att belysa de mindre bemedlade klassernas bostadsförhållanden.

Indelar man sålunda de undersökta lägenheterna i luftrymdsgrupper, och utgår man ifrån, att en lägenhet, där de boende förfoga över en luftrymd pr personenhet intill 20 kbm i luftrymdshänseende är att anse såsom ej fullt tillräcklig, en luftrymd av 20—30 kbm pr personenhet som tillräcklig samt med mer än 30 kbm luftrymd pr personenhet såsom fullt tillräcklig, fördela sig lägenheterna och det relativa antalet däri boende på följande sätt:

Lägenheterna

De boende

Lägenhets- kategorier Ej fullt tillräcklig (bo-stadsluftrvmd) Tillräcklig Fullt tillräcklig Ej fullt tillräcklig Tillräcklig Fullt tillräck-Hg 1921 1511 1921 I9II 1921 1911 1921 I9II 1921 I9II 1921 1911 Enkelkök, enkelrum m. fl. 52.8 47.7 22,0 25.1 25.2 27,2 65,5 64,2 18,0 19,3 16,5 16,5 Ett rum och kök 33,9 30.7 32,2 32,8 33.9 36,5 47.9 44,6 31.5 33,5 20,6 21,9 Två » » » 12,1 10,9 23.5 23,4 64,4 65,7 20,1 17,8 29,8 30,8 50,1 51,4 Samtliga 30,4 27.9 29,1 3°.° 4°o 42,1 41.3 38,7 30.3 32,3 28,4 29,0

Tillämpar man förenämnda metod skulle sålunda c: a 30 % av lägenheterna uppvisa en ej fullt tillräcklig luftrj^md. I dessa lägenheter dväljas c:a 40 % av samtliga boende. Svåraste missförhållandena uppvisar enrumskategorien, där bortåt två tredjedelar av de boende förfega överluftrymd pr personenhet av mindre än 20 kbm. Att 1921 års undersökning i berörda hänseende, praktiskt taget genomgående, uppvisar något sämre siffror, kan givetvis bero på en tillfällighet vid utlottningen, men torde även till en del kunna bero på, att de sedan 1911 års bostadsundersökning nytillkomna eldstäderna i luftrymdshänseende fylla minsta möjliga anspråk.

Ännu sämre te sig förhållandena, om man gör motsvarande undersökningar uteslutande med hänsyn till sovluftsrymden, eller det utrymme, som av de i resp. lägenheter boende (sovande) begagnas samtidigt under en i det närmaste lika lång tid av dygnet.

Utgå vi sålunda ifrån, i analogi med vad ovan antagits i fråga om bostads-luftrymden, att en sovluftsrymd pr personenhet intill 10 kbm är att anse såsom i hög grad otillräcklig, en sovluftsrymd av 10—20 kbm pr personenhet såsom otillräcklig samt med mer än 20 kbm sovluftsrymd pr personenhet såsom tillräcklig, erhålles följande resultat:

Sovrummen De sovande I hög grad otillräcklig Otillräcklig (sovluftsrymd) Tillräcklig I hög grad otillräcklig Otillräcklig Tillräcklig 1921 1911 1921 1911 1921 I9II 1921 1911 1921 1911 1921 1911 Antal sovrum resp. sovande (Absoluta tal) 818 1 599 3,808 3,087 4-449 3.915 3,717 2,945 12,633 10,778 7,051 6,460 Procenttal Samtliga lägen- hetskategorier Därav i 9,0 7.9 42.0 40,6 49,0 5E5 15,9 14,6 54,0 53,4 3°»T 32,0 Enkelkök, enkel- rum m. fl 15.2 II,I 40,0 41,9 44-8 47,0 24,0 20,4 45,6 48,8 30,3 30,8 Ett rum och kök 9,2 8,5 45.6 43,6 45,2 47,9 16,5 15,3 57,0 55,8 26,5 28,9 Två » » » 7.1 5.8 j 35,0 34,1 57,9 60,0 12,9 11,6 48,0 47,8 39,1 40,6 I

Under det att, såsom ovan konstaterats, c:a 40 % inom de mindre bemedlade klasserna ledo av otillräcklig bostadsluftrjmid, skulle sålunda (enligt såväl 1911 som 1921 års bostadsundersökningar) e:a 70 % eller mer än två tredjedelar av samma befolkning lida av otillräcklig sovluftsrymd.Om man utgår ifrån, att ett sovrum, oavsett rummets storlek, med mer än tre sovande är överbefolkat (för starkt belagt), så gäller detta sålunda om 24,6 % av sovrummen år 1921 och 26,4 % år 1911 samt för resp. 46,3 % och 49,1 % av folkmängden.

Huru de boende fördela sig på sovrummen framgår åter av nedanstående tablå:

Antal sovande Summa 1 2 3 4 50.fl. Sovrum 1921. Absoluta tal 2,761 2,459 1,627 1,103 1.125 9,075 Procent 30,4 27,1 r7.9 12,2 12 4 100,0 Procent 29,0 27,8 16,8 12,3 14,1 100,0 Sovande 1921. Absoluta tal 2,761 49,8 4,881 4,412 6,429 23,401 Procent 11,8 21,0 20,9 18,8 27,5 100,0 1911. Absoluta tal 2,208 4,234 3,831 3,728 6,182 20,183 Procent 10,9 21,0 19,0 18,5 3°.6 100,0

Bostadsstandarden inom vissa yrkes- och hushållskategorier

Av stort intresse är givetvis att undersöka bostadsstandarden inom olika yrkes- och hushållskategorier. I nämnda syfte har i samband med 1921 års bostadsundersökning i Göteborg verkställts en specialutredning, omfattande samtliga i undersökningen ingående lägenheter utan andrahandshyrande och med känd inkomst för

hushållsföreståndaren. Det sålunda erhållna materialet uppdelas, förutom å lägenhets-, yrkes-, hushålls- och diverse inkomstgrupper, i två huvudgrupper: mindre bemedlade och mera bemedlade till vilken sistnämnda kategori hänförts de hushåll, vars föreståndare under närmast förflutna kalenderår (1920) uppburit en inkomst av 5,500 kr. och däröver. Ifrågavarande kategoriers bostadsstandard belyses av nedanstående tab. C.

Att döma av »personkuben» (= luftrymden pr personenhet), som plägar anses som den bästa mätaren på bostadsstandarden, förekomma i Göteborg de sämsta bostadsförhållandena inom yrkesgruppen sjömän och stuveriarbe-tare. Högsta bostadsstandarden konstateras inom kategorien (mindre be-Tab. C. Bostadsstandarden inom vissa yrkes- och hushdllskategorier

Antal Boende Medelluftrymd Yrkesgrupper hus- pr 100 Pr lägenhet pr eldstad pr håll lägen- heter eld- städer person- j enhet Mindre bemedlade Arbetare 2,827 410 205 75,9 38,0 22,1 J ärn- och metallarbetare 340 405 204 79,1 39,8 23,7 Textilarbetare 26 292 173 58,9 34.8 22,5 | Fackutb. arbetare inom livsmedelsbranschen 136 429 213 83,3 41.3 22,5 » » » pappers- och grafisk industri 50 4°4 187 85,7 39,7 25,3 Byggnadsarbetare 330 436 213 75.3 30,8 20,6 Sjömän och stuveriarbetare 232 466 233 69,8 34.9 18,5 Grovarbetare (utan fackutb. samt utearb.) .. 602 437 217 75,5 37.5 20,6 Övriga arbetare (inkl. arbetare av obest. slag) 1,111 378 191 75.6 38,2 23,6 Tjänstemän 615 623 160 98.4 43,4 32,0 1 Självständiga näringsidkare 248 329 150 8g,2 40,1 30,8 Handlande 106 328 145 96,3 42,5 33.0 Hantverkare 123 332 157 81,3 38,7 28,2 j Övriga 19 311 134 97.3 42,0 35,2 Pensionärer, understödstagare m. fl 282 221 114 77,8 4°,3 37.8 Ensamboende ogifta personer 377 IOO 64 56.5 36,3 56,5 | Därav män 119 IOO 68 53.2 36,0 53,2 » kvinnor 258 IOO 63 58,1 36,4 58,1 Hushåll bestående av makar med endast minder- äriga barn 1,504 421 199 85,6 40,6 27,6 Mindre bemedlade 1214 421 207 79.3 39,0 52,0 Med i barn 458 300 149 78,2 38,9 3i,3 » 2 » 354 4OO 195 82,1 40,0 27,4 » 3 * 207 500 246 78,6 38,7 22,5 » 4 » 121 600 294 77.3 37,9 19,3 » 50. fl. barn 74 765 375 78,4 38,4 16,3 Mera bemedlade 290 417 170 112,1 45,8 36,3 Med 1 barn 109 3 00 118 n8,8 47.0 47,5 » 2 » 91 4OO 165 in,3 46,1 37,i » 3 » 49 500 206 106,7 44,0 30,5 » 4 j» 22 60O 264 103,3 45.5 25,8 » 5 0. fl. barn 19 737 318 100,5 43,4 21,4 Övriga hushåll 2 811 411 187 90,5 4i.1 24,7 Mindre bemedlade 2,407 406 190 85,0 39,8 23,3 Mera » 404 437 168 124,0 47.6 32,5 Samtliga hushåll 4.692 389 184 86,2 40,8 26,3 Mindre bemedlade 3,972 3S4 188 80,3 39,4 20,9 Mera » 720 418 167 118,7 47.3 28,5medlade) pensionärer m. fl., vilkas strävan att —trots minskade inkomster — in i ålderns sena höst söka bibehålla en ståndmässig bostad, således i allmänhet synes krönas med framgång. (Beträffande de mera bemedlade pensionärerna m. fl. äro de absoluta talen för små för att därur härleda några slutsatser.) Att tjänstemän (av lägre grad), ävensom självständiga näringsidkare, såsom småhandlande, hantverkare o. dyl., uppvisa högre bostadsstandard än arbetarna, är ju endast vad man kan vänta. Mera anmärkningsvärt är däremot, att demera bemedlade bland arbetarna uppvisa en lägre bostadsstandard än de mindre bemedlade (lägre) tjänstemännen, en omständighet, som man skulle vilja vara böjd att tillskriva i huvudsak tvenne orsaker, nämligen arbetarefamiljernas större barnrikedom och starkare frekvens av främmande element i bostäderna.

Barnantalets inverkan på bostadsstandarden framgår med all önskvärd tydlighet för såväl de mindre som de mera bemedlade rena familjehushållen av ovanstående tab. C; den andra faktorn, frekvensen av främmande, skall i korthet belysas i följande kapitel. I

I nneboendef rågan

Vid senaste undersökningstillfälle, 1921, voro de undersökta lägenheterna bebodda av inalles 23,401 personer eller 12,0 % av stadens hela bostadsfolk-mängd. Motsvarande procenttal vid 1911 års bostadsundersökning uppgick till 12,4 %.

Ur bostadssocial synpunkt pläga de boende uppdelas i tvenne huvudgrupper, familjemedlemmar och främmande. Som bostadsinnehavare har i regel ansetts den person, som ekonomiskt uppbär hushållet samt hy^r (eller bebor) ett eller flera rum, som han förser med eget möblemang. Som familjemedlemmar hava ansetts makar, barn, barnbarn och föräldrar samt andra närmare släktingar, vilka uppehålla sig i familjen, ävensom sådana närmare vänner, vilkas hushållstillhörighet icke anses menligt inverka på familjelivet. Som främmande hava räknats släktingar, vilka ej kunna anses såsom införlivade med familjen, och de personer, med nyssnämnda undantag,

vilka ej stå i släktskapsförhållande till bostadsinnehavaren. Inhyrande är person, som hyr rum eller sovplats (med möbler) — vanligen utan fullständig kost. Person, som endast förfogar över sovplats, är inneboende; då han (eller hon)delar sovrum med person av motsatt kön eller med flera familjemedlemmar, som icke kunna karakteriseras som »kamrater», föreligger inneboende av 3:dje graden, eljest av i:sta eller 2:dra graden, i senare fallet då vederbörande sover i familjeköket. Självständig inhyrande av i:sta graden är samhyrande med lägenhetsinnehavaren, då inga egentliga sociala missförhållanden kunna spåras; av 2:dra graden inhyrande, som ensam eller jämte »kamrat» (väl oftast utom familjen) bebor (sover i) rum med egen utgång, eller åtminstone rum fullständigt skilt från övriga sovrum.

En fördelning av de boende efter ovannämnda principer samt på män, kvinnor och barn lämnas i nedanstående tablå:

Antal personer Därav (år 1921) Absoluta tal O/ /0 Män Kvinnor Barn under 15 år 1921 I9II 1921 1911 Abs. tal O/ /O Abs. tal 0/ /O Abs. tal 0/ /o 6,070 5.115 25,9 25,4 4.630 76.3 M4° 23.7 Övriga familjemedlemmar .. I5.234 13,614 65,1 67,5 1-999 13.2 6,615 43.4 6,620 43,4 123 287 1.4 123 100,0 154 160 0,7 0,8 152 98,7 1,3 213 68 0,9 0,3 82 38.5 114 53.5 17 8,0 Sj. inhyrande i:a graden .... 211 89 0,9 0,4 6l 28,9 139 65.9 11 5.2 » » 2:a » .... 495 270 2,1 1.3 355 71.7 124 25.0 16 3.1 Inneboende i:a » .... 479 226 2,1 1,1 274 57.2 161 33,6 44 9.2 » 2:a » .... 290 233 1,2 1,2 163 56,2 115 39.6 12 4.2 » 3:e » .... 132 123 0,6 0,6 75 56,8 46 34,9 11 8,3 Samtliga 23.401 20,185 100,0 100,0 7.639 32,6 8,906 38,1 6,856 29,3

Samtliga olika slag av främmande, om man dit jämväl hänför de till hushållet i egentlig mening hörande kategorierna fosterbarn, inackorderingar och tjänare, uppgingo sålunda enligt 1921 års bostadsundersökning till sammanlagt 2,097 personer eller 9,0 % av de boende, varav 1,607 eller 6,9 °/o voro inhyrande (d. v. s. utgjordes av självständiga inhyrande av i:sta och 2:dra graden jämte inneboende av olika grader, och sålunda voro hänförliga till sådana främmande, som helt stodo utanför hushållet i egentlig mening). Motsvarande antal främmande enligt 1911 års bostadsundersökning belöpte sig inalles till 1,456 personer eller 7,2 %, varav 941 personer eller 4,6 % av hela ifrågavarande folkmängd voro inhyrande. Denna, i stort sett, konstaterade förskjutning till det sämre under tioårsperioden i fråga, torde iviss mån få sin förklaring genom nedanstående tablå, där de särskilda hushållen med främmande fördelats med hänsyn till familjemedlemmarnas antal:

Antal familjemedlemmar Hushåll med främmande Därav med inhyrande 1921 I9II 1921 I9II Abs. tal I % av samtliga A DS. tal I%av samtliga Abs. tal I % av samtliga Abs. tal I % av samtliga 1 familjemedlem 534 49,5 305 36,5 481 44.5 244 29,4 2 » 297 27,0 219 23.1 207 18,8 139 14.7 3 » 233 19,2 218 23.1 150 12,4 147 I5ö 4 * 180 17.3 !54 19.3 121 IJ. 7 94 n,8 5 * 184 11,2 233 14.7 133 8,1 131 8,2 Summa 1,428 23.5 1,129 22,1 1,092 18,0 755 14,8

Tendensen är tydligen 1921 densamma som 1911, d. v. s. ju mindre familjer desto mera främmande. Ett påfallande drag vid jämförelsen mellan de båda årens siffror är emellertid, att 1921 års siffror ligga under 1911 års fr. o. m. hushåll om tre familjemedlemmar och däröver. Då, såsom redan ovan framhållits, inneboendefrekvensen ökats under tioårsperioden i fråga, vill det alltså synas, som om dessa familjer avbördat sina inneboende på de mindre hushållen. En blick på tabellen bekräftar även detta antagande. Sålunda visar det sig, att bortåt hälften av de hushåll, som bestå av endast en familjemedlem, hysa främmande enligt 1921 års undersökning mot endast ungefär en tredjedel enligt 1911 års undersökning. Förklaringen härtill, torde åtminstone till en del vara att söka i följande förhållanden.

Ensamstående äldre personer, särskilt änkor, f. d. tjänarinnor o. d}’l., voro före den allmänna folkpensioneringens införande tämligen undantagslöst hänvisade till att på ålderdomen söka tillflykt till barn eller andra anhöriga eller till fattigvården och ålderdomshemmen. Med andra ord, de upphörde att vara självförsörjande och lägenhetsinnehavare och blevo familjemedlemmar eller inhysingar å allmänna inrättningar.

Genom folkpensionerna fingo de gamla en viss bestämd, om ock i och för sig för liten pension att leva av. Tillkomsten av de s. k. kommunala pensionstillskotten ändrade förhållandena. Vederbörande se sig i stånd att kunna fortsätta sitt oberoende liv, om än under små förhållanden, och så tillgripes utvägen att genom uthyrning

skaffa hjälp till hyran, varigenom ställningen som lägenhetsinnehavare fortfarande kan behållas.På undersökningens nuvarande stadium är denna fråga ännu icke fullt utredd, men åtskilligt talar för att förklaringen till de mindre hushållens höga främmande-frekvens, åtminstone delvis, är att söka i ovan berörda förhållande. Tar man i betraktande, att f. n. omkring 1,750 personer i Göteborg åtnjuta kommunalt pensionstillägg (till ett sammanlagt belopp av bortåt V2 mill. kr.), kan man svårligen undgå att göra den reflektionen, att man i dessa förhållanden jämväl har att söka en icke oväsentlig orsak till den rådande stora bostadsbristen.

Huru lägenheterna med främmande fördela sig på de olika lägenhetskate-gorierna framgår av nedanstående tablå:

19 2 1 i 9 i i Därav Därav A11 tal ined fram- med Antal 1 med främ- I med mande (i allt) inhyrande läpen- |man<*e (i allt) inhyrande abs. 0 abs. heter 1 abs. 0/ abs- I 0/ tal /o tal /o 1 tal /O ! tal 0 Lägenhetskategorier Enkelkök, enkelrum m. fl. .. 595 no 18,5 93 15,6 53°: 85 15,6 » 14.7 Ett rum och kök 3,986 784 19,7 621 15,6 3,455 621 w 00 b Två » » » 1,489 534 35.9 378 25.4 i,i3°| 423 37.5I » 23.8 Summa 6,070 i,428 23,5 1,092 18,0 5,H5 1,129 22,1 7551 14.8

Slutligen meddelas en tablå till belysande av huru familjer med främmande fördela sig efter antalet dylika:

Antal läpenhe- Därav med nedanstående Antal Därav med nedanstående antal ter med inhv- (i allt) 1 2 3 4 0. fl. rande 1 2 3 4 O. fl. Absoluta tal: 1921 1,428 977 315 94 42 1,092 7°9 258 85 40 1911 1,129 880 199 34 l6 755 559 158 26 12 Procent 1921 100,0 68,4 22,1 6,6 2,9 100,0 64,9 23.6 7,8 3.7 1911 100,0 78,0 17,6 3,° r,4 100,0 74,1 20,9 3,4 i,6\

Den stora stegringen under perioden av antalet lägenheter med två och flera främmande hänger i viss mån tillsammans med den omständigheten, att nybildade familjer, som på grund av bostadsbristen ej kunnat erhålla egen lägenhet, nödgas bo som inhyrande.Hyra och inkomst

Sedan i föregående kapitel lägenheternas sammansättning, beskaffenhet oeh boendeförhållanden blivit belysta, må uppmärksamheten riktas på de pris dessa bostäder betinga när de uthyras.

Av de uthyrda lägenheterna måste härvid de »blandade» lämnas å sido, enär hyresbeloppen för desamma ingå icke blott de utgifter, som äro nödvändiga för det direkta bostadsbehovets tillfredsställande utan även vissa driftskostnader för bostadsinnehavarens yrkesutövning m. m.

Hyresprisen för de egentliga bostadslägenheterna hava sammanställts i nedanstående tabell.

Tab. D. De uthyrda bostadslägenheterna fördelade efter lägenhetskategorier och

hyresbelopp

Därav med en årlig hyra (i kr.) av .Medelhyra j

Lägenhets- kategorier Antal lägen- heter Under 150 150— 199 200— 299 300— 399 400— 599 600— 999 1000 — 1 499 1500 1999 2000 och däröver :*Ö U i.!4? ^ J2 i kök utan rum.... 319 72 68 93 62 24 211 211 1 rum » kök.... 3.365 988 967 760 347 142 l6l — — — 225 225 2 0. fl. rum utan kök 335 7 8 22 35 85 115 50 8 5 700 290 1 rum m. del i kök.. 164 56 30 24 52 2 — — —- — 230 153 2 O. fl. » . » » » . . 8 — — 4 — 2 2 — — — 488 195 1 rum och kök .... 22,805 569 1,074 5.745 10,786 4.050 592 19 — — 338 169 2 » » » .... 7,701 — 99 256 734 2,829 3,433 350 — — 595 198 3 » » » .... 2.985 — — — 93 258 1,769 696 151 18 891 223 4 » » » .... i.778 — — — — 44 342 905 298 189 1,299 260 5 » » » .... 1.398 — — — — 14 65 535 474 310 1,633 272 6 » » » .... 851 — — — — — 22 115 319 395 2,OI7| 288 7 0. fl. rum och kök 792 — — — — — IO 31 77 674 3.095 346 Samtliga f abs. tal.. 42.501 1,692 2,246b,874 12,109 7.450 6,511 2,701 1,327 1.591 584 215 1920 l rel. tal .. 100,0 4.0 5.3 16,2 28,5 17,5 15,3 6,4 3.1 3,7 1915 rel. tal .. 100,0 13.5 I3.9i 33.3 10,5 12,3 10,0 6,5

Av tabellen framgår bl. a., att genomsnittshyran i Göteborg 1920 utgjorde 211 kr. för enkelkök, 225 kr. för enkelrum, 338 kr. för lägenheter om ett rum och kök, 595 kr. för lägenheter om två rum och kök, 891 kr. för närmast högre bostadskategori o. s. v. Tabellen visar därjämte Iryreslatituderna inom de särskilda lägenhetskategorierna.

För att i ett tal få starkt uttryck för hyresstandarden, beräknas lämpligen medelhyran pr eldstad. Detta belopp uppgick ifrågavarande år för stadenssamtliga uthyrda bostadslägenheter till 215 kr. Utföres motsvarande beräkning med aveende på de olika lägenhetskategorierna med särskiljande (för de senare åren) av lägenheter med och utan centralvärme erhålles följande resultat.

Tab. E. Medelhyror för uthyrda bostadslägenheter och eldstäder i Göteborg

Lägenhetskategorier

Medelhyra. •O 24 V 24 W *3 24 C w 2, 0 s O -3 Sf jju S 44 ~ 'J) ;0 ' 24 'C i rum och kök „ 24 §2 t-. N CJ O Större del-köksläg. och tripletter 3 rum och kök 4 rum och kök 5 rum och kök 6 rum och kök 7 0. flera rum och kök Samt- liga Per lägenhet: Utan centralvärme 1920 203 189 401 329 565 808 821 1,118 1,428 1,768 2,598 508 1915 123 126 274 216 388 631 57° 766 969 1,241 1,743 348 1910 IIO III 266 192 355 526 543 749 958 1,220 1,728 36l 1905 102 106 178 183 332 452 510 694 900 1,096 1,584 313 Med centralvärme Grundhyra 1920 4OI 447 661 438 718 1,156 I,°I3 1,349 1,598 2,043 3.053 1,140 f 1920 Totalhyra | 514 551 919 710 1,115 1,587 1,486 1,904 2,324 2,912 4.107 1,629 159 295 576 358 595 950 840 1,051 1,368 1,7m 2,477 981 Per eldstad: Utan centralvärme 1920 203 189 224 164 189 243 205 224 238 253 292 194 1915 123 126 151 108 129 178 142 153 162 177 198 131 1910 IIO in 144 96 Il8 160 136 150 160 *74 192 122 1905 102 106 103 92 III 139 128 139 150 157 178 I l6 Med centralvärme Grundhyra 1920 4OI 447 331 219 239 304 253 270 266 292 339 299 f!920 Totalhyra ^ 514 551 459 356 371 418 372 380 387 416 456 402 159 295 288 179 198 317 210 210 228 246 275 226

Hyrespriset pr eldstad är sålunda lägst i lägenheter om ett rum och kök och stiger sedan på det hela taget med bostädernas ökade storlek och därmed i regel följande bättre och bekvämare inredning. Anmärkningsvärt är dock, att enkelkök och enkelrum uppnå och t. o. m. överskrida ganska mycket tvårumslägenheternas enhetspris pr eldstad.

Med tillhjälp av bostadsundersökningens material har det varit möjligt att få klarhet om det erlagda hyrespriset pr kbm. luftrymd i de uthyrda lägenheterna. Resultatet härav framgår bl. a. av nedanstående tab. F, där medelhyror för år 1920 angivas pr eldstad, pr person samt pr kbm. luftrymd inom olika hushållskategorier.GÖTEBORG

Tab. F. Medelhyror inom olika hushålhkategorier

Hushållens sammansättning Antal hus- håll Per eldstad Per personenhet Per m3 luftrymd i 1. x C £ X 'v . - - 5 ö ^ i rum och kök 2 rum och kök rt M I « Enkelkök, enkelrum m. fl. i rum och kök 2 rum och kök rt w> 5 c/5 Enkel kök enkelrum m. fl. 1 rum och kök 1 So! M 3 X 3 4* ^ 3 n 0 a 0 i & Mindre bemedl. h u s h. Ensamboende ogifta personer.. 314 178 154 169 165 I92 309 507 259 5» 55 4*45 3.73 4.70 Hushåll m. end. familjemedl... 3,663 189 l6l 179 166 94 95 143 103 5.49 4,16 4.35 4,26 därav makar utan barn .... 426 227 165 187 173 129 165 278 178 6,44 4.23 4,52 4,41 d:o m. end. minderår. barn 1280 207 170 186 174 76 108 185 114 5.51 4.36 4.53 4 43 » m. mind. 0. vuxna barn 638 119 162 167 163 28 62 92 68 3.73 4,10 4,32 4,14 » m. end. vuxna barn .. 453 191 144 175 155 59 73 121 86 4,60 3.57 4,17 3 79 änkl., änkor o. frånskild, m. fl. 866 171 152 181 161 106 III 165 123 5,27 4,18 4,30 4 30 Övriga hushåll 1,287 211 l6l 192 177 103 96 139 113 5,76 4.25 4.54 4.44 därav med inackorderingar .. 138 194 160 174 167 91 85 131 98 4.94 4.24 4.19 4,26 » » tjänare 79 228 155 218 193 137 97 176 141 5,18 4>°3 4.70 4,47 » » inhyrande 415 233 167 192 185 119 Il6 146 134 6,36 4,26 4,60 4 56 » » inneboende .... 619 198 159 188 169 92 91 125 100 5.76 4.27 4.51 4.40 » » främ. av fl. slag 36 180 189 195 193 120 IOI 127 121 2,69 4>°7 4,40 4,28 Mera bemedl. hushåll Ensamboende ogifta personer 25 384 185 275 281 555 371 825 619 5,86 5,27 5,38 5,51 Hushåll m. end. familjemedl. 640 294 187 217 207 221 106 189 151 6,76 4,38 4,47 4 47 Övriga hushåll 141 200 193 226,219 120 103 168 151 4.92 4.45 4,54 4,53 Samtliga hushåll Mindre bemedlade 5 264 I90 161 184 169 112 97 143 109 5,56 4.19 4,42 4,32 Mera » 806 181 187 220 211 280 I07 188 155 6,24 4,41 4,5° 4,51 Summa 1920 6,070 197 163 195 176 118 98 156115 5.62 4,21 4,45 4,36 » i9io5,115 109 98 116 104 67 3,27 2,40 2,51 2,47

Av intresse är givetvis även att undersöka, hur medelårshyran ter sig inom de olika yrkesgrupperna, och framgår

detta av nedanstående tablå för så väl mindre som mera bemedlade personer inom hithörande befolkningslager:

M e d e l å r s h y r a — Yrkesgrupper: Mindre bemedlade Mera bemedlade samtliga hushåll per lägenhet per eldstad per kbm. luftrymd per personenhet §>jg 11 to ” per lägenhet per eldstad per kbm. luftrymd pnr personenhet Arbetare 340 336 163 4.29 95 00 400 180 4.25 102 Tjänstemän 615 445 196 4.52 J45 432 588 224 4,60 182 Självständiga näringsidkare .. 248 407 185 4.55 140 105 567 217 4.58 171 Pensionärer m. fl 282 332 172 4,26 l6l 5 604 232 5.11 155För bedömande av bostadsfrågans läge är det dock ej nog att hava kunskap om de absoluta hyresbeloppen, utan kräves därjämte uppgifter, som giva ett något så när riktigt mått på hyrornas förhållande till hushållsföre-ståndarnas årsinkomster. Vid denna jämförelse hava endast medtagits sådana hushåll, för vilka hyresbeloppet anger, vad som utgivits för det direkta bostadsbehovets tillfredsställande, varemot uteslutits familjer, där inkomsten ej varit känd ävensom hyresgästerna i »blandade» lägenheter, vilkas hyra, som förut nämnts, jämväl innesluter vissa yrkesutövningens driftskostnader m. m. liksom även de familjer, som mottaga inhyrande och inneboende, enär möjlighet icke finnes att beräkna den rumshyrande familjens nettohyra.

Resultatet av en dylik undersökning framgår av nedanstående tab. G, där hushållen för vissa yrkes- och inkomstgrupper fördelats i grupper efter hyrans andel av hushållsföreståndarens inkomster. Tabellen anger vidare för samma grupper den genomsnittsliga hyresprocenten med hänsyn tagen såväl till endast hushållsföreståndarens inkomst som hela familjeinkomsten.

Den genomsnittsliga hyresprocenten för samtliga hushåll, då hänsyn tages till dels hushållsföreståndarens inkomst och dels till den tillagda inkomsten av övriga familjemedlemmar, uppgick under år 1920, som synes, till endast resp. 9,3 % och 7,1 %, onekligen en rätt låg procent, då den normala hyres-procenten före kriget i en stad som Göteborg rörde sig omkring 15 %. Inom yrkesgrupperna bland de mindre bemedlade uppvisa arbetarna den lägsta relativa hyran eller resp. 9,2 % och 6,5 % på en medelinkomst av resp. 3,537-och 4,992 kr. om året. Förhållandevis offra lägre stats- och kommunalanställda tjänstemän samt affärsanställda en större del' eller resp. 10,9 % och

8,4 % av sin inkomst (medelinkomst resp. 4,074 och 5,309 kr.) för bostadsändamål. De självständiga näringsidkarna nedlägga jämväl ganska mycket på bostadens ståndsmässiga beskaffenhet eller resp. 13,8 % och 9,7 % av årsinkomsten. Vad slutligen pensionärs- och understödstagargruppen beträffar tala siffrorna 25,5 % och 15,1 % sitt tydliga språk. Det är, som ovan redan påpekats, strävan att trots minskade inkomster söka bibehålla sin bostadsstandard, som här kommer till synes; dock torde det icke vara uteslutet, att utöver den taxerade inkomsten, antingen in natura eller på annat sätt inkomsten upphjälpes av släktingar m. m.Tab. G. Hushållen inom olika yrkes- och inkomstgrupper, fördelade efter hyrans förhållande till inkomsten

Yrkes- och inkomstgrupper: Samtliga hushåll Relativa antalet hushåll, där hyran utgör följande del av inkomsten Hyresproc. i genomsnitt om hånsyn endast tages till under 5% 5,o — 9,9 % 10,0 — 14,9 % [-,5,0-19,9-] {+,5,0-19,9+} % 20,0 — 24,9 % 25,0 —- 29,9 % 30,0 % 0. däröv. [-hush.-f-] {+hush.- f+} öre st. inkomst helafam. inkomst. Samtliga hushåll 4,692 7,1 51,8 23,0 7,3 3,4 1,8 5,6 9,3 7.1 Mindre bemedlade 3,972 5,7 49,2 24,2 8,2 4,° 2,1 6,6 10,2 7,3 Arbetare 2,872 6,6 56,4 23,5 6,6 2,9 i,5 2,5 9,2 6,5 Tj änstemän 615 3,7 44,7 31,6 10,7 4,4 1,5 3,4 10,9 8,4 Självständiga näringsidkare.. 248 3,6 23.8 28,2 16,5 ii,3 5.7 10,9 13,8 9,7 Pensionärer m. fl 282 2,5 8,2 12,0 ",7 8,5 6,4 50,7 25,5 15,1 1 Under 1200 kr 295 t,7 2,4 3,0 6,8 9,1 10,2 66,8 42,7 1200 1999 » 33° i,5 11,8 19,4 23,9 20,3 8,2 M,9 2000 2999 » . '. 487 3,7 22,8 40,9 19,9 6,1 3,9 2,7 [ii, 6 3000—3999 » 1,195 5,4 51,6 34,2 6,5 1,9 0,3 0,1 1 4OOO 4999 » 1,330 8,1 69,6 17,7 3,4 0,8 0,2 0,2 18,3 5000—5499 » 335 8,1 75,5 13,7 2,1 0,6 — — 1 i Mera bemedlade 720 14,6 66,7 16,7 1,9 0,1 — 7,i 6,3 Arbetare 178 20,8 72,9 5,1 0,6 0,6 — — 6,2 5,1 Tjänstemän 432 8,3 66,5 22,2 3.0 — — — 8,0 7,2 1 Självständiga näringsidkare.. 105 29,5 58,1 12,4 — — — — 5,6 5,2 Pensionärer m. fl 5 20,0 40,0 40,0 — — — 8,5 6,6

Kommunala åtgärder för stävfande av bostadsbristen Till sist skall med några ord beröras de åtgärder, staden vidtagit för hämmande av den rådande bostadsbristen. Enligt en fastighetskontoret nyligen (mars 1923) verkställd, utredning, har under åren 1915—22 staden uppfört bostadshus för en sammanlagd kostnad av c:a

6,400,000 kr. -— därvid hava icke medräknats de delvis redan uppförda och delvis under uppförande varande byggnaderna i 9:de kvarteret i igxle roten och I7:de kvarteret i Kungsladugård liksom ej heller de senast beslutade bostadsbyggena i n:te kvarteret 19:de roten samt i i8:de kvarteret i Kungsladugård1. Värdet av de tomter, som blivit tagna i anspråk för denna byggnadsverksamhet, har av fastighetskontoret, lågt beräknat, uppskattats till c:a 800,000 kr. Vidare har

1 Enligt preliminär beräkning uppgå kostnaderna för sistnämnda redan uppförda och under byggnad varande bostäderna till i runt tal 2 mill. kr.; för de renast beslutade byggnaderna har anslagits något över 1,8 mill. kronor.staden under kristiden tillhandahållit enskilda byggnadsföretagare tomter till nedsatta pris, varjämte, huvudsakligen till egnahemsbyggare samt allmännyttiga bostadsföreningar oeh bostadsbolag, i kontanta bidrag utan återbe-talningsskyldighet utlämnats ett belopp av i runt tal 840,000 kronor.

Staden har vidare till enskilda byggnadsföretagare, till övervägande delen av ovan angivna kategorier, utlämnat kontanta lån till ett sammanlagt belopp av c:a6mill. kronor. Dessutom har staden de senare åren som regel sålt tomter på mycket förmånliga villkor. Slutligen har staden tecknat aktier till ett belopp av 261,200 kronor i bostadsaktiebolagen Framtiden och Nutiden.

Gator, vägar och planteringar Av W. HUGGERT och K. E. WALLMAN

1

Från stadens anläggning till omkring 1800

DET OMRÅDE, som Gustav II Adolf under sitt besök nere vid Göta älv 1618 utsåg till plats för det nya Göteborg, vid Otterhällan på dåvarande Gullbergsäng, var på den tiden till större delen så lågt beläget, att gator och tomter måste för undvikande av obehag från älvens vatten genom jordfyllningar avsevärt höjas över markens naturliga nivå. De från början utförda höjningarna, vilka antagligen verkställts i samband med grävningen av kanalerna och medels ur desamma erhållen schaktmassa, voro ej tillfyllest. Vid hårda stormar steg älvvattnet och översvämmade gator och gårdar. Stora Torget (nuv. Gustav Adolfs torg) och trakterna däromkring voro under 1600-talet vid flera tillfällen fullständigt översvämmade. Först omkring år 1700, sedan gatorna höjts ungefär 4 alnar över den ursprungliga markytan, var faran för stadens översvämning genom högvatten avvärjd.

Vilka gator, som först byggdes, veta vi ej med säkerhet. Den äldsta till vår tid bevarade kartan över Göteborgs stad, upprättad år 1644, upptar så gott som alla de gator, som ännu finnas i staden inom vallarne. Det är dock föga troligt, att alla dessa gator redan då voro anlagda, utan tvärtom är det mycket antagligt, att flera av dem endast voro projekterade för framtida utläggande. Vid 1700-talets början voro emellertid alla gatorna å stadsområdet innanför fästningsverken utlagda. Förutom detta område hörde till Göteborg stora utmarker, vilka sträckte sig långt utanför själva staden. Som förbindelseleder till dessa utägor funnos tre huvudvägar, en åt nordost till Gullbergsbryggan, en åt sydost till Geteberget och en åt väster till Stigberget.

1 Framställningen, sid. 82—116 (vid strecket) är planlagd och påbörjad av W. Huggert samt slutförd av K. E. Waixman. Sidorna 116—121 äro författade av K. E. Wauuman. Kartorna bearbetade av W. HUGGERT.Vad gator och öppna platser inom den äldre staden beträffar, gjorde stadens styresmän under 1600-talet aktningsvärda bemödanden för att de skulle befinna sig i gott stånd. Redan år 1629 stensattes Stora Torget. Under åren 1624, 1630 och 1632 stensattes de öppna platserna intill stadsportarna i samband med dessas uppförande. Den 8 maj 1639 utfärdade magistraten en förordning, att de borgare i staden, som hade olagda gator framför sina gårdar, skulle »till nästkommande S:t Johannes tid låta dem stensätta». Därest sådant ej bleve tillbörligt efterkommet, skulle gårdarne eller tomterna frånkännas ägarna och efter värdering inrymmas till dem, som »därtill ville accomodera sig».

Enligt utfärdad förordning skulle gatorna vara »med småkullrige och trinna gråstenar stensatte, at man medelst

deras continuerliga renhållande, som hwar och en Husägare drager försorg om vid hwarie wekas slut, uti regn-acktig wäderlek, utan at blifwa smutsig, kan gå helt beqwäm, förutan det at alt kommande regnwattn, och der af förorsakad or enlighet efwenwäl af gatornas slutning har sitt aflopp uti kanalerna».

Vad effekt dessa påbud på sin tid kunna ha åstadkommit, är ej gott att veta; i alla händelser tyckes gatornas beskaffenhet i början av 1700-talet ha varit allt annat än god. Ur »Magistratens i Götheborg Förordning och Påbud etc.» fastställt av landshövdingen Nils Posse 19 april 1722 hämtas följande:

»IX. Såsom det esomoftast klagas, at når en och annan för sin tompt låter sten-läggia, det den ena grannen mycket öfwer watterpasset låter förhöga sin gata för den andra, så at på sidstone gaturne blifwa helt deformerade, oj ämne och f örhögde, hwilket alt är både oskähligt och oskickeligit, och således intet tillåtas bör. Så andrages det ock, at dehls vid slik stensättning intet bekymbra sig om, at få någon fast jord, sand eller grus at sättia uti, utan taga dyy, swindyngia och dylikt ströendes allena något litet sand dertil, hwarigenom gaturne på det ena stället mehr än det andra siunka och blifwa hohliga, så at desamma intet allena med wagnar och kärror beswärl. passeras kunna, utan ock sambias wid rägnda-gar och eljest, watn och orenlighet deruti, som förorsakar stank och elack lucht; Altså förordnas härigenom:

1) Det ingen stensättning eller förändring wid gaturne bör skie, innan wederbö-rande sig hos Magistraten har angifwit, til den ändan at Stadens betienter blifwa tilförordnade at justera och af mäta huru högt gatan efter waterpasset kan tillåtas at förhögas, ho annorlunda giör, må wara förtänkt at des arbete första gången skall blifwa oprifwit och onyttigt giordt, och sedan om det oftare skier, at den samma för olydno och Förbudz brott skal warda afstraffat.2) Påminnes ock alla wederbörande wid slik stensättning at taga sand eller fast jord til fundamente, på det så wäl för deras egen nytta som Stadens heder skull, gaturne, ei allena måge blifwa så mycket fastare och beständigare, utan ock manerlige, efter som der annorlunda skier, arbetet lärer bli oprifwit och onyttigt giordt, och således dubbel kostnad tilwäga bracht.»

Vägarna. Deras underhåll och tillstånd. Under det att gatornas underhåll tyckes ha påvilat de enskilda borgarna, synes underhållet av vägarna från staden till dess utmarker ha varit en allmän angelägenhet. I borgerskapets äldstes protokoll från början av 1700-talet påträffas inga uppgifter på gatu-underhåll, men däremot återkommer så gott som varje år kostnader för vägarnes reparerande. Således åtgick år 1734 1,222 dir smt till vägarnas reparerande, och 1735 utbetaltes för gatu- och vägarbeten 483 dir smt, varav 450 dir till vägarna. Utgiftsstaten för Göteborg för samma år slutade på 22,046 dir smt.

Trots de stora kostnader, som stadens borgare nedlade för att hålla vägarna i gott stånd, inträffade det dock, att klagomål rätt ofta framställdes över vägarnas dåliga beskaffenhet ej endast från stadens borgare utan även från den här förlagda militären. Sålunda anhöll amiralitetet i brev till landshövdingen år 1753, att denne måtte draga försorg därom, att vägen mellan staden, Masthugget och Varvet, som var betänkligt förfallen, bleve iståndsatt. Fastän militären ofta var snar till att klaga på de vägar, som staden skulle underhålla, var den ej lika snar då det gällde att reparera de vägar, för vilka den själv hade underhållsskyldighet. För att dessa vägar ej alldeles skulle förfalla, ingrepo ofta borgerskapets äldste. Sålunda beslöto dessa år 1753 att reparera vägen mellan Drottningporten och Uilla Bommen, trots att det tillkomme fortifikationen att underhålla denna väg.

Som förut nämnts, hade staden i början på 1700-talet endast tre huvudvägar att underhålla, men så småningom ökades detta antal. År 1754 beslöts, att vägen mellan stadens tegelbruk och södra landsvägen (d. v. s. Katrinelundsvägen med dess förlängning från Bohusgatan snett över Heden till Parkgatan och Södra Vägen) hädanefter skulle underhållas av staden. Redan tidigare hade staden åtagit sig underhållet av vägen från Gullbergsbryggan till Reberget (Redbergsvägen), vilket 1755 utsträcktes att gälla Hrån Reberget och intill det led å andra sidan af Härianda, hwarest stadens landswäg på den sidan slutar» (Härlandavägen). Dessutom hade stadenom hand vägen från Reberget till Gammalstadsbro (Ånäsvägen). För övrigt bekostade staden underhållet av vägen från södra landsvägen till Underås bro (örgrytevägen) ävensom halva underhållet å själva bron. Underhållet av stadens vägar utlystes i allmänhet på entreprenad för ett eller flera år åt gången.

Stadens landsvägar saknade under 1600-talet oeh första hälften av 1700-talet helt och hållet dränering, varför

vägarna vid regnig väderlek voro nära nog omöjliga att befara. Först vid mitten av 1700-talet beslöto borgerskapets äldste, »at wägarne skulle blifwa med nödiga aflopsdiken försedda».

Förutom årliga underhållet och mindre reparationer tillkommo tidvis mera genomgripande förbättringar av landsvägarna. Sålunda beslöts 1765, att Stora landsvägen utom Carls port mellan Fällebommen och Stigbergsliden skulle »fyllas med ballast af Singel, så at den docerar ifrån kanten närmast åt älfwen til den kanten, som stöter mot bergen, och at diken wid denna sidan om wägen skola göras stora och djupa».

Av det utlåtande över vägarnas beskaffenhet, som lämnades av borgerska-pets äldste den 3 augusti 1775, framgår, att alla av staden vid denna tid underhållna vägar voro bra, men att alla de av kronan underhållna, nämligen de från stadens portar till fällebommarna, liksom ofta förut voro ganska bristfälliga och tarvade skyndsam reparation. År 1779 göres påminnelse hos Konungens Befallningshavande om vägstycket inom staden ifrån lasarettet till Carls port, vilket det tillkomme kronan att iståndsätta. År 1786 beslöts emellertid att reparera vägen vid Carls port på stadens bekostnad, då man inte kunde vänta, tills kronan gjorde det.

De flesta av stadens landsvägar voro i slutet på 1700-talet endast grusade eller försedda med ett enklare bärlager av singel. Strax utanför fästningsverken voro dock några vägar stensatta med kullersten.

Som i det föregående nämnts, hade borgarne inne i staden skyldighet att hålla gatan i stånd var och en framför sitt hus, då däremot vägarna utanför staden underhöllos av allmänna medel. Beträffande vägunderhållet beslutade magistraten att göra ändring, då den år 1795 bestämde, att husägarna utom Drottningporten (d. v. s. på Stampen) skulle stensätta på sin sida och underhålla hälften av utmed tomterna gående allmänna vägar. Besvär häröver hos landshövdingen lät icke vänta på sig. Borgerskapets äldste, vilkas yttrande i följd av besvären av magistraten infordrades, ansågobeslutet välgrundat. Husägarnas klagomål vann emellertid Kungl. Maj:ts understöd, ty enligt utslag den 18 januari 1799 fritagas ovannämnda hus-och tomtägare från skyldigheten att stensätta och framgent underhålla vägen utanför sina hus.

Torg. Av under 1700-talet utlagda torg märkas Ekelundstorget (nuvarande Kaserntorget) och Masthuggstorget. År 1784 var förslag uppe om det senare torgets stensättande, men blev endast en mindre del, som användes som försäljningsplats, stensatt. Dessutom murades en öppen ränna vid västra sidan av torget för avledande till älven av regn- och spillvatten.

Tiden 1800—1863

Fästningsverken raseras. Staden övertager de vägar som underhållits av kronan. Ett för stadens utveckling betydelsefullt beslut fattades år 1807, då av Kungl. Maj:t bestämdes, att Göteborgs stads fästning skulle, såsom till sitt ändamål numera otjänlig, raseras och fästningsområdena överlämnas till staden. Vid raseringen skulle dock de fästningsverk, som lågo emot stadens redd, samt skansarna Eejonet och Kronan bibehållas. Samtidigt bestämdes, att utanverkens gravar skulle fyllas med utanverkens jordmassor samt huvudverkens jordmassa planeras inåt, på det våta graven skulle tjäna staden till en omhägnad. Raseringen skulle ske på stadens bekostnad.

Staden övertog efter fästningsverkens raserande de gator, som förut underhållits av Kungl. Maj:t och kronan. Magistraten anmodade därför 1808 borgerskapets äldste att tillse, att dessa gator ofördröj ligen bleve iståndsatta samt sedermera underhållna. Till svar på en förfrågan från magistraten, huruvida stensättningen på dessa gator skulle utbjudas på entreprenad eller utföras på räkning, svarade borgerskapets äldste, att de icke funno betänkligt att tillstyrka det senare sättet, emedan stensättare härstädes betalas efter aln eller famntalet enligt taxa, och att inga andra personer kunna med uträkning nyttjas till sådana arbeten.

Stensättning och trottoarläggning. Trots ständiga reparationer befunno sig gatorna vid 1800-talets början i dåligt skick, beroende på att arbetet för det mesta utfördes oskickligt och vårdslöst. Borgerskapets äldste beslöto därför 1817 att hos magistraten göra föreställning om angelägenhe-ten av en tjänlig persons uppsökande å annan ort, in- eller utrikes, vilken skulle förestå stensättningarna. Föreställningen synes dock ej ha haft någon påföljd, ty år 1828 förekommer ånyo klagomål, att stensättningen här göres dåligt mot t. ex. i Köpenhamn, varför anhålles, att

en kunnig person bör hit-förskaffas. Ej förrän efter fem år gjordes något åt saken, då år 1833 avtal träffades med stensättaren Johan Hindric Brill från Kristiania, att han under tre år räknat från 1 oktober samma år skulle bestrida och förestå stensätt-ningsarbetet. År 1837 inkallades danske stensättaren Ludvig Kragh för att i egenskap av stensättareförman handhava stensättningen. Förutom de nämnda stensättareförmännen inkallades tidvis tyska stensättare. Detta var särskilt förhållandet, sedan tuktad sten börjat användas, vilket första gången ägde rum år 1838, då Fattighusgatan (nuvarande Stampgatan) ombyggdes.

Från början hade gatorna ej varit försedda med trottoarer. Första gången dylika nämnas är år 1809 i samband med ett av de ständigt återkommande reparationsarbetena å Fattighusgatan. Stadens besiktningsmän inlämnade nämligen på sommaren 1809 ett förslag, där det bland annat läses:

»----------så utom det at stensättningen är högst bristfällig och sedan flera

år anbefald till omläggning, finnes från Bränneriet till Fattighuset slutningen ifrån wägens rygg åt kajen så stark, at den på flera ställen utgör 1 å 1% aln på 6 alnars distance, som gör wägen högst wådelig, hwilket på det sätt kunde afhjäl-pas, at ryggen borttages och gatan stensättes med en jämn och sakta slutning ifrån nuw. rännsten utmed husen till kajen, och på det beqwemlighet för gående å denna wäg, där mycken körsel sker, ej må saknas, föreslås en »Trottoir» långs husen så bred som från husen til nämnda rännsten, då de af flera husägare utan tilstånd uppsatte plank komma att borttagas, och då alla hus hafwa fått wattenaflopp åt gårdarna, men ej åt gatan blir samma rännsten äfwen onödig, enär gatan lägges i slutning, hwarigenom snygghet tillika winnes.»

Borgerskapets äldste ansågo dock trottoaren böra av husägarna anläggas och framdeles bekostas.

Inuti själva staden dröjde det ännu länge, innan gångbanor anlades. Först år 1837 började trottoarer av gråstenshällar anläggas på de mest trafikerade gatorna, såsom på Södra Stora Hamngatan (Södra Hamngatan), på den östra sidan av Västra Hamngatan, på den västra sidan av östra Hamngatan och på Kungsgatan. Till dessa arbeten hade penningar insamlats på enskild väg.Utredning om förbättrat gatuunderhåll. Gatuläggning med tuktad sten. Enligt äldre författningar voro hus- och tomtägare i alla städer skyldiga att bekosta gatornas underhåll och belysning, vilket förhållande även gällde här i staden (intill år 1845). I slutet på 1830-talet väcktes här tanken på ett bättre ordnande av gatuunderhållet. Vid allmän rådstuga 1838 utsågos därför kommitterade med uppdrag att utarbeta och avgiva förslag å lämpligaste sättet för bildande av en allmän fond till bestridande av i och för be-lysning och underhåll av stadens gator m. m. erforderliga kostnader och dessa kostnaders fördelning å stadens invånare. Dessa kommitterade inlämnade år 1843 ett förslag till drätselkommissionen, i vilket de föreslogo upptagande av ett obligationslån på 90,000 rdr banco för utförande av erforderliga gatuarbeten. Årliga utgiften för amortering och ränta skulle erhållas på så sätt, att de hus- och tomtägare, som erlade tomtöreavgift, skulle taxeras till 16 gånger denna avgift.

Detta förslag framlades å allmän rådstuga den 22 augusti 1844, varvid samtliga tillstädeskomna hus- och tomtägare förenade sig om att överlämna åt en kommitté, bestående av tre husägare och tre andra av stadens innevånare, att utarbeta förslag till lämplig fördelning mellan husägare och övriga innevånare av såväl brandvaktsavgiften som kostnaden för gatornas ändamålsenliga omläggning jämte inrättandet av trottoarer. Denna kommitté framlade redan följande år den 17 april ett utförligt förslag innehållande bl. a. följande. Samtliga gator i staden innanför Larmgatorna borde omläggas med huggen sten av den beskaffenhet, som vid Fattighusgatans omläggning blivit begagnad. Trottoarer borde finnas endast på Hamngatorna samt Kungs- och Korsgatorna. Såväl omläggningen som underhållet under den tid omläggningen av den äldre stenläggningen påginge, samt vidare framdeles av de omlagda gatorna borde bestridas av en gemensam kassa. För verkställigheten av nämnda omläggningar borde ett lån upptagas mot högst 5 % ränta, vilket lån skulle amorteras årligen med 2 %. Arbetet borde fördelas på så många år som möjligt, i vilket avseende kommitterade föreslogo, att årligen skulle omläggas 2,000 kvadratfamnar, så att hela arbetet verkställdes på 14 år; kostnaden borde kunna skattas till 5 rdr banco för kvadratfamn.1 Kostnaden för den nuvarande stenläggningens hjälpliga underhål-

1 1 rdr bancc = kr. 1:50, bortsett från penningevärdets fall. — 1 kvadratfamn = 3,2 kvad ratmeter.lande, intill dess omläggning hunne verkställas, beräknades icke överstiga

1,000 rdr banco. Omläggning av den blivande stensättningen borde ej behöva verkställas oftare än efter förloppet av 22 2/3 år, och ansågs kostnaden då endast böra upptagas till 2 rdr banco pr kvadratfamn eller ungefär 2,500 rdr banco pr år. Samtidigt lämnades förslag på huru kostnaderna skulle fördelas på stadens innevånare.

Detta förslag antogs på allmän rådstuga den 17 april 1845. För förvaltning av inflytande medel ävensom för erforderliga låns upptagande och amortering, kontrakts avslutande och verkställighet i övrigt av de beslutade arbetena utsågs en kommitté sammansatt av tre husägare, två näringsidkare, en ämbetsman, tjänsteman eller ståndsperson och ett av stadens drätselkommission valt ombud. Denna kommitté trädde visserligen genast i verksamhet men lyckades ej utföra någon stensättning förrän 1847, enär någon skicklig stensättare ej förut kunnat anskaffas. Sommaren detta år anställdes broläggaren Mahncke från Kiel. Den första gata, som stensattes, var Kungsgatan från Hästbacken ett stycke österut.

För att biträda med stensättarearbetet under 1848 inkallades ånyo Mahncke tillsammans med 23 arbetare från Tyskland, vilkas hit- och hemresa staden betalade. Under detta år stensattes med tuktad sten: Kungsgatan

från östra Hamngatan till östra Uarmgatan, hela dåvarande Magasinsgatan (d. v. s. från Södra Uarmgatan till Dilla Torget), Kyrko- och Drottninggatorna från Magasinsgatan till östra Uarmgatan, Vallgatan, Uilla Kyrkogatan, Slussgatan (ingår i nuvarande Slussplatsen) och Fredsgatan till hela deras längd samt Östra Hamngatan utmed Börsbyggnaden.

Sammanlagt utgjorde detta 6,653 kv.-famnar eller ungefär 21,000 kvm, häri inräknat även trottoarer. Kostnaden för stensättningen och trottoarläggningen å dessa gator uppgick till 67,460:7 rdr b:co eller c:a 10 rdrb:copr kv.-famn. Denna kostnad blev ungefär dubbelt så stor som beräknats, varför vid allmän rådstuga samma år årliga kostnaden för omläggning och underhåll höjdes till 19,225 rdr, vilket belopp skulle uttaxeras med 10,600 rdr på hus- och tomtägare med 20 gånger beräknad tomtöresavgift, med 7,187 rdr 24 sk. på näringsidkare i förhållande till vars och ens avgift till samman-skottskassan och med 1,437 rdr 24 sk., allt banco, på ämbets- och tjänstemän samt ståndspersoner.

Därefter fortgick stensättningsarbetet raskt, så att det år 1858 inom denegentliga staden återstod endast ett fåtal gator, vilka ej voro belagda med tuktad sten. I början av år 1859 fattades beslut, att stensättningen skulle utsträckas även utom den egentliga staden ända till Vallgraven, d. v. s. sten-sättning skulle utföras även å de å förra fästningsområdena utlagda gatorna. Härigenom blev ytterligare lån erforderligt, och beslutades samtidigt, att för amortering och ränta å detta lån uttaxeringen skulle höj as med 50 % över den år 1848 bestämda.

Av de äldre gatorna i staden hade de flesta sedan 1600-talet varit belagda med kullersten. Hå vid 1800-talets mitt nya gator utlades, försågos de i regel med grusbeläggning och sattes med kullersten först sedan de varit i bruk en längre tid. Den omläggning med tuktad sten, som verkställdes av de kommitterade, var i allmänhet begränsad att omfatta de med kullersten satta gatorna. Undantag härifrån utgjorde Dilla Badhusgatan, som, utan att ha varit försedd med kullersten, stensattes med tuktad sten.

Förutom de gatuarbeten, som genom ovannämnda kommitterade utfördes i staden inom Vallgraven, verkställdes en mängd omläggningar och nyanläggningar i förstäderna genom drätselkommissionens försorg. Dessa arbeten betalades dels av stadskassan, dels av enskilda.

Torg. Kring i8öo-talets mitt dels iordningställdes de äldre torgen, dels anlades njm torg genom stadens drätselkommission, och betalades dessa arbeten av stadskassan. Stora Torget, d. v. s. Gustav Adolfs torg, hade, som förut nämnts, varit stensatt med kullersten sedan 1629. År 1850 beslöt man att i samband med stensättning av Norra Stora Hamngatan stensätta nämnda torg med tuktad sten i gatans fortsättning, så att en sammanhängande stensatt gata erhölles. Två år senare eller år 1852 stensattes hela torget med tuktad sten. Dilla Torget (från början kallat Fisktorget) beslöt drätselkommissionen år 1850 att i samband med omläggning av gatorna utmed detsamma låta iordningställa med tuktad sten. De tyska stensättarna, som lydde under kommitterade, fingo i uppdrag att utföra arbetet på drätselkommissionens bekostnad.

Stora Torget hade dittills använts till salutorg. Men sedan beslut fattats att en staty av Gustav II Adolf skulle

resas å torget, väcktes 1845 förslag om anläggande av ett nytt salutorg, nuvarande Kungstorget. Detta utlades och stensattes med kullersten 1848.Drottningtorget sattes med tuktad sten under åren 1858 och 1859. Vid Dilla Bommen anlades omkring 1850 S:t Eriks torg.

Masthuggstorget var, som förut nämnts, stensatt på en mindre del. År 1861 beslöts återstående delens utläggning samt stensättning med kullersten. För tillfället var dock brist på sten, varför det tillsvidare utlades utan att stensättas.

Den tuktade sten, varmed Stora Torget och Drottningtorget ävensom platsen kring gamla vattenreservoaren stensattes, var huggen av sten från de gamla fästningsverken. Den höggs större och spetsigare än den i övrigt använda tuktade stenen, vilken sistnämnda av staden inköptes dels från stenbrott i stadens närhet, såsom Redbergslid, dels från längre bort belägna orter såsom Partille och Derum.

Skjuts- och åkeristyrelsen. Vägförbättringar. Anläggandet och underhållet av stadens landsvägar hade hittills i allmänhet ntlysts på entreprenadauktion och överlåtits till den minstbj udånde. År 1811 beslöto borgerskapets äldste efter tre fruktlösa entreprenadauktioner att ta underhållet i egen hand och tillsatte för detta ändamål en särskild styrelse med uppgift att självständigt handhava vägarnas skötsel. Denna kommitté, som även fick övertaga det staden åliggande skjutsningsbestyret, erhöll namnet Skjuts-och åkeristyrelsen. Dess befattning med vägarna fortfor till början av år 1864, då densamma övertogs av Gatu- och vägförvaltningen.

Tillsynen av vägarna tillkom en av ledamöterna i Skjuts- och åkeristyrelsen. År 1849 beslöt emellertid styrelsen »att, enär en borgare, hvilken såsom ledamot af denna styrelse fått sig uppdragit tillsynen öfvér vägarna, sällan kan äga tillräcklig sakkännedom eller vara istånd att uppoffra den tid som erfordras, tillsätta en särskild person att mot årligt arfvode tillse och ansvara för vägarnas behöriga skick».

Till beläggningsmaterial å vägarna användes i regel grus, men så småningom började man även använda kullersten. Den nu för tiden så vanliga makadamen omnämnes första gången år 1836, då ett bolag bildades för att låta »Mc Adamisera» och med bekväma trottoarer förse vägen mellan Klippan och Stigbergsliden, vilken väg då befann sig i nästan ofarbart skick.1 För betäckande av de med väganläggningen och vägunderhållet förenade

1 Denna väg låg utanför det dåvarande stadsområdet och införlivades med detsamma först år 1868 i samband med Majornas införlivning.utgifterna erhöll bolaget rättighet att upptaga s. k. bompenningar. Oktro-jen utsträcktes gång efter annan och upphörde ej förrän den i augusti 1871, då bommen vid Stigbergsliden borttogs och samtidigt bolagets skyldighet att underhålla vägen upphörde.

Vägarna saknade i allmänhet trottoarer. Det hade länge varit ett önskemål att avhjälpa denna brist, men Skjuts- och åkeristyrelsen hade ej vågat anhålla om medel härtill, enär dess utgifter för vägunderhållet och skjutsinrättningen voro mycket stora. I och med Västra stambanans öppnande kunde emellertid utgifterna för skjutsinrättningen avsevärt nedbringas. Skjuts- och åkeristyrelsen såg sig därför i stånd att år 1859 framlägga förslag om anläggandet av en trottoar längs Södra Vägen från Gamla Allén (Engel -brektsgatan) till Korsvägen. Denna trottoar, som anlades under sommaren samma år över det samtidigt härmed igenfyllda östra landsvägsdiket, utgjordes av 7 kvarters gråstenshällar av minst 3 tums tjocklek lagda på behörig underbädd. Den försågs med rännsten av kuller samt med av loppsdiken för vattnets avförande från vägen. Följande år anlades liknande trottoar från Fattighuset till Gullbergsbro och år 1861 från Gamlestadsbro till Redbergslid. Från Korsvägen till Underås bro lades trottoar 1862.

I anledning av klagomål från revisorerna för Skjuts- och åkeristyrelsen över att vägarna befinna sig i dåligt tillstånd, svarar styrelsen i skrivelse år 1861 till borgerskapets äldste, att, trots att den största omsorg nedlägges på arbetets utförande, är det ej tänkbart, att vägarna skola kunna underhållas i fullt tillfredsställande skick, så länge makadamiseringsmetoden användes och lastvagnar med smala hjulskenor tillåtas befara desamma. Bredden å hjulskenorna horde i lag bestämmas till minst 4 tum. Styrelsen anser, att enda sättet att få Göteborgs vägar i fullgott och bestående skick är att belägga själva körbanan med tuktad sten, men har av brist på medel detta ej hittills kunnat sättas ifråga. Den föreslår nu, att borgerskapets äldste ville lämna sitt medgivande till att alla

stadens vägar så småningom beläggas med tuktad sten.

Borgerskapets äldste togo ej någon hänsyn till denna skrivelse utan beslöto i stället införskriva en ingeniör Muller från Braunschweig, som skulle maka-damisera vägarna enligt den i nämnda land använda metoden.

Ingeniör Muller, som hitkom i januari 1862, ombyggde samma år Södra Vägen. Sedan grunden dränerats väl genom diken, lades stora huggna ste-nar, i vars mellanrum fylldes sand, varefter det hela nedpressades med en av hästar dragen tung järnvält. Ovanpå stenen lades ett lager makadam utfylld med sand, varefter välten ånyo användes. Denna omlagda väg motstod dock ej den livliga trafiken, utan redan följande år måste den repareras. Skjuts- och åkeristyrelsen, som av stadsfullmäktige anmodats yttra sig härom, påpekade ännu en gång, att orsaken till vägens dåliga skick var de smala hjulskenorna, och föreslog stadsfullmäktige att för erhållande av medel till vägarnas reparationer besluta upptagande av vägpenningar för åkdon, vars hjulskenor ej voro minst 4 tum breda. Denna hemställan från skjutsstyrelsen föranledde icke till någon åtgärd från stadsfullmäktiges sida, och ännu i dag, 60 år senare, äro de flesta häståkdon försedda med smala hjulringar.

Tiden 1864—1922

Gatu- och vägförvaltningen. Vid sammanträde med stadsfullmäktige den 8 oktober 1863 fattades det beslutet, att befattningen med underhållet av stadens gator och vägar, som då omhänderhades av tre myndigheter, nämligen drätselkommissionen, Skjuts- och åkeristyrelsen samt kommitterade för gatornas omläggning och belysning, skulle anförtros åt skjutsstyrelsen, vilken hädanefter skulle benämnas Gatu- och vägförvaltningen. Denna förvaltning skulle även övertaga vården om stadens alléer och parker samt renhållningen av stadens öppna platser och gatubrunnar. Ett av en särskild beredning uppgjort förslag till reglemente genomgicks och godkändes av fullmäktige. Detta reglemente stadfästes sedermera av Konungens Befallningshavande den 11 januari 1864, varefter Gatu- och vägförvaltningen började sin verksamhet i februari samma år.

Antalet ledamöter i Gatu- och vägförvaltningen är numera sju, av stadsfullmäktige utsedda för en tid av tre år. Förvaltningens arbeten ledas av stadens byggnadschef samt en avdelningschef. Därjämte äro anställda fyra arbetschefer för de yttre arbetena, en byråingeniör för inre arbeten samt en kamrerare som chef för kamerala avdelningen, som är gemensam för vattenledningsverket och förvaltningen, jämte övrig behövlig teknisk och merkantil personal. Utförandet av förvaltningens arbeten sker i regel genom dess egna arbetare. Arbetsstyrkan under år 1922 utgjorde i medeltal 765 man pr dag.Gataanläggningar intill 1880. Den omläggning med tuktad sten av stadens gator innanför Vallgraven, som handhafts av den år 1845 tillsatta kommissionen, var i det närmaste slutförd vid Gatu- och vägförvaltningens övertagande av vården om stadens trafikleder. Under de närmast följande årtiondena utlades i stadsdelarna utanför Vallgraven en mängd nya gator, så att vid 1880 års slut gatulängden var mer än dubbelt så stor som vid slutet av år 1860. En del äldre gator sattes med tuktad sten, men det mest använda gatubeläggningsmaterialet under denna tid var makadamen, vars area ungefär femdubblades från 1860 till 1880. Kullerstenen borttogs på flera gator och ersattes med makadam. Som en egendomlighet kan nämnas, att Fattighusgatan, nuvarande Stampgatan, vilken sedan 1838 varit försedd med tuktad sten, fick denna beläggning utbytt mot makadam år 1873. Av omkring 1880 helt eller delvis utlagda gator kunna nämnas Sprängkullsgatan, Haga Nygata och Haga östergata inom Haga; Rygatan, Snickaregatan, Albogatan Västergatan och Haga Kyrkogata inom Annedal; Viktoriagatan, Storgatan, Chalmersgatan, Teatergatan, Vasagatan, påbörjad i slutet av 1870-talet, och Kungsportsavenyen (makadamiserad mellan Allén och Vasagatan 1876) inom Vasastaden samt slutligen ett flertal gator i Majorna och Masthugget, såsom Kustgatan, Gröna gatan, Chapmansgatan, Coopmansgatan, Djurgårdsgatan, Nordhemsgatan, Värmlandsgatan och Andra Uånggatan.

De senare årtiondenas gatuanläggningar. Under 1880-talet fullbordades en del redan delvis utlagda samt utlades en mängd nya gator. Bland de förra kunna nämnas Vasagatan (färdig från Sprängkullsgatan till Södra Vägen 1885 med undantag av halva gatan mellan Uorensbergsgatan och Södra Vägen, som fullbordats först år 1922) och Kungsportsavenyen (makadamise-ringen färdig till Engelbrektsgatan år 1881); bland de senare märkas Mårten Krakowsgatan, Gullbergs Strandgata, Parkgatan, ett tiotal gator i Olskro-ken, såsom Olskroksgatan, Riddaregatan, Borgaregatan och Bondegatan, flera gator i Uandala såsom Bandala Uånggata, Uandalagatan,

Hantverkaregatan, Höj dgatan och Vinkelgatan, i Vasastaden Karl Gustavsgatan och Brik Dahlbergsgatan, i Majorna och Masthugget Karl Johansgatan, Kaptens-och Styrmansgatorna, Oskarsgatan, Amiralitetsgatan, Kommendörsgatan, Fjällgatan, Binnégatan och Vegagatan.

På 1890-talet förságos en del av de under föregående årtionden utlagda gatorna med beläggning av tuktad sten, Sålunda stensattes Nils Erie-sonsgatan 1899 samt delar av Parkgatan, Storgatan oclr Södra Allégatan under åren 1899—1900. Ökningen i areal med tuktad sten satt gatuyta utgjorde under denna tid c:a 75,000 kvm. Under samma tid ökades makadambeläggningen med c:a 140,000 kvm. Däremot minskades med kullersten satt gatuyta samt grusad sådan vardera med c:a 10,000 kvm.

Efter år 1900 ökades stensättningen med tuktad sten mycket hastigt. Under tioårsperioden 1901—1910 stensattes c:a 300,000 kvm. Bland gator, som under denna tid försågos med tuktad sten, kunna nämnas Stampgatan, Gullbergsbrogatan, Redbergsvägen, Södra Vägen, Mårten Krakowsgatan samt delar av Kungsportsavenyen, Engelbrektsgatan, Vasagatan, Parkgatan, Viktoriagatan, Haga Kyrkogata, Västergatan, övra Husargatan, Första Långgatan, Andra Långgatan, Karl Johansgatan och Linnégatan. Kullerstensättning, som omkring 1900 fanns på en areal av 82,000 kvm., minskades under samma tid till 42,000 kvm. Fastän den tuktade stenen på så stora områden ersatt den förutvarande makadamiseringen, ökades dock dennas totala yta på grund av nyanläggning av gator med c:a 10,000 kvm. Under denna tid började stensättning med mindre, tuktad sten, s. k. smågatsten, komma i bruk, och utgjorde vid slutet av år 1910 härmed satt gatuyta e:a

15,000 kvm.

Under åren efter 1910 ha i Göteborg utlagts stora områden i de yttre stadsdelarna. Sålunda ha under denna tid delar av Lorensbergsområdet, Lan-dala egnahemsområde, Bagaregården, Kungsladugård, Änggården, Lödöse, Rambergsstaden och Friksberg planerats och försetts med gator. Å alla nya områden utläggas i regel makadamgator. Samtidigt med dessa nyanläggningar har omläggningen av de äldre makadamgatorna ägt rum, varvid dessa försetts med tuktad sten eller smågatsten. Under perioden 1911—1921 har arean för tuktad sten vuxit med c:a 165,000 kvm. och för smågatsten med c:a 100,000 kvm. Under samma tid har makadamiseringen ökats från c:a 770,000 till c:a 830,000 kvm., häri då inberäknat även tjärmakadam, varemot kullerstensbeläggningen minskat i omfattning från 42,000 till 30,000 kvm.

Stadens infartsvägar. Som tidigare framhållits, har i Göteborg underhållsskyldigheten för de allmänna landsvägarna ständigt tillkommit stadens samtliga skattskyldiga invånare. Det enda undantaget härifrån har varit Gamlestadsvägen från Gamlestadsbro till stadens gräns mot Angereds socken,

för vilken väg underhållet sedan äldre tider ålegat landeriinnehavare i Gamlestaden. År 1916 övertogs emellertid sagda underhåll av Gatu- och vägför-valtningen.

Av infartsvägarna till staden äro Gamlestadsvägen och Frölundavägen numera stensatta, den förra sedan 1916—1917, den senare sedan 1919—1920. Fortsättningen av Artillerigatan till stadens gräns mot Partilie socken, den s. k. Kvibergsvägen, vilken först under de senare åren blivit allmän väg, är makadamiserad. Den söder om Säveån liggande s. k. Partillevägen är däremot sedan år 1922 stensatt. Nya Varvsvägen, som tillförts staden i och med Majornas införlivning 1867, är makadamiserad.

Gatu- och vägnätets storlek under olika år. Gatu- och vägnätets utvidgning under olika perioder framgår av nedanstående tabell, utvisande totala längder av gator, vägar och öppna platser samt totala arean av gator och öppna platser vid slutet av angivet år liksom ökningen i procent under perioden. Jfr kartorna fig. 17 och 21. I tabellen upptages även arean för olika be-läggningsmaterial.

1790 1860 1880 1900 1921 Total längd km. 24 35 74 105 170 Ökning 0/ lo 46 ni <2 62 Total area kvm. 2 '8 000 398 000 767 000 I 214 000 2 090 000 Ökning % 60 93 58 72 Tuktad sten ... kvm. 124 000 222 000 306 000 772 000 Smågatsten » 112 000 Kullersten » 133 000 rr4 000 IOI OOO 82 000 30 000 Makadam » 68 000 338 000 744 000 758 000 Tjärmakadam » 69 000 Grus » 115 000 92 000 106 000 82 000 337 ooo1 Asfalt, betong, tegel, plank » 12 OOO

1 Härav utgjorde s. k. grusade gångbanor 285,000 kvm.

Totala gatulängden utgjorde vid slutet av år 1921 137,7 km. Den längsta gatan i Göteborg är Karl Johansgatan med en längd av 2,094 m. Närmast härefter komma Strandgatan i Masthugget med 1,959 m och Gullbergs Strandgata med 1,814 m. Vasagatan har en längd av cirka 1,000 m. Södra Hamngatan (från Landshövdingeresidenset till Slussbron) är 880 m, Drottning-Fig. 17. Körbanebeläggningar i Göteborg år 1880.gatan, som löper i obruten rak linje, 800 m lång. Den längsta raka gatan är Mårten Krakowsgatan med en längd av 1,573 m. Samtidigt kan nämnas, att denna gata ligger på samma höjd hela sträckan.

För i Göteborg använda gatubeläggningsmaterial lämnas här nedan en del data.

Körbanebeläggningar

Kullersten. Denna sten användes här redan på 1600-talet, då alla stadens gator belädes därmed. Sedermera har densamma utbytts mot annan beläggning men förekommer ännu på en del gåtor och öppna platser, bl. a. på Kungstorget.

Tuktad sten. Enligt vad förut nämnts, användes tuktad sten första gången år 1838 vid omläggning av Fattighusgatan. Under åren 1845—63 stensattes så gott som alla gatorna innanför Vallgraven med tuktad sten. Den på denna tid använda stenen skulle enligt bestämmelse vara granitsten, vilken borde hålla 8 å 9 tum i höjd, 4 ä 6 tum i bredd och 6—12 tum i längd samt vara huggen kilformig sålunda, att dess botten med högst 1/3 understege överytans storlek. Vid stensättningen utfördes ingen underbottning med skärvsten, utan stenen sattes endast i ett rätt tjockt lager sand.

Enligt nu gällande bestämmelser är den tuktade stenens dimensioner: höjd 14—20 cm, längd 15—30 cm, bredd för i:a sort 8—12 cm och för 2:a sort 12—16 cm. Ingen av underytans kanter får vara mer än 2 cm kortare än motsvarande kant å överytan.

Den tuktade stenen användes i allmänhet på gator med mycket livlig och tung trafik. Numera sättes den i regel på gator, vilka förut varit makadami-serade eller belagda med något annat enklare beläggningsmaterial. Vid sten-sättning av en makadamiserad gata uppbrytes makadamen och skärven till c:a 30 cm under blivande gata medels en å ångvält anbragt gaturivare. Sedan den lösbrutna massan bortförts, tillköres underbädden med ångvälten, varpå ett ,10 ä 12 cm tjockt lager sand pålägges. I denna sand sättes därefter stenen. Efter sättningen utföres först stämpling med en liten stämpel och därefter med en tyngre s. k. 4-mannastämpel.

j

Som undantag förekommer, att en gata redan vid sin första utläggning förses med tuktad sten. Härvid lägges först ett c:a 30 cm tjockt skärvlager,som sammanprässas med gatuvält, varefter stenen sättes i sand. Som exempel på stensättning av sistnämnda slaget kan nämnas den under åren 191g— 1921 utförda delen av Gamlestadsvägen mellan bron över Säveån ocli korsningen med statens järnvägar.

Smågatsten. Första gången denna kom till användning i Göteborg var år 1905, då en provsättning gjordes i Järnvägsgatan. Enär denna utföll till belåtenhet, började man snart nog använda smågatstenen i stor utsträckning. Numera användes den väl så mycket som den större tuktade stenen. Smågatstenen har i det närmaste kubisk form med en kantstorlek av 8—10 ä 10 -—12 cm. På grund av att dess bäryta är så liten, fordrar den ett fast underlag. Vid sättning med smågatsten iordningställes därför underbädden på liknande sätt som vid nyanläggning av en makadamiserad gata, varefter påföres 2 ä 3 cm. sand, i vilken stenen sättes. Stenen lämpar sig synnerligen väl till förstärkande av körbanorna å förut utlagda makadamgator, å vilka trafiken vuxit så att makadamiseringen ej är tillräckligt hållbar. Gator satta med smågatsten ha visat sig mycket bra kunna motstå inverkan av den numera så vanliga tunga lastbilstrafiken. Kostnaden för sättning med smågatsten utgör ungefär 60 °/0 av kostnaden för sättning med tuktad sten, om sättningen i båda fallen utföres på gammal makadamgata.

Underhållskostnaden för stensatta gator uppgick 1913 till c:a 8,000 kr. och 1921 till c:a 50,000 kr.

Makadam. Första gångerna makadam användes i Göteborg var som förut nämnts 1836 vid Stigbergslidens

reparation samt sedermera vid omläggningen av Södra Vägen år 1862. Inom den äldsta staden har makadamen kommit till användning endast på en del öppna platser samt ett fåtal gator. I stadsdelarna utanför Vallgraven ha däremot de flesta gator ursprungligen varit belagda med makadam.

Utläggandet av en makadamgata tillgår på så sätt, att, sedan eventuellt befintlig matjord bortschaktats, erforderliga terrasseringsarbeten utföras till ett djup av c:a 40 cm under blivande gatuyta. Ovanpå det terrasserade planet påföres ett 20 ä 30 cm tjockt skärvlager med en skärvstorlek av högst 6 x 12 X 25 cm. Består grunden av lera, påföres ett 5 ä 6 cm tjockt gruslager innan skärven utlägges. På skärven lägges c:a 5 cm grovt grus, varefter dethela tillvältas med gatuvält. Ovanpå den väl sammankörda underbädden lägges ett io ä 15 cm tjockt lager 9 ä 7 cm makadam, som väl tillvältas. Gatuytan hårdgöres därefter genom ytterligare vältning under samtidig påforing av fet sand, som under vattenspolning nedsopas mellan makadamstenarna. Sedan härigenom erhållits en jämn och fast yta, avgrusas med ett tunnare lager stritt grus.

De första åren makadamen användes, tillverkades densamma för hand under vintermånaderna. År 1877 inköptes från England den första sten-krossen. Sedermera ha inköpts ytterligare två, och tillverkas numera makadamen dels med dessa tre stenkrossar och dels för hand för beredande av arbete åt förvaltningens arbetare, under de delar av året, då annat arbete ej kan utföras.

Den vält som användes vid omläggning av Södra Vägen år 1862, drogs av hästar. Den första ångvälten, vägande c:a 7 ton, inköptes 1877 från England. Allt efter som gatunätet utvidgats, ha nya ångvältar anskaffats, så att antalet för närvarande utgör 6 st., av vilka den tyngsta väger c:a 12 ton.

En olägenhet hos makadamgatorna är den rika dammbildning, som uppkommer vid gatuytans slitning och som under sommaren eller eljest vid långvarig torka är mycket besvärande. För att i möjligaste mån hindra dammets kringvirvlande vattenspolas makadamgatorna under de tidsperioder, då dammbildningen är svårast. Då den bindning av dammet, som härigenom åstadkommes, är av kort varaktighet, ha flera försök gjorts att genom tillsatser i vattnet förlänga bindningsförmågan. Av hittills använda medel har klorkalcium visat sig vara lämpligast. Den första vattenvagnen inköptes år 1881. För närvarande finnas 17 vattenvagnar rymmande mellan 1,500 och 2,100 liter.

Yttjärning. En bättre bindning av dammet har under senare år åstadkommits genom s. k. yttjärning av makadamgatorna. Första gången denna metod försöktes här i Göteborg var år 1896 vid en reparation av Kungsports-avenyen. Numera yttjäras årligen stora körbaneytor, sålunda under år 1922 41,600 kvm. Utförandet tillgår så, att över den väl rensopade och torra makadamgatan utsprutas het, förut destillerad gasverks- eller stenkolstjäia. Ovanpå tjäran utbredes därefter ett tunnare sandlager, varefter gatan sågott som omedelbart kan tagas i bruk. För uppvärmning av tjäran samt för dess ntsprutning på gatan användas numera särskilt konstruerade tjärsprid-ningsapparater. Den första, som är tillverkad i England, inköptes år 1912; sedermera har förvaltningen inköpt ytterligare fyra stycken.

Tjärmakadam. Genom användning av tjärmakadam, som i Göteborg ägt rum sedan 1903, har det blivit möjligt att erhålla en i det närmaste damm-

Fig. 18. Yttjärning å Aschebergsgatan.

fri gata. Tillverkningen av sådan makadam tillgår numera på följande sätt Sedan den väl torkade makadamstenen uppvärmts, skyfflas den i särskilt konstruerade vagnar, vilka därpå fyllas med kokande tjära av liknande kvalitet som den till yttjärning använda, men med någon tillsats av mastix eller bitumen. Vagnarna äro försedda med bottenavlopp, så att den överflödiga tjäran kan rinna ut och tillvaratagas. Sedan t j är makadamen fått avsvalna något är den färdig att användas.

När en tjärmakadamgata skall utläggas, skärvas och grusas som vid vanlig makadamgata till ungefär 15 cm under färdig gatuyta. På denna underbädd lägges vanlig otjärad makadam till c:a 10 cm:s tjocklek, varefter gatanvältas. Ovanpå detta underlag lägges först ett c:a 8 cm tjockt lager med 7 cm:s tjärmakadam, som tillvältas, och därpå ett c:a 4 cm tjockt lager 3 cm:s tjärmakadam, som likaledes tillvältas. För erhållande av en jämn och

tät överyta utlägges därpå ett c:a 2 cm tjockt lager 1 % cm:s tjärmakadam, som noga tillvältas och avj ämnas. Slutligen avgrusas överytan med ett tun-

Fig. 19. Tillverkning av tjärmakadam.

nare lager stritt grus eller makadamgrus. Den färdiga tjärmakadambelägg-ningen får på detta sätt utförd en tjocklek av c:a 8 cm.

Både tjärmakadamgator och yttj ärade makadamgator ha visat sig vara betydligt behagligare än vanliga makadamgator. I stället för gropiga, dammiga gator har erhållits jämna och dammfria. Som exempel på hithörande gator kunna nämnas Parkgatan, Kungsportsavenyen, Vasagatan, Aschebergs-gatan och Föreningsgatan.

Underhållskostnaden för makadamiserade gator uppgick år 1913 till c:a

140,000 och 1921 till c:a 550,000 kronor.Gångbanor och rännstenar

Vid nyanläggning av en gata utläggas i regel gångbanorna grusade. Härvid terrasseras först till c:a 20 cm under blivande gångbaneyta, varefter skärvas med ett c:a 10 cm tjockt lager mindre skärv, som pågrusas, stötes och avjämnas. Ovanpå skärven lägges singel eller makadam, som därefter bindes genom nedsopning av fin sand under vattenbegjutning och stötning, till dess ytan blir fast och jämn. Gångbanan avgrusas härefter med groft grus eller makadamgrus.

Kullersten har förr använts som gångba-nebeläggning och finnes ännu kvar å några få äldre gator.

Kalksten användes som beläggning i gång-.banorna redan år 1848.

I och med omläggningen och stensätt-ningen av gatorna i staden innanför Vallgraven, ordnades även trottoarerna. Nämnda år lades trottoarer av kalkstenshällar å Kungs- och Korsgatorna, å en del av Kyrkogatan samt å Östra Hamngatan utmed Börsbyggnaden. Under de närmast följande åren belädes trottoarerna å samtliga hamngator likaledes med kalkstenshällar. Dessa, som genom slitning bliva mycket glatta, ersättas numera vid omläggningar av gångbanorna med annan beläggning.

Gångbanesten, en tuktad sten av något mindre dimensioner än den som sättes i körbanorna, samt smägatsten ha på de sista femton åren kommit till användning som gångbanebeläggning. Enär en med tuktad sten satt gångbana är rätt ojämn att gå på, utlägges vanligen i en dylik s. k. gångbaneflis. Förr användes härtill kalksten eller betong, men på grund av dessa materials mindre slitstyrka har man numera övergått till granitflis, vars dimensioner äro bredd c:a 42 cm, djup 20 cm och längd 100—200 cm.

Fig. 20. Tjärmakadamisering, Parkgatan.Fig. 21. ICörbanebeläggningBetong har använts som beläggningsmaterial på en del gångbanor samt på fiskförsäljningsplatser å salutorgen. Första gången betong användes var år 1888, då tvenne gångbanor i Kungsportsaveuyen mellan Parkgatan och Nya Allén anlades. Sedermera har betong lagts bl. a. å gångbanorna i Vasavä-gen samt å en del gångvägar i Kungsparken. Å Masthuggs-, Skans- och Olskrokstorgen befintliga fiskförsäljningsplatser äro likaledes försedda med betongbeläggning.

Klinker har använts på några få gångbanor bl. a. i Södra harmgatan, Kyrkogatan och Rosenlunds-gatan.

Asfalt användes första gången 1888, då Grön-sakstorget belädes därmed. Sedermera har asfalt kommit till användning å ett par mindre gångbanor samt å Fisktorget. Asfaltbeläggning har visat sig vara mycket lämplig å salutorg särskilt på grund av den lättnad, som därigenom be-redes vid renhållningen.

Under senare år ha en del gångbanor belagts med tjärmakadam. Den härtill använda makadamen är av 3 och i1/2 cm:s storlek och pålägges i ett c:a 5 cm tjockt lager, som väl tillstampas med handstämpel och avjämnas med handvält. Yttjärning av grusade gångbanor utföres numera i rätt stor utsträckning. Sålunda yttjärades under år 1922 c:a 11,000 kvm gångbanor.

Fig. 22. Rännstenstyper.

I samband med gatubeläggningen böra nämnas de olika rännstenstyper, som använts eller fortfarande användas i Göteborg. (Se vidare typritning fig. 22). De äldsta rännstenarna lades i gatans mitt och försågos ofta med särskilt utvalda flata hällar i själva ränndalen. Senare lades rännstenarnaFig. 23. Erik Dahlbergstrappan.

stenstyperna för stensatt gata framgå av h och j. I fig. 22 k visas det vanliga utseendet på rännsten i makadamgata.

Trappor

Som trafikleder ingå i Göteborg till följd av den kuperade terrängen ett flertal trappanläggningar. Under den första, tiden efter stadens grundläggning erfordrades ej dylika, enär husen vanligen byggdes på de lågt och plant liggande områdena.

När sedermera Otterhällorna och Kvarnberget började bebyggas, anlades

i gatans bägge sidor antingen tätt intill huslinjen enl. fig. a eller på c:a 0,5 m:s avstånd från densamma enl. b. En betydlig förbättring undergingo rännstenarna, då i stället för kullersten började användas tuktad sten (c) eller huggen granitränna (d). Den senare typen har använts här sedan 1830-talet. I fig. 22 e, f och g visas olika typer av rännstenar av huggen granit, vilka använts här sedan mitten av 1840-talet. De numera vanliga ränn-till dessa högt belägna områden flera trappor av trä. Dessa äro numera försvunna eller ersatta med trappor av sten.

Bland nu befintliga stentrappor inom den äldre staden kunna nämnas trappan mellan S:t Eriks- och Mjölnaregatorna byggd 1904, trappan till Navigationsskolan färdig 1920 samt Övra Spannmålsgatans trappa. Till Stora Otterhällan leder en trappa från Stora Badhusgatan samt en från övra Kyrkogatan. Dilla Otterhällan står medelst en trappa i Buntantugatan i förbindelse med Kungsgatan.

Som förbindelseled mellan Vasagatan och Förenings-gatan anlades 1899—-1900 en större trappa i Nedre Fogelbergsgatans fortsättning. En monumental trappa med Erik Dahlbergs byst byggdes under åren 1915— 17 mellan Aschebergsgatan och Erik Dahlbergsgatan. I närheten härav ligger Rek-torsgatan, vilken är försedd med trappor mot Molins-gatan och mot Pontus Wik-nersgatan. Inom det under sista årtiondet anlagda Borensbergsområdet finnas flera trappanläggningar, bland vilka kunna nämnas Byckans trappor, som från Rundelsgatan leder upp till Dicksonsgatan, samt trappan från Skytte-gatan till Högåsplatsen.

Bandala Egnahemsområde, som är beläget på bergshöjden söder om Dandala, står medelst trappor i förbindelse med vägen från det lägre liggande Bandala. I Bandala Bånggata förekommer en trappa upp till Egnahemsvägen (fig. 25).

Från Einnégatan, som anlagts å lågområdet på Kommendantsängen, finnas trappor byggda till den högre liggande Nordhemsgatan. Intill Oscar Fredriks kyrka går en längre trappa från Vegagatan upp till Ejällgatan.

Under senare år ha tillkommit ett par större trappor, Idrottstrappan på Bagaregården byggd 1914—15 samt Klintens trappor på Kungsladugård byggd 1920—21.

Fig. 24. Trappanläggning i Rektorsgatan. (1922).Parker och planteringar

Parker och gatuplanteringar i äldre tider

Redan vid stadens grundläggning fanns på Stora Otterhällan en större ekelund. Eric Cederbourg, omtalar i sin bekanta »Beskrifning öfwer Siö-Handel- och Stapul-Staden Götheborg» (utg. 1739), »at uti denna lund 1650. äro räknade 1934. friska Eketrän, hwarest om sommaren, så för des behageliga skugga, som ock för den härliga gräsbe-wuxna marken, warit hållen en offentelig Gudstienst om Sön- och Högtidsdagar, för de hit till Staden 1687. com-menderade Eandt Regementen, till fortifikations-arbetets uppförande som påstod til 1693; förutan det, at Stadsens Inwånare, hustrur och barn, med deras tienstefolck, hade der sitt fullkomliga nöye och tids-fördrif, hwilken lund, åhr efter annat märkeligen så aftagit, at 1687. inga flere trän funnits, än 365. st3’cken, som då för Fästningswärket skull, efter handen aldeles blefwo förraskade och nederhugne».

Enligt äldre beskrivningar över Göteborg införskrevos år 1670 en mängd träd från Holland för att planteras på

Hamngatorna och på dåvarande begravningsplatsen kring Domkyrkan. Träden på den sistnämnda platsen gingo förlorade 1802 genom den stora eldsvåda, som då hemsökte Göteborg. Sedermera dröjde det till 1860, innan den nuvarande planteringen därstädes anlades, sedan den från 1822 befintliga stenläggningen borttagits. Västra Hamngatans träd förstördes genom eldsvådorna 1802 och 1804. De å de övriga Hamngatorna befintliga träden borttogos omkring 1850, då längs kanalerna byggdes kajer av granit. Sedan kanalen i Östra Hamngatan mellan Brunnsparken och nuvarande Kungsportsplatsen igenfyllts under 1890-talets senaste år, planterades år 1900 två rader träd utefter gångbanorna. De nuvarande träden å Västra Hamngatan äro planterade 1906, sedan kanalen under de närmast föregående åren igenfyllts.

År 1756 väckte direktör Niklas Sahlgren förslag, »at B. Å. skulle af de medel, som Magistraten bewiljat af stadens öfwerskottsmedel för stadens

vägars zirlig och beqwämlig görande, anslå en del för planterande på wägen emellan Drottningeporten och Fattighuset af några vackra eller tienliga Trän, så at en til stadens prydnad och behagliga utseende tienande Spatsergång eller Allé, omsider skulle kunna erhållas». Sahlgren förklarade sig tillika villig att anskaffa lämpliga träd samt förskottera medel därtill. Detta förslag vann borgerskapets äldstes gillande. När planteringen utfördes framgår ej av protokollen, men sannolikt ägde den rum senast 1770, ty detta år funno sig myndigheterna föranlåtna att utfärda en »Publication angående de wid wägen utan-

Fig. 26 Trappa till Fjällgatan vid Oscar Fredriks kvrka. Drottninge Port plante-

rade Xindars fredande», i vilken en var förbjudes vid vite av 10 dir silvermynt att på något som helst sätt skada träden, vare sig genom nedhuggning eller kvistars avryckande eller utkastande av sill- eller saltlake eller orent vatten. Även förbjudes att vid träden binda båtar, hästar eller kreatur. De för över 150 år sedan planterade träden stå ännu kvar, fast de äro medfarna dels av ålder dels av skador från de eldsvådor, som härjat utefter Fattighusgatan.

noGamla Allén

Förslag angående en större allé på Heden, vilken »skulle bidraga til stadens prydnad och inwånarnas mera nöje vid promenader», väcktes år 1787. Redan följande år kom förslaget till ntförande i det nuvarande Gamla Allén då anlades. Ursprungligen var den försedd med tre rader träd, varav dock den mellersta nedhöggs 1831.

Allén sträckte sig från början ungefär från nuvarande Engel-brektsgatan till nuvarande Parkgatan. Under åren 1820 —1821 utsträcktes den till Vallgraven.

Nya Allén

I och med raseringen av vallarna, vilken påbörjades i november 1807, erhöll Göteborg stora områden söder om staden, vilka i raseriugskon-traktet med kronan bestämdes till planteringar och promenader. Området mellan Vallgraven och den blivande allén utarrenderades på 10 år från 1817 räknat, varvid arrenda-torerna erhöllo nyttjanderätt på sex år av den utanför vars och ens område belägna delen Fig. 27. Klintens trappa, Kungsladugård,

av den blivande allén. Staden

förbehöll sig rätten att påbörja planteringarna efter sex års förlopp, och skulle det åligga arrendatorerna att ansvara för, att träden ej skadades genom deras eller deras folks förvållande. Alléns anläggning stötte på mycket starkt motstånd från alla håll, men tack vare ingripande av ordföranden hos borgerskapets äldste, kommerserådet O. Wijk, blev allén äntligen färdig under förra hälften av 1820-talet. Nya Allén, som den kallas till skillnad från Gamla Allén, anlades med fjua rader träd samt med körbana i mitten och en gångbana på

nivardera sidan. Den sträcker sig i en båge från Fattighusån till Järntorget och har en längd av något mer än 1800 m. Antalet träd utgör omkring 1000.

Fig. 28. Parker och andra planterade områden i Göteborg.

Kungsparken

Området mellan Nya Allén och Vallgraven från Södra Vägen till Spräng-kullsgatan, vilket erhållit namnet Kungsparken (ursprungligen kallat Kungs-portsparken), skulle enligt uppgjort förslag planteras med träd. Parkens ordnande och förseende med trädplanteringar påbörjades ej förrän 1839,och fortgick sedermera arbetet därmed över tjugu år. Sedermera har även området mellan Nya Allén och Parkgatan planterats efter hand som befintliga villor borttagits; arealen är nu något större än Humlegårdens i Stockholm, c:a 13 hektar. I Kungsparken mitt för Stora Teatern är sedan 1863 uppställd den från Brunnsparken flyttade Bältespännaregruppen. Vid Kungsportsavenyen mellan Allén och Parkgatan avtäckte staden år

Fig. 29. Motiv från Kungsparken.

1899 en staty av John Ericsson. På den kulle, som befinner sig mitt emot Grönsakstorget, finnes en mindre fontän. Under senare år har staden nedlagt stora kostnader på blomsterplanteringar och gräsmattor i Kungsparken och Nya Allén.

Den del av området mellan Nya Allén och Vallgraven, som ligger mellan Södra Vägen och Fattigliusån, den s. k. Segerlindska ängen, uppläts år 1842 till Trädgårdsföreningen, som bildats efter mönster från utlandet. Här anlades en större trädgård med promenader samt palm- och växthus.Brunnsparken

Uti den äldre staden äro likaledes planteringar utförda. Sålunda försågs redan 1822 gamla Järnvågsplatsen med planteringar, som år 1863, då platsen fått namnet Brunnsparken, ytterligare förbättrades. Här finnes sedan 1883 uppställd en av Per Hasselberg skulpterad fontän föreställande en såningskvinna.

Vasastaden

Redan då planer för stadens bebyggande utanför Vallgraven uppgjordes, bestämdes det, att en del gator skulle förses med planteringar. Sålunda försågs Kungs-portsavenyen, i många år ansedd som Göteborgs förnämsta gata, med en trädrad i varje gångbana samt trädgårdar framför husen. Vasagatan, som utlades under förra hälf-

mitten samt kör- och

Fig. 30. Vasavägen i Kungsparken. gangbanor pa sidorna.

Mellan Vasagatan och

Storgatan planerades 1897 Vasaplatsen och försågs med gräsmattor och blomstergrupper. Mitt på densamma är en springbrunn uppställd. På bergsluttningen söder om Vasagatan mellan Götabergs- och Aschebergs-gatorna anlades den vackra Vasaparken på 1890-talet. I början på 1900-talet byggdes här med fasad mot Vasagatan Göteborgs Högskola.

Området mellan Hagakyrkan och Stadsbiblioteket, den s. k. Hagaplan, anordnades med gräsmattor, träd och buskar under år 1901 samt försågs

ten av 1880-talet, är försedd med en bred allé imed grusade gångar. Samtidigt anlades en fontän å platsen strax norr om Stadsbiblioteket.

De yttre stadsdelarna

Bland parkanläggningar i stadens utkanter kunna nämnas Redbergspar-ken, anlagd under åren 1901—1903, Gamla Varvsparken samt området kring Karl Johans kyrka. Kring vattenreservoaren vid Viktoriagatan har ordnats en mindre park, Viktoriaparken, där bl. a. är anordnat ett stenparti

Fig. 31. Kungsparken med John Ericssons staty.

med alpväxter. Berget vid Skansen Kronan försågs med planteringar 1902 —03, och under åren 1914—15 anlades här på sluttningen mot Skanstorget en mindre park.

Även i de västerut belägna stadsdelarna äro längs en del gator planteringar utförda. Linnégatan, som anlades på 1890-talet, försågs redan från början med trädkantade trottoarer. Längs Plantagegatan planterades under åren

1918—20 en trädrad i gräsmatta1. Av de under de senare åren utlagda gatorna på Kungsladugård ha en del försetts med planteringar. Bl. a. har i Mariagatan gräsmattor anlagts i spårvägsspåren, en anordning, som nu för första gången kommit till användning i Göteborg.

För övrigt ha på flera ställen i staden öppna, mindre platser planterats med

1 En liknande anläggning gjordes 1921 å Engelbrektsgatan från Södra Vägen österut, längs gatans södra sida.

IISträd eller buskar, gräsmattor och blomstergrupper. Ett flertal lek- och idrottsplatser har av staden anlagts.

Underhållskostnaden för de alléer och planteringar, som omhänderhavas av Gatu- och vägförvaltningen, uppgick under år 1913 till c:a 46,000 kr. samt under år 1921 till c:a 216,000 kr.

Fig. 32. Parti av Vasaparken, från Vasakyrkan. (1922)

Förutom de parker och planteringar, vilkas skötsel och underhåll åligger Gatu- och vägförvaltningen, finnas i Göteborg under särskilda av stadsfullmäktige utsedda styrelser sorterande parkanläggningar, vilka i detta sammanhang böra nämnas. Hit höra Slottsskogen, Keillers Park och den på senare år anlagda Botaniska Trädgården. Dessutom bör till stadens parkanläggningar räknas Trädgårdsföreningen.Slottsskogen

Redan vid Göteborgs anläggning fanns några kilometer söder om staden en större vildskog, huvudsakligen bestående av storvuxna oeh gamla ekar, vilken skog hörde till Älvsborgs slott. Av Gustav II Adolf uppläts densamma den 24 februari 1624 på 100 år åt Göteborgs stads innevånare, vilka där kunde om »sommaren sig förlusta». Sedan särskilt landshövdingeämbete i

Fig. 33. Parti av Viktoriaparken. (1922)

slutet av 1600-talet inrättats över Göteborgs och Bohus län, anslogs skogen till lön åt landshövdingen, varvid rörelsefriheten för stadens invånare genom påbud och förordningar begränsades. Sålunda förbjödos i en kungörelse år 1776, utfärdad av landshövding Du Rietz, gesäller, matroser, drängar, tjän-stegossar, pigor, krögare och månglerskor med flera av liknande egenskap att spatsera på andra ställen i skogen än på den genomlöpande landsvägen. Under senare delen av 1700-talet samt början av 1800-talet råkade Slottsskogen i vanrykte och blev ett tillhåll för en massa löst folk.I och med den stora utveckling, som Göteborg hade kring mitten av 1800-talet, väcktes tanken på skapandet av en större park till göteborgarnas nöje och trevnad. Härvid riktades blicken givetvis på Slottsskogen. I det kontrakt, genom vilket Älvsborgs kungsladugård i samband med Majornas införliv-ning år 1867 överläts till Göteborg, bestämdes, att av Slottsskogen skulle skapas en parkanläggning för staden, men först år 1874 tillsattes av stadsfullmäktige en styrelse, som skulle förestå Slottsskogens omdanande till park.

Den drivande kraften i denna styrelse blev grosshandlanden August Kobb, vilken förut i egenskap av ledamot av Gatu- och vägförvaltningen omhänderhade planteringarna inuti staden. Under hans kunniga och kärleksfulla ledning skapades av den vilda skogen den vackra park, som

Fig. 35. Promenadväg i Slottsskogen. Il8numera utgör göteborgarnas stolthet. I parken ha anlagts bekväma kör- och promenadvägar samt ett flertal dammar och vattenkonster. I dammarna råder ett rörligt liv av sim-och vadarefåglar. På en av bergshöjderna i västra delen av parken är inhägnat ett större område, hjortparken, med hjortar, rådjur och älgar. Från utsiktstornet, som i samband med en vattenreservoar anlagts på en höjd i nordvästra delen av Slottsskogen, har man en vidsträckt utsikt över Göteborg med omgivningar.

Fig. 36. Entrén till Keillers park. (1922).

Med de utvidgningar, som Slottsskogsparken tid efter annan erhållit, är dess areal numera 125 hektar. Anläggningskostnaden uppgår till över en halv million kronor, vilka erhållits dels ur Renströmska fonden dels av stadens brännvinsmedel. Underhållskostnaderna för parken uppgingo år 1913 till c:a 85,000 kr. och år 1921 till c:a 325,000 kronor.

Keillers park

Genom donation av direktör J. Keiller överlämnades år 1906 till Göteborgs stad Ramberget på Hisingen, på vilket under de föregående årtiondena ut-förts omfattande trädplanteringar. Sedan staden blivit ägare av området ifråga, har här genom anläggning av kör- och promenadvägar skapats en vacker park, vilken erhållit namn efter donatorn. Storleken är 31 hektar. På en bekväm väg kan man med automobil färdas till toppen av Ramberget, varifrån man har en vidsträckt utsikt över staden, Hisingen och skärgården.

Botaniska Trädgården

I Göteborgs stadsfullmäktige väcktes år 1912 motion om anslag ur Rind-

Fig. 37. Vildsnår i Botaniska Trädgårdens naturpark.

bergska donationsfonden till anläggande av en botanisk trädgård för att därmed hugfästa minnet av en av Göteborgs största donatorer, Charles Felix Lindberg. Sedan från professor Sernander i Uppsala förslag inkommit till anläggning av en sådan trädgård, beslöto stadsfullmäktige den 10 juni 1915, att ett större område på Änggården skulle därtill avsättas. Den botaniska trädgården, som enligt förslaget skall innefatta ett försöksfält, ett biologiskt demonstrationsfält och en naturpark, är under anläggning och närmar sig nu sin fullbordan. Med naturparken inräknad omfattar Botaniska Trädgården en yta av ej mindre än 40 hektar. Skansen i Stockholm är c:a 29 hektar.

T rädgårdsför eningen

År 1841 väcktes av artillerikaptenen von Norman förslag om bildande av en förening, som efter mönster från Bngland skulle anlägga en park och all-män trädgård. Den förening, som bildades med nämnda ändamål, vände sig till stadens myndigheter med anhållan om plats för anläggningen. Den s. k. Segerlindska ängen, d. v. s. området mellan Vallgraven och Nya Allén, Södra Vägen och Fattighusån, ställdes av myndigheterna till föreningens förfogande utan särskilda kostnader. Dessutom beviljade borgerskapets äldste

7,500 kr. till anläggning samt 1,500 kr. årligen under 15 år. Efter dessa års förlopp har föreningen flera gånger erhållit bidrag av staden. Arealen är 8 hektar.

Fig. 38. Motiv från Trädgårdsföreningen.

På den sumpiga platsen utefter Vallgraven anlades med hjälp av skickliga och intresserade trädgårdsmästare den i vårt land enastående trädgården Det äldsta växthuset, som uppfördes på 1840-talet, blev snart för litet, varför på 1870-talet påbörjades byggandet av ett större växthus, och blev detta färdigt 1878. År 1906 anlades nya växthuskomplex. I de stora växthusen finnas palmer och andra tropiska växter. Särskilt berömd är trädgården för sina storartade orchidéanläggningar.

Utgifterna för trädgården täckas till stor del genom försäljning av frön, blommor och plantor, vilket numera utgör en del av föreningens verksamhet.

Kommunalförvaltningen Av T. PETRI

Förvaltningen i äldre tider

MEDAN våra landskap och härader såsom samhällsbildningar äro urgamla företeelser, vilka själva format sina förvaltningsorgan allt efter som behovet sådant krävde i mån av deras utveckling från helt primitiva till mera komplicerade samhällsformer, framträda våra städer övervägande såsom frukter av utländsk, företrädesvis tysk, invandring och inverkan. Städernas förvaltningsformer och förvaltningsstadgar blevo därföre — även om spår av en inhemsk och självständig utveckling ej saknas — till övervägande del mer eller mindre schablonmässiga efterbildningar av mönster från utlandet. Att det sistnämnda skulle bliva fallet med den jämförelsevis unga staden Göteborg, är så mycket naturligare, som staden givetvis ej kunde undgå att taga prägel av de säregna förhållanden, under vilka den nyskapades och så småningom tog form.

Under det krig mellan Sverige och Danmark, vilket slöts genom freden i Knäred den 20 januari 1613, hade de i närheten av Göta älvs mynning belägna städerna Nya Lödöse eller Nylöse och Älvsborg samt det på Hisingen belägna, av konung Karl IX anlagda äldre Göteborg blivit av danskarne erövrade och förstörda. Med den sistnämnda stadens anläggning i början av 1600-talet hade konung Karl IX åsyftat att få en av Danmark, som behärskade tillträdet till Östersjön, oberoende huvudplats för Sveriges handel västerut samt att söka åstadkomma en förbindelseled genom Sverige för handeln med Ryssland och Orienten, därvid närmast grundande sina förhoppningar på de holländares och andra utlänningars företagsamhet ochköpmannaskicklighet, vilkas inflyttning dit på allt sätt gynnades. Genom de privilegier, som den 14 augusti 1607 utfärdades för detta Göteborg, hade staden också speciellt med hänsyn till ntlänningarne erhållit vidsträckta förmåner och en egenartad författning, i väsentliga delar avvikande från Sveriges då gällande stadslag, men överensstämmande med styrelseformer och rättssedvänjor, som tillämpades i holländska städer. Det var till ersättande av dessa under kriget förstörda städer, som konung Gustav II Adolf efter erläggande av den s. k. Älvsborgs lösen beslutade att låta uppbygga ett nytt Göteborg å den plats, där den nuvarande stadens kärna är belägen.

Inom denna nya stadsbildning, vilken av förhållandenas egen natur fördes till en synnerligen rask utveckling, kunde näppeligen någon lokal tradition eller borgerlig hävd göra sig gällande. För den nya staden framletades tvärtom främmande, speciellt holländska, förebilder för bebyggande, ordning och styrelse. Detta ingick rent av i planen och beräkningarne för den tilltänkta handelsmetropolens särskilda uppgifter och för dess allmänna förkovran och tillväxt. Redan från början präglas också stadens författning av ett visst statsförmynderskap med ty åtföljande centralisation, ett förhållande, som givetvis ytterligare tillväxte vid det senare inträdda absoluta lconungaenväldet under den karolinska tiden. Ej ens frihetstidens nyare idéer medförde några väsentligare förändringar i detta förhållande. Statsför-mynderskapet fortlevde i det hela och satte sin bestämda prägel på stadens utveckling, blott med den skillnaden, att det ej längre bars upp av den suveräna konungamakten, utan av de lika suveräna ständerna och av deras uppdragstagare riksrådet. Med stadens tilltagande betydelse framträdde dock så småningom — och särskilt fr. o. m. 1730-talets ingång — från borger-skapets sida allt bestämdare krav på deltagande i inflytandet å stadens styrelse och förvaltning, och dessa krav resulterade år 1810 efter långvariga strider i en formlig överenskommelse mellan magistraten och borgerskapets äldste rörande de sistnämndas rätt till ett mera intimt deltagande i stadens förvaltning. Den framgång, som borgerskapet sålunda vunnit, befästades och utvecklades under de kommande årtiondena och nådde slutligen sin fullbordan i 1862 års kommunallagstiftning, genom vilken innebyggarne i vår stad liksom i rikets övriga städer tillerkändes full och oinskränkt rätt att själva vårda sina gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter.Fig. 39. Gustav II Adolf.

Efter samtida bronsbyst i Nationalmuseum av Petel.

Stadens första privilegier — med staden avses här det Göteborg,1*! som anlades av Gustav II Adolf — äro daterade den 4 juni 1621 och innehålla detaljerade bestämmelser om stadens styrelse och förvaltning. Den administrativa myndigheten uppdrages åt en burggreve såsom representantför konungamakten samt åt tre borgmästare och ett General-Stads-Råd om 25 personer. Burggreven skulle utses av konungen efter förslag av rådet, som därtill uppsatte »trenne innevånare utaf Adel och trenne välbesutne förståndige personer utaf Borgerskapet». Även borgmästarne skulle utnämnas av konungen bland fem eller sju goda, kvalificerade personer, föreslagna av General-Stads-Rådet. Valet skulle gälla för ett år i sänder, dock med iakttagande därav, att första året efter valet blott två skulle avgå, medan den tredje skulle kvarstå ytterligare ett år, så att nödig kontinuitet vidmakthölles. General-Stads-Rådet skulle bestå av 25 fridsälskande, skickliga, välbemedlade och därtill kvalificerade personer, vilka icke med varandra voro besläktade närmare än i tredje led. Medlemmarne skulle utses av borgerskapet »efter vederbörlig denomination, som de flesta rösterna inlägga » och utöva sitt ämbete så länge de levde. Den, som uppsade sitt bor-gerskap och avflyttade från staden, var skyldig att avgiva skriftlig försäkran, att han icke skulle företaga sig något emot riket eller staden fientligt, samt dessutom försälja sin inom och utom staden befintliga egendom till någon borgare därstädes.

Rörande sättet för den administrativa myndighetens utövande och grunderna för dess fördelning mellan

burggreven, borgmästarne och rådet, äro privilegiernas bestämmelser rätt knappa och ofullständiga. I punkt 30 förekommer dock ett betydelsefullt stadgande rörande utövandet av beskattningsrätten inom kommunen; det foreskrives, att burggreven, borgmästarne och rådet äro berättigade att till bestridande av de allmänna behoven ensamma lägga ränta, tull och skatt såväl på deras egna personer som på borgarnas ägodelar, arv, hus, landerier och tomter.

På grund av stadens ringa tillväxt kom emellertid den synnerligen representativa administration, som genom privilegierna tillskapats, aldrig att träda i tillämpning. Genom ett den 23 februari 1624 utfärdat memorial utsåg konungen i stället tolv rådmän, fyra svenskar, tre tyskar, tre neder-ländare och två skottar, vilka skulle förestå stadens regering, till dess »det höga rådet» efter privilegierna »kunde fullkomligen satt varda». Rådmännen skulle presidera var sin månad, men den presiderande skulle äga att, när så erfordrades, sammankalla hela senaten. I burggrevens ställe förordnades en kommissarie med skyldighet att administrera och efterkomma allt det, som burggreveämbetet fordrade och krävde. Emellertidändrades redan den 5 november samma år på hemställan av rådet anordningen med det för varje år växlande ordförandeskapet, i det att konungen utsåg trenne presidenter, en svensk, en nederländare oeh en tysk, vilka skulle presidera tre månader i sänder och samfällt föra stadens »regering»; men så ofta någon svår sak forekomme, skulle de kalla tillsamman hela rådet. Den sålunda organiserade stadsstyrelsen erhöll i nederländaren Jacob van Dyk sin förste burggreve år 1626 och riksregeringen begagnade härefter i sina till rådet avlåtna skrivelser titulaturen »Burggrefve, Presidenter och samtlige Rådsförvandter».

Den 29 april 1639 utfärdade rikskansleren Axel Oxenstierna och hans medkom missarier vid sitt besök i staden en formlig instruktion för »Presidenterna och Rådet i Göteborg», däri förordnades, att stadsstyrelsen, söm vid denna tiden även benämndes magistrat, skulle utgöras av burggreven, »som Hennes Kongl. Maj:ts höghet och rätt företräder», tre presidenter och 12 rådmän. Detaljerade föreskrifter lämnades beträffande rådets åligganden och uppgifter, av vilka här må omnämnas följande. De tre presidenterna skulle var sitt år vara ordförande vid rådets allmänna sammankomster och under samma tid utfärda resolutioner i hela rådets namn samt ombesörja verkställigheten av dessa. Vid de allmänna sammankomsterna hade presidenterna och rådmännen lika gällande röster, men i övrigt skulle allt vad till stadens styrelse hörde fördelas emellan de tre presidenterna, som därvid skulle biträdas av fyra rådmän vardera. Den förste presidenten och hans »kolleganter» skulle hava inseende över stadens »byggningar och intrader», den andre handhava »justitiens administration» och den tredje beflita sig om »kommersiernas erhållande» (handel och näringar). I och för kontroll på de särskilda avdelningarne föreskrevs en s. k. examen, som skulle företagas vart år sist fjorton dagar före Valborgsmässan. Vid denna examen hade varje avdelning att för de båda övriga uppvisa sina protokoll och avlämna en årsberättelse, vilken granskades och blev föremål för beslut om ansvarsfrihet.

I dess sålunda organiserade skick bestod stadsstyrelsen intill slutet av Karl XI:s regering utan annan mera nämnvärd förändring än att på grund av stadens sinande inkomster burggreveämbetet och ett par andra tjänster indrogos i början av 1680-talet samt att vissa ledigblivna ämbeten icke tillsattes eller tillsattes under annan benämning.Ehuru stadens förvaltning sålunda särskilt under de första årtiondena av Göteborgs historia i det hela hade en tämligen oligarkisk karaktär med ett efter hand allt starkare inslag av ämbetsmannainflytande, synes borgerskapet dock ej hava varit utan allt inflytande på densamma. Av ännu befintliga protokoll framgår nämligen, att borgerskapet till bevakande av sina intressen gent emot det allmänna utsett 24 s. k. äldste, vilka ursprungligen doek endast torde hava fungerat såsom ett slags rådgivande institution åt den egentliga stadsstyrelsen. När denna första borgarrepresentation kom till stånd här i Göteborg, är icke med säkerhet känt. Den finnes fastslagen i Gustav II Adolfs stadga av den 26 december 1619 »om städernes administration och upkomst i rijket», men nämnes ej i Göteborgs privilegier. I »Götheborgs Stads-Rådhs Resolutionsbok» av 1670 omtalas emellertid de äldste såsom en lagstadgad institution. I allmänhet tyckas de dock ännu hava utövat blott ringa inflytande på stadens förvaltning och av dem infinna sig vid sammanträdena vanligen blott ett fåtal, ofta så litet, att det föreliggande ärendet icke kunde företagas till behandling.

Den stränga sparsamhet, som utmärkte Karl XI:s regering, åtnöjde sig emellertid icke med de partiella

indragningarnes politik, utan satte snart djupare märken i vår stads kommunala förvaltning. I en den 18 oktober 1695 utfärdad utgifts- och inkomststat för staden bestämdes sålunda, att presidentämbetena skulle upphöra och ersättas med en justitie- och en handels- och politieborgmästare. Likaledes indrogos tvenne rådmanssyss-lor, så att rådmännens antal utgjorde tio, därav fem juridiskt bildade och fem »i handel förfarne». Genom särskilda i sammanhang med utgiftsstatens fastställande utfärdade författningar tillförsäkrade sig statsmakten därjämte ökat inflytande å förvaltningen, i det att dels landshövdingarne uttryckligen tillerkändes en viss uppsikt över stadsstyrelsen och dels stadsbokhållaren gjordes till en statens edsvurne tjänsteman med av konungen utfärdad instruktion.

Men även åt borgerskapet inrymdes en ökad befogenhet i avseende å stadens angelägenheter och detta i ett synnerligen viktigt avseende. Det stadgades nämligen, att, när helst några taxeringar förekommo, skulle sådant ske i närvaro av ej endast landshövdingen, borgmästarne och rådet, utan även borgerskapets 24 äldste, vilka, därest brist i det uttaxerade beloppetskulle yppa sig, åter borde sammankallas och bemälda brist ibland hela menigheten fördela.

Den betydande inskränkning i magistratens myndighet, som innefattades i den av Karl XI vidtagna omorganisationen av stadens styrelse, synes hava gått magistratens ledamöter djupt till sinnes, och det är därför endast helt naturligt, att de begagnade sig av första bästa tillfälle för att söka återvinna sin forna mera förnämliga ställning. Ett sådant erbjöd sig osökt under år 1716, då Karl XII efter misslyckade anfallsförsök gent emot Danmark inledde sitt fälttåg mot Norge. Han möttes härvid av stora svårigheter att förse hären med erforderlig utrustning och proviant och tvingades därför att hänvända sig till närmaste svenska ort av någon betydenhet, som var Göteborg. Dåvarande justitieborgmästaren Wilhelm Silentz uppreste då å stadens vägnar till högkvarteret i Torpum i Norge, och det lyckades honom att — mot vissa utfästelser — förskaffa staden nya privilegier i av magistraten önskad riktning.

Enligt dessa privilegier, som äro dagtecknade den 24 maj 1716, skulle magistraten bestå av en buhrgreve, tre presidenter, tre magistratens äldste, en preses i kämnärsrätten, nio rådmän, en syndicus, en sekreterare samt en notarius och actuarius. Buhrgreven, presidenterna, syndicus och magistratens äldste skulle förses med konungens fullmakter med rätt dock för magistraten att till varje ledig befattning föreslå tre personer. Förslaget skulle genom guvernören insändas till konungen, vilken dock förbehöll sig att understundom utnämna andra skickliga och förtjänta män än de å förslaget upptagna. Preses i kämnärsrätten, sekreteraren, rådmännen samt övriga återstående befattningshavare skulle väljas av magistraten bland tre av borgerskapet föreslagna personer, och skulle den sålunda valde sedermera av guvernören installeras.

Vissa föreskrifter lämnades beträffande fördelningen av göromålen emellan de olika befattningshavarne. Buhrgreven skulle alltså hava ett allmänt inseende såväl över den samfällda magistraten som över vart och ett särskilt kollegium, han skulle handhava exekutionen i staden ävensom förvara stadens nycklar. Presidenterna skulle i huvudsak övertaga de göromål, som förut bestridits av borgmästarne och benämnas, en justitie-, en handels- och en byggnings- och politiepresident. De tre magistratens äldste voro ett slags vice presidenter. Syndicus borde hava noggrann kännedom om stadensrättigheter och handlingar för att, när sådant behövdes, giva upplysningar i förekommande frågor. Sekreteraren skulle ansvara för stadens kansli och korrespondens, notarien föra civilprotokollet i rådstugan samt aktuarien vårda stadens handlingar och föra kriminalprotokollet.

Borgerskapets äldste utökades från 24 till 48, »på det att borgerskapets rätt och förmåner så mycket bättre må blifva i akt tagen».

Den av Karl XII sålunda införda, synnerligen dyrbara organisationen blev endast av kort varaktighet, i det att Ulrika Eleonora efter begäran av rikets ständer genom nådigt brev av den 11 juni 1719 upphävde densamma och från och med nämnda års början i allt huvudsakligt åter-införde 1695 års här ovan omförmälda, betydligt anspråkslösare organisation såväl av magistraten som av stadens äldste, vilkas antal ånyo bestämdes till 24.

Det tidsskede, som härefter inträdde, erhöll sin huvudsakliga prägel av borgerskapets strävan att förskaffa sig ökat inflytande vid avgörande av stadens angelägenheter. Särskilt framställdes från de äldstes sida krav på

delaktighet med magistraten i dispositionen och förvaltningen av stadens enskilda medel, i det att de begärde fri tillgång till stadens böcker och räkenskaper samt en nyckel till stadskassan. Samtidigt påfordrades, att de s. k. sammanskottsmedlen och de tolagsmedel, som anvisats för inkvarteringen, skulle stå under borgerskapets enskilda disposition för att till föreskrivna ändamål begagnas. I resolution av den 2 oktober 1732 inrymde dåvarande landshövdingen de begärda rättigheterna åt borgerskapet, men magistraten underlät att ställa sig denna resolution till efterrättelse. Borgerskapet besvärade sig häröver, men 1746 förklarade sig den dåmera fungerande landshövdingen icke vara i stånd att pålägga magistraten att underkasta sig 1732 års resolution. Tvisten drogs under Kungl. Maj:ts prövning, och genom resolution den 1 augusti 1748 upphävdes 1732 års resolution såsom icke förenlig med stadens erhållna privilegier, resolutioner och reglementen, som skulle bibehållas vid deras förra kraft. I skrivelse till landshövdingen samma dag föreskrevs dessutom, att han och magistraten icke i andra mål och vid andra tillfällen, än då kungl. förordningar det uttryckligen bjöde, ägde tillåta borgerskapet att församlas och företaga sig någon överläggning, utan borde borgerskapets 24 äldste eller deputerade, dem borgerskapet till den ändan ägde av sina medlemmar utse och välja, såväl dragaförsorg om sina medbroders angelägenheter som å deras vägnar bevista de överläggningar, magistraten funne nödigt att med dem hålla. Vidare och som Kungl. Maj:t med särdeles missnöje förnummit, huruledes de deputerade fördristat sig att på ett obetänksamt och oanständigt sätt hos Kungl. Maj:t klandra och förklena de göromål, som Kungl. Maj:ts ämbetsmän och trogna undersåtar enligt lag och författningar funnit sig befogade att förordna och i verket ställa, hade landshövdingen att låta uppkalla dessa deputerade inför magistraten på rådhuset och dem deras förhållande för ögonen ställa samt för slikt uppförande allvarsamligen åtvarna.

Ett annat uttryck för denna tids åsikter gavs genom besvär av handlande i Göteborg vid 1746—47 års riksdag däröver, att magistraten förbehållit sig förordnande av saltmätare, järndragare, vräkare, klampare och upp-sättare m. fl., som av handeln och dess rörelse hade sin näring och uppehälle. Kungl. Maj:t meddelade i anledning härav genom resolution den 6 augusti 1748 följande besked: »Emedan desse handlande, såsom en lydande menig-

het icke anstår att begära något rådande uti det, som ej mindre på stadens bästa än deras fördel beror, enär de hafva en befallande magistrat öfver sig, som till stadens vederbörliga styrelse och hushållning förordnad och därföre ansvarig är, hvilken och det oskick medelst några sysslors förestående af oskickelige personer förmodeligen lärer af böj a, enär om så skulle finnas, sådant vederbörligen tillkänna gifves; fördenskull finner Kungl. Maj:t så i anledning däraf som anförde 1723 års resolution på städernas besvär, det besättandet af ofvan omförmälte med de flere stadens mindre tjänster och sysslor endast bör tillkomma magistraten, men icke borgerskapet.»

Borgerskapet lät sig emellertid icke länge åtnöjas härmed. Stadens riks-dagsfullmäktige drogo saken inför ständerna och enligt resolution den 7 juli 1752 fann Kungl. Maj:t på ständernas underdåniga tillstyrkan samt för de tillika omständligen andragna orsaker, att Göteborgs borgerskap varken kunde eller borde betagas att jämlikt regeringsformen och resolutionen på städernas besvär den 16 oktober 1723 äga enahanda rätt och rättighet med övriga städers borgerskap, så att de tillika med magistraten borde äga samfälld och gemensam disposition över alla stadens enskilda medel, utan att 1748 års resolution och 1695 års reglemente och instruktion finge härvid ligga i vägen. En framställning från borgerskapet, att sammanskottsmedlen ochbåtsmanspenningarne måtte helt undandragas magistraten oeh ställas under stadens äldstes vård och disposition med redogörelseskyldighet inför bor-gerskapet allena, blev däremot av Kungl. Maj:t den 14 december 1773 avslagen.

Tidskedet 1810—1862

Jämväl efter utfärdandet av 1752 och 1773 års resolutioner synes emellertid åtskillig osäkerhet hava varit rådande beträffande gränserna mellan magistratens och borgerskapets befogenheter. Efter ytterligare strider, som här ej kunna närmare skildras, träffades slutligen den 19 oktober 1810 en formlig överenskommelse mellan magistraten och borgerskapets äldste om maktfördelningen dem emellan.

Med den sålunda träffade överenskommelsen befästes ytterligare borgerskapets rätt till medinflytande i stadens angelägenheter, och dess innehåll förtjänar därföre att här något utförligare återgivas.

Borgerskapets äldste berättigas sålunda till en början att varje år erhålla del av stadens räkenskaper, vilka för sådant ändamål skulle avslutas senast 15 månader efter årets utgång. Kamrerarekontoret skall var torsdags förmiddag vara öppet för borgerskapets äldstes deputerade, som då överse de inkomna räkningarne och emottaga förteckning därpå samt äro berättigade att taga avskrirt av själva originalerna, vilka för övrigt medtölja årsräkenskaperna. Borgerskapets äldste äga tillfälle att, när de finna nödigt, i kamrerarekontoret inhämta specifikation av kassabehållningen och var den finnes. Inventering av stadens kassor skall ske årligen i april och oktober månader, eller oftare om behovet så fordrar, i närvaro av tvenne borgerskapets äldstes ledamöter. Vederbörande uppbördsmäns kautioner skola även årligen granskas. Alla nybyggnader eller större reparationer för stadens räkning skola upplåtas till verkställighet genom entreprenadauktion till den minst-bjudande och sådana auktioner åtminstone en månad förut kungöras. Utsedde ledamöter av stadens äldste hava rätt att därvid vara tillstädes, och stadens äldste kunna även bland sig utvälja någon till »Byggnings Rådmannens» biträde i föranstaltande och tillsyn av mindre reparationer. Slutlikvider eller anordningar för leveranser och entreprenader få ej göras, innan deputerade av stadens äldste tillika med de besiktningsmän magistraten förordnar, granskat huru förbindelsen blivit uppfylld; börandedock vad som kan vara att erinra genast eller sist fyra dagar efter besiktningen bos magistraten tillkännagivas. Slutligen stadgas, att alla magistratens beslut, som angå stadens allmänna hushållning och dispositonen över varjehanda lägenheter, skola tillställas stadens äldste genom protokollsutdrag och att de äldste alltid skola höras angående stadens betydligare lägenheters upplåtande.

Sistnämnda stadgande kompletterades sedermera med en särskild överenskommelse av den 23 november 1810, innefattande närmare föreskrifter rörande sättet för upplåtande av stadens jordar.

Man må emellertid ej tro, att borgerskapet kände sig tillfredsställt med de sålunda vunna framgångarne.

Redan under år 1818 ingingo de äldste till magistraten med skrivelse, däri de — med erinran att i rikets huvudstad och i Gävle inrättats särskilda drätselkommissioner — framhöllo nyttan och behovet av en sådan kommission här i staden. Vid skrivelsen fogades ett fullständigt förslag till reglemente för den tilltänkta kommissionen, vars första paragraf hade följande lydelse: »Denna kommission benämnes Göteborgs stads Drätselkommission och skall utgöras av politieborgmästaren såsom ständig ordförande samt en rådman och vid allmän rådstuga, då val av ledamöter bland borgerskapets äldste sker, utnämner borgerskapet fyra av sådana deras medlemmar till kommissionen, som äro i samhället kända ej mindre för aktningsvärda egenskaper än nit om allmänt väl, samt begåvade med insikt och erfarenhet, av vilka trenne böra vara handlande och en hantverkare, som sinsemellan utvälja en vice ordförande, som, då politieborgmästaren är hindrad, intager hans plats. Med minst en Magistratsperson och tvenne andra ledamöter anses kommissionen fullsuten.»

Uti avgivet yttrande över denna borgerskapets hemställan fann magistraten väl, att en sådan inrättning som den föreslagna kommissionen »tjänligen organiserad» kunde och borde bliva till nytta för staden. Enligt såväl äldre som nyare kungl. författningar tillhörde det emellertid magistraten att, sedan borgerskapets äldste sig utlåtit, besluta i alla frågor, som rörde förvaltningen av stadens medel. Denna beslutanderätt ansåg sig magistraten icke kunna alldeles eftergiva, såsom skulle bliva följden, för den händelse stadens drätselverk överlämnades åt en kommission, i vilken magistratens ledamöter alltid kunde av borgerskapets ombud överröstas. Magistratenfann därför, att drätselkommissionen för Göteborg i likhet med den för Stockholm borde sammansättas av ett lika antal ledamöter av magistraten och av borgerskapet och att, då politieborgmästaren såsom ständig ordförande vore hindrad, äldste närvarande magistratspersonen borde föra ordet med utslags-röst vid j ämnt röstetal för kommissionens ordförande. Båda föi slagen insändes till Kungl. Maj:t, som i ett för drätselkommissionen den 21 maj 1819 utfärdat reglemente i huvudsak biträdde den av magistraten uttalade meningen.

Enligt detta reglemente skulle drätselkommissionen under landshövdingens ordförandeskap bestå av tre ledamöter av stadens magistrat, bland vilka politieborgmästaren alltid var självskriven, samt tre medlemmar av borgerskapet, nämligen en av grosshandels-, en av minuthandels- och en av hantverksklassen, vilka utsågos av borgerskapet vid allmän rådstuga bland för redlighet, kunskaper och nit om det allmänna bästa väl kända borgare. Då landshövdingen icke var närvarande, skulle ordet föras av politieborgmästaren, och då den senare var

hindrad, av äldste närvarande rådmannen. Beträffande landshövdingens ordförandeskap stadgades sedermera i ett kungl. brev av den 21 december 1839, att landshövdingen skulle vara ordförande i komissionen, »när han funne ärendenas vikt det fordra och hans öfrige ämbetsgöromål sådant medgåfve».

Kommissionen hade till åliggande att »bevaka och förvalta stadens medel och räntor så till inkomster som utgifter samt att besörja om redogörelsen därför och kontrollera däröfver». I detta avseende stadgades särskilt, att kommissionen hade att inför sig verkställa alla sådana entreprenader och auktioner, som rörde stadskassan, såsom å nybyggnader och reparationer, upphandling av byggnadsmaterialier, försäljning av kasserade persedlar, bortarrenderande av stadens jord, kvarnarrenden, fisken och slussinkomster samt uthyrning av stadens hus, källare och lägenheter, dock med iakttagande av de grunder, som i ena eller andra avseendet voro eller framdeles kunde bliva av magistraten och borgerskapets äldste fastställda. Vid nybyggnader, anläggningar och reparationer av större betydenhet skulle kommissionen dock, innan beslut fattades, »öfverlägga» med magistraten och borgerskapets äldste. — Kommissionen berättigades vidare att utfärda instruktioner för stadskamreraren, stadskassören och övriga kommissionen underlydande tjänstemän ävensom att vid uppkommande ledigheter tillsätta dem alla med undantag av vägaren och undervägaren.Kommissionen skulle sammanträda varje tisdag eller, om helgdag då infölle, dagen därefter, och borde stadens tjänstemän därvid infinna sig inför kommissionen för att anmäla, om något rörande stadens inkomster, utgifter, egendomar och arbeten förefallit, »som kunde finnas anmärkningsvärdt», ävensom för att efterkomma och fullgöra de föreskrifter, som kunde givas dem av kommissionen.

För revision av stadens räkenskaper skulle årligen väljas tvenne magistratspersoner och tvenne medlemmar av borgerskapet. Kventuella anmärkningar skulle av landshövdingen överlämnas till Kungl. Maj:t för prövning och avgörande, liksom även besvär över kommissionens i ett eller annat avseende vidtagna åtgärder skulle anmälas direkt hos Kungl. Maj:t.

Om än tillkomsten av drätselkommissionen är att betrakta såsom det mest betydelsefulla ledet i borgerskapets strävan efter medinflytande på stadens angelägenheter, så hade dock långt dessförinnan, delvis på tillskyn-dan från borgerskapets sida, vidtagits åtgärder för överflyttande av vissa förvaltningsuppgifter från magistraten till särskilda förvaltningsorgan, i vilka borgerskapet såsom regel tillförsäkrades större eller mindre inflytande.

Främst i raden av dessa åtgärder står inrättandet av den s. k. inkvarte-ringskommissionen för ombesörjande av den staden åliggande inkvarteringen och för förvaltningen av därför uppburna medel. När denna kommission först tillsattes, har ej kunnat utrönas, men i en kungl. resolution av 1773 omnämnes kommissionen såsom redan befintlig. Den bestod av åtta ledamöter nämligen två magistratspersoner, två husägare och tyra borgare.

Vid Allmänna och Sahlgrenska sjukhusets tillkomst år 1782 sattes detta under ledning av en särskild direktion, bestående av sjukhusets medicus, en av magistratens ledamöter, ordföranden för stadens äldste, svenska pastorn vid Kristine församling, årsvis omväxlande med komministern vid Domkyrkan, en välmående handlande och en berömd hantverkare.

År 1785 tillsattes en styrelse om fem å allmän rådstuga valda personer för handhavandet av förvaltningen av stadens första vattenledningsinrättning eller vattenledningen från Kallebäck.

År 1799 fastställdes av Kungl. Maj:t reglemente för stadens fattigförsörjning, enligt vilket fattigvården ställdes under överinseende af en för ändamålet särskilt inrättad direktion om femton personer.

För stadens polisväsende anordnades särskild förvaltning genom en kungl.förordning av den 19 augusti 1807, enligt vilken polisväsendet skulle handhavas av handels- och politieborgmästaren med biträde av nödiga tjänstemän och polispersonal.

År 1811 inrättades slutligen den s. k. skjuts- och åkeriinrättningen för ombesörjande av det staden åliggande skjutsningsbesväret ävensom för underhållet av staden tillhöriga vägar m. m.

Samtliga dessa särskilda förvaltningsorgan bibehöllos vid drätselkommissionens inrättande, och det dröjde ej länge förrän nya sådana tillskapades, på sätt här nedan närmare kommer att omförmälas.

Till bättre förståelse av den redogörelse för stadens äldre förvaltningsformer, som i det föregående blivit lämnad, må här göras följande sammanfattning.

Ursprungligen och under något mer än ett århundrade vilade såväl beslutanderätten i stadens angelägenheter som verkställighet och förvaltning hos magistraten. Så småningom och särskilt under 1700-talets senare hälft lyckades borgerskapet att tillkämpa sig viss meddelaktighet i beslutanderätten. Verkställigheten och vad därmed äger samband kvarstannade däremot betydligt längre hos magistraten och fråntogs densamma i mera nämnvärd grad först med tillkomsten av drätselkommissionen, inom vilken magistraten dock faktiskt hade avgöranderätten. Framhållas må även, att varken den gamla stadslagen eller förordningarna om sockenstämmor i riket trätt i tillämpning här i staden, uppenbarligen av den anledningen, att stadens privilegier ansetts vara gällande framför dessa författningar.

Vid bedömandet av stadens äldre förvaltningsorganisationer får emellertid icke förbises, att beskattning av stadens innevånare under äldre tider icke på långt när hade en sådan omfattning som för närvarande är fallet. Det kommunala förvaltningsområdet var vida mer begränsat än nu, inskränkt som det var till sådana angelägenheter, om vilka i lagar och förordningar fanns särskilt stadgat. De kommunala bördorna voro lagligen bestämda till både arten, grunden och i allmänhet till och med till beloppet. Någon beskattningsrätt utöver vad lagen sålunda stadgat tillkom ej de kommunala organen, såvida medlemmarna ej enhälligt och frivilligt åtogo sig sådan. I belysning härav måste den magistraten tillkommande beslutanderätten städse bedömas, och man förstår då bättre, att magistraten, så länge som verkligen skedde, kunde tillbakahålla borgerskapets fullt naturliga krav på medinflytande i kommunens angelägenheter.Under de nya kommunallagarna

Den här ovan skisserade organisationen av den kommunala förvaltningen med magistraten och borgerskapets äldste samt drätselkommissionen såsom huvudsakliga organ förblev i allt väsentligt gällande till år 1863..

Från och med nämnda år trädde som bekant Kungl. Förordningen om kommunalstyrelse i stad av den 21 mars 1862 i kraft, och härmed inträder ett nytt revolutionerande skede i historien om vår stads kommunala förvaltning. Inledningsvis stadfäster denna förordning rätten för stadens medlemmar att själva vårda sina gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter, i den mån det icke enligt gällande författningar tillkommer offentlig ämbets-nyyndighet att dem handhava. Förordningen är med undantag för rösträtten — däri betydelsefulla ändringar ju sedermera vidtagits — redan från början grundad på principen av alla stadsinnevånares likställighet i kommunala rättigheter och skyldigheter samt föreskriver i sådant avseende bl. a., att kommunens samtliga medlemmar äro underkastade beskattning för kommunens behov efter enhetliga grunder. Stadens beslutanderätt utövas av stadsfullmäktige, medan verkställighet och förvaltning under magistratens överinseende tillkomma drätselkammaren och de särskilda styrelser eller personer, som för sådant ändamål tillsättas.

Den statliga kontrollen å förvaltningen utövas i främsta rummet genom den tillsyn, vilken, på sätt nyss nämnts, tillkommer magistraten vid förordnandet om verkställighet av de av stadsfullmäktige fattade besluten. Åtskilliga beslut av stadsfullmäktige skola därjämte för att vinna bindande kraft underställas prövning och fastställelse antingen av Konungens Befallningsha-vande i länet, såsom antagandet av kommunala stadgar till befrämjandet av sedlighet, hälsovård samt ordning och säkerhet, eller av Kungl. Maj:t, såsom upptagande av lån under vissa omständigheter m. m. Stadsfullmäktiges beslut kunna slutligen i vissa närmare angivna fall av en var samhällsmedlem överklagas hos Konungens Befallningshavande respektive Kungl. Maj:t.

Den i den nya kommunalförordningen omförmälda likställigheten mellan kommunens alla medlemmar i kommunala rättigheter och skyldigheter bekräftades till yttermera visso av stadsfullmäktige vid sammanträde den 3 september 1863 och av borgerskapet vid allmän sammankomst inför magistraten den 9 oktober samma år samt fastställdes sedermera av Kungl. Maj:t genom nådigt brev av den 13 november 1863.Magistratens ställning inom den kommunala förvaltningen är enligt den nya kommunalförordningen en helt annan än förut. Visserligen bibehölls magistraten såsom den statliga förvaltningens lokala representant, men samtidigt kringskuros dess makt och befogenhet högst väsentligt. Särskilt betydelsefullt härutinnan är upphävandet av magistratens rättighet att tillsätta halva antalet ledamöter i drätselkommissionen, numera benämnd drätselkammaren. Man må dock ej tro,

att magistraten efter kommunalförordningens tillkomst förlorat allt inflytande på avgörandet av stadens angelägenheter; tvärtom ha åtskilliga av dess ledamöter — här ingen nämnd, men heller ingen glömd — ända intill den dag som i dag är på ett framträdande sätt deltagit i de allmänna angelägenheterna och därvid enligt allas mening inlagt synnerligen stora förtjänster ifråga om stadens förkovran och allmänna utveckling.

Beträffande magistratens nuvarande organisation hänvisas till den redogörelse härutinnan, som finnes intagen i detta verk under »Magistraten och rådhusrätten» här nedan.

stadsfullmäktige

Beslutanderätten i stadens angelägenheter tillkommer, som ovan nämnts, enligt den nya kommunalförordningen stadsinnevånarnes för sådant ändamål utsedda representanter, i förordningen benämnda stadsfullmäktige.

De vid förordningens tillkomst utsedda fullmäktige sammanträdde första gången den 5 januari 1863 i lilla börssalen under ordförandeskap av grosshandlaren C. F. Wsern, vilken vid det allmänna valet erhållit de flesta rösterna. Till stadsfullmäktiges ordförande utsågs härvid Wærn med 47 röster av 48 röstberättigade.

Oaktat den första stadsfullmäktigekårens särdeles representativa uppsättning beslutade fullmäktige att anordna sitt arbete efter mera demokratiska linier än som vid den tiden vanligen brukades. Det överenskoms sålunda, att vid upprop och voteringar inom fullmäktige samt anteckningar därom i protokollet fullmäktiges titlar icke skulle användas, utan utbytas mot det för alla gemensamma tilltalsordet »herr». Beslut fattades även om rätt för tidningsreferenterna att inkomma i salen och taga plats vid sekreterarebordet, »så att de skulle kunna bättre se och höra vad som passerade ».

Fullmäktiges första arbetsår ägnades i huvudsak åt organisatoriskaåtgärder, såsom antagande av arbetsordning för fullmäktige, fastställande av reglementen och stadgar för de kommunala styrelserna m. m. Antalet fullmäktige utgjorde till en början 50, men ökades från och med år 1868 till 57, från och med år 1893 till 59 och från och med år 1895 till det nuvarande eller 60.

Under de fem första decennierna av fullmäktiges verksamhet rekryterades fullmäktiges ledamöter nästan uteslutande från de mera besutna klasserna. Valen dirigerades under en följd av år av den ännu existerande Merkantila föreningen, bestående av spetsarne inom den merkantila världen och ämbetsmannavärlden.

1 mån av rösträtters utsträckning och särskilt med införandet från och med år 1910 av den proportionella valmetoden har stadsfullmäktigekåren ändrat fysionomi och utgöres för närvarande till övervägande delen av representanter för den kroppsarbetande klassen. Valen förberedas och ledas numera av de politiska partierna, i följd varav stadsfullmäktigekårens sammansättning erhållit ett inslag av bestämd politisk karaktär. J ämlikt kommu-nalförordningen välja stadsfullmäktige själva sin ordförande och vice ordförande, och hava dessa hittills alltid blivit återvalda, så länge de tillhört fullmäktigekorporationen. Enligt gammal tradition deltager ordföranden icke i diskussionen vid fullmäktiges sammanträden. Vid en eventuell propositions-vägran från hans sida skall, enligt den för stadsfullmäktige nu gällande arbetsordningen, om så påyrkas, överläggningen förklaras vilande och frågan hän-skjutas till ett utskott, bestående av fem vid tillfället av fullmäktige utsedda ledamöter, vilket utskott åligger att inom kort förelagd tid inkomma med motiverat utlåtande, varefter fullmäktige fatta definitivt beslut. Innefattar detta beslut, att proposition skall framställas, må sådan ej av ordföranden vidare vägras.

För arbetets påskyndande äger ordföranden likaledes enligt arbetsordningen rätt att mellan fullmäktiges sammanträden överlämna inkommet ärende för yttrande till den eller de av stadens styrelser eller sådan av fullmäktige tillsatt beredning, där ärendet på grund av sin beskaffenhet bör före avgörandet undergå erforderlig utredning. Om sådant överlämnande skall ordföranden dock göra anmälan vid fullmäktiges nästa sammanträde.

I arbetsordningen foreskrives vidare, att stadsfullmäktige vid årets första sammanträde skola tillsätta ett kansliutskott, bestående av stadsfullmäktiges ordförande och vice ordförande jämte tre andra av fullmäktiges ledamöter, enligt hittillsvarande praxis en från varje parti. Detta utskott har till åliggande att, i den mån stadsfullmäktiges ordförande sådant påkallar, biträda honom vid handläggning av frågor rörande fullmäktiges kansli och dess personal, remisser för utredningar ävensom andra ordförandeärenden. Utskottet har vidare att i

ärenden angående stadens representation och offentliga festivitetsanordningar avge yttranden och vidtaga de anordningar, vilkas verkställande stadsfullmäktige överlämna åt utskottet. Detta har slutligen att övervaka och tillse fullgörandet av de remisser och andra uppdrag, som av stadsfullmäktige eller av stadsfullmäktiges ordförande å fullmäktiges vägnar lämnats eller lämnas särskilda styrelser, beredningar eller andra, med bemyndigande för utskottet att, om det så finner erforderligt, å stadsfullmäktiges vägnar bestämma tid, inom vilket sådant uppdrag skall vara fullgjort. Iakttages icke sådan tidsbestämmelse, skall utskottet härom göra anmälan hos stadsfullmäktige med förslag till åtgärd, som anses böra på stadsfullmäktige ankomma.j\Ied tillämpning av flerårig praxis pläga stadsfullmäktige sammanträda var fjortonde dag eller var tredje vecka dels under tiden januari till och med juni och dels under tiden slutet av augusti till och med december. Sessionsdag är, då hinder ej möter, torsdag med början kl. 6 e. m. Såsom regel avhållas årligen c:a ett tjugotal sammanträden. Den i kommunalförordningen

Fig. 41. Stadsfullmäktiges sessionsrum å Börsen.

föreskrivna beredningen av föreliggande ärenden sker dels genom av stadsfullmäktige för ändamålet tillsatta permanenta beredningar och nämnder, dels genom de olika ordinarie förvaltningsorganen och dels genom av fullmäktige för visst ärende valda tillfälliga beredningar.

Till den första av dessa kategorier höra — förutom kansliutskottet — budgetsberedningen och lönenämnden.

Budgetsberedningen tillsättes årligen vid årets andra sammanträde och består av tio ledamöter, därav handels- och politieborgmästaren hittills alltid varit en. Skulle handels- och politieborgmästaren ej bliva utsedd till ledamot av beredningen, är han dock berättigad att vara tillstädes vid dess sam-manträden och i överläggningarne, men ej i besluten, deltaga samt få från beredningens beslut avvikande mening antecknad i protokollet. Budgetsberedningens egentliga arbete har hittills huvudsakligen varit förlagt till hösten, då beredningen, sedan magistraten sammanfört de av styrelsen inlämnade förslagen till inkomst- och utgiftsstater för det nästfoljande året, genomgår och i detalj granskar dessa förslag, vilka sedermera utan ytterligare bearbetning underställas stadsfullmäktiges prövning.

Lönenämnden har till uppgift att utreda och till stadsfullmäktige och stadens styrelser och nämnder inkomma med utlåtanden och förslag i frågor om avlönings- och pensionsförmåner samt anställnings- och tjänsteförhållandeu för stadens ämbets- och tjänstemän samt övriga i stadens tjänst på ett mera stadigvarande sätt anställda befattningshavare, som ej lyda under avlö-ningsnämnden.

Nämnden består av sju ledamöter med fyra suppleanter, vilka samtliga väljas av stadsfullmäktige för två kalenderår i sänder. Nämnden mottager under alla tider på året remisser och utredningsuppdrag från stadsfullmäktige och de olika styrelserna, men dess huvudarbete är liksom budgetsberedningens förlagt till hösten, då nämnden har att till stadsfullmäktige avgiva yttrande över styrelsernas budgetförslag, i vad de avse löne- och pensionsfrågor.

Vid anlitandet för utredningsarbetet av de ordinarie förvaltningsorganen kommer drätselkammaren och särskilt dess första avdelning i främsta rummet ifråga, i det att stadsfullmäktige till kammaren för yttrande brukar remittera alla ärenden, som kräva ekonomisk uppoffring från stadens sida med undantag endast för löne- och pensionsärenden, vilka efter vad nyss nämnts utredas av lönenämnden. I övrigt vända sig fullmäktige självfallet till den styrelse eller nämnd, till vars förvaltningsområde det föreliggande ärendet närmast hörer. Faller ärendet ej inom någon bestämd styrelses eller nämnds förvaltningsområde, plägar frågan remitteras till drätselkammarens första avdelning, vilken särskilt under kristiden av denna anledning fått sin arbetsbörda högst väsentligt utökad. Ofta verkställes även remisserna på det sättet, att ärendet överlämnas till drätselkammaren för yttrande efter hörande av en eller flera styrelser, som av ärendet beröras.

De för visst ärende tillsatta beredningarne behandla endast det till dem hänskjutna ärendet och vad därmed äger omedelbart sammanhang. Vid sådan beredning väljande pläga stadsfullmäktige utse en ledamot av den-samma att första gången sammankalla beredningen oeh denne utses sedermera såsom regel till beredningens ordförande.

Till beredning äger enligt stadsfullmäktiges arbetsordning en var fullmäktig, ändock att han ej tillhör beredningen, att ingiva skriftligt anförande rörande de ärenden, vilka ankomma på beredningens handläggning. Har dylikt anförade inkommit,

Fig. 42. Börsens festvåning, stora salen.

åligger det beredningens ordförande att dels därom till stadsfullmäktiges nästpåfoljande sammanträde göra anmälan och dels till genomläsning tillhandahålla anförandet varje fullmäktig, som önskar att därav taga kännedom. Sådant anförande medför dock icke förbindelse för beredningen att fördröja avgivandet av sitt utlåtande eller att däruti till besvarande upptaga innehållet av anförandet, vilket däremot alltid skall åtfölja utlåtandet såsom bilaga. För erhållande av upplysningar eller handlingar från offentlig myndighet äger beredning att, om så behöves, hänvända sig till stadsfullmäktige eller dess ordförande. Utan sådan åtgärd äger beredningen att ej blott från de under stadsfullmäktige lydande styrelser och tjänstemän infordra hand-lingar, yttranden och upplysningar, utan även till beredningens sammanträden kalla personer utom beredningen, vilka dock ej må deltaga i beredningens beslut. Fullmäktiges ordförande och vice ordförande äro berättigade, ändock att de icke äro ledamöter av beredning, att övervara densammas förhandlingar samt att taga del uti dess överläggningar, men icke i besluten, en rätt varav de dock knappast hittills hava begagnat sig.

Den viktigaste delen av stadsfullmäktiges eget arbete är förlagt till höstsessionerna, i det att stadsfullmäktige under dessa dels verkställa flertalet av de å fullmäktige ankommande synnerligen talrika valen och dels fastställa inkomst- och utgiftsstaten för det nästfoljande året. Särskilt sistnämnda arbete är av ansträngande beskaffenhet och kräver alltid ett längre nattplenum, understundom t. o. m. tvenne sessionsdagar.

För att bereda ledamöter av stadsfullmäktige tillfälle till ömsesidigt tankeutbyte ävensom att medelst diskussioner rörande kommunala frågor utreda och skärskåda dessa från olika synpunkter har inom stadsfullmäktige bildats en särskild diskussionsklubb, vilken dock under senare åren endast sällan plägat sammanträda.

Stadsfullmäktige hava ända sedan sin tillkomst med undantag endast för kortare reparationstillfällen haft sina sammanträden förlagda till börs- och festivitetshuset, till en början i den s. k. lilla börssalen, men från och med år 1906 till en för ändamålet särskilt inredd sessionssal.

drätselkammaren

Såsom ovan nämnts tillkommer enligt förordningen om kommunalstyrelse i stad verkställighet och förvaltning, under magistratens överinseende, drätselkammaren och de särskilda styrelser, som för sådant ändamål kunna av stadsfullmäktige utses.

Redan av själva förordningen framgår, att av dessa styrelser drätselkammaren är den, som skall intaga den dominerande ställningen inom stadens förvaltning. Drätselkammaren har sålunda enligt förordningen till uppgift att förvalta staden tillhörande fastigheter ävensom dess penningeväsen, att uppbära dess inkomster och verkställa behörigen beslutade utbetalningar samt att därjämte ombesörja de allmänna uppdrag för stadens räkning, som enligt det för drätselkammaren utfärdade reglementet till dess befattning höra.Stadens första drätselkammare, som i allt väsentligt övertog drätselkom-missionens uppgifter, tillkom år 1864, sedan reglementet blivit för kammaren fastställt den 11 decemeber 1863. Enligt detta reglemente skulle kammaren utgöras av sex ledamöter, vilka av stadsfullmäktige utsågos för trenne år varje gång, jämte suppleanter, de sistnämnda dock valda endast för ett år i sänder. Handels- och politieborgmästarens självskrivenhet som ordförande upphävdes, och kammarens ledamöter tillerkändes rätt att årligen inom sig välja en ordförande och en vice ordförande.

Drätselkammaren hade enligt reglementet att — där ej viss förvaltning uppdragits åt särskild styrelse — förvalta vad staden och dess innevånare samfällt tillhörde i fastighet, lös egendom, rörligt kapital och inkomstgi-vande rättigheter, häri jämväl inbegripna inkomsterna från stadens hamn, ävensom medel, vilka staten åt staden beviljat eller vilka efter beskattning å kommunens medlemmar borde ingå till bestridande av utgifter för stadens gemensamma gagn. Ifråga om stadens fastigheter berättigades kammaren att under hand eller genom auktion

verkställa uthyrningar av lediga lägenheter, dock ej för mer än fem år i sänder, ävensom att pröva inkomna ansökningar om friköp av tomter, hikaledes bemyndigades kammaren att besluta över ansökan om godkännande ifråga om överlåtelse av besittningsrätt till sådan ofri tomt, för vilken årlig tomtöreavgift till staden erlades, Kammaren ålades vidare att vårda och underhålla de stadens byggnader och andra tillhörigheter, vilka icke blivit åt annan styrelse överlämnade, ävensom att i övrigt verkställa alla de allmänna arbeten och bestyr, som med stadens drätsel ägde gemenskap och icke åt andra styrelser eller personer voro anförtrodda. Befattningen med stadens skuld anförtroddes åt drätselkammaren, som därjämte bemyndigades att med för staden bindande verkan upptaga lån, dock ej till större belopp eller för annan tid än att betalning kunde ske genom medel av det löpande årets utgifter. Slutligen uppdrogs åt kammaren tillsyn över belysningen av stadens gator och öppna platser jämte kontroll över att det dåvarande Gasbolaget fullgjorde sina förbindelser enligt med staden ingånget kontrakt.

Av de under drätselkammaren lydande tjänstemännen skulle stadskam-reraren, mätareåldermannen, hamnmästaren, hamnfogdarne, sill- och fisk-vrakaren samt betjäningen vid stadens brandhus tillsättas av magistraten, men övriga tjänster och befattningar med undantag av vägaren ochundervägaren, för vilka gällde särskilda bestämmelser, av drätselkammaren, som, då tjänsten var förenad med uppbörd, borde tillse, att vederhäftig borgen därför ställdes oeh fortfarande vidmakthölles. Emot drätselkammarens beslut i frågor om tjänsters oeh befattningars tillsättande kunde besvär ej anföras.

Drätselkammaren bemyndigades slutligen att verkställa de auktioner, som funnes nödiga för upphandlingar eller arbeten för stadens räkning, försäljning, uthyrning eller bortarrendering av staden tillhöriga fastigheter och avyttrande av effekter oeh persedlar, som icke voro för staden behövliga.

De drätselkammaren sålunda först ålagda uppgifterna utökades sedermera genom kammarens övertagande under år 1896 av förvaltningen av stadens hövåg ävensom genom överförandet å kammaren under samma år av de inkvarteringskommissionen förut tillhörande åligganden.

Å andra sidan lättades kammarens arbete dels genom kammarens befrielse under år 1888 från tillsynen över belysningen av stadens gator och öppna platser, vilken i stället lades å styrelsen för gasverket, och dels genom överförande vid olika tillfällen till hamnstyrelsen av de kammaren åliggande, hamnen vidkommande göromål.

Oaktat dessa lättnader växte kammarens arbetsbörda under årens lopp i sådan omfattning, att kammaren endast med svårighet förmådde att på ett tillfredsställande sätt fullgöra alla sina mångskiftande uppgifter. Detta gällde särskilt den åt kammaren uppdragna fastighetsförvaltningen, vilken med hänsyn till de ändrade tidsförhållandena och det allt mera tilltagande intresset för den kommunala verksamheten å detta område ställde synnerligen stora krav på kammaren och dess tjänstemän. Till ökningen av arbetsbördan bidrog jämväl den från och med år 1906 verkställda införliv -ningen av Lundby kommun med dess, särskilt ifråga om fastighets- och gatuväsendet, synnerligen oordnade förhållanden.

För åstadkommande av någon lindring i ledamöternas göromål beslutade drätselkammaren den 2 april 1907 att uppdraga åt ordföranden och en för varje månad utsedd ledamot av kammaren att handlägga vissa mindre viktiga ärenden, speciellt ärenden angående uthyrning, utarrendering och besiktning av fastigheter, och att i dem fatta beslut, vilka beslut dock vid drätselkammarens nästa sammanträde skulle underställas kammarens prövning.

Den minskning i kammarens arbete, som inrättandet av denna delegationmedförde, blev emellertid endast tillfällig, och under åren 1910—1912 väcktes därför såväl inom drätselkammaren som hos stadsfullmäktige upprepade förslag om åtgärder till omläggning av kammarens arbete. För frågans behandling tillsattes av drätselkammaren en särskild beredning, som avgav yttrande den 19 maj 1913. I detta yttrande vitsordades, att kammarens

Fig. 43. Drätselkammarens hus, f. d. Sahlgrenska huset.

arbetsbörda, såsom av förslagsställarne framhållits, blivit alltför omfattande, och förutsades, att utvecklingen även i framtiden komme att gå i riktning åt ökat arbete för drätselkammaren. Särskilt ansågs detta gälla fastighetsförvaltningen på grund av de alltmera vidgade uppgifter, som tillkomme denna förvaltning, och dess

allt större betydelse för samhället såväl ur ekonomisk synpunkt som i andra hänseenden. En omläggning av kammarens verksamhet ansågs därför nödvändig i syfte att bereda lättnad i kammarens arbete och göra kammaren mera lämpad att fylla de delvis nya uppgifter, utvecklingen medfört och än ytterligare torde komma att medföra. Det erinrades härefter, att det till lättnande av drätselkammarens arbetsbörda ifrågasattsinrättande av ett bland stadsfullmäktiges ledamöter utsett »beredningsutskott » med uppgift huvudsakligen att avgiva yttranden över hos fullmäktige förekommande ärenden. Utan tvivel — framhölls det -— skulle drätselkammaren genom införande av en sådan anordning kunna befrias från befattningen med åtskilliga ärenden, som ej fölle inom kammarens egentliga förvaltningsområde. Men även med ett sådant utskott komme dock säkerligen ett stort antal dylika ärenden, särskilt på grund av deras ekonomiska betydelse för staden, att remitteras till drätselkammaren. Med hänsyn härtill samt de övriga synnerligen omfattande och viktiga uppgifter, som tillhörde drätselkammaren, uttalade beredningen den åsikten, att, även om ett beredningsutskott i en eller annan form inrättades, likväl andra åtgärder voro av nöden för att vinna en tillfredsställande lösning av föreliggande fråga. Redan under de första överläggningarne rörande beskaffenheten av dessa åtgärder kom beredningen därför till den uppfattningen, att desamma borde gå i riktning av en mera genomförd arbetsfördelning inom drätselkammaren. Härtill föranleddes beredningen närmast av det steg av sådan innebörd, som drätselkammaren tidigare tagit genom sitt beslut om inrättandet av en särskild delegation för hyres- och andra mindre ärenden. Beredningen tänkte sig därför först, att det skulle vara lämpligt att ytterligare fortgå på samma väg och utvidga delegationens befogenhet att omfatta alla fastighetsärenden, för vilket ändamål antalet ledamöter i delegationen borde ökas. Häremot framställdes emellertid den invändningen, att det vore tvivelaktigt, huruvida en sådan anordning skulle medföra den avsedda lättnaden i arbetet. Som stöd för denna mening anfördes, att delegationens beslut ju i varje fall måste underställas drätselkammaren, samt att det visserligen vore sant, att vad beträffade de ärenden, som behandlades av den nuvarande delegationen, denna underställning i regel varit övervägande formell, men att man knappast kunde antaga, att förhållandet skulle bliva detsamma, därest även viktigare ärenden uppdroges åt delegationen. Det ansågs nämligen icke osannolikt, att även drätselkammaren komme att underkasta sistnämnda ärenden en ingående prövning, och då hade man så långt ifrån vunnit någon lättnad i arbetet, att detsamma ifråga om dessa ärenden tvärtom bleve fördubblat.

Då beredningen icke kunde undgå att tillerkänna dessa synpunkter betydelse, avstod beredningen från tanken på en sådan delegation och bestämdesig i stället för att framlägga förslag om drätselkammarens uppdelning på självständigt arbetande avdelningar, den ena för penningeförvaltningen oeli den andra för fastighetsförvaltningen. I enlighet härmed utarbetade beredningen ett förslag till nytt reglemente för drätselkammaren, vilket antogs av stadsfullmäktige den 4 juni 1914 och fastställdes av Konungens Befallningshavande den 7 oktober samma år.

I detta reglemente äro bestämmelserna från det förut gällande reglementet i huvudsak bibehållna. De ändringar, som vidtagits, äro antingen av redaktionell natur eller hänföra sig till kammarens uppdelning på två avdelningar. Oaktat uppdelningen har drätselkammaren på grund av kommunalförordningens stadganden formellt bibehållits såsom en enhet, i det att första stycket av reglementet avfattats på följande sätt:

Göteborgs drätselkammare utgöres af fjorton ledamöter med sex suppleanter, hvilka tjänstgöra på två afdelningar sålunda, att hvarje afdelning består af sju ledamöter med tre suppleanter.

Å första sammanträdet varje år skall den odelade kammaren eller den s. k. samfällda drätselkammaren inom sig välja en ordförande och en vice ordförande. Likaså väljer vardera avdelningen å första sammanträdet varje år inom sig en ordförande och en vice ordförande. Såsom ordförande i samfällda drätselkammaren utses enligt mellan avdelningarne träffad överenskommelse växelvis ordföranden å första avdelningen och å den andra med ombyte varje år.

Samfällda drätselkammaren har, såsom ovan nämnts, inrättats huvudsakligen av formella skäl, och dess uppgifter hava därför i möjligaste mått begränsats. Samfällda drätselkammaren har sålunda i huvudsak endast att behandla ärende, som hänskjutes till hela drätselkammaren av stadsfullmäktige, av någon av kammarens

avdelningar eller av annan offentlig myndighet. Därjämte har samfällda drätselkammaren att tillsätta de tvenne chefstjänstemännen vid kammaren, nämligen stadskamreraren och fastighetsdi-rektören.

övriga ärenden handläggas av de olika avdelningarne, vilka även med nyssnämnda undantag hava att antaga de för avdelningarnes arbete erforderliga tjänstemän.

Första avdelningen tillkommer att handhava stadens penningeväsende samt bereda och handlägga dithörande ärenden.I detta avseende åligger det avdelningen:

att tillse att å behörig tid verkställes ej mindre debitering och uppbörd av skatter och andra allmänna avgifter till staden än även indrivning av oguldna sådana;

att hålla hand däröver, att staden tillkommande tolagsersättning samt provisioner i behörig tid inflyta;

att vaka över, att staden i övrigt tillkommande fordringar, av vad namn och beskaffenhet det vara må, tillgodokomma staden;

att på fördelaktigaste och mest betryggande sätt förränta de stadens medel, som ej erfordras för löpande utgifter, samt de fonder, vilka äro eller varda ställda under drätselkammarens förvaltning;

att verkställa granskning av inkomna räkningar samt, där granskningen därtill föranleder, besluta om räkningens godkännande;

att fullgöra de utbetalningar från stadskassan, vilka i behörig ordning blivit beslutade eller eljest efter gällande föreskrifter och till uppfyllande av stadens förpliktelser ifrågakomma eller erfordras för verkställande av drätselkammaren lämnat uppdrag;

att handhava befattningen med stadens skuld samt i följd härav å stadens vägnar utfärda låneförbindeler för beslutade lån samt ombesörja ränte- och kapitalavbetalningar vid bestämda förfallotider å för stadens räkning upptagna lån;

att, då för beslutade utgifter medel icke äro tillgängliga, med förbindande verkan för staden upptagna lån eller annorledes anskaffa nödiga medel, dock icke utan stadsfullmäktiges särskilda medgivande till större belopp eller för annan tid, än att betalning kan ske av det löpande årets inkomster;

att i överensstämmelse med de' föreskrifter, som av stadsfullmäktige äro eller varda lämnade, ombesörja fullständig bokföring över drätselkammarens hela förvaltning; samt

att årligen uppgöra och till magistraten ingiva förslag till utgifts- och inkomststat för drätselkammaren, med skyldighet för avdelningen att i förslaget upptaga de anslag, varom framställning inkommit från andra avdelningen.

Utöver vad ovan sagts åligger det avdelningen att bereda och handlägga alla sådana under drätselkammarens förvaltning hörande eller till drätselkammaren hänskjutna ärenden, vilka icke tillhöra drätselkammaren sam-fällt eller andra avdelningen. Under avdelningens inseende och tillsyn stå, bland annat, stadens eldsläckningsväsende, friluftsbadet vid Hinsholms-kilen samt stadens auktionsverk. Härjämte har avdelningen att taga viss befattning med änke- och pupillkassan för stadens ämbets- och tjänstemän, speciellt ifråga om förvaltningen av kassan tillhöriga fonder och medel.

Fig. 44. Drätselkammaren, första avdelningens sessionsrum.

Drätselkammarens andra avdelning ombesörjer stadens fastighetsförvaltning samt bereder och handlägger dithörande ärenden, såsom frågor angående köp och försäljning av, utarrendering, uthyrning och annan upplåtelse eller användning samt underhåll och vård av fast egendom. Vidare behandlar avdelningen inom drätselkammaren uppkomna eller till kammaren hän-skjutna frågor angående stadsplan och tomtindelning, utläggning av gator samt anläggning i gator av ledningar för vatten, avlopp och belysning. Det ankommer därjämte å avdelningen att tillse, att till staden av dess jord och byggnader utgående arrenden, hyror eller andra avgifter vederbörligen debiteras och indrivas. Avdelningen omhänderhar slutligen de angelägenheter,som röra

stadens förhållande till egnahemsanläggningar inom oeh utom stadens område.

Avdelningens arbetsbörda har år för år vuxit, så att avdelningen för att något avlasta densamma plägar utse särskilda delegerade för handläggande av vissa mindre viktiga ärenden, speciellt s. k. uthyrningsärenden. Såsom en egenhet för den åt avdelningen uppdragna förvaltningen må omnämnas, att avdelningen är berättigad att å stadens vägnar dels med för staden bindande verkan sluta avtal om avhändande av staden tillhörig jord, som kan erfordras för genomförande av i vederbörlig ordning fastställd gatu- och tomtreglering och dels att åt staden förvärva sådana fastigheter inom stadsområ-det, vilka avdelningen anser för staden behövliga inom en närmare framtid, dock endast för så stort belopp, som stadsfullmäktige årligen för ändamålet ställa till avdelningens förfogande, vanligen 200 ä 300,000 kronor.

Åtskilliga av stadens för uppförande av bostadshus avsedda tomter pläga sedan några år tillbaka upplåtas med tomträtt, och har för anskaffande av härför erforderlig kredit under år 1913 bildats en särskild kassa, benämnd Aktiebolaget Göteborgs Tomträttskassa. Denna anstalt har rätt att intill tjugo gånger inbetalta aktiekapitalets belopp upplåna penningar mot tryckta räntebärande obligationer, vilkas inlösen till kapital och ränta garanteras av Göteborgs stad. Till säkerhet för obligationslånen skola ligga inteckningar i tomträtter med tillhörande färdiga byggnader, vilka inteckningar ej må överstiga 80 % av byggnadernas värden, bestämda i den ordning staden föreskriver eller också räntebärande depositionsbevis som av staden godkännas.

SÄRSKILDA STYRELSER

Förutom drätselkammaren, då benämnd drätselkommissionen, funnos vid den nya kommunalförordningens trädande i kraft elva särskilda styrelser, nämligen kungl. direktionen över Göteborgs hamn- och älvarbeten, vattenledningsdir ektionen, f attigf örsör j ningsstyr elsen, sundhetsnämnden, direktionen vid Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset, allmänna folkskolestyrelsen, styrelsen för Gullbergsvassens uttorkning, kommitterade för gatornas omläggning, underhåll och belysning, skjuts- och åkeriinrättningen, kommitterade för begravningsplatsernas vård samt inkvarteringskommis-sionen.Av dessa hava styrelsen för Gullbergsvassens uttorkning, skjuts- och åkeriinrättningen samt inkvarteringskommissionen numera upphört och dem åliggande göromål överförts till Gatu- och vägförvaltningen samt drätselkammaren. Kommitterade för begravningsplatsernas vård ombildades år 1864 till »Styrelsen för begravningsplatserna», vilken sedermera, år 1885, överförts till den kyrkliga kommunen. Övriga här ovan uppräknade styrelser hava i mån av stadens tillväxt och den allmänna utvecklingen väsentligen förändrats samt tid efter annan kompletterats med ett avsevärt antal nya styrelser, allt på sätt här nedan närmare omförmäles.

De nu befintliga rent kommunala förvaltningsorganen kunna i stort sett hänföras till tvenne huvudgrupper, nämligen dels sådana, som äro tillsatta för handhavandet av särskilda, genom den allmänna lagstiftningen reglerade förvaltningsområden (grupp A), och dels sådana, som i mån av kommunalförvaltningens tillväxt av stadsfullmäktige inrättats för övertagande av vissa bestämda, för sig avgränsade delar av förvaltningen, (grupp B). Vid sidan av dessa tvenne huvudgrupper av förvaltningsmyndigheter eller styrelser står i viss mån hamnstyrelsen, vilken, särskilt under dess tidigare utvecklingsskeden, icke enbart var att betrakta som ett stadens förvaltningsorgan, utan jämväl haft — och fortfarande har — att bevaka intressen, som för riket i dess helhet äro förbundna med ordnandet och administrationen av landets största hamn vid västerhavet.

En ställning för sig intaga ävenså de förvaltningsorgan, som hava sin grund i donationer till staden, föreskrifter i föreningsstadgar o. d., men uti vilka stadsfullmäktige på grund av givna föreskrifter äga att utse ledamöter, flera eller färre.

Grupp A

Bland den grupp av stadens styrelser, som äro tillsatta för handhavandet av särskilda, genom den allmänna lagstiftningen reglerade förvaltningsområden, har fattigvårdsstyreisen de äldsta anorna.

Stadens fattigvårdsväsende, i den mån det betraktades såsom en kommunal angelägenhet, omhänderhades ursprungligen liksom stadens övriga angelägenheter av magistraten. Först år 1799 ställdes fattigvården under

särskild förvaltning, i det att genom ett kungl. reglemente av den 20 augusti nämnda år inrättades en »direktion för stadens fattigförsörjning». Förden yttre fattigvårdens bestridande indelades staden samtidigt i vissa distrikt vart och ett med en distriktsdirektör som föreståndare.

Ovannämnda reglemente gällde till år 1846, då ett nytt sådant antogs av allmänna rådstugan oeh sedermera vann landshövdingens fastställelse. Enligt detta nya reglemente skulle direktionen för fattigförsörjningsinrättningen bestå av sjutton ledamöter, därav fyra ständiga, nämligen handels-och politieborgmästaren samt pastorerna vid domkyrko-, garnisons- och Kristine församlingar samt tretton »ombytliga» nämligen en officer från garnisonen, utsedd av kommendanten, tre civila ämbets- och tjänstemän eller ståndspersoner samt nio borgare, därav en kassadirektör, valda de tre första av magistraten och de tre senare av borgerskapets äldste.

I ett den 7 september 1861 fastställt förnyat reglemente för fattigförsörjningsinrättningen ändrades sedermera direktionens benämning till fattig-vårdsstyrelse, och bestod denna styrelse efter ikraftträdande av 1871 års fattigvårdsförordning av 17 ledamöter, nämligen stadens polismästare och 16 av stadsfullmäktige för fyra år valda personer. I spetsen för de olika distrikten sattes särskilda kommittéer med beslutanderätt i understöds-ärendena.

I sammanhang med en under år 1900 vidtagen omläggning av den yttre fattigvården inskränktes de valda styrelseledamöternas antal till 14. Inom distrikten tillsattes under distriktsstyrelsernas tillsyn dels särskilda s. k. kretsföreståndare, vilka ägde rätt att inremittera å anstalt samt besluta om vissa naturaunderstöd, om tillfällig kontant penningehjälp m. m. och dels s. k. fattigvårdare eller av stadsfullmäktige valda förtroendemän med uppgift att utöva tillsyn över understödens användande. Eör den närmare tillsynen över de olika fattigvårdsanstalterna inrättades en särskild nämnd (»nämnden för inre vården») bestående av fattigvårdsstyrelsens vice ordförande samt fyra av styrelsen valda ledamöter.

Några år därefter eller år 1909 inrättades den s. k. nämnden för yttre fattigvården, vilken nämnd tillerkändes rätt att självständigt besluta rörande tilldelande av understöd.

Under år 1919 vidtogo stadsfullmäktige en genomgripande omorganisation av fattigvården, huvudsakligen avseende att överflytta vissa ärenden från de valda förtroendemännen till avlönade tjänstemän. Sålunda avskaffades de s. k. kretsföreståndarne och tillsattes för övertagande av deras funktioneravlönade tjänstemän, de s. k. assistenterna, varjämte fattigvårdarnas åligganden överlämnades åt de jämväl avlönade fattigfogdarne.

Den sålunda beslutade omorganisationen har fastställts av Konungens Befallningshavande den 21 januari 1920 och är fortfarande i tillämpning.

Fattigvårdsstyrelsen består nu av 14 av stadsfullmäktige valda ledamöter jämte 10 suppleanter. Förste stadsläkaren och polismästaren äga närvara vid och deltaga i styrelsens förhandlingar. Minst två ledamöter och en suppleant skola vara kvinnor. Stadsfullmäktige utse bland styrelsens ledamöter ordförande och vice ordförande att tjänstgöra för den tid de äro Valda till ledamöter.

För handhavande av den yttre fattigvården samt meddelande av understöd, som icke är till egentlig fattigvård hänförligt, är staden indelad i distrikt omfattande en eller flera av stadens territoriella församlingar. Närmaste uppsikten över fattigvården inom distrikten håndhaves av en styrelse, den s. k. distriktsstyrelsen, bestående av en ordförande och det antal ledamöter, som fattigvårdsstyrelsen bestämmer. Vid distriktsstyrelsens sammanträde äger en var av stadens kyrkoherdar att närvara och deltaga i förhand-lingarne, men icke i besluten, rörande de frågor, som avse hans församling.

Den fattigvårdsstyrelsen tillkommande prövnings- och beslutanderätten rörande yttre fattigvården är överlåten å den inom styrelsen valda »nämnden för yttre vården». För ombesörjande av utackorderingen i enskilda hem finnes därjämte en nämnd om fem personer, vilka fattigvårdsstyrelsen årligen utser inom eller utom sig. Under denna nämnd sortera dels alla på fattigvårdens bekostnad i enskilda hem eller anstalter utackorderade minderåriga eller äldre personer och dels de stadens fattigvård tillhörande anstalter för minderåriga.

För förvaltningen av fattigvårdens försörjningshem och sjukavdelningar finnes en särskild nämnd, bestående av

fem inom eller utom styrelsen för ett år valda personer, hedningen av fattigvårdens arbetshem är uppdragen åt den s. k. arbetsnämnden, bestående av tre av fattigvårdsstyrelsen därtill valda personer.

I detta sammanhang må även omförmälas, dels att staden för handläggning av de ärenden, som avses i lagen av den 30 juni 1913 om behandling av alkoholister, utsett en nykter hetsnämnd om sju personer och dels att fullmäktige för beredande av vård åt manliga till dryckenskap hemfallna perso-ner upprättat en alkoholistanstalt, ställd under ledning av en styrelse, bestående av en av Kungl. Maj:t utsedd ordförande samt fyra av stadsfullmäktige valda ledamöter.

Stadens polisväsende håndhaves enligt kungl. förordningen den 19 aug. 1807 med däri sedermera den 12 okt. 1849 gjord ändring av en poliskammare, vars styresman är polismästaren, som där ensam beslutar i alla dithörande mål, landshövdingen i Göteborgs och Bohus län dock förbehållet att, om han finner ärendenas vikt det fordra och sina övriga ämbetsgöromål sådant medgiva, själv föra ordet i poliskammaren. I sådant fall avgöras ärendena jenligt landshövdingens åsikt, med rätt för polismästaren att, om han är av skiljaktig mening, låta densamma med skälen därtill till protokollet anteckna.

De mera speciella anordningarne för den allmänna hälsovården datera sig från 1830-talet.

Sålunda inrättades härstädes en »sundhetsnämnd» redan år 1831, vilken dock ej verkade längre än till år 1836. År 1847 utsågs en ny nämnd, som utövade sin verksamhet huvudsakligen under koleraåret 1850 och under en kort därpå utbrytande koppepidemi. År 1853 tillsattes ännu en nämnd, vilkens verksamhet huvudsakligen var förlagd till de olika koleraepidemierna på 1850-talet.

Sedan genom en kungl. förordning den 30 december 1857 föreskrivits, att närmaste inseendet över allmänna hälsovården skulle i stad tillkomma en ständig sundhetsnämnd, utsågs en sådan nämnd, bestående av ordförande och 12 ledamöter, av vilka åtta blevo tillsyningsmän inom var sitt distrikt.

Denna nämnd erhöll i 1874 års hälsovårdsstadga benämningen hälsovårdsnämnd och har sedermera bibehållits under denna beteckning.

Under nämnden hörde till en början ej den allmänna sjukvården (med undantag av epidemivården), utan omhänderhades denna självständigt av särskilda för de olika sjukhusen tillsatta styrelser. Detta förhållande upphörde från och med år 1917, sedan genom ett kungl. brev av den 3 juli 1916 bestämts, att hela sjukvården skulle övertagas av stadens hälsovårdsnämnd och de olika sjukhusstyrelserna i sammanhang därmed upphöra.

Med detta beslut var den nuvarande organisationen av stadens hälso- och sjukvårdsväsende i allo avslutad. I sina huvuddrag innefattar densamma följande.Hälsovårdsnämnden utövar — förutom i vissa undantagsfall, då den skall sammanträda samfällt — sin verksamhet på två avdelningar. Den första avdelningen har den för hälsovårdsnämnd i hälsovårdsstadgan föreskrivna sammansättningen. Andra avdelningen består av nio ledamöter, av vilka två äro självskrivna, nämligen ordföranden i samfällda nämnden och förste stadsläkaren. Avdelningens övriga sju ledamöter väljas av stadsfullmäktige. Minst en av andra avdelningens valda ledamöter skall vara läkare, helst med sjukhuserfarenhet. Samfällda nämndens ordförande utses bland första avdelningens ledamöter och är därjämte ordförande i vardera avdelningen. Ordförandebefattningen i andra avdelningen må dock, om samfällda nämndens ordförande finner sig förhindrad mottaga densamma, anförtros åt annan ledamot, som avdelningen inom sig utser.

Första avdelningen handlägger i huvudsak alla de ärenden, som enligt nu eller framdeles gällande författningar tillkomma hälsovårdsnämnd i stad d. v. s. de egentliga hälsovårdsärendena. Andra avdelningen handlägger de ärenden, som tillkomma nämnden såsom styrelse för de under nämnden ställda sjukvårdsanstalterna, varförutom under denna avdelning lyda stadens distriktsläkare.

För den omedelbara förvaltningen av sjukhusen finnes vid vart och ett av dem ett förvaltningsråd, bestående av en av nämndens andra avdelning bland dess ledamöter vald delegerad, ekonomidirektören, och sjukhusets överläkare eller vid sjukhus, där endast en läkare finnes, denne läkare. Förvaltningsråden ha att särskilt följa förhållandena vid sjukhusen, uppgöra förslag till sjukhusets årliga utgifts- och inkomststat samt att i övrigt

handlägga löpande och mindre viktiga ärenden. Mellan förvaltningsrådets sammanträden åligger det vid varje sjukhus den läkare, som är medlem av förvaltningsrådet, eller, där flera sådana finnas, den bland dessa, som nämndens andra avdelning därtill utser, att i ärenden, som icke tillhöra ekonomidirektörens handläggning, vara sjukhusets inför förvaltningsrådet ansvarige styresman.

I.iksom i vårt land i allmänhet tillkom det ursprungligen här i staden de olika kyrkoförsamlingarne att sörja för folkundervisningen inom samhället. Någon samfälld organisation av folkskolan synes dock icke på länge hava kommit till stånd. Detta skedde först under år 1857, då genom en kungl. resolution av den 11 december bestämdes, att stadens folkskoleväsen skullevara en samhällets gemensamma angelägenhet, oberoende av den kyrkliga församlingsindelningen. Högsta uppsikten över folkskoleväsendet skulle utövas av allmänna folkskolestyrelsen, bestående av stadens pastorer samt minst sju på allmän rådstuga valda medlemmar.

Den första folkskolesty reisen utgjordes av 19 ledamöter, därav fem självskrivna oeh 14 valda på allmän rådstuga. De självskrivna voro domprosten, kyrkoherdarna i Kristine svenska och tyska församlingar samt regementspastorn och hospitalspredikanten. Vid stadsfullmäktigeinstitutionens tillkomst år 1863 överflyttades valrätten beträffande de icke självskrivna ledamöterna från allmänna rådstugan till stadsfullmäktige.

I styrelsens sammansättning har sedermera genom ett kungl. brev av den 21 oktober 1910 gjorts den ändringen, att styrelsen skall bestå av tre stadens kyrkoherdar, vilka därtill utses av domkapitlet, samt efter stadsfullmäktiges beprövande av ett jämnt antal ledamöter, minst fjorton och högst tjugo, utsedda av fullmäktige bland stadens vid stadsfullmäktigeval röstberättigade inbyggare. Antalet av stadsfullmäktige valda ledamöter i styrelsen har från och med år 1911 utgjort 20.

För underlättande av tillsynen inom de olika distrikt, i vilka skolorna äro indelade, tillsättes i vart och ett av dessa en skolnämnd, bestående av fem av folkskolestyrelsen utsedda ledamöter.

Vid sitt första sammanträde varje år tillsätter styrelsen därjämte inom sig följande tre nämnder:

undervisningsnämnden, som har att bereda ärenden rörande skolornas organisation och undervisning m. m.;

förvaltningsnämnden, som har vård om de åt stadens skolväsen upplåtna fastigheter, låter verkställa reparationer, utövar uppsikt över inventariernas bibehållande i gott stånd och anskaffar nya sådana, beslutar angående inköp av kol och ved samt uppgör förslag till nästfoljande års inkomst- och utgifts-stat; och

barnavårdsnämnden, vilken handlägger ärenden, som avses i lagen angående uppfostran åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn, samt bereder för föredragning inför styrelsen ärenden rörande folkskolornas barnhem.

Vid sidan av barnavårdsnämnden finnes ett barnavårdsråd, vilket förvaltar den s. k. barnavårdsbyrån, stadens centrala förmedlingsanstalt för samhällets barnavård.Stadens skolköksseminarium, som har till ändamål att rrtbilda lärarinnor i huslig ekonomi för folkskolor, folkhögskolor och ambulerande skolkök på landsbygden, står under närmaste tillsym och ledning av en särskild styrelse, bestående av tre av folkskolestyrelsen utsedda ledamöter, den av eforus utsedda inspektrisen samt folkskoleinspektören.

Särskilda styrelser finnas dessutom dels för högre folkskolan med handelsundervisning, dels för högre folkskolan för husligt arbete och dels för stadens lärlings- och yrkesskolor.

För den närmare tillsynen av folkskolebiblioteken finnes en biblioteksnämnd om fem ledamöter.

Vanartade gossar sändas i allmänhet till det s. k. räddningsinstitutet i Göteborg. Institutet är ett den 6 maj 1844 bildat sällskap och står under ledning av en styrelse om nio personer, av vilka sju utses av sällskapet och två av stadsfullmäktige, de två sistnämnda efter förslag av stadens barnavårdsnämnd. För mottagande av vanartade flickor har under år 1922 inrättats ett skyddshem å Lingatan i Bro församling, vilket ställts under överinseende av en av stadsfullmäktige för tre år i sänder vald styrelse om sju ledamöter.

Närmaste inseendet över stadens bebyggande och vad som därmed äger sammanhang utövades ända till år 1875

av magistraten. Nämnda år tillsattes i enlighet med den ännu gällande kungl. byggnadsstadgan för rikets städer en byggnadsnämnd, bestående av fem ledamöter, vilket antal sedermera alltjämt bibehållits.

Byggnadsnämnden övervakar efterlevnaden av kungl. byggnadsstadgan för rikets städer och stadens byggnadsordning samt upptager och avgör alla de ärenden, som enligt dem skola bedömas och ej på grund av föreskrift i byggnadsstadgan eller annan allmän författning tillhöra annan • myndighets prövning.

Särskilt har nämnden att ägna uppmärksamhet åt:

att i avseende å stadsplanen alla de förbättringar vidtagas, som kunna åstadkommas, och att vad därutinnan varder bestämt, noga efterleves;

att tomtregleringarna bliva ändamålsenligt verkställda, och att byggnadstomterna därvid erhålla tillräckligt ytinnehåll;

att vid tomternas bebyggande rymliga och sunda gårdsplaner bildas; samt

att i byggnadsordningen införas sådana bestämmelser, som i dessa och andra hänseenden kunna leda till stadens ändamålsenliga bebyggande.Med vad ovan anförts har redogörelse lämnats för de mest betydande av de förvaltningsorgan, vilka stadsfullmäktige hava att tillsätta på grund av föreskrifter i allmän lagstiftning.

Åtskilliga andra sådana finnas därutöver, dock ej av den betydelse för kommunalförvaltningen att de synts böra bliva föremål för behandling i denna uppsats. Omnämnas må endast, att stadsfullmäktige enligt gällande föreskrifter välja ledamöter i handels- och sjöfartsnämnden, direktionen för navigationsskolan, pensions- och taxeringsnämnderna ävensom i de under kristiden tillkomna hyresnämnderna.

Grupp B

Av de styrelser, som i mån av förvaltningens tillväxt av stadsfullmäktige inrättats för övertagande av vissa bestämda, för sig avgränsade delar av den kommunala förvaltningen, funnos vid tiden för den nya kommunalförordningens tillkomst — förutom de numera helt upphörda direktionen vid Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset, styrelsen för Gullbergsvassens uttork-ning, skjuts- och åkeriinrättningen och inkvarteringsskomissionen samt den till den kyrkliga kommunen överförda styrelsen för begravningsplatserna — dels en vattenledningsdirektion och dels kommitterade för gatornas omläggning, underhåll och belysning.

Vattenledningsdirektionen eller, som den tidigare benämndes, »vattenled-ningskommissionen» inrättades första gången under år 1785 i sammanhang med anläggandet av vattenledningen från Kallebäcken och bibehölls ända till år 1871, då den avlöstes av styrelsen vid Göteborgs stads vattenledningar från Kallebäck och Delsjön.

Denna styrelse har sedermera alltjämt bibehållits, men benämnes numera styrelsen över Göteborgs vattenledningsverk. Reglemente för densamma är antaget den 19 april 1894, och har styrelsen enligt detta till uppgift att vårda, underhålla och förvalta stadens vattenledningsverk med vad därtill hörer ävensom att utöva kontroll däröver, att endast kompetenta rörläggare tillåtas utföra enskildas vattenledningar, för vilket avseende rörläggare skola förskaffa sig styrelsens tillstånd till sådana ledningars utförande. Styrelsen består från och med år 1895 av sex ledamöter med två suppleanter, vilka samtliga utses av stadsfullmäktige.För underhåll av staden tillhöriga vägar och gator ävensom ombesörjande av det staden åliggande skjutsningsbesväret m. m. inrättades under år 1811 den s. k. skjuts- och åkeriinrättningen, vilken efter någon tid ställdes under tillsyn av en särskild styrelse, bestående av en ordförande och fem ledamöter.

Hos denna styrelse vilade bestyret med stadens vägar och gator till år 1845 under vilket år allmänna rådstugan beslutade, att samtliga gator skulle omläggas med tuktad sten, att trottoarer skulle anläggas vid vissa gator samt att gatorna skulle förses med gasbelysning. För verkställande av detta beslut utsågs en kommitté, de s. k. kommitterade för gatornas omläggning, underhåll och belysning, bestående av tre husägare, två näringsidkare, en ämbetsman, tjänsteman eller ståndsperson samt ett drätselkommissionens ombud.

Denna kommitté avlöstes under år 1864 av den då nyinrättade Gatu- och vägförvaltningen, vilken övertog

underhållet och renhållningen av stadens gator

m. m. ävensom tillsynen över skjuts- och åkeriinrättningen. Den sistnämnda inrättningen upphörde år 1897, och det staden åliggande skjutsningsbesväret har därefter uppdragits åt enskilda personer genom entreprenadauktioner.

Det för Gatu- och vägförvaltningen nu gällande reglementet är fastställt av Konungens Befallningshavande den 15 november 1898 samt ändrat i vissa delar av den 10 februari 1911 och den 21 oktober 1916. Enligt detta reglemente har förvaltningen sig uppdraget underhållet och tillsynen av stadens gator m. m., skötseln av stadens pumpverk, kontroll över elektriska ledningar i stadens gator, vägar, öppna platser och dylikt, kontroll över anläggning och underhåll av spårvägar å stadens område samt ombesörjande av viss renhållning å makadamiserade gator. Förvaltningen består av sju ledamöter med tre suppleanter, vilka samtliga utses av stadsfullmäktige. Den närmaste tillsynen över vattenledningarna samt gatu- och avloppsväsendet utövas under byggnadschefens ledning av ett gemensamt verk, benämnt Byggnadskontoret.

Bestyret med renhållningen av stadens gator och allmänna platser, i den mån detta bestyr ålåg kommunen såsom sådan, vilade ursprungligen å magistraten, som dock åtminstone tidvis synes hava överlåtit omsorgen härom åt fattigvården. Efter att sedermera från tiden omkring år 1820 i huvudsak hava omhänderhafts av drätselkommissionen överlämnades renhållningsbe-styret år 1864 till Gatu- och vägförvaltningen, som därefter svarade för detsamma till år 1885.Sistnämnda år inrättades en särskild styrelse för renhållningsväsendets handhavande, den s. k. renhållningsstyrelsen, vilken från Gatu- och vägförvalt-ningen övertog huvuddelen av dessa bestyr med renhållningen av gator och öppna platser. Denna styrelse, som även, ehuru mot avgift, åtager sig den fastighetsägarne åliggande renhållningen av fastigheterna inom staden, är fortfarande i funktion och består av fem ledamöter med två suppleanter, vilka samtliga utses av stadsfullmäktige.

Styrelsens nuvarande verksamhetsområde är i huvudsak detsamma som vid dess tillkomst, men skall enligt det år 1922 för styrelsen antagna reglementet, vilket dock i denna del ännu ej trätt i kraft, framdeles utvidgas att avse jämväl fa-stighetsägarnes åligganden beträffande gaturen-hållningen utanför deras

Fig. 45. Byggnadskontoret (1923).

fastigheter, såsom sop-

ning, snöskottning, snökörning, sandning, ishuggning ävensom orenlighetens bortforsling.

Belysningen av stadens gator vilade ursprungligen å husägarne, vilka i en av magistraten den 19 januari och 14 juni 1776 utfärdad »publication » ålades »att själva anskaffa, vidmakthålla och utanpå husen till lysning med ljus eller olja upptända och itända nödiga lyktor». Under år 1845 avslutades kontrakt med en engelsk ingeniör vid namn James Malam om stadens belysning medelst gas, och bestämdes i samband därmed, att kostnaderna för belysningen skulle bestridas till 4/10 av husägarne, 5/10 av näringsidkarne och 1/10 av ämbets- och tjänstemän samt ståndpersoner.

Först år 1879 förvärvade staden sitt första gasverk, nämligen gasverket i Majorna, vilket lades under drätselkammarens förvaltning. Gasverket vid Skeppsbron erhöll staden utan ersättning å sig överlåtet vid utgången av ovannämnda kontrakt med ingeniören Malam eller den 1 juli 1888. Omedel-

l6lbart härförut eller den 8 september 1887 beslöto stadsfullmäktige uppförande av ett nytt gasverk å Gullbergsvass och anförtrodde dess utförande åt en byggnadsstyrelse om fem personer. Åt denna styrelse uppdrogo stadsfullmäktige den 5 januari 1888 bland annat att vidtaga åtgärder för att intet avbrott i tillverkningen och utlämnandet av gas skulle uppstå vid gasverkets å Skeppsbron övergång till staden, ävensom att från och med denna övergång intill 1889 års slut, såsom styrelse för verket, förvalta detsamma och handhava dess angelägenheter.

Från och med år 1889 inrättades en särskild styrelse för vården och förvaltningen av stadens gasverk, benämnd gasverksstyrelsen och bestående av fem ledamöter och två suppleanter. Samtidigt beslutades, att, därest hos

denna styrelse, Gatu-och vägförvaltningen eller Vattenledningsstyrelsen forekomme ärende, som ansåges böra av nämnda styrelser gemensamt avgöras, ägde den styrelse, hos vilken ärendet förekommit, att besluta om alla tre styrelsernas sammankallande för ifrågavarande ändamål.

Sedan stadsfullmäktige den 20 december 1906 — efter utgåendet av tidigare gällande koncessioner för enskilda att tillhandahålla elektrisk energi — beslutat uppförande för stadens räkning av ett elektricitetsverk, uppdrogs förvaltningen av detta ävensom av stadens gasverk åt en gemensam styrelse, den s. k. Styrelsen över Göteborgs stads gas- och elektricitetsverk.

Denna styrelse, för vilken reglemente fastställdes den 24 oktober 1907, skall bestå av minst fem, högst sju ledamöter med tre suppleanter, samtliga valda av stadsfullmäktige. Förutom förvaltningen av gas- och elektricitetsverken har styrelsen sig uppdraget att ombesörja belysningen av stadens gator, allmänna platser och planteringar, att utöva kontroll över, att ledningar för gas- och elektricitet icke utföras av andra rörläggare eller installatörer än sådana, som därtill erhållit styrelsens tillstånd, samt att verkställa beslutade ändringar och tillökningar uti rör- och ledningsnät med lyktor och lampor.

För skötseln av vissa av stadens parker och trädgårdar finnas tillsatta särskilda styrelser, nämligen dels en styrelse för Slottsskogsparken om fem ledamöter och två suppleanter, dels en styrelse för Keillers Park om tre ledamöter och två suppleanter och dels en styrelse för Botaniska trädgården om sju ledamöter. Trädgårdsföreningen är däremot icke ställd under kommunal förvaltning utan omhänderhaves av en för ändamålet bildad förening, Göteborgs Trädgårdsförening u. p. a.I detta sammanhang må omnämnas, att handeln å stadens torg ända till år 1916 i huvudsak stått under magistratens och poliskammarens överinseende. Under nämnda år överflyttades bestyret härmed å Torg- och saluhallsstyrelsen, vilken består av sju ledamöter med tre suppleanter, alla valda av stadsfullmäktige. I denna styrelse uppgingo dels styrelsen över stadens fiskhallar, som omhänderhaft Fisktorget med den därå uppförda fiskhallen ävensom den numera slopade fiskhallen vid Vädersågen och dels den s. k. saluhallssty-relsen, vilken förvaltat saluhallen och bazaren å Kungstorget samt saluhal-larne å Skanstorget och Masthuggstorget.

Liksom gas- och elektricitetsverken äro jämväl stadens övriga affärsdri-vande verk satta under särskilda styrelser, en för varje verk.

Stadens spårvägar, vilka under år 1899 övertogos från ett enskilt bolag, äro sålunda lagda under en särskild styrelse om fem av stadsfullmäktige valda ledamöter med tre suppleanter.

Det offentliga slakthuset, vilket tillkommit med föranledande av lagen om köttbesiktning och slakthus, står under ledning av en styrelse om sju ledamöter jämte två suppleanter, vilken därjämte, sedan slakt- och köttbesikt-ningstvång blivit för staden stadgat, förvaltar de till denna besiktning hörande anstalter.

Skötseln av stadens hantverksbyggnad — en byggnad avsedd att i främsta rummet uthyras åt hantverkare — är slutligen anförtrodd åt en styrelse om fem av stadsfullmäktige valda personer.

Förutom här ovan omförmälda styrelser med verksamhetsområden av övervägande ekonomisk art hava stadsfullmäktige särskilt under de senare åren tillsatt ett antal förvaltningsorgan för omhänderhavande av uppgifter av mera social natur.

Det äldsta av dessa är den s. k. förlikningsnämnden, vilken tillsattes redan år 1873 och består av fem av stadsfullmäktige utsedda personer. Nämnden har till uppdrag att antaga en eller flera juridiskt bildade personer för att kostnadsfritt eller mot billigt arvode tillhandagå mindre bemedlade av Göteborgs kommun med lämpligt juridiskt biträde såväl utom som inför domstol, därvid såvitt ske kan onödiga rättegångar böra avböjas eller förlikas.

Under år 1902 anordnades en stadens arbetsförmedlingsanstalt med uppgift att genom arbetsanvisning och genom att bereda mötesplats förarbetsgivare och arbetare förmedla allt slags arbete. Arbetsförmedlingen omfattar såväl män som kvinnor och är avgiftsfri. Anstaltens förvaltning ombesörjes av en styrelse, som väljes av stadsfullmäktige och består av en ordförande med en suppleant samt fyra ledamöter med fyra suppleanter, av

vilka två ledamöter och två suppleanter skola vara arbetsgivare samt två ledamöter och två suppleanter arbetare.

I nära anslutning till arbetsförmedlingsanstalten har under år 1917 inrättats Göteborgs stads bostadsförmedling med uppdrag att avgiftsfritt förmedla uthyrning av lägenheter inom stadens område. Bostadsförmedlingen omhänderhaves av en styrelse, som väljes av stadsfullmäktige och består av en ordförande med en suppleant samt fyra ledamöter med fyra suppleanter, av vilka två ledamöter och två suppleanter skola vara husvärdar samt två ledamöter och två suppleanter hyresgäster.

För tillsyn å och ledning av de arbeten, som erfordras för utarbetandet och offentliggörandet av stadens kommunala statistik m. m. finnes en särskild kommitté om fem personer, benämnd Kommittén för Göteborgs Kommunalstatistik och i sitt arbete biträdd av en för ändamålet särskilt anställd statistiker.

Slutligen äro inrättade särskilda styrelser dels för stadens natthärbärge och dels för Göteborgs stads pensionärshem till minne av konung Gustav F:s 60-årsdag.

En i viss mån särstående ställning intager stadens avlöningsnämnd, vilken tillsatts i ändamål att åstadkomma enhetlighet och konsekvens i förhållandet mellan staden och dess kroppsarbetare. Denna nämnd består av en ledamot från var och en av drätselkammaren, hamnstyrelsen, Gatu- och vägförvaltningen, styrelsen över vattenledningsverket, struelsen över gas-och elektricitetsverken, renhållningsstyrelsen och styrelsen över stadens spårvägar, vilka ledamöter jämte lika många suppleanter, en från var och en av nämnda styrelser, årligen utses av stadsfullmäktige, efter förslag från styrelserna.

Nämnden handlägger och avgör självständigt alla ärenden, som angå avlöningsförmåner samt anställnings- och arbetsförhållanden för arbetare och med dem likställd personal vid stadens arbeten, verk och inrättningar utom sådan personal, vars avlöningsförmåner bestämmas av stadsfullmäktige eller enligt gällande reglementen av stadens styrelser och nämnder. För-hållandet till stadens arbetare plägar regleras genom kollektivavtal, avslutade mellan nämnden och arbetarnes organisationer. De nu gällande avtalen äro av den 12 juli 1919 samt den 4 december 1922 och beröra c:a 3,700 arbetare.

För arbetarnes pensionering har sörjts genom en stadga av den 29 december 1898, enligt vilken arbetare efter visst antal levnads- och tjänsteår äger uppbära pension med 60 % av den avlöning, som arbetaren i medeltal under de senaste fem åren före avskedstagandet av staden uppburit, därvid det beräknade medeltalet dock skall avrundas till närmast lägre jämna tiotal kronor.

Den med världskriget inträdda dyrtiden medförde utvidgandet af stadens verksamhet till nya områden, vilka ej ansågos böra anförtros åt de ordinarie förvaltningsorganen, utan uppdrogos åt särskilda organ af rent tillfällig beskaffenhet.

Det äldsta af dessa är den under år 1914 tillsatta livsmedelskommissionen, sedermera ombildad till livsmedelsnämnden, med uppgift att följa livsmedelsmark-nadens och förbrukningens utveckling samt att vidtaga åtgärder för stadens tillgodoseende med dess behov av viktiga livsförnödenheter till rimligt pris.

Under samma år tillsattes dels en arbetslöshets- och hjälpkommitté för arbetslöshetens bekämpande och dels en bränslekommission, sedermera benämnd vedbyrån, för inköp av och tillhandahållande åt stadens allmänhet av nödigt bränsle.

På framställning av livsmedelsnämnden hava stadsfullmäktige vidare den 19 oktober 1916 tillsatt en livsmedelsnämndens understödsbyrä, bestående av tre personer, med uppgift att omhänderhava statens och stadens vid denna tid beviljade anslag för lindring i de mindre bemedlades levnadsvillkor.

Samtliga dessa kristidsinstitutioner med undantag av arbetslöshets- och hjälp-kommittén äro numera åtminstone i allt huvudsakligt avvecklade.

Hamnstyrelsen t

Förvaltningen av stadens hamn med vad härtill hörer omhänderhades ursprungligen av magistraten, som dock i

detta avseende stod under omedelbart överinseende av det centrala sjöfartsorganet i huvudstaden ävensom av landshövdingen i länet. Sedan drätselkommissionen under år 1819 tillkommit, synes denna tämligen snart hava övertagit magistratens åligganden ifråga om hamnen.Närmast för bevakandet av de allmänna intressena ifråga om hamnen inrättades genom ett kungl. brev av den 20 januari 1824 en särskild Kungl. Direktion, benämnd »Direktionen öfver segelfarten mellan Vänern och hafvet». Denna direktion bestod av en ordförande och en vice ordförande, utsedda av Kungl. Maj:t, samt tre ledamöter, valda en av Göta Kanalbolag, en av Trollhätte Kanalbolag och en av Göteborgs stad. Direktionen hade huvudsakligen till åliggande att vidtaga åtgärder för förbättrande av segelfarten mellan Vänern och havet ävensom att ombesörja erforderlig upp-muddring av Göteborgs hamn och rivier.

ledamöternas intresse för direktionens arbete synes emellertid hava varit ganska ringa och den 23 juni 1838 upplöstes densamma och inrättades i stället »Kungl. Direktionen öfver Göteborgs hamn- och älfarbeten», vars arbetsområde inskränktes att avse Göta älv nedom Nya Trollhätte bolags område ävensom Göteborgs hamn. Den sålunda nytillsatta direktionen skulle bestå av en av Kungl. Maj:t förordnad ordförande, en ledamot vald av Göteborgs magistrat och äldste gemensamt, och en ledamot vald av stadens skeppsredare och handelssocietet gemensamt, varjämte direktionerna för Göta och Nya Trollhätte Kanalbolag ägde, om de så för gott funne, utse vardera en ledamot i direktionen.

Genom nådigt brev av den 13 mars 1857 meddelades förändrade föreskrifter ifråga om direktionens sammansättning, enligt vilka den skulle utgöras av en av Kungl. Maj:t utsedd ordförande samt tre ledamöter meden suppleant för vardera, valda en av stadens magistrat, en av borgerskapets äldste och en av handelsföreningen och skeppsrederierna i staden gemensamt, varjämte Göta och Nya Trollhätte kanaldirektioner ägde att utse vardera en ledamot, som dock ej fick deltaga i andra ärenden än dem, som anginge Göta älvs farled. Noggranna föreskrifter lämnades därjämte beträffande gränserna för direktionens och drätselkommissionens befogenhetsområden. Direktionens verksamhet skulle sålunda omfatta alla i och för sjötrafiken erforderliga arbeten i Göteborgs hamn och rivier samt Göta älv från hamnen intill Nya Trollhätte Kanalbolags område, såsom utsättande och underhåll av duc d'alber, där sådana funnes behövliga, muddringar till erforderligt djup, hamnens förseende med kajer, lyftkranar, vågbrytare och bryggor till sammanbindning av strand- eller yttre hamngatorna jämte bogseringen på älven. Drätselkommissionens befattning med hamnarbetena skulle återinskränkas till stadens inre kanaler från forna sjötullbommarne samt kanalen från hamnen vid Pustervik jämte vallgraven.

Sistnämnda direktion avlöstes av den enligt kungl. brevet den 17 mars 1876 inrättade »Styrelsen öfver Göteborgs hamn- och älfarbeten», bestående av fyra ledamöter, valda en av Kungl. Maj:t och tre av stadsfullmäktige, varjämte i ärenden, som anginge Göta älvs farled, ytterligare en ledamot, utsedd av Nya Trollhätte Kanalbolags direktion, ägde deltaga; cch berättigades denna styrelse att själv välja sin ordförande.

Ehuru den nya styrelsens verksamhetsområde i allt huvudsakligt sammanföll med den förutvarande direktionens, innebar den verkställda omorganisationen en väsentlig förändring av styrelsens ställning i så måtto, att styrelsen efter densamma utgjorde en stadens egen styrelse med ansvarighet endast inför stadsfullmäktige. Den nya styrelsen fungerade till år 1897, då den ersattes av en delvis förändrad styrelse, hamnstyrelsen, vars reglemente är fastställt den 3 juli 1897.

Enligt detta reglemente består hamnstyrelsen av sju ledamöter, vilka tillsättas, en av Kungl. Maj:t varje gång för en tid av fyra år, två av stadens magistrat och fyra av stadsfullmäktige, varjämte kungl. vattenfallsstyrelsen äger att i styrelsen insätta ytterligare en ledamot, vilken dock icke må deltaga i behandlingen av andra ärenden än dem, som röra Göta älvs farled. Magistraten och stadsfullmäktige hava därjämte att för ett år i sänder välja, var för sina ledamöter i styrelsen, två suppleanter.

Förutom hamn- och älvstyrelsens gör omål skulle styrelsen övertaga dels drätselkammarens befattning med byggnad och underhåll av stadens kanaler och vallgrav, hamnbevakning, båk- och ledfyrar, lyftkranar och varuskjul (utom uppbörden), slussverk, badanstalter och livräddningsredskap och dels de åligganden, som förut tillhört styrelsen för stadens isbrytare. — Under styrelsen har sedermera lagts dels från och med år 1899 den s. k.

reparationsverkstaden med smedja samt stadens förråd av materialier och inventarier, dels under år 1903 den av drätselkammaren dittills ombesörjda debiteringen och uppbörden av hamnavgifterna ävensom av avgifterna för begagnande av stadens lyftkranar, varuskjul och slussverk, dels från och med år 1917 den av staden då övertagna färjtrafiken över Göta älv, dels från och med år 1921 den nyinrättade frilagerinrättningen med vad därtill hörer och dels från och med år 1922 Göteborgs frihamn å Eundbyvassen ävensom stadens hamnbanor.Själva driften av frilagret har av hamnstyrelsen upplåtits åt ett nybildat bolag, Göteborgs Frihamnsaktiebolag. Driften av frihamnen ombesörjes av styrelsen själv med undantag för magasinsrörelsen, som upplåtits åt nyssnämnda bolag, samt viss godsemottagning, som överlämnats till Aktiebolaget för godsemottagning i Göteborgs hamn.

För att bereda köpmansintressena en representant i hamnstyrelsen vid-togs under år 1920 den förändringen i styrelsens reglemente, att magistratens

rätt att utse två ledamöter och två suppleanter i styrelsen inskränktes att avse allenast en ledamot och en suppleant samt att handelskammaren i stället be-myndigades att utse den sjunde ledamoten jämte en suppleant för denne. I sammanhang med denna förändring företogs

Fig. 46. Hamnkontoret vid Norra Hamngatan (1923). jämväl en Omfattande

omorganisation av den

hamnstyrelsen underlydande tjänstemannapersonalen, i det att densamma utbröts från byggnadskontoret och ställdes under en särskild chef, benämnd hamndirektör. Samtidigt överflyttades den åt styrelsen förut uppdragna förvaltningen av förrådet av inventarier och materialier från styrelsen till Gatu- och vägförvaltningen.

Hamnstyrelsens nuvarande verksamhet fördelar sig på tre huvudsakliga områden, nämligen:

a) trafikens skötande enligt hamnordningen samt hamnens drift i allmänhet;

b) hamnens underhåll och utvidgning; och

c) hamnens ekonomiska förvaltning, dess budget och räkenskapsväsende samt andra ärenden av kameral natur.

Den avsevärda arbetsbörda, som sålunda åligger styrelsen, har nödgat densamma att överlåta vissa delar av sin verksamhet åt särskilda delegerade,nämligen fiskhamnsdelegerade för omhänderhavandet av skötseln av fiskhamnen samt isbrytaredelegerade för tillsynen å oeh skötseln av stadens isbrytarefartyg.

Med detta hava vi hunnit till de vid sidan av de egentliga förvaltningsorganen stående styrelser, vilka grunda sig å donationer till staden, föreskrifter i föreningsstadgar o. d.

De inrättningar, som falla under denna avdelning, äro alla av kulturell eller social natur och många av dem äro av avsevärd omfattning och vikt.

Deras antal är högst betydande —• för närvarande nära ett sextiotal — och det skulle föra allt för långt att i denna uppsats redogöra för dem samtliga.

Omnämnas kan endast, att bland dem återfinnas våra högskolor och andra bildningsanstalter, våra muséer och bibliotek, våra sjuk- och ålderdomshem, våra stiftelser för uppförande av bostadshus m. fl.

Den arbetsbörda, som åligger stadens olika förvaltningsorgan, är, sedd i sin helhet, givetvis högst betydande. En, om än helt ytlig, uppfattning om storleken av denna arbetsbörda erhåller man av de tabeller, som pläga intagas i stadens statistiska årsbok under rubriken »Sammanträden och expeditioner hos stadens kommunala myndigheter». (Se vidstående tabell.)

Det för denna uppsats anslagna utrymmet har icke tillåtit mig att under de olika verken närmare redogöra för organisationen av den vid verken anställda tjänstemannapersonalen. Att denna personal utgör en omfattande kår, framgår redan av den här ovan lämnade redogörelsen för de olika för* valtningsorganen och deras arbetsområden. För närvarande finnas i stadens tjänst anställda cirka 2,600 ordinarie och cirka 1,200 extra ordinarie tjänstemän. I löneavseende äro de ordinarie tjänstemännen med några få undantag indelade i 23 olika

grupper, därav den lägsta gruppen upptager en begynnelseavlöning av 1,600 kronor samt en slutavlöning av 2,400 kronor för år samt den högsta en begynnelseavlöning av 10,000 kronor och en slutavlöning av 11,500 kronor för år. Utom lönegrupperna har placerats ett mindre antal tjänstemän, som antingen åtnjuta mera avsevärda sportler eller ock ha avlöningar med högre belopp än den i 23:dje gruppen upptagna. För lönestatens tillämpning äro fastställda särskilda bestämmelser, innefat-Sammanträden och expeditioner hos stadens kommunala myndigheter år 1921.

Kommunal myndighet Sammanträden 1 Antal ärenden (=^ antal §§ i protokollen) V fl •2 'S *3 v a x W Därav expeditioner i form av Expeditioner till stadsfull mäktige skrivelser protokolls- utdrag yttrande över remisser andra expeditioner Stadsfullmäktige 19 650 *583 190 630 Komittén för stadens kommunalstatistik 5 28 363 195 4 — 2 Drätselkammaren: Samfällda 19 40 26 17 9 4 6 1 avdeln 52 844 346 237 256 133 20 2 » 93 I 042 1629 482 960 36 53 Stadsrevisorskontoret — — 15 367 356 — — — Hamnstyrelsen 18 343 103 74 3 2 3 113 Gatu- 0. vägförvaltn 12 406 135 135 3 — 4 7 Styrelsen för stadens vattenledningsverk 12 226 51 51 3 — 4 6 Fattigvårdsstyrelsen 12 238 7139 3 504 4 3 I I Nämnden för inre fattigvården 20 269 44 2 47 — — Nämnden för yttre fattigvården 9 29 35 — 35 — — Folkskolestyrelsen 12 353 59 5 Hälsovårdsnämndens samfällda nämnder 3 15 IO 7 3 — 2 1 avdeln 14 308 231 28 189 — 4 2 » l6 392 422 114 276 I 12 Styrelsen över stadens gas- o. elektricitetsv. 12 245 48 44 — 3 6 Styrelsen över stadens spårvägar 12 217 57 57 — 5 6 Styrelsen för Slottsskogsparken 9 84 30 3° — — I Stvrelsen f. Keillers park 3 18 4 2 2 — I Renhållningsstyrelsen IO 159 67 3° 24 — 5 Slakthusstyrelsen IO 91 24 24 — — 2 Torg- 0. saluhallstyrelsen 7 60 16 14 I — 2 Styrelsen f. stadens arbetsförmedlingsanst. 5 65 • n 11 — — 2 Förlikningsnämnden 3 6 4 4 - I 1 Hyresnämnden 151 3 181 28 624 12 188 3688 — — Styrelsen f. Gbgs stads hantverksbyggnad 2 15 5 5 — — 1 Nykterhetsnämnden 11 246 7100 97 3 I 1 Styrelsen f. gymnastik- och exercishuset 2 6 11 II — 1 Summa 553 9 553 56 785 17 968 6 171 191 172

1 Häri ingå icke av stadsfullmäktiges sekreterare utanför protokollet avlåtna skrivelser, vartill komma av ordföranden utanför protokollet verkställda remisser. Deras antal voro för år 1921 100.

* Till kontoret enligt registraturet ankomna handlingar (ej räkningar, dessa utgjorde år 1921 26,466).

3 Då utgående protokollsutdrag, som lämnas endast undantagsvis och ytterst sällan, i regel ej registreras kan uppgift därå ej meddelas.

4 Häri ingå ej skrivelser till någon stadsfullmäktiges beredning.

8 Här äro ej medtagna yttranden i ärenden, som tillhöra stadsfullmäktiges avgörande, men begärts av och avgivits till drätselkammaren. Antalet av dessa är 6.

• Häri ingår icke det stora antal expeditioner till Kungl. Socialstyrelsen, arbetsförmedlingsinspektören m. fl., som, delvis i samråd med ordföranden, expedieras av föreståndaren.

7 Oberäknat skrivelser och remisser till Föreningen Skyddsvärnet samt cirkulärskrivelser till nykterhets- nämnderna i länet.tande föreskrifter beträffande sättet för till- och avsättning, daglig tjänstgöringstid, naturaförmåner, ålderstillägg, semester och tjänstledighet m. m. De ordinarie befattningshavarne äro tillerkända pension enligt särskilda av stadsfullmäktige antagna bestämmelser, vilka dock för närvarande äro av mera provisorisk natur i avvaktan på en tilltänkt revision av den allmänna lönestaten. Beträffande denna revision har från befattningshavarnes sida framförts ett flertal önskemål, däribland om antagandet av en s. k. förhandlingsordning till tryggandet av befattningshavarnes rätt att deltaga i behandlingen av förekommande löne- och pensionsfrågor.

Avlöningarne för de extra ordinarie tjänstemännen bestämmas såsom regel av den styrelse, hos vilken vederbörande är anställd, allt naturligtvis inom ramen av de av stadsfullmäktige för ändamålet lämnade anslag. Beslut i sådan lönefråga må dock ej av styrelsen fattas, förrän styrelsen inhämtat yttrande i ärendet av lönenämnden, och får styrelsen ej fatta beslut i strid med nämndens hemställan, innan nämnden beretts tillfälle att genom en eller flera representanter vid sammanträde med styrelsen framhålla sina synpunkter i frågan. Jämväl för de extra ordinarie tjänstemännen finnas fastställda vissa allmänna bestämmelser om rätt till arvode under

tjänstledighet, om rätt till semester m. m., givetvis upptagande något mindre förmåner än dem, som tillkomma de ordinarie befattningshavarne.

Ett förhållande, som i viss mån torde vara för vår stad eget, torde slutligen i detta sammanhang böra beröras. Jag syftar härvid på den ordning, som sedan äldsta tider varit rådande i avseende å sättet för de kommunala ärendenas behandling inom de olika styrelserna. Denna ordning är följande: Innan ett ärende företages till avgörande inom en styrelse, remitteras detsamma för utredning till den chefstjänsteman, inom vars förvaltningsområde ärendet närmast faller. Denne tjänsteman har därvid ej blott att införskaffa samtliga för ärendets bedömande erforderliga faktiska upplysningar, utan även att å tjänstens vägnar avgiva förslag till beslut i den föreliggande frågan, ett förslag, som självfallet ej plägar av styrelsen frångås, med mindre synnerligen starka sakskäl därtill giva anledning. En följd av denna chefstjänstemännens rätt och skyldighet att avgiva förslag till beslut i det föreliggande ärendet är den, att dessa tjänstemän anses hava full och oinskränkt yttranderätt i styrelserna och även, dock endast i vissa bestämda fall, rätt att till protokollet anteckna sin från besluten eventuellt avvikande mening.En återblick på den av mig lämnade redogörelsen för den nuvarande organisationen av den kommunala förvaltningen giver vid handen, att drätselkammaren med dess båda avdelningar i viss mån är en centralpunkt inom förvaltningsorganisationen, där förvaltningens trådar löpa tillsammans. Men man kan därför ej tala om någon efter mera bestämda linjer genomförd koncentration av förvaltningen här i staden, Tvärtom äro vid drätselkammarens sida ställda ett stort antal särskilda, fullt självständiga styrelser, av vilka åtskilliga omhänderhava skötseln av kommunala verk av omfattande proportioner och av stor betydelse för de kommunala finanserna. I viss mån motväges dock denna decentralisation av det intima samarbete, som i ärenden av gemensam beskaffenhet alltid är förhanden mellan den vid de olika verken anställda tjänstemannapersonalen, och någon mera nämnvärd olägenhet av det relativt stora antalet styrelser har därför åtminstone hittills icke blivit förspord.

FÖRTECKNING

över ledamöterna i Göteborgs stadsfullmäktige åren 1863—1923. (Titlar etc. angivas efter förhållandet vid vederbörandes första inval.)

Grosshandlanden C. Fr. Wærn. Ordförande 1863—1870. 1863—1870.

Grosshandlanden J. J. Ekman. Vice ordförande 1863—1870. Ordförande 1871—1887. 1863—1887.

Grosshandlanden J. J:son Dickson

1863—1868.

Grosshandlanden Olof Wijk. Ordförande 1888—1897. 1863—1898.

Grosshandlanden C. O. Kjellberg

1863—1882.

Vice häradshövdingen, dispachör M. Th. Berger. Vice ordförande 1871—1887.

1863—1887.

Med. doktorn Charles Dickson

1863—1882.

Handlanden A. Kobb 1863—1882.

Grosshandlanden F. F. Frisell

1863—1866.

Handlanden A. N. Wickman

1863—1866.

Handlanden Julius Lindström

r863—1888.

Grosshandlanden C. E. Billqvist

1863—1866.

Postdirektören G. Améen

1863—1864.

Grosshandlanden Sven Renström

1863—1869.

Grosshandlanden Ed. Magnus

1863—1878.

Grosshandlanden J. Elliot 1863—1878. Handlanden o. fabrikören J. A. Boman

1863—1866.Skomakaremästaren o. handlanden L.

J. Wedelin 1863—1869.

Grosshandlanden A. W. Lewgren

1863—1868.

F. d. handlanden E. G. Lindström

1863—1865.

Grosshandlanden P. W. Malm

1863—1865.

Byggmästaren P. J. Rapp 1863—1874.

Grosshandlanden B. E. Dahlgren

1863—1864.

Sadelmakaremästaren Ol. Olsson

1863—1865.

Apotekaren J. G. Cavalli 1863—1868.

Grosshandlanden C. J. Brusewitz

1863—1890.

Grosshandlanden, konsuln Wilh. Röhss. Tillfällig ordförande i mars 1896.

1863—1898.

Boktryckaren S. A. Hedlund

1863—1891.

Juris kandidat A. Philipsson

1863—1878.

Grosshandlanden J. E. Levisson

1863—7898.

Grosshandlanden, konsuln C. G. Prytz

1863—1891.

Handlanden Andreas Jonsson

1863—1868.

Brukspatron W. Gibson 1863—1865.

Grosshandlanden James Dickson

1863—1866.

Överstelöjtnanten A. af Petersens

1863—1867.

Lektorn F. T. Blomstrand 1863—1866.

Översten C. N. Berg 1863—1868.

F. d. sjökaptenen, friherre H. Fleet-wood 1863—1868.

F. d. apotekaren A. H. Grén

1863—1866.

Med. doktorn F. A. Ekström

1863—1866; 1869—1876.

Professorn E. von Schoultz 1863—1868. Grosshandlanden O. Dickson

1863—1868.

Grosshandlanden S. Warburg

1863—1869.

Handlanden L. H. Lamberg

1863—1872.

Snickaremästaren A. Bark 1863—1864. Grosshandlanden C. D. Lundström

1863—1876.

Grosshandlanden E. Willerding

1863—1866.

Majoren A. L. Reuterskiöld 1863—1880. Grosshandlanden D. O. Francke

1863—1879.

Grosshandlanden, konsuln J. C. E. Boije

1863—1867.

Grosshandlanden, konsuln O. Ekman

1865—1880.

Vice häradshövdingen A. Greiffe

1865—1868.

F. d. handlanden G. Lundgren

1865—1876.

Målaremästaren C. J. Ahlin

1865—1882.

Lektorn E. S. Fagerberg 1865—1874. Lotsdistriktschefen, frih. A. R. Leuhusen

1865— 1868.

Lantbrukaren Joh. D. von Holten

1866— 1886.

Försäkringsagenten C. M. Nyström

1867— 1869.

Med. doktorn El. Heyman 1867—1874. Grosshandlanden H. Frisell 1867—1870. Handlanden Lorens Lundgren

1867—1878.

Grosshandlanden J. W. Wilson

1867—1886.Handlanden D. C. Svensson 1867—1874. Rektorn A. O. Heurlin 1867—1898.

Handlanden Carl August Andersson

1867—1874.

Rektorn G. R. Dahlander 1867—1870. Handlanden F. O. Strömman

1867— 1872.

Segelsömmaren M. F. Reffler

1868— 1872.

Varvsägaren Adolf Randgren

1868—1871.

Direktören J. N. Söderling 1868—1872. F. d. sjökaptenen, handlanden J. F.

Strömberg 1868—1874; 1879—1890. Skeppsfourneraren J. W. Rilljeqvist

1868—1874.

Organisten J. P. Rindell 1868—1886. E. o. kanslisten J. N. Dahlström 1868. Ritteratören A. Krook 1868—1882.

Handlanden Conrad Hamberg

1868— 1874.

Rektorn C. F. Winkrans

1868— 1874; 1879—1894.

Handlanden M. T. Warmark

1869— 1872; 1881—1888.

Grosshandlanden P. Hammarberg

1869— 1888.

Fabrikören C. F. Wahlgren 1869—1880. Kaptenen m. m. A. G. von Holten

1869.

Grosshandlanden R. G. Bratt

1869—1898.

Fabrikören P. Fiirstenberg 1869—1890. Grosshandlanden C. Hellstenius

1869—1884.

Fabrikören J. A. Mellgren 1869—1872. Grosshandlanden Ed. Delbanco

1869—1884.

Grosshandlanden Edv. Heyman j:r

1869—1876.

Kopparslagaren H. Pettersson

1869—1884.

Kaptenen D. Odelstjerna 1870—1874. Fabrikören D. Robertsson 1870—1874. Stadsmäklaren Jac. Dahl 1871—1888. Bankdirektören Th. Mannheimer

1871—1876; 1882—1894.

F. d. handelsbokhållaren Eskil Fåhræus

1871—1884.

översten F. R. Carlsohn 1872—1874. Kaptenlöjtnanten m. m. J. E. Gadelius

1873—1884.

Vice häradshövdingen Fr. Almén

1873—1880.

Prosten teol. d:r S. C. Rindskog

1873—1886.

Grosshandlanden M. Bergman

1873— 1876.

Fil. doktorn Ph. Reman. Vice ordförande 1888—1904.

1873—1876; 1878—1905. Grosshandlanden Gabr. Heyman

1873—1876; 1879—1894. Grosshandlanden T. W. Tranchell

1874— 1883.

Majoren R. A. Rindgren 1875—1882.

Rektorn S. R. Sjöblom 1875—1884.

Kaptenen C. G. Hjärne 1875—1881.

Fabrikören James Keiller 1875—1906. Instrumentmakaren J. G. Malmsjö

1875— 1878.

Med. doktorn Ernst Salén 1875—1884. Snickaren Ferd. Widell 1875—1894.

Grosshandlanden Sten Helling

1875—1878.

Handlanden F. Z. Stenhoff 1875—1882. Handlanden Axel Rilljeqvist

1875—1906.

Tullförvaltaren, överinspektören W. Rieberath 1875—1878.Stadsmäklaren Olof Melin 1877—1904.

Lotsdistriktschefen C. W. B. J. Forsell

1877—1882.

Översten P. Melin 1877—1892.

Med. doktorn Rob. Fries 1877—1880.

Grosshandlanden Barth. Dahlgren

1877—1892.

Friherre W:m Fleetwood 1877—1880.

Fil. doktorn, rektorn N. A. Johanson

1877—1896.

Grosshandlanden F. Hollender

1877—1884.

Grosshandlanden M. E. Falck

1878— 1902.

Handlanden, juris kand. Josef Andrén

1879— 1892.

Förste stadsläkaren A. F. Kullberg

1879—1882.

F. d. konsuln Ed. Boije 1879—1891.

F. d. handlanden Joh. Nilsson

1881—1888.

Handlanden T. Simmingsköld

1881—1888.

Kaptenen F. A. Ullén 1881—1885.

Handlanden O. F. Larsson 1881—1896. Vice häradshövdingen K. Friman

1881—1899.

Handlanden Erik Wijk 1882—1908.

Ingeniören C. A. Möller 1883—1898.

Konsuln Ad. Meijer 1883—1893.

Handlanden Max Malm 1883—1886.

Med. doktorn Gustaf Ljungberg

1883—1894.

Assuransdirektören Axel Appelberg

1883—1906.

Handlanden Emil Fischer 1883—1906. Smedförmannen C. F. Samuelsson

1883—1894.

Överstelöjtnanten H. Pripp

1883—1894.

Professorn E. A. Wijkander. Ordförande 1898—1909. 1883—1909.

Grosshandlanden Ivar Wærn

1884—1906.

Assuransdirektören O. N. Liljegren

1884— 1890.

Arkitekten Adrian Peterson 1885—1904. Förste stadsläkaren E. Almquist

1885— 1891.

Tullvaktmästaren J. F. Sandbäck

1885—1888.

Skeppsklareraren Ad. Florell

1885—1900.

Grosshandlanden August Carlson

1885—1904.

Folkskolläraren A. Henriksson

1885—1891.

Majoren J. C. Bratt 1886—1891.

Kollegan O. F. Benzer 1886—1891.

Handlanden P. A. Hagberg 1887—1902. Varvsdisponenten G. D. Kennedy

1887—1898.

Redaktören Mauritz Rubenson

1887—1899.

Maskindirektören F. V. H. Pegelow

1887— 1899.

Handlanden Otto B. Bolm 1888—1908. Handlanden Harald Sternhagen

1888— 1907.

Fil. doktorn Fr. Åkerblom 1888—1901. Handlanden Aug. Röhss 1889—1900. Handlanden James Hammarberg

1889— 1896.

F. d. hovrättsassessorn, häradshövdingen Chr. L- Hessle 1889—1906.

Skomakaren T. Torstensson 1889—1908. Vice häradshövdingen Ernst Bring

1889—1896; 1899—1902.Apotekaren Rob. E. Euhr 1889—1905. Disponenten J. A. Waller. Vice ordförande 1905—1906. 1891—1906.

Med. doktorn F. Belfrage 1891—1902. Stationsinspektoren G. Torstensson

1891—1910.

Handlanden B. Hedgren 1891—1910.

Handlanden Johannes Johansson

1891—1896.

Kaptenen, navigationsskoleföreståndaren J. M. Lagerwall 1891—1900.

Översten, greve J. R. Hamilton

1891— 1897.

Kamreraren Herman Gedda 1891—1912. Assuransdirektören Max Olbers

1892— 1898.

Professorn Ernst Carlson 1892—1904. Med. doktorn F. E. von Sydow

1892—1908.

Handlanden John W. Svalander

1892— 1906.

Ingeniören A. J. Atterberg 1893—1919. Vice häradshövdingen Algot Carlander

1893— 1900.

Handlanden George Murray

1893—1896.

Folkskolläraren G. Johnsson

1893—1912.

Handlanden Oskar Hasselblad

1893— 1902.

Handlanden Johan Wilhelm Bratt

1894— 1906.

Handlanden Harald Earsson

1895— 1898.

Med. doktorn Carl Eamberg

1895—1910.

Bleckslagaren S. E. Olsson 1895—1910. Handlanden August Koch 1895—1911. Handlanden K. G. Karlsson. Ordförande 10 / 4 1919—1922. 1895—-1922.

Byggmästaren Nils Anderson

1895—1898.

Handlanden Emil Collin 1895—1910. Handlanden J. A. Hertz 1896—1912. Skeppsredaren John E. Olsson

1897—1912.

Apotekaren A. R. Kihlström

1897—1904.

Komministern R. W. Conricus

1897— 1907.

Handlanden Gustaf Boman. Vice ordförande 1910—1917. 1897—I9I7-

Handlanden E. Virgin 1897—1904. Handlanden Peder Wærn 1898—1912. Handlanden P. Em. Eithander

1898— 1904.

Handlanden A. F. Eybeek 1898—1908. Vice häradshövdingen Bernt Drakenberg

1898— 1922.

Ingeniören Gustaf Ekman 1899—1910. Direktören Albert Montgomery

1899— 1904.

Eektorn A. E. Söderblom 1899—1918. Rektorn Rudolf Röding 1899—1910. Handlanden Wilh. Henriques

1899—1914.

Kamreraren Oskar Berg 1899—1914. Kontorschefen C. Hj. Setterberg

1899—1910.

Konsuln Carl August Kjellberg

1899—1914.

Direktören Ernst Andrée 1900—1910. Ångbåtsredaren Dan Broström

1901—1916.

Handlanden Axel Carlander. Vice ordförande 1907—1909. Ordförande 1910 —3i/3 1919. Ordförande 1923—

1901—1919; 1923—-Handlanden Herman Hartvig

1901—1912.Lektorn P. G. Laurin 1901—1908.

Vice häradshövdingen Otto Mannheimer

1902— 1919.

Förste stadsläkaren K. J. Gezelius

I9°3—1910.

Bagaremästaren J. A. Sellström

1903— 1907.

Arkitekten C. F. Ebeling 1903—1910. Handlanden C. E. d’Orchimont

1903—1913.

F. d. sjökaptenen H. Wetterström

1903— 1914.

Med. licentiaten Manne Bergengren

1904— 1914.

Byggmästaren F. O. Peterson

1905— 1912.

Majoren N. G. T. Åhlund 1905—1916. Handlanden Carl M. Blidberg

1905—1912.

Handlanden Knut J:son Mark

I9°5—1912; 1915—1918. Handlanden Olof E. Melin 1905—1919. Arkitekten Eugen Thorburn

1905—1912.

E. o. hovrättsnotarien O. E. Mellgren

1905—

Kaptenen John Nyström 1905—1910. Kontorschefen Ernst Hanson

1905—1913.

Snickaren N. H. Lindholm. Vice ordförande IO/4 1919— 1906—

Handlanden K. E. Hasselblad

1907—1910.

Brevbäraren L. Lindskog 1907—1914. Häradshövdingen Ivar Ernberg

1907—1910.

Handlanden A. O. Wilson 1907—1912. Handlanden Bernh. Florén. Vice ordförande 1918—3I/3 1919. 1907—1919. Kyrkoherden P. Rydholm 1907—1914.

Ingeniören S. Reuterskiöld 1907—1919. Pastorn Fritz Liisch 1907—1911.

Boktryckaren Otto Eländer 1907—1914. Handlanden Birger Jansson 1907— Skeppsredaren Wilh. R. Lundgren

1908— 1914.

Överläraren J. Ohlander 1909—1919. Bankdirektören Johan Lilliehöök

1909— 1911.

Advokaten Henrik Almstrand 1909— Handlanden C. P. Ekman 1909—1912. Kammarskrivaren Herman Jacobsson

1909—1919.

Byggnadsinspektören August Nilsson

1909— 1911.

Handlanden Herman Kunze 1910—1920. Fängelsedirektören F. L. Almén

1910— 1914.

Smedmästaren Albin P. Larsson

1910— 1919.

Skolföreståndarinnan Frida Hjertberg

1911—1914; 1919—

Seminarieföreståndarinnan Thyra Kullgren 1911—1912.

Målaren Lars Lundgren 1911—

Juris doktorn Joh. C. Lembke

1911— 1914.

Polisöverkonstapeln J. A. Syren

1911—1918.

Underofficeren K. Gutke 1911—1922. Skräddaremästaren Bror Adrian Andersson 1911—1914.

Handlanden Carl Josef Ekman 1911— Tapetseraren F. L- Dahlberg

1911—1920.

Redaktören Gustaf Blom 1911—

Överläraren Per Holmén

1911—1918; 1919—1920.

Handlanden Johan Alfr. Cornér

1911—1914; 1921—1922.Distriktschefen Gustaf Allan

1911— 1913.

Fil. doktorn Sigurd Hansson 1911—

Komministern Karl Ahlberg 1911—-

Handlanden Mille Nilsson

1912—1916; 1918—1919. Handlanden Gösta Lindström

1912— 1914.

Snickaren Dars Nilsson 1912—1922.

Läroverksadjunkten A. B. Öberg

1913—

Ekonomichefen C. G. Lillieros

1913— 1918.

Handlanden Albert Malmgren

1913—1916.

Rektorn Robert Rådman 1913—1919. Poliskonstapeln Ivar Arén 1913—1919. Professorn Karl Dahlgren 1913—1920. Distriktsläkaren Robert Hålén

1913—1916.

Ombudsmannen J. A. Höglund

1913—1915.

Folkskollärarinnan Anna L. Lessel

I9I3—I9I9-

Lokomotivföraren A. V. Carlsson

1913—1920.

Ombudsmannen Erik Sandblad

I9I3—I9I9-

Byggmästaren Leander Johansson

1912—1918; 1921—

Styckjunkaren S. Bohman 1913—1914. Handlanden Olof Almström 1913—1919. Direktören Victor Forshell 1914—1918. Expeditionsföreståndaren Axel Dahlström 1915—

Sockerbruksarbetaren Albert L- Börjesson 1915—

Handlanden Hjalmar Wijk 1915—1919. Konsuln Fritz Sternhagen 1915—1918. Kaptenen Arthur Asplund 1915—1918.

Stationskarlen Johan Albin Lundin 1915. Inspektoren Anders Nylén 1915— Målaren Albert Holmberg 1915—1920. Maskindirektören D. O. Silfverstolpe

1915—

Professorn Vilhelm Lundström

1915—1918.

Handlanden Fredrik W. Forsberg

i9I5—i9i8-

Handlanden Herman Claesson 1915— Handlanden Ernst Roberg 1915—1922. Direktören Hugo Hammar 1915—1919. Järnsvarvaren Knut Johansson 1915— Målaren Karl Alfred Jonzon

1915—1918.

Korkskäraren Hugo Larsson 1917— Redaktören Algot Törnkvist

1917—1920.

Expeditören G. A. V. Dahlin 1917— Fru Nelly Göransson Thiiring

1917—1920.

Sjökaptenen Aug. D. Carlsson

1917— 1918.

Fröken Svea Brunius 1918—1919. Handlanden Albin Reinhold Hillberg

1918— 1920.

Linjeförmannen Josef Nilsson

1919— 1922.

Bankdirektören Axel Fromell 1919— Handlanden Carl Ekman I/i—3I/319I9— Övermaskinisten Bror Bergqvist

1919—1922.

Expeditören Axel Andersson 1919— Målaren Abraham Johansson 1919— Stationsförmannen Carl Wilhelm Oskar Höglund 1919—1922.

Plåtslagaren Birger Nikander Niklasson

1919—

Ingeniören James Sandberg

1919—1920; 1923—Charkuteriföreståndaren Henry Johansson 1919—

Folkskolläraren Johan Lindqvist 1919— Fru Josefina Roswald 1919—1920. Spårvägskonduktören Carl Rickard Carlsson 1919—

Redaktören Hakon Wigert-Lundström

1919—1920.

överläkaren Sven Johansson

1919— 1922.

Kontoristen Carola Karlsson 1919—1922. Möbelsnickaren Jens Nielsen 1919—• Fru Bertha Burman-Andersson 1919— Professorn Malte Jacobsson 1919— Med. licentiaten C. O. Forselius 1919— Lektorn N. G. Wimarson 1919—1920. Professorn Helge Almquist 1919— Cigarrsorteraren Axel Eliasson 1919— Direktören Einar Carlbring 1919— Redaktören Emil Rosén I9I9—

Galvanisören Johan Arvid Haglund

1919—

Sjökaptenen August Nilsson 1919— Direktören Erland Erlandsson 1919— Fru Maria Nystrand 1919—1922. Fabrikören E. Henrikson 1919—1920. Tapetseraremästaren Sven Håkansson

1920— 1922.

Järnarbetaren Thure Wilhelm Hagvall

1920—

Lektorn Edgar Sjödahl 1921—

Svarvaren John Henrik Lind 1921—1922.

Stuveriarbetareförmannen Johan Theo-

dor Wallin 1921—

Arkitekten Sven Steen 1921—

Fru Emma Amalia Åkerman 1921— Kontorschefen Carl Rybergh

1921—r/2 1923. Ingeniören A. J. Eduards 1921—

Ingeniören Hakon Leffler 1921—1922. Typografen Hjalmar Hugo Höglund

1921—

Kassören F. J. Moberg 1922—

Stationskarlsförmannen H. Andersson Wallin 1922—

Sjukbesökaren Ernst G. Kristensson

1923—

Folkskolläraren Leonard Fröberg

1923—

Järnarbetaren Anders J. Skoglund

1923—

Folkskollärarinnan Sofia Svensson

1923—

Direktören Aug. Åkesson 1923—

Kontoristen Martin Andersson 1923— Kontorschefen F. G. Almskog 1923— Sågverksarbetaren Viktor Svensson

1923—

Spårvägskonduktören Curt L. Larsson

1923—

Navigationsskoleföreståndaren, kaptenen Alex. Thore 1923—

Expeditören J ohn Lennart Gustafsson

1923—

Göteborgs magistrat och rådhusrätt samt tillhörande verk Av J.

BORRIE

Den äldsta författningen

SEDAN de svenska stadssamhällena vid Göta älvs mynning förstörts i det krig med Danmark, vilket slöts genom freden i Knäred 1613, och konung Gustav II Adolf beslutat att i deras ställe vid älvmynningen uppbygga ett nytt Göteborg, utfärdade han i mars 1619 »interims»- privilegier för den nya staden. Däri utlovades bl. a., att stadens borgare icke allenast skulle få njuta stadslagen till godo utan ock »andra friheter och privilegier, som Nylöse av framfarne konungar gifne och bebrefvade äre; men efter några få punkter i Göteborgs (det hisingska) privilegier för denna tids lägenhets skull måste förändras, då vele Vi låta dem öfverse och denna Vår stad tillämpa, så att dess borgare bemälte Göteborgs gamla privilegier också till godo njuta skole».

Den 4 juni 1621 utfärdade Gustav II Adolf på svenska och tyska språken sitt privilegium i 37 artiklar för det nya Göteborg. Dess stadganden i de ämnen, som skola beröras i denna uppsats, nämligen sammansättningen av stadsstyrelsen eller magistraten ävensom domstolsorganisationen samt dessa inrättningars verksamhet, voro i allt väsentligt hämtade från Karl IX:s privilegier för det hisingska Göteborg samt avveko avsevärt från den av Gustav Adolf nyss förut eller 1618 ånyo till allmän efterrättelse upplivade stadslagen och stodo ej heller i överensstämmelse med den 1619 utfärdade stadgan om städernas administration och uppkomst i riket. I de delar, varom nu är fråga, innehåller 1621 års privilegium följande.

Sedan i inledningen erinrats, hurusom det av konung Karl IX grundade Göteborg blivit »injuria temporum alldeles ruineradt och förstör dt» och attsyftemålet vore att samma stad ånyo uppbygga och till en köp- sjö- och handelsstad förfärdiga låta, stadgas för det första, att den nya staden »skall heta och kallas Göteborg och hädanefter med vårt rikes infödde jämväl nederländske och andre nationer, handteringar och handtverkare bebos och däruti handlas och vandias», varefter bestämmes om stadens vapen och sigill samt förmäles om de donationer, varmed staden benådas, och förmåner i fråga om skatter till staten, tull, myntningsrätt och annat, som förunnas densamma.

I punkterna 9, xo och 11 innefattas stadganden om stadsstyrelsen, och lyda de sålunda1:

»9. Emedan jämväl för all tid de bästa och härligaste författningar lätteli-gen förfalla, om icke rätt och rättvisa bjuder varandra hjälpesam hand, alltså vilje Vi, att sedan genom Guds nådiga välsignelse och befrämjande staden af infödde, nederländske och andre invånare till något antal borgerskap sig Uti Göteborg bofast ned ersatt och en hvar med egne tomter och hus därstädes blifvit försedde, så skola efter vederbörlig denomination, som de fläste rösterna inlägga, fem och tjugo fridälskande, skickelige, välbemedlade och i synnerhet därtill qualificerade personer af ärlig börd och härkomst, jämväl en den andre intet närmare än i tredje led skyld och forvandt, till Höga General Stads-Råd ordineras och väljas, hvilka efter aflagd vederbörlig rådsed, som de förut Oss och staden skola göra, så länge de lefva och borgare blifva, samma stånd och ställe bekläda skola.

Men där någon af rådet sin burskap uppsäga skulle eller eljest med döden afgå, uti dess ställe må en annan lika qualificerad person af borgerskapet utan Vår ansökning alltid antagas med uttryckeligt reservat, att den och de, som uppsäga sin borgareed och sitt domicilium till en annan ort således transferera, att han sig skrifteligen förut reverserar emot Oss och Vårt rike som ock Vår stad Götheborg hvarken i ord eller gerning, uppenbar- eller hemligen icke vara sinnad att handla; och skall således i sådant fall sine inom och utom staden liggande egendomar och gods till sin medborgare försälja.

10. Till iakttagande af vår Konungsliga höghet, reputation och regalier, när stadsrådet sålunda blifvit koradt och kesadt, skall Oss utaf rådet trenne invånare utaf Adel och trenne välbesutne, förståndige personer utaf borgerskapet presenteras, utaf hvilke Oss skall stå fritt att utvälja en Burg-Grefve, hvilken vi ibland dem skickelig befinne, den der Oss och staden skall aflägga sin verbör-liga ed, in forma så, som Wi då kunna vara omtänkt honom föreskrifva.

11. Och på det desto bättre god ordning må uppehållas och i framtiden en bestän-

1 Efter »Samling af Götheborgs Stads Privilegier med därtill hörande Handlingar, Tryckt genom Stadens Äldstes Föranstaltande År 1783».dig politie stadgas, skall ock bemälte höga Råd Oss hvarje gång efter deras godtfinnande af deras medel sju eller fem gode qualificerade personer denominera, hvar-af Vi vilja utvälja trenne till Borgmästare, hvilka så väl uti politiske, somstads-och laudtegendomsmål, räntor och alle andre stadens inkomster skola göra god ordning och redo, och skola Borgmästarne icke längre än ett år blifva och vid dess slut tvenne förändras men den tredje och siste sedermera det andra året con-tinuera eftersåsom samma Borgmästare skola oss när Vi äro personligen närvarande eller i vår frånvaro för vår Burg-Grefve jämte Stads. Rådet i verket af-lägga vederbörlig ed i förmågo af deras stads lagar och constitutioner.»

Till jämförelse erinras, att den av Gustav II Adolf år 1618 till efterrättelse föreskrivna allmänna stadslagen innehöll, att borgmästare skulle vara fyra svenske män, och rådmän tjugofyra, svenske och ej utländske. Burggreveämbetet förekom ej i stadslagen utan motsvarades där av den ämbetsman, som benämndes fogaten (fogden).

I fråga om domstols- och exekutionsväsendet meddelades föreskrifter huvudsakligen i privilegiernas 15 t. o. m. 19 punkter, så lydande:

»15. Och som Vi intet hellre se, än att staden Götheborg uti dess commerce och handel florerar, alltså vilje Vi likaledes icke mindre att in administranda justitia och hvad därtill hörer densamma väl förses måtte, därföre bjude Vi, att i anledning af 9 art. i dett aprivilegio ett lofligit Råd utan någens gensago härigenom absolute skall äga makt utaf Rådet och menige man, eller ock ifrån deras land, sju välförfarne besutne discrete Schöffen att välja, hvilka likaledes allenast ett år blifva skola och till sådant ämbete sollemniter beedigas, men efter årets slut ombytas, så att trenne afgå, men efter det följande året deras offi-cium, med andre fyras tillordnande, continuera och skall således framgent alltid därmed förhållas.

16. Schöffenämbetet skall såväl i civil- som criminalsaker öfver borgarne uti Götheborg och dess jurisdiction underliggande lands folk rätt och rättvisa i följe af allmänna stadslagen och constitutioner, som Vi dem af besynnerlig nåde i framtiden vilje meddela och på deras stad dirigera samt in defectum illius så-vilda samma intet rätt och uttryckeligen utstakar, i kraft af sunda förnuftet, all-männe Kejserlige, Nederländiske och andre lagar med godt samvete utan några affecter eller fåfängelige omsvep, i förmågo af deras aflagde ed ofördröjeligen administrera likaledes uti civilibus emot dem, som inge borgare äro, active och passive, hvilka sig ratione negotiationis eller contractus & inscriptionis exe-cutive gjort förpliktade, vel quasi executive som ock in criminalibus och allehanda våldsamheter efter förnuftets och allmänna lagens anledning.

Men där a Nobilibus något våld eller blodiga gerningar ja ända intill någons lifs afhändande emot borgare eller främmande ske skulle, har Burg-Grefvenjämte Rådet därföre alltid på färsk gerning makt att skrida ad capturam och efter insänd grundeligen formerad casus Vår resolution ytterligare härutinnan afvakta, men i allt förbehålle Vi Oss och Våre efterträdande Konungar i Sverige Crimen Læsæ Majestatis, hvaröfver vår Burg-Grefve städse skall hafva ett noga öga och inseende.

17. Hvad således i stöd af Stadens constitutioner och allmänne Kejserlige och Nederländske Lagar såväl som förnuftige sedvänjor blifvit dömdt skall genast och inom tillbörlig tid vinna sin kraft och debito modo exequerat varda utan så är, att saken är appellabilis och uti vanlig laga tid därifrån till Oss och Vår Hof-Rätt inom åtta dagar appeleras, provoceras, så ock i revision emedlertid sökt varder; dock bjude Vi att ingen Appellation från nämnde Schöffen tillätes eller antages eller däröfver apostolos testimoniales utfärdas, utan saken, därom man tvistar, belöper sig öfver Ett Tusende Svenske Daler, i sådant fall blifver Apellation, jämväl revisiones och supplicationes hvarje parti gravatæ ovägerli-gen tillåtit, men huru och inom hvilken tid dylike interponerade Appellationes och Revisiones skola prosequerade varda, därom skall af Oss med nästa Vår stad Götheborg göras anordning, och måge likväl stantibus Appellationibus och Revisi-onibus, som lagligen interponerade och admitterade äro, sådane Sententiæ, som för Höga Rådet antingen retracterade eller ratificerade äro, Sub præstita cautione exequerade varda.

18. Såsom nu för alla tider utaf Svenske och Utländske Nationer Stadens Höga Råd och Landt-Råd så väl Schöffen och andre Ämbetsmän på landet och i staden äro till att förordna och utvälja, alltså bjude och vele Vi härigenom, att alle råds- och landsprotocoller, domar, stadsens och Schöffens böcker, instrumenta och notarial förvaltning såväl som allehanda ingrossationes skola uti Svenska och Nederländska språken afhandlade, skrifne, ingrosserade, protocollerade och utgifne varda; därföre skall Rådet tvenne Syndicos eller Secreterare härtill hålla, den ene som uti det Svenska och den andre som uti Nederländska språket finnes öfvade och forfarne vara.

19. Ingen borgare skall draga den andre, så framt både uti Götheborg äro boende, för främmande domstol i synnerhet för sitt egit eller hälst hvarjes tillmäle skull, utan städse söka sitt competens forum active och passivæ för Göteborgs Burg-Grefve, Borgmästare, Rådmänner och Schöffen uti Götheborgs Stad och afvakta därstädes utslag uti saken och executionen till fullo, men eljest där en Götheborgare kärar till en annan, som annorstädes är boende eller om samma sak vore för annan domstol förut anhängig gjord, följer man billigt härutinnan som eljest de allmänna lagar och öflige sedvänjor.»

I punkten 34 stadgas, att göteborgarne skulle i andra rikets städer uti rättegångssaker och handlingar tillgodonjuta sin egen stadsrätt samt återigen andra städer och invånare likaledes och vice versa i Göteborg och för dess domstolar tillgodonjuta deras stads- och landsrätt.Om konkursförfarande samt gäldenärers insolvens meddelas i punkterna 20 och 21 bestämmelser, som i detta sammanhang äro ägnade att intressera. Desamma hava följande lydelse:

»20. Som det ock ofta händer bland handels- och köpmän, att någon af brist och således ludibrio fortunæ genom tillfällige, oförmodade och utan egit förvållande timade händelser fallera måste och kunde intet hålla sin nästa någon Credit, jämväl som oftast sker, att månge spela banqverott, som sitt goda motvilligt förslösat, desslikes mången vanartig människa jämväl ex proposito bedrager sine creditorer och spelar banquerott på det han således må komma till-accord och interim med åsidosättande af ära och samvete skändeligen bedrager sine creditorer och således med annat ärligt folks ägendom in- och utomlands otillåteligen riktar sig, alltså vele Vi, att alle de, som kunna förete sannfärdige bevis om deras oförmodade fall, måge tillåtas att accordera och quod major pars creditorum cum debitore concludat, sådant skall den minsta hopen jämväl bevilja och vare pliktige sine ulla prioritatis aut hypothecæ vel pignoris præ-rogativa. Mena ndre decoctores aliorum bonorum såväl som bedräglige falsanter och bankarupti, då deras bedrägeri är tydeligt och uppenbart, skola jämte dem, som till deras bedrägeri hulpit och derom haft kunskap, andre dylike ärelöse människor till exempel, efter Rådets förordnande och till följe af allt Folks Rätt, RiksStatuter, Constitutioner och bandets sedvänjor med allvarsamt straff utan åtskillnad ofördröjeligen beläggas.

2r. Om någon innan vunnen Burskap sin ägendom genom tillfällig olycka antingen till sjös eller eljest blefve förlustig, så att han intet kunde hålla sin Credit, den eller desamme skola för all emot dem därföre competerande krafd och lagligit tilltal hela tio åren vara befriade, utan så vore, att sådan gäld Oss, Vår Stad Götheborg, dess band och andre Vårt Rikes undersåtare concernerade, men efter de tio årens förlopp må gäldenären billigt tilltalas och vara pliktig sin skuld att gälda.»

I övrigt må här anmärkas, att privilegiebrevet giver befogenhet för borgmästare och råd att »vid alla förefallande händelser upprätta politie förordningar och efter sakens beskaffenhet belägga alla förbrytelser med straff, tortur och fängelse», samt ålägger burggreven, borgmästare och råd att hava ett vakande öga på fattige änkor, fader- och moderlösa barn och vårda de omyndigas medel, att staden tillförsäkras rätt till danaarv, att invånarne tryggas mot confiskation, att borgmästare och råd äga frihet att giva lejd, att staden samt dess burggreve, borgmästare och råd äga pålägga ränta, tull och skatt m. fl. umgälder, och att »camererarne och the-saurii, vågmästare, accismästare och officerare jämte betjänte» skulle årli-gen på en viss dag för borgmästarne i burggrevens närvaro göra riktig redo oeh räkning för all deras uppbörd och utgifter, på det staden måtte vara säker om sine inkomster. Vidare foreskrives, huruledes staden oeh dess tillhörige land skulle »hållas och erkännas för ett omedelbart fullkomligt stånd och medlem» i riket och »på riksdagar och andra sammankomster och landsförsamlingar deras borgmästare och råd förskrivas och dess deputerade alltid förunnas och tillägnas sin session».

Så hade det blivande Göteborg fått sin första författning. Dess innehåll ådagalägger till fullo, vilken omfattande betydelse, som tillmättes den nya stadsanläggningen, och vilka stora förhoppningar, som knötos vid densamma. Detta framgår även av konungens omsorg att från början giva det nya företaget den bästa ledning genom att lägga denna i händerna på dugliga män. Under år 1621 hade han sålunda hitsänt den lärde juristen Johan Adler Salvius (sedermera riksråd, friherre och högtbetrodd diplomat, en av Sveriges fullmäktige i den stora västfaliska fredskongressen), att taga hand om de inflyttande främlingarne och tillsvidare administrera justitien. Denne efterträddes i november samma år av förre ambassadören doktor Jacob van Dijck i egenskap av kunglig kommissarie. Van Dijck, som till börden var holländare och gjort sig känd såsom en framstående rätts-lärd, hade under Karl IX kommit i svensk tjänst samt använts i diplomatiska värv, bland annat i Holland.

Det i privilegiebrevet föreskrivna stadsrådet och övrig administrationspersonal kunde av naturliga skäl till sitt fulla antal tillsättas först i mån av stadens tillväxt; och enligt van Dijck meddelad instruktion skulle tillsvidare tillsättas ett stadsråd, bestående av två eller tre borgare av dem, som inflyttat från Nya Uödöse, samt lika många utlänningar. Den 6 augusti 1622 anmälde emellertid van Dijck, att tretton rådsförvanter voro tillsatta.

1 Staden hade jämväl ett annat sigill från sitt första årtionde — likaledes bärande årtalet 1620 och tidigast känt från en handling av år 1624 — vars mittfigur lagts till grund för det av Göteborgs stadsfullmäktige den 1 mars 1923 fastställda stadsvapnet.

Fig. 47. Göteborgs stads äldsta sigill, av år 16201Stadsstyrelsen under 1600 talet

I februari 1624 besökte Gustav II Adolf sin nya stad och utfärdade då bland andra förordningar ett memorial för det nytillsatta Göteborgska stads-rådet, innefattande, att konungen funnit gott låta välja tolv rådmän, fyra svenske, tre tyske, tre nederländske och två skottar, som skulle förestå stadens regering, till dess höga rådet efter privilegierna »kunde fullkomligen satt varda», och att desse rådmän skulle presidera var sin månad samt den presiderande hava makt, när så behövdes, att sammankalla hela senaten. Rättskipningen skulle av senaten handhavas å rådstugan måndagar, onsdagar och lördagar och aldrig färre än fyra ledamöter sammanträda. Senare samma år ändrades bestämmelsen om presidiet sålunda, att tre av rådmännen, en svensk, en holländare och en tysk, förordnades till stadigvarande presidenter, av vilka en tre månader i sänder skulle föra ordet. Till dessa befattningar utsågos svensken Nils Börjesson, holländaren Jacob Hoef-nagel och tysken Michel Werler. Burggreveämbetet skulle förestås av van Dijck såsom kunglig commissarius. År 1626 erhöll van Dijck fullmakt såsom stadens burggreve.

Den 27 april 1639, då rikskanslären Axel Oxenstierna och riksmarsken Jacob De la Gardie vistades i Göteborg för att enligt uppdrag av drottning Kristinas förmyndareregering taga kännedom om »stadens tillstånd och villkor, justitiens administration, näring och vad mera därhos kommer i betänkande», utfärdade desse å drottningens vägnar och till den Kungl. regeringens bekräftelse en »instruktion och underrättelse» åt presidenterna och rådet, enligt vilken förordnades, att stadsstyrelsen skulle utgöras av burggreven, som »hennes Kungl. Maj:ts höghet och rätt företräder», tre presidenter och tolv rådmän. En av presidenterna skulle året omkring, ifrån Valborgsmässa till Valborgsmässa föra ordet i allmänna sammanträden, föredraga ärendena, giva resolutioner i hela rådets namn och förordna om exekution. Presidenterna och rådmännen fördelades till tre kollegier, vartdera bestående av en president och fyra »Colleganter», ett för inseende över »byggnader och intrader», ett för »justitiens administrerande» och ett för »commersiernas erhållande»1, varjämte meddelades föreskrifter om ärendenas fördelning och formella behandling.

Från denna tid började för stadsstyrelsen, som enligt Gustav II Adolfs

1 Enl. dåtida språkbruk = vidmakthållande, upprätthållande.förordnande år 1624 fört titeln »Conimissarius, presidenter och tillförordnade rådmän uti Göteborg» och sedermera i Kungl. brev och andra urkunder benämndes »Burggrefve, presidenter och råd», att omväxlande härmed användas beteckningen magistrat. Detta kan anses utgöra ett symptom bland andra, att önskvärdheten av stadens särställning icke längre framstod med samma styrka som tillförene. De utländska befolkningselementen fogades allt mer in i de svenska förhållandena och efter Brömsebro-freden hade stadens egenskap av Sveriges enda fria utfartsväg till Västerhavet upphört. Ehuru

tidsutvecklingen småningom medförde, att Göteborg blev en stad som andra städer i Sveriges rike, bibehölls dock länge stadsstyrelsens organisation i sina huvuddrag oförändrad, och i brev av den 15 april 1676 bekräftade konung Karl XI »Göteborgs stads välfångne privilegier, friheter och resolutioner, så att dess burggreve, presidenter, råd och menige borgerskap skole och måge obehindrade njuta och behålla allt det, som staden och menigheten till välfärd och bästa därutinnan författat och begripet finnes, efter deras rätta innehåll och förstånd såvida de icke löpa emot handelsordinationen av år 1617 eller andre fundamental riksens lag och stadgar».

Emellertid indrogs burggreveämbetet år 1683 och ett ledigblivet presidentämbete tillsattes icke. Då 1687 kommerspresidentsysslan blev ledig, tillsattes i stället en kommersborgmästare. Och den 18 september 1695 utfärdade Karl XI dels ny avlöningsstat för Göteborg, dels reglemente, varefter landshövdingen i Göteborg och Bohuslän samt borgmästare och råd i Göteborg hade att sig rätta angående stadens rättigheter, medel och inkomster, dels ock en mycket detaljerad instruktion för stadsbokhållaren i Göteborg, vilka författningar alla bära prägel av den store rikshushållarens sparsamhet om allmänna medel och hans krav på noggrannhet och kontroll vid deras handhavande. I enlighet därmed utgjordes magistraten av en justitieborgmästare, en handels- och politieborgmästare, fem rådmän studerade, och fem rådmän i handeln forfarne.

För en kort tid återupplivades sedermera de äldre bestämmelserna, nämligen genom den av konung Karl XII den 24 maj 1716 från huvudkvarteret Torpum i Norge utfärdade »confirmation på Göteborgs stads privilegier», i vars io:de punkt bestämdes, att stadens magistrat skulle bestå av en burggreve, tre presidenter, tre magistratens äldste, en præses i käm-nersrätten, nio rådmän, ävensom syndicus, sekreterare, notarius och ak-tuarius m. fl. tjänstemän, varjämte meddelades utförliga föreskrifter om magistratens tillsättande, rangställning m. m. Så skulle burggreven, presidenterna, syndicus och magistratens äldste förses med Kungl. fullmakt och hög rang samt alla magistratspersoner, så länge de sina ämbeten innehade, räknas för adel och njuta adliga privilegier och förmåner. Men denna stadsstyrelsens återupplivade glans blev ej långvarig. Redan den ii juni 1719 under drottning Ulrika Eleonoras regering utfärdades efter förslag av rikets ständer ny stat för borgmästare och råd i Göteborg, vilken stat var i det närmaste lika med 1695 års, varjämte förordnades, att staten skulle från början av år 1719 tillämpas och att magistraten hade i allt övrigt att rätta sig efter Karl XI:s reglemente av år 1695. Härigenom hade magistraten erhållit den organisation, som skulle komma att i sina huvuddrag bestå mycket lång tid framåt.

Vidkommande domstolsväsendets utveckling i Göteborg under detta första århundrade av stadens tillvaro må till en början erinras, att enligt den av Gustav II Adolf år 1618 ånyo till efterrättelse utfärdade stadslagen domsrätten utövades dels i rådstuvan av fogaten med borgmästare och rådmän, dels ock av en lägre domstol »ute å torgene», vilken bestod av tre ledamöter, en å konungens vägnar och två å stadens, och från vilken senare rätt kunde vädjas till den förra. Såsom förut angivits, skulle emellertid enligt 1621 års privilegier tillsättas en särskild underrätt i Göteborg, en schöffendomstol. En särskild underrätt har också varit i verksamhet, åtminstone i början av 1630-talet, från vilken tid vid densamma förda protokoll finnas i behåll, till en början avfattade på tyska språket. Den synes emellertid ej vunnit stadga, ty i en den 20 juli 1642 av drottning Kristinas förmyndareregering utfärdad förklaring uttalades, att justitiepresidenten och hans colleganter »icke skulle för sig allena komma låta de strider och tvister, som emellan en och annan kunna uppväxa, dem upptaga, skärskåda och avdöma, utan en underrätt i staden, som uti andra städer är bruk-eligt, skall ordineras och därtill deputeras en av var klass utav rådet med tvenne beskedlige män av borgerskapet, vilka allenast ett år därvid bliva skole, och andra året åter andra i deras ställe förordnas och tillsättas, och vad ifrån dem lagligen bliver per appellationem till överrätten devolveradt, skall inför samtliga magistraten upptagas, examineras och äntligen genomen definitivam sententiam avhjälpas och slitas». Denna kämnersrätt, vars ledamöter sålunda år för år ombyttes, blev enligt kungl. brevet den 21 juli 1720 förändrad till en ständig kämnersrätt med en præses och fyra ordinarie kämnärer, av vilka två borde vara studerade och lagfarue och de andre bägge måste vara kunnige i handelsväsendet till att giva behörig upplysning, när sådana mål forekomme. Med dessa befattningshavares tillsättning skulle förhållas på samma sätt, som med rådmän vore vanligt. Käm-nersrätten lämnades makt att själv exekvera sina domar under den ap-pellabla summan, i Göteborg 50 daler silvermynt.

Beträffande stadsstyrelsens underlydande tjänstemän innehöll, som förut nämnt, 1621 års privilegier, att rådet

skulle hålla två syndicos eller sekreterare, den ene för svenska språket och den andre för holländska. Det är ej känt, huru första tiden sekreteraregöromålen handhades, men 1629 tillsattes en syudicus, holsteinaren Daniel Dange, sedermera burggreve. Längre fram omtalas två sekreterare, en för svenska och en för tyska språket. Någon syndicus för holländska språket har veterligen ej varit i tjänst och detta språk har knappast kommit till användning i offentliga handlingar, utan ganska tidigt undanträngts av tyskan, som dock redan från början av 1640-talet upphört att vara protokollsspråk i staden. Rådet synes för övrigt den första tiden hava anställt tjänstemän och betjänte för de olika forvaltningsgrenarne i mån sådane funnos behövliga.

I 1695 års avlöningsstat upptagas förutom borgmästare och rådmän följande befattningshavare: en sekreterare, en kanslist, en medieus, en bokhållare (denna befattning tillmättes stor vikt och innehavaren skulle förses med konungens fullmakt), en notarius eller aktuarius vid rådstugan, en notarius vid kämnersrätten, en kassör, en vägare, en fiskal, ett stadsbud, en stadskvartermästare (förestod inkvarteringen), en överskult och en underskult (närmast motsvarande vår tids stadsfogdar), en hamn- och torgfogde, en båkvaktare (för uppsikt å Vinga båk), fem stadstjänare, en tiggarefogde, en tuktare och en skarprättare.

Under stadsstyrelsen lydde även stadsvakten. Redan Gustav II Adolf hade förordnat, ato på det borgerskapet icke med någon vakt måtte besväras, skulle från Sävedals härad utskrivas 48 knektar, vilka kunde komma till staden och hålla vakt. Vid indelningsverkets genomförande i häradet på 1680-talet ställdes till stadens förfogande 44 rotar, och soldaterna fråndessa hade att göra vakttjänst i staden, som bekostade deras beklädnad och avlöning under tjänstgöring.

Så länge burggreveämbetet bibehölls, tillsattes dess innehavare av konungen. Intill år 1640 tillförordnades också presidenterna av konungen och detta såvitt synes ofta utan föregående val. Sedermera stadgades, att magistraten och borgerskapet skulle till ledigt presidentämbete föreslå tre personer av rådet, bland vilka en erhöll kunglig fullmakt och installerades i ämbetet av magistraten. Till rådsmansämbete uppsattes av borgerskapet tre på förslag och den, som av magistraten erhöll de flesta rösterna, insattes såsom rådman.

Medan i äldre tider avlöningar till borgmästare och rådmän i städerna ofta ej voro bestämda till visst belopp och i allt fall obetydliga, bestämdes redan av Gustav II Adolf, att efter övervägande av stadens inkomster skulle upprättas och Kungl. Maj:ts ratifikation underställas en ordning över alla stadens ämbetsmäns och tjänares besoldning. Det är ej numera bekant, huruvida en sådan ordning blivit fastställd, men från 1650 års början ålades staden att av stadskassans meaei utbetala till vardera presidenten 700 och till syndicus 500 riksdaler. I stadens räkenskaper för 1673 upptagas bland andra avlöningar följande, samtliga i daler silvermynt: burggreven 750, äldste presidenten 1,350, två presidenter vardera 1,050 syndicus 982, tolv rådsförvanter å 250—712, tillhopa 4,022, en sekreterare 400, en sekreterare 200, tre notarier ä 150—300, tillhopa 750, stadsfiskalen 150, stadsbudet 100, skulten 100, underskulten 75, fem stadstjänare tillhopa 300 och skarprättaren 36. Enligt Karl XI:s avlöningsstat av år 1695 erhöllo de båda borgmästarne vardera 1,350 daler silvermynt jämte ränta från ett av hemmanen Kallebäck och Skår i Örgryte, varje lagfaren rådman 450 dale och de övriga rådmännen vardera 300, sekreteraren 600, kanslisten 100, en notarie eller aktuarie vid rådstugan 200, en notarie vid kämnersrätten 300, fiskalen 150, stadsbudet 150, överskulten 100, underskulten 75, fem stadstjänare vardera 75, tuktaren 30 och skarprättaren 36, allt daler silvermynt. Såsom justitiarius i Sävedals härad uppbar justitieborgmästaren utom ovannämnda lön även häradshövdingeräntan, som upptogs till 100 daler silvermynt. Till dessa ordinarie avlöningsbelopp kommo ytterligare inkomster, vad angår magistratens ledamöter och tjänstemän genom till dem inflytande sterbhusavgifter, auktionsprovisioner, expeditionslösen, ersättningarför vissa förrättningar m. m., inkomster, sofn ej kunna till beloppen beräknas men som sannolikt ej voro obetydliga. Å andra sidan berodde avlöningarnes utbetalande därpå att stadens inkomster räckte till fullo för alla utgifter och i sådant avseende innehöll Karl XI:s ovannämnda reglemente, att »skulle någon gång hända, att medlen intet indrogo den summa, som till statens avlöning och publika byggnader rekvireras, så måste bristen på vars och ens aflöning proportionaliter ankomma».

Utvecklingen under frihetstiden

Såsom ovan angivits, förlorade Göteborgs stadsstyrelse slutgiltigt sin förnämliga och från rikets övriga städer avvikande prägel år 1719 eller ungefär samtidigt som Sveriges stormaktsställning föll i spillror. Den nya tid, som inbröt, kom med nya ideer om den ändamålsenligaste maktfördelningen inom statens verksamhetsområde, och en avspegling härav gav sig ock tillkänna inom det kommunala livet, särskilt i en stad sådan som Göteborg, där magistraten dittills haft oinskränkt maktfullkomlighet över förvaltningen av stadens angelägenheter. Visserligen hävdade magistraten till en tid, stödd på de gällande privilegierna, sin maktställning mot de anspråk på medbestämmanderätt, som borgerskapet i gemen framställde, liksom ock mot det allt större inflytande på de administrativa angelägenheterna, som statsmyndigheterna i orten gjorde gällande, men den följande utvecklingen präglas av tillbakagång för magistraten på båda dessa områden.Den mera aktiva verksamhet med avseende å handel och näringar, som den tidigare stadsstyrelsens organisation åsyftat, hade redan tidigare börjat avmattas. Såsom ovan nämnts skulle ett av de tre kollegier, i vilka stadsstyrel-sen fördelades enligt 1639 års instruktion, vinnlägga sig om »commersier-nas erhållande». Magistratens befattning med dylika angelägenheter trädde snart nog till sidan för den verksamhet härutinnan, som omhändertagits av enskilda handelsidkare eller deras sammanslutningar, köp- och han-delsgillet, som inrättades 1661, och i all synnerhet handelssocieteten, vars betydelsefulla insats inom detta område omfattade tiden från 1734 till den nya näringslagstiftningens tillkomst i mitten av 1800-talet. Emellertid bibehölls sambandet med magistraten på detta område på det sätt, att länge ordförandeskapet i handelssocieteten innehades av en magistratsledamot, i regel handels- och politieborgmästaren, men detta upphörde år 1802.Knligt Gustav II. Adolfs privilegier hade all kommunal myndighet tilldelats stadsstyrelsen, som ansågs företräda borgerskapet, och detta hade vid sidan därav ingen särskild representation, men i 1695 års reglemente och stadsbokhållareinstruktion omtalas borgerskapets 24 äldste såsom redan då sedan länge i verksamhet. Denna myndighet framställde krav på delaktighet med magistraten i disposition och förvaltning av stadens enskilda medel samt ville för den skull äga fri tillgång till stadens böcker och räkenskaper.

Härom fördes långvarig strid, som fick sin avslutning genom en Kungl. resolution av den 7 juli 1752, innehållande föreskrift, att magistraten och borgerskapet borde äga samfälld och gemensam disposition över alla stadens enskilda medel. Av stadens handlande genom stadens riksdagsmän framförda besvär, åsyftande, att magistratens rätt att tillsätta saltmätare, järn-dragare m. fl. lägre befattningshavare måtte upphävas, blevo däremot genom Kungl. resolution den 6 augusti 1748 i onådiga ordalag ogillade.

En annan tvistefråga mellan magistraten och borgerskapet rörde valsättet vid utseende av magistratspersonerna. Genom Kungl. resolutionen den 10 april 1739 hade förut tillämpade grunder för dylika val upphävts och i stället föreskrivits, att Göteborgs stad i sådant avseende hade att ställa sig till efterrättelse Kungl. Maj’.ts i resolutionen på städernas besvär vid 1723 års riksdag meddelade förordnande, huru med borgmästare- och rådmansvalen borde förhållas, d. v. s. borgmästare, rådmän och stadssekreterare borde av magistraten och borgerskapet samfällt väljas. Med stöd av en 1756 utfördad förordning ville magistraten sedan beräkna varje borgmästares röst lika med den högstes i skattöre av borgerskapet samt varje rådmans röst hälften däremot. Stadens rilcsdagsfullmäktige besvärade sig häröver hos ständerna under åberopande, att vid sådan beräkning magistratens valsumma utgjorde en deciderad pluralitet. Ehuru magistraten för sin del förklarat sig åtnöjas med, att varje borgmästares röst räknades till 120 daler silvermynt och varje rådmans till 60 daler silvermynt, en betydande eftergift, då enligt taxeringslängden för 1758 ett enda handelskontor hade att räknas för 990 daler, ville borgerskapet icke härmed åtnöjas. Tvisten slöts genom förlikning, som bekräftades genom kungl. resolution den 15 maj 1759, enligt vilken varje borgmästares röst skulle räknas till två för hund-radet av hela det församlade borgerskapets valsumma och varje rådmans till ett för hundradet därav.Genom kungl. resolution den 12 januari 1768 ändrades åter valsättet därhän, att »alla i Göteborgs stad skeende val till magistratspersoner och riksdagsmän borde ske per capita, men icke efter vars och ens skattläggning». Detta överklagades av stadskamreraren hos ständerna, vilket föranledde, att Kungl. Maj:t i överensstämmelse med ständernas tillkännagivna mening förklarade genom resolution den 26 mars 1770, att dylika val »jämlikt naturlig billighet och redan stadgade författningar efter vars och ens borgerliga utskylder till staden, men ej per capita, böra ske».

Detta förtydligades genom kungl. resolutionen den 22 februari 1771 i anledning av besvär över förrättade val till rådmans- och kämnersprsesesbeställningar sålunda, att för undvikande av valtvister och missförstånd och på det »valen med stilla lugn förutan buller och oro måtte förrättas samt enighet och inbördes förtroende i samfundet stärkas», Kungl. Maj:t förklarade, att alla val till magistratspersoner och riksdagsmän i Göteborg borde på sätt, som förr och intill den 12 januari 1768 vanligt varit, enligt förordningen den 23 augusti 1731, förklaringen däröver den 5 juni 1739 och förordningen den 12 oktober 1743 förrättas »samt i följe därav var och en magistratspersons och borgares röst därvid räknas och gälla allt efter som en var jämlikt taxeringslängden mer eller mindre i sammanskott, så väl för järn- gross-och commissions- som all annan handel, näring och rörelse samt hus och fast egendom i staden och förstäderna skattar och till stadens bästa betalar ».

Som förut nämnts skulle av rådmännen fem vara lagfarne och fem kunnige i handeln. Sistnämnda fem rådmansämbeten förbehöllos ock stadens handlande. Ett angrepp på detta företräde för handlandena ägde rum 1770, då stadens riksdagsmän, av vilka en var hantverkare, vid riksdagen anhållit, att två hantverkare därefter skulle få väljas till rådmän i staden och en till bisittare i kämnersrätten. Detta bemöttes därmed, att det utan tvivel från första början varit en avgjord sak, att dels studerade, dels han-delskunniga män men inga hantverkare skulle uti denna sjö- och handelsstad bekläda magistratsämbetet. Den gjorda framställningen medförde ej heller någon ändring i åsyftade hänseendet.

Om magistraten såsom rådhusrätt under tiden närmast efter 1720 är endast att anteckna, att göromålen synas hava ökats. Genom Kungl. resolutionen den 16 juni 1742 medgavs nämligen, att vid rådstugan finge anstäl-las ytterligare en notarie, som upptogs i staten med lön av 300 daler silvermynt.

Bland rådmännens åligganden före 1716 ingick även att närvara såsom bisittare i accisrätten, som hade att avgöra vissa konfiskationsmål. Magistraten i Göteborg fann, att rådmännen efter 1716 års privilegier erhållit högre rang, än att de under presidium av en tullinspektor skulle bevista accisrätten såsom bisittare, samt förordnade i stället två av kämnersrättens ledamöter till bisittare i accisrätten, till vilken anordning Kungl. Maj:t lämnade medgivande den 15 december 1716. Kämnärerna sökte längre fram undandraga sig ledamotskapet i accisrätten, och Kommerskollegium anmodade år 1760 magistraten att draga försorg därom, att kämnärerna komme att som förr biträda accisrätten, men genom utslag den 4 maj 1763 på besvär av kämnärerna förklarade Kungl. Maj:t dem vara fria från att biträda i accisrätten, vilken skyldighet liksom i övriga städer ålåge rådmännen.

hiksom rådhusrätten bibehöll även kämnersrätten den organisation, som förut stadgats. För protokollsföringen och expeditionen voro vid denna domstol anställde två notarier, en för civilmål och en för kriminalmål.

Den befogenhet att föranstalta om verkställighet av sina egna domar och utslag, som genom 1621 års privilegium tillagts magistraten, utövades sedermera utan gensägelse, till dess efter utfärdandet av 1734 års landshövdingeinstruktion dåvarande landshövdingen i Göteborgs och Bohus län anmälde hos regeringen, att ehuru enligt sagda instruktion landshövdingen ägde föranstalta om exekution i civila mål med undantag för laga kraftvunna domar, vilka städerna i gemen kunde exekvera till och med 50 daler silvermynts värde, hade ändock magistraten i Göteborg under åberopande av stadens privilegier icke velat avstå med exekutions föranstaltande därstädes. Genom Kungl. brev den 7 juli 1736 förklarades emellertid Göteborgs stad skola »orubbad bibehållas vid possessionen och bruket av berörda privilegier och exekutioners föranstaltande på samma sätt som den i staden blivit hittills övad och handhavd, till dess de, likmätigt regeringsformens 51 §, av riksens ständer efter tidernas omständigheter kunde lämpade bliva».

Genom Kungl. resolution den 18 september 1753 medgavs magistraten att för verkställande av oguldne krono- och stadsutskylders indrifning påkalla biträde av manskap från i staden förlagda garnisonsregementen med förbehåll, att magistraten ej fick bruka manskapet till enskilda ärenden ellerdetsamma i oträngda mål rekvirera eller länge uppehålla, varjämte skulle tillses, att manskapet med beskedlighet uti förrättningarne sig uppförde. Försumlig skattebetalare fick erlägga förhöjning med 2 öre på varje daler, men kunde därifrån befrias, om han inom några få dagar efter den förelagda terminen och utan att bliva krävd eller med exekution hemsökt självvilligt infann sig på uppbördskammaren med betalning.

Vidkommande avlöningsförhållandena under 1700-talet är förut nämnt, att enligt 1719 års förordning 1695 års stat skulle tillämpas. Men redan 1723 förklarade regeringen, att lönerna ej blivit proportionerade efter arbetet, och beviljade löneförbättringar med 100 daler silvermynt till en var av rådmännen, stadsnotarien och stadsfiskalen samt 50 daler till var kanslist. År 1761 utfärdades en ny lönestat, enligt vilken vardera borgmästarens kontanta lön höjdes till 2,000 daler silvermynt, de lag-farne rådmännens och sekreterarens till 850 daler och de handelsförfarne rådmännens till 700 daler, den ene notarien vid rådstugan erhöll 450 daler och den andre 400 daler jämte skrivarehjälp, præses i kämnersrätten 900 daler, två lagfarne kämnärer 450 daler och två i handeln forfarne 400 daler var samt notarierna i kämnersrätten 400 daler var jämte skrivarehjälp. I denna stat upptogs även antalskom-; Fig. 4s. överskultens stav, överdelen.

. . - - - .4 Originalet å Göteborgs museum.

missanen med 200 daler silvermynts lon. Xrono-

uppbördsmannen hade redan 1742 i staten upptagits. Penningevärdets fall och andra omständigheter föranledde sedermera tid efter annan löneförbättringar och sådana beviljades genom nya avlöningsstater åren 1785 och 1811. Sistnämnda stat upptog följande avlöningar i riksdaler specie: borg-mästarne vardera 1,000 rdr, fem rådmän av justitieklassen och fem rådmän av handelsklassen 500 rdr var, sekreteraren 400 rdr, tre notarier vid rådstugan vardera 166 rdr 32 sk. samt 66 rdr 32 sk. i skrivarehjälp, fiska-len 200 rdr samt 60 rdr i skrivarehjälp och 40 rdr i hästlega, aktuarien 160 rdr och 40 rdr i skrivarehjälp, tre kanslister vardera 100 rdr, præses i kämnersrätten 500 rdr, två lagfarne och två handelskunnige kämnärer 250 rdr var, tre notarier i kämnersrätten vardera 166 rdr 32 sk. med skrivarehjälp å 35 rdr till notarien vid civilprotokollet och 60 rdr till vardera av de båda notarierna vid kriminalprotokollet, kronouppbördskassören 250 rdr med 100 rdr i skrivarehjälp, mantalskommissarien 150 rdr och 50 rdr i skrivarehjälp, överskulten 150 rdr, och 50 rdr i skrivarehjälp, underskulten 125 rdr och 50 rdr, i skrivarehjälp, stadsbudet 100 rdr och sju stads-tjänare vardera 60 rdr. Härförutom funnos i staten liksom förut upptagna övriga under magistraten då lydande befattningshavare, vilka ej tillhörde justitie- och exekutionsverken.

Omdaningen under 1800-talet

Med 1800-talets ingång trädde allt mer i förgrunden den påbörjade utvecklingen fram mot avskaffandet av magistratens omedelbara befattning med de kommunala angelägenheterna, vilka enligt 1752 års resolution handhades, vad angick stadens samtliga enskilda medel, av magistraten och bor-gerskapet gemensamt, en utveckling, som fick sin slutliga lösning genom den på 1860-talet meddelade nya lagstiftningen om kommunalstyrelse. Det nämnda samarbetet i fråga om stadens drätselväsen ordnades genom det av Kungl. Maj:t den 21 maj 1819 utfärdade förnyade reglementet för drätselkommissionen, enligt vilket denna, som bestod av sex ledamöter, hälften från magistraten och hälften borgare, omhändertog hela förvaltningen av stadens medel, inkomster och utgifter. Stadskamreraren, stadskassören m. fl. till denna förvaltning hörande tjänstemän, som förut tillsatts av och lytt under magistraten, underställdes i stället kommissionen.

Redan förut hade magistraten som sådan frånträtt handhavandet av polisärendena. Den 19 augusti 1807 utfärdades nämligen en kungl. förordning om en förbättrad polisinrättning i Göteborg. Enligt denna lades befattningen med polisärenden i händerna på en poliskammare, vilken även utövade domsrätt i polismål och vars tillsyn och domsrätt omfattade ej blott staden med dess landerier samt Haga och Masthugget utan även vissa till staden då icke hörande områden, däribland Majorna. Poliskammaren utgjordes till en början av handels- och politieborgmästaren och två råd-män, därav den ene litterat, vilka magistraten för vart år utsåg, men i Kungl. brevet den 12 oktober 1849 förordnades, att polismästarebefattningen skulle skiljas från handels- och politieborgmästarens ämbete och uppdragas åt en särskild polismästare.

De nya författningar om kommunernas förvaltningsärenden, vilka till-kommo under 1800-talet, särskilt 1862 års förordning om kommunalstyrelse i stad och 1874 års byggnadsstadga för städerna, medförde, att magistratens befattning med kommunens allmänna hushållningsangelägenheter, ehuru i 1862 års förordning magistraten förklarats vara stadens styrelse, under vars överinseende alla av stadskommunen tillsatta styrelser 1 och för sin

förvaltning ställts, genom den följande utvecklingen kom att inskränkas till huvudsakligen ett övervakande av att de kommunala myndigheterna behörigen fullgjorde på dem ankommande uppdrag. Magistraten hade där jämte att förmedla förbindelsen mellan stadsfullmäktige och de kommunala styrelserna å ena sidan samt högre myndigheter å den andra, fungera såsom valförrättare vid allmänna val, resolvera i fråga om verkställighet av stadsfullmäktigebeslut, förmedla revision av stadens räkenskaper samt upprätta förslag till stadens årliga utgifts- och inkomststat och, sedan förslaget granskats av stadsfullmäktige, vidtaga de ändringar däri, som av stadsfullmäktiges beslut kunde föranledas, ävensom upprätta vederbörlig debiterings- och uppbördslängd.

I övrigt kom i följd härav magistratens förvaltning huvudsakligen att omfatta vissa angelägenheter, som på landet tillhöra de statliga förvaltningsorganen, såsom tillsyn å och ansvar för kronouppbörden, bötesbesluts verkställighet och böters redovisning, ombesörjande genom mantalsverket av mantalsskrivningen, övervakande av taxeringsarbetet och föranstaltande av kronoutskylders debitering m. m., varjämte magistraten fortfarande var överexekutor i staden och verkställare av högre myndigheters beslut samt handräckningsmyndighet i administrativa ärenden. Slutligen kvarstod alltjämt såsom en av magistratens viktigaste uppgifter att såsom rådhusrätt handhava rättskipningen inom staden. De förändringar i fråga om magistratens sammansättning, som under nu ifrågavarande tid ägt rum, hava också huvudsakligen hänfört sig till domstolsverksamheten, och meddelas dessa härnedan i sammanhang med redogörelse för rådhusrättens utveckling.Från och med år 1832 övertog rådhusrätten på grund av kungl. kungörelsen den 7 maj 1831 angående förändrad organisation av tulldomstolarne handläggningen av mål och ärenden, som förut tillhört sjötullrätten i staden. För detta ändamål organiserades en särskild avdelning, rådhusrättens avdelning för tullmål, bestående av tre av rådhusrättens ledamöter, därav en av Kungl. Maj:t var förordnad till ständig ordförande. Såväl ledamöterna som avdelningens notarie erhöllo arvoden av tullmedel. Avdelningen var i verksamhet till och med år 1871.

Fig. 49. Rådhuset.

Till följd av den föreskrift i Kungl. förordningen den 18 april 1849 om bland annat kämnersrätternas upphörande, att kämnersrättens domsrätt skulle övertagas av rådhusrätten, fastställde Kungl. Maj:t genom nådigt brev den 4 december 1849 i enlighet med upprättat förslag stadga för Göteborgs rådhusrätt, innefattande bland annat, att rådhusrätten skulle utgöra två avdelningar, den första bestående av justitieborgmästaren, tre rådmän av justitieklassen och två rådmän av handelsklassen samt den andra av en rådman av justitieklassen, för vilken förordnande såsom ordförande skulle meddelas av Kungl. Maj:t, ytterligare två rådmän av nämnda klass samt tre av handelsklassen.

Å första avdelningen skull handläggas: 1:0 lagfarts-, intecknings-, äktenskapsförords-, bouppteknings-, arvs-, testaments- och förmynderskaps-ärenden samt tvister angående dessa ämnen ävensom frågor om rätt till börd oeh lösen av fast egendom, 2:0 växelmål, sjörättssaker, avträdes-, ur-arva- och boskillnadsmål, årsproclama-ärenden, hyres- och utflyttnings-mål, anteckning av morgongåvobrev och lösöreköpsavhandlingar, 3:0 tvister angående ägande- och nyttjanderätt till fast egendom samt om besvär och last av granne, 4:0 frågor om bevis över vederhäftighet och medellöshet, 5:0 edgångar och vittnesförhör, som vid avdelningen anmäldes, samt vissa från kämnersrätten inkomna mål, varjämte det skulle tillkomma justitie-borgmästaren och ledamöterna i denna avdelning att handlägga de exe-kutionsärenden, vilka i följd av de staden i nåder förunnade privilegier tillhörde magistraten såsom utmätningshavande över staden och dess område.

Å andra avdelningen skulle handläggas mål och ärenden, som ej hänförts till första avdelningen eller tillkomme rådhusrätten samfällt, dock med undantag för mål, som tillhörde rådhusrättens avdelning för tullmål.

I samfälld rådhusrätt skulle handläggas frågor rörande förslag till ordförande i andra avdelningen och tillkallande av ledamot utom domstolen, indelning till tjänstgöring vid avdelningarne, utlåtanden, infordrade av högre myndigheter och icke påkallade av klagan över vidtagen eller underlåten domareåtgärd, åtal mot domstolens tjänstemän och betjänte för fel eller försummelse i tjänst samt ärendens upptagande vid ena eller andra avdelningen, då skiljaktiga meningar därom mellan avdelningarne kunde uppstå.

I sammanhang härmed bestämdes, att de två rådmännens biträde i poliskammaren skulle upphöra, • och upptogs i

lönestaten det rådmansämbete av justitieklassen, som enligt stadgan skulle tillkomma till de fem förutvarande, samt två nya stadsnotariebefattningar, varjämte på indragnings-stat uppfördes följande befattningshavare, nämligen præses i kämnersrätten, två kämnärer samt en civil- och två kriminalnotarier vid kämnersrätten.

Efter det 1862 års kommuualförfattningar trätt i tillämpning beslöto stadsfullmäktige år 1865 hos Kungl. Maj:t anhålla om föreskrift därom, att magistratssekreteraretjänsten därefter skulle tillsättas av magistraten, vilken anhållan blev av Kungl. Maj:t bifallen.

Till följd av Karl Johans församlings förening med staden uppkom år 1867 fråga om förändrad organisation av rådhusrätten och magistraten. Särskilda förslag i sådant avseende upprättades av magistraten och stadsfullmäktige och blevo föremål för vederbörande myndigheters yttranden, varefter ett för sammanjämkning av därvid yppade olika meningar av stadsfullmäktige upprättat ytterligare förslag i oktober 1870 underställdes Kungl. Maj:ts prövning. Enligt nådigt brev den 18 juli 1871 fastställdes därpå ny stadga för rådhusrätten och magistraten. Enligt densamma skulle rådhusrätten och magistraten utgöras av en justitieborgmästare, en handels- och politieborgmästare, fem justitierådmän, två borgerliga rådmän samt sju notarier. I rådhusrätten fördelades arbetet på tre avdelningar, bestående den första av justitieborgmästaren, en justitierådmän och tre notarier samt andra och tredje vardera av två justitierådmän och två notarier. Ordförande å båda dessa avdelningar förordnades av Kungl. Maj:t. Notarierna hade att var för sig i de mål och ärenden, vari de förde protokoll och besörjde expedition, såsom domare och ledamöter i avdelningen biträda samt tillika vara pliktiga att i händelse av jäv eller annat laga förfall för övriga ledamöter i avdelningen på enahanda sätt deltaga i behandling och avgörande av andra ärenden än dem, i vilka de voro expeditionshavande.

Mellan avdelningarne fördelades göromålen så, att första avdelningen bibehölls vid de ärenden, som enligt 1849 års stadga ålåg densamma, dock att sjörättsmålen undantogos och tryckfrihetsmålen dit överfördes samt att övriga mål och ärenden fördelades mellan andra och tredje avdelningarne efter lottning dem emellan. Åt samfälld rådhusrätt, bestående av justitieborgmästaren och justitierådmännen, förbehöllos huvudsakligen samma ärenden, som därför undantagits i 1849 års stadga.

Magistraten, bestående av de båda borgmästarne och samtliga rådmännen, ägde samfällt utöva den magistrat enligt lag och författningar tillkommande handläggningen av ärenden angående 1:0 stiftande, upphävande eller förändring av författningar och reglementen rörande stadens allmänna angelägenheter, 2:0 inrättande av nya tjänster och indragning av äldre eller förändrad organisation av ämbetsverk, 3:0 sådana ämnen, som omförmäldes i §§ 60, 74 och 75 av Kungl. förordningen om kommunalstyrelse i stad den 21 mars 1862 (utgifts- och inkomstfärslag för kommunen, utlåtanden rörande avhändande av kommunen tillhörande fastigheter, visst slags upplåning och uttaxering samt vissa kommunala ordningsstadgar m. m.), 4:0 tillsättning av tjänstemän och magistratens betjänte samt tjänstledighet, 5:0 val till offentliga befattningar, då dessa val tillkomme kommunens samtliga röstberättigademedlemmar, 6:0 utlåtanden, infordrade av högre myndigheter och vilka icke avsåge vidtagen eller underlåten ämbetsåtgärd av magistratens avdelningar. Exekutionsärenden, vilka enligt stadens privilegier tillhörde magistraten, skulle handläggas av j ustitieborgmästaren och ledamöterna av rådhusrättens första avdelning, övriga magistratsärenden skulle behandlas av en avdelning av magistraten under ordförandeskap av handels- och politieborgmästaren samt i övrigt bestående av rådmännen av borgerliga klassen och två justitierådmän, som ej vore ordförande å rådhusrättens andra och tredje avdelningar. Vidare ålades handels- och politieborgmästaren, därest han under sin tjänstetid utsåges till ledamot och ordförande i stadens drätselkammare, att utöva dessa befattningar.

Genom nådigt brev den 9 februari 1872 förordnades, att magistratssekreteraren skulle i likhet med notarierna vara ledamot i rådhusrätten vid handläggning av de ärenden, vari han förde protokollet (lagfartsären-dena).

Då till följd av stadens fortgående utveckling rådhusrättens arbetsbörda alltmer ökades, och med hänsyn till den förestående införlivningen med staden av Dun dby socken gjorde sig i början av 1900-talet behovet av ytterligare en avdelning av rådhusrätten högeligen kännbart. Sedan förslag väckts om sådan utvidgning av domstolen och i samband därmed om ändring i organisationen av såväl denna som magistraten, fastställdes enligt Kungl. brevet

den 23 september 1904 ny stadga för Göteborgs magistrat och rådhusrätt. De huvudsakliga ändringar denna stadga medförde beträffande ledamöterna bestodo däri, att de två rådmansämbetena av borgerliga klassen indrogos, att rådmännens antal bestämdes till sju, vilka samtliga skulle vara lagfarne, och att stadsnotariernas antal ökades till nio. Rådhusrätten uppdelades på fyra avdelningar, den första bestående av justitieborgmästaren och en rådman jämte magistratssekreteraren och tre stadsnotarier samt de tre övriga vardera av en av Kungl. Maj:t förordnad ordförande samt ytterligare en rådman och två stadsnotarier. Till andra avdelningen sammanfördes alla sjörättsmål och sjöförklaringar, växel- och checkmål, mål enligt tull- och lotsförfattningar, tryckfrihetsmål och vittnesförhör från annan domstol, varjämte denna avdelning efter lottning med tredje och fjärde avdelningarna tillades en tredjedel av alla tvistemål och ärenden, som ej tillhörde särskild avdelning. Övriga sådana tvistemål samt brottmålen,i den mån de ej skulle vid annan avdelning upptagas, delades efter lottning mellan tredje ocli fjärde avdelningarna.

Beträffande magistraten stadgades, att dess särskilda avdelning skulle bestå av handels- och politieborgmästaren och de rådmän, som icke vore ordförande å rådhusrättens avdelningar, att handels- och politieborgmästaren skulle vara överexekutor i staden, att denne borgmästare hade att närmast utöva den magistraten tillkommande kontrollen över mantals-, kronoupp-börds-, stadsfogde- och sterbhusnotariekontoren samt rådhuskansliet, ävensom att han därjämte ägde närvara vid stadsfullmäktiges sammanträden. I övrigt bibehölls i huvudsak förut gällande arbetsfördelning mellan magistraten, dess särskilda avdelning samt ledamöterna.

Enligt nådigt brev den 23 april 1917 vidtogs den ändring i organisationen, att magistratssekreteraren upphörde att vara ledamot i rådhusrätten, att benämningen stadsnotarie utbyttes mot assessor, att antalet assessorer å första avdelningen ökades till fyra, därav två vid lagfarts- och inteck-ningskontoret förde protokoll i dit hörande ärenden, att andra avdelningen befriades från befattningen med tryckfrihetsmål, vilka i stället tilldelades första avdelningen, och vittnesförhör från annan domstol, vilka efter lottning delades mellan tredje och fjärde avdelningarna.

Den nuvarande organisationen

Nu gällande bestämmelser rörande organisation av magistraten och rådhusrätten i Göteborg innefattas i nådiga stadgan av den 23 december 1918 med däri enligt Kungl. Maj:ts brev den 16 december 1921 vidtagna ändringar samt arbetsordningar för magistraten och rådhusrätten jämte instruktioner för underlydande verk och tjänstemän. Dessa bestämmelser hava följande innehåll:

Magistraten består av en justitieborgmästare, en handels- och politie-borgmästare och tio rådmän, vilka samtliga befattningshavare skola vara lagfarne. Rådhusrätten utgöres av justitieborgmästaren och rådmännen samt tretton assessorer. Magistraten arbetar dels samfällt, dels på en särskild avdelning, bestående av handels- och politieborgmästaren och de rådmän, som icke äro ordförande å rådhusrättens avdelningar. Rådhusrätten arbetar dels samfällt, då den utgöres av justitieborgmästaren och samtliga rådmännen, dels på fem avdelningar, vilka bestå: den första av justitie-borgmästaren såsom ordförande, en rådman såsom vice ordförande och fyra assessorer, därav två vid lagfarts- och inteckningskontoret, den andra av tre rådmän, därav en ordförande och en vice ordförande och tre assessorer, samt en var av tredje, fjärde och femte avdelningarna av två rådmän, därav en ordförande, samt två assessorer. Ordförandena å andra, tredje, fjärde och femte avdelningarna förordnas av Kungl. Maj:t efter rådhusrättens anmälan och på hovrättens förslag. Övriga rådmännens samt assessorernas indelning till tjänstgöring å avdelningar ne bestämmes av samfällda rådhusrätten.

Rådhusrättens femte avdelning, som upptogs såsom ordinarie enligt Kungl. brevet den 16 december 1921, hade förut på grund av särskilda förordnanden varit verksam såsom extra avdelning med anledning av det behov av ökade arbetskrafter i rätten, som yppats under den av världskriget vållade kristiden. For närvarande är denna avdelning på det sätt förstärkt, att där jämte ordinarie ledamöterna tjänstgöra en extra rådman och en extra assessor.

Vad nu först magistraten angår, så handlägger samfällda magistraten, däri ordet föres av den till tjänsteåren äldste borgmästaren eller vid hans frånvaro av den andre borgmästaren eller, om jämväl denne är frånvarande, av

den till tjänsteåren äldste närvarande rådmannen, ärenden som angå:

a) inrättande av nya tjänster och indragande av äldre sådana, organisation a v ämbetsverk och tjänster samt upprättande av arbetsordning för magistraten ävensom instruktioner för magistraten underlydande befattningshavare,

b) tillsättning och uppsägning av tjänstemän och betjänte vid magistraten och rådhusrätten, tjänstledigheter och förordnanden för desamme samt bestämmande av ordningen för semester, c) ämbets- och tjänstemäns sysslor utom tjänsten, d) fel och försummelser i tjänsten av tjänstemän och betjänte vid magistraten och rådhusrätten, e) val av riksdagsmän, stadsfullmäktige, borgmästare, polismästare och polisdomare, samt f) val av ledamöter och suppleanter i de stadens styrelser, uti vilka magistraten äger tillsätta sådana. Härförutom tillkommer det samfällda magistraten att avgiva yttranden, som av högre myndigheter infordras beträffande stiftande eller ändring av allmän lag eller författning, samt att utfärda tjänstgöringsbetyg för ordinarie eller extra ordinarie tjänstemän. Magistratens särskilda avdelning handlägger alla övriga till magistraten hörande ärenden, med undantagdock av dem, som tillhöra överexekutorsämbetet, vilket omhänderhaves av handels- och politieborgmästaren ensam och vid tillfälligt förfall för honom av en rådman, som av magistraten därtill utses.

Den magistraten tillkommande kontrollen över mantals-, kronouppbörds-, stadsfogde- och sterbhusnotariekontoren samt kansliet utövas närmast av handels- och politieborgmästaren, som har att övervaka, att tjänstemän

Fig. 50. Magistratens sessionsrum å rådhuset.

och betjänte fullgöra vad dem åligger, samt tillse, att kronoräkenskaper, bötesredogörelser och övriga hithörande räkenskaper behörigen upprättas och avlämnas. Handels- och politieborgmästaren äger därjämte att närvara vid stadsfullmäktiges sammanträden. Det ankommer vidare på honom att uppgöra förberedande förslag till stadens utgifts- och inkomststat samt att till föredragning hos magistraten förbereda jämväl övriga ärenden, som röra den kommunala förvaltningen och som tillhöra magistratens avgörande, bland vilka ärenden må särskilt nämnas dem, som angå utgifts- och inkomststatens slutliga upprättande, bringande av stadsfullmäktiges beslut till verkställighet, yttranden i samband därmed över framställningar från stadsfullmäktige eller stadens styrelser till högre myndigheter, förmedling av stadens revision, förslag och yttranden angående kommunala ordnings- m. fl. stadganden, taxor m. m.

Samfällda rådhusrätten, däri ordet föres av justitieborgmästaren eller i hans frånvaro av den till tjänsteåren äldste närvarande rådmannen, handlägger frågor angående anmälan om förslag till ordförande å rådhusrättens avdelningar, ledamöternas i domstolen, förutom ordförandena, samt tjänstemäns och betjäntes indelning till tjänstgöring, biträde av ledamöter från en åt en annan avdelning och tillkallande av ledamot utom domstolen samt tillämpning i övrigt av stadgans bestämmelser angående rådhusrätten, när skiljaktiga meningar därom uppkomma mellan avdelningarne, varförutom det tillkommer samfällda rådhusrätten att avgiva yttranden, som av högre myndigheter från rådhusrätten infordras i ämnen, vilka icke röra klagan över vidtagen eller underlåten domareåtgärd av avdelning.

Till rådhusrättens första avdelnings handläggning höra: a) lagfarts-, intecknings-, äktenskapsförords-, boupptecknings-, arvs-, testaments- och för-mynderskapsärenden, frågor om rätt till lösen av fast egendom, förlagsin-tecknings-, tomträtts- och vattenfallsrättsärenden, ärenden om tomtbildning och sammanläggning av områden, som ej ingå i tomtindelning, ävensom tvister angående samtliga dessa ämnen, b) ärenden om morgongåvobrev i och lösöreköpsavhandlingar, c) konkurs- och boskillnadsmål, mål angående urarvagörelse och undanskiftande av egendom i död mans bo, bodelning vid hemskillnad och äktenskapsskillnad samt ärenden angående adoption, d) årsstämningsärenden, e) ansökningar enligt bolags- och för-eningslagarne samt lagen om samäganderätt, f) tvister angående ägande-, besittnings- och nyttjanderätt till fast egendom samt om besvär eller last av granne, ävensom g) tryckfrihetsmål.

Andra avdelningen handlägger sjörättsmål och sjöförklaringar, växel-och checkmål, mål, som avgöras enligt tull-

och lotsförfattningar, samt, efter lottning med tredje och fjärde avdelningarna, en tredjedel av alla tvistemål och ärenden, vilka icke enligt stadgan tillhöra särskild aydelning.

Tredje och fjärde avdelningarna handlägga dels, efter lottning sinsemellan, vittnesförhör i mål, anhängiga vid annan domstol eller myndighet, där dessa mål ej förut handlagts eller äro av beskaffenhet att böra handläggas av någonviss av rådhusrättens avdelningar, ävensom brottmål, vari talan icke föres av allmän åklagare och vilka icke enligt stadgan tillhöra annan avdelning, dels ock, efter lottning med andra avdelningen, vardera en tredjedel av alla tvistemål och ärenden, vilka icke enligt stadgan tillhöra särskild avdelning.

Femte avdelningen handlägger de brottmål, som ej tillhöra annan avdelning av rådhusrätten, d. v. s. alla brottmål, i vilka allmän åklagare utför åtal, med nämnda undantag.

Åtal för brott, begånget inför rätta, upptages av den avdelning, inför vilken förbrytelsen skett, och vittnesförhör för dödsfalls skull m. fl. löpande ärenden kunna utan lottning handläggas å den avdelning, hos vilken anmälan därom sker.

Målens lottning besörjes av aktuarien,

Fig. 51. Göteborgs magistrats nu

använda sigill. Anskaffat år 1896 därvid målen med hänsyn till deras beskaffenhet indelas i grupper, på sätt närmare bestämmes av samfällda rådhusrätten, som jämväl i övrigt har avgörandet i sista hand beträffande fördelningen av mål och ärenden enligt stadgan.

Såsom konkursdomare för handläggning av vissa konkursärenden tjänstgör vice ordföranden å rådhusrättens första avdelning och vid förfall för honom en assessor å samma avdelning.

Stämningar utfärdas av vederbörande avdelnings ordförande. Denne för uppropsbok, däri för varje sessionsdag antecknas mål och ärenden, som då förekomma, samt upprättar uppropslistor. Honom åligger även att upprätta och avlämna föreskrivna rättsstatistiska uppgifter. Han övervakar arbetets behöriga gång å sin avdelning. Förslag till utlåtande i mål, som utsättas till avgörande å annan dag än sista handläggningen äger rum, upprättas av vice ordföranden och den protokollsförande assessoren med i allmänhet lika fördelning dem emellan. Önskar ledamot, som sålunda erhållit mål till förberedande, överlägga med övriga ledamöter, vilka skola i avgörandet deltaga, skall sammanträde för sådant ändamål hållas. Förslaget bör i regel avlämnas till andre ledamoten inom halva den för målets avdömande utsatta tiden och sedan av denne till ordföranden.Protokollsföring och expedition tillhöra hos samfällda magistraten, magistratens särskilda avdelning och samfällda rådhusrätten magistratssekre-teraren, hos rådhusrättens avdelningar de därstädes indelade assessorerna och hos överexekutor såsom notarie en av tjänstemännen å rådhuskansliet. Assessorerna biträdas av extra notarier, i regel två å varje avdelning. En av extra notarierna å första avdelningen är förordnad att ombesörja protokollsföring och expedition hos konkursdomaren.

Magistratens särskilda avdelning sammanträder varje fredag kl. 12 samt dessutom, då så finnes nödigt, efter kallelse av ordföranden. Då samfällda magistraten skall sammanträda, kallas de ledamöter, som ej tillhöra den särskilda avdelningen, till kl. 1 på fredagen. Rådhusrättens avdelningar hålla ordinarie sammanträden: första och andra avdelningarne måndagar och torsdagar, tredje och fjärde avdelningarne onsdagar och lördagar samt femte avdelningen tisdagar och torsdagar. I den mån göromålen påkalla, hållas därjämte extra sammanträden.

Magistratens och rådhusrättens expedition, i vad denna ej åligger vederbörande ordförande eller de protokollsförande, ombesörjes av rådhuskansliet, stadsaktuariekontoret, lagfarts- och inteckningskontoret och protokollsexpeditionen på sätt nedan närmare förmäles.

På rådhuskansliet tjänstgöra magistratssekreteraren och två rådhuskanslister jämte skrivbiträden. Kansliet hålles öppet för allmänheten varje söckendag sex timmar, och där mottagas alla till magistraten, samfällda rådhusrätten och överexekutor inkommande skrivelser, inlagor och andra handlingar samt införas i därför avsedda diarier. I alla de ärenden, där föredragning hos magistraten icke finnes erforderlig, besörj es expedition omedelbart genom

kansliet, på sätt i gällande instruktion finnes närmare föreskrivet. Utgående skrivelser och resolutioner undertecknas av vederbörande borgmästare med kontrasignation av magistratssekreteraren. Som ovan nämnts, har handels- och politieborgmästaren överinseende över rådhuskansliet.

Magistratssekreteraren övervakar, att på kansliet ankommande göromål behörigen fullgöras; och åligger det honom därjämte huvudsakligen att ansvara för utgående expeditioner, att biträda borgmästaren i fråga om åtgärder, som ankomna skrivelser föranleda, samt med uppsättande av förslag till yttranden och skrivelser, att utfärda å magistratens vägnar vissa förordnanden och bevis, att mottaga, förvara och till vederbörande avlämna allainkommande penningar och värdehandlingar samt deposita. Förste råd-hnskanslisten för magistratens diarier och biträder med uppsättande av skrivelser och kungörelser samt med infordrande, ordnande och expedition av statistiska uppgifter, varjämte han efter magistratssekreterarens anvisning har att taga befattning med göromålen å kansliet samt vid hinder eller förfall för magistratssekreteraren företräda denne i hans tjänst. Andre rådhuskanslisten för stadgade förteckningar över näringsanmälningar, bereder inkommande anmälningar till handelsregistret för föredragning i magistraten och utfärdar bevis från detta register, för överexekutors diarier och tjänstgör såsom notarie hos överexekutor samt biträder i övrigt enligt magistratssekreterarens anvisningar med göromålen. Magistratssekreteraren och båda rådhuskanslisterna äro notarii publici och äga såsom sådana lika behörighet. Förslag om rådhuskanslisttjänsternas ombildande till två magi-stratsnotarietjänster är beroende på fastställelse av Kungl. Maj:t.

På aktnariekontoret tjänstgöra stadsaktuarien och en amanuens. Kontoret hålles öppet för allmänheten varje söckendag kl. io f. m. till 2 e. m. Där mottagas, ordnas och förvaras alla magistratens och rådhusrättens samt överexekutors domböcker, protokoll, handlingar och andra arkivalier, i den mån desamma icke erfordras för behandling av löpande ärenden eller eljest må annorstädes förvaras. Ansökningar, anmälningar och andra handlingar till rådhusrätten mottagas jämväl å aktuariekontoret, i den mån de ej tillhöra lagfarts- och inteckningskontoret eller böra omedelbart ingivas till rätten, samt förses med påskrift om mottagandet och antecknas i vederbörande diarium, rotel eller förteckning.

Stadsaktuarien tillkommer huvudsakligen att utöva förmanskap på kontoret, att utfärda diariebevis, vade- och lagakraftsbevis, myndighets- och andra bevis enligt de på aktuariekontoret förda böcker samt där förvarade protokoll och handlingar, att i brådskande fall utfärda stämningar samt mottaga vad, att föra vissa rotlar och förteckningar, att expediera rådhusrättens renoverade protokoll med stämplar samt verkställa annan expedition, varom föreskrift meddelas av rådhusrättens första avdelning, att såsom arkivarie utöva vård och tillsyn över magistratens och rådhusrättens arkiv, föra dithörande förteckningar och utlåningsbok samt hålla arkivet tillgängligt å samma tider som aktuariekontoret, ävensom att i egenskap av bibliotekarie ordna och vårda magistratens och rådhusrättens bibliotek.Amanuensen å aktuariekontoret åligger bland annat att mottaga och diarieföra inkommande handlingar, mottaga och i stämningsböcker införa stämningsansökningar samt polisrapporter och protokoll i brottmål, fördela dessa till vederbörande avdelningar av rådhusrätten och därvid verkställa erforderlig lottning, att till vederbörande ordförande eller avdelning befordra nämnda handlingar och, beträffande utfärdade stämningar, tillhandahålla dessa åt de sökande samt till allmänne åklagaren avlämna polisrapporter och protokoll i brottmål, sedan dag för sådana måls handläggning blivit utsatt, att mottaga och diarieföra anmälningar om sjöförklaringar och föra diarium i dispaschmål, att uppsätta och expediera vissa kungörelser och kallelser, att tillhandagå med avskrifters meddelande mot lösen från de å aktuariekontoret förvarade protokoll och handlingar ävensom att hava närmaste tillsynen över alla å kontoret förvarade arkivalier samt föra dit-hörande kvittens- och utlåningsböcker.

Vid rådhusrättens första avdelning ombesörj es å lagfarts- och inteck-ningskontoret mottagandet av lagfarts- och intecknings- m. fl. ansökningar av en där anställd registrator, varefter dessa ärenden av de å kontoret tjänstgörande assessorerna beredas till föredragning hos rätten. Utgående expeditioner i dessa ärenden utlämnas från samma kontor, och är härmed även övrig protokollsexpedition från första avdelningen förbunden. Protokoll och expeditioner från de övriga avdelningarne tillhandahålles allmänheten å dessa avdelningars särskilda protokollsexpedition genom ett där anställt biträde. Protokoll och expeditioner hos konkursdomaren

tillhandahållas av dennes notarie i hans tjänsterum.

Beträffande stadsfiskalen må anmärkas, att dennes befattning ej är förenad med polistjänst, samt att han uteslutande har att tjänstgöra såsom allmän åklagare vid rådhusrätten och fullgöra sådana med tjänsten förenade åligganden, som ej ankomma på polismyndighet. För utredning och polisförhör i brottmål äger han sålunda påkalla handräckning hos poliskammaren.

Magistraten underlydande verk

Den magistraten tillkommade befattningen med bouppteckningars förrättande fullgöres i sterhhuskammaren, där sterbhusnotarien mottager anmälningar i hithörande ärenden och förbereder desamma, varefter förrättningarna verkställas av en av de rådmän, som icke äro ordförande å av-delning, i tur dem emellan, jämte sterbhusnotarien. Den sistnämnde har att uppbära och redovisa staden tillkommande bouppteekningsprovision samt att tillse det bouppteckningarne, vederbörligen stämpelbelagda, avlämnas till rådhusrätten för inregistrering.

Kronouppbörden omhänderhaves av magistraten genom kronouppbörds-kontoret, som förestås av kronouppbördskassören. Honom åligger att uppbära och behörigen redovisa de inom staden förekommande årliga utskylder och avgifter till kronan ävensom sådana utskylder och avgifter, som enligt givna stadganden skola uppbäras och redovisas av dem, som uppbörden av utskylderna till kronan åligger. Han omhänderhar därjämte uppbörden och redovisningen av kyrkoutskylder i staden samt har från och med år 1920 övertagit uppbörd och redovisning av grundavgifter för den allmänna folkpensioneringen.

Jämte kronouppbördskassören äro å detta kontor anställda fyra manliga kontorsskrivare och två kvinnliga skrivbiträden på ordinarie stat, varjämte sex kvinliga extra skrivbiträden hava ständig sysselsättning där. I övrigt anlitas extra biträden till större antal under delar av året, då göro-målens omfattning sådant påkallar. Gällande instruktion för befattnings-havarne å kronouppbördskontoret är av magistraten fastställd den 12 januari 1923.

Beträffande exekutionsverket medförde 1877 års utsökningslag, att jämlikt Kungl. brevet den 29 november 1878 de förutvarande två överskult-befattningarna utbyttes mot två stadsfogdebefattningar, vilkas innehavare övertogo i huvudsak samma göromål, som förut tillhört överskultarne. Mellan stadsfogdarne fördelades göromålen så, att förste stadsfogden fick omhänder verkställandet av domar och utslag samt andra exekutorialer i enskilda mål och andre stadsfogden dels all verkställighet, som avsåg indrivning av krono- och kommunalutskylder m. fl. allmänna avgifter, dels ock den verkställighet av utslag om böter eller viten och andra straff, som ankom på stadsfogde. Förste stadsfogden biträddes av stadstjänare samt andre stadsfogden av exekutorer och stadstjänare ävensom av en för bötesindriv-ning och verkställighet av straff anställd särskild tjänsteman benämnd bötes-exekutor och kassör. Sistnämnda befattning ersattes år 1904 av en tredje stadsfogdebefattning, vars innehavare jämväl övertog redovisningen av saköresmedel.Nu gällande bestämmelser för utsöknings- och exekutionsväsendet i Göteborg äro fastställda genom kungl. brevet den 23 september 1904 med ändringar enligt kungl. breven den 16 maj 1919 och den 13 januari 1923, var-förutom särskilda instruktioner av magistraten utfärdats för andre och tredje stadsfogden samt dem underlydande exekutorer. Enligt nämnda kungl. brev fördelas göromålen mellan stadsfogdarne sålunda, att förste stadsfogden har att handlägga mål, i vilka utmätning eller annan stadsfogdes åtgärd påkallas enligt utsökningslagen eller fråga är om handräckning enligt lagen om avbetalningsköp, andre stadsfogden åligger dels att ombesörja all den verkställighet, som avser indrivning av krono-och kommunal-utskylder, allmänna avgifter m. m. enligt gällande restindrivningsförordning, dels ock att handlägga de ärenden om införsel, som omförmälas i § 21 i lagen den 14 juni 1917 om införsel i avlöning, pension eller livränta, samt tredje stadsfogden åligger dels att ombesörja all verkställighet av utslag rörande böter och viten, som ingå i bötesredovisningen för Göteborgs stad, och av urbota straff ävensom att upprätta sådan bötesredovisning, dels att ombesörja all den handräckning i fråga om meddelade bötes- och vitesbeslut, som begäres av myndigheter å andra orter än Göteborg, dels ock att handlägga övriga införselärenden enligt ovannämnda lag av den 14 juni 1917 ävensom att vidtaga de på utmätningsman ankommande åtgärder enligt lagen samma dag angående förbud för vissa underhållsskyldiga att avflytta från riket. I övrigt äro stadsfogdarne pliktiga att enligt fördelning, som magistraten bestämmer, bestrida alla sådana till utsöknings- och exekutionsväsendet hörande göromål, som icke

ingå i stadsfogdes lagstadgade tjänsteåligganden. Eörste stadsfogden har till biträden tre stadstjänare, av vilka två äro av överexekutor antagna att kunna av stadsfogden sättas till utmätningsman i hans ställe. Under andre stadsfogden lyda 5 central-exekutorer, 20 skatteexekutorer, därav en i vartdera av de 19 distrikt, i vilka staden för indrivningen uppdelats, och en för uppbörd vid hamnen, samt 5 handräckningsexekutorer ävensom å kontoret 1 förste kontorsskrivare, 2 kontorsskrivare och 2 extra biträden. Hos tredje stadsfogden äro anställda 7 exekutorer, 1 kontorsskrivare och 2 skrivbiträden.

För kontroll över uppbörd, indrivning och redovisning av allmänna ut-skylder och avgifter i staden finnes anställd en särskild tjänsteman, benämnd uppbördsinspektör. Denne har, enligt för honom den 12 januari 1923 fast-ställd instruktion, att utöva kontroll över uppbörden, indrivningen oeh redovisningen av dels allmänna utskylder och avgifter, jämväl kommunal-utskylder, som uppbäras i staden, dels ock de medel av annan art, som av andre stadsfogden eller hos honom anställda exekutorer uppbäras, ävensom att utöva kontroll över tredje stadsfogdens verksamhet.

Beträffande mantalsverket erinras om att mantalskommissarietjänsten inrättades år 1761 för skattskrivningens förrättande i staden och förstäderna samt på landerierna. Mantalskommissarien förrättade själv mantalsskrivningarne och övriga med befattningen förenade göromål och fick i mån av stadens tillväxt biträde av skrivare. Detta fortfor till år 1882, då en särskild kungl. förordning om mantals- och skattskrivningen i Göteborg utfärdades samt förändrad organisation infördes, enligt vilken mantalskommis-sariens omedelbara befattning med mantalsskrivningsförrättningarne upphörde. Han blev nu chef för detta verk och de hos honom anställda skri-varne, sex till antalet, tilldelades såsom mantalsskrivare vardera ett av de sex distrikt, i vilka staden för mantalsskrivningen uppdelades. I mån som befolkningen inom staden ökades och till följd av ändrad skattelagstiftning undergick mantalsverket en snabb utökning, och ny kungl. förordning om mantalsskrivning i Göteborg utfärdades 1905, vilken förordning med en del däri sedermera vidtagna ändringar ännu är gällande. Densamma innefattar åtskilliga bestämmelser, vilka avvika från dem, som i allmänhet i riket gälla för mantalsskrivningen. De viktigaste bland dessa olikheter äro, att för staden skall till grundval och rättesnöre för mantalsskrivningarne äga rum en fortlöpande bokföring av stadens innevånare i en mantalsbok med tillhörande namnregister, att prästerskapet icke har någon befattning med mantalsskrivningarne och mantalsbokföringen utom i den mån, som föranledes av flyttningar, samt att mantalsmål upptagas och avgöras i första instans av stadens polisdomstol, vars utslag i dydika mål kunna genom besvär dragas under Konungens befallningshavande.

Mantalskommissarien är chef för verket och har att med biträde av man-talsskrivarne och övrig personal fullgöra honom enligt mantalsskrivnings-förordningen för Göteborg och gällande uppbördsreglemente åliggande göromål. Vidare skall han till magistraten avgiva förslag om taxeringsnämndernas antal och taxeringsdistrikt samt om kungörelser, som avse mantalsskrivning och taxering, ävensom inom behörig tid avlämna taxeringslängdermed sammandrag. Det tillkommer honom att upprätta och utfärda debetsedlar å kronoutskylder och avgifter, som i sammanhang därmed uppbäras, samt å skatter och avgifter till stadens församlingars gemensamma kyrko-kassa; han ansvarar för upprättande av röstlängder för riksdagsmannaval samt kommunala val och prästval ävensom av inskrivningslistor över värnpliktiga, varjämte honom åligger att meddela bevis, som på mantalskontoret böra utfärdas.

Mantalsskrivarne, tolv till antalet, eller en inom varje mantalsskrivnings-distrikt, föra mantalsboken var och en för sitt distrikt och fullgöra dem i övrigt enligt ovannämnda förordning åliggande göromål samt uppgöra och utskriva taxeringslängder över fast egendom med sammandrag av dessa och övriga längder, som enligt förordningarne om inkomst- och förmögenhetsskatt samt om bevillningen skola upprättas. Av dem upprättas vidare föreskrivna förteckningar över handlande och handtverkare, röstlängder, uppbördsböcker för krono- m. fl. utskylder, debiterings- och uppbörds-längder över kommunalutskylder samt över skatter och avgifter till kyrkokassan. De skola biträda magistraten vid allmänna val samt mantals-kommissarien med upprättande av debetsedlar och inskrivningslistor över värnpliktiga ävensom taxeringsnämnderna i enlighet med skatteförordningarne, och, sedan nämnderna avslutat sina förrättningar, hava de att i taxeringslängderna införa bevillnings- och skattebelopp enligt nämndernas beslut.

För biträde åt mantalskommissarien och mantalsskrivarne i enlighet med de föreskrifter, mantalskommissarien lämnar, äro vid mantalsverket såsom ordinarie personal ytterligare anställda 13 förste kontorsskrivare, 18 kontorsskrivare och 46 kvinnliga biträden samt två vaktmästare, varjämte i mån av behov anlitas extra skrivbiträden, vilkas antal för närvarande uppgår till 44 personer.

Vidkommande avlöningsförhållanden för magistraten och rådhusrätten med undertydande befattningshavare, så äro dessa reglerade enligt beslut av stadsfullmäktige den 19 juni 1919 och häri senare vidtagna tillägg och ändringar samt dessutom, vad angår befattningshavare, vilkas löneförmåner fastställas av Kungl. Maj:t, genom kungl. breven den 26 september 1919 och den 16 december 1921.Förvaltnings- och domstolslokaler

Vid Göteborgs anläggning hitflyttades Nya Bödöse stads rådhus och förlädes här på torget, sannolikt nära hörnet vid östra och stora hamnkanalerna. Denna byggnad ersattes inom kort av en ny rådhusbyggnad, som 1624 —1626 uppfördes på samma plats och som uppgives hava varit en två-våningsbyggnad under ett högt, med takryttare prytt tak. I övervåningen

Fig. 52. Rådhuset, gården.

hade magistraten sina rum och undre våningen användes för järnvågen, varjämte ett par krambodar voro där inrymda. På 1600-talet började åtgärder vidtagas för anskaffande av ett nytt rådhus i stället för det nämnda, som då torde befunnits trångt och olämpligt. Då byggnaden vid den stora eldsvådan 1669 förstördes, hade redan inköpts den nuvarande rådhustomten vid torgets västra sida, och där uppfördes åren 1670 —1673 det nya rådhuset. Detta hade två våningar och källare med fasader åt torget och hamnkanalen samt portöppningar med trappor å båda fasaderna. Byggnaden, som 1732 undergick en omfattande reparation, bibehölls i övrigt väsentligen i samma skick till början av 1800-talet. Åren 1814-1817 påbyggdes en tredje våning och kolonnanordningen å torgfasaden till-kom, varefter den norra flygeln uppfördes 1835 och den västra 1869, båda tre våningar i höjd; och hade rådhuset härigenom försatts i sitt nuvarande skick.

Oaktat dessa tillbyggnader kunde icke utrymmet i rådhuset räcka till för de allt större administrativa och judiciella verk, som där hade sina lokaler. Poliskammaren har flyttats till dess nuvarande hus vid Östra Hamngatan och Spannmålsgatan, förra kommendanthuset blev upplåtet för mantals-verket, varjämte drätselkammaren samt byggnadsnämnden utflyttats till den för dem inköpta fastigheten nr 14 vid Norra Hamngatan, och användes rådhuset numera uteslutande för magistraten och rådhusrätten. Enligt beslut av stadsfullmäktige år 1906 har å tomterna nr 28 och 29 i 6:te roten samt 32 och 33 i 7:de roten uppförts nybyggnad för mantalsverket och taxeringsmyndigheterna samt krono- och kommunaluppbördskontoret, varefter kommendanthuset använts för tillfälliga behov och är avsett för tillgodoseende av magistratens och rådhusrättens lokalbehov.

Inom rådhuset äro i bottenvåningen till höger om ingången från torget rådhuskansliets lokaler och till vänster i sagda ingång sterbhuskammaren, i södra flygeln har tredje stadsfogden sina rum och i den norra inrymmas arkivlokaler, under det i den västra finnas åtskilliga upplagsbodar och andra ekonomirum. Denna våning har mot rådhusgården på tre sidor en öppen pelargång, och mitt på gården är en fyrkantig bassäng med kopparskål, över vars bräddar vatten rinner ner i bassängen. Från pelargången leder stora trappan i sydöstra hörnet till andra våningen, som har korridor utmed södra flygeln, vilken i övrigt inrymmer arbetsrum för justitieborgmästaren och två ordförånde samt två till sessionsrum hörande tamburrum för rättens ledamöter. I östra flygeln upptages mittpartiet av ett stort förmak med magistratens sessionsrum i sydöstra hörnet, vilket sessionsrum även användes av rådhusrättens första avdelning, samt på motsatta sidan lagfarts-och inteckningskontoret, som sträcker sig in i norra flygeln, där jämväl aktuariekontoret är inrymt. Västra flygeln har i mittpartiet ett stort förmak liksom den östra, med ett sessionsrum på vardera sidan, vilka rum användas av rådhusrättens övriga fyra avdelningar. Tredje våningen upptager lokaler för förste stadsfogden och konkursdomaren samt biblioteksrum i östra flygeln och i övrigt arbetsrum för rättens ledamöter och stads-fiskalen samt protokollsexpeditionens rum, samtliga liggande utmed en åtgårdssidan löpande korridor, som i västra flygeln är avstängd och användes till rum för skrivbiträden.

I kommendantshusets bottenvåning har handels- och politieborgmästa-ren sitt ämbetsrum och tillhörande förrum i förbindelse med kansliets rum i rådhuset. I övrigt är som ovan nämnts denna byggnad avsedd att tagas i anspråk för tillgodoseende av magistratens och rådhusrättens behov av ökat lokalutrymme, och förslag för sådant avseende är under behandling, varigenom skulle åstadkommas ytterligare ett sessionsrum i rådhuset, där lagfarts- och inteckningskontoret nu är inrymt, samt detta kontor flyttas till rådhuskansliet och handels- och politieborgmästarens rum. I kommendantshuset skulle därefter återstoden av bottenvåningen anvisas åt förste stadsfogden, andra våningen tagas i anspråk för handels- och poli-tieborgmästaren och kansliet samt tredje våningen för andre stadsfogden och uppbördsinspektören, vilka nu hava sina lokaler i andra stadens hus.

I mantalsverkets hus äro fortfarande inrymda detta verk samt krono-och kommunaluppbördskontoren ävensom taxeringsmyndigheterna. Till följd av mantalsverkets utökning gör sig behovet av ökat utrymme för detsamma allt mera kännbart.

* *

*

Alltsedan tillkomsten av 1862 års förordning om kommunalstyrelse i stad har tid efter annan framförts anmärkningar mot den från äldre tid kvarstående föreningen av magistratens administrativa funktioner och domareverksamheten hos samma personer och framhållits, att denna dualism i dessa personers åligganden icke kunde undgå att verka störande åt båda hållen samt att utvecklingen fordrade en uppdelning på sådant sätt, att domstolsledamöterna, befriade från de administrativa bestyren, kunde helt ägna sig åt domareverksamheten samt magistratens förvaltande myndighet läggas i händerna på personer, som uteslutande ägnade sig åt dessa värv. Så uttalades inom magistraten under förarbetena till 1871 års omorganisation, att det utan tvivel vore mäst överensstämmande med det ofta ifrågasatta åtskiljandet av jurisdiktionen och administrationen, att vid omorganisationen av rådhusrätten och magistraten, vardera av dessa myndigheter erhölle särskilda ledamöter, vilkas verkningskrets inskränktes till endera av dem. Detta beaktades i så måtto vid nämnda omorganisation,att, såsom förut nämnts, det mästa av magistratens administrativa verksamhet uppdrogs åt en särskild mindre avdelning av magistraten. Enahanda synpunkter framfördes i betänkanden, som ligga till grund för 1905 års omorganisation, vilken medförde utvidgning, så långt då ansågs kunna ske, av den särskilda magistratsavdelningens verksamhetsområde. Men ännu kvarstod, liksom fortfarande är förhållandet, den väsentliga olägenhet, att i nämnda avdelning endast handels- och politieborgmästaren hade dess förvaltningsområde såsom uteslutande verksamhetsfält, under det avdelningen i övrigt utgjordes av personer, som hade sina huvudsakliga intressen knutna till domarevärv men likväl voro pliktiga att deltaga i avgörande beslut om magistratens administrativa angelägenheter.

Under åberopande härav anförde magistraten i skrivelse den 1 juni 1909 till stadsfullmäktige, att det inseende över den kommunala förvaltningen och det initiativ, som kommunalförordningen velat tillägga magistraten såsom stadsstyrelse, av naturliga skäl icke kunde vara till finnandes hos en styrelse med ovannämnda sammansättning, samt att härför erfordrades en med större befogenhet utrustad central förvaltningsmyndighet, som kunde tänkas organiserad exempelvis i den form, som återfinnes hos våra länsstyrelser eller överståthållareämbetet i Stockholm, och i detta fall möjligen i sammanhang med stadens skiljande från länet i administrativt hänseende, eller ock såsom ett särskilt råd, sammansatt av flera medlemmar med en fördelning dem emellan av förvaltningens särskilda grenar. En för ärendets behandling av magistraten och stadsfullmäktige tillsatt beredning avgav yttrande i maj 1911, däri föreslogs, att åtgärder ej skulle för det dåvarande vidtagas för stadens skiljande från länet eller ändring an-norledes i gällande allmänna bestämmelser för den kommunala förvaltningen, men att omorganisation av magistraten måtte äga rum, huvudsakligen innefattande, att domstolsledamöterna skulle befrias från ledamotskapet i magistraten och denna utgöras av handels- och politieborgmästaren jämte två politierådmän, den ene tillika magistratssekreterare och chef för kansliet samt den andre tillika överexekutor samt chef för mantals- och uppbörds-verken m. m. Under ärendets behandling såväl inom beredningen som hos magistraten rådde olika meningar om den väsentliga frågan, vad som borde vara det

principiella syftet med omorganisationen, och från olika utgångspunkter angåvos olika riktlinier för den ifrågasatta förändringen i stadensförvaltning. Även bland stadsfullmäktige uttalades så skiljaktiga meningar, att en sammanjämkning syntes osannolik. Magistraten, som fått ärendet till sig återremitterat, hemställde med hänsyn härtill, att stadsfullmäktige måtte låta bero vid vad i ärendet förekommit, och stadsfullmäktige fattade den 4 januari 1912 beslut i enlighet härmed. Den betydelsefulla frågan hade således ej blivit löst, men utan tvivel måste den inom ej allt för lång tid i en eller annan form återkomma, då sådant ej blott föranledes av hänsyn till det gamla önskemålet om åtskiljande av magistratens och rådhusrättens verksamhetsområden, utan även betingas av dess sammanhang med en omläggning av den kommunala förvaltningsorganisationen, en omläggning, som denna förvaltnings utveckling säkerligen kommer att föranleda.

Göteborgs polisväsen Av UNO PALMGREN

Den äldre tiden. Omorganisationen 1785. Uppsyningskarlar

POLISEN är, vad särskilt städerna i vårt land beträffar, av gammalt en kommunal institution. Dess organisation växlar ganska väsentligt i de olika städerna. Under forna dagar en ringa och oansedd inrättning, har den under senare tider, för att kunna fylla sin uppgift, utvecklats till en i hög grad omfattande institution.

Till år 1785 ombesörjdes polistjänsten i staden Göteborg av stadssoldater och stadstjänare, av vilka de senare förmodligen endast hade att utföra handräckningsgöromål, såsom stämningars delgivande etc.

Stadssoldaterna, vilka tillhörde en rent militär institution, hade jämväl sig ålagt att utföra en hel del uppdrag, vilka icke voro att hänföra till polistjänsten (jfr nedan under Brandväsendet). Inseende olägenheten här-utinnan föranstaltade emellertid Göteborgs styresmän nämnda år på initiativ av politieborgmästaren Daniel Petersson, att staden anställde sju män, vilka närmast under politieborgmästaren och »Stads-Fiscalen» uteslutande skulle ägna sig åt ordningens upprätthållande inom staden. En av de tillsatta polismännen skulle vara de andras förman och benämnas gevaldiger. Vad gevaldigern och hans sex »upsyningskarlar» ålågo, stadgades närmare i en ovannämnda år den 30 december utgiven instruktion, vars början är av följande lydelse:

Instruktion för Politie-Gewaldigern och de honom tildelte upsynings-Karlar.

Politie-Gewaldigern och de honom tildelte Upsynings-karlar skola wara nyktre, redlige, flitige, dristige och oförsumlige, at sent och bittida fullgöra, hwad dem åligger och anbefallt blifwa kan. Gewaldigern, som hafwer UpS3mings-karlarnesig til biträde, skal dela dem göromålen emellan, samt tilholla dem at göra honom besked för hwad de uträttadt. De skola wara honom lydige och ej allenast oförtrutit fullgöra hwad dem befalles, utan ock af sig sjelwe upspana och tilkänna-gifwa hwad emot de fastställdte ordningar förlöper, å ena sidan icke nedtystande och förtigande, hwad som angifwas bör, för mutor och slem winning skul, och å den andra icke av hat eller afund angifwande den oskyldige. At warna och underwisa den mindre kunnige och derigenom förekomma oordningar, skal wara Politie-Gewaldigern och Upsynings-karlarna äfwen så angelägit, som at an-gifwa och åtala oordningar sedan de förelupit. Om hos Gewaldigern och Upsy-ningskarlarna något blifwer angifwit, skal han genast göra sig sjelf närmare underrättad, om i sanning sig så förholler, som angifwit är, och hwar bewis derå är, på det den oskyldige icke må oroas, innan målet hos Magistraten eller Poli-tie-Borgmästaren til beifrande anmäles. Öfwer alla mål och förbrytelser, som Gewaldigern antingen sjelf eller genom Upsynings-karlarne uptäcker, skal han holla riktigt Diarium eller anteckning til År, Dagar och Personer til efterrättelses meddelande, så ofta det påfordras. Stadens Politie-Borgmästare skal han flitigt och dagligen upwakta, dels för at gifwa tilkänna, om och hwad som förelupit, dels ock taga Ordres i hwad til Policen tilhorer och honom jemte Upsynings-karlarne kan blifwa anbefallt at uträtta. Om Stads-Fiscalen i sit Embete finner nödigt äska dess biträde skal han med Upsynings-Karlarne sig derifrån icke undandraga, äfwen som och Stadstjenarne, då Gewaldigern dem derom tilsäger skola wara skyldige, at vid förekommande nödiga tilfällen wara Gewaldigern och dess Upsyningskarlar til hjelp och biträde, och de således å ömse sidor wara förbundne, at i det som stadens tj enst samt Policens och goda ordningars wid-makt hollande angår, räcka hwarannan handen. Upsynings-Karlarne bör Gewaldigern icke

lämna utan sikte, eller tilåta dem göra hwad dem behagar, utan skal han på en wiss tid hwarje dag hafwa möte med dem, til at förnimma, hwad de gjort och underrätta dem, hwad de widare hafwe at göra, angifwandes, om han hos dem finner motwilja och försummelse.

I det följande angives i ej mindre än 45 punkter, vad den nyorganiserade ordningspersonalen hade att iakttaga.

Det var, som synes, en hel del bestämmelser, som gevaldigern och hans uppsyningskarlar hade sig ålagt att tillse efterlevnaden av. Också visade det sig, att de brott och förseelser, som av dessa åtalades vid de allmänna domstolarne, snart nog ökades så hastigt, att man måste vara betänkt på att inrätta en särskild domstol för avdömande av s. k. polismål. Det antal polismän,

Fig. 53. Polisbricka enligt 1785 års reglemente. Efter orig. i polisverket.som tillsatts, visade sig också vara för litet för att tillfyllest kunna tillfredsställa kravet på ordning och säkerhet inom samhället. I ett kungligt brev av den 19 augusti 1807, utfärdat av konung Gustav IV Adolf från dennes högkvarter i Stralsund, förordnades därför om en förbättrad Police-Inrättning i staden Götheborg. Inledningen till brevet, som motiverar de efterföljande bestämmelserna, lyder:

»att som, till vinnande av ordning och säkerhet i en stad af den betydande folkmängd, widd, handel och rörelse, som Götheborg och dess förstäder nödigt är, att Police-ärendena besörj es med odelad omtanka samt drift och vaksamhet; men detta ändamål icke kunnat behörigen ernås, då handhafwandet däraf warit öfverlämnat till Magistraten, hvilken måst sträcka dess omsorg till många andra föremål, och såsom sammansatt af ett större antal ledamöter icke kan äga den enhet i besluten och den verksamhet vid utförandet, hvarförutom

Fig. 55. Brandvaktsskramla.

en rättskaffens Police icke

kan utöfvas; alltså hafva vi insett nödvändigheten af en förbättrad Police-Inrättning i Götheborg och i sådant af-seende velat i Nåder stadga och förordna, som följer----».

Förutom vissa paragrafer, som blivit upphävda eller ändrade, är nämnda kungl. brev ännu gällande, i den

T mån andra bestämmelser ej tillkommit genom senare

utfärdade förordningar eller instruktioner.

I det första av brevets fyra kapitel förordnas an-Flg- 54- Brand vaktssax. gående polisens styrelse, dess tjänstemän och be-tjänte. En särskild poliskammare skulle inrättas, vars funktioner och domsrätt skulle utövas av politieborgmästaren, biträdd av tvenne rådmän.Landshövdingen ägde, då han så fann för gott, själv presidera i poliskammaren.

Stadsfiskalen eller polisfiskalen, såsom han även benämndes, utgjorde den lydande polisens förste man, och skulle betjäningen bestå av tvenne polisgevaldiger samt tjugo uppsyningsmän eller polisbetjänter. I händelse omständigheterna sådant fordrade, ägde dock poliskammaren rätt att utöka de sistnämndas antal med extra polisbetjänter. Gevaldigerna fingo sin verksamhet fördelad så, att den ene ägde uppsikten inom den egentliga staden och den andre inom polisens jurisdiktion utom staden. Poliskammaren hade att med konstitu-torial antaga för »nykterhet, trovärdighet och skicklighet kända personer». Huru stor vikt som fästes vid, att uppsynings-männens rapporter voro riktiga och sannfärdiga, framgår av följande passus: »Finnes någon Upsyningsman hafva afgifvit

falsk och oriktig rapport för egen vinning eller till andras skada eller omgås någon med otidighet och låter sig besticka, skall den utan allt skonsmål till någon kronans fästning försändas, att där arbeta».

Polisbetjäningens befogenhet vidgades ytterligare. Den skulle nu jämväl beivra sabbatsbrott, förseelser mot tjänste-hjonsstadgan, gyckleri å publika ställen, tvister mellan allmoge och slaktare angående betalning för införda djur. Dessutom skulle den tillse skjutsanstalterna, taxornas efterlevnad, obehöriga personer, som befattade sig med sjukdomars botande och medikamenters tillredande, överflödsförordningens iakttagande samt

att inga obehöriga personer befattade sig med bokhandel.

Andra kapitlet stadgar angående polisens skydd, varjämte förordnas om, att polisbetjäningen, då den i »sysslan stadd är» måtte igenkännas genom att bära synligt tecken.

Brevets tredje kapitel handlar om polisens jurisdiktion. Det bestämmes, att tillsynen och övervakningen utsträckes inte allenast till själva staden, utan ock till följande ställen: »sjösidan utom Carls port till östra och Vestra Haga samt Masthugget, Masthuggsbergen, Gamla Amiralitetsvarvets grund, Hästhagen, Sågängen och Majorna ända intill den så kallade Klippan;

Fig. 56. Geval-digertecken fr. 1807/ Efter orig. i polisverket.ävensom till alla Elfsborgs Kongsladugårds ägor; utom Kongsporten till Getebergsled der stadens område slutar och även dessutom till den bebyggda delen av landets grund intill Kallebäcks bro; samt utom Drottningporten till Redberget, Landerierna och så långt stadens gebiet å denna sidan räcker».

I brevets fjärde och sista kapitel förordnas om poliskammarens göromål. Här antecknas bland annat, att poliskammaren, jämlikt kungligt brev av 1804, ägde rätt att döma lösdrivare till krigstjänst. Vid uppkommande eldsvåda skulle politieborgmästaren näst efter kommendanten i stadens fästning föra högsta befälet.

Ändring i poliskammarens utslag kunde hos landshövdingen sökas inom fjortonde dagen efter det utslaget avkunnats, men skulle den klagande fullgöra, vad dömt var, så framt hans besvär upptogs. Var den klagande dömd att undergå kroppsplikt, borde dock utslaget till verkställighet vila. Hade landshövdingen själv i poliskammaren fört ordet, så ägde den missnöjde att hos Kungl. Maj:t anföra besvär emot poliskammarens utslag inom fyratiofem dagar ifrån domens avkunnande; och gällde i övrigt för den klagande att iakttaga de bestämmelser som ovan p;g 57 pjg

nämnts. T- v-: batto,1g f°r Göteborgs

allmänna skyddsvakt.

T. h.: träbattong från senare tid.

Uppsyningsmännen eller polisbetjänterna hade det under sin tjänstgöring icke alltid alltför angenämt. Iförda långa, ofta trasiga och urblekta syrtuter, höga ullhattar, korta,.på benet slutande benkläder och grovt arbetade skodon, företedde de en allt annat än trevlig anblick. Då därtill kom, att de flesta voro gamla män, ja, till och med orkeslösa gubbar, kan man livligt föreställa sig, att de icke förmådde injaga någon vidare respekt. På bröstet buro de en gammal mässingsbricka med inskriptionen: »Police-Betjent i Götheborg» med ett allseende öga under

inskriptionen. Beväpningen utgjordes av en träbattong samt av en s. k. nattväktaresax, ett egendomligt redskap, varmed förbrytare skulle fasttagas,samt av en skramla, som motsvarade den nuvarande polispipan. Geval-digerna buro till tecken på sin värdighet en ebenholtsstav med krona av silver.

Då dryckenskapen och lösdriveriet allt mera tilltagit, hörde oordningar till dagens vanliga företeelser, och polisen skulle snart hava kommit till korta med samhällets slödder, om den icke haft ett synnerligen verksamt stöd i det manskap ur Karl XV:s, senare Kronprinsens husarregemente, vilket från mitten av 1700-talet till år 1880 låg kasärnerat i staden. Dessa husarer, vilka äro att betrakta såsom föregångare till vår nuvarande ridande polis, togo alltid i »på skarpen» med orostiftarne och voro på grund härav av dessa betydligt mycket mera fruktade och hatade än polisen.

År 1826 ökades antalet uppsyningsmän från 20 till 30; och bibehölls sedermera denna styrka till år 1850. Vid extraordinära tillfällen kunde man dessutom av en reservstyrka, som vanligtvis uppgick till 15 man, inkalla välbehövlig hjälp.

År 1836, den 3 augusti, utfärdades för polisgevaldigerna och uppsynings-männen ett nytt tjänstgöringsreglemente, så tydande:

Utom wad Kongl. Police-Stadgan av den 19 Augusti 1807 och andre gällande Police-Författningar innehålla,

böra samtelige Gewaldiger och Uppsyningsmän ställa sig efterföljande till noggran och ofelbar efterrättelse.

1:0) Police-Gewaldigern och 2:ne af de inom Districtafdelningen tjenstgörande Uppsyningsmän biträda Police-Fiscalen wid årliga Brandsynerne och åtfölja vid Mantalsskrifningen inom den Gewaldigern* anförtrodda trakt, för att närmare lära känna de inom trakten boende personer och de där befintlige åbyggnader; börande wid mantalsskrifningen i en särskild bok, efter Rote och Nummer antecknas alla wanfräjdade, wanartige, sysslolöse och andre personer, som möjligen äro eller kunna blifwa föremål för Policens närmare uppmärksamhet, och så snart en sådan person flyttar, bör sådant antecknas och anmälan därom genast göras hos den Gewaldiger till hwars trakt den inflyttar, om sådant är kändt eller kan utletas.

2:0) De personer, hwilka på föreskrifvet sätt äro föremål för Policens närmare uppmärksamhet böra ofta besökas, deras lefnadssätt, umgänge och öfriga förhållanden noga efterspanas och undersökas samt, om sig göra låter, någon pålitlig person utom Policewerket anmodas och antagas, att åt farlige personer lämna särskild uppmärksamhet, emot billig ersättning af Police-Cassan för de, till allmänna säkerhetens befrämjande ledande upplysningar, som derigenom kunna winnas.

3:0) Gewaldigern bör genom egen noggran eftersyn befrämja ordning, säkerhet och snygghet inom den honom anförtrodda trakt, för hwilket ändamål Gewaldigren,som skall bo inom trakten, minst en gång om dagen, bör anmärka alla de förbrytelser, som enligt Kungl. Police Stadgan tillhöra Police Kammarens upptagande och pröfning.

4:0) Police-Gewaldigern bör wid besöken inom sin trakt wara åtföljd av 2:ne Upp-syningsmän, hvarjemte honom åligger tillse att de under hans befäl ställde Uppsy-ningsmän, efter tour, patrullera inom trakten, äfwen wid de tillfällen, då Gewal-digern ej kan wara närwarande, och att de derwid fullgöra dem enligt lag och författningar åliggande skyldigheter.

5:0) Gewaldigern inhämtar ordres och närmare föreskrifter af Police-Fiscalen för hwilken Gewaldigern äfwen redowisar sina åtgärder, dels wid hwarje serskilt inträffande fall af wigtigare och swårare beskaffenhet, dels på det sätt att warje morgon, senast kl. 8 f. m. skriftlig rapport afgifwes till Police-Fiscalen angående hwad som nästföregångne dag passe- |

rat, och hwilka åtal, som då blifwit wäckte, antingen af Gewaldigern h v.

eller af den till hans biträde anslagne Betjening. 1111®

6:0) Såwida ej laga hinder kunna wisas bör Gewaldigern answara för yttre ordningen och snyggheten inom sin trakt och om någon försummelse eller förbrytelse begås av Uppsyningsmännen inom trakten, bör sådant, såwidt det är af Gewaldigern kändt, genast hos Fiscalen anmälas; annars anses Gewaldigern såsom felande i tjensten.

7:0) Police-Uppsyningsmännen inom hwarje trakt skola med oför-truten nit och skyndsamhet lyda Gewaldigerns befallningar i tjensten och wid alla de tillfällen, då de icke äro förordnade till tjenstgöring på andra ställen, alltid finnas inom sine trakter såwida de ej efter föregången anmälan fått Gewaldigerns lof att sig därifrån aflägsna.

8:0) Skulle Gewaldigern ej träffas för att meddela nödige föreskrifter eller för att ordna af sårskilte omständigheter föranledande åtgärder, äga Uppsyningsmännen att directe wända sig till Police-Fiscalen, hwilket äfwen bör iakttagas, då twister uppkomma emellan Gewaldigern och Uppsyningsmännen.

9:0) De Uppsyningsmän, som enligt särskild lista från Registrators-Contoret inkallas till waktgöring i Police-Kammaren och å allmänna ställen, böra hwarje morgon och afton gifwa skriftlig underrättelse till Police-Fiscalen, om hwad där-wid förefallit.

10:0) Gewaldigerna och Uppsyningsmännen böra wara saktmodige, redlige, nyktre och nitiske i tjensten, och då den, som på detta sätt utmärker sig, alltid kan wara wiss om särskild uppmuntran, medförer ett motsatt uppförande, utom answar efter lag, äfwen tj enstens förlust.

Mot 1800-talets mitt förekommo här, liksom i de flesta större städer både inom- och utomlands, upprepade

gånger svårare upplopp, och det var väl

Wm

Fig.59. Visselpipa för polis-kommissarie, äldre modell. Efter orig. i polisverket.närmast på grund härav, som stadens borgare ansågo sig böra organisera en skydds- och medborgarevakt med namnet »Göteborgs Allmänna Skyddsvakt», som skulle vara polisen behjälplig, då större oordningar uppstodo. Skyddsvaktens vapen bestod i en finpolerad, svarvad battong, prydd med eleganta silkestofsar i gult oeh blått. Dess tjänstetecken utgjordes av en gul kokard med blått kors. Ett exemplar av en sådan »Skyddsvakts-battong» finnes förvarad i Göteborgs museum.

Polismästareämbetet och 1848 års organisation

Högsta befälet över poliskåren utövades, såsom förut nämnts, av politie-borgmästaren. Genom kungligt brev av den 12 oktober 1849 bestämdes dock, att polismästarebefattningen skulle skiljas från borgmästareämbetet och uppdragas åt särskild polismästare. Denne skulle av stadskassans medel i årlig lön erhålla 1,500:— riksdaler banco, samt lika mycket i tjänst-göringspengar. Han ägde dessutom utan redovisningsskyldighet utbekomma 1,000 riksdaler om året av till polisinrättningen inflytande böter och viten, att användas till belöningar för synnerligt nit i ordningens befrämjande samt för upptäckande av stölder och andra grova brott. Stadskassan berättigades däremot till hälften av i poliskammaren ådömda böter och viten, efter avdrag av nyssnämnda 1,000 riksdaler banco.

Den förste självständige polismästaren var fars Norin, en dugande och energisk man, som i fråga om ordningens upprätthållande införde nyare metoder.

Från och med år 1848 inträdde en förbättring av bevakningsanordningarna inom staden. I nådig stadga av den 8 december nämnda år förordnades nämligen, att nattbevakningen i Göteborg skulle omhänderhavas av en särskild kår, Nättbevaknings-Corpsen. Polismästaren, som hade det högsta överinseendet av kåren, ägde låta sammankalla densamma för biträde i avseende på betryggande av allmänt lugn och säkerhet till person och egendom.

Kårens befälhavare, vilken antogs av magistraten, föreslog rotmästare, ordinarie väktare och reserv-väktare, vilka antogos och försågos med konsti-tutorial av polismästaren. Befälhavaren hade att varje dag för polismästaren lämna alla nödiga uppgifter; och skulle han föra en utförlig tjänstgö-ringsjournal.Rotmästaren, som var väktarnas närmaste förman, ålåg, att å anvisat ställe vara tillstädes en timma före vakttidens början för att kunna efterse väktarnes inställelse. Han hade vidare att åt dessa utlämna deras mundering, bestående av överplagg, sidogevär samt skramla för signalering. Efter det väktarne utgått på sin patrullering, skulle han flitigt patrullera inom sitt område och noggrant övervaka, att väktarne fullgjorde sina åligganden. Tidigt påföljande morgon skulle han så inför befälhavaren avrapportera vad sig under natten tilldragit.

Under vaktgöringstiden hade väktarne sig uppdraget, att så vitt möjligt var, söka hindra och avstyra oljud, övervåld och slagsmål å gator och allmänna platser, ävensom stöld och inbrott. Ifall väktarnas tillsägelser icke efterkommos, eller om de anträffade tjuv eller illa känd person, skulle de avföra vederbörande till närmaste garuisonsvakt eller polisvaktkontor.

Det ålåg också nattbevakningskåren att göra allarm i händelse av brandfara (se Brandväsendet).

Tjänstgöringstiden för nattväktarne var följande.

Under maj, juni och juli månader började patrulleringen klockan 10 varje afton och slutades klockan 4 på morgonen. Under mars, april, augusti och september började klockan 10 och slutades klockan 5 på morgonen, och under oktober, november, december, januari och februari månader började patrulleringen klockan 9 på kvällen samt fortsattes till klockan 5 på morgonen.

Nattväktarne hade per dag räknat en avlöning av endast 67 öre, vårföre de ofta voro nödsakade att utom sin ordinarie tjänst under dagarna sysselsätta sig med ansträngande kroppsarbete. Härigenom voro de förhindrade att

förvärva sig såväl nödiga kunskaper om en polismans tjänsteåligganden, som ock erforderlig kännedom om personer och lokalförhållanden. Då härtill lägges den trötthet, som måste bli en följd av dagens kanske tunga arbete, kunde knappast någon vara mindre lämplig än nattväktaren att vaka över ordning och trygghet nattetid. Emellertid bibehölls nattbevakningskåren till år 1868, då den i samband med Majornas inför-livning med staden avskaffades.

Nästa steg till en förbättrad polisinrättning i Göteborg togs år 1850. Staden indelades då i tre distrikt eller »trakter». Första distriktet omfattadehela den egentliga staden, sådan den begränsades i väster och norr av Göta älv, i söder och öster av Vallgraven. Till det andra distriktet hörde Ha-gorna, Hagaheden och Stampen; det sträokte sig söderut till Almedals bro och öster ut till Redbergs- och Nyfikeliderna ända till Gamlestaden. Det tredje distriktet omfattade Masthugget.

Polisgevaldigerbefattningen avskaffades, och tillsattes nu såsom chef för vartdera av distrikten en 'poliskommissarie. För att närmast under kommissarierna övervaka och kontrollera uppsyningsmännen, eller med den nya benämningen, poliskonstaplarnas, tjänstgöring, tillsattes tvenne överkonstaplar, av vilka den ene skulle tjänstgöra inom själva staden och den andre i de yttre distrikten. Sistnämnde överkonstapel hade rätt att till sin fort-skaffning tidtals begagna häst och kärra. Överkonstap-larnes antal visade sig dock, omedelbart efter det den nya organisationen trätt i kraft, vara för litet, varför tvenne konstaplar förordnades, att såsom tillförordnade överkonstaplar biträda de ordinarie i dessas tjänst. Konstaplarnas antal ökades till 50 stycken.

Utöver den ordinarie lönen anslogs till beklädnad för varje överkonstapel och konstapel en årlig summa av 75 riksdaler, vilket möjliggjorde, att polispersonalen kunde förses med enhetliga och bättre uniformspersedlar. En kask av svart blankläder med en stor nummerplåt fratn-

Pig. 60. Befälskask

från 1850-talet. till anskaffades, och detta bidrog i hög grad till att polismännen togo sig mera prydliga och på samma gång respektingivande ut än förut.

Konstaplarna hade en efter nuvarande förhållanden rent av omänsklig tjänstgöringstid. Oberäknat skyldigheten att i tur göra vakttjänst å vaktkontoren, vara närvarande vid eldsvådor, bestrida varjehanda extra posteringar vid publika tillställningar, baler, dansnöjen etc., skulle de under vintermånaderna vara på sin post från klockan 8 på morgonen till 9 på aftonen och under övriga tider av året från klockan 7 på morgonen till klockan 3/4 10 på kvällen, således i tjänst i förra fallet tretton och i senare fallet 16 timmar dagligen, utan annan frihet än vid måltiderna, nämligen till frukost en halv timma och till middag en och en halv timma.

Då det för jämförelses skull kan vara av ett visst intresse att taga delav stadens kostnader för polisen samt att se huru polismännen under forna dagar hade det ställt i avlöningshänseende, lämnas här nedan en tablå över poliskammarens avlöningsstat för åren 1811, 1826, 1846 och 1856.

- År r8n År 1826 År 1846 År 1856 Specie-rdr Banco-rdr Banco-rdr Rmt-rdr r Polismästare 400:—1 400:—1 1,000:—1 6,000:— 2 Rådmän 400:— 400:— — — 1 Sekreterare 366:32 366:32 500:— 1,000:— 1 Kanslist 150:— — — — 2 Notarier — 600:— 1,000:— 2,000:— 1 Registrator — 233:16 400:— 800:— r Stadsfiskal 150:— — — — 1 Polisfiskal — 550:— 800:— I,6oo:— i Gevaldiger 200:— — — — 3 Poliskommissarier — — 1,400:— 3,000:— 2 Överkonstaplar — — — 1,350:— 50 Konstaplar2 1,000:— 1,500:— 7.500:— 25,000:—)> till höjda arvoden — — — 1,500:— 7 Extra konstaplar — — — 1,260:— 6 Reservkonstaplar — — — 225: — 1 Polisvaktmästare — — — 500:— I » — — — 400:— 1 Ordonnans — — -— 450:— Anslag åt spanande polisen .. — — — H Ln O Summa 2,666:32 4.050:— 12,000:— 45,235:—

Såsom av tablån framgår, hade alltså en uppsyningsman r8ir en årslön av endast 50 specie-iiksdaler, vilket, oavsett penningvärdets fall, icke var mycket att försörja sig och sin familj på. Den låga avlöningen var också en av de väsentligaste orsakerna till, att det var så svårt att rekrytera kåren med propert och dugligt folk.

Tiden efter 1868

Göteborg tillväxte emellertid efter 1800-talets mitt så hastigt, att en förstärkning av ordningsmakten visade sig nödvändig. I samband med Karl

1 Arvode till Handels- och Politieborgmästaren.

2 Antal polisuppsyningsmän eller konstaplar var 20 åren 1811 och 1826, 30 år 1846 och 50 år 1856.Johans församlings införlivning med staden år 1868 vidtogs också en genomgripande förändring av polisväsendet. Nämnda församling, som redan förut judiciellt lytt under poliskammaren, hade det så ordnat, att dess polispersonal, som bestod av tre överkonstaplar och sexton konstaplar, ombesörjde bevakning dygnet om. Det ansågs nu lämpligt, att med slopande av »Nattbevaknings-Corpsen», vars personal vid denna tid bestod av 90 man förutom befälhavaren, så utöka stadens polisstyrka, att densamma kunde helt och hållet övertaga nattbevakningen. Antalet kommissariedistrikt ökades alltså från tre till fyra, och ytterligare en poliskommissarie tillsattes. Överkonstaplarnas antal bestämdes till 13 stycken och konstaplarnas till 92 stycken. Överkonstaplarna i distrikten fördelades tre och tre på varje distrikt, varvid den ene skulle svara för inre tjänst och den andre för yttre tjänst inom distriktet under 24 timmar i följd. Den tredje var under motsvarande tid ledig. En avsevärd förbättring i konstaplarnas tjänstgöring inträdde såtillvida, att dessas tjänstgöringstid bestämdes till 8 ä 9 timmar pr dygn, fördelade på tvenne pass.

Första kommissarie-distriktet kom nu att omfatta hela den norr om Stora Hamnkanalen belägna delen av staden intill Fattigförsörjningshuset samt så stor del av södra staden, som låg väster om Västra Hamngatan. Detta distrikt tilldelades 30 konstaplar. Andra distriktet omfattade övriga delar av södra staden, Stampen samt hela sträckan öster ut till och med Gamlestaden. Antalet konstaplar i detta distrikt bestämdes till 21 stycken. Till tredje distriktet hörde Västra, Nya och östra Haga med den därinvid belägna s. k. Albostaden, Hagaheden och söderut belägna områden jämte Galgkrogarna; och tilldelades distriktet 18 konstaplar. Fjärde distriktet kom att omfatta Majorna eller Karl Johans församling utom Albostaden samt Masthugget intill Dandsvägs- och Brogatorna. I detta distrikt skulle 15 konstaplar tjänstgöra.

Fn efterspanande eller detektiv avdelning hade redan år 1856 inrättats, men hade tjänsten vid denna avdelning ej ombesörjts av ordinarie spanande konstaplar, utan av fem patrullerande konstaplar. Nu bestämdes att vid nämnda avdelning tillsätta 8 spanande konstaplar med en överkonstapel såsom närmaste befäl. Den sistnämnda befattningen blev dock icke besatt förrän år 1873.

Då den sedan gammalt existerande polisfiskalstjänsten icke längreansågs lämplig, inrättades i stället en ny tjänstemannabefattning, vars innehavare skulle benämnas polisinspektor. Denne, som var en föregångare till de nuvarande polisintendenterna, skulle vara polismästarens närmaste man och såsom sådan dels utöva närmaste inseendet över den patrullerande och spanande polisens tjänstgöring, dels i tjänsten informera och öva den lägre polispersonalen, dels granska rapporter över timade förbrytelser och angående sådana låta anställa förberedande förhör, samt dels slutligen vid inträffande förfall för polismästaren förvalta dennes ämbete.

Polismästare Ja c. Döfmarck, som till en särskild beredning avgav förslag till nämnda omorganisation av poliskåren, begärde samtidigt, att telegrafledningar skulle uppsättas från huvudkontoret i Rådhuset till de särskilda vaktlokalerna, men denna framställning villfors ej förrän några år senare.

De då installerade telegrafapparaterna visade sig emellertid icke fungera till belåtenhet, vårföre de på framställning av stadens poliskommissarier kasserades. I stället inköptes apparater av samma modell, som brandkåren tidigare blivit försedd med, s. k. visareapparater. Telegrafledningarna slopades år 1882, då telefon inleddes med egen växel. Trenne av de gamla telegrafapparaterna hava satts i fullgott skick och förvaras fortfarande hos polisen.

År 1883 inrättades polisdomareämbetet, varemot polis-inspektorsbefattningen indrogs.

Stadens utvidgning och folkmängdens ökning hade medfört, att de mål och ärenden, som handlades i poliskammaren, ökats i sådan grad, att polismästaren, vilken skulle handlägga samtliga dessa mål och ärenden, allt mera uteslutande måst övergå att företrädesvis vara polisdomare och svårligen kunde övervaka polisen i dess

helhet. Att polismästaren, vilken såsom polisens chef skulle tillse, att gällande förordningar och författningar om ordning och säkerhet m. m. efterlevdes, även såsom i poliskammaren ensam beslutande avdömde alla där anhängiggjorda åtal och följaktligen i sin person förenade både åklagare- och domaremakt, befanns efterhand

Fig. 61. Trä-battong från senare tid. Efter orig. i polisverket.oriktigt, varför även ur denna synpunkt en förändring ansågs önskvärd. Därest polismästaren befriades från befattningen med domaregöromål, kunde han, framhölls det i den i ärendet förebragta utredningen, handhava jämväl polisinspektorens åligganden med undantag av närmaste ledningen av detektiva avdelningen, för vilken sistnämnda uppgift polispersonalen borde förstärkas med en kommissarie.

Denna välbehövliga förändring fastställdes genom kungl. brevet den 12 oktober 1883, som bl. a. bestämde, att handläggningen och ådömandet av de mål, i vilka poliskammaren i Göteborg utövade domsrätt, skulle uppdragas åt en särskild polisdomare samt att polisinspektorsbefattningen skulle

indragas. I samband härmed utfärdades av Kungl. Maj:t instruktioner för polismästaren och polisdomaren, vilka här nedan sedermera komma att närmare avhandlas. Egendomligt nog hade förut icke någon särskild instruktion för polismästaren funnits.

Sedan denna sistnämnda förändring vidtogs, ökades emellertid, allteftersom polisväsendet utvecklades i jämbredd med stadens tillväxt, de göromål, som tillkomma polismästaren, i så hög grad, att handledningen av den yttre kontrollen å polispersonalen icke vidare kunde av honom så fullgöras, som behövligt var. Det blev därför nödvändigt att vid polisverket anställa en tjänsteman, som hade till huvudsakligaste åliggande att närmast polismästaren utöva förmanskapet över polispersonalen. Från 1899 års början anvisades å polisverkets stat årligt anslag till ett biträde åt polismästaren, som under benämningen polisintendent förordnades av Konungens Befallningshavande med åliggande att i tjänsten tillhandagå polismästaren och närmast under honom utöva befälet över poliskåren samt att vid förfall för polismästaren, då han därtill bleve förordnad, förestå polismästareämbetet utan särskild gottgörelse av stadens kassa.

Arbetet för polismästaren och polisintendenten ökades dock ytterligare under de senaste åren i så hög grad, att en andra polisintendentsbefattning

Fig. 62. Konstapelshjälm, modell använd från mitten av 1880-talet till slutet av 1890-talet.måste inrättas år 1919. Arbetet är i stort sett så fördelat mellan de båda polisintendenterna, att förste polisintendenten utövar överinseendet över detektiva polisen samt är polismästaren behjälplig vid ärendenas handläggning i poliskammaren, under det att andre polisintendenten utövar närmaste befälet över ordningspolisen.

För den tillökning av polispersonalen, som sedan år 1868 ägt rum, torde någon vidare redogörelse icke vara av intresse, än som här nedan kommer att lämnas i samband med en redogörelse för polisens särskilda avdelningar, sådana de för närvarande äro inrättade.

Nuvarande organisation

Göteborgs Polisverk kan indelas i tre grupper, poliskammaren, polisdomstolen samt poliskåren.

Enligt den för polismästaren utfärdade instruktionen, håndhaves polisväsendet i Göteborg, utom vad augår de mål och ärenden, vilka tillhöra stadens polisdomstol, av poliskammaren, vars beslutanderätt utövas av polismästaren.

Polismästaren, som således är poliskammarens styresman, i vilken egenskap det jämväl åligger honom att förvalta och redovisa till polisverket ingående medel, utövar chefskapet över poliskåren ävensom de vid poliskammaren anställda tjänstemän och betjänte och har följaktligen att tillse, att de, enligt instruktion och arbetsordning, fullgöra sina åligganden. Det åligger honom i övrigt att omsorgsfullt vårda sig om, att allmän ordning och säkerhet till person och egendom inom staden upprätthålles, samt att anledning till fara och oordning i möjligaste mån undanröjes. Under iakttagande av de bestämmelser, som i allmänna författningar samt instruktioner och reglementen för stadens hälsovård och fattigvårdsstyrelse innefattas, har polismästaren

likaledes att hava tillsyn och vård om vad som avser sundhetens vidmakthållande och befrämjande samt om fattigvården.

Utom tvenne polisintendenter, för vilkas åliggande förut redogjorts, finnes i poliskammaren ytterligare en tjänsteman nämligen sekreteraren, som biträder vid ärendenas handläggning i poliskammaren. Registrering av ärendena ombesörj es av en registrator. Personalen utgöres vidare av en ordonnans, en vaktmästare samt ett kvinnligt skrivbiträde.

Polisdomaren utövar poliskammaren tillkommande domsrätt, vadan hanhandlägger och avdömer de mål, i vilka poliskammaren, enligt kungl. förordningen den 19 augusti 1807 samt lag och författningar i övrigt, tillkommer domsrätt. Polisdomaren är skyldig övervaka, att ordentlig sak-öreslängd föres, och tillse, att vid domstolen anställda tjänstemän och be-tjänte fullgöra sina åligganden. Förvandling av böter i mål, som polisdomstolen avdömt, verkställes av polisdomaren, så framt icke den sakfällde jämväl häftar för böter, ådömda av allmän domstol.

Till polisdomstolens handläggning höra dels åtal för vissa smärre brott och förseelser, dels ett ringa antal tvistemål. De brottmål, i vilka polisdomaren har domsrätt, angå huvudsakligast förseelser, som störa den allmänna ordningen, såsom fylleri, oljud eller slagsmål m. m. å allmän plats, överträdelser av ordningsstadgan för rikets städer och de särskilda förordningar, som i överensstämmelse härmed utfärdats, förbrytelser emot en mängd näringsförfattningar o. s. v.

Rättegången vid polisdomstolen är offentlig. Session hålles vanligen varje helgfri måndag, tisdag, torsdag och fredag. Mot polisdomstolens beslut kunna besvär anföras hos Göta hovrätt. Vid polisdomstolen äro anställda tvenne notarier samt en kammarskrivare och ett kvinnligt skrivbiträde.

Inom -poliskåren finnas sex ordinarie grader, nämligen kommissarie, inspektor, överkonstapel, biträdande överkonstapel, detektiv- eller centralkonstapel samt konstapel. Kårens hela styrka består för närvarande av 10 kommissarier, x inspektor, 45 överkonstaplar, 13 biträdande överkonstaplar och 454 konstaplar.

I och för tjänstgöring är poliskåren indelad i två detektivavdelningar, centralavdelningen och distriktspolisen.

D et e k tiv a polisen

upptogs första gången, såsom ovan omtalats, i polisverkets utgiftsstat år 1868. Sedermera har densamma tid efter annan förstärkts och uppdelades år 1918 på tvenne avdelningar.

Den första, eller brottmålsavdelningen, består nu av tvenne poliskommissarier, 10 överkonstaplar, 38 konstaplar samt en maskinskriverska.

Denna avdelnings verksamhet är dels preventiv, dels repressiv. I förra fallet avser den att hindra förövandet av brott, i det senare fallet ätet att upptäcka brott och befordra den brottslige till ansvar.Den preventiva verksamheten utövas i främsta rummet genom tillsyn över personer, som äro brottslingar till yrket eller eljest kända såsom sam-hällsvådliga. En sådan uppsikt är, om den utövas med tillräcklig kraft och energi, av största betydelse.

En art av denna verksamhet är bekämpandet av lösdriveriet, som, om det får ohejdat utveckla sig, kan bliva ett verkligt samhällsont. Tillämpningen av lösdrivarelagen åligger i främsta hand detektiva avdelningen, som- har att anhålla lösdrivare, meddela dem varning samt, om de icke låta rätta sig, inställa dem i poliskammaren, som äger ådöma dem tvångsarbete.

Beträffande den andra sidan av detektiva polisens verksamhet, den re-pressiva, gäller det för dess personal, så fort ett brott blivit anmält eller bekantgjort, att omedelbart med all kraft och skyndsamhet efterspana gärningsmannen. Till underlättande av brottslingars gripande utgives under inseende av Överståthållareämbetet i Stockholm en tidning, benämnd Polisunderrättelser, i vilken införes kortare meddelanden från polismyndigheterna i hela landet.

Vid härvarande detektivpolis finnes en särskild signalementsavdelning, som har egen fotografiatelier, där fotografier tagas av vissa anhållna personer. Fotografierna, som äro ordnade och registrerade efter särskilda grunder, äro mången gång av stort värde i efterspaningsarbetet. Nämnda avdelning handhar likaledes arbetet med fingeravtrycks tagande och ordnande.

Detektiva polisens andra avdelning, som räknar i kommissarie, 3 överkonstaplar, 14 konstaplar samt ett kvinnligt skrivbiträde, handhar övervakandet av utlänningarna i staden, ombesörjer utredningar i fattigvår ds-och ockermål, verkställer efterspaning och inställelse vid vederbörligt regemente av avviket manskap samt handhar i övrigt olika slags handräck-ningsärenden.

Centralavdelningen

inrättades med ingången av år 1887. Dess styrka, som då utgjordes av 2 överkonstaplar och 10 konstaplar, utgöres nu av en poliskommissarie, tre överkonstaplar, 13 biträdande överkonstaplar och 32 konstaplar.

Centralavdelningen åligger: att utöva kontroll över efterlevnaden av gäl-lande ordningsföreskrifter angående droskrörelsen, att verkställa alla extra posteringar såsom vid teatrar, cirkus, konserter, andra offentliga tillställningar samt allmänna och enskilda högtidligheter, att fullgöra bevakning vid lossning och lastning samt transporter av eldfarliga oljor och explosiva varor, att tjänstgöra vid järnvägsstationerna vid bantågs ankomst och avgång, att under sessionerna hålla vakt i poliskammarens och i polisdomstolens förmak, att förmedla högre befäls order till de olika avdelningarna samt att jämte distriktsbefälet inspektera de i distrikten patrullerande poliskonstaplarna. Tillsynen av polisens förråd av vapen och klädespersedlar etc. tillkommer likaså centralavdelningen.

Av centralavdelningens personal äro 15 konstaplar beridna. Anslag härtill upptogs första gången i polisens utgiftsstat år 1891. Förutom den tjänstgöring, som i övrigt tillkommer personalen vid centralavdelningen, åligger det de beridna konstaplarna att å särskilt bestämda bevakningslinjer bestrida patrullering. Ryttarepatrulleringen har i väsentlig mån främjat ordningen inom staden, synnerligast i dess utkanter. Vid större folksamlingar har rytteriet visat sig synnerligen lämpligt att ordna och leda trafiken, och särskilt vid orostillfällen av större omfattning har detsamma varit av utomordentlig betydelse för ordningens upprätthållande.

Distriktspolisen

har närmast att svara för ordningens upprätthållande. I detta hänseende är staden för närvarande indelad i sex polisdistrikt.

Första distriktet begränsas av Mölndalsån, Fattighusån, Stora- och Östra Hamnkanalerna, Göta Älv samt Angereds och Partille socknar och staden Mölndal.

Andra distriktet begränsas av Rosenlundskanalen, Vallgraven, Stora Hamnkanalen, östra Hamnkanalen och Göta älv.

Tredje distriktet begränsas av Vallgraven från Rosenlundsbron till Fattighusån, denna å, Mölndalsån, staden Mölndal till Toltorpsvägen, en linje dragen från denna väg i nordvästlig riktning utefter Änggårdens koloniträdgårdars östra gräns mot berget öster om Annedal, detta berg, Besvärsga-tan, Föreningsgatan, Västergatan, Rilla Bergsgatan samt Sprängkullsgatan till Rosenlundsbron.

Fjärde distriktet begränsas av Rosenlundskanalen, Sprängkullsgatan,Lilla Bergsgatan, Västergatan, Föreningsgatan, Besvärsgatan, berget öster om Annedel, en linje dragen från detta berg i sydöstlig riktning utefter Änggårdens koloniträdgårdars östra gräns till Toltorpsvägen, Mölndals stads och Frölunda sockengränser, Slottsskogens västra, nordvästra, norra och nordöstra gränser, Lilla Vegagatan, Jungmansgatan, västra gränsen av planen kring Oscar Fredriks kyrka, Fjärde Långgatan, Masthuggstor-gets östra gräns, östra Sänkverksgatan, Göta älv från västra sidan av varuskjulet n:r VI till Rosenlundskanalen.

Femte distriktet begränsas av Göta älv, östra Sänkverksgatan, Masthuggs-torgets östra gräns, Fjärde Långgatan, västra gränsen av planen kring Oscar Fredriks kyrka, Jungmansgatan, Lilla Vegagatan, Slottsskogens nordöstra,

norra, nordvästra och västra gränser samt Frölunda socken

Sjätte distriktet omfattar staden norr om Göta älv.

Varje distrikt står under befäl av en kommissarie. Den honom underlydande styrkan består i lista distriktet av i polisinspektor, 7 överkonstaplar och 93 konstaplar, i 2:dra distriktet av 4 överkonstaplar och 63 konstaplar, i 3:dje distriktet av 4 överkonstaplar och 59 konstaplar, i 4:de distriktet av 7 överkonstaplar och 73 konstaplar, i 5:te distriktet av 4 överkonstaplar och 42 konstaplar samt i 6:te distriktet av 4 överkonstaplar och 40 konstaplar.

Distriktskommissarien är inom sitt distrikt ansvarig för att ordning och säkerhet till person och egendom upprätthålles. Han underskriver alla rapporter, som avgivas från distriktet och är ansvarig för deras riktighet. Yttranden över ärenden, som remitteras till distriktet från poliskammaren, verkställes av kommissarien. Han övervakar ordningen å polisstationen samt efterser, att alla journaler, rullor etc. föras riktigt. Poliskommissarie tjänstgör dessutom i polisdomstolen såsom åklagare.

Polisinspektor sbefattningen tillkom i samband med örgryte församlings införlivning med staden den 1 januari 1922. Innehavaren av nämnda befattning har att närmast under kommissarien svara för ordningen inom den del av Örgryte socken, som vid införlivningen kom att tillhöra i:sta polisdistriktet.

Näst kommissarie är överkonstapel ansvarig för ordningen inom distriktet. Han för närmaste befälet över där tjänstgörande konstaplar. Överkonstaplarna tjänstgöra turvis antingen såsom jourhavande eller såsom inspekte-rande. Överkonstapel biträder kommissarie vid rapporters uppsättande, och verkställer oftast utredningar angående olyckshändelser, eldsvådor o. dyl. Till i:sta och 41de distrikten äro flera överkonstaplar kommenderade, beroende på dessa båda distrikts större omfattning och där rådande särskilda förhållanden.

Överkonstaplar, vilka äro jourhavande å stationen avlösa varandra kl. 9 på morgonen och 9 på kvällen; och äger den vakthavande om dagen åtnjuta tvenne timmars middagsrast. Nattinspektionen ombesörjes av personal från Centralpolisen.

Distrikts konstaplarna hava till huvudsaklig uppgift att genom regelmässig patrullering ombesörja bevakningen inom staden.

Konstapeln följer vid patrulleringen särskild bestämd väg, som benämnes bevakningslinje. Ofta är det på grund av vakanser, sjukdomsfall, kommendering till annan tjänst etc. nödvändigt att sammanslå flera bevaknings-linjer. De flesta linjerna äro besatta med endast en man, men vissa tider på dygnet användes dubbelpatruller. Ofta kan omständigheterna föranleda, att ökad bevakning behöves å vissa linjer, särskilt om kvällarna. Konstapel patrullerar under åtta timmar av dygnet, fördelade å tvenne pass, om fyra timmar vardera. För att hålla en enkel bevakningslinje besatt dygnet om fordras alltså tre man.

Patrullerande konstapel ansvarar ytterst för ordning och säkerhet inom det honom anvisade området och är skyldig lämna skydd åt dem som därav äro i behov. Med oavbruten vaksamhet skall han följa vad sig tilldrager samt med hövlighet i ord och åthävor, klokhet, fasthet och mod gå tillväga, då omständigheterna påkalla hans ingripande. Vid olyckshändelser skall han lämna allt det bistånd som erfordras.

Vakthållning å polisstationerna ombesörjes numera av de äldsta konstaplarna, vilka äro befriade från patrullering.

Genom överenskommelse mellan poliskammaren och Fredrika Bremer-förbundets Sjuksköterskebyrå, finnes ständigt en sjuksyster, benämnd polissyster att tillgå vid avvisitering av anhållna kvinnor.

Sedan omkring ett år tillbaka finnes under större delen av dygnet piketmanskap förlagt å tredje distriktets polisstation vid Borensbergsgatan. Piketmanskapet, som förfogar över en heltäckt automobil och som i regel upp-går till 6 man, har visat sig vara av utomordentligt stor betydelse för ordningens upprätthållande, enär det snabbt kan infinna sig till begärd plats och där ingripa efter förhandenvarande omständigheter. Ordningen och tillsynen av körtrafiken har i väsentlig mån främjats genom patrullering med tvenne motorcyklar, försedda med sidovagn. Polisen förfogar över ytterligare tvenne heltäckta automobiler, vilka användas vid transportering av

anhållna personer, vid extra pikettjänstgöring etc.

För upptagning av i vallgraven och hamnkanalerna nedfallna hästar finnas tvenne särskilda upptagningsapparater, som vid flera tillfällen kommit till användning.

De egenskaper, som nu fordras av en polisman, äro icke oviktiga. Det har därför blivit alltmera angeläget att vid rekrytering av kåren ställa höga fordringar. Det är icke tillräckligt, att sökanden besitter vissa polismanna-egenskaper. Han måste även hava inhämtat en viss grad av allmänbildning.

För att antagas till extra konstapel vid kåren fordras att vara minst 175 cm. lång med stark kroppsbyggnad, vara minst 21 och högst 27 år gammal, hava gott omdöme och lugnt sinnelag, god hälsa, samt vara vitsordad för hedrande uppförande ävensom hava god skolunderbyggnad. Har sökanden varit militär, bör han hava avlagt underofficersexamen.

Extra konstapel, som antages, placeras vid centralavdelningen och får, innan han på egen hand förrättar patrulleringstjänst, genomgå en fyra månaders utbildningskurs. Denna kurs är lagd på såväl teoretisk som praktisk grund. Under andre polisintendentens överinseende undervisas den extra konstapeln av såsom lärare tillförordnat polisbefäl i gällande instruktioner, order, de flesta polisförfattningar samt vissa delar av strafflagen.

Fig. 63. Fr. h.: Piketbil (nyaste), transportbil, piketbil (äldre), patrull cykl ar.Därjämte får han genomgå samariterkurs, deltaga i gymnastik, brottning, boxning m. m. Efter inför andre polisintendenten avlagd godkänd examen tillåtes han tjänstgöra i något distrikt, varvid han dock till en början patrullerar tillsammans med en äldre kamrat. Vid inträffande ledighet befordras han därefter till ordinarie konstapel.

Avlöningsförhållandena hava under de senaste åren avsevärt förbättrats. En poliskonstapel har nu i lägsta lönegraden en årslön av 2,700 kronor och högsta lönegraden 3,780 kronor. (För närvarande utgår även dyrtidstilllägg.)

Polispersonalen har pension å stadens stat. Inom kåren finnas en sjukkassa, en begravningskassa och en försäkringskassa, vilken senare har till ändamål, att genom tillskott av medlemmarna för en gång lämna understöd till avliden polismans efterlevande änka och barn.

Inom kåren råder ett synnerligen livligt föreningsväsende. Så finnes en sammanslutning »Kamratskapet», som är ansluten till Svenska polisförbundet, och vars ändamål enligt stadgarne är att söka åstadkomma enighet och god kamratanda inom kåren, verka för dess höjande i moraliskt, intellektuellt och ekonomiskt hänseende samt vaka över att allt, som kan höja kårens goda anseende, varder befrämjat. De flesta av poliskonstaplarna äro medlemmar av nämnda förening.

Vidare finnes vid kåren en språkklubb, vars syftemål är att så utbilda polismännen i tyska och engelska språken, att de därav kunna hava nytta i sin tjänst.

Ytterligare föreningar och sammanslutningar äro: en idrottsförening, en schackklubb samt en stenografforening. Poliskåren har sin egen sångkör.

Beträffande polisverkets lokaler ha förändringar tid efter annan vidtagits.

Poliskammarens lokaler voro ända till år 1892 inrymda i rådhuset, varefter f. d. Sahlgrenska sjukhuset, Östra Hamngatan n:r 11, uppläts åt poliskammaren, polisdomstolen, centralpolisen, detektiva polisen och första distriktet. Poliskammaren, polisdomstolen och detektiva polisens första avdelning äro fortfarande kvar i denna byggnad, varemot centralpolisen och första distriktet år 1918 inflyttade i huset n:r 28 vid Östra Hamngatan, där rymliga och trevliga stationer inretts.

Detektivpolisens andra avdelning har rymliga och ljusa lokaler i huset n:r 26 vid Köpmansgatan.Gamla första distriktet hade till år 1869 tvenne gårdsrum i rådhuset upplåtna till vaktlokal. Nämnda år inflyttade detektiva polisen i dessa rum; och fick därefter första distriktet sin vaktlokal i Stadshuset vid Gustav Adolfs Torg. Denna sistnämnda vaktlokal gick många år under namnet »Korvkitteln».

Gamla andra distriktet hade i äldre tider sin vaktlokal i huset n:r 62 vid Stampgatan, varifrån densamma på 1880-talet flyttades till Bazarbygg-

Fig. 64. Fjärde distriktets polisstation i hörnet av Tredje Långgatan och Nordhemsgatan.

Uppförd 1914.

naden vid Stora Salutorget. År 1907 uppläts sedan vaktlokal i huset n:r 30 vid Vallgatan; och är stationen för andra distriktet fortfarande belägen därstädes.

Det äldre tredje distriktet hade vaktkontor i närheten av Gamla Järnvågen vid Järntorget, varefter detsamma efter att en tid hava varit inrymt i nuvarande 4:de distriktets filial i huset n:r 22 vid Västra Skansgatan, flyttades till Husargatan n:r 1.Nuvarande tredje distriktet har sin polisstation inrymd i huset n:r 16 vid Lorensbergsgatan.

Gamla fjärde distriktet hade, efter dess tillkomst år 1868, vaktlokal vid Vaktgatan i Majorna, därefter i huset n:r 6 vid Bangatan och efter år 1906 i huset n:r 7 vid Karl Johansgatan, vilken sistnämnda station år 1914 övertogs av det nya femte distriktet, vilket fortfarande har sin station belägen därstädes. En filialstation var många år inrymd i Bazarbyggnaden vid Masthuggstorget.

Nuvarande fjärde distriktet fick år 1914 lokaler upplåtna i huset n:r 18 vid Tredje I,änggatan. Denna polisstation är ojämförligt den största och trevligaste. Förutom erforderliga tjänstelokaler, gymnastiksal med avklädningsrum och badrum, finnas där inrymda flera präktiga och snygga samlingsrum, varest de olika föreningarna och klubbarna inom kåren kunna avhålla sina sammanträden. Inom denna polisstation finnes vidare stall för polisens hästar samt bilgarage.

Sjätte distriktets station är belägen å Lindholmen med filial vid Kville-bäcksvägen och å Färjenäs.

Första, tredje och fjärde distrikten hava utom sina huvudstationer även filialkontor. I samtliga såväl huvudstationer som filialkontor finnas arrestlokaler inredda.

Klädespersedlar och beväpning för polisen har under senare år förbättrats i hög grad.

Den i slutet av 1860-talet brukade kasken ersattes i mitten av 1880-talet av en hjälm av engelskt mönster. I slutet av 1890-talet infördes den nu använda hjälmen efter preussisk modell. Förutom denna hjälm har polispersonalen erhållit sommarhjälm och viutermössa. Uniformen är antingen tvåradig syrtut eller enradig kort rock med kunglig krona å kragen.

Till år 1909 buro endast kommissarier, överkonstaplar och centralpoliskonstaplar sabel. Nämnda år infördes emellertid sabel även för poliskonstaplarna. De gamla träbattongerna utbyttes år 1908 mot gummibattonger.

Kostnaden för polisväsendet belöpte sig år 1867 till 56,000 riksdaler, men sprang siffran genom den nya omorganisationen följande år upp till 123,000 riksdaler. År efter år ha sedermera anslagen till polisen måst ökas; och uppgick anslaget år 1920 till icke mindre än 2,366,998 kronor 7 öre.I samband med ovan lämnade beskrivning över Göteborgs polisväsende må tilläggas några rader angående härvarande hamnpolis.

År 1916 inrättades en under hamnmyndigheterna lydande institution, Göteborgs hamnpolis, som har till uppgift dels att tillse, att bestämmelser angående inom hamnområdet upplagt gods efterleves, dels att vaka över att tillgrepp av varor icke sker, samt dels vara ordningspolisen behjälplig vid ordningens upprätthållande inom hamnområdet.

Personalen, som för närvarande består av 1 överkonstapel, 2 inspektions-konstaplar och 23 konstaplar, antogs av poliskammaren till extra polismän utan rätt till avlöning å poliskammarens stat.

Den nuvarande organisationen innebär den olägenheten, att polisverksamhet med vidsträckt befogenhet anförtrotts åt personal, som ej blivit genom poliskammarens försorg antagen och utbildad för ändamålet och som icke lyder under eller ansvarar inför poliskammaren.

Förslag till omorganisation av hamnpolisen är emellertid för närvarande under utarbetning.

Brandväsendet Av ERIK NICANDER

Eldsläckningsväsendet i äldre tider. Frivilliga brandkåren

ET torde icke ligga någon överdrift i det påståendet, att få samhällen

i vårt land under gångna tider varit så svårt hemsökta av förödande eldsvådor som Göteborg. Mångårig och bitter erfarenhet ligger även till grund för eldsläckningsbestyrets utveckling från de första primitiva skydds-anordningarne till stadens nuvarande moderna brandväsende.

Inom snävt tillskurna gränser, instängt inom vallgravar och bastioner, reste sig det ursprungliga Göteborg. Husen kommo därför att ligga tätt sammangyttrade utmed smala gator och gränder. Så gott som alla byggnader voro uppförda av trä, och några brandmurar skilj de dem ej åt. När därför eldsvåda utbröt, var det nästan ogörligt att hejda densamma, utan ödelädes vanligtvis hela kvarter eller stadsdelar.

Den första av dessa stora brandkatastrofer inträffade natten efter nyårsdagen 1669. Elden härjade hela det område, som numera begränsas av Norra och Östra Hamngatorna, Nygatorna och Drottningtorget. Ett fyrtiotal fastigheter, varibland stadens förnämsta köpmanshus, voro snart lagda i aska. Men än mer hotande tedde sig situationen, när elden, gynnad av vinden, vältrade sig ned mot Gamle port. Här hade man nämligen ett betydligt upplag av krut förvarat i tornet under blott och bart ett tegeltak. Större delen av staden hade kanhända varit prisgiven åt lågorna, om elden nu ej kunnat hejdas. Det var också endast genom de största ansträngningar samt med verklig livsfara, man i sista stund lyckades hämma lågornas framfart, innan de nått tornet.

Några månader senare uppblossade på nytt en eldsvåda av betydligt större dimensioner än den förra. Den 10 maj kl. 4 på eftermiddagen in-träffade denna olycka, och innan kl. 6 morgonen därpå är mer än halva staden ödelagd. I brev till konungen av den 12 i samma månad giva »Burg-Greffue, Præsidenter och Rådh» härom bland annat tillkänna, »hu-ruledes een gräseligh och häfftig wådheld ähr här i stadhen nu andre gången dheth åhret, dhen sidstledne 10 Maij upkommen, huilken haffuer 241 huus, föruthan Tyska kyrkan, rådhuset och tullhuset i stor hast lagdt i aska och satt många Eders Kongl. Maij:tz underdånigste undersåter uthi störste jämmer och elendighet. Samme eldh war så häfftig och aff starck storm undersatt, att han genom ingen menniskligh macht och hielp kunne aff-wäries, uthan synes wara ett syndastraff aff Gudh Alzmächtigh uttgånget, huarigenom dhenne stadhen och dhes inwånare nu icke annat synes förestå ähn een oundwijkeligh undergång».

Härnäst en större brand drar fram över samhället är den 15 april 1721, alltså jämt ett sekel efter stadens grundläggning. Nu är det området mellan östra, Södra och Västra Hamngatorna som hemsökes. Domkyrkan och gymnasiet läggas i aska samt dessutom mer än 200 andra byggnader.

Under 25 år blir man härefter skonad från någon mer betydande våd-eld, men natten mellan den 13 och 14 januari 1746 gjorde den röde hanen ånyo ett härnadståg. Det är »nordstaden » som åter igen får en påhälsning. För andra gången blir Tyska kyrkan skövlad. Kommendantshuset, nederlagshuset, stadens barnhus samt högvakten jämte 196 privathus dela samma öde. Den avbrända stadsdelen byggdes dock snart nog åter upp, men man hade knappast hunnit hämta sig från den sista branden, förrän en dylik ännu en gång bryter lös inom samma område. Detta inträffade 12 år senare, och därvid härjades nästan hela stadsdelen omkring Tyska kyrkan av elden. Endast några få hus blevo räddade, bl. a. kyrkan och rådhuset.

Den mest ödesdigra tid, vår stad dock haft att uppleva beträffande våldsamma eldsolyckor, var vid sekelskiftet mellan 17- och 1800-talen. År 1792 den 2 mars avbrändes inom 15 timmar stadsdelen mellan Brunnsparken, Östra Hamngatan och Vallgraven. Icke mindre än 110 byggnader uppgå i rök, och 600 familjer bliva husvilla. Året därpå ödelägger elden nästan alla hus på Kvarnberget, varvid 1,424 människor bliva utan tak över huvudet, och tio månader senare rasar ännu en eldsvåda i nordstaden, avbrännande 84 fastigheter.

Härefter uppstår några års andrum, men så drager elden på nytt överGöteborg med en våldsamhet, som överträffade vad man förut upplevat. Detta inträffade den 20 dec. 1802, och denna gång är det området mellan

Östra, Södra och Västra Hamngatorna samt Vallgraven som jämnas med marken. I två dygn flammar detta jättebål. Det är stadens affärscentrum som brinner, och bland andra förnämliga byggnader, vilka nu måste skatta åt förgängelsen, märkes även Domkyrkan och frimurarlogen.

Två år efter denna förfärliga olycka bryter elden lös i ett hus vid hörnet av Kungs- och Magasinsgatorna. Med otrolig fart spred den sig i de kring-byggda magasinen, som på denna tid upptogo nämnda område. Ned mot Västra Hamngatan böljade eldhavet, men lågorna kastade sig även över till andra sidan av Magasinsgatan. Här fingo de en riklig näring i rueklena på Stora Otterhällan, och inom åtta timmar är denna stadsdel en enda rykande ruinhög, och 8,000 människor av stadens fattigbefolkning stå husvilla.

Den sista av forna tiders jättebränder inträffade år 1813, varvid 96 hus i det kvarter, som begränsas av Sillgatan. Östra- och Norra Hamngatorna, samt nuvarande Nils Ericsonsgatan lades i aska.

Nog är väl att anteckna stora eldsvådor även efter denna tid, men några egentliga katastrofer har det dock aldrig blivit. Förnämsta orsaken härtill ligger uti införandet av ett lämpligare byggnadssätt samt inrättandet av ett bättre ordnat brandväsende. Man får dock ej anse, att brandskyddet fordom helt negligerades, tvärt om nedlades nog både en hel del omtanke och arbete härpå. Felet låg endast däri, att vad som gjordes var så föga praktiskt och effektivt.

Redan aderton år efter det Göteborg fick sina stadsprivilegier hava vi vår första brandordning stadfäst (1639).

Enligt denna indelades staden i fyra fjärdingar, och skulle inom var och en av dessa finnas en brandmästare jämte under honom lydande assistenter och rotmästare. I avsikt att förebygga eldsvådor stadgas bland annat, att ingen hädanefter får bestryka sitt hus med beck eller tjära. De gamla torvtaken utdömas. Att hava kol- eller flameld inom byggnad, varest skorsten ej finnes, blir förbjudet. I och för sotning anställdes första gången en skorstensfej are; och så snart tornet i »Stora kyrkan» (nuvarande Domkyrkan) bleve färdigt, skulle förordnas en tornväktare, vilken bl. a. hade attringa i stora klockan när eldsvåda yppade sig. Vid dylika tillfällen skulle ovannämnda brandmästare med sina assistenter och rotmästare komma tillstädes, medförande läderämbar, brandhakar, stegar och yxor jämte andra brandsläckningsredskap, och ålåg det stadskaptenen att anordna vakt vid portar, vallar, bommar o. s. v., »at huarken dhen som hafuer orsaken waret dher till at elden är löös kommen, eller tiufuar och andre skalkar kunne sig af wägen sticka, nthan dher the sådane bofuar anträffa, skole the them fast taga och föra med sig till dhen Præsident som hafuer at beskaffa med justitiewäsendet».

Den första brandordningen blev småningom utökad och omskriven. Helt nya dylika utarbetades även, och tillkommo dessutom tid efter annan genom magistratens försorg diverse föreskrifter angående brandskyddet, vilka stå helt utom brandordningen.

De eldsläckningsredskap, man ursprungligen hade till sitt förfogande, voro av synnerligen primitiv beskaffenhet. Dels skulle staden själv hålla sig med viss attiralj, och dels ålåg det varje husägare att vara försedd med dylik (en stege, en brandhake ä 12 alnar, en yxa, två läderämbar och en vattentunna för varje fastighet). Av publika medel inköptes brandmateriel första gången år 1639, ot'h bestod denna av 5 st. brandstegar samt några läderspänner. Enligt brandordningen föreskrevs emellertid, att »staden uthi synnerhet skall hafua sine serdeles brandtinstrumenter effter lag, och dhess förutan uthlofuar Magistraten at wilia förskrifua een eller två stoore wattusprutor som nu i fremmende land bruklige äre uthi stoore eldz-nöder». Förmodligen dröjde det ej heller så länge, innan sprutor blevo inköpta från utlandet. Men snart nog börja även inhemska fabrikanter att vilja göra sig gällande på marknaden. Detta inträffar redan år 1670, då Johan Bläckmakare för magistraten uppvisade modellen till en spruta, vilken av honom själv förfärdigats. En fullständig spruta i överensstämmelse med denna modell och avsedd att skötas av två man eller flera, om så tarvades, betingade ett pris av 200 rdr. Enligt protokollet »befaltes fördenskull wijdare att der tillhörige förslag hoos H. Præs. Deijoncrantz op-wijsa, så wil rätten med honom accordera».

Helt naturligt är, att man fordom hyste stor farhåga för vådeld, och ådömdes därför envar, som på ett eller annat sätt kunde hava givit anledning till uppkomsten av dylik, till rätt så strängt straff. Inträffade sot-eld, bötfälldes

endera skorstensfej aren eller fastighetsägaren, men vid verkligt eldsvådetillbud tillkommo dessutom ytterligare straffåtgärder. Så hände exempelvis i juli 1670, att en mindre eldsvåda uppstod hos en av stadens borgare. Olyckan förorsakades genom en tjänsteflickas oförsiktighet. Sysselsatt med att tappa upp brännvin, råkade hon nämligen släppa ett runstycke på golvet, och under försöken att leta rätt på pengen, kom hon med sitt ljus för nära en bunt lin, varvid linet antändes. Trots det elden snart nog dämpades utan att hava åstadkommit någon vidare skada, dömdes likväl husfadern dels till 60 markers böter, dels till mistning av sitt brännvinsbränneri, och enär huset var så gammalt, att därav yttermera eldsvåda stode till att befara, resolverades också, att detsamma inom åtta dagar skulle vara nedrivet.

Allt emellanåt, när det kunde befaras, att vid tillfällen då ljus mer än vanligt brändes, en olycka härav skulle kunna inträffa, utfärdades särskilda bestämmelser, huru man borde förhålla sig för att härvid minska eller förebygga faran av en vådeid. I magistratens registratur av den 25 febr. 1698 återfinnes sålunda en publikation »om eldens vårdande den 3 nästfoljande mars, då Kungl. smörjelseakten här i staden skulle celebreras». Det gjordes nämligen stora förberedelser för att på ett värdigt sätt hugfästa minnet av Karl XII:s tronbestigning. Bl. a. anordnades fyrverkeri och illumination i staden. Enligt ovan nämnda publikation blev därför bland annat påbjudet: att ljusen i fönstren ej få tändas förrän kl. 8, vid vilken tid man förmodar att fyrverkeriet skall vara avbränt. Varje husvärd skall förordna någon »stadig» person, som städse ansar och tillser ljusen. I alla portar skola tunnor fyllda med vatten utplaceras, och dessutom erhåller brandvakten sina särskilda instruktioner och förmaningar. Till sist uppmanas alla och envar om aktsamhet med ljus och eld samt att sig så förhålla, det man må förvärva »ett nådigt omdöme af Hans Kongl. Maij:st och sedan hafwa at frögda sig, at allting wehl och lyckeligen afluppit».

Ett viktigt led i den förebyggande verksamheten mot eldfara var i äldre tid såväl som nu iordninghållandet av eldstäder och rökgångar. Redan år 1624 blir också på magistratens befallning en muraremästare anmodad att visitera samtliga skorstenar i staden, och som redan förut nämnts, an-ställes år 1639 den första skorstensfej aren. Då det emellertid visade sig svårt att inom landet alltid kunna anskaffa en yrkesmässigt utbildad så-dan, införskrevs 1666 en mästare från Tyskland. Lönen skulle utgöra 100 riksdaler per år, men man hade dessutom beräknat ett ytterligare tillskott härtill genom särskild avgift för varje verkställd sotning. Detta sista slog emellertid alldeles fel, ty borgarne brydde sig ej om att låta sota sina skorstenar, och än mindre voro de hågade att utbetala något arvode till sotaren. Under de närmaste åren uppkommo därför en del stridigheter mellan magistraten, som sökte gynna skorstensfej aren, samt borgerskapet, och till sist slutade det hela med att sotaremästaren rymde fältet. Snart nog visade sig dock faran av den uteblivna sotningen alltmer kännbar, varför brandmästarne i en skrivelse till rådet av den 24 april 1678 göra framställning om att en god skorstensfej are måtte anskaffas från utlandet.

Först genom 1748 års brandordning blir sotningsbestyret fullt ordnat. Bestämda sotningsterminer för varje särskilt objekt fastställas, och skulle någon av varjehanda förebärande vägra sotning, anmäles detta hos poli-tieborgmästaren. En viss lön anslås till skorstensfej aren utav det s. k. borgerskapets sammanskott, men skall han dessutom av de förmögnare åtnjuta ett särskilt arvode enligt härför uppgjord taxa.

Under årens lopp har sotaretaxan naturligtvis många gånger undergått korrigeringar i överensstämmelse med tidens krav, och daterar sig den nu gällande taxan från år 1911. Ersättningsskyldigheten efter var och en husägares förmögenhetsvillkor är sedan länge upphävd, men som en reminiscens från gångna tider finnes ännu den bestämmelsen kvar, att skorstens-fejarne skola åtnjuta ersättning även av publika medel. Säreget nog har storleken av detta arvode efter nära trenne sekler ej undergått någon förändring, utan utgöres det fortfarande av 100 kronor årligen mot 100 riksdaler, till vilken summa det vid 1600-talets mitt fixerades.

Då i forna dagar Göteborg ej ägde någon poliskår, som vakade över stadens lugn och säkerhet, var detta i stället anförtrott åt stads- och brandvakterna. Stadsvakten utgjordes av indelta soldater ur Älvsborgs regemente; brandvakten bestreds under den äldsta tiden av borgarebeväpningen. Dessa båda institutioner hade ursprungligen till sitt förfogande ett gemensamt corps de garde, men då stor olägenhet visade sig härav, lät magistraten år 1703

åt dem inreda var sitt vaktrum i det nybyggda »Publique-Huset» vid Stora torget, numera Gustav Adolfs torg.Brandvakten hade till huvuduppgift att noga efterse, om någonstädes rök, os, gnistor eller andra tecken till eldfara kunde förspörjas, men skulle ävenledes kontrollera, att tornväktarne vid varje klockslag ropade i brand-lurarne, samt dessutom avvärja slagsmål, stölder, inbrott och annat ofog. Men härför måste vakten också vara beväpnad. Ursprungligen ha vapnen utgjorts av s. k. morgonstjärnor, men som magistraten fann dessa vara något obekväma att betjäna sig av, drog man enligt den nya brandvakts-ordningen av den 17 dec. 1703 försorg om, att 24 st. bardisaner anskaffades för brandvakten och till borgerskapets tjänst.

Enligt ovan nämnda instruktion skulle om aftonen, när tapto slås, en officer, en underofficer och 24 menige inställa sig å vaktrummet. Varje timme utgick halva vaktstyrkan, vilken, uppdelad i två »flockar», hade att patrullera den ena i södra och den andra i norra delen av staden. Vardera gruppen kom sålunda att utgöras av 6 man förutom en särskild lykt-bärare. Men dessutom utsändes varje natt från »Stadz Soldate-Wachten » vissa timmar särskilda väktareropare, fem till antalet, vilka skulle å bestämda platser »giöra sina rop, at derigenom låta höra sig wara muntre och icke sofwande».

I och med 1748 års brandordning befriades borgerskapet från den föga angenäma nattjänsten, vilken i stället övertogs av en särskild vaktkår. Denna ålåg att mellan kl. 10 på aftonen till dess revelj slogs på morgonen med två man patrullera inom varje kvarter. De båda väktarne skulle alltid följas åt, den ene försedd med en skramla i bältet och en brandsax i handen och den andre med en yxa och ett läderämbar samt en brinnande lykta, när det var mörkt. Brandsaxen var avsedd att användas vid gripandet och-fasthållandet av tjuvar och orostiftare och skramlan att väcka samt tillkalla folk med vid eldsvåda (jfr ovan under »Polisväsendet»),

Vid varje klockslag ropade brandvakten långsamt:

»Från eld och brand, från fiendens hand,

Beware Gud wår stad och land»,

tilläggande vad klockan var slagen.

Brandvaktens numerär fastställdes till 1 vaktmästare, 1 sergeant, 4 rote-mästare, 56 gemene och 1 profoss.

För ordningens upprätthållande samt ur bevakningssynpunkt har nog varken soldat- eller brandvakten gjort någon djupare insats till samhälletsfromma. Manskapet bestod under senare tider mestadels av orkeslösa gubbar, vilka utsattes för mycken ofta ganska hänsynslös drift och smälek från allmänheten. I och med ett förbättrat polisväsende avskaffades år 1889 detta föråldrade vaktsystem, och de gamla s. k. »kor-varne» och »paltarne» återbördades till sina soldattorp på landet eller pensionerades.

Enligt den första brandordningen bestämdes, att staden skulle ha viss brandmateriel, men någon särskild plats för densammas förvaring hade man då ännu icke tänkt sig. I brandmästarnes ovan omnämnda framställning hos magistraten den 24 april 1678 begärdes därför, att ett tyghus måtte inrättas för detta ändamål. Det dröjde emellertid ända till år 1690, innan man erhöll någon redskapsbod. Vid 1746 års stora eldsvåda brinner denna ned men kommer efter ett par år ånyo till stånd och inrymmes då i det nyuppförda Stadshuset vid Stora torget. Sin plats får den inom byggnadens bakgård, vettande mot Sillgatan, numera Postgatan. Ännu idag finnes den gamla boden kvar uti oförändrat skick under benämning »bärgareboden». Sedan år 1824 äro brandredskapen flyttade till en annan del av byggnaden, varest fordom arrestlokaler voro inrymda, och är det detta spruthus, under årens lopp visserligen något förändrat, som fortfarande användes till brandstation.

Sist nämnda eldsvåda år 1746 har för staden varit av en särskild betydelse, enär genom densamma tanken på ett bättre brandskydd väcktes till liv. Man börjar inse faran av det hitintills tillämpade byggnadssättet, och så blir beslutat, att den avbrända stadsdelen skall återuppföras med sten-eller korsvirkeshus.

Den gamla brandordningen anses även föråldrad. En ny ganska vidlyftig sådan utarbetas och bliver den 22 sept. iy48 stadfäst. Staden indelades nu uti fem kvarter, och i vart och ett av dessa skulle finnas ett särskilt brandmästerskap eller sprutlag. Förutom en brandmästare hörde till varje lag: en vice brandmästare, tre

strålförare, två rotmästare och två sprutlagare jämte så mycket arbetsmanskap av slanghållare och ösare vid vattenkaren, som efter varje sprutas storlek kunde anses nödigt.

Angående spruthuset eller det s. k. »Allmänna Brandthuset» foreskrives, att detta »skall wara mitt i Staden på ett beqwämt ställe belägit, rymligen och wäl inrättadt och mot eldfara wäl försedt». Bland annat skolasex sprutor där förvaras, en för vardera av stadens fem brandmästerskap samt den sjätte för brandvakten. Att i första hand användas vid eldsvåda blir en lätt jaktspruta tilldelad stadsvakten. Uikaså erhåller garnisonen en del brandredskap att förvaras inom de olika vaktrummen vid Stora Bommen, Kungsporten, Drottningporten, Dilla Bommen samt högvakten vid Stora torget. All denna brandattiralj ställdes under politie-borgmästa-rens och någon av magistraten förordnad rådmans inseende, men skulle den direkta skötseln härav anförtros åt en uppsyningsman jämte under honom lydande fyra »brandthus-drängar».

Men även borgerskapet ålades att utöka de till varje fastighet hörande redskapen. Så skulle de, »hwilka Gud med större förmögenhet wälsignat hafwer, såsom ock bryggare, bagare och sådane, som bruka stark eldning, förse sig med en eller flere wattu-handsprutor, men de, som än förmögnare äro, äfwen ock hålla sig brandt-segel».

I avsikt att förebygga oordning eller att de olika sprutlagen vid »Brandt-huset» eller eldstället skulle förblandas, erhöll envar, som till sprutlag var indelad, en bricka, utvisande resp. sprutas nummer, att bäras å bröstet Men dessutom hade befälet sina särskilda igenkänningstecken. Dessa utgjordes för brandmästarne av s. k. sprutmössor enligt viss modell. Vice brandmästarne och rotmästarne hade stänger, som för de förre voro blå och gula och för de senare röda och vita uti snedlöpande ränder. Strål-förarne och sprutlagarne voro iförda svarta lärftsrockar. Utanpå dessa hade de förra brandgula skärp samt de senare röda bindlar på vänstra armen.

När vid eldsvåda brandredskapen skulle uttagas, uppställde brandmästarne sina sprutlag vid »Brandthuset» och avmarscherade sedan till eldstället enligt följande ordning. Först gick brandmästaren själv. Härefter kom förste strålföraren med en del av slanghållarne och pumparne, vilka buro brandstegarne med dessas tillbehör samt handsprutorna. Därnäst följde andre strålföraren jämte nödigt antal slanghållare, pumpare och ösare, vilka drogo sprutan och vattenkaren. På vardera sidan om sprutan gick en sprutlagare. Härnäst i ordningen marscherade tredje strålföraren med den övriga delen av manskapet, bärande brandhakarne och läderäm-baren. Till sist avslutades truppen av vice brandmästaren och rotmästarne, och hade dessa att tillse, det allt gick ordentligt tillväga.När eld utbröt, ålåg det den patrullerande brandvakten att tillkännagiva detta medelst sin brandskramla. Grannarne skulle varsko varandra med höga rop. I kyrktornen klämtade tornväktarne med stora larmklockan, och skott avlossades från två kanoner utanför högvakten och två å bastionen vid Stora Bommen. Dessutom tågade garnisonens trumslagare genom gator och gränder med sina larmtrummor.

Högsta befälet vid eldsvådan utövades av landshövdingen om denne var »frisker och i staden». Närmast under honom stod politieborgmästaren, som dock borde flitigt rådföra sig med de övriga vid elden tillstädeskom-mande ämbetsbröderna. Men även en hel del andra befälspersoner måste infinna sig vid eldstället, såsom exempelvis överkommendanten, kommendanten, platsmajoren, stadsingenjören och stadsfiskalen. Officerare och underofficerare skulle som adjutanter och ordonnanser, en del beridna och andra till fots, anmäla sig för vederbörande befälhavare. Garnisonens trupper uppställdes och avlämnades, artilleriet på dettas tyggård, överste Rutensparres regemente på Ekelund storget, överste Hessensteins regemente med livbataljonen i bastionen »Gustavus Magnus» samt den andra bataljonen i bastionen »Carolus Rex». Till fortifikationen hörande officerare, civilbetjänte, mästare, vallsättare och extraordinarie hantverkare skulle strax infinna sig å fortifikationens tyggård. De olika skråna hade även sina bestämda samlingsplatser, varifrån man under befäl av resp. åldermän begav sig till eldstället. Vattentunnorna körde genom gatorna. Rapportryttare sprängde fram på löddriga springare. Kommandoropen ljödo. Det var ett förskräckligt oväsen, och under tiden jämnades vanligtvis det ena huset efter det andra med marken. Hade elden väl fått fast fot, så spred den sig också tämligen obehindrat, tills slumpen eller en mild försyn behagade stoppa den vid någon tvärgata.

Sedan gick glädjemusiken runt i staden och spelade i förtjusning över att elden var släckt. Men inte tyckte väl fastighetsägarne, som det brunnit för, eller de, vilka genom elden blivit husvilla, att det var så lustigt för det.

Efter de våldsamma eldsvådorna vid övergången mellan 17- och 1800-talet, varvid mer än halva staden lagts i aska, beslöto därför en del initiativkraftiga män att taga saken i egna händer. Huvudpersonen i detta företag blev fabriksmästaren J. A. R o s s i n g, anställd vid grosshandlare Magnus' tobaksfabrik.Pengar hopsamlades, materiel inköptes, och den 9 juni 1832 konstituerades Göteborgs frivilliga brandkår. Den nya sammanslutningen rekryterades huvudsakligast av yngre köpmän och hantverkare samt deras biträden.

Den första uppsättningen av materiel bestod av en äldre spruta (från firman B. SjÖberg, Stockholm), en spruta av ny konstruktion, förfärdigad här på platsen av några bland kårens medlemmar, 4 vattenfat på kärror,

Fig. 65. En avdelning av frivilliga brandkåren. Från mitten av 1860-talet.

en materialvagn med lätta äntringsstegar, slutligen vattenämbar, hakar, räddningssegel m. m.

Numerären utgjorde ursprungligen 63 man, fördelade på tre divisioner vartill 1834 kom en fjärde division i Majorna. En enhetlig uniform infördes, bestående av vit segelduksrock, högkullig hatt med mässingsplåt samt bälte. Efter dåtida förhållanden blev frivilliga brandkåren en verklig mönsterkår, vilken arbetade fullt självständigt vid sidan av stadens brandväsende.Eldsläckningsväsendet efter 1862. De fasta brandkårerna

För vederbörande blev säkerligen den frivilliga brandkåren en sporre att förbättra och omorganisera stadens eget eldsläckningsverk. Den värnpliktiga brandkåren hade visat sig så gott som fullständigt oduglig. Det hälsades därför enbart med glädje, när den gamla kåren utdömdes och åren 1862—63 ersattes med en ny, halvfast dylik.

Denna uppdelades i en eldsläcknings- och en bärgningsavdelning.

Fig. 66. Handkraftspruta från år 1862.

nen i Redbergslid), 8 reservbrandkarlar och 250 man arbetsmanskap. Till bärgningsavdelningen hörde:

Arbetsstyrka: 50 bärgare indelade i fyra rotar.

Detta är det första steget i riktning mot en av fackmän bestående brandkår. God och tidsenlig materiel anskaffades från England, som då för tiden var föregångslandet på det brandtekniska området. Bland annat inköptes 1 ångspruta samt 8 större och 7 mindre handkraftssprutor. Brandstationer hade man tre: en i Stadshuset, en i Haga (ö. Skansgatan 22) och en å Stampen samt dessutom en sprutbod i Redbergslid.

Vid eldsvådor tillkom fortfarande högsta befälet landshövdingen samt närmast under honom polismästaren, men intill dess någon av dem kommit till eldstället, utövades det av överbefälhavaren vid brandkåren.

Den ordinarie eldsläckningspersonalen åtnjöt fast lön ur stadskassan. Den extra- samt bärgningspersonalen erhöll arvode för varje särskild in-

Befälet utgjordes av: en överbefälhavare, en andre befälhavare och en mönsterskrivare, som tillika tjänstgjorde såsom adjutant.

Till eldsläckningsavdelnin-gen hörde:

Underbefäl: 4 ordinarie uppsy ningsmän, 8 extra

uppsyningsmän och 2 maskinister.

Arbetsstyrka: 52 ordinarie brandkarlar, 8 extra brandkarlar (varav 6 för statio-ställelse till övning eller eldsvåda. Å de olika stationerna hölls ständig vakt; om dagen av i uppsyningsman samt i eller 2 brandkarlar, och nattetid ökades denna styrka till 5 ä 11 brandkarlar jämte 1 maskinist för brandstationen i Stadshuset. Vakttjänsten kom ju sålunda icke att bliva alltför ansträngande, men lönerna voro ej heller särdeles frikostigt tilltagna. Så erhöll exempelvis uppsyningsman och i:e maskinist 50 kr., 2:e maskinist 33,33 kr. samt brandkarl 25 kr. per månad. De gamla brandkarlarne gingo

också i allmänna talet endast under benämningen »25-kronorskarlar ».

Så hade vi då två brandkårer i staden, vilka båda tävlade om makten samt tittade snett på varandra. Utbröt

eldsvåda, kappades man om att komma först till eldstället, och något ont var ju ej i detta. .Men när det sedan gällde släckningsarbetet, blev det icke allenast lågorna man sökte släcka, utan även den inbördes oviljan, och för bådadera använde man sig av samma medel, nämligen vatten. Emellanåt gick det till och med så långt, att själva eldsvådan mera blev en bisak, och fullkomliga bataljer utkämpades antagonisterna emellan med sprutor och vattenstrålar som vapen.

Av de båda kårerna var givetvis den frivilliga mest populär, och stadens eget brandmanskap blev nog ofta ganska orättvist behandlat. Så exempelvis inträffade det en gång, att eldsvåda utbrutit, och stadens brandkår anlände först till eldstället. När den emellertid skall begagna sig av en närbelägen brandpost, är denna redan abonnerad av en herre från de frivilliga, som står på luckan, medan han inväntar de sinas ankomst. Och inte kan han på några villkor förmås att lämna sin plats, varför man nödgas knuffa uudan honom. Saken blir anmäld för polismästaren, vilken upp-

Fig. 67. Göteborgs och Sveriges första ångspruta. Inköpt 1862.kallar parterna och ger en allvarlig tillrättavisning, inte åt mannen på brand-postluckan, utan åt brandkårens överbefälhavare för vad hans folk låtit komma sig till last.

Under de goda konjunkturerna i början samt framför allt i mediet av 1800-talet hade en livlig byggnadsverksamhet uppstått, och Göteborg kunde knappast längre räknas för en småstad. Härtill bidrog även väsentligt Majornas införlivning år 1868. En viktig tilldragelse var också, när vi år 1870 fingo vår vattenledning med ty åtföljande brandposter färdig. Då allt annat gick framåt, så borde naturligtvis eldsläckningsväsendet följa med i samma takt. Och så beslöts inrättandet av en fast brandkår för Göteborg samt slopandet av frivilliga och halvfasta kårerna.

År 1872 den 1 juli organiserades denna yrkesbrandkår, den första i riket. Härigenom vanns för stadens eldsläckningsväsen den viktiga fördelen, att en ständigt till hands varande personalstyrka kunde med å stationerna placerade hästar och materiel utan dröjsmål rycka ut för att snarast möjligt begränsa och kväva utbruten eldsvåda.

Den ursprungliga personalen utgjordes av: x brandchef, 1 vice brandchef, 2 överbrandmästare, 4 brandmästare, 28 ordinarie brandkarlar (därav 3 tornväktare i Karl Johans och 2 i Kristine kyrka) samt 24 extra brandkarlar.

Brandstationernas antal var till en början tre, en i Stadshuset, en i Haga samt en i Majorna, och fanns det dessutom tvenne mindre sprutbodar, en i Redbergslid samt en i Masthuggsbergen. Materielen i de båda senare betjänades av extra brandkarlar (1 förman och 4 man å vardera platsen), men hade dessa ingen vaktskyldighet, utan var deras uppgift endast att komma tillstädes vid eldsvåda i närheten. Sprutbodarne äro nu sedan långt tillbaka slopade, men i stället har under årens lopp brandstationernas antal ökats.

Den nya brandkårens första chef blev handlanden A. G. Hallgren. Denne var redan en tränad man inom brandyrket, när han tillträdde befattningen. Först såsom chef för den frivilliga brandkåren och sedan år 1862 som överbefälhavare för den halvfasta kåren, hade han vid många tillfällen varit med i elden. Det var med kraft och energi som den gamle brandchefen grep sig an kårens organisation. Men det blev honom ej längeförunnat att verka på sin post, ty redan efter två år bortrycktes Hallgren av döden. Han hade då emellertid medhunnit att lägga en god grund för den nya kårens utveckling. Till efterträdare på chefsplatsen utsågs löjtnanten och domänintendenton Oscar I, i n d h é. D- hade även varit med på den gamla kårens tid först såsom mönsterskrivare, sedan i egen-

Fig. 68. Gamla brandstationen i Majorna vid Kusttorget. Bild från slutet av 1800-talet.

skap av andre befälhavare samt blev vid omorganisationen utnämnd till vice brandchef.

Brandkårens materiel utgjordes till en början i huvudsak av de redskap, som genom brandchefen Hallgrens försorg anskaffats för den halvfasta kårens räkning. De viktigaste eldsläckningsredskapen voro ursprungligen sprutorna. Dessas betydelse inskränktes emellertid väsentligt genom vattenledningen, vilken som förut nämnts tillkom redan två år tidigare än den fasta brandkåren.

Första gången vattenledningen tages i bruk för släckning av eldsvåda är den 21 jan. 1871, då eld utbrutit i ett s. k. tjärhus i närheten av Stig-bergssliden. Detta försök med vatten från brandpost tyckes ha slagit väl ut, ty enligt de gamla alarmeringsrapporterna hette det alltid tillförne, att man utryckte med den eller den sprutan, men hädanefter blir det alltmer vanligt, att man vid utryckningen endast tar med sig materialvagn eller kärra med rör (d. v. s. standrör).

Fig. 69. Den s. k. soteldsvagnen. Anskaffad i början av 1890-talet.

Vattenledningen var i sin begynnelse ej på långt när så effektiv som nu. Man hade gjort felberäkningar beträffande rörsystemets grovlek, vilket hade till följd, att inom högt belägna stadsdelar ej alls något vatten kom fram. Sprutorna hade alltså fortfarande sitt berättigande, och icke minst när det gällde eldsvådor på rivieret. För detta ändamål fanns sedan äldre tider tvenne båtar, på vilka sprutorna kunde tagas ombord. Den ena, en roddbåt, var stationerad vid Klippan, och den andra, den s. k. sprutpråmen, låg förtöjd vid Barlastkajen. Sedan emellertid brandchefen Dindhé företagit en studieresa i Norge, där flera städer redan hade flodångsprutor, inlämnade han år 1874 till drätselkammaren en skrivelse, vari framställ-ning gjordes om anskaffandet av en dylik. Kostnadsförslag bifogades även från olika firmor, bland annat från Shand Mason & C:o, London, varifrån brandkåren fått sin övriga sprutmateriel. Den föreslagna flodsprutan skulle vara 43 fot lång samt kosta 1,600 pund. Drätselkammaren tog sig under tre år en funderare på saken, oeh till sist resulterade det hela i, att en ny

Fig. 70. Gamla flodsprutan vid eldsvådan i Tingstads träförädlingsfabrik u/7 1903.

ångspruta på hjul inköptes, vilken ju kunde användas både på land oeh till sjöss. För det senare ändamålet anskaffades även en ny båt, försedd med ångmaskin samt tvenne propellrar, en i för och en i akter. När så denna båt skulle användas, kördes ångsprutan ombord. Medelst ett rör kopplades ångpannan till båtens maskineri, och därefter puttrade man iväg ut på älven. Voro ström och vind tjänliga, kunde man nog rätt så bra taga sig fram, men i motsatt fall var det många gånger ganska besvärligt. Dessutom blev båten synnerligen rank, sedan ångsprutan placerats å densamma. Staden hade emellertid på ett billigt sätt kommit ifrån det hela, ty själva båten, vilken kostat 5,000 kr., var en present av försäkringsbola-get S vea, och så kunde man ju nu även göra sig utav med den gamla pråmen. Denna såldes på auktionskammaren för 233 kr. och 7 öre. Efter ovan nämnda modernisering ansågs också roddbåten ute vid Klippan vara överflödig för sitt tidigare ändamål, varför den ändrades till vattenbåt och försågs med tvenne stora vattentankar. Vid behov skulle roddbåten komma efter till eldstället för att tillhandagå ångsprutan med färskt vatten.

Ett av de viktigaste spörsmålen för den nya brandkåren blev införande av tidsenligare alarmeringsanordningar. Ett steg i den riktningen var redan taget under den halvfasta kårens tid, då i början av 1860-talet de olika brandstationerna samt kyrktornen sattes i förbindelse med varandra medelst elektriska ringledningar. Kort innan den nya kåren kom till stånd, hade stadens telegraf direktör, ingenjör Schaar, utexperimenterat ett brandtelegraf system, vilket av drätselkammaren accepterades, och var denna brandtelegraf uppsatt och färdig att tagas i bruk, när den fasta kåren började sin verksamhet. Brandskåpen, åtta till antalet, utgjordes av små svartmålade lådor, vars mekanism sattes igång genom en vev. De fungerade dock aldrig riktigt väl, varför brandchefen redan efter ett halvt år lyckades genomdriva, att en ny brandtelegraf anskaffades. Denna levererades från Siemen & Halske i Berlin. Anläggningen, vilken ursprungligen kostade 4,000 riksdaler riksmynt, har under årens lopp utvidgats högst betydligt. Att brandskåpen i början ej voro så särdeles talrikt utplacerade, kan man bland annat förstå av en skrivelse år 1874, vari brandchefen begär att få inköpa flera dylika, enär exempelvis på hela sträckan mellan vatten-reservoiren vid Gamle Port och Galgkrogarne endast fanns ett brandskåp, nämligen där Danska vägen träffar landsvägen, d. v. s. vid nuvarande Korsvägen. Telegrafanläggningen var av ypperlig beskaffenhet och har använts ända in i senare tider, då man börjat övergå till den svenska firman L. M. Ericssons telegraf system, överallt i de äldre stadsdelarne ha vi emellertid ännu kvar de tyska brandskåpen.

En förbättring inträdde också efter ett par år beträffande förbindelsen de olika stationerna emellan genom införande av elektriska telegrafapparater, s. k. visareapparater. Så småningom blevo även sådana installerade i Kristine och Karl Johans kyrktorn. Medelst dessa kunde alarm delgivas från den ena stationen till den andra samt

från tornväktarne. I händelse av fel på linjerna ersattes telegrafen med ridande bud. Sedan telefonenstillkomst hava emellertid både visareapparaterna och de ridande buden kommit ur bruk.

Givetvis har efter brandtelegrafens införande okynnesalarmeringarne i hög grad ökats. När det tillförne emellanåt hände, att brandkåren i få-vitsko blev utkallad, var det vanligtvis de gamla tornväktarne, som buro skulden härför. Under de långa timmarne i tornet hade gubbarne naturligtvis sina hallucinationer. I helt oskyldiga ting sågo de många gånger en verklig eldfara, och så började den stora klockan att ljuda, och brandkåren ryckte ut i ogjort väder. Än var det något mystiskt sken på himmelen, än gnistor eller rök man sett, men i synnerhet sedan ångbåtarne börjat bliva mer allmänna utmed kajerna, var det ljus å dessa eller rökpelare från skorstenarne som lurat tornväktarne. Att sådana falska alar-meringar rätt ofta förekommo, kan man förstå därav, att den 30 april 1885 en order utgavs, vari tornväktaren i Kristine kyrka förbjöds att klämta, innan brandchefen blivit underrättad samt hunnit förvissa sig om eldsvådans beskaffenhet. Tornväktareinstitutionen ansågs också efter en del år överflödig. Beslut fattades därför om dess avskaffande, och natten mellan den 30 och 31 okt. 1898 var den sista som tornvaktens mer eller mindre vaksamma öga beskyddande spejade ut över staden.

Under brandkårens första år förekommo ej några egentliga övningar för manskapet, detta huvudsakligen beroende därpå, att lämpliga anstalter härför ej voro vidtagna. Inseende nödvändigheten av effektivt bedrivna exercisövningar drog slutligen brandchefen Uindhé försorg om, att kåren för detta ändamål fick en exercisapparat. Denna tillkom år 1875 och uppfördes på folkskolans gård i östra Haga, varifrån den dock sedermera flyttades till den nya huvudbrandstationen. Under förut nämnda år utarbetades även en ny instruktion för brandkåren. Vid denna tid hava vi dessutom att anteckna ett annat framsteg, nämligen de första mekaniska ste-garnes tillkomst. Dessa inköptes från firman Magirus i Ulm och hava sedan använts ända till kårens automobilisering blev genomförd.

Det var också under Uindhés regim som beslut fattades om uppförandet av en huvudbrandstation. Första gången denna angelägenhet dryftades var år 1885. Från begynnelsen var meningen den, att de båda stationerna i Stadshuset och Haga skulle indragas samt ersättas av en centralstationmed läge mitt i staden eller ungefär där Sprängkullsgatan går fram. Angående platsen för den nya stationen voro många förslag uppe. Till sist enades man dock om att förlägga byggnaden till Nordhemsgatan, varest staden på den tiden ägde stora markområden. År 1889 påbörjades arbetet härmed, och på våren 1891 tog brandkåren densamma i besittning, varvid

Fig. 71. Huvudbrandstationen vid Nordhemsgatan år 1920.

vaktstationen i Haga indrogs. Brandchefen Tindhé fick emellertid aldrig vara med om denna stora tilldragelse, ty han hade redan året innan på grund av hög ålder avgått ur tjänsten.

Brandyrket var för de båda första cheferna mera en bisysselsättning vid sidan av den privata verksamheten. Allteftersom staden tillväxte och brandkårens verksamhet i samma proportion ökades, måste emellertid chefsbefattningen komma att helt kräva sin man. När därför nu en ny brandchef skulle tillsättas, beslöts att göra befattningen till en yrkesmässig sådan, och skulle innehavaren av densamma ej äga rätt att ägna sig åt något annat yrke vid sidan av sin brandchefstjänst.Göteborgs brandkårs förste yrkeschef blev kaptenen vid Göta artilleriregemente E. Tegnér.

Denne sökte redan från början att bringa kåren upp på ett högre plan än tillförne. Framstående organisatör samt utrustad med en sällspord arbetsförmåga, lyckades han på ett utomordentligt sätt fullfölja denna föresats. Tidsenlig materiel anskaffades, och många av de gamla brandfordo-

Fig. 72. Nya flodsprutan i verksamhet.

nen ombyggdes. I stället för den förut omtalade flodbåten fick Göteborg år 1908 en modern jlodångspruta, vars motstycke knappast torde finnas inom hela Skandinavien, och vilken framför allt varit till ovärderlig nytta vid alla de stora eldsvådor, som under de senare åren hemsökt områdena kring hamnen. Två nya brandstationer tillkommo, en i Olskroken år 1905 samt följande år en i Eundby efter denna stadsdels införlivning.

När kapten Tegnér år 1910 avgick, sedan han i 20 år innehaft sin befattning, efterträddes han på chefsposten av

löjtnanten vid Västgöta regemente G. E k s t e d t, vilken redan under en tid av 9 y2 år varit anställd som vice brandchef.Vi hava nu kommit till det skede i utvecklingen, då automobilerna göra sitt segertåg genom världen. I början ställde man sig visserligen ganska skeptisk gent emot motorerna för brandkårsbruk. Men allteftersom utvecklingen gick framåt och motorerna nådde mera tillförlitlighet, blev det uppenbart, att dessa hade en stor mission att fylla inom eldsläckningstek-niken.

Brandchefen Ekstedt nedlade också mycken energi på automobiliserings-frågans lösning, och år 1914 hade man kommit så långt, att kåren då erhöll sitt första motordrivna fordon, en 3-tons bil med 60 hästkrafters kapacitet samt avbröstbar stege. Försöket med den nya bilen slog väl ut, och så ha vi efter hand fått det ena motorfordonet anskaffat efter det andra. Sedan 1919 är automobiliseringen fullt genomförd, och äger Göteborgs brandkår numera en vagnpark av 16 motorfordon, ekonomivagnar inberäknade. Dessutom ombesörj es av kåren stadens ambulansväsende med 5 stycken, hälsovårdsnämnden tillhöriga ambulansbilar.

Eldsläckningstekniken står för visso på ett helt annat plan nu, än vad den gjorde när brandkåren för femtio år sedan omorganiserades, och med de redskap av allehanda slag, som numera finnas, kan manskapet arbeta på ett betydligt effektivare sätt än tillförne. De stora brandkatastrofernas tid, då hela kvarter eller stadsdelar blevo ödelagda, är väl också praktiskt taget förbi.

Härtill bidrager i viss mån den förebyggande verksamheten, vilken under senare tider alltmer blivit tillgodosedd. Vad som fordom gjordes för eldsvådas förebyggande, var huvudsakligen överlämnat åt de årliga brandsynerna, och dessa hava naturligtvis haft sin stora betydelse. För att kasta en återblick på brandsynernas historia, vill jag blott anföra följande.

På 16- och 1700-talen inskränkte sig brandsynerna huvudsakligen till att efterse, det varje husägare höll sig med föreskrivet antal stegar, vattenämbar, svabbar, handsprutor o. s. v. 1805 års brandordning innehåller en massa bestämmelser angående brandsynen. Denna skulle i vart och ett av stadens kvarter förrättas i närvaro av en rådman jämte stadsfiskalen såsom kärande samt av de där boende brand- och vice brandmästarne, en muraremästare och en sotaremästare; och ålåg det dem att göra be-siktningarne med flit och stränghet. Var exempelvis ett hus bofälligt,»skulle de, som brandsynerne förrätta, taket därå straxt låta avrifva, oeh målet hos Magistraten genast angifva».

Brandsynen var nog också till en början rätt så fruktad, men snart fann man på medel att blidka de stränga herrarne i deras tjänsteutövning. När dessa väntades, dukades det till kalas i husen eller trädgårdarne, då varken mat eller dryck saknades, i synnerhet icke det senare. Och när synemän-nen så gått från den ena gården till den andra under riklig traktering, sågos nog till sist alla brister och skavanker i en annan dager än den verkliga. Att detta trakteringssystem varit rätt utbrett, förstår man därav,

Fig. 73. Brandkårens första mekaniska stege.

att då någon i forna dagar i överförfriskat tillstånd kom raglande gatan fram, kallades detta av folkhumorn för att vara ute och »gå brandsyn».

Vad ovan relaterats tillhör emellertid en länge sedan svunnen tid, och att våra dagars brandsyner, fastän kanske även dessa något föråldrade, tillgå på annat sätt, behöver väl knappast nämnas.

När vid årsskiftet 1921—22 Örgryte kommun ingick som en del av Göteborg, utökades brandkårens personal samt tillkom ytterligare en station, nämligen i Krokslätt. För närvarande finnes alltså i staden icke mindre än 6 brandstationer, och utgöres kårens ordinarie stat av 126 man, befäl och underbefäl inräknat, samt dessutom 36 extra brandkarlar. De sistnämnda göra tjänst var tredje natt på bistationerna samt hava därjämte skyldighet att vid större eldsvådor inställa sig, sedan de blivit alarmerade. Institutionen är ett arv från gångna tider, då det framför allt ansågs nödvändigt, att man om natten sökte skydda sig mot eldfara.Under det halvsekel, som tilländalupit sedan Göteborgs fasta brandväsende organiserades, har kåren haft mången hård dust att utstå mot elden. Ett närmare ingående på de olika eldsvådorna torde dock i detta sammanhang vara ett alltför vidlyftigt ämne, och inskränker jag mig därför till endast ett helt kort omnämnande av de mera betydliga.

Den första stora eldsolycka, som hemsökte staden efter brandkårens nyorganisation, inträffade den 5 okt. 1872. Elden hade utbrutit i den s. k. Fyrkanten vid Stigbergstorget, och som alarmering sent blivit verkställd, hade den redan hunnit få en betydlig omfattning, när brandkåren anlände. Icke mindre än 6 hus blevo vid detta tillfälle lågornas rov.

Vid eldsvådan den 14 febr. 1895 i Gullbergsbro såpfabrik höll en hel del av brandkårens folk på att förfrysa. Det rådde nämligen en fruktansvärd kyla jämte blåst. Brandkarlarne sågo vid hemkomsten mest ut som stora isklumpar, och man måste använda knivar för att skära av dem kläderna.

I januari år 1900 härjades Eorensbergs cirkusbyggnad av elden. Hela manegen jämte större delen av restaurantavdelningen förstördes, varemot stallar och klädloger blevo räddade. Som en egendomlighet må nämnas, att hela brandkåren vid detta tillfälle utryckte med slädar, vilket hädanefter aldrig inträffat. Samma år i augusti månad avbrändes ett stort område å Hultmans holme. Två månader senare lades Eerjeholms valskvarn i aska, och året därpå omkommo flera människor under en eldsvåda vid Trollhättegatan.

Rosenlunds fabriker härjades av en våldsam eldsvåda den 6 mars 1902. Något mer än en månad härefter, eller närmare angivet den 13 april, an-lades om natten flera mordbränder inom staden, bland annat i åkeristal-larne på Stampen, varvid ett 70-tal hästar blevo innebrända.

År 1905 hemsöktes Rosenlunds fabriker ånyo av en förödande brand, och i färskt minne lever ännu kvar eldsvådorna i Parelius’ snickerifabrik 1909 samt å Järnvägsområdet åren 19x0 och 1915.

Den sista eldsolyckan av mer omfattande dimensioner inträffade 1921 den 3 juni. Det var då som upplagen och magasinerna vid Första Långgatan och Nordhemsgatan skövlades av elden, och spåren härav synas ännu i dag.

Våldsammast av alla torde dock hava varit branden i Barck & War-burgs snickerifabrik den 15 febr. 1911. Vid detta tillfälle användes ickemindre än 6,000 meter slang, fördelade på 34 ledningar, och först efter c: a 22 timmars arbete lyckades man bliva herre över elden samt rädda mer än hälften av det hotade området undan lågorna.

Fig. 74. Brandkårens 28-meters motorstege. Inköpt 1921.

Eldsläckningsverkets utgiftsstat för år 1921 belöpte sig till Kr. 892,194:41

för år 1922 till .... » 766,206:35

och voro motsvarande siffror för år 1900.................. » 109,714:77

samt för år 1914 .... » 231,121:20

Brandkårens materiel, inventarier, telegraf m. m. voro vid utgången av år 1922 bokförda till ett värde av .... » 621,067:—

Befälet vid kåren antages av drätselkammaren med sex månaders ömsesidig uppsägningsrätt. Underbefälet tillsättes av poliskammaren på brandchefens förslag med tre månaders ömsesidig uppsägningsrätt. Manskapet antages av brandchefen med kontrakt på ett år med en månads ömsesidig uppsägning. Är brandkarl lämplig för yrket, förnyas kontraktettvenne gånger, vardera på ett år i sänder. Vid tredje årets slut skrives, om brandkarl fortfarande anses lämplig, nytt kontrakt på oinskränkt tid med två månaders ömsesidig uppsägningsrätt.

För erhållande av full pension inom manskapsgraden fordras en levnadsålder av 50 år samt en tjänstetid av 25 år.

Medeltjänstetiden var den 31 dec. 1922 för manskapet 12 år.

Medelåldern » » » » » » » 35 år 10 månader.

Brandkåren har under år 1922 varit alarmerad 221 gånger.

Alarmeringarnes antal åren 1872, 1882, 1892, 1902 och 1912 voro resp. 42, 83, 97, 143 och 180.

Ambulansvagnarne hava under år 1922 rekvirerats 3,053 gånger.

Stadens sjuktransportväsende har sedan år 1901 handhafts av brandkåren, och verkställdes under det första året 312 transporter.

Den offervillighet och framsynthet, de styrande inom vårt samhälle städse visat, när det gällt brandskyddet, har ej blivit utan frukt. I många avseenden har Göteborgs brandväsende också intagit en föregångsställning här i landet, och vad slagfärdighet samt tekniska resurser beträffar, torde kåren för närvarande kunna fullt jämställas med Europas förnämsta brandkårer.

Göteborgs stads jordegendomar Av C. NERDRUM

Tiden före 1868

HURU stora jordområden Göteborgs moderstad Nya Rödöse omfattat, är ej noggrant bekant, då några jordeböcker från denna stad ej äro kända. Av kronan hade det åt sig överlåtna Kvibergs och Härianda byar. Att stadsområdet varit ganska betydande, är otvivelaktigt. Antagligen har den obebyggda marken varit tilldelad tomterna inom staden.

Genom de privilegier, som Gustav II Adolf den 4 juni 1621 utfärdade för det nya Göteborg, skänktes åt staden, förutom vad Nya Rödöse förut innehaft, Gullberg oeh Eklanda, Sävedals härad och fögderi med dess tillhörigheter, såvitt kronan var ägare därav. Genom ett kungligt brev av den 1 juni 1622 skänktes till staden ytterligare fyra gårdar i Mölndal, för att bor-garne bättre skulle kunna tillgodogöra sig Mölndals ström. Byggnadsmarken inom staden indelades i tomter, som principiellt upplätos kostnadsfritt till borgarna, vilka därvid måste förbinda sig att inom viss kortare tid bebygga desamma.

Såsom varande en gränsort, hade den nya staden givetvis ett mycket utsatt läge. Det var därför en nödvändighet, att den snarast möjligt blev befäst. Till vallarna åtgick emellertid stora massor av grästorv, varför stadens mulbete delvis blev förstört. Som ett slags ersättning härför erhöll staden år 1651 Älvsborgs kungsladugård med alla dess ägor, fritt från alla utlagor. Av denna gåva fick dock staden ej någon nämnvärd nytta, då densamma redan år 1655 blev indragen och anslagen till landshövdingens avlönande. Anmärkas bör, att Älvsborgs kungsladugård, såsom liggande i Sävedals härad och tillhörig kronan, redan genom stadens privilegier av år 1621 bort tillfalla staden.5 (>(Y/m:non.o •/•//><

W, !/>////

St/Ar/

UmtikM

ÄW/w/

Fig. 75. Karta över större delen av stadens lägenheter och landerier av år 1696.

Någon utökning i sitt jordområde fick staden härefter ej förr än år 1716, då Karl XII ånyo skänkte staden Älvsborgs kungsladugård samt Gamla varvet, emedan, som det heter i donationsbrevet »staden inom Muhrarna och Wal-larne är något trång och nödigt är, att den blifwer uthwidgat».

Nyssnämnda trakt skulle, tinder benämning stadens västra del, indelas i tomter med högst 30 fots fasader och bebyggas med hus av minst två våningars höjd förutom vinden. En var, som där ville bygga och bo, skulle erhålla icke allenast tomten till egendom, med rätt att till annan person avhända sig densamma, utan även tolv års frihet från alla ut-skylder. Fastebrev å tomterna fick emellertid ej utfärdas, förr än dessa voro bebyggda.

Någon tomtupplåtelse eller byggnadsverksamhet kom emellertid icke till stånd inom Älvsborgs kungsladugård och Gamlavarvet, och 1719 års riksdag indrog ånyo båda dessa egendomar till kronan och anslog dem åter till lön åt landshövdingen.

Redan långt före denna tid eller närmare bestämt på 1640-talet hade dock byggnadsverksamheten påbörjats

utanför vallarna, nämligen i vissa delar av Haga och Masthugget. Vad som då byggdes i Haga blev dock sedermera nedrivet av den orsaken, att byggnaderna kommit för nära in på fästningsverken och försvaret av dessa därigenom försvårades. Husägarna fingo ej annan ersättning härför, än att de anvisades nya byggnadsplatser på annan stadens jord, eller inom det nuvarande Östra Haga. Att byggnadsverksamheten under sådana förhållanden blev ringa, är ju mindre att förvåna sig över, och först under 1700-talet tog bebyggelsen i dessa stadsdelar ny fart.

Någon säker uppgift om donations jordens storlek utom vallarna finnes ej före år 1801. Under åren 1800 och 1801 verkställdes emellertid uppmätning av jorden, vilken då befanns utgöra 1,844 tunnland 9 3/4 kappland eller 910,44 hektar, en ej allt för betydande areal för en blivande storstad. Som jämförelse kan nämnas, att Malmö stad på 1700-talet hade ett område av 2,631 tunnland 30 kappland. I siffrorna för Göteborg inberäknas emellertid ej fästningsarealen och Masthugget och naturligtvis icke heller Kungsladugård. Uäget och omfånget av donationsjorden vid 1800-talets början framgår av den med fig. 75 betecknade, härvid fogade kartan.

En ej oväsentlig tillökning i sitt jordområde fick Göteborgs stad genom fästningsvallarnas rasering, som av statsmakterna beslutades den 17 december 1806. Den mark, som upptogs av fästningsverken, innehades av Kungl. Maj:t och kronan, som den 19 oktober 1807 slöt ett kontrakt med Göteborgs magistrat, borgerskapets äldste och deputerade för stadens övriga innevånare av i huvudsak det innehåll, att alla fästningsverken, utom de, som lågo mot redden, skulle raseras och planeras, samt att början skulle göras åt landsidan. Av portarna skulle endast Kungsporten lämnas kvar, och broar skulle byggas över kanalerna på anvisade ställen. Omkring staden, och på dess bekostnad, skulle anläggas en allé eller promenadplats. Staden erhöll genom kontraktet samma rätt, som kronan själv ägde, till de bebyggda eller obebyggda platser på fästningen, vilka åt enskilda voro upplåtna, likasom till hela Otter-hälleberget. De tomter, som inom och utom fästningsverken uppkommo genom raseringen, ägde staden disponera på det sätt, att de förra skulle tillevärdelig ägo, utan hembudsskyldighet, till den mestbjudånde försäljas och de senare upplåtas under arrende på vissa år, dock ej över fyrtio år i sänder, för att användas till trädgårdar och plantager. De fingo under arrendetiden ej bebyggas annat än med små flyttbara korsverkshus, dock erhöll staden rätt, att sedan tomterna inom vallgraven blivit bebyggda, även försälja de

Fig. 76. Karta över Göteborg 1810. De mörka partierna utmärka det förutvarande

fästningsområdet.

utom vallgraven belägna tomterna. Sistnämnda tomter hava dock merendels icke blivit bebyggda utan ingå till största delen i planteringar.

Den tomtmark, som staden erhöll vid vallraseringen, finnes utmärkt å bifogade med fig, 76 betecknade karta, varå tomtmarken utmärkts med svart streckning, och utgjorde arealen av densamma c:a 8 hektar inom vallgraven.

En mycket betydande utökning i sitt ägovälde fick Göteborgs stad slutligen år 1868 vid Majornas införlivning. Då uppläts och avträddes nämligen åter, alltså för tredje gången, Älvsborgs kungsladugård till staden.En stor del av egendomen, ieke mindre än 470 tunnland 29,95 kappland eller 232,48 hektar, som utgjorde en fortsättning västerut av stadsdelen Masthugget, var vid denna tid redan upplåten till enskilda och till stor del bebyggd. Genom skatteköp har äganderätten till denna mark sedan övergått till innehavarne av lägenheterna. Härförutom voro tidigare skatteköpta följande lägenheter, nämligen de till f. d. Gorentska porterbryggeriet och sockerbruket hörande ägor om 5 tunnland 5 95/96 kappland, lägenheten Vädersågen om 25 tunnland 21 9/10 kappland och Gamla varvet. Eör kronans egen disposition undantogos lägenheter om 88 tunnland 14,25 kappland.

Den del av Kungsladugården, som med äganderätt övergick till staden, utgjorde ej mindre än 749 tunnland 30,35 kappland eller 370,21 hektar. En stor del av denna mark, benämnd Slottsskogslägenheterna, skulle emellertid enligt villkoren vid införlivningen användas till parkanläggning. Därigenom erhöll staden den av alla göteborgare så avhållna Slottsskogsparken. Denna har visserligen genom gåvor av enskilda och genom av staden inköpt mark, som sedermera tillagts parken, betydligt utvidgats, men den ojämförligt största delen utgöres dock av den

för detta ändamål av kronan först donerade jorden.

Som ersättning för att staden berättigades uppbära och disponera de från såväl de skatteförsålda som de övriga lägenheterna utgående grundlegor, arrenden och andra avgifter, måste staden förbinda sig att årligen till kronan utgiva 16,000 kronor, vilket belopp fortfarande utgår.

Göteborgs stads senare markförvärv

Av det ovan anförda framgår, att staden för sin utveckling av kronan erhållit stora och värdefulla jordområden. Dessa hava emellertid under tidens lopp visat sig ej vara tillfyllest. Dels av denna orsak och dels för att förhindra uppkomsten av illa planerade och bebyggda områden i stadens omedelbara grannskap, har det varit nödvändigt för staden att gång efter annan göra större markförvärv. Sålunda inköptes år 1869 3/80 mantal Krokslätt Nordgården i Örgryte socken (en del av det nuvarande Annedal) för 15,000 kronor. Detta område, som i areal utgjorde 7,22 hektar införlivades med staden år 1871. Under åren 1876 och 1877 inköptes ytterligare egendomarna Eandala och Gibraltar i samma socken för 190,000 kronor. Fastigheterna, vars areal utgjorde tillhopa 96,26 hektar, införlivades med stadenår 1883. Alla dessa tre fastigheter voro belägna söder om staden och gränsade till stadens donations jord. Å en del av egendomen Eandala hade redan före införlivningen pågått en livlig men mycket oordnad byggnadsverksamhet, vilken visade sig rätt besvärlig för det angränsande Göteborg, såväl i sanitärt som andra avseenden. Staden såg sig därför tvingad att få området införlivat och därigenom ordnat.

De två förstnämnda fastigheterna inköptes för att bereda plats för den vid denna tidpunkt ganska stora byggnadsverksamheten i dessa trakter, medan egendomen Gibraltars inköp närmast avsåg att möjliggöra anläggandet av en ny fattigvårdsanstalt.

Genom inköpet av egendomen Änggården i örgryte socken år 1892 för ett belopp av 250,000 kronor erhöll staden, även denna gång åt söder, ett betydligt jordområde, i areal ej mindre än 151,85 hektar.

Närmaste anledningen till detta förvärv var, att Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset, då beläget i stadens 8:de kvarter invid Vallgraven, var i stort behov av en större tomt med mera avskilt läge än den som för detta ändamål disponerades. Givetvis upptog dock den plats, som reserverades för den nya sjukhusanläggningen, endast en mindre del av egendomen, varför plats även kunnat beredas för flera andra liknande anläggningar, såsom Hemmet för vanföra, Göteborgs sjukhem och Barnsjukhuset, som alla fått sin plats österut på egendomen. Den västra delen, som gränsar intill Särö-banan är utlagd till villatomter. En ganska stor del av egendomen, eller cirka en fjärdedel, upptages av den nyligen anlagda Botaniska Trädgården, medan ungefär hälften därav ännu är odisponerad.

Nästa stora jordförvärv utom stadens gränser gjordes år 1895, då staden inköpte egendomen Eerjeholm i Angereds socken, sträckande sig från stadens gräns i norr ända upp mot trakten av Surte. Omfattningen av denna egendom är sålunda oerhört stor och dess areal ej mindre än 1099,94 hektar. Av denna utgöres dock en stor del av svårtillgängliga utmarker, vilket förklarar den relativt låga köpeskillingen 308,000 kronor.

Egendomens inköp betingades av nödvändigheten för staden att skaffa sig lämplig plats för ett nytt vattenverk, då vattentillgången i Delsjön, som hittills i huvudsak försett staden med vatten, visade sig vara för liten. Då några större insjöar ej finnas i Göteborgs närhet, såg sig staden därför tvungen att fylla sitt vattenbehov från Göta älv. Dessutom måste staden skaffasig äganderätt till en lång sträcka åt norr utmed älven för att förhindra anläggandet av förorenande fabriker därstädes. Alla dessa villkor uppfylldes på ett synnerligen tillfredsställande sätt av den inköpta egendomen, varest plats för filteranläggningarna kunde beredas vid den s. k. Alelyckan, varjämte egendomen gränsar intill älven ända till i närheten av Agnesberg. Vattenverket disponerar naturligen endast en ringa del, eller c:a 60,000 kvadratmeter av egendomen, medan återstoden av jorden är utarrenderad såsom jordbruk. Huvudbyggnaden med vidliggande trädgård användes av staden till alkoholistanstalt.

Det skulle föra alldeles för långt att i detalj ingå på alla av staden gjorda större markförvärv, varför i fortsättningen endast kan lämnas uppgift om tiden för dessa förvärv, fastigheternas namn och belägenhet,

inköpspris och arealer samt användningssätt. För överskådlighetens skull är därvid tabellform använd. (Se nästa sida.)

Som framgår av tabellen, äro så gott som alla däri uppräknade fastigheter belägna utanför stadsområdet och hava till allra största delen förvärvats med tanke på nödvändigheten för staden att vid blivande utvidgningar alltid ha så mycken mark i sin ägo, att den i stort sett är i tillfälle att bestämma eller åtminstone reglera priset på tomtmarken i de nya stadsdelarna.

Givetvis ha stora markinköp för genomförandet av stadsplan m. m. under årens lopp gjorts inom själva stadsområdet. Såsom exempel härpå kan nämnas, att enbart under åren 1910 och 1911 inköptes för reglering i stadens 2:dra och 4:de rotar mark för 526,802 kronor 79 öre. Ett årligt anslag på

200,000 kronor står också till drätselkammarens förfogande för inköp av s. k. regleringsfastigheter.

Genom utfyllningar i Göta älv har staden vidare erhållit värdefulla tillökningar till sina jordområden. Bl. a. äro Bergslagernas och Statens järnvägars bangårdsanläggningar till största delen belägna på sådana utfyllningar.1

Totala arealen av den mark, bebyggd och obebyggd, men med undantag av utlagda gator, vartill Göteborgs stad är ägare, utgjorde vid utgången av år 1921 inom stadsområdet c:a 2,347 hektar, varav väster om Göta älv c:a 707 hektar samt utom stadsområdet e:a 3,534 hektar.

Att en så framstående industri- och sjöfartsstad som Göteborg även för dessa näringars tillgodoseende måst göra stora jordförvärv, är alldeles själv-

1 Se härom nedan uppsatsen om Göteborgs hamn.Inköps- år Fastigheternas namn och belägenhet Inköpspris kronor Areal i har Användningssätt 1904 Egendomen Kålltorp i Örgryte .. 200,0001— 345.56 Sjukhus och jordbruk 1906 Diverse egendomar i Partille socken 129,44375 63,90 J ordbruk 1907 1/.2 mt lBräckö och */2 mtl Ul-vegraven i Lundbv 360,000:— 76,72 Jordbruk 1908 3/g mtl Västra Pilegården i Lundby 150,000:— 25,59 J ordbruk » 1/10 mtl Fässberg Västerg. i Fässberg 48,083:— 8,85 Skjutbana » Div. fastigheter i Västra Frölunda socken 999,767.25 199,27 J ordbruk 1910 1/80 mtl Krokslätt Nordgården i Örgryte socken 129,500:— 3,°° J ordbruk » Egendomen Lilla Torp i Örgryte socken 218,800:— 92,29 J ordbruk 1912 */60 mtl Stora Änggården i Örgryte socken 241,479:— 15.°9 J ordbruk » Div. fastigheter i Lundby .... 42,565:50 13,‘7 Ingå i Keillers Park 1913 » » » 938,687:— 33,35 Jordbruk och tomter 1916 Egendomen Kärralund i Örgryte socken 300,000:— 138,67 J ordbruk » Div. fastigheter i Partille socken 1,009,500:— 667,20 J ordbruk 1918 Div. fastigheter i V:a Frölunda socken 1,392,550:— 306,50 » 1918 Div. fastigheter i Askims socken 549,300:— 201,07 » 1920 1 mtl Hökälla i Säve socken .. 210,000:— 65,20 Avsett att användas för 1921 1 mtl Lingatan i Bro socken.. 125,000:— 65,93 fattigvården Hem för vanartiga flic- 1923 V2 mtl Överås o. 1/32 mtl Punden m. 111. i Örgryte 563,700:— 24,84 kor J ordbruk t> 1li mtl Kärralund i Örgryte .. 328,222:20 19,29 »

fallet. I själva verket har staden för dylika markförvärv fått vidkännas avsevärt mycket större utgifter än för inköp av vanlig byggnadsmark.

Redan år 1813 inköptes från Nya Ostindiska kompaniet sjöhamnen Klippan för 33,334 riksdaler banco. Därefter inköptes egendomen Sannegården på Rund bysidan år 1868 från Kgl. Maj:t och kronan för 24,250 kronor samt viss årlig avgäld.

För att möjliggöra anläggandet av en större hamnanläggning längre ut åt kusten, vilket varit starkt påtänkt, inköptes år 1900 31/72 mantal Arendal iLundby samt delar av Vikan Mellan- och Bergegårdarna i Björlanda socken. Fastigheterna utgjorde tillsammans 161,52 hektar och betingade ett pris av 313,087 kronor 47 öre. Någon anläggning av ifrågavarande slag kom emellertid icke till utförande, och fastigheterna användas fortfarande till jordbruk.

Förutom sistnämnda fastigheter har för industriändamål och hamnanläggningar under årens lopp inköpts tillsammans 418,57 hektar mark och vatten för 19,338,1x8 kronor, därav i Majornas 2:dra och 4:de rotar 38,55 hektar för 4,280,686 kronor, i stadens n:te rote 8,76 hektar för 2,528,000 kronor, samt i Lundby 197,53 hektar för

11,238,295 kronor.

Nämnas kan även, att kristiden förorsakade staden en ganska stor utgift för fastighetsinköp. Staden såg sig nämligen nödsakad att för lagring av livsmedel m. m. anskaffa lämpliga lokaler, varför bryggeriet Kronans fastighet i Majornas 2:dra rote år 1917 inköptes för ett pris av icke mindre än 2,000,000 kronor. Numera användes fastigheten emellertid endast för uthyrning.

Markupplåtelse och tomtpolitik

Ursprungligen ägde staden ej rättighet att med äganderätt avhända sig den av kronan åt staden donerade jorden, utan skulle staden alltid bibehållas vid sin äganderätt till densamma. Donationsjordens landerier och lägenheter blevo sålunda icke försålda utan endast upplåtna med nyttjanderätt. Upplåtelsetiden och villkoren i övrigt varierade till en början högst betydligt. Sålunda förekommo upplåtelser på fem år och upplåtelser på exempelvis nittionio år. I många fall utsattes icke ens någon viss upplåtelsetid, utan uppläts jorden till viss person, hans hustru, barn och arvingar, varvid den s. k. ständiga besittningsrätten uppkom.

Denna sista upplåtelseform har för staden visat sig vara synnerligen ofördelaktig. Juridiskt sett var visserligen staden fortfarande ägare till denna mark, men så länge den överenskomna arrendeavgiften — vilken som oftast var synnerligen låg — erlades, kunde staden ej återtaga marken. Om besittningsrätten till marken av någon orsak skulle övergå till annan person än barn och arvingar, hade visserligen den överlåtande hembudsskyldighet till staden, varvid staden alltså åter kunde komma i besittning av marken, men staden fick då för besittningsrätten i regel betala, vad andra bevisligen hade erbjudit för densamma. Härav kan man förstå, att denna besittningsrätt i praktiken kommit att stå äganderätten mycket nära. Någon annan avgifttill staden än den årliga grundlegan utgick icke vid dessa upplåtelser. Att denna upplåtelseform ur stadens synpunkt var mindre lämplig, blev också redan på en ganska tidig tidpunkt klart för stadens styrande. Sålunda beslöto i början av 1800-talet borgmästare och råd, att arrendetiden för lägenheter och tomter i Haga och stadens I2:te rote ej fick sättas till längre tid än nitton år, samt att arrendeavgiften skulle utgå i mansdagsverken, förvandlade i penningar efter näst föregående års markegångstaxa. Om denna princip redan från början tillämpats, hade staden kunnat besparas många och stora utgifter. I fråga om dessa kan sålunda nämnas, att staden enbart i ersättning för besittningsrätten till och byggnader å vissa landerier under årens lopp fått erlägga icke mindre än 2,065,945 kronor. För närvarande äro endast två landerier upplåtna med ständig besittningsrätt, nämligen Kviberg i stadens I2:te rote, som disponeras av Kgl. Maj:t och kronan för Göta artilleriregemente, och Gubbero i samma rote.

Men även för arrendatorerna hade nämnda upplåtelseform stora olägenheter, då lån mot inteckning ej beviljades i fastigheter, uppförda å ofri grand.

Efter hänvändelse från magistraten och borgerskapets äldste medgavs också staden genom kgl. brev den 16 augusti 1836 och den 5 december 1856 att med äganderätt försälja upplåtna och redan bebyggda tomter i Masthugget (nuvarande stadens n:te rote) samt Haga och I2:te roten, eller all den åt staden donerade jorden utom vallgraven. Även de obebyggda områdena av samma stadsdelar fingo av staden försäljas, dock först sedan stadsplan och tomtindelning blivit av Kgl. Maj:t fastställda, samt endast under villkor, att tomterna bebyggdes inom viss angiven tid.

Vid friköp av de ofria, d. v. s. de med ständig besittningsrätt upplåtna tomterna fastställdes friskillingarna till mycket låga belopp, varförutom till staden skulle utgå årliga tomtören, dessa senare även mycket låga. I Masthugget, där tomterna indelades i fyra klasser, var friskillingen per kvadrataln för de dyraste tomterna en skilling banco och för de billigaste fyra runstycken banco. I Haga varierade friskillingen för tomter om exempelvis femhundra kvadratalnar från 18 kronor till 10 kronor 50 öre. Som exempel på j ordvärdestegringen inom staden kan omnämnas, att vissa delar av denna mark, som förvärvats för en så ringa köpeskilling, nu åsatts taxeringsvärden av upp till 250 kronor kvadratmetern, motsvarande c:a 88 kronor per kvadrataln.Efter den tid, då staden erhöll rättighet att försälja tomter av donationsjorden, har någon upplåtelse med s. k. ständig besittningsrätt ej kommit i fråga. I de fall, då staden ej avhänder sig jorden med äganderätt eller tomträtt, upplåtes densamma i regel med arrenderätt på kort tid. Undantag härifrån göres emellertid, då staden för vissa allmänna

ändamål upplåtit tomter utan ersättning, varvid ingen viss upplåtelsetid stipulerats. I dessa fall har i stället föreskrivits, att tomten, när densamma icke mera användes för det vid upplåtelsen avsedda ändamålet, skulle återgå till staden, utan skyldighet för staden att lösa därå varande byggnader och anläggningar.

För att underlätta egnahemsverksamheten har staden på senare år utarrenderat mark på längre tid. Detta gäller dock givetvis endast sådan mark, som först i en avlägsen framtid kan tänkas komma att bebyggas på ett stadslikt sätt. Sålunda har mark med arrenderätt upplåtits å av staden inköpta fastigheter i Västra Frölunda socken på en tid av femtio år, varvid arrendatorn fått åtaga sig, att, inom fyra år från arrendetidens början, hava uppfört bostad å det upplåtna området för sig och sin familj, varvid ritningar till byggnaderna tillhandahållas av drätselkammaren. Hela antalet tomtplatser, som utarrenderats å dessa områden, utgör c:a sextio med arealer, som variera mellan ett och två tunnland, beroende på markens mer eller mindre goda beskaffenhet. Arrendeavgiften för lotterna är satt ganska låg eller från 30 till 60 kr. per tunnland om året. Under de fem första arrendeåren utgår t. o. m. en ännu lägre avgift, för den händelse att lotten ej förut varit odlad.

Då det emellertid på grund av stegrade byggnadskostnader visade sig vara omöjligt för arrendatorerna att inom den i kontrakten bestämda tiden uppföra byggnader å tomtplatserna, har staden nödgats lämna arrendatorerna ekonomisk hjälp av intill 4,000 kronor per tomtplats, dock högst hälften av det värde, vartill byggnaderna av drätselkammarens värderingsmän uppskattats. Om arrendatorerna sedan under tjugo år betala av drätselkammaren fastställd hyra, vilken motsvarar ränta och amortering å lånebeloppet, jämte arrendeavgifter, bliva de ägare till byggnaderna. För den händelse staden skulle finna sig böra återtaga bebyggd eller obebyggd del av tomtplats före arrendetidens utgång, har staden rättighet därtill, dock först efter det 241de arrendeårets slut. För byggnaderna skall då utgå ersättning efter vissa närmare angivna grunder, men för själva marken eller därå verkställda uppodlingar och förbättringar är däremot arrendatorn icke berättigad till någonersättning. Dock erhåller airendatorn i så fall en mot den återtagna marken svarande nedsättning av arrendeavgiften.

Det är glädjande att konstatera med vilket intresse denna form av egnahemsbygge omfattats av arrendatorerna. Där förr till stor del endast kala ljungbackar funnos, ligga nu små trevliga hus, omgivna av grönskande trädgårdar och odlingar. Som intresset för dessa anläggningar fortfarande är stort, har staden redan planer på att upplåta flera områden för samma ändamål, till en början i Lundby och Partille socken.

En upplåtelseform, som kommit till stor användning, är den ovan omnämnda tomträtten. Sålunda hava praktiskt taget alla egnahems- och industritomter på senare år upplåtits med sådan rätt. Ur stadens synpunkt kan givetvis denna form för markupplåtelse i många fall vara att föredraga, då äganderätten till jorden ej avhändes staden, och då staden, mot ersättning till tomträttshavaren, efter vissa år kan återtaga tomt eller del därav, vilket ofta, t. ex. vid ändringar av stadsplanen, kan vara nödvändigt. På samma gång har även tomträttshavaren vid denna upplåtelse sådana fördelar som möjlighet att inteckna tomträtten samt så låg tomträttsavgäld, att denna betydligt understiger räntan på det belopp, som behövt erläggas, om tomten skulle inköpts. Visserligen kan invändas, och detta göres nog också ganska ofta, att äganderätten till tomten är att föredraga. Men då tomträttstiden i regel sättes så lång som 70 år, vilken tid av staden kan förlängas till 100 år, böra dessa invändningar icke tillmätas alltför stor betydelse. Härtill kommer, att, åtminstone för egnahemsbyggen, billiga lån å belopp, motsvarande största delen av byggnadskostnaden, kunna erhållas i det för detta ändamål bildade aktiebolaget Göteborgs Tomträttskassa, vilket bolag garanteras av Göteborgs stad (jfr ovan sid. 151).

Den form, varunder det ojämförligt största antalet tomter avhänts staden, har emellertid varit försäljning med äganderätt. Därvid tillgick på ett tidigare stadium så, att, efter annonser i stadens tidningar, de salubjudna tomterna försåldes på auktion inför drätselkammaren till den högstbjudande. Denna försäljningsform hade dock den nackdelen, att tomten understundom uppköptes i spekulationssyfte av sådana personer, som ej själva ämnade bebygga tomterna, utan sökte göra sig en förtjänst genom att åter försälja desamma.

Detta försäljningssätt övergavs därför ganska snart, så att sedermera i stort sett all tomtförsäljning sker direkt till den byggande allmänheten, utanatt tomterna annonserats till försäljning. Härvid tillgår i regel numera på följande sätt. Sedan stadsplan och tomtindelning blivit fastställda å ett område, utläggas gatorna inom den del av området,

som är avsedd att omedelbart försäljas. Under tiden anhåller drätselkammaren, som lämnar spekulanter å tomterna erforderliga upplysningar, hos stadsfullmäktige om bemyndigande att försälja tomterna på vissa villkor och mot pris, som drätselkammaren äger bestämma. Vid försäljning av tomterna tillses alltid, att endast de, som verkligen ämna bebygga tomterna, d. v. s. byggmästare, bygg-nadsföreningar och egn ahemsby gg ar e, få förvärva tomterna, varigenom spekulation med staden tillhöriga tomter nära nog omöjliggjorts. Detta har kunnat ske så mycket effektivare, som staden, åtminstone före örgryte kommuns införlivning, varit ägare till den ojämförligt största delen av all obebyggd mark inom stadens planlagda område.

Under de svårartade bostadsförhållanden, som alltsedan år 1914 varit rådande, har staden för att underlätta den privata byggnadsverksamheten antingen försålt eller med tomträtt upplåtit tomter till mycket reducerade priser, i somliga fall t. o. m. utan ersättning. Härförutom har staten och kommunen bidragit med avsevärda kontanta belopp för att befrämja bostadsbyggandet, men bortsett från egnahemsbyggen och några av föreningar uppförda byggnader, har nästan all enskild byggnadsverksamhet legat nere. Av denna orsak har det varit en nödvändighet för staden att själv taga hand om bostadsbyggandet. Staden har sålunda uppfört ett flertal dels permanenta bostadshus, huvudsakligen s. k. landshövdingshus och dels provisoriska, bestående av trähus i en våning, indelade huvudsakligen i lägenheter om ett rum och kök eller enbart ett rum med eller utan kokvrå. Huruvida staden även framdeles blir tvungen att fortsätta sitt bostadsbygge, är ej gott att säga, men ännu fortgår stadens byggnadsverksamhet i stor skala.

Av ovanstående framställning synes framgå, att även om staden i fortsättningen skulle komma att utvecklas lika kraftigt, som den hittills, och då i synnerhet under de senaste årtiondena, gjort — vilket man har all anledning att antaga — det likväl med hänsyn till den framsynthet, som iakttagits vid stadens fastighetsförvärv, ej behöver föreligga någon fara för att jordfrågan på något sätt skall äventyra denna utveckling.

Göteborgs stads finanser Av AXEL RAMM

Inledning

I KAMMARARKIVET finnas några av Gustav II Adolf personligen undertecknade handlingar, daterade 1620 och 1621, vilka omfatta »uträkning och förslag» rörande statens anläggningar vid den nya staden. Eör hamnbyggnaden användes under åren 1620—22 den betydande summan av 35,507 daler. Men dessutom bedrevos på stadskassans bekostnad samtidigt många andra byggnadsföretag: rådhus, prästgård, broar, kanaler, corps de garde m. m. Kronan höll icke sitt i 1621 års privilegier lämnade löfte att »bekosta de grafvar och vallar, hvarmed staden borde omgifvas»; befästningsarbetet sattes visserligen i gång, men stadskassan fick mycket rikligt bidraga härtill. (Jfr sid. 288, 289.)

Stadens förste »räntmästare» Gillius van Eyck skötte sitt uppdrag som stadskassör på ett sådant sätt, att KUngl. Maj:t uppdrog åt särskilda »deputerade» att verkställa revision, vilken försiggick den 26 febr. 1624, varvid framkom, att Eyck var skyldig 2,975 daler, eller »så mycket, som stadens gäld kan vara». (Jfr sid. 288, 289.)

Man skulle väntat, att denna revision skulle haft ordning och reda med sig. Men så blev icke följden, utan förmyndarregeringen för drottning Kristina måste i två »reskripter» 1635 anbefalla en ny revision, »emedan stor oriktighet funnes uti alla stadens räkenskaper». Den 23 mars 1635 infunno sig riksdrotsen Gabriel (Gustavsson) Oxenstierna och riksmarsken Jakob De la Gardie i Göteborg för att »rannsaka rörande stadens administration» i syfte att rätta »de fel och stora disorder, som i det stadsregementet hafver sig inritat». Följden blev en specifikation över stadens inkomster för åren1624—1635, varefter i denna på tyska avfattade redogörelse komma två Status der Stadt Gothenborg, dels en för år 1624 och dels en för år 1635.

1635 års revision

Rådets Status der Stadt Gothenborg för år 1624 lyder sålunda (i översättning):

Häradet Seuendall har detta år inbragt enligt räkning .... daler 3,876—31 12 öre

Lilla Edet har detta år inbetalt .... » 201—ii1/, »

Stadsvågen har detta år varit utarrenderad för 100 daler .... » 100----»

Sakören hava detta år inbragt .... » 233— 6 y2 »

Laxfångsten... » 120----»

Årets Stora Tull .... » 1,941—14 »

Årets Rodertull.. » 197—13 »

Marknadspängar vid Laurentii- (Lars-)marknaden....................... » 140—12 »

Årets stämpelpängar .... » 55—29 »

Så mycket har befunnits, att stadens årliga intrader varit på den

tid, då Eders Kgl. Maj:t förordnade rådet...................... daler 6,866—21% öre

Å följande sida specificeras på följande sätt:

Häremot hava anno 1624 ordinarie och vissa utgifter varit som följer:

Salarium för 2 presidenter och »rådspersoner» 1,300 rdr å 6y2 mark.. .. daler 2,112—16 öre

Salarium för 2 sekreterare, var och en 200 thaier gott mynt............... » 400—

Årligt arrende för Lilla Edet .... » 180—

Oloff Borgenson, salarium för Lilla Edet .... » 50—

Johan Jacobsson, »fabrikmestar» (härmed förstods enligt 1635 års räkenskap en person, »som ger akt på alla staden tillhöriga bygg-

, nader och låter förfärdiga och reparera dem»)........................... » 200—

Anders Amundsson (räntmästare i) Seuedals härad........................... » 120—

Luloff Stiden »wachtmeister und Koerschreiber»............................ » 180—

(såsom vaktmästare var han föreståndare för stadsvakten; koerschreiber: betydelse okänd).

Johan Caspersson, tullskrivare .... » 100—

Stadsbudet (är enligt 1635 års räkenskap en person, »som på rådstugan förrättar alle citationes» och arresteringar) .... » 50—

Chistoffell, det resande budet (ungefär = kurir) .... » 32—

Två »Bademutter» (== barnmorskor) .... » 100—

Stadsskulten (»Stadtschultze», stadsfogde)................................ 9 52—

4 stadstjänare... » 100—

2 bro-kikare (»Bruggen kucker», tulluppsyningsmän) .... » 50—

Belöpa sig detta årets ordinarie utgifter .... daler 3,726—16 öre

Men dessutom funnos naturligtvis en hel del extraordinarie utgifter under detta år, vilka sammanförts för åren 1624—35 och nedan (sid. 238) anföras.Härefter följer på sid. 59 Status der Stadth Gothenburg pro Anno 1635.

Detta år har stora tullen (”Frembde Zoll”) jämte Roder- och Båk-

»tullen» tillfört staden .... daler 5,645.5

Den lilla tullen (»die kleine borger Zoll») har givit i kopparmynt

enligt tullboken... » 5,260.22

Detta års uppbörd (»Auffbord») från Seuendalls härad till Johannis

1635 utgör... » 5.734-7/i

Stadsvågen utarrenderad för kopparmynt............................... » 186.21

Stadsstämpelavgiften utarrenderad för .... » 148.—

Marknadspängar vid Laurentii................................... » 344-8

Packhushyror och ståndpängar från vågen .... » ‘74-2

Arrendeavgift (Landpacht) av: Quigberg 108.% rdr å 12............ » 326.8

Seueness 38.% » » »............ » 116.8

Tegelbruksängen (Ziegelweik) 26. '/4 » » »............. » 78.24

Wahammer (ungef. nu v. Ols-

kroken) .... 31 » » » » 93.—

Biörnkerre................ 39 » » »............ » 117.—

Torpa Led.. » 17.—

Herlendberg............... 51.14 * * » » 154.16

Varjehanda landerier, masthamnar och kvarnar i årliga arrenden;

summan utgör rdr 86.3/16 å 12..................................... » 258.18

Följer årliga arrendet av de holländske bönderna:

Johan de Bur för 28 Morgen land, årligen kopparmynt .... » 238.—

Gerridt Tomesson för 22 Morgen .... » 132.—

Tonness Stoffelssens arvingar för 31 Morgen .... » 248.—

Bour Dirxen för 19 Morgen .... » 114.—

Jacob Tiessen för 14 Morgen .... » 84.—

Corneliss i Guldberg för 7 Morgen jämte en holme .... » 90.—

Laxfångst detta år, fri utan alla omkostnader .... » 190.23 Vi

daler 19,751-3/4

Två av stadens hus, som det ena av den förre myntmästaren och det andra av förutvarande tullnären Lambrecht Schepping upptagits under deras restantier, uthyrdes, vartdera för 60 daler årligen .... » 120.—

daler 19,871.314

Härifrån avgår den lilla borgaretullen, som H. K. M:t för 3 år anslagit till uppbyggande av den tyska kyrkan.......................... * 5,260.22

Alltså återstår för staden för år 1635 behållet .... daler 14,610.1314

Härefter tillägges emellertid följande: »Efterföljande årliga intrader måste ock bliva införda i Status och för dem är visserligen räkning uppgjord, men ännu icke finaliter (finalisch) avslutad; och ävensä är en del ännu ej fullkomligt kommen till uppbörd. Men de skola, om Gud så vill, under detta år bringas till fast bestånd (zum gewissen Bestande) och stadens årliga inkomst (Hebung) därigenom förbättras.»Dessa »intrader» voro:

a) För Domkyrkotunnan hade icke erhållits behörig längd från K. Räknekammaren;

b) Sakörelängden för 1624 och följande år hade ännu ej avslutats av stadsskulten;

c) Räkningen från myntet måste ytterligare genomses;

d) Räkningen för stadsvakten var ännu ej avslutad;

e) Räkningarne för Tegelbruket, som Dr Peter Naldwich arrenderat 1632, voro ännu ej avslutade;

f) För tjärhovet, som byggdes 1634, har räkenskap ännu ej uppgjorts;

g) En särskild ordning för försäljning av hus är uppgjord; och

h) Hamnavgift upptages för fartyg och skutor, som förtimras i stadens hamn, men räkning för dessa ej gjord;

i) En årlig avgift är ock fastställd för varje kreatur, som betar å stadens allmänna mulbete (die gemeine Weide, so um Stadt liegt);

j) En ny hästkvarn är 1635 byggd i staden; och

k) Vad det nya, med stor kostnad anlagda myntverket kan inbringa staden, är ännu ovisst.

Härigenom medgives sålunda, att inkomstbeloppet ingalunda är fullständigt angivet. De årliga vissa ordinarie utgifterna upptagas pro anno 1635 sålunda:

Till herr superintendenten betalas fr. o. m. 16301 st. f. »offer » (Opfergeld) årligen rdr 100.—

och till samme man för ett prästbol fr. o. m. 1634 årligen.................... » 30.—

Till kappellanen i stora kyrkan har fr. o. m. 1630 årligen betalts . » 100.—

Till skolkollegerna betalas årligen av tullinkomsterna fr. o. m. 1631, sedan

vilket år de icke bekommit något underhåll (av staten) ..... » 500.—

Salarium till 3 presidenter årligen.. » 600.—

» till 9 rådsförvanter .... » 900.—

» till stadens syndikus (stadssekreteraren) .... » 400.—

» till en svensk och en tysk sekreterare, vardera 150 rdr årligen .. » 300.—

» till sekreteraren i underrätten 100 daler silvermynt .... » 66.—

» till räntmästaren .... » 100.—

» till (stads-) bokhållaren .... » 100.—

» till »tullförvaltaren,som sitter på tullen o. uppbärpängar» ioodalersmt » 66.—-

» till tullskrivaren, som »förvaltar all räkning» (därstädes) .... » 100.—

» till häradsskrivaren och förvaltaren .... » 100.—

» till »stadsfabrik» (-mästaren), »som aktar på stadens egna byggnader

och låter bygga samt reparera dem»............................ » 150.—

» till stadsvaktmästaren... » 96.—

» till »stadsbudet» (Staz Potten) »som på rådhuset förrättar alle cita-

tiones och arresteringar».................................... » 56.—

» till underskulten 100 daler kopparmynt .... » 33.—

» till 2 brokikare (Bruggen kucker)................................ » 40.—

» till 2 stadstjänare... » 50.—

Hamnmästaren och torgfogden ha ännu icke fast avlöning, utan gå på prov.

Sålunda utgöra stadens fasta ordinarie utgifter.......................... rdr 3,888.—

vilket å 3 daler kopparmynt utgör en summa av .... dir 11,666.—En jämförelse med 1624 års utgiftsstat utvisar rätt avsevärda höjningar i lönerna, vilket dock möjligen beror på det fallande myntvärdet — enligt riksrådets protokoll år 1633 hade 1 rdr motsvarat 61/2 mark år 1628 och 10 mark år 1629, men sedan 1629 nedgått till 14 mark. Prästerna hade ock börjat få lön.

Åtskilliga nya befattningar hade tillkommit, såsom stadssyndikus, underrätts-sekreteraren, bokhållaren, tullförvaltaren och underskulten — några finnas ej längre i staten, såsom slussförvaltaren vid Eilla Edet, resebudet och barnmorskorna.

Man kan nog tycka, att det var egendomligt, att staden avlönade dels en tullförvaltare och dels en tullskrivare. Men detta äger sammanhang med en inträd, som snart blev en av stadens kanske mest betydande, nämligen den, som sedermera kom att benämnas »vågpänningar i packhuset» och som till en början stod i direkt förhållande till den av staten uppburna tullen å den tiden på både inkommande och utgående varor. Här kan naturligtvis icke redogöras för alla de många avgifter, som ålades handeln och sjöfarten till förmån för staden. Från denna tid äga vi i behåll en anordning, som berott på upptagande av våg- och stämpelavgiften i stadens packhus, nämligen packhuskarlarnes skrå; deras tillkomst berodde därpå, att staden behövde kontrollanter över denna inkomst, men institutionen har sedermera utvecklats så, att man icke vet, om de numera skola betraktas som stadens eller statens tjänstemän — i själva verket äro de intetdera, utan fullkomligt oberoende, i fråga om tillsättningen, både av stat och stad.

Vad angår redogörelsen för inkomsterna under åren 1624—1635, är den uppställd så, att för varje rubrik lämnas uppgift för vart och ett år för sig utan något sammanförande i en slutsumma varken för hela tidsskiftet eller för varje rubrik för sig. Vår tids på statistiska åsikter grundade uppställning var då fullständigt obekant och i tekniskt avseende var det dåtida redovisningssättet ofullständigt. Med restantiebeloppen hade man ett fasligt besvär, och någon i vår tids mening till beloppet fastställd avskrivning förekom icke annat än på så sätt att »vidare upplysningar» icke kunde av rådet anskaffas.

Tullinkomsterna, varunder inräknas »der Frembde Zoll», lilla borgaretullen, »rodertullen» och även båk-tullen, uppgick brutto till (ören uteslutna):

år 1624— 2,177 daler

» 1625 var den utarrenderad till Lampreeht Schepping för 2,500 daler, varav vid lians död resterade 1,232 daler, så att staden måste övertaga »sein Hans und andere vorhandenen Mobilien»,

år 1626. — 4,151 daler » 1627- — 3,564 » » 1628- - 5,57° » » 1629- - 7,6n » » 163°- -16,742 » kopparmynt » 1631 — 9,325 » » 1632 -11.577 » » 1633 -11,781 »år 1634—14,011 daler och » 1635—10,905 »

Sävedals härad gav brutto (ören uteslutna)

år 1624—3,915 daler

» 1625—3,611 »

» 1626—3,719 »

» 1627—4,118 »

» 1628—4,118 »

» 1629—5,946 »

» 1630—8,409 » kopparmynt

» 1631—6,834 »

» 1632—7,066 »

» 1633—6,883 »

» 1634—8,196 »

» 1635—årets räkning skulle icke inlevereras förrän Jo-

liannis 1636.

Inkomsten av Sävedals härad var sålunda stabil, men restantierna gingo till 110g betydande belopp, åren 1633/4 tillsammans till 2,089 daler.

Småinkomsterna förbigå vi här, men vilja blott göra en antydan om beräkningen av inkomsten av landerierna, vilka åsyftades att bliva betydande. För Sävenäs lyder redogörelsen: »Seueness omfattar 31 Morgen (en amsterdamsk Morgen är 1 tunnl. 20,7 kappland), som av 6 personer brukats från 1627 till mars 1630 och har år 1630 av sal. burggreven och hela rådet utlämnats till arrendatorerua mot 7 mark kopparmynt pr Morgen, men för påföljande år skola de giva 5 Reichsort [i1/, rdr] pr Morgen.»

Sålunda belöper sig på de tre första åren pr varje år 5414 daler, tillsammans daler 162.24

Åren 1631—1633 belöpa dessa 31 Morgen på 3 år 116% rdr å 14 mark .... » 406.28

Åren 1634—5 Belöpa dessa 31 Morgen på 2 år 77V» rdr å 12 mark .... » 232.16

Sålunda utgör hela arrendet från 1627 till mars 1635 — 8 år —...............daler 802.4

Men härav utestod hos 2 personer arrende för 1 år, hos 1 för 5 år och hos 1

för alla 8 åren på tillsammans... » 279.—

vadan sålunda över i/3:del icke erlagts.

I allmänhet tyckas arrendatorerna av landerierna hava varit obenägna att fullgöra sina skyldigheter mot staden, och för Wahammar (ungefär nuv. Olskroks-området) med 10 arrendatorer och en sammanlagd arrendesumma av 891 daler för 11 år utestod icke mindre än 509 daler; halva antalet, eller 5 personer, hade icke erlagt arrende under något år.

Boken avslutas med en sammanfattning av de extraordinarie utgifterna under alla åren, vilken »i korthet utdragits av alla stadens räkningar» för åren 1624—

1635 och lyder:

1) Har av gamla skulder från åren 1624—7 betalts................................ rdr 2,379.32

2) Är för åtskilliga stadens allmänna byggnader och för allehanda om-

kostnader och förtäringar från 1624 till 1635 av stadsmedel betalt .. » 7,82g.—

3) Vid stora torget påkostat för fyllning och stenbron 1624—35 » 786.42

4) På gamla rådhuset 1624—5 förbyggt.. » 554.16

5) Uppbyggande av stadsporten och stensättning 1624, 1630, 1632.............. » 134.406) Bekostat på östra borgvallen 1624—6 .... rdr 249.32

7) Stora bron över hamnen vid rådhuset 1624—5, 1632 .... » 658.42

8) Stora bron i väster över hamnen 1625—6, 1631 » 473.12

9) Norra hamnen 1627—8... » 570.—

10) Till stora kyrkan använt av stadsmedel 1625—1634 » 8,397.—

11) För underhåll av svenska präster 1624—35 betalt av stadsmedel........ » 2,157.24

12) För uppförande av nya rådhuset och stadsvågen 1626—34................... » 1,837.32

13) Bron vid Magister Sylvestri hus 1627—8, 1630 .... » 39.24

14) » vid Niels Splijttfogels hus 1628—9, 1632........................... » 94-44

15) » vid Nylöse 1630 .... » 60.13

16) För 66 musköter, köpta för stadens behov 1629 » 178.36

17) Till stadsvallen bekostat för pålverk och annat 1629—33 .... » 214.32

18) F'yllning av brohuvudet vid burggrevens hus 1631—3 » 92.32

19) Stadens befästning med pålar vid vattenkanten 1631—3 » 851.11

20) En ny båk vid Vingen (Vinga) 1632 » 85.15

21) Anno 1630 har staden för kronans räkning utbetalt för utrustning av

fartyg, vilket Räknekammaren ej ville betala .... » 1,954.24

22) Anno 1631 har staden anlagt ett tegelbruk, kostar .... » 1,408.27

23) Åren 1632—4 har staden byggt och inrättat en ny skola .... » 548.8

24) Anno 1634 har staden byggt och inrättat ett tjärhov .... » 583.16

Stadens extraordinarie omkostnader 1624—35 utgöra sålunda omkr............ rdr 32,140.17

Dessutom hade staden 1635—6 uppfört ett nytt myntverk, för vilket räkenskapen ännu ej avslutats, och 1635 en hästkvarn, som ännu ej var färdig.

Härmed avslutades redogörelsen, som näppeligen kunde anses vara tillfredsställande. Riksdrotsen Gabriel Oxenstierna, som 1635 varit i staden i oeh för den ovan omnämnda »rannsakningen», trodde nog, att hans resa ieke avlupit utan frukt; men när riksrådet i mars 1636 »diskurrerade» om »staten i Göteborg», fann det, att den »stod på vacklande fötter» och att »näppeligen något bättre tillstånd där blifva kunde, förrän Nils Börgesson afsattes». Staden hade 1635 1,150 mantalsskrivna personer eller omkring

4,000 invånare. Den hade åtnjutit förmånen av 16 års frihet från alla skatter — vilken 1637 tilländalöpte — men när stadens fullmäktige vid 1635 års riksdag begärde förlängning av frihetsåren, svarades i kungl. förklaringen den 12 maj 1635, att de ej kunde prolongeras, förrän »Stadens Magistrat och invånare kunna ögonskenligen bevisa, att de såväl de framfarna som återstående årens friheter till stadsens gagn, uppbyggelse och prydnad anlagt hafva». År 1636 förklarade regeringen, att »Hennes Kgl. Maj:t intet väl kan se, hvad orsak magistraten haft att fördjupa staden i gäld». Men nådens sol började åter lysa •— Börgesson hade avskedats, Rosensköld hade 1636 blivit burggreve —• och 1638 medgav en kungl. resolution staden rättatt uppbära tolag, 1/3 av slakteri-, öl- och brännvinsacciserna, frihet för lilla tullen och nedsättning av saltlicenten.

För stadens ekonomiska utveckling måste jag hänvisa till min historiska inledning i »Sveriges Handel och Industri, Göteborg», sid. 94 o. ff. Här må blott nämnas, att vid Nyköpings riksdag den 26 febr. 1640 stadfästes en »fullkomlig Stat och Instruction» för magistraten, men att denna stat »år efter år af åtskilliga beställningspersoner till stadsens prydnad och anseende blifvit förökt».

Stadens finanser 1695—1862

1695 års reglemente

År 1619 hade Gustav II Adolf utfärdat sin berömda »stadga om städernas administration och uppkomst», i vilken anbefalldes upprättandet av 2 korporationer, borgerskapets äldste och »sjumanskammaren», som i någon mån skulle deltaga i stadsförvaltningen.

I Göteborgs privilegier 1621 namnes icke ett ord härom. Säkerligen berodde detta därpå, att borgmästare och råd berättigades att pålägga borgerskapets lösa och fasta egendom den ränta, tull och skatt, som för allmänna behov erfordrades och magistraten ägde att använda. Stadens bor-gerskap ställdes sålunda under magistratens styrelse så, att det intet hade att säga varken rörande beskattningen eller användningen av stadens medel.

År 1666 begärde borgerskapet att jämte magistraten få »uppsikt» över stadens »inkomster och kassa», men detta avslogs av regeringen. Men 29 år efteråt ändrades detta på ett överraskande sätt.

Den 18 oktober 1695 utfärdade Carl XI dels ett reglemente angående Göteborgs stads »rättigheter, medel och inkomster» och dels en instruktion, åtföljd av en inkomst- och utgiftsstat, som benämndes »disposition öfver Götheborgs stads ordinarie och extra-ordinarie stat» och för vilken ett särskilt »formulaire» fastställdes. Indelningen i »titlar» var följande.

Utgiftsposter (inom parentes anges slutbeloppet i daler silvermynt):

Ordinarie staten.

Borgmästare och Rådet med samtelige Stadsens Betjenter (10,205 18/32). Accijs-Betjenterne (290).

Uandsstaten i Säfwedahls Härad (398 17/32).Extra ordinarie Staten.

Presidenten Joh. Macklier (400).

Till Stadens Publique Byggningar är wäl Säfwedahls Härads Ränta destinerat; dock som den samma intet så prompt utgår, som Stadsens nödwändige Byggnader kräfwer; för denskull anslås jembwäl dertil följande Medell, hwarföre årligen göres Redo (4,000).

Extra-Ordinarie Utgifter, hwarföre göres Redo (1,200).

De, som ingen Räkning göres före (500).

Den Kjällarefrijhet, som Magistraten härtils uti Kongl. Maij:ts Tull åtnjutit, efterlåtes dem, at sins emellan få fördehla och til någon ärgetzligheet, som härtils skjedt är, oberächnadt åtnjuta utom deras ordinarie Löhn (utan belopp). Inkomstposterna voro följande: 1) Tolagen (4,550), 2) Accijs- och Bakugns-penningar (1,280), 3) Wågepenningar (2,500), 4) Slusse-penningar wid Lilla Edet och Östra Porten (200), 5) Mjöhl- och Såge-qvarnar (40), 6) Säfwedahls Härads Ränta (3,765 3/32), 7) Arrender (1,400), 8) Hushyror (utan belopp), 9) Hambn-, Bro-, Torg- och Packare-penningar (120), 10) Stämpel-penningar (80), 11) Tjär-hofs-penningar (200), 12) Masteskantz-penningar (30), 13) Roder-, Båk-, Pål- och Bom-penningar (1,348), 14) Tunne- och Mätare-penningar (780), 15) Saakören (66), 16) Trettionde-penningen av Gårdaköp (80), 17) 3:dje och io:de Penningen av Utarf- och Utflyttnings-peng. (utan belopp), 18) Dana-arf (utan belopp), 19) Burskaps-penningar (46), 20) Stånd- och Mulbets-penningar (utan belopp), 21) Borgerskapets Sammanskott (500), 22) Stadens Källarefrihet (utan belopp).

Budgeten balanserar sålunda på ett belopp av i6,g8$ 3/32 daler silvermynt, vilket torde motsvara omkring 78,000 kr. vid nutida penningvärde.

Beträffande budgetens tillämpning foreskrives:

»nu som det torde hända, att alle medlen intet just så kunna gå ut, som de finnas anslagne,-----utan stundom antingen öfverskjuta eller brister, så bör för-

denskull observeras detta, att om någon brist skedde vid årets ända varder det

tillåtet att ersätta samma brist med öfverskott, som blifver af andre medel. --

Eljest hvad som af berörde medel öfverskjuter, det hålles oförryckt till Kongl. Maj:ts vidare disposition att användas till stadens publique nytta och bästa. I det öjriga bör denne Staten uti ingen måtto öfverskridas.»

Bestämmelsen var sålunda ytterligt sträng oeh utan någon motsvarighet i nuvarande tider.

Men härförutom infördes en nyhet av genomgripande art. Ty ehuru budgetens granskning och disposition fortfarande ställdes under borgmästare och råd — samt landshövdingen — föreskrevs genom det ovan omnämnda reglementet i dess punkt 14:»enär några Taxeringar skje och förekomma, anten för någon Riksdags Bewill-nings skull, eller den årliga Taxeringen till Stadsens Wakt och Båtsmans under-håld och aflöning, så skall sådant skje i Eandshöfdingens och samtelige Borgmästare och Råds, och uti de 24 Äldstes närwaro å Borgerskapets wägnar, hwar-wid noga bör iakttagas, at Taxering blifwer jemkat efter hwars och ens Wil-kor, Handel och Näring, så att ingen högre Taxering giöres än just nödwändigt behöfwes, utan heldre der någon brist och afkortning skulle sig förorsaka, at då de 24 Äldste åter tilsamman kallas, och bemälte brist ibland hela Menigheten fördehlar.»

Härmed hade b or ger skåpet, såsom Sigfr. WiRSRi.GREn rätteligen framhåller, erhållit laglig stadfästelse å rätten att sig själv beskatta, om än i övrigt denna rätt icke tänkts under stora proportioner. »Men dessa senare bruka vanligen utveckla sig själva, i den mån förmåga finnes att begagna vad som står till buds. Det var ock från nämnda uppslag, borgerskapet utgick i kampen för sin självstyrelse. » Och denna strid var både långvarig och hetsig, såsom rätt utförligt omnämnes i Wieselgrens »Ur Göteborgs häfder».

När borgerskapets äldste tillkommo som institution, vet man ej. Ceder-bourg uppgiver emellertid, att borgerskapet ända sedan i början av 1640-talet haft sig tillerkänd rätt att deltaga i upprättandet av förslag till de högsta magistratsämbetena. Och man vet, att borgerskapet redan år 1635 mönstrat som en organiserad truppstyrka. Troligen är det från denna tid och på grund av de anförda förhållandena, som institutionen kommit till.

1695 års reglemente betecknade i själva verket en avsevärd inskränkning i magistratens makt och ställning, vilket säkerligen kändes som en svår förödmjukelse. Magistratsmedlemmarnes antal inskränktes till två borgmästare — den förutvarande justitiepresidenten avskaffades — jämte fem lagfarne och fem i handel forfarne (sedermera kallade civila) rådmän. Avlöningsstaten hade förut utgjort 14,565 daler, men nedbragtes nu till 10,885 daler, varjämte reglementet föreskrev ytterligare minskning i händelse av bristande tillgångar för andra ändamål; i sådant fall skulle bristen »på hvars och ens aflöning proportionaliter ankomma».

Den mäktigaste tjänstemannen inom stadens ekonomiska förvaltning blev genom en samma dag som reglementet — den 18 oktober — utfärdad instruktion stadsbokhållaren, »så den som nu der är, som de, hwilke efter honom i Tjensten komma». Han fick först och främst avlägga en obeskriv-ligt lång ed, som i tryck upptager mer än tre kvartsidor, och enligt vilken han, utom trohet mot konungen och konungahuset — han skulle förordnas av konungen — skulle »ibland annat hålla i tillbörlig ordning och rigtig-het alle de Räkenskaper och dertil hörige Documenter, som til Stadsens Contoir höra och dem uti ett rigtigt inventarie antekna, numerera och fo-liera, registrera och uti sine tilbörlige Rumm förvara».

Instruktionen är avfattad i 34 vidlyftiga punkter, i tryck upptagande 16 kvartsidor, med mycket detaljerade bestämmelser. »Stadsens Bok och Räkningar» skulle — såsom ännu är förhållandet i t. ex. Frankrike för större städer — underställas »Kongl. Cammarrevisionen», vars observationer skulle utställas till vederbörande vid åläggande av viss tid för ingivande av förklaringar, vid bot av en daler silvermynt »för hvar dag de utom tijden fördröger».

I rent tekniskt avseende betecknade det instruktionen åtföljande formuläret ett betydligt framsteg i räkenskapsuppställningen, men den största bristen var, att man ännu icke kommit till insikt av balanseringens betydelse, oaktat de gångna tidernas bristande redovisningssätt bort lära annat. Så underligt det än må förefalla, kvarstå ännu flere av instruktionens föreskrifter, ehuru delvis i förändrad form.

»Götheborgs Stads Staat» fastställdes till ett så noga specificerat belopp som 16,985 daler 2 öre och 20 penningar silvermynt, varav ordinarie (löne-) staten 10,885 dr 2 öre 20 penn.

De i staten anförda tjänstemännen voro:

1 justitie- och 1 handels- och politieborgmästare, vardera med en lön av dr smt 1,350 — »noch bekommer hwar

Borgmestare x Hemman i Örgryte Sockn Kallebäck och Skår, ränta dal smt 75:17:20»

justitieborgmästaren, »som är justitiarius i Säfvedals härad,» åtnjuter härads-hövdingeräntan dr smt 100 —

5 rådmän, »studerade», å 450 dr 5 dito »i Handeln förfarne» ä 300 dr 1 sekreterare 600 dr, 1 Cantzellist 100 dr 1 medicus 500 dr 1 bokhållare 400 dr

1 »Notarius eller Actuarius wed Rådstugan» 200 dr, 1 Notarius wed Kämners-rätten 300 dr

1 »Casseur, som gör räkning för materialierne» 200 dr, 1 vägare 250 dr 1 fiskal (utom tertialen) 150 dr, 1 »Stads-Bod» 150 dri stadskvartermästare ioo dr, i överskult ioo dr, i underskult 75 dr 1 hamn- och torgfogde 50 dr, 1 båkvaktare 40 dr 5 stadstjänare »med klädepenningar» å 75 dr 1 tiggarefogde 24 dr, 1 »tuktare» 30 dr, 1 skarprättare 36 dr. —

Tillsammans utgjorde denna lönestat, som nämnt, 10,205 dr 18 öre.

Dessa voro de ordinarie befattningshavarne för den egentliga stadsförvaltningen och administrationen. Härtill kom ytterligare »bandstaten i Säfwedahls Härad»: 1 befallningsman 150 dr, 1 »häyderidare» 30 dr, 1 skogvaktare »1/2 Hemman om 15 dr»

1 länsman »njuter 1 Hemman om 30 dr», 3 rättare, »hwardera 1/4:dels Hemman» 26 dr 12 öre

12 »Nembdemän å i1/i dr», 1 »Gjästgifware njuter Skjutzfärds-pengar af dess Hemman» i1/2 dr

»Crono-Skogwaktaren öfver bundshagen wed gamble Elfsborgs Slott bekommer dess tillagde halfwa Hemmans Ränta efter wahnligheten» 15 dr 21 öre.

Härförutom uppfördes hälften av lönen till »accijs-betjenterne», nämligen:

1 »Controlleur» 75 dr, 1 skrivare 50 dr och 5 »Besökare» å 30 dr, varjämte till papper och bläck samt ved och ljus vid accijskammaren anslogs 15 dr.

Den extra ordinarie staten fastställdes enligt kungl. brevet den 19 juni 1695 till följande belopp:

a) till presidenten Macklier under tjänstetiden 400 dr;

b) till stadens »Publique Byggningar och Reparationer» 4,000 dr;

c) till »allehanda Extra-ordinarie utgifter» 1,200 dr; och

d) »Änn består Kongl. Maj:t Staden till allehanda utgifter ulan att beläggia dem med Verificationer, dock så, at Stadens Ordinarie Reveneurer(l) icke härmed graveras, utan har till sådane Usus Staden at betjena sig af Borgerskapets Frij-willige bewillning» 500 dr.

Denna sista posten är den märkligaste, på så sätt, att den berodde på den taxering, som borgerskapet, efter vad ovan nämnts, hade fått rätt att deltaga uti. Det var i själva verket den första början till vår nuvarande kommunalskatt, ehuru denna numera blivit en på ett helt annat sätt än då betungande skattebörda.

De skatter, som vid denna tid annars upptogos, voro till största delen pålagor å handel och sjöfart oeh hade de mest växlande namn och beräkningsgrunder. Den mest betydande inkomsten utgjordes år 1695 av tolagen — ett tillägg å tullen för fartyg och varor — som då uppgick till 13,723 daler eller över hälften av hela inkomstbeloppet 25,050 dr. Sävedals härads »behållne summa» uppgick då endast till 2,691 dr. Här må antecknas,att den numera s. k. gårdaköpsavgiften redan då införts — i räkenskapen för 1695 upptagas »Huuskiöps Penningar» till 293 dr.

Man må väl fråga sig, om det nya reglementet hade någon direkt inverkan på stadens ekonomi, så att åtminstone stadens skuld, som ofta förut omordats, kunde fastställas till ett visst belopp. Men ett sådant inflytande spåras knappast. Möjligen sammanhängde detta med de dåvarande förhållandena, att en upplåning i vår tids mening var omöjlig eller otänkbar och att amortering eller något i den vägen var ett okänt begrepp. Man tyckes hava köpt, vad man behövde, så långt man kunde, och man betalade av stadens inkomster, när sådant kunde ske. I räkenskaperna balanserade man i »capitalräkningen» vid årets början och slut oförskräckt samma belopp —

under åtskilliga år omkring 1695 ett belopp av 7,405 dr, som vid årens början uppträder i debet (dit räknades på den tiden utgifterna) och vid årets slut i kredit (dit räknade man inkomsterna).

Men staden sökte till en början hålla sig inom de gränser, som föreskre-vos av 1695 års reglemente •— »kapitalräkningen» uppgick år 1695 till 32,455 dr, år 1696 till 40,725 dr och år 1697 till 46,256 daler. Snart kommo emellertid andra förhållanden till, som verkade ofördelaktigt icke blott på medborgarnes, utan även på stadens ekonomi. Krigsåren i början av 1700-talet voro många och blevo för det fattiga landet långa. I grund och botten kändes det vida mera betungande för det dåvarande Sverige än vad det nu under de gångna åren känts för de krigande makterna. Icke hundra år hade förflutit, sedan landet hållit på att svikta under pålagorna för Älvsborgs inlösen; nu stod man inför ett nytt problem av ännu obe-räkneligare art.

Genom »sammanskottet» hade borgerskapet i Göteborg så småningom lyckats hopbringa vissa belopp, som icke till fullo användes under åren. Denna uttaxering uppgick år 1696 till 2,934 dr och hade år 1700 ökats till 5,624 dr. Behållningen togs av kronan i anspråk redan år 1700, då kronan fick »låna» 9,219 dr och så småningom gick kronan så långt i sin självtagna rätt, att anvisningar helt enkelt utfärdades, som skulle betalas av stadens besparade medel. Vid 1714 års början hade summan stigit till

106.200 dr.

Kontributionerna till kronan, som åren 1701-—06 hållit sig vid omkring

9.200 dr, ökades 1707 till över 10,000 dr, 1710 till över 20,000 och höllosig 1711—13 vid omkring 15,000 för att 1714—16 åter uppgå till omkring

20,000 dr. Stadens löntagare drabbades hårt, då år 1711 bestämdes, att de som hade löner från 100—200 dr skulle avstå halva och de som hade över 500 dr 3/4-delar av lönen, en bestämmelse, som i någon mån lättades år 1712. »Kronoskatten» ökades avsevärt år från år och en förmögenhetsskatt — »tvåprocentsavgiften» — lades på all förmögenhet. Och så lade man till en början beslag på kyrkokassorna, för att sedermera göra anspråk även på medel tillhöriga hospital, fattigkassor och omyndiga, »mot säkerhet och 6 % ränta», som det då hette.

Men ändock räckte medlen icke till, och när Karl XII i december 1715 återkommit till Sverige, började nya försök att anskaffa pängar. Göteborg ansågs vara rikt och förmöget och konungen tvekade icke att fortfarande, liksom förut, taga dess hjälp i anspråk. Till sin hjälpare fick han justitie-borgmästaren W. S i 1 e n t z, en »egennyttig och fåfäng man», som dock krävde »kompensation» — som det numera heter. Och så tillkom

iji6 års reglemente

som utfärdades i »Hufwud-Qwarteret Torpum i Norrige» den 23 maj 1716 med en ny »Götheborgs Staads Staat pro Anno 1716 Första Januarij» — d. v. s. gällande från 1716 års början.

Konungen behövde pängar. Och Silentz förstod att begagna sig av detta nödläge för att utverka åt stadens magistrat de förmåner, som upphävts genom 1695 års reglemente. Detta lyckades, och konungen föreskrev — alldenstund »hvar och en stads både förkofring och heder mycket deruppå ankommer, att densamma med en ansenlig Magistrat är försedd» — att den skulle anordnas ungefär som före år 1695 med en »Buhrgrefwe, Tre Praesidenter, Tre Magistratens Äldste, en Praeses i Kjämnärs-Rätten, Nijo Rådmän, en Syndicus, en Secreterare, en Notarius och Actuarius» m. fl., varjämte stadsbokhållaren upphöjdes till »Cammererare». Rönerna för-

höjdes enligt en ny stat och rangen ökades — »Magistrats-Personerne skohle för deras egne Personer räknas för Adel» och burggrevarne lika med stats-sekreterarne, presidenterna lika med vice-presidenterna i hovrätten och kollegierna, syndikus lika med sekreterarne i Kungl. Maj:ts »Cantzellie», rådmännen och sekreteraren lika med »Gouvernamentz-Secreterare» och stadskamreraren lika med »General-Gouvernamentz-Cammereraren» o. s. v.»Gouverneuren» — som dock var en statens tjänsteman — skulle i lön få 4,000 dr smt, burggreven 1,800 dr, presidenterna 1,500 dr, syndicus 700 dr, preses i kämnärskammaren och rådmännen 500 dr, sekreteraren 600 dr o. s. v. Kamreraren bibehölls vid förutvarande lön 400 dr, men blev icke den maktägare han förut var. Hela avlöningsstaten slutade på det höga beloppet 23,485 dr, vartill kom landsstaten i Sävedals härad 389 dr.

Till tack härför skulle staden »innan nestkommande Wåhr för egne Me-dell låta anskaffa Tre wäll beseglade Skepp, hwardera af Twå däck», fullständigt bestyckade, samt utrusta dem med allt tillbehör, skolande staden »underhålla och löhna Besättningen af Officerare».

Silentz hade vunnit sitt mål, den numera adliga magistraten hade »stigit i graderna», men huru staden kunde bära den ökade budgeten hade man icke tänkt på. I stadskassan fanns vid 1716 års början det icke alltför aktningsvärda beloppet av 35 dr smt.

När Silentz återkom till staden, kallade han den 18 juni 1716 borgerska-pet till sammanträde inför magistraten. Borgerskapet gladdes icke så som Silentz — och magistraten — över de nya »härliga» privilegierna. Ett skepp av det fordrade slaget kostade 200,000 dr smt och dess utredning

20.000 dr. Summan var omöjlig att anskaffa. Stadsbokhållaren — stads-kamreraren hette han nu — förklarade att all stadens egendom i löst och fast utgjorde högst 1,476,090 dr smt — så noga kunde man räkna på den tiden — men icke i penningar, utan i hus, mobilier, skeppsandelar, köp-mansgods m. m., och borgerskapet kunde enligt hans mening icke »utan sin ruin» uppbringa beloppet. Om de vidare åtgärderna måste hänvisas till Wieselgrens anförda arbete sid. 31 o. ff.

Genom det kungl. privilegiebrevet hade borgerskapets äldste ökats till 48 medlemmar.

Dyrt fick Göteborg betala den vunna hedern. Kontributionen ökades 1717 till över 40,000 dr och 1718 till nära 69,000 dr.

Inalles hade kronan under krigsåren av staden utprässat det oerhörda beloppet av nära 866,000 dr smt, varav i »skatter» och kontributioner

399.000 dr och i »förskott och lån» av borgerskapet 243,000 dr, av »stadens besparade medel» 130,000 dr och av kyrkor, skolor, fattighus och omyndigas medel 94,000 dr. Härtill kom tvångslånet m. m.

Stadens kapitalräkning för år 1718 uppgår till 200,349 dr. Bland inkom-sterna må nämnas »Kongl. Maj:ts kontribution» — en rätt märklig »inkomst» — 68,897 dr, tolag 18,470 dr och borgerskapets sammanskott 12,905 dr. Bland utgifterna må nämnas rubriken avlöningar, som var c:a 50 % utöver 1716 års stat eller 34,551 dr smt.

iyig års stat

Kort blev hjältekonungens för Göteborgs magistrat så ärobringande saga. Redan något över tre år efter Karl XII:s privilegier undertecknade Ulrika Eleonora den 11 juni 1719 Götheborgs Stads Stat pro anno 171g, vilken

»alldehles må efterleiwas och på intet sätt öfwerskrijdas------, böhrandes

Borgmästare och Rådh uti alt öfrigt rätta sig efter Hans Kongl. Maj:ts Wår högälskelige Herr Faders, dem gifne Reglemente af den ig October i6g5, så angående Stadsens Rättigheter som medelns och Inkomsternes Administration».

Allt återställdes i gammalt skick och magistraten, som ville bibehålla rang enligt 1716 års privilegier fick vid 1720 års riksdag svaret, att Kungl. Maj:t »vill fram bättre sådant hos sig i nådig consideration komma låta». Denna »consideration» har sedermera ej avhörts. »Camnrereraren» åter-bekom sin gamla titel bokhållare. Eönestaten, den ordinarie, nedsattes till 10,405 dr 18 öre, borgmästarnes löner till 1,350 dr, rådmännens, de »studerades», till 450 dr o. s. v.

Borgerskapets äldste, dåmera oftast benämnda borgerskapets deputerade, påfordrade 1719 tillträde till stadskassan och rätt att gilla eller ogilla de räkningar, som där ingåvos. År 1732 gingo de ännu längre. De ville kallas till överläggning med magistraten, när beslut skulle fattas om »byggningar och andre ansenlige utgifter», de ville »öfverse» stadens räkenskaper med verifikationer från 1720, de ville ha fri disposition över egna medel, såsom sammanskottet och båtsmanspängarne, de ville att borgerskapets kassa skulle skiljas från stadens och att stadskassören skulle sköta kronans uppbörd, och slutligen ville de fritt »disponera, förvalta och distribuera» in-kvarteringstolagen, vilken Stockholm fått sig tillagd redan 1680 och som genom kungl. brev 1718 beviljats

övriga stapelstäder.

Magistraten hade icke lust att göra några egentliga medgivanden och svarade med ett utslag, som medgav borgerskapet rätt att med magistraten hava inseende över stadens enskilda medel; nyckeln till överskottsmed-lens kassavalv skulle de erhålla, sedan vid varje års slut »hvar och en blif-vit aflönad samt allt klarerats och betalts» — d. v. s. de fingo då räkna de kvarvarande pängarna! De kunde få överse räkenskaperna sedan år 1720 och enskilt disponera över båtmanspängarne. Men allt det övriga avslogs.

De olika faserna i den mångåriga strid, som utspann sig rörande denna maktfråga, är här icke platsen att skildra; i stället hänvisas till den kortfattade redogörelsen i detta arbete under »Kommunalförvaltningen» samt den utförligare hos Sigfr. WiKSF.i.Grkn, »Ur Göteborgs häfder»(Sthm 1878). Så mycket måste dock här omtalas, att genom Kungl. Maj:ts resolution år 1748 magistraten avgick med seger.

Här må antecknas att ett fattighus genom magistratens och borgerskapets försorg inrättats år 1726. Denna första inrättning av kommunal art erhöll samma år rätt att uppbära en »viss genandt» av vissa utgående samt alla inkommande varor, vilken föreskrift skulle »i evärldeliga tider ega den kraft och verkan, som en oemotsäglig lag eger». På grund av rikhaltiga donationer — varom se mitt arbete »Göteborgs donationer» — har staden till institutionen, numera benämnd Göteborgs ålderdomshem, först under de senare åren utbetalt direkta kommunala anslag.

1719 års avlöningsstat förhöjdes r723, 1731 och U42 med en del nya befattningar och högre löner, det sistnämnda på grund av en till 1740—41 års riksdag av magistraten inlämnad kalkyl, som beräknade stadens inkomster till 42,544 dr sint och utgifterna till 21,441 dr, varför »såsom öfverskott och besparing» vore att påräkna 2r,io3 dr. Framåtskridandet gick så lyckligt, att 1748 års bokslut upptager behållningen till 126,348 dr, varifrån dock avgår stadens skuld, som upptogs till 19,905 dr. Inkomsterna utgjorde nära 95,000 dr, utgifterna 95,800 dr, varav avlöningsstaten uppgick till 16,554 dr. Tiderna voro gynnsamma och Göteborgs storhetstid begynte samtidigt med tillkomsten av den under Ostindiska kompaniets dagar uppväxande börsaristokratien.

Vid riksdagen 1760—62 anhöll magistraten och borgerskapets äldste att på grund av »dessa tiders mer än dubbla dyrhet på alla nödvändighetsvaror», en allmän tillökning i stadens stat vore oundgängligen nödvändig, vilket beträffade tjänstemän — varibland några nya — och deras avlöningar; men i »stadens extra ordinarie stat, angående publike byggnader och reparationer och andra nödiga utgifter är ingen ändring gjord», utan byggnadsanslaget fortfarande upptaget till samma belopp som i 1695 års stat. De nya befattningarne, som upptogos i förslaget, voro en »Architect», en »Medicus » förutom förutvarande »Stads-Physicus », en »Mantals-Commissarius » samt en »Catecheter och Stads-Musicanten ». På grund av denna framställning fastställdesGötheborgs Stads Stat för är 1761,

vilken sålunda icke betecknade någon annan ändring av Carl XI:s stat, än som betingades av de förevarande tidsomständigheterna. Borgmästarnes kontanta avlöning höjdes till 2,000 dr smt, rådmännens, de »studerades», till 850 dr och de »i Handelen forfarnes» till 700 dr, secreterarens till 850 dr, notarierna erhöllo i »Skrifwarehjelp till Protocollernes renskrifwande» utöver sin lön (450—400 dr) 75 dr, architecten »som tillika är Ingenieur» avlönades med 500 dr, den nye Me-dicus (2:e stadsläkaren) med 300 dr, 1 fältskär 350 dr, stadsbokhållarens lön ökades till 600 dr och han, liksom de båda »Casseurerna», erhöll »til en Skrifware» 100 dr, en »Mantals-Commisarius» avlönades med 200 dr, stadsmusikanten med 150 dr, liksom stadstjänarne, och »tuktaren» erhöll, utan någon förändring av lönen, den något elegantare titeln profoss. Hela »ordinarie staten» ökades till 25,330 dr, landsstaten i Sävedals härad till 535 dr och extra ordinarie staten bibehölls vid

6,000 dr. Den förutvarande bestämmelsen av år 1727 skulle fortfarande gälla, nämligen att den »till Byggnader anslagna Summan först oafkortad skulle utgå» och det övriga »anslås till Boningar, så långt det hinner, på det sättet, at bristen på alla dem, som löner åtnjuta, proportionaliter kommer att fördelas, som åter, enär de följande åren något öfverskott blifver,dem i lika Proportion bör ersättas».

Något synnerligen anmärkningsvärt förekommer på det hela taget icke. Magistraten hade slagit ner sina anspråk

gentemot de i rikedom och förmögenhet tilltagande medborgarne, staden leddes av en ypperlig borgmästare, Daniel Pettersson, som var lika populär hos borgerskapet som hos magistratskåren, och allt andades frid och lugn, framför allt sedan Kungl. Maj:t efter 1771 års riksdag i slutet av år 1773 resolverat, beträffande förvaltningen av stadens medel, att landshövdingeämbetets utslag av år 1734 fortfarande skulle tillämpas. Samtidigt inrättades inkvarterings-kommissionen, som utgjordes av två rådmän, en ståndsperson, två handlande, två hantverkare, en sekreterare och stadskvartermästaren. Denna institution, som hade särskild kassaförvaltning, upphörde, först med år 1897.

1761 års stat upptager 61 personer och var grundad på samma ekonomiska beräkningar som förut. Med borgerskapets äldste var magistraten tillfreds, utom då dessa år 1783 protesterade mot ett »så betydande lån», som det av bokhållarekontoret föreslagna eller 3,000 rdr sp. Magistraten sökte väl ändra protesten, men utan påföljd. Det var det första lån, som uttryckligen omnämnes i stadens handlingar.1761 års stat gällde till efterlevnad ända till dess

1783 års stat

av Kungl. Maj:t fastställdes. Granberg uppgiver, att »många orsaker då påkallade en förändring, hvarvid äfven åtskilliga nya löner upptogos till personer, som dels voro omedelbarligen i stadens tj enst, dels fordrade en viss vedergällning för det ansvar, hvari de stode för sina befattningar». De voro, utom en stadskvartermästare, som förut funnits, »en Jordegumma, en Translator Publicus, en Byggmästare, två uppsyningsmän och 10 drängar vid Brandhuset, en Hamnemästare, en Polis-Gevaldiger samt 6 Polisbetjenter ».

Redan genom kungl. resolutionen den 22 september 1748 hade fastställts en av stadens borgerskap och husägare ingången överenskommelse om upprättande av en ständig brandvakt »till 50—60 mans styrka med nödigt befäl, till hvilkas aflö-ning och beklädnad hvarje hus och med mer eller mindre åbyggnad försedd tomt, de publike undantagne, årligen skulle bidraga med femdubbla tomtören». Detta var följden av 1746 års stora eldsvåda, då bl. a. Tyska kyrkan samt inalles 212 bebyggda tomter härjades; nya stora eldsvådor förekommo år 1758, 1792, 1793, 1794, 1802 (Domkyrkan, biskopshuset och 200 byggnader) och 1804 (203 byggnader). Brandkårens uppförande på ordinarie stat hade sålunda en fullständig eldsvådeepidemi till följd!

I 1785 års stat uppfördes 93 personer eller över 50 procent flere än år 1761. Bönerna bestämdes nu i rdr specie och höjdes för borgmästarne till 600 rdr, för alla rådmännen till 300 rdr, för sekreteraren till 300 rdr, för notarierna vid rådstuvurätten till 100 rdr jämte 33 rdr 16 sk. i »skrifvare-hjälp»; preses i kämnärsrätten erhöll 300 rdr, var kämnär 250 rdr o. s. v. Ordinarie staten, inklusive Sävedals härads, steg till 9,318 rdr 9 rst. Extra ordinarie staten ökades, så att till publika byggnader och reparationer anslogos 4,000 rdr, till allehanda extraordinära utgifter 3,000 rdr och till utgifter, »för hvilka ej behöfde redovisas», 200 rdr. Hela staten steg sålunda till 16,518 rdr 9 rst.

Räkenskaperna omfattade emellertid vida större belopp. Såsom ett typiskt år kan anföras 1789 — året efter Gustav III:s bekanta besök, då Göteborg och Bohuslän räddades från danskarnes anfall. »Kapitalräkningen» i huvudboken, »förfärdigad och af sluten samt Kgl. Maj:ts Allernå-digsta Förordning af den 21 Augusti 1733 therwid noga i acht tagen och efterlefvad », utgör 104,462 rdr specie; inkomsten utgjorde 95,120 rdr (varav »kronoutskylder » 25,616 rdr, tolag 6,160 rdr och sammanskottsmedlen 4,934rdr); utgifter och avkortningar uppföras till 65,948 rdr (varibland nyssnämnda kronoutskylder). Behållningen till år 1790 utgjorde 38,963 rdr, varifrån avgår stadens skuld 9,342 rdr.

Men »tidernas ombytta skick och penningarnes försämrade värde hafva sedan gjort en ny reglering nödvändig» — säger Granberg •— och Kungl. Maj:t utfärdade på »vederbörandes underdåniga begäran» en

Förnyad nådig Stat den 10 juni 1811 Staten omfattar 139 befattningshavare med en avlöning av tillsammans 19,545 rdr sp. 7 rst. För första gången uppföres den år 1807 av Kungl. Maj:t nådigt fastställda löningsstaten för Police-Inrättningen, som uppgår

till 2666 2/3 rdr sp. Denna omfattar:

till »Police-Borgmästaren för det serskildte och vidsträckte sysslande

honom härmed blifver uppdragit» rdr sp......................... 400:—

» 2:ne Rådmän för »biträde vid Police-Ärendernas handhafvande»

å 200 rdr .... 400:—

» 1 »Secreterare, som tillika är förste Notarius» 300 rdr, skrivare-

hjälp 66 2/3 rdr 366:32

» »Stads Fiskalen utan minskning i dess förra lön» .... 150:—

» 1 »Cancelist».. 150:—

» 2:ne »Gevaldier» å 100 rdr .... 200:—

och till 20 »Police-Uppsyningsmän» å 50 rdr.......................... 1,000:—

Borgmästarnes lön fastställdes till 1,000 rdr, rådmännens till 500, sekreterarens till 400, notariernas vid rådhusrätten till 166 2/3 jämte skrivare-hjälp ä 66 2/3 rdr, 1 aktuarie till 160 rdr, 3 Cancelister (varav 1 i »Archi-vet») ä 100 rdr, 1 preses i kämnärsrätten samt 2 lagfarne och 2 handels-kunnige rådmän ä 250 rdr, 1 notarie för »Civilprotocollet» och 2 för »Cri-minalprotocollet» ä 166 2/3 rdr (jämte skrivarehjälp), 1 arkitekt 250, 1 in-geniör 100, en stadsfysikus 150, 1 dito 100, 1 fältskär 100, 1 fältskär, »som tillika har skötseln vid kurhuset» 100, 1 »Stads-Cammererare» 300 och »till en Contoirsskrifvare» 100, 2 »Casseurer» (1 »som ock gör Räkning för Materialierne» och 1 »som uppbär Kronans Medel») ä 250 rdr, vardera med skrivarehjälp ä 100 rdr, 1 »Mantals-Commissarius, som tillika håller Längden vid Taxeringarne» 150 rdr och till skrivarehjälp 50 rdr, 1 tolags-bokhållare 150 rdr, 1 vägare 170 rdr, 1 undervägare 150 rdr, 1 kvartermästare 150 rdr, 1 stämpelmästare 50 rdr, 1 catecheta 100 rdr, 1 translatorpublicus 100 rdr, 1 överskult 200 rdr, 1 underskult 125 rdr, 1 stadsbud 100 rdr, 7 stadstjänare ä 60 rdr, 1 bygg- och timmermästare 100 rdr, 1 brand-husinspector 150 rdr, 1 brandhusuppsyningsman 100 rdr, 1 underbrandhus-uppsyningsman 65 rdr, 22 brandhusdrängar ä 15 rdr, 1 hamnemästare (med lön till 2 »hamnedrängar» samt båtar och segels underhållande) 250 rdr, 1 hamn- och torgfogde 50 rdr, 1 stadsmusikant 100 rdr, 2 jordegummor å 50 rdr, 3 skorstensf äfare ä 50 rdr, 1 vaktmästare vid tolagskammaren 50 rdr, 1 båkvaktare vid Vinga 20 rdr, 1 profoss 12 rdr och 1 skarprättare 15 rdr.

Uppräkningen kan synas vara lång, men är rätt betecknande för en stad med icke mer än omkring 14,000 invånare. Tjänstemannastaben är proportionsvis mycket högre än den nuvarande.

Den extra ordinarie staten uppgick till 10,200 rdr, varav till stadens publike byggnader 6,000 rdr och till allahanda extraordinarie utgifter 4,000 rdr — för båda dessa föreskrevs, att »därföre årligen göres redo och räkning, blifvandes ock härvid noga iakttaget» föreskrifterna i 1695 års reglemente. Till »allehanda utgifter», som icke behövde beläggas med verifikationer, utanordnades 200 rdr, för vilka magistraten dock kunde använda »borgerskapets frivilliga bevillning».

Härefter upprepades bestämmelsen om proportionell minskning av lönerna för tjänstemännen, om årsbudgeten icke räckte till (se sid. 292).

Redan före tillkomsten av denna stat hade magistraten och borgerskapets äldste år 1810 överenskommit:

att årsräkenskaperna senast 25 månader efter varje årsslut skulle tillställas de äldste;

att äldstes deputerade varje torsdags f. m. å kamrerarekontoret skulle få överse de inkomne räkningarne;

att äldste, »när de finna nödigt», kunde i kamrerarekontoret »inhämta specifikation av kassabehållningen och var den finnes v,

att inventering av stadens kassor, i närvaro av 2 av äldstes ledamöter, skulle inventeras i april och oktober;

att alla nybyggnader eller större reparationer skulle utbjudas vid entreprenadauktioner, kungjorda minst en månad

i förväg och vid vilka delegerade för äldste hade rätt att närvara;

att slutlikvider eller anordningar för leveranser och entreprenader icke finge ske utan granskning av äldstes deputerade;att äldste skulle »alltid höras angående stadens betydligare lägenheters uthyrande »; och

att magistraten genom protokollsutdrag skulle meddela äldste alla beslut om stadens »allmänna hushållning» och »dispositionen öfver hvarjehanda lägenheter».

Senare bestämdes, att stadskamreraren 8 dagar efter var månads utgång skulle tillställa äldste »på baksidan av hvart månadsförslag» en specifikation av kassabehållningen och var den finnes.

Borgerskapets äldste hade härigenom uppnått ett inflytande på stadens förvaltning, som magistraten aldrig förut velat tillerkänna dem.

Stadskassan hade numera en skuld, som under »kapitalkonto» vid 1810 års slut redovisas till icke mindre än 244,718 rdr, vartill komma övriga skulder rdr 14,462. Utgifterna uppgingo till ej mindre än 102,624 rdr.

För Göteborgs storartade utveckling och ännu snabbare tillbakagång redogöres i min skrift »När Göteborg var frihamn». Där uppvisas den glänsande, i och för sig abnorma tillväxt, som handeln, sjöfarten och omsättningen företer under kontinentalperioden — i någon mån påminnande om vad som passerat under senaste kriget. Under de gyllene tiderna hade kommunen gjort inköp, påbörjat en del stora byggnadsverk och gjort dyrbara anstalter för handelns och näringarnes förkovran. Ett stort antal utlänningar flyttade hit och förmedlade en storartad trafik — det var, vad vi i våra dagar skulle kalla jobbare. Stora rikedomar torde hava samlats av dessa och även en del göteborgare gjorde stora förtjänster.

Men Napoleon föll och kontinentalperioden var inom kort ett minne blott. Trafiken i vår stad avtog snabbare än den börjat. Utlänningarne flyttade till sitt land igen, affärsverksamheten förlamades och stadens inkomster avtogo i förfärande grad. Bevillningen sjönk i stadens city, femte roten, där de störste affärsmännen voro mantalsskrivna, från 42,000 rdr år 1814 till 13,000 rdr år 1818. Konkurserna ökades från 7 st. år 1813 till 187 st. år 1817 och ännu eländigare blev det, när den orättfärdiga författningen om diskonternas -—• de dåvarande bankinstitutens — »realisation» tillkom.

Den 5 november 1817 anmälde, enligt borgerskapets äldstes protokoll, »Stads Casseuren, at medel saknades i Stads Cassan til liquiderande af Stadens Ämbets och Tjänstemäns innestående löner och flere andre til betalning förfallne skulder». En »Committé af Magistraten och Borgerskapets äldste» var tillsatt och upplyste, att stadens skuld var 179,199 rdr 28 1/12 sk. b:co, varav 134,000 rdr för f. d. ostindiska huset och sjöhamnen Klip-pan, vilket inköp »visserligen varit ogjordt, om förmågan medgifvit att förutse tillkommande tiders förändrade skick, men som, då ändamålet med denna handelen åsyftade stadens bästa, just derföre bör anses mindre klan-dervärdt». Raseringen av fästningsverken hade uppgått till 100,000 rdr b:co, kommendants- och rådhusbyggnaden hade »begynts en tid, då man vid desseinernas uppgörande ansåg sig mera böra afse stadens förskönande än en sträng hushållning, i hopp att genom några års fortsättning af lyckliga handelsförhållanden vinna gengäld till fullo för därtill använda kostnader»; tullkammaren hade utvidgats och bl. a. »njm fångrum» anskaffats o. s. v. Kommitterade, som utarbetat ett betänkande i 30 punkter, före-slogo upptagande av ett lån, antingen hos private, eller genom stadens riksdagsfullmäktige att »hos regeringen utverkas». Göteborgs riksdagsfull-mäktige, Sam. Arfvidsson, E. M. Leffler och Z. Wideberg, insände fr. o. m. den 8 december 1817 täta, innehållsrika brev till stadens borgmästare. Den 2 januari 1818 inlämnades av Arfvidsson till borgarståndet ett memorial, innehållande bl. a. förslag om ett »Bancolån för staden af 200,000 rdr mot Intekning i Stadens publique byggnader». Det remitterades till bankoutskottet.

Till en början sysselsatte man sig i riksdagen uteslutande med diskonterna, men den 13 april 1818 rapporterades, att bankoutskottet avstyrkt det av Göteborg sökta lånet. Den 27 april meddelas, att på Göteborgs fullmäktiges begäran ansökan förklarats »hvilande i alla Stånden, tills den berättelse uppkommer, som Konungens sändebud afgifver om ställningen därnere». Den 25 maj inlämnades i borgareståndet en kungl. proposition om ett lån åt Göteborgs stad å 200,000 rdr av allmänna medel. Den remitterades till banko- och lagutskotten. Det största

motståndet till lånet förekom inom borgareståndet -— »o afundsjuka hvad du är mäktig och förhatlig!» yttras i ett av de nyssnämnda breven. Den 15 juni omtalas bankoutskottets betänkande, vari »öfverlemnas åt ständerna», om »med till-bakasättande af angelägnare utgifter» det sökta lånet skulle beviljas, men då mot 5 % ränta och »säkerhet ej mindre i alla stadens lägenheter än magistratens och borgerskapets borgen en för alla och alla för en». Den 22 juni beviljades lånet av präst- och bondestånden, och den 2 juli hade fullmäktige »glädjen kunna berätta, att denna sak vunnit vårt stånds bifall, men likväl ej utan skarpa motsägelser». Den 4 juli biföll även ridderskapet och adeln lånet, som skulle amorteras med högst i/10-del om året och utlämnas mot inteckning i alla stadens hus och borgen -— dock ej proprie — av magistraten och borgerskapets äldste. Lånet fick icke lyftas, »innan Drätsel Commissionen är organiserad». Den 20 juli meddelar Leffler, att han »erhållit Concept till Reversalet för det stora lånet från Bancen».Denna redogörelse kan synas lång, men är av stort intresse för vår tid, som säkerligen icke skulle behöva sysselsätta sig i 7% månader för att tillhandahålla Göteborg ett lån på 200,000 kr. Det första steget på offentlig låneväg var, som synes, icke vidare lätt för vår avundade stad.

Enligt 1817 års huvudbok hade staden förut upptagit »lån Capital emot

betald Ränta»:

av Eessiska Fattigmedlen .... rdr 14,307:26:8

» inkvarteringskassan.................................. » 53>333:i6

» Göta kanalbolags Discont .... » 11,800:—

» Göteborgs banko diskont.............................. » 11,000:—

» Handelssocietetens kassa .... » 3,000:—•

och » private personer...................................... » 52,700:—-

eller tillsammans rdr 146,140:42:8

Såsom härav framgår, voro alla lånen upptagna inom Göteborg. Under år 1818 avbetalte man till Göteborgsdiskonten 2,450 rdr och till Götakanal-diskonten 2,800 rdr, men upptog i stället lån av privatpersoner till ett belopp av 5,000 rdr. År 1819 återbetaltes »till Disconterne och Diverse personer» 62,557 r(ir 26 sk. 8 rst.,men upptogs ett lån av »Riksens Höglofl. Ständers Banque» på 200,000 rdr — det ovan omskrivna statslånet, som sedermera amorterades så, att vid 1830 års slut återstod endast 60,000 rdr.

Stadens skuld vid 1819 års utgång upptages i bokslutet till följande be-

lopp:

till inkvarteringskassan .... rdr 53,333:16

» private personer.................................... » 30,600:—

och » riksbanken .... » 200,000:—

eller tillsammans till .... rdr 283,333:16

Riksbankslånet hade sålunda icke använts i full utsträckning till betalning av skulderna.

Här må blott erinras därom, att på grund av riksdagens beslut, den 21 maj 1819 av Kungl. Maj:t utfärdades reglemente för Drätselkommissionen, som »bevakar och förvaltar» stadens medel och räntor, så till inkomster som utgifter, samt besörjer redogörelsen för och kontrollen däröver. För kommissionens sammansättning redogöres ovan under »Kommunalförvaltningen».Stater efter år 1811

Nya utgiftsstater utfärdades den 11 maj 1826, den 24 augusti 1838, den 8 maj 1846 och den 23 januari 1856. De »föranleddes dels af penningevär-dets försämring, dels ock af mera genomgripande förändringar uti stadens domstols- och polisväsende, samt i sättet för magistratspersonernas aflöning». I uppställning och innehåll avvika de föga från de förutvarande, och bokföringen går nästan utan undantag i de gamla spåren.

Antalet löntagare utgjorde, som redan nämnts, 139 år 1811 och ökades år 1826 till 151, år 1846 till 179 och år 1856 till 273 personer. En fördubbling hade sålunda i det närmaste inträtt, men denna berodde främst därpå att antalet »polisuppsyningsmän eller konstaplar» ökats från 20 år 1811 till 5° år 1856, varjämte sistnämnda år tillkommo 52 »väktare» vid den då i staten upptagna »nattbevaknings-corpsen», som inrättades enligt ett kungl. brev av år 1848.

En detaljerad redogörelse för utgiftsstaternas innehåll kan ej ifrågakom-ma, enär den skulle bliva alltför vidlyftig. Några huvudpunkter må dock framhållas från åren 1826 och 1856:

1826 1856 Magistratens ordinarie avlöningsstat rdr rmt 27-509 76,331 Kronouppbördsverket » » 1,500 4,950 Drätselkommissionen » » 7,710 22,500 Poliskammaren » » 6,075 45,235 Nattbevakningskåren » » — 14,920 Stadens extra stat » » 52,857 155,474

Hela utgiftsstaten utgjorde rdr rmt 105,124 342,174

Såsom synes hade utgifterna under dessa 30 år för polisväsendet tiodubb-lats, men för magistraten, kronouppbörden och drätselkammaren omkring tredubblats. Betydelsen av stadens »extra» stat, som också tredubblats, framgår särskilt därav, att anslagen till publika byggnader, reparationer m. m. under de trettio åren ökats från 15,000 till 112,500 rdr rgds och sedan 1840 börjat specificera stora utgifter för hamnar, broar, vägar och kaj ombyggnader (dessa sistnämnda år 1850 till över 63,000 rdr), till nybyggnad och underhåll av stadens hus, gator, vägar och allmänna platser (år 1850 till gator o. s. v. 23,600 kr. förutom till alléer och trädplanteringar 1,434 rdr), varemot lyshållningen och »renhållningen å torg och allmännaplatser» — numera mycket kostbara utgifter — anslås till endast resp. 1,072 och 1,378 rdr.

Såsom en egendomlighet i budgetuppställningen må anföras, att någon anslagspost under rubriken »betalning av lån och räntor» icke förekommer efter år 1836, då lånet av riksbanken återbetalts. Lån upptogos emellertid under denna tid bl. a. för uppförande av nya sjukhuset och ett nytt arbets- och försörj ningshus samt av inkvarteringskommissionen för artilleri-kasärnbyggnaden.

För hamn- och älvarbeten beviljade rikets ständer vid 1844—45 års riksdag ett lån av 140,000 rdr b:co (att återbetalas under 14% år mot erläggande av 8 % årligen, »hvaraf 2 för 100 beräknas såsom ränta»). År 1845 beslutade staden att upptaga ett lån, »som med 2 % om året skulle på 42 år amorteras», och skulle lånet användas till »stenläggning å stadens gator med tuktad sten samt läggande af trottoirer på vissa gator, äfven-som stadens belysning med gas». Uppdraget anförtroddes åt en särskild kommitté, ur vilken den nuvarande Gatu- och vägförvaltningen uppstått. För ändamålet åtogo sig stadens hus- och tomtägare en betydlig skatt, som från 1854 uttaxerades med 20 gånger tomtöreavgiften. Sedan kommittén år 1849 genom kungl. brev berättigats upplåna ytterligare 125,000 rdr, kom stadens skuld för ifrågavarande kommunalbestyr att vid 1855 års slut uppgå till 192,041 rdr.

Sättet för beräkning av stadens inkomster var vid denna tid mycket invecklat.

Enligt en utredning, som verkställdes av »Kungl. Komiterade till undersökning af grunderna för städernas beskattning», visades, att utgifterna för de specificerade »kommunalinrättningarne» år 1850 belöpte sig till 211,095 rdr b:co. Inkomsterna till bestridande av dessa utgifter utgjordes, säges i utredningen, till stor del av »statsbidrag, donerade medel och andra genom taxering icke erhållna intrader», vilka böra avdragas. Dessa upp-gingo till ett belopp av 78,044 rdr b:co, varefter i »taxerade afgifter» för samtliga inrättningarne återstod 133,051 rdr b:co. Med tillägg av ett av stadskamreraren beräknat belopp av 13,580 rdr för renhållningen av gatorna utanför enskilda personers hus och tomter, funno kommittérade, att de kommunalutgifter, som år 1850 blivit genom »uttaxering och bestridande af nyssnämnda gaturenhållning » bestridda, kunde uppskattas till 146,631 rdr.Stadens finanser förbättrades under 1840- och 1850-talen på ett osedvanligt sätt. Importhandeln fortskred snabbt, och tulluppbörden, som 1841— 50 i medeltal utgjort 2,39 mill. rdr rmt, steg år 1851—55 till 3,6 och 1856 —60 till 4,3 mill. rdr rmt, en så mycket mera avsevärd ökning, som tull såväl å utgående varor som även å en del inkommande varor (bomull och stenkol) till största delen upphört. Stadens inkomster av tolag och sjö-

fartsavgifter m. m. ökades genom handelsuppsvinget ansenligt.

Den lokala förvaltningen hade från 1840 till 1850 nedbragt stadens skuld från 127,790 till 34,663 rdr smt, och enligt 1858 års huvudbok utgjorde skuldsumman vid årets början endast 2,904:44 rdr smt (varav Bredbäckska donationsfonden 1,500 rdr). Tillgångarne uppgingo till 1,236,151 rdr vid årets början och 1,111,660 rdr vid årets slut. Stadskassan hade sålunda faktiskt ingen skuld, men staden hade, såsom nedan visas, nog ett skuldbelopp, som snart ökades.

Utgifterna 1858 belöpte sig till 599,100 rdr och inkomsterna till 474,098 rdr.

Bland utgifterna må framhållas »aflöningsstaten» 120,421 rdr, vartill kom dels polisbetjäningens avlöning m. m. 37,164 rdr och »nattbevakningen» 18,282 rdr. Dessa poster visa icke så betydande ökning, men dess mera utgifterna för kajbyggnader och kajmurar 224,821 rdr och för muddring 32,274 rdr; publika byggnader och reparationer drogo 37,413 och gators underhåll 45,178 rdr i kostnader. Bland utgifterna märkas »festivitetskostnader vid järnvägens invigning» 2,783 rdr.

Bland inkomsterna märkas: tolag 194,364 rdr, våg-, stämpel- och tunne-pängar m. m. 101,167 rdr och »inkomster af förra fästningsvallen» 49,486 rdr. Direkt utlånat hade staden vid årets början till firmor i Göteborg nära 300,000, och i räntor inflöto under året 16,831 rdr. — Någon direkt uttaxering förefinnes icke.

*

Innan vi övergå till nästa period, bör framhållas, dels att 1733 års bestämmelser om »kapitalräkning» m. m. i väsentliga delar ännu tillämpades, och dels att magistraten ingalunda velat pruta av på sitt inflytande därigenom att drätselkommissionen år 1819 upprättades. Denna måste nämligen »med magistraten och borgerskapets äldste öfverlägga» i vissa fall. Genommagistratens åtgärder tillkom så småningom en del styrelser, ofta rätt godtyckligt och utan direkt nödtvång på grund av storleken av förvaltningsuppdraget.

Men magistraten var skicklig i sitt spel och genomförde åtminstone så mycket, att en plats i varje styrelse skulle besättas med en dess ledamot.

1862 års kommunalförordningar

Den 12 februari 1858 anhöllo rikets ständer, att Kungl. Maj:t täcktes genom sakkunnige upprätta förslag till kommunallag samt därefter till ständernas »pröfning framlägga de förslag, hvilka i följd däraf kunde vara utarbetade». Kommittén anförde i sitt betänkande, att »ordning i drätseln är allestädes af högsta vigt och bestämda reglor för dess åstadkommande och handhafvande alltså oeftergiflig». Men reglerna blevo ganska knapphändiga och när kommittén framhöll, att drätselverket borde höra till de från magistratens omedelbara förvaltning skilda angelägenheter, uttalade den en åsikt, som står i rätt betänklig strid med den i förordningen av kommittén föreslagna och intagna bestämmelsen: »alla styrelser stå i och för sin förvaltning under magistratens öfverinseende».

Med de nya kommunalförordningarna av den 21 mars 1862 genomfördes emellertid —- bortsett från stadsfullmäktigeinstitutionens upprättande — några viktiga åtgärder på det kommunalfinansiella området, som dittills varit okända, nämligen en sammanfattning av budgeten och en enhetlig »kommunalskatt».

Frågan om uttaxeringen av kommunalskatten föranledde i vår stad en livlig debatt. Man påyrkade i flere motioner en progressivt stigande be-skattningsnorm, varom flere olika förslag framställdes, av dr Charles Dickson, av jur. kand. Philipson, av lektor Blomstrand och av Oscar Dickson. Man fick nu i stadsfullmäktige höra anföranden, åberopande Adam Smith, Carey, Mc Culloch och Stuart Mill för rättmätigheten av den ena eller andra beskattningsgrunden.

Philipsons förslag innefattade, att personer med bevillning: intill 10 rdr skulle i kommunalskatt betala hälften av bevillningsbeloppet, 11 — 25 '> » » » %-delar » » och

26 — 75 » » » » bevillningsbeloppet;de med bevillning fr. o. m. 76 rdr skulle betala kommunalskatt »i

förhållande till återstoden af bevillningen och återstoden af kommunalutskyldernas belopp». Doktor Dicksons förslag var ännu mera detaljerat och påyrkade särskilt frihet från stadsutskylder — som det då hette — för inkomstbe-villning under 5 rdr. Stadsfullmäktiges beredning underkände alla motionerna, men föreslog de beskattade samhällsmedlemmarnes indelning i tre beskattningskategorier, kallade den »lindrade, normala och höjda klassen», med vissa graderingar i de först- och sistnämnda.

Men alla dessa förslag underkändes slutligen och en fullständig s. k. kommunal likställighet infördes för alla beskattade. Upprepade gånger framhölls, att det skulle vara en vinst för uppbörden, om de lägst beskattade kunde helt och hållet befrias från kommunalskatt, enär taxeringen och uppbörden bleve tidsödande och kostbar. Riktigheten härav framträder numera för vart år allt tydligare.

De svävande bestämmelserna om magistratens förhållande till förvaltningen föranledde långa överläggningar med reservationer, även inom magistraten själv. Slutet blev, att magistratsledamöter togo plats i alla mera betydande styrelser.

Den nya institutionen, stadsfullmäktige, höll sitt första sammanträde den 5 januari 1863 i f. d. teatern vid Södra Hamngatan 61, varvid till ordförande utsågs sedermera presidenten C. F. Waern och till vice ordförande grosshandlanden J. J. Ekman.

Stadsfullmäktiges första åtgärder voro att antaga arbetsordning för den nya institutionen samt reglementen för drätselkammaren m. fl. styrelser och verk samt instruktion för stadens revision. Med budgeten för år 1863 hade stadsfullmäktige intet att göra. Den var uppställd efter den förutvarande tabulaturen och omfattade, enligt revisorernas berättelse, som den 27 juni 1864 föredrogs för magistraten, följande »kassor, inrättningar och styrelser» — för var och en av dessa voro särskilda revisorer utsedda:

1) stadskassan,

2) sammanskotts- och inkvarteringskassorna,

3) skjuts- och åkeriinrättningen,

4) vattenledningsdirektionen,

5) fattigförsörjningsstyrelsen, Willinska skolan och småbarnsskolan,

6) sundhetsnämnden,

7) Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset,

8) allmänna folkskolestyrelsen,

9) kommitterade för Gullbergsvass,

10) kommitterade för gatornas omläggning, underhåll och belysning,

11) kommitterade för arbetarebostäder,

12) stadens fattighus och fattighuskyrkor samt

13) kommitterade för begravningsplatserna.

Enligt § 9 av den av stadsfullmäktige fastställda instruktionen för Göteborgs stads revision skulle en »gemensam revisionsberättelse» uppgöras, men beslutade revisionen, att revisionsberättelserna »i befintligt skick» skulle till magistraten ingivas.

Här må antecknas, att i utgiftsförslaget för år 1864 för första gången specificeras stadens alla skulder, å vilka vid 1863 års slut återstodo följande oguldna belopp (i rdr rmt):

drätselkommissionen: lån år 1861 av Nordtyska banken i Hamburg 1,959,200:— lån av Vadstena Krigsmanshuskassa (för fattigförsörjningshuset) 257,786:92

lån av Rob. Dickson (för »nya sjukhusbyggnaden»).............. 162,282:47

direktionen för hamn- och älvarbeten : 1848 års lån av rikets ständer (för hamnanläggningen) 116,328:03

1850 års lån av Handels- och Sjöfartsfonden (för en ångbåt) .... 13,500:—

kommitterade för gatornas anläggning m. m.: 1849 års fonderade lån 279,000:—

1860 års fonderade lån....................................... 242,300:—

inkvarteringskommissionen: byggnadslån.......................... 43,500:—

Hagakyrkan: lån »mot ansvarighet af stadens invånare»............ 62,000:—

begravningsplatsen »å Bagaregårdens ägor»:

å köpeskillingen, »upplånad mot förbindelse af stadens invånare» 58,108:50 lån av Göteborgs Ensk. Bank »för aptering af begravningsplatsen » 40,000:-—

Summa skuld vid 1864 års början utgjorde sålunda rdr rmt 3,234,005:92

Av detta belopp hade fr. o. m. år 1860 tillkommit över 2,200,000 rdr. Magistratens utgifts- och inkomstförslag för 1864 är uppställt på ännu brukligt sätt under rubrikerna:

Utgifter. A. Skulder som förfalla till betalning........ rdr rmt 219,464:62

B. Utgifter, som redan äro beslutade........... » » 661,743:05

C. Utgifter, som av stadens gemensamma be-

hov ytterligare påkallas................. » » 687,583:28

D. Förslagsbelopp för oförutsedda behov...... » » 23,409:77

Summa rdr rmt 1,592,200:72Inkomster. A. Möjlig behållning från 1863 .... rdr rmt 399,090:03

B. För kommunalbehov beviljade anslag, som

förfalla till uppbörd................. » » 629,582:48

C. Inkomster, som på annan grund än anslag be-

räknas böra stadskassan tillgodokomma. . » » 230,273:55

Summa rdr rmt 1,258,946:06

D. Den summa, som ytterligare erfordras för

stadens gemensamma behov.............. rdr rmt 333,254:66

»hvilket belopp dock för afkortningar och afskrifningar bör ökas med 2 procent».

Inalles skulle sålunda uttaxeringen utgöra rdr 339,919:75. Magistraten meddelade härefter, att Kungl. Maj:t den 13 november 1863 fastställt »likställighet mellan kommunens alla medlemmar i rättigheter och skyldigheter, för så vidt rubbning därigenom icke föranledes i sådane de särskilde stadsmedlemmarnes rättigheter och skyldigheter, hvilka stödja sig på stad-ganden i grundlagarne». Magistraten föreslog därför att ovannämnda belopp skulle »genom uttaxering å stadens skatteskyldige medlemmar anskaffas»; och denna uttaxering fastställdes sedermera efter stadsfullmäktiges beslut till det för vår tid otänkbart låga beloppet av 1 kr. 12 öre pr bevillningskrona.

Enligt utgiftsstaten under B utgjorde löner och arvoden: för stadens och stadsfullmäktiges ämbets- och tjänstemän samt

betjänte (inkl. pensioner) .... rdr 269,734:13

» hamnens tjänstemän.. » 9,425:—

» vattenledningens tjänstemän .... » 1,850:—

» sundhetsnämndens tjänstemän.................................. » 600:—

» Allmänna o. Sahlgrenska sjukhusets läkare, kommissarier och

tjänstpersonal .... » 14,800:—

» allmänna folkskolestyrelsen (avlöningar och pensioner) .... » 29,000:—•

» styrelsen för uttorkning av Gullbergsvass till eldare, vaktare » 1,155:—

» kommitterade för gatornas omläggning m. m. arvode ... » 500:—

» skjuts- och åkeristyrelsen till personalen .... » 4,040:—

» sammanskottskassan: löner och arvoden 5,174, stadsvakten

5,650 .... » 10,824:—

» inkvarteringskommissionen, löner .... » 2,970:—

eller tillsammans rdr 344,898:13De största anslagen under B voro för övrigt: för hamndirektionen: kajbyggnader 127,000:— muddring 76,850:— nya ducdalber 19,800:— rdr 223,650:— » kommitterade för gatornas omläggning m. m. gasbelysning. . » 27.97572 » inkvarteringskommissionen: servisersättning m. m » drätselkommissionen: fångarnes och kurhushjonens under- » 19,643:64 håll 9,200:— renhållning av torg, allmänna platser m. m.. . 7,490:— » 16,690:— » sammanskottskassan: båtmansvakansavgiften » 8,15776 vartill komma 13 smärre anslagsposter å tillsammans » 20,728:20 Summa rdr 661,743:05

Under C äro utgifterna vidlyftigt specificerade och utgöra:

för drätselkommissionen: kaj- och kulvertbyggnader, muddring m. m 136,019:50 stensättning och underhåll av gator och vägar 67,45675 reparationer, byggnadsut-gifter och -materialier. .. . underhåll av alléer och 73,910:— planteringar 6,000:— diverse och extra utgifter 26,112:— rdr 309,498:25 » hamndirektionen: uppköp av materialier 20,000:— underhåll av mudderverk o. diverse 20,0001 » 40,000: » vattenledningsdirektionen: rörledningar och underhåll .... » 11,762:50 » fattigförsörjningsstyreisen: »samtlige utgifterne» , » 125,536:34 » sundhetsnämnden: utgifter för »koppsmittan», jämte skatter » 3,40o:—)> Allm. och Sahlgr. sjukhuset: mathållning för patienter och tjänstefolk 22,700:— ved och kol 6,500, medikamenter 6,000.... 12,500:— »byggnadens underhåll» 5,200, övriga 10,100 15,300:— » 50,500:— » allm. folkskolestyrelsen: hyror ved . .. 5,000 övriga ... 6,500 » 20,100: styrelsen för Gullbergsvassen: stenkol . . . 2,000 utvidgning av stora bassängen 1,064, övriga .. 1,628 » 4,692:—för kommitterade för gatornas omläggning, under- håll och belysning: omläggningar med tuktad sten och huggna granitrännstenar 55.133:25 omläggning och underhåll av brunnar och rörledningar 6,000:— rdr 61,133:25 » skjuts- och åkeristyrelsen: makadamisering, un- derhåll och omläggning av vägar 24,932:— Fattighusgatans fullständiga reparation inkl. 9 fot bred trottoar 9.346:50 utgifter för skjutsinrättningen: hö, halm och havre, mathållning m. m 18,960:— » 53,238:50 » sammanskottskassan: hälften av festivitetskost- nader 5,000:— övriga 7IO: » 5,7I0:— » inkvarteringsverket: diverse » 2,012:44 Summa rdr 687,583:28 Rubriken D upptager förslagsbelopp för oförutsedda behov: för drätselkommissionen 15,000:— » hamndirektionen 5,000:— » kommitterade för gatornas omläggning 1,759:28 » skjutsstyrelsen, sammanskottskassan och folk- skolestyrelsen 1,650:49 rdr 23,40977 Under inkomstförslaget beräknas under A den »möjliga behåll- ningen» utgöra: för drätselkammaren inkl. kassabehållning 149,000:— av utlånta belopp, 737,000 rdr, skulle användas 9U436:— » hamndirektionen 68,846:— » vattenledningsdirektionen 5,45o:— » fattigförsörjningsstyrelsen 14,075:11 » kommitterade för gatornas omläggning 111. m.. . 55U33:25 och för sammanskottskassan 15,149:67 rdr 399,090:03 Under rubriken B, den då mest inbringande inkomsten , upptagas: från drätselkommissionen: tolagsmedel (med av- drag av anslag till inrättningar m. m.) .... 270,399:— våg-, tunne- och packarepängar, numera sam- nianförda till »bro- och kaj avgift» 84,540:— roder-, båk- och pålpängar 16,000:-vågpänningar på järnvågen vedfamnemåtts-, bom- och marknadsstånds- 15,000:—• pangar 625:—

tomtöremedel samt lax- och ålfiske 1.565:— friskilling för tomter i Haga 900:— gårdaköpsavgifter Sävedals härads räntor 3,800; saköremedel 19,000:— 750, kurhusmedel 2,700 avgifter för minuthandel med och utskänk- 7.250:— ning av brännvin (efter avdrag) 69,300:— rdr 484,579:— från hamndirektionen: riviersmedel- 72,500: — andel i tolagsmedel 10,670:— » 83,170:— » fattigförsörjningsstyrelsen: dito » personella fattigvårdsavgifter 4,750, sterbhus- 21,828:34 medel 3,500 8,250:— 1,180:— » statsmedel 830, bötesmedel 350 » 31.258:34 » Allm. 0. Sahlgr. sjukhuset: lasarettsmedel 2,400, tolagsmedel 6,000, hemmansräntor från Halland 2,400 » 10,800:— » allmänna folkskolestyrelsen: statsanslag » sammanskottskassan: »bevillning» från järn- » 1,500:— vågen bidrag av rotarne i Sävedals härad till stads- 1.513:95 soldaternas beklädnad 1,733:16 » 3,247:n » inkvarteringskommissionen: andel i tolag » 15,028:03 Summa rdr 629,582:48 Under rubriken C infördes: »enligt uppgift af drätselkommissionen»: landeriarrendemedel 13,500:— hyror och arrendetnedel 29,000:— auktionsprovisioner 12,600:— bouppteckningS- och delningsprovisioner 11,700:— lyftkransavgifter 1,000: ränta å utlånade medel 25,000:— »sista fjärdedelen af det staden från Handels- och Sjöfartsfonden beviljade lån», för mudd- ringar 75,000:— rdr 167,800:—

3l6enligt »specialförslag» av hamndirektionen: avgifter för ångbåts-

brons begagnande rdr 2,500:— fattigförsörjningsstyrelsen: behållning av arbetsförtjänst m. m » 8,600:— sundhetsnämnden: hyror för lägenheter i Möllerska plantaget.... » 500:— Allmänna 0. Sahlgr. sjukhuset: räntemedel 8,100:— »pensionsmedel för betalande sjuka» 12,600:— fastigheten i 9 roten 5,000:— » 25,700:— styrelsen för Gullbergsvass: »arrendet för vassen» skjuts- och åkeristyrelsen: hyror och vågavgifter.... 2,000:— rdr 850:— skjutspänningar 10,000:— » 12,000:— sammanskottskassan: räntor » 550:50 inkvarteringskommissionen: magasinshyror och diverse » n.773:o5 Summa rdr 230,273:55

En jämförelse mellan de dåvarande och nutida förhållandena utvisar den snart sagt enorma utveckling, som sedan 1864 inträtt i fråga om stadens förvaltning. Men budgeten balanseras numera på ett helt annat sätt än då: jämvikten åstadkommes genom lånemedel och den obegränsade möjlighet till uttaxering, som kommunen i vårt land äger.

En uppmärksam blick på ovanstående, av kommunalförvaltningen för första gången utarbetade budget ådagalägger det påtagligaste försök att lägga de »ordinarie» inkomsterna till grund för utgiftsförhållandena. Uttaxeringen borde begränsas — det var grundprincipen, fast den snart övergavs. År 1864 sjönk visserligen utdebiteringen pr bevillningskrona till 1:05 kr., men steg år 1865 till 2:75 kr. och år 1866 med ens till 3:52 kr. Sedan denna tid har den aldrig understigit 3 kr., men år 1918 — maximum — utgjort ej mindre än 9:76 kr. pr beskattningsbar inkomst.

Det var emellertid icke blott budgetuppställningen — ofullkomlig, som den var — som vållade svårigheter. Även bokföringen stod inför nya uppgifter, närmast sammanhängande med den centralisering, som genomförts i och med tillkomsten av stadsfullmäktige.

Det är icke utan ett visst intresse att taga del av den nya ordningen, som naturligtvis icke kunde lösgöra sig från åtskilligt gammalt. Men man gjorde, vad bokslutet angår, försöket att införa ett vinst- och förlustkonto samt ett »balance-konto». Bokslutet, som kallas »räkning öfver Göteborgs stadskassas inkomster och utgifter samt tillgångar och skulder», är varkenen ren netto- eller bruttoavslutning, enär såväl å debet som kredit avdrag göras och tillägg ske. Vinst- och förlustkontot balanserar 1864 på rdr rmt 1,239,542:02, men då inkomsterna angivas till rdr 984,632:15, uppstår en brist på rdr 254,909:87. Den största utgiften utgör rdr 249,552:52 och omfattar (med vissa avdrag) »stadens aflöningsstat» samt polisbetjäningens, nattbevakningens, brandhusbetjäningens och stadsvaktens avlöning och beklädnad. En stor utgiftspost är »intressemedel» — gottgjorda räntemedel å lån — rdr 145,538, »hvarifrån afgår räntor å utlånte medel» kr. 50,423:40. Reparationer å stadens hus uppgå till rdr 79,474:63, vartill komma de »kajbyggnads m. fl. arbeten», som veikställas »genom försorg af kongl. direktionen öfver Göteborgs hamn och älfarbeten» rdr 130,031:48. Slutligen kommer rubriken pensioner och andra extra utgifter, som är uppställd utan någon egentlig systematik och bl. a. subsumerar de flesta anslag till institutioner och styrelser. Gott om pängar hade man — festivitetskostnaderna uppgingo till rdr 14,414:08.

Vad angår inkomsterna uppföras efter alla gjorda avdrag:

(för första gången) kommunalutskylder.......................... rdr 373,131:62

ersättning för tolagsmedel...................................... » 283,097:71

bro- och kajavgifter .... » 98,966:78

stadens »brännvinsmedel»...................................... » 94,982:68

bouppteckning- och delningsprovisioner.......................... » 20,114:76

roder-, båk- och pålpänningar .... » 17,709:93

vågpänningar på järnvågen...................................... » 15,673:60

hyror och arrenden .... » 30,042:36

Sävedals härads räntor hade nedgått till .... » 3,538:10

Då summan av alla stadskassans inkomster, som sagt, utgjorde 984,632:15 rdr, framgår av denna översikt, att de nu för första gången uttaxerade kommunalutskylderna genast uppgingo till så mycket som 37,9 % av alla inkomster.

Balansräkningen vållade nog åtskilliga besvärligheter, och drätselkammaren meddelade i en särskild skrivelse den upplysning, »att den betydliga förökning i skulder, som balanskontot utvisar, härleder sig därifrån, att sju stycken lån, hvilka blifvit af särskilda styrelser upptagna, öfverförts till stadskassans räkenskaper, enär drätselkammaren numera ombesörjer ränte- och kapitalafbetalningar därå, hvaremot drätselkammaren ej ansettsig böra, förrän det nya bokföringssättet blifvit antaget, bland stadskassans tillgångar upptaga de stadens fastigheter, som af särskilda styrelser förvaltas ».

Tillgdngarne specificeras i sammandrag sålunda:

stadens fastigheter ....

förråd av byggnadsmaterialier ....

aktier i bolaget för Stigbergslidens sänkning

m. m.......................................

reverskontot, för utgivna lån ur stadskassan..

giro med Göteborgs ensk. bank.................

diverse utestående medel (varibland kommu-

nalutskylder endast rdr 8,872:62)............

kontant kassabehållning.......................

Skulderna utgjorde: Bredbäckska donationen..

lån ....

riksdagskostnadsmedel, i stadskassan inne-stående.......................................

1,050,275:—

21,844:84

9,000:—

694,007:45

16,249:07

27,067:13

84,184:45 rdr 1,902,627:94 1,500:—

3,333,927:90

I4,598:75 rdr 3,350,026:65

Uppställningen utvisar sålunda en brist å »kapitalkonto» av .... rdr 1,447,398:71

Denna allt annat än vackra balans skulle i våra tider säkerligen hava väckt många bekymmer. Anledningen till bristen var i främsta rummet den ovan av drätselkammaren anförda, att bland tillgångarne icke upptagits ett antal fastigheter (och även andra tillgängliga behållningar) hos

särskilda styrelser.

Mot 1865 års revisionsberättelse gjordes i stadsfullmäktige 1866 en viktig anmärkning av Sam. Warburg. Han framhöll, att två i inkomstförslaget under litt. A och C upptagna poster å tillsammans rdr 580,082:75 icke ingått i berättelsen, varigenom en brist uppstått av rdr 248,049:99, under det att stadskassan rätteligen borde uppvisa ett överskott av rdr 332,032:76. Han bifogade till sitt yttrande några tabeller, av vilka framgick, att inkomsterna överstigit inkomstförslaget med rdr 112,403:55 och utgifterna understigit utgiftsförslaget med 219,629:21 — tillsammans motsvarande nämnda överskott — och påyrkade »ett beriktigande af den missledande uppställningen af stadskassans revisionsberättelse».

»Iakttagande af hvad stadsfullmäktige föreskrifvit» med anledning av Warburgs framställning, hade stadskamreraren år 1867 inkommit medett memorial, innehållande bl. a. »uppgift, utvisande förhållandet mellan stadskassans beräknade och verkliga utgifter och inkomster, enligt af magistraten uppgjordt utgifts-och inkomsttörslag samt stadskassans räkenskaper för år 1866». Härmed har sedermera alltjämt fortsatts. —•

Med anledning av en från 1878 års kungl. skattekommitté inkommen framställning rörande förhållandet mellan staden och staten »med afseende å de förmåner staden af staten åtnjuter», hade en stadsfullmäktiges kommitté år 1881 framlagt en översikt för 1878, utvisande, att beloppen utgjordes av:

oprivilegierade inkomster......................... 2,663,429:54

privilegierade » 804,750:23

stadskassans inkomster överstiga utgifterna med 139,854:94 pr. 3,608,034:71

oprivilegierade utgifter 2,294,238:92

privilegierade » 1,045,345:64

behållningar.. 268,450:15 ,> 3,608,034:71

Då sålunda privilegierade utgifter uppgått till............. kr. 1,045,345:64

och de privilegierade inkomsterna utgjort .... » 804,750:23

motsvarar skillnaden....................................... kr. 240,595:41

det belopp, staden under år 1878 fått »för privilegierade utgifter vidkännas utöfver hvad som i privilegierade inkomster staden tillfallit». —

Med år 1879 upphör det förut omnämnda förhållandet, att skulderna överstiga tillgångarna. Enligt det jämlikt kungl. brevet den 30 december 1874 upprättade sammandraget utgöra nämligen till år 1880:

tillgdngarne: fastigheter och inventarier...... 8,288,364:04

fordringar, värdepapper, kontant

m- m- .... 5>42I>647:i3 kr. 13,7m,011:17

skulderna: amorteringslån (återstående skuld) 10,415,904:49

andra lån och förskott........... 1,476,493:79 » 11,892,398:28

vilket utvisar den avsevärda förökning, men även lyckligare balansering som inträtt. —

År 1882 inträdde en förändring i sättet för stadens bokföring, som föranletts av en av stadsfullmäktige redan år 1865 tillsatt beredning. Förslaget var utarbetat av drätselkammareledamoten, grosshandl. C. J. Brusewitz — ansedd att vara stadens »skickligaste bokförare» — vilken till grund för omändringen lagt 1874 års räkenskaper. Stadskamreraren hade 1878avgivit ett betänkande, vari han, med avstyrkande av en stadsfullmäktigeberednings förslag, förordade det Brusewitzska, som han dock ieke kunde föreslå »till obetingadt antagande». Den 10 oeh 17 november 1881 beslöto, efter ingående överläggningar, stadsfullmäktige bl. a.:

att i drätselkammarens bokföring skulle ingå räkenskaperna för: styrelsen över hamn- och älvarbetena, gatu- och vägförvaltningen, vattenledningsstyrelsen, styrelsen för Slottsskogsparken, inkvarteringskommissionen, allmänna folkskolestyrelsen, fattigvårdsstyrelsen, hälsovårdsnämnden, direktionen vid Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset, styrelsen vid Majornas sjukhus, kurhusdirektionen, styrelsen för barnbördshuset, styrelsen för begravningsplatserna, styrelsen för gymnastik- och exercishuset samt förvaltningen av Renströmska fonden och styrelserna »för de genom anslag ur sagda fond uppkomna stiftelser och anstalter, hvilkas fastigheter och andra tillgångar äro att anse såsom staden tillhöriga» — och således »för närvarande» styrelsen för fiskhallen och styrelsen för Renströmska bad- och tvättanstalten — skolande samtliga dessa styrelser årligen till drätselkammaren avgiva »redovisning för de stadens tillgångar och medel», som de under föregående år omhänderhaft; och

att stadens bokföring skulle inrättas i huvudsaklig överensstämmelse med det Brusewitzska förslaget, med rätt för drätselkammaren att däri vidtaga nödiga ändringar.

Det nya i Brusewitz' förslag var införandet av en journal och en huvudbok. I den förra upptogos balanskonton vid årets början och slut (en lång post utgjorde sammanföringen av de fastigheter, som icke förut ingått i bokslutet och vilkas värden nu överfördes till kapitalkonto); vidare infördes under rubriken kassakonto direkta inkomster och utgifter hos stadskassan, varjämte en del överföringsposter kunde förekomma, och slutligen infördes ett vinst- och förlustkonto, avslutat med överföring till kapitalkonto, upptagande det belopp, varmed inkomsterna överstego utgifterna, eller tvärtom. (Detta vinst- och förlustkonto var ett netto- och icke bruttokonto.)

Huvudboken upptog särskilda uppslag för 93 poster eller sålunda ett rätt betydande antal, som utan svårighet synes kunna hava förminskats. För övrigt innebar den endast det nya, att den inrättades efter vanlig handels-bokföring.

I stort sett kan man säga, att den kamerala bokföring, som då genomfördes, ännu är gällande, ehuru man sedermera försökt att göra det hela mera överskådligt och lättare tillgängligt för en uppfattning av de ekonomiska åtgärderna samt förvaltningen i dess helhet.I detta sammanhang bör, fastän vi därmed göra ett långt hopp fram i tiden, erinras därom, att vissa av stadens revisorer gjort yrkanden åsyftande ett centralt kassakontor, centralisering av upphandlingsväsendet, gemensamt sekretariat för alla stadens styrelser och en »ständig» revisionsbyrå m. m. — vilka yrkanden av stadsfullmäktige åren 1910 och 1911 remitterades till drätselkammaren. Sedan yttranden avgivits av stadskam-reraren och drätselkammaren, beslutade stadsfullmäktige, att ärendet skulle ur protokollet »avskrivas från vidare åtgärd», framför allt därför att fr. o. m. år 1915 drätselkammaren skulle uppdelas å tvänne avdelningar, av vilka »den första har till speciell uppgift att handhava stadens pänninge-väsende samt bereda och handlägga dithörande ärenden». Drätselkammaren borde därför medgivas att någon tid arbeta i den nya ordningen och »därunder själv pröva önskvärdheten av de av revisorerna ifrågasatta änd-ringarne».

Den 7 oktober 1920 väcktes av stadsfullmäktigeledamoten Einar Carl-bring — alldenstund »stadens kassarörelse och förvaltning ansvällt till dimensioner, som komma budgeten att nu röra sig om sådant belopp, som för endast c:a 20 år sedan gällde hela rikets stat» — en motion, att stadsfullmäktige måtte uppdraga åt en beredning att till

förnyat övervägande och utredning upptaga frågan om stadsförvaltningens omorganisation i huvudsaklig överensstämmelse med nyssnämnda förslag eller, därest en fullständig omorganisation ej bör tillgripas, utreda frågan om omläggning av stadens bokföringssystem till vinnande av större överskådlighet, särskilt med avseende på räntabiliteten av stadens affärsdrivande verk och »därtill hänförlig del av fastighetsförvaltningen», så ock större likformighet mellan de olika forvaltningsgrenarnes sätt att föra sina räkenskaper och »slutligen större enkelhet, där så ske kan, genom tillgodogörande av moderna principer på detta område».

Motionen remitterades till drätselkammaren för yttrande, och beslutade stadsfullmäktige den 9 juni 1921, i enlighet med kammarens hemställan, att tillsätta en beredning för utredande »om och i vad mån dels en omläggning av stadens kassarörelse och bokföring borde ske i syfte att vinna större koncentration och överskådlighet, och dels en centralisering av stadens förråds-, upphandlings- och revisionsväsende vore av omständigheterna betingad ».Kommitténs vidlyftiga och ansvarsfulla uppdrag har naturligtvis ännu långt ifrån kunnat genomföras — därtill är vår kommunala förvaltning alltför decentraliserad -— men ett utomordentligt gott uppslag har satts i verket genom den fr. o. m. den 1 april 1922 genomförda centraliseringen av stadens kassaväsen.

Den 2 mars 1922 beslutade nämligen stadsfullmäktige, mtt drätselkammaren fr. o. m. den 1 april s. å. och tills vidare, till dess annorledes av fullmäktige beslutades, skulle betraktas såsom bank för dels styrelserna för Göteborgs museum och stadsbibliotek och dels de styrelser och nämnder, vilkas inkomster och utgifter specifikt redovisades i stadens stat, och dels de av stadsfullmäktige eller av dessa styrelser och nämnder tillsatta beredningar, utskott, kommittéer, och att för reglering av mellanhavandet emellan drätselkammaren samt dessa styrelser, nämnder, beredningar, utskott och kommittéer samt kassarörelsen i övrigt skulle tillämpas de grunder, som angåves i ett yttrande av stadskamreraren, infört i stadsfullmäktiges tryckta handling n:r 46 för år 1922».

Detta stadskamrerarens väl genomförda förslag är här för vidlyftigt att anföras. Huvudsyftet var att förekomma, att styrelserna å sina anslag lyftade större summor på en gång och insatte dem på sina egna giro e. d., varigenom ränteförlust alltid uppstod; och den nya ordningen möjliggör att för varje dag beräkna hela stadsförvaltningens kassaställning.

Stadens ekonomiska förhållanden fr. 0. m. år 1882 Såsom ovan nämnts, infördes fr. 0. m. år 1882 en ny bokföring, som dock i mångt och mycket icke kunde lösslita sig från förutvarande pläg-seder. Det lönar sig icke att ingå på en detaljerad granskning, utan här må blott nämnas, att man såväl å debet (utgifter) som kredit (inkomster) å vinst- och förlustkonto gjorde varjehanda avdrag å snart sagt de flesta poster, men även överförde kassabehållning, brist samt »reserverade medel» på ett sätt, som icke framträdde i räkenskaperna.

Inkomsterna för angivna år anföras i sammandraget å

nämnda konto under 54 poster å tillsammans............. kr. 3,757,292:39

och utgifterna under 69 poster å tillsammans .... » 3,172,750:84

varefter skillnaden överfördes till kapitalkonto .... kr. 584,541:55De största inkomsterna voro:

kommunalutskylder .... kr. 1,289,875:47

stadens fastigheter .... » 592,946:34

tolagsersättning................................. »> 493,630:03

brännvinsmedel .... » 306,321:26

hamnavgift för varor . ... » 208,536:73

» » fartyg......................... » 207,276:67

och stadens vattenledningar .... » 126,229:78

De största utgifterna voro för:

intressekonto.................................... » 508,224:03

fattigvården .... » 449,222:96

folkskolorna .... » 357,862:07

gatu- och vägförvaltningen .... » 242,743:33

polisverket .... » 213,555:54

lagskipningen och administrationen .... » 206,942:61

hamn- och älvarbeten .... » 140,920:04

och Allm. o. Sahlgr. sjukhuset................... » 111,484:04

Den betydande förändring, som inträtt i fråga om utgifter oeh inkomster, framgår tydligt av denna kortfattade resumé. Stadens väsentligaste inkomst utgjorde kommunalutskylder, men även inkomsten av fastigheterna hade stigit till ett förvånande belopp, liksom hamnavgifterna. To-lagsersättningen och brännvinsmedlen voro också väsentliga intrader. Utgifterna till fattigvård och folkskolorna hade stigit till över 1/4 av utgifts-beloppet, intressekontot till bortåt 1/6, Gatu- och vägförvaltningen hade blivit kostbar och polisverket kostade mer än lagskipningen och administrationen. Hamn- och älvarbetena höllo sig inom jämförelsevis smärre belopp.

Balanskontot — som upptager samtliga styrelser — utvisar (i kr.):

tillgångar skulder

drätselkammaren (inkl. stadens fastigheter)...... 12,875,535:26 11,856,578:93

stadens vattenledningar................................ 46,863:41 648:39

kurhusanstalten 6,444:76

Allm. o. Sahlgr. sjukvårdsanstalten................... 272,138:50 482,787:93

Majornas sjukvårdsanstalt 5,467:92

begravningsplatserna .... 1,329:76tillgångar skulder Renströmska bad- och tvättanstalten 42,742:47 — fiskhallen 13.399:65 — inkvarteringsverket 29,024:75 43,500:— hälsovårdsnämnden 2,400:— 2,432:97 barnbördsanstalten 25,297:72 5,889:14 folkskolorna 203,327:36 65,467:21 fattigvården 58,276:28 69,284:10 hamn- och älvarbeten 236,627:09 13,009:75 gatu- och vägförvaltningen 90,686:99 — slöjdföreningen 5,42i:i5 — Slottsskogsparken 1,793:40 1,182:13 gymnastik- och exercisanstalten 892:42 — anstalt för förbindelse mellan hamnen och havet vintertiden 303,500:— Renströmska fonden och dess styrelse 1,374,110:53 1,374,110:53 Summa kr. 15,595,279:42 13,914,891:08 Kapitalkonto (överskott) 1,680,388:34

Mot innehållet i åtskilliga av posterna skulle vår tid säkerligen göra många anmärkningar.

Efter dessa sammandrag kommo tablå över amorteringslånen 1869, 1873 och 1878 samt tablå över ställningen av fem donationsfonder.

Det kan naturligtvis här icke ifrågakomma att lämna redovisning för varje år sedan denna tid, även om härigenom en hel mängd inblickar skulle kunna vinnas i fråga om stadens utveckling och finansiella förhållanden. Stadens tillgångar hava under de gångna 40 åren betydligt ökats dels genom ökade värden å fastigheter och tomter m. m. och dels genom tillkomsten av nya affärsdrivande verk — spårvägar, elektricitetsverk, gasverk, slakthus samt andra. Däremot har t. ex. inkvarteringsverket upphört och begravningsplatserna överförts till den kyrkliga institutionens ekonomiska förvaltning (se nedan), varigenom någon minskning inträtt.

En kortfattad överblick av medeltalssiffrorna har utarbetats i Göteborgs statistiska årsbok, ur vilken må anföras följande medeltal beträffande de under stadsfullmäktige stående förvaltningarna.(i millioner kronor) Tillgångar Skulder Inkomster (samtliga) Utgifter (beslutade av stfm.) 1881—85 14.9 14,8 3,9 3.7 1886—90 21,6 21,2 5b 4,9 1891—95 28,2 26,2 5,9 0,2 1896—1900 30,7 24,4 6,9 7,6 1901—05 46,5 33.9 8,6 9-7 1906—IO 78,8 56,6

12,0 15,6 I9H—15 99.8 70,1 16,6 18,3

Översikten är lätt fattbar. Det ökade värdet av tillgångarne beror på nyss angivna förhållanden, och skuldbeloppets ökning sammanhänger med de i allt vidsträcktare mån tillämpade möjligheterna att genom upplåning bestrida en hel del utgifter — såsom synes hava utgifterna allt sedan första lustret av 1890-talet överskridit utgifterna.

Med år 1916 uppföras de affärsdrivande verkens såväl inkomster som utgifter i sammandraget — förut infördes endast överskottet eller skillnaden mellan deras inkomster och utgifter.

På grund härav te sig siffrorna för 1916 och följande år mera rättvisande. Utan någon granskning meddelas de härnedan efter den statistiska årsboken (i millioner kr.)

Vid slutet av år Tillgångar Skulder Inkomster (samtliga) U tgif ter (beslutade av stfm.) 1916 128,2 85,6 26,0 28,0 I9I7 145,0 98,4 35,1 41,2 1918 165,6 H5,3 56,6 66,6 1919 182,7 119,0 76,2 78,3 1920 203,2 129,8 82,3 94,6 1921 215,2 144,4 85,7 96,3

Ehuru uppgifterna för åren 1918—21 vad angår inkomster och utgifter betecknas som preliminära, måste den våldsamma ökningen av utgifterna från år 1916 t. o. m. 1920 tilldraga sig uppmärksamhet. Den sammanhänger emellertid dels med den nyssnämnda införingen av bruttobelopp för de affärsdrivande verken och dels med ökningen i utgifter för folkskolor, fattigvård, sundhetsvård, räntor, polisverk, men framför allt med ett större budgetbelopp — inom parentes angivas beloppen i millioner kr., förstasiffran 1916, andra 1920 — för hamn (1,3 —10,9), för spårväg (2,5—11,9), för gasverket (0,2—10,4), för folkskola (3—8,4), för fattigvård (1,8—5,1), för sundhetsvård (2—6,7), för renhållning (0,6—3,1), för polisverk (1,1—3,9) och för räntor (3,1—5,8). Den gamla avlöningsstaten för »lagskipningen och administrationen», numera kallad »magistrat och rådhusrätt», har, sedan uppbördsverket (0,3—1,1) frånskilts, stigit, men utgör endast en ringa del av budgeten (0,3—0,8); och betydlig tillväxt visar den post, som i sammandraget kallas »stadsfullmäktiges och nämnders expedition» (0,4—1,1), varunder efter drätselkammarens omorganisation torde ingå drätselkammarens andra, betydande avdelning (uttrycket »nämnder» är påtagligen lånat från annat håll — i Göteborg har man åtskilliga namn, men utom hyres-, nykterhets- och förlikningsnämnderna endast en större nämnd, den i lag föreskrivna och kostbara byggnadsnämnden). Stora utgifter vållas kommunen årligen (över 400,000 kr.) för den statliga allmänna pensionsförsäkringen — vid 1921 års slut utestodo i restantier å de s. k. grundavgifterna icke mindre än 251,982 kr., vilket betecknar att för 83,994 personer icke då erlagts denna ringa avgift av 3 kronor. Kommunen får emellertid, som bekant, utan den ringaste nytta för vederbörande person betala hela det icke gäldade beloppet för ifrågavarande avgift.

Ett beklagligt förhållande beträffande den egentliga kommunalskatten har under de senare åren allt skarpare framträtt därutinnan, att antalet vid uppbördsstämma inbetalande avsevärt nedgått, från 45 % av »utskrivna debetsedlar» år 1917 till 36,9 % år 1921. Det inbetalda beloppet har likväl blott nedgått från 89,1 till 73,4 % under samma år och visar sålunda bättre procentsiffror, men jämförelsen mellan dessa båda procentsiffror angiver påtagligen, att skyldigheten att erlägga kommunalskatt för ett mycket stort antal personer icke känts besvärande. Fr. o. m. år 1922 har uppbörden av kommunalutskylder fördelats på tre i st. f. två upp-bördsterminer, men härigenom har, såvitt man nu kan döma, ingen större inbetalningsvilja framträtt hos de mindre bemedlade. Tvärtom har till-läggsprocenten för icke inbetalda utskylder i 1923 års budget måst ökas till 16 procent, vilket sålunda betecknar en motsvarande merbelastning å dem, som ordentligt erlägga sin kommunalskatt.

Det pr bevillningskrona debiterade beloppet utgjorde, såsom redan nämnts, år 1863 kr. 1,12, år 1864 kr. 1,05 samt år 1865 kr. 2,70. Sedan dess hardet aldrig understigit 3 kr., utan utgjort (årssiffrorna härnedan angiva debiteringen att utgå därpå följande år):

åren 1866 t. o. m. 1877, 1879—80, 1882—3: under 4 kr., åren 1878, 1881, 1884—91 och 1898: över 4 kr., åren 1892, 1894—7 och 1899—1908: över 5 kr., åren 1893 och 1909—10: över 6 kr.

Någon finansplan har aldrig uppställts för Göteborg, men man finner av dessa siffror, att stadsfullmäktige

påtagligen motsträvat våldsamma förhöjningar och förryckningar inom beskattningsbeloppet, som numera debiteras pr 100 kr. beskattningsbar inkomst.

Denna utdebitering utgjorde åren 1911—1916 resp. 6,13, 6,18, 6,08, 5,97, 6,33 och 6,33 och rörde sig även till 1917 med kr. 6,73 inom rätt trånga gränser.

Men så kom 1918 (att utgå 1919) med ens upp i kr. 9,76 — en ökning från föregående år av över 3 kronor och höjdpunkten av hittills utdebi-terade belopp. Anledningen till denna väldiga höjning ligger dels i åtskilliga kristidsförhållanden och kristidsinstitutioner •—- som kostat staden enorma belopp -— och dels i sin mån på den storartade byggnadsverksamhet till förmån för bostadslösa, som direkt satts i gång av kommunen eller med dess bistånd.

För åren 1919—1921 utgör debiteringsbeloppet resp. 7,36, 8,19 och 7,35 (exkl. progressivskatten) och oscillerar således fortfarande något ojämnt. För år 1922 (att utgå 1923) är debiteringen kr. 7,34 (exkl. progressivskatten).

Stadens räkenskaper för år 1922 äro, då detta skrives, ännu icke avslutade och det är icke möjligt att redogöra för detta år, det första, då även Örgryte efter införlivningen med staden ingick i budgeten.

Göteborgs Stads Utgifts- och Inkomststat för år 1923 är en liten nätt volym på 326 sidor in 4:0. Huvudstaten omfattar 39 olika styrelser, var och en med sin specialstat. Som man finner, är formationen av nya styrelser i vår stad fortfarande av betydenhet, varigenom den förmånen vinnes, att ett mycket stort antal personer intresseras för kommunala institutioner och åtgöranden. Men överskådligheten vinner icke på en alltför stor splittring; och åtskilliga andra nödvändiga åtgärder, t. ex.speciell bok- och kassaföring, skulle helt säkert kunna samlas på ett färre antal händer. Nog kunde t. ex. Keillers park sammanföras med Slottsskogen, nykterhetsnämnden med alkoholistanstalten, hyresnämnden med bostadsförmedlingen o. s. v., men hittills har endast ett försök i riktning mot centralisering lyckats, då gas- och elektricitetsverken sammanfördes. En egendomlig organisation antogs, efter långa och förbittrade strider, i fråga om hälsovårdsnämnden, som uppdelades å två avdelningar, med 9 st. sjukhus hörande till 2:a avdelningen. Reglementet är fastställt av Kungl. Maj:t den 3 juli 1916. Det nya i organisationen var framför allt bestämmelsen, att vid vart och ett under 2:a avdelningen sorterande sjukhus skulle finnas ett »förvaltningsråd», bestående av en av nämndens 2:a avdelning bland dess ledamöter vald delegerad, avdelningens ekonomidirektör och sjukhusets överläkare — förut hade varje sjukhus haft sin särskilda styrelse (direktion).

Huvudstaten upptager först inkomster och sedermera utgifterna, som numera fördelas i ordinarie och för året. Sedan överskott eller brist härefter anförts, avslutas kolumnerna med rubriken anslag: av lånemedel och av övriga medel. I specialstaterna förekommer en hel mängd underavdelningar med särskilda namn på institutioner o. s. v. Under var och en av dessa avdelningar äro införda särskilda littera: c) avlöningar, arvoden, d) pensioner och understöd, f) hyror och arrenden o. s. v. Den tekniska uppställningen är ganska väl genomförd, men det är icke så lätt att genast behärska en stat, som i registret upptager 44 olika rubriker.

Huvudstaten upptager i utgifter: ordinarie 62,559,007:51 för året 15,314,877:75 77.873.885:26 vartill komma anslag till museet och stadsbiblioteket 401,735:85 Om från denna utgift, tillhopa drages inkomstsumman 78,275,621:11 50,698,294:11 utgör skillnaden Drages härifrån lånemedel 27,577,327:— 4,483,639:50 återstå som tillika med 16 % för avskrivningar och avkortningar 23,093,687:50 3,694,990:— utgör årets uttaxering 26,788,677:50GÖTEBORG

Så enkel är hela uträkningen. Men bakom denna ligger ett intensivt kanske flere månaders arbete från de enskilda styrelserna, drätselkammaren, som får sammanställa det hela, och budgetsberedningen, vars åligganden äro fastställda i stadsfullmäktiges arbetsordning. Magistraten har ju också att yttra sig.

Sammanställer man utgifterna, med en hel del sammanslagningar, visa sig dessa utgöra (1923):

avlöningar, arvoden .... kr. 19,601,785:89

kapitalavbetalningar, räntor, lånekostnader » 15,984,907^

driftskostnader.............................. » 11,456,042:50

nybyggnader, ombyggnader, muddring m. m. » 7,661,415:—

hyror, arrenden, underhåll och inköp samt

assurans av fastigheter och annat....... » 5,596,867:63

belysning, bränsle, städning, tvätt, renhållning m. m.................................... » 2,646,053:18

stadens bidrag till »främmande inrättningar »

(sociala m. fl.) .... » 2,365,997^

inköp och underhåll av inventarier, beklädnad m. m..................................... » 2,436,829:—

bidrag till »försörjning och uppfostran» .. » 1,720,300:—

»kosthåll» .... » 1,317,320:90

pensioner och understöd .... » 1,177,124:18

läkarevård, bandage, medicin, begravningskostnader .... » 781,200:—

skriv- och tryckningskostnader, böcker m. m. » 54T,049:ri

kostnader för utredningar m. m........... » r27,803:25

oförutsedda utgifter..................... » 2,549,500:—

diverse utgifter (festivitetskostnader m. m.) » 1,600,701:70

museum och stadsbiblioteket .... » 401,735:85

»forselkostnader» .... » 295,695:-—

16 % för avskrivningar och avkortningar

(samt brist) .... » 3,708,343:60 81,970,611:11

Detta sammandrag må betyda, vad man vill. Säkert är, att under åtskilliga rubriker sammanföras mycket heterogena ting, t. ex. under »bidrag till främmande inrättningar» anslag till flickskolorna, till sociala ändamål, till landstinget och väghållningsdistriktet (med anledning av Örgryte sockens införlivning) m. m. En direkt jämförelse vare sig med förhållanden under en förfluten tid eller med motsvarande sammanställningar från andra

33f>kommuner skulle — det kan varje kännare bestyrka — leda till åtskilliga vanföreställningar. Även en jämförelse med olika styrelsers förvaltning inom skilda städer blir vanligen missvisande. Det är t. ex. alls icke säkert, att en drätselkammare i en stad har samma eller lika vidsträckta funktioner som drätselkammaren i en annan stad (i Stockholm har man ju icke ens en drätselkammare, utan en drätselnämnd). Och när en kommunalförvaltning blivit så splittrad som Göteborgs, äro möjligheter för jämförelser betydligt försvårade. Härtill kommer att under de senare åren nya institutioner uppvuxit och påfordran ökats i fråga om bidrag till en hel del sociala anstalter av mer eller mindre betydande art.

Här må en kortfattad översikt lämnas av utgiftsposter (1923) för särskilda styrelser:

drätselkammaren kr. 26,383,720:60 spårvägsstyrelsen » 8,856,675:42 gas- 0. elektricitetsverksstyrelsen » 8,403,672:66 folkskolestyrelsen » 8,i28,oor:— hamnstyrelsen » 6,517,867:58 hälsovårdsnämnden och sjukhusen » 5,150,567:32 fattigvårdsstyrelsen » 4,770,221:43 gatu- och vägförvaltningen » 3,436,110:— renhållningsstyrelsen » 2,591,047:42 vattenledningsverksstyrelsen » 1,195,055:73 slakthusstyrelsen >) 452,000:— styrelser för parker: Slottsskogen 307,489:— Keillers park 37,i4°:— Botaniska trädgården 83,659:84 » 428,288:84 styrelser för museer: Göteborgs museum 260,232:94 Röhsska konstslöjdmuseet.. 100,137:— » 360,369:94 barnavårdsrådet 172,740:— styr. f. skyddshemmet för flickor 81,830:— » 254,570:— » » hantverksbyggnaden 11,570:— » » slöjdföreningen 242,546:— » 254,116:— » » bibliotek: stads- 141,502:91

folk- 56,026:32 läsrum 55,554:52 » 253,08375styr. f. skolor: småbarns- lärlings- och yrkes- småskoleseminarium .... 95.185:— • • • • 45.730:— kr. 168,531:— torg- 0. saluhallsstyreisen » 164,863:— arbetsförmedlingen hyres- 0. bostadsförmedling .... 128,445:26 .... 26,500:— » 154,945:26 styr. f. natthärbärge » » sjömanshem .... 98,660:—• .... 12,440:— » III,IOO: nykterhetsnämnden styrelsen för alkoholistanstalten 54,600:— » 102,400:— styr. f. gymnastik- 0. exercishuset sällskapet för friluftslekar 68,750:— » 78,150:— kommittéen för kommunalstatistiken .... » 46,750:— förlikningsnämnden » xr,912:16 1,600:— handels- och sjöfartsnämnden »

Såsom man kan vänta, har drätselkammaren, under sin vida kappa de största anslagen, vilka i specialförslaget äro uppdelade på 43 underrubriker. Främst kommer ränta och kapitalavbetalningar å stadens lån kr. 9,588,176:44 —• således ungefär lika mycket som hela utgiftsstaten för 20 år sedan.

Närmast kommer stadens dyrbaraste verk, polisverket, kr. 2,592,946:39 —• för 5 år sedan utgjorde dess utgiftsstat icke 1/3 av denna summa. Kronouppbörås- och exekutionsverken hava högst väsentligt ökats -—• till 718,194 kr., på grund av den för varje år tilltagande försumligheten vid skattebetalningen. Brandkåren går till det mycket avsevärda beloppet av 659,763 kr. Magistrat ocli rådhusrätt (rätten har numera 5 avdleningar) upptagas till 498,130:78, byggnadsnämnden, som tenderar att bliva en av stadens dyrbara institutioner, förfogar över 351,300 kr., fastighetsförvaltningen, i den mån denna representeras av drätselkammarens andra avdelning, kostar 292,391 kr., under det att drätselkammarens första avdelning, som ombestyr stadens centrala ekonomiska förvaltning, får nöja sig med kr. 255,295:—. Såsom förut påpekats, drager den allmänna pensionsförsäkringen rent av otänkbara belopp från stadskassan — för år 1923 beräknade till 408,776 kr. Utgifterna till flickskolor (152,500 kr.) och sociala ända-mål kr. 743,092 hava förut antytts och äro säkerligen i ytterligare tillväxt; här må blott antecknas, att Dorensbergs- och Stora teatrarne vardera fått ett anslag av 50,000 kr.

Vi kunna här ej genomgå anslagsposterna och vilja blott framhålla, att såväl 1923 som några föregående års budget naturligtvis rönt stort inflytande av årets minnesutställning, vilken ökat utgifterna med högst betydande belopp. En annan omständighet får också tagas i betraktande. Vi ha i vårt land icke några finansrättsliga bestämmelser i fråga om den kommunala budgeten, som icke ens tarvar fastställelse, och dess uppgift att vara hushållsplan för de olika »styrelserna» är på det hela taget icke i någon mån bindande. Visserligen kan den för »styrelserna» anses så till vida vara lag, att den bör följas såväl beträffande maximalbelopp som till de ändamål, som angivas vid dessas beviljande. Men stadsfullmäktige kunna när som helst under budgetsårets lopp besluta nya tillägg, nya anslagsposter, om vilkas förhållande till den uppställda budgeten sällan någon överläggning torde förekomma.

Vid beräkningen av inkomsterna — liksom vid utgifterna — inför man numera »motsvarande belopp i staten för närmast föregående år; teoretiskt sett borde beräkningen ske på annat sätt, då ju det föregående årets budget av någon tillfällighet kan uppvisa för höga eller för låga siffror. På sina ställen är man icke synnerligen varmt intresserad för en tillfredsställande inkomstberäkning, ty vad som återstår utdebiteras som en kommunal uttaxering, och denna betalas i stort sett icke av många tiotusental skatteskyldige.

Då vid upprättandet av en ny budget en styrelses överskott är abnormt stort, måste man vid en kritisk granskning finna att förutvarande budgetsbelopp beräknats högre än skäligt — en möjlighet är, att stora planerade företag icke kunnat sättas i gång. Även i detta fall är vår »kommunallag» bristfällig, ty man står utan »lösning», i finans-rättsligt hänseende inför frågorna, om »styrelserna» äga rätt att disponera ett icke använt anslag eller en del av ett sådant under nästkommande år; och ännu förekomma stridigheter, om en styrelse skall redovisa varje anslag för sig eller quo optimo kan använda och överföra belopp till andra rubriker, under förutsättning blott, att hela »klumpsumman» icke overskrides.Inkomststaten för år 1923 är ganska enkel. Den upptager:

A. a) överskott .... kr. 6,154,944:18

B. b) skatter .... » 4,034,000:—

c) inkomster på grund av särskilda rättigheter .... » 2,139,111:65

d) bidrag till och ersättning för vissa kostnader .... » 4,456,844:43

e) avgifter å handel och sjöfart .... » 3,839,200:—

f) försäljning av fastigheter........................... » 623,966:67

g) grundlegor, tomtören, hyror och arrenden .... » 3,393,724:52

h) inkomst på rörelse .... » 21,674,752:—

i) räntor och kapitalavbetalningar......................... » 3,682,060:29

j) inkomster av flere slag................................ » 699,690:37

Summa kr. 50,698,294:11

Dånemedel, d. v. s. lån som upptagas under året, beräknas till 4,483,639:50

varefter uttaxeringen blir.................................. 26,788,677:50

i vilken då även ingår 16 % för avskrivningar och avkortningar.

En del av dessa poster förefalla rätt egendomliga, såsom t. ex. rubriken b) skatter, vilken för övrigt endast förekommer å drätselkammarens stat. Den innefattar emellertid några nytillkomna kommunalskatter, i främsta rummet progressiv skatten (som 1923 sänkts till 2,3 mill. kr. från 4 mill. kr. år 1922) samt nöjesskatten (som 1923 beräknats giva 750,000 kr. emot 600,000 år 1922). Under denna rubrik upptagas ock »resterande kommunalutskylder för år 1921 och föregående år», varav beräknas inflyta % mill. Rubriken c) omfattar bl. a. tolagser sättningen, som fortfarande redovisas netto, 1,03 mill. kr., brännvinsmedel kr. 453,125, den för vår stad egendomliga gårdaköp sav giften (kr. 300,000); under f) ingå köpeskillingar för fastigheter kr. 624,000, de gamla inkomsterna av Sävedals härad ha nedgått till 6,290 kr., den förr betydande avgiften tomtören (ersättning för upplåten donationsjord) utgör numera endast 850 kr., i hyror och arrenden beräknar drätselkammaren 2,8 mill. kr.

Avgifter i handel och sjöfart (hamnavgifter för fartyg och varor, lyftkrans- och varuskjulsavgifter samt pråmhamns- och kajplatshyror m. m.) beräknas till 3,822,200 kr., vilket med hänsyn till trafikens storlek icke ger skäl för påståendet att Göteborg »är en dyr hamn».

Rubriken h) inkomst på rörelse, omfattar de många affärsdrivande kommunala verken, gas- och elektricitetsverket 9,4 mill. kr., spårvägarne 8 mill.kr., renhållningsstyrelsen 1,8 mill., vattenledningsverket 949,000 kr., hamn-styrelsen 830,000 kr., slakthusstyrelsen 479,520 kr. samt några smärre.

En jämförelse beträffande budgeterade inkomster 1923 och längre tid tillbaka är svår att genomföra på grund särskilt av den olika beräkningen av »inkomsten på rörelse» vilken, som förut nämnts, numera redovisas brutto, men förut uppförts netto.

Här må blott anföras, att enligt budgeten

utgjorde: år 1864 (sid. 312) år 1923

utgifterna................................... 1,592,200:72 81,970,611:11

inkomsterna.................................. 1,258,946:06 50,698,294:11

I Göteborgs statistiska årsbok uppgives beträffande stadens finanser, att:

tiUgängarne utgjorde: år 1880: 14,4 mill. kr., år 1900: 38,2 mill. kr. och år 1921: 215,8 mill. kr.

oeh skulderna år 1880: 12,6 mill. kr., år 1900: 28,1 mill. kr. och år 1921: 146,1 mill. kr.

Skuldsumman har sålunda tolvdubblats, men tillgångarna över femton-dubblats.

På varje invånare i staden kom

»summa tillgångar» år 1880 av 188 kr., år 1900: 293 kr. och år 1921: 1052 kr.

samt summa skulder: år 1880 av 165 kr., år 1900: 215 kr. och år 1921: 712 kr.

Enligt denna beräkning kom sålunda i behållning pr invånare: år 1880 kr. 23, år 1900 kr. 78 och år 1921 kr. 340, vilket möjligen skulle kunna tydas så, som om göteborgarna blivit omkring 15 gånger rikare under de gångna 40 åren, åtminstone vad angår varje invånares andel i skillnaden mellan stadens tillgångar och skulder. Dessvärre blir man emellertid, varken i Göteborg eller annorstädes, rikare på så sätt.

Kyrkofullmäktige

I Göteborg finnes en institution med fullkomligt samma befogenhet i avseende på den gemensamma kyrkliga ekonomien som stadsfullmäktige inom den borgerliga kommunen. Den heter kyrkofullmäktige, och en styrelse, som har samma ställning som drätselkammaren, är kyrkonämnden.Anledningen till inrättandet av denna institution var närmast ett förslag om Göteborgs stads indelning i territoriella församlingar, vilken genomfördes genom ett kungl. brev den 5 maj 1882. Samma dag utkom en kungl. förordning angående kyrkofullmäktige och. kyrkonämnd, i vilken genom lagen den 29 november 1906 måste vidtagas en del ändringar. (Se vidare sid. 18 samt nedan under »Kyrkliga och religiösa förhållanden».)

Forsamlingarnes beslutanderätt i gemensamma ärenden utövas av kyrkofullmäktige, vilka till ett antal av 5 från varje församling utses för fyra år. Fullmäktige välja till ledamöter av en kyrkonämnd från varje församling en av ledamöterna i församlingens kyrkoråd samt ens upp-leant. (Se vidare nedan under »Kyrkliga och religiösa förhållanden.»)

Gången av de ekonomiska ärendenas behandling är i korthet följande. Varje kyrkoråd (för Kristine territoriella och tyska församlingar innehaves i detta fall förslagsrätten av en gemensam nämnd) samt begravningsplatsernas styrelse utarbetar var för sig förslag till stat för det påföljande året; senast den 1 juni överlämnas detta till kyrkonämnden, vilken har att senast den 1 juli avgiva förslag, varefter budgeten av kyrkofullmäktige fastställes före den 15 september. Tillvägagångssättet förestavas därav, att de s. k. kyrkoutskylderna uppbäras i sammanhang med kronoutskyl-derna i december varje år. Inkomster inom de särskilda församlingarne och begravningsplatserna uppbäras av dem själva och redovisas till kyrkonämnden.

I staden finnas f. n. nio territoriella församlingar, var och en med sin församlingskyrka. Men dessutom äro två församlingar, Lundby och Ör-gryte, ännu icke i kyrkligt hänseende införlivade med staden. Dessas kyrkor (1 gammal och 1 nybyggd i vardera församlingen) inberäknas icke i stadens, och deras budget inräknas heller icke i de statistiska översikterna. Enligt de senaste av dessa finnas i staden 15 kyrkor med 15,770 sittplatser.

Till en början voro de av kyrkofullmäktige beslutade utgifterna blygsamma nog, t. o. m. år 1885 i genomsnitt endast omkring 160,000 kr. Sedermera har i regeln ökning inträtt och 1901—05 hade de stigit till omkring 330,000 kr. Under de följande åren har det gått raskare framåt:1906—10 .... kr. 609,887 i medeltal

1911—!5 .... » 657,707 » »

1916 .... » 655,580 » »

1917 .... » 771,887 » »

1918 .... » 965,277 » »

1919 .... » 941,036 » »

1920 .... » 1,162,838 » »

1921 .... » 1,266,857 » »

Kyrkoskatten var år 1911 uppe i 47 öre pr 100 kr. beskattningsbar inkomst, men har sedermera nedgått och var för år 1921 nere i 28 öre.

Den mest betydande utgiftsposten är avlöningen till 'prästerskapet, vilken ökats från 186,386 kr. år 1916 till 386,629 kr. år 1921. Starkare stegring visar emellertid avlöningen till övrig personal (klockare o. s. v. samt

kyrko-betjäning), som samtidigt ökats från kr. 101,748 till kr. 311,344.

Kyrkoinstitutionens huvudräkning visar för år 1921 följande siffror:

Debet. Tillgångar vid årets början................ kr. 497,375:71

Inkomster under året........................ » 1,402,061:41

Skulder vid årets slut...................... » r,700,484:45 3,599,921:57

Kredit. Skulder vid årets början................... » 1,774,459:27

Utgifter under året .... » 1,266,857:22

Tillgångar vid årets slut.................. » 558,605:08 3,599,921:57

Såsom synes är kyrkoinstitutionens ekonomiska ställning icke lysande, eftersom skulderna äro tre gånger större än tillgångarne. Detta vid första påseendet märkvärdiga förhållande beror emellertid därpå, att inga kyrkliga byggnader och icke ens ecklesiastika boställen få inberäknas i tillgångarne, som härigenom gå miste om värden på icke mindre än 4,167,180 kr. år 1921. När man sålunda, som ofta skett, i en summa sammanför den civila kommunens tillgångar och skulder med den kyrkliga, blir resultatet i någon mån missvisande. Hit hör ock frågan om Lundby och örgryte kyrkliga ekonomiska förhållanden, som f. n. alls icke ingå i stadens finansuppgifter.

Göteborgs stads hälso- och sjukvård Av KARL JOH. GEZELIUS

Hälsovård

STADENS hälsovårdsfrågor handhades sedan gammalt av magistraten, som för detta ändamål utfärdade förordningar och cirkulär, i regel innefattande förbud i ett eller annat avseende. Magistratens publikationer samt de hos borgmästare och råd förda protokollen utgöra därför de källor, ur vilka vi ha att hämta vår kunskap om gångna tiders sanitära förhållanden.

Såsom belysande tidsbilder kan ur dessa källor här anföras ett par suppliker inlämnade till magistraten på 1690-talet. I den ena av dessa (anförd hos Fröding, Göteborgs historia under envåldstiden) besvärar sig en fastighetsägare över det förfång, en granne »mot all rimlighet» tillfogade honom, därigenom att dennes tomt, som ej var inhägnad, av grannarne och borgerskapet »så uppfyllts» att, »med förlof sagt dyngan stod högt på klagandens hus och väggar samt tog så öfverhanden, att han ej mer mäktade låta afkasta och bortföra densamma».

I en annan supplik, av år 1696, klaga grannarne omkring biskopstomten (där nu börsbyggnaden ligger) över att på tomten, som var öde, högvakten och arbetssoldaterna »gjorde sina tarvor», så att de klagande ej ens inne i sina hus kunde vara fria från stanken. Kommendanten, som svarade för högvakten, erkände ock »att det var snöpligt, att soldaterna på en öppen plats, till deras egen blygsel och andras olägenhet, måste göra deras naturliga nödtorfter».

Å närbelägen plats av Gustav Adolfs torg efter »östra hamnen» hade några marketentarbodar fått uppföras, som voro till ej ringa skada och förargelse. Grannarne på östra sidan av hamnen, d. v. s. där f. d. Wilsonska huset nu ligger, klagade ej blott över den olidliga stank, dessa bodar med sina»lefvande » matvaror förorsakade, utan även över att östra hamnen blev uppfylld av all den orenlighet, dessa marketentare kastade ut, varjämte »all prospekt af torget fortoges de klagande».

Renhållningen av själva gatorna var vid denna tid synbarligen också högst otillfredsställande. Detta föranledde vederbörande att sluta avtal med bönder om avskrädenas bortförande, då husägarne läto på gatan kasta ut all orenlighet från gårdarne. Samtidigt lät man, på förslag av borgmästaren, år 1697 uppsätta pålar med halsjärn och tillkännagivande, att dessa voro ämnade för dem, som läte komma sig till last att kasta orenlighet på gatorna i stället för att samla den i portarne och därifrån själva bortköra den.

Magistratens handhavande av hälsovården var dock även av aktiv natur, som synes av de åtgärder, som företogos med anledning av pestens hotande annalkande vid den stora epidemien i Sverige 1710. Magistraten sammanträdde då för att överlägga om åtgärder mot den fruktade farsoten, och en av rådmännen väckte därvid förslag om ordningsregler av innehåll bl. a.: »Att man borde uppehålla godt mod och lämplig diet, hålla blodet rent, samt vidmakthålla renlighet för kreaturen, gatorna borde rensas, svin förvisas från staden, stallar och bås beströs med trollpulver, preservationer tillhandahållas allmänheten, ankommande resande hållas i karantän, allmänna ställen, där folk sammanträffade, rökas med enris och svafvel, utom staden publikt sjukhus inrättas och lämplig begrafningsplats anvisas m. m., landshöf-dingen borde tillhålla bönderna på landet att bränna svedj or, apoteken borde visiteras.» Denna överläggning delgavs guvernören. Dyckligtvis nådde den hemska farsoten icke Göteborg. — År 1770 förordnade magistraten på förständigande av Kgl. Maj:t med anledning av väntad pest, att, om från av denna sjukdom smittad ort kommande fartyg icke vore försett med vederbörliga certifikat och sundhetspass, det genast skulle avvisas och förbjudas ingå till någon Sveriges eller därunder lydande provinsers hamn »vid skepps och gods förbrännande samt lifsstraff för skeppare och besättning », ett straff, som även drabbade skeppsägaren.

Stadens borgare idkade sedan gammalt lantmannanäring. Var och en hade sin ko eller åtminstone några får eller svin, som på aftnarna drevos hem från vallarna eller landerierna, där de om dagarna betade. Svinen voro alltid till besvär, och magistraten fick upprepade gånger utfärda påbud om straff för dem som höllo sina svin ute på gatorna (så t. ex. 1760). År 1800ordnade magistraten frågan om renhållning av stadens och andra allmänna platser samt av de utanför stadens hus belägna gatorna.

Den första sundhetsnämnden upprättades ej förr än år 1831, dä till åtlydno av kgl. kung. av samma år om »hvad i hänseende till kolerafarsoten iakttagas bör» en sådan nämnd utsågs. Koleran hade år 1830 gjort sitt första härnadståg över Europa och nalkades nu de nordiska länderna. Den hann till Norge år 1832 och till Sverige år 1834, där Göteborg först drabbades av farsoten. Sundhetsnämnden, som sammanträtt ett par gånger samma år den konstituerats, återupptog nu sin verksamhet och hade det ansvarsfulla arbetet med såväl de sjukas vård och de dödas begravning som ock med sundhetsanord-ningarna i staden. Nämnden var i verksamhet till år 1836, då den åter upplöstes. Dess uppdrag hade varit tillfälligt, men behovet av en stående sådan nämnd hade redan hunnit tränga igenom. Såsom exempel härpå kan anföras, att år 1834 av ansedde borgare i staden en anhållan gjorts till den funktione-rande nämnden, att den ej måtte upplösa sig förr än den sökt vinna rättelse av en del sanitära olägenheter, som i skrivelsen anfördes, och som gåvo en nog så belysande bild av den låga ståndpunkt, på vilken stadens hygien fortfarande stod (jfr. prot. hos borgmästare och råd d. 30/5 1835). Sundhetsnämnden, som vitsordade, att den gjorda framställningen var verklighetstrogen, bifogade en promemoria »såsom stödpunkt för verkställighet» och ingick därmed till magistraten med yrkande om skyndsamt ordnande, för att sjukdom och död samt handelns utflyttning skulle kunna hindras. Borgerskapets äldste, till vilka magistraten vidare befordrade ärendet, meddelade, att med hänsyn till de stora kostnaderna endast de allra nödvändigaste åtgärderna kunde vidtagas, vilka gingo ut på att skaffa rörelse på vattnet i kanalerna. Om denna sak hade i den ursprungliga skrivelsen påpekats, att västra hamnkanalen, »som med rätta kallades lortdammen», om somrarne, då vattenståndet i älven var lågt, »blottade en med latrintrummors uttömning blandad gyttja».

Sundhetsnämnden upplöstes emellertid, och en ny sådan utsågs ej förrän år 1847, då koleran på nytt börjat utbreda sig över Europa; och utövade denna nämnd sin verksamhet huvudsakligen under koleraåret 1850 och under en kort därpå utbrytande koppepidemi. År 1853 konstituerades åter en ny nämnd, som var i verksamhet till 1858 under de olika koleraepidemierna på 1850-talet. Sedan redan ett par tiotal år tidigare sockennämnders inrättandepå landsbygden föreskrivits, utkom december 1857 en kungl. förordning, om att även i städerna permanenta sundhetsnämnder skulle inrättas för handha-vande av den allmänna hälsovården, och skulle ledamöterna till dessa nämnder väljas på sockenstämmor och till det antal, som med hänsyn till stadens folkmängd och andra förhållanden av sockenstämman prövades nödigt. Såsom rådgivande till dessa nämnder skulle polismästaren (där sådan funnes), en av magistratens ledamöter och stadsläkaren eller, där sådan ej fanns, annan läkare tjänstgöra. Till socken- och sundhetsnämndernas tjänst utgav Kgl. Sundhetskollegiet en handbok

innehållande förhållningsregler för hindrande eller hämmande av farsoter, bland vilka ingick torrläggning av marken, ordentlig renhållning, kontrollering av luftväxling i bostäderna och besiktning av födoämnen m. m. Enligt denna förordning utsågs en sundhetsnämnd i Göteborg år 1858.

För fullgörande av sitt åliggande att vaka över de förhållanden, som an-ginge allmänna hälsovården, skulle nämden uppdela staden i distrikt och för vart och ett av dessa utse en eller flera av sina ledamöter, som det skulle åligga att utöva denna tillsyn.

Med ledning av Sundhetskollegii råd och anvisningar skulle nämnden ha uppmärksamheten fästad på ortens sundhetstillstånd och de förhållanden, som kunde anses inverka menligt därpå, att vidtaga eller föreslå de åtgärder, som kunde anses nyttiga eller nödiga till förekommande eller undanröjande av en allmännare sjuklighet, att hålla i beredskap möjligheter för sjukplatsers utökande vid utbrytande farsoter, för vilket ändamål den skulle gå i författning om inrättande av särskilda sjukhus eller sjukrum, där sådant befunnes lämpligt eller nödigt. Karantäner och spärrningar inrikes orter emellan förbjödos, men skulle dock fartyg, kommande från annan inrikes ort, där smittsam sjukdom utbrutit, undersökas vid ankomsten till frisk ort och hållas avskilt högst 2 dygn efter det sjuk person blivit landsatt eller fartyget anlänt, dock utan hinder för fartyget att under denna tid lossa eller lasta, om därvid ingen förbindelse ägde rum med ortens innevånare.

Den sundhetsnämnd, som utsågs, bestod utom av ordförande av 12 ledamöter, av vilka 8 blevo uppsyningsmän inom vart sitt distrikt.

Olika förslag väcktes snart om omorganisation av denna sundhetsnämd, gående ut på en utvidgning av dess verksamhet, då den gällande förordningennärmast syftade på åtgärder för de smittsamma sjukdomarnes hejdande eller hämmande.

I september 1874 utfärdades också av Kgl. Maj:t en ny förordning, en hälso-vårdsstadga, innehållande en reglering av nämndens (nu kallad hälsovårdsnämnd) verksamhet på olika områden av hygienen, samt i mars 1875 en förordning angående åtgärder mot smittsamma sjukdomars införande och utbredning samt hälsovårdsnämndens befattning härmed.

Hälsovårdsnämnden var därmed en fast institution med ett vittomfattande uppdrag och stor befogenhet, som än ytterligare utvidgades genom den nya hälsovårdsstadga, som utfärdades i juni 1919.

Städernas hälsovårdsnämnder, som enligt stadgan av 1874 ej handhade någon del av sjukvården förutom epidemivården, fingo enligt den nya stadgan rätt att förvalta hela den allmänna sjukvård, som av stad anordnades, om stadsfullmäktige så funne lämpligt. Detta uppdrag hade för Göteborgs vidkommande redan från ingången av 1917 fullgjorts av nämnden i enlighet med en lokal stadga fastställd av Kgl. Maj:t juli 1916, däri bestämdes, att den centrala förvaltningen av stadens sjukvård skulle övertagas av stadens hälsovårdsnämnd samt utövas av en särskild avdelning av nämnden såsom styrelse för stadens sjukvårdsanstalter, i sammanhang varmed de fungerande styrelserna för stadens olika sjukhus upphörde, vidare att för tillsyn och kontroll över den ekonomiska förvaltningen av sjukvårdsanstalterna hos hälsovårdsnämndens sjukvårdsavdelning (2:dra avd.) skulle anställas en ekonomidirektör.

Hälsovårdsnämnden arbetar således på två avdelningar, av vilka den första handlägger hälsovårdsärenden och den andra utgör det centrala förvaltningsorganet för sjukhusen. Frågor, som kunna angå båda avdelningarne eller där osäkerhet råder om, till vilken avdelning ärendet rätteligen hör, kunna handlägggas genom sammankallande av båda avdelningarne till s. k. samfälld nämnd, däri första avdelningens ordförande är självskriven ordförande. Kontakten mellan de två avdelningarne upprätthålles för övrigt genom självskrivenhet för 2 ledamöter av första avdelningen, nämligen dess ordförande och förste stadsläkaren, att vara ledamöter i andra avdelningen, som har samma ordförande som första avdelningen, för den händelse denne ej avsäger sig uppdraget, i vilket fall andra avdelningen väljer sin egen ordförande. För de olika sjukhusen inrättades ett förvaltningsråd, beståendeav en ledamot från Hälsovårdsnämndens andra avdelning såsom ordförande, ekonomidirektören och sjukhusets överläkare, vilket förvaltningsråd upprättar förslag till budget för sitt sjukhus samt handlägger en del smärre

ärenden.

Mellan förvaltningsrådens sammanträden åligger det överläkaren eller, om mer än en sådan finnes, den av dessa, som Hälsovårdsnämnden utser, att vara inför förvaltningsrådet ansvarig styresman för sjukhuset i ärenden, som icke tillkomma ekonomidirektören, med särskilt åliggande för honom att ansvara för ordningens upprätthållande på sjukhuset.

Hälsovårdsnämnden disponerar sedan omkring 30 år tillbaka lokaler i gamla stadshuset vid Gustav Adolfs torg, samt därjämte, under väntan på föreslagen tillbyggnad, även lokaler i gamla Trägårdhska huset för den avdelning, som under stadsveterinärens ledning handhar matvarukontrollen.

Nämndens i:sta avdelning, vars arbeten stå under chefskap av i:ste stadsläkaren, i förste provinsialläkares ställning, har såsom närmaste förman för hälsopolisen en sundhetsinspektör (läkare), som förestår bostadsinspektionen och tuberkulosbyrån (dispensären). Hälsopolisen utgöres av kommissarie, 1 förste tillsyningsman (föreståndare för hamnhygieniska ärenden, med desinfektions- och avlusningsanstalt), 4 distriktsföreståndare, 4 desinfektörer, 1 föreståndare för den s. k. kommunala tillsynen och rörkontrollen, 1 föreståndare för kreaturskarantänen, 6 anställda vid matvarukontrollen, summa 18 ordinarie, dessutom inkallas extra arbetskraft vid särskilda tillfällen.

Såsom av det föregående framgår var det de smittsamma sjukdomarnes bekämpande, som gav anledning till de första sanitära åtgärder, som vidtogos.

De sjukdomar, som därvid voro av den betydelse, att de framför andra anså-gos motivera särskilt ingripande, voro de veneriska sjukdomarne, som redan vid början av 1700-talet föranledde uppförandet av särskilda vårdanstalter, varom närmare under Holtermanska sjukhusets historia längre fram. över frekvensen av de olika könssjukdomarna finnas inga uppgifter. Först sedan från juli 1912 läkarne ålagts att göra anmälan om dessa sjukdomar, och sedan genom lag av juni 1918 denna anmälan satts i fullt system, har man fått en säker kännedom om dessa sjukdomars spridning. I Göteborg anmäldes för sist förflutna år (1922) av syfilis congenita (medfödd syfilis) 13 fall, av syfilis acquisita (förvärvad syfilis) 171 fall, av gonorrhoe (dröppel) 1,106 fall och av ulcus molle (mjuk chanker) 155 fall.Kolera

Den sjukdom, som närmast föranledde inrättandet av särskild sundhets-nämnd, var emellertid som i det föregående nämnts koleran, då den i början av 1830-talet nalkades Göteborg. Sjukdomen uppträdde här första gången år 1834. Av stadens då omkring 17,000 innevånare dogo minst 1,830, sålunda mer än en tiondel av stadens innevånare. Omsatt till våra dagar, skulle detta betyda en dödsiffra av omkring 24,500 människor, över antalet insjuknade finnas inga uppgifter. Under 1850-talet hade sjukdomen epidemisk spridning under 6 olika år, den svåraste åren 1850 och 1853, då 1,316 resp. 1,022 personer insjuknade, av vilka 580 och 626 avledo. Nästa stora epidemi var den år 1866, då 1,273 sjukdomsfall antecknats med 435 dödsfall i staden (och 283 i Majorna, som då ännu ej var införlivat med Göteborg).

Smittkoppor

Smittkopporna ha vid många tillfällen härjat svårt i Göteborg. År 1759 skall i Göteborgs stift ha dött 1,185 personer i smittkoppor (då hela dödssiff-ran uppgick till 5,739). På 1760-talet dogo i staden 227 personer i smittkoppor, och framgår av följande sammanställning den absoluta dödligheten i sjukdomen under de olika tiotalen av år, därvid dock är att märka, att till år 1774 i statistiken smittkopporna upptogos tillsammans med mässling.

På 1760- talet 227 dödsfall » 1770 » 384 » omkring 9,700 innevånare vid 1771 års slut » 1780 » 336 » » 11,700 » » 1781 » » » 1790 » 257 » » 12,000 » » 1795 » » » 1800 » 149 » » # 12,000 » » 1805 » » » 1810 » 39 » » 14,500 » » 1815 » » » 1820 » 37 » » 1830 » 70 » » 1840 » — » » 1850 » 250 » » 26,000 » » 1850 » » » 1860 » 266 » » 1870 » 181 » » 1880 » 15 » » 1890 » 28 » » 1900 » — » » 1910 » — »

Sedan epidemierna år 1892—94, då sammanlagt 316 sjukdomsfall med 28 dödsfall förekommo, har i staden ej funnits mer än ett fall år 1897, då en sjöman, som några dagar förut hemkommit från Dondon, insjuknade på sjö-

manshemmet, och 2 fall år 1921, då modern till en sjöman, som hemkommit från Malaga och smittats därstädes, men före sjukdomens egentliga utbrott hann avresa till annan ort, blev smittad av sonen.

År 1757 inrättades genom Frimurarorden ett koppympningshus i Göteborg, samtidigt varmed de första försöken med koppympning (variolisation) verkställdes. Barnen intogos på detta koppympningshus för att där ympas. Sedan de genomgått de verkliga smittkoppor, som denna form av ympning medförde, och som man på olika sätt försökte göra så lindriga som möjligt, återsändes barnen till sina hem. Sammanförandet av barnen på en sådan anstalt förorsakade stor sjuklighet och dödlighet bland dem, och när så på en liknande anstalt i Stockholm en ung läkare, som nyss hemkommit från studieresa till Paris, började obducera de döda barnen, blev oron bland allmänheten mycket stor, och de vildaste rykten om frimurarnes behandling av barnen spredo sig och blevo trodda. Såsom ett minne härav lever ännu uppgiften om att frimurarne »slaktat barnen och skickat dem till hundturken ».

Ryktet om slakten torde ha uppkommit av de verkställda obduktionerna, förbindelsen med »hundturke;n» sannolikt därav att denna form av ympning kom till Europa över Konstantinopel, därifrån kännedom om densamma spritt sig genom brev till England från den engelske gesantens i Konstantinopel hustru, lady Montague, som var en berömd brevskriverska.

Sådan ympning hade här upptagits år 1755 av stadskirurgerna Meijster och Engelhart och bedrevs vid slutet av 1700-talet i stor omfattning med hjälp av genom magistraten utfärdade kungörelser med uppmaning till allmänheten att låta ympa sina barn. Staden var då indelad i fem ympnings-distrikt med en läkare för varje distrikt, som där kostnadsfritt verkställde ympning. Av Kristofer Carlander, stadsphysicus i Göteborg åren 1793—1812, uppges, att år 1799 omkring 600 barn ympats, då i staden vid denna tid årligen endast 4—500 barn föddes. Den nu använda kokoppympningen började härstädes utföras av honom år 1802 och fick genast så stor användning, att han före sin avflyttning från staden år 1814 ympat 1,200 barn enligt den nya metoden.

Koppympningen verkställes nu på offentliga ympningsmöten kostnadsfritt av 7 läkare, och av dessa verkställdes under år 1922 omkring 3,600 ympningar. Därjämte verkställdes samtidigt av läkare omkring 4,000 revaccinationer.Malaria

Före 1756, då första stadsläkarberättelsen utkom — regelbundet offentliggjordes sådana ej förrän från 1851 — har man ifråga om sjuksiffrorna endast att hålla sig till prästerskapets anteckningar, som verkställdes i enlighet med kyrkolagens av 1686 bestämmelser. Enligt dessa anteckningar voro åren 1746 och 1751 svåra frossår. Åren 1756—1760 var enligt stadsläkarbe-rättelserna frossan allmän och svår. År 1777 var sjukdomen enligt prästerna »mycket gångbar». Nyssnämde Carlander fann under sina första tio år här-städes (1793—1802) sjukdomen »högst sällsynt», men fick år 1802 »flere fall att göra med än något år förut». År 1804 var en allmän frossepidemi och år 1812 beskriver Dubb en svår form av frossa å barnhuset. Åren 1810 och 1812 var sjukdomen synnerligen svår med stor spridning. Från år 1832 upphörde densamma och synes ha varit fullständigt borta till år 1845, då ökning åter inträdde, med toppunkt 1848, då fallen voro »utomordentligt talrika», medan de däremot år 1849 voro »jämförelsevis ganska fåtaliga». Från år 1851 utkommo de regelbundna stadsläkarberättelserna, och i dessa angives, att från det att sjukdomen i början av 1850-talet endast uppträtt med spridda fall, den vid mitten av samma årtionde blev mera allmän för att åter försvinna, så att åren 1857 och 1858 endast enstaka fall förekommo. År 1859 blev den åter allmän och år 1860 rapporterades av stadsläkaren nära 3,000 sjukdomsfall (på c:a 30,000 innevånare). Från denna tid har sjukdomen hastigt försvunnit såsom framgår av följande diagram (fig. 77).

Såsom av denna korta historia framgår, har sjukdomen långa tider varit borta för att sedan åter uppträda, tills den från början av 1890-talet ej längre visat sig här. De samverkande orsakerna till detta förhållande är ej här platsen att ingå på. Det hastiga fallet i sjukdomsfrekvensen, som början på 1860-talet visade, sattes då i samband med de torrläggningar av Gullbergsvass, som påbörjats år 1842 och avslutades år 1858. Sjukdomens orsak ansågs bero på de dunster, som uppstego från stillastående vatten (därav namnet male aria = dålig luft). Sedan genom Daverans och Ross’ utredningar åren 1880 och 1897 sjukdomens verkliga orsak och spridningssätt klargjorts, äro

utsikterna för en framgångsrik utredning av anledningarne till sjukdomens försvinnande betydligt större.Fläckfeber och nervfeber

Dessa båda sjukdomar jämte även andra lia utan att kunna skiljas från varandra gått under samma namn eller så hopblandats, att några siffror, som visa deras frekvens, icke äro användbara. Först de stora fläckfeber- och nervfeberepidemierna vid slutet av 1860- och vid början av 1870-talet kunna sägas ha givit anledning till ett särskiljande av dessa båda sjukdomar. Att

Fig. 77. Diagram över sjukdomsfall i malaria i Göteborg fr. o. m. 1859.

fläckfebern dock även i det föregående haft stor utbredning och anställt stora härjningar är påtagligt. Sådana epidemier voro med största sannolikhet de på 1750- och 1760-talen, i slutet av 1780-talet samt åren 1828 och 1839. Efter 1870-talet är fläckfebern borta ur vår sjukdomsstatistik.

Nervfebern har avskiljts från andra med denna sjukdom sammanblandade farsoter först under 1880-talet.

Femårsmedeltalen för åren 1892—1921 visa per 10,000 innevånare följande siffror för nervfebern:Åren 1892—1896 15,6

» 1897—1901 11,5

» 1902—1906 9,5

» 1907—1911 9,2

» 1912—1916 5,8

» 1917—1921 21,2

Den sista femårsperiodens stora siffra är beroende på en omfattande mjölkepidemi åren 1918—1919.

Difteri

Denna sjukdom synes först på 1820-talet ha förekommit här. Några dödsfall av strypsjuka finnas då angivna. Ej förrän i början av 1850-talet synes sjukdomen återkommit, men först sedan regelbunden anmälan av sjukdomsfallen finnes publicerad från 1860-talet, kan man följa densammas frekvens. Några särskilt omfattande epidemier förefinnas icke. Under de första åren av 1860-talet föreligger en epidemi med höjdpunkt år 1864, då 167 sjukdomsfall anmäldes (svarande emot 39 på 10,000 innevån.). Även de första åren av

Fig. 78. Diagram över antalet sjukdomsfall i difteri i Göteborg på 10,000 invånare åren

1892—1922.1870-talet visa någon stegring med höjdpunkt år 1873, då 184 fall anmäldes, (svarande mot 29,8 på 10,000 innevånare). Början av 1880-talet har likaså höjda siffror med toppunkt år 1884, då 422 fall anmäldes (svarande mot 49,0 på 10,000 innevånare).

Frekvensen efter år 1892 framgår av diagrammet fig. 78, beräknat per

10,000 innevånare. Av detsamma framgår, att år 1895 ej mindre än 86,4 sjukdomsfall per 10,000 innevånare förekommit, samt att år 1918 den högsta hittills varande frekvensen kan antecknas, nämligen 88,9 per 10,000 innevånare.

Mortaliteten på 100 sjukdomsfall visar emellertid en påfallande sänkning, vilket förhållande väl till stor del torde kunna sättas i samband med serumbehandlingen. Fig. 79.

Influenza

Influenzan kan ej med säkerhet påvisas i Göteborg förr än år 1800, då den enligt Carlander gick allmänt här i staden under namnet »gripen » (av franska grippe). Troligt är att sjukdomen förekommit tidigare, då den ju dessförinnan redan ett par århundraden varit bekant i Europa, och man vet med vilken otrolig lätthet den utbreder sig. År 1837 gick en stor epidemi åter över vår stad, likaså år 1857. I december år 1889 uppträdde en ny epidemi, som räckte ett par månader, med 28 dödsfall angivna i denna sjukdom men ävenen avsevärd ökning av dödsfall i

lunginflammation, där med säkerhet influ-enzan varit den grundläggande åkomman. Slutligen ha vi de stora epidemiåren 1918—19, då från juli 1918 till samma tid 1919 1,039 personer avledo i sagda sjukdom, svarande mot 52 på 10,000 innevånare.

Scharlakansfeber

När sjukdomen började uppträde här är ovisst. Enstaka större epidemier, som synas ha varit scharlakansfeber, finnas upptagna i prästerskapets anteckningar, så t. ex. en svår åren 1794—95 och en annan åren 1808—09. Senare

Fig. 81. Diagram över antalet sjukdomsfall i scharlakansfeber på 10,000 invånare i Göteborg

åren 1890—1922.under 1800-talet förekommo flera stora epidemier, så en i början av 1830-ta-let, en vid mitten av 1840-talet och en på 1850-talet. Huruvida under mellantiderna staden varit fri från sjukdomen kan ej avgöras, då först från början av 1860-talet regelbundna rapporter över antalet sjukdomsfall föreligga. Sjukdomen har sedan dess aldrig varit borta från staden något enda år och uppblossar då och då i större epidemier. En sådan utbröt år 1861, då 834 sjukdomsfall anmäldes (utgörande 216 på 10,000 innevånare). En annan år 1866, då 1,008 anmäldes (215 på 10,000), vidare år 1870 med 2,082 fall (322 på 10,000), år 1879 med 955 fall (124 på 10,000) och år 1883 med 756 fall (92 på 10,000). Såsom av bifogade diagram framgår har efter år 1892 inga utbredda epidemier av liknande omfattning förekommit, de största under dessa sista trettio år ha varit under år 1895 med 65,9 på 10,000 innevånare, år 1902 med 80,8 på 10,000 och år 1921 med 49,1 på 10,000. Fig. 81, 82.

Tuberkulos

Den av våra smittsamma sjukdomar, som sist föranlett särskilda åtgärder för dess hejdande och vård, har varit tuberkulosen. Såsom under kapitlet om sjukhuset »Hemmet för lungsotssjuka å Stampen» finnes angivet, var det först år 1900 som en särskild vårdanstalt för lungsotssjuka föreslogs och inrättades; vidare öppnades år 1905 sommarsanatorieverksamheten vid Sandarne samt ordnades år 1910 dispensärverksamheten.

Om sjukdomens utbredning inom samhället finnas inga användbara uppgifter, då dess specifika karaktär icke varit känd förr än rätt sent.

Endast de sista årens statistik anföres här för att ge en föreställning om den roll, sjukdomen spelar såsom dödsorsak.

Dödsfall i tuberkulos Summa dödsfall På 10,000 invånare i lungsot i samtliga former av t b c i lungsot i samtliga former av t b c Femårsperioden 1899—1903 i medeltal 376 499 29,1 38,6 » 1904—1908 » 417 516 28,2 34.9 » 1909—1913 » 378 475 22,6 28,4 » 1914—1918 » 390 492 20,9 26,3 År 1919 364 449 18,4 22,8 » 1920 302 407 15,1 20,3 » 1921 262 34» 12,9 16,8 » 1922 351 443 15.5 19,5Dödsfallens antal i olika åldrar för åren 1918—1921 visar i absoluta tal:

o—15 år 15—20 år 20—40 år 40—60 år 60— år

0—15 år 15—20 år 20—40 år 40—60 år 60— år igi8 33 44 189 82 31 1919 37 40 164 86 37 1920 M 3° 162 69 27 1921 23 22 129 60 28 1922 36 193 63 39

Tuberkulosbyrån och dispensärverksamheten

Sedan -tuberkulosen genom upptäckten av tuberkelbacillen kunnat avsöndras till en särskild sjukdomsgrupp ocli man därmed klarlagt den dominerande roll, denna sjukdom spelade i sjukdoms- och dödsstatistiken, trängde sig frågan om dess systematiska motarbetande allt oemotståndligare fram. Första åtgärden blev därvid att söka återföra de mera akuta fallen till hälsa genom deras vårdande å för dem inrättade sanatorier och sjukhus. För sjukdomens tillbakaträngande spelade dock denna åtgärd en mera underordnad roll, då endast en ringa del av de tuberkulossjuke och även dessa endast en kortare tid på sådant sätt undandrogos den miljö, i vilken de levde, och där de hade tillfälle att sprida sjukdomen. För att nå längre måste man inrikta sin verksamhet på den tuberkuloses hem, för att från detta uppbygga en individuell tillsyn över varje sjuk, med hänsyn både till honom själv och till

hans omgivning. Den organisation, som vuxit fram härur, och som fått namnet dispensärverksamhet, startades i Sverige år 1905 och här år 1910. Den tuberkulosbyrå, som då ordnades, är helt kommunal och förlagd direkt under Hälsovårdsnämnden. Ehuru den arbetar efter internationellt mönster, erbjuder den dock några särmärken, som kunna vara värda att antecknas.

Byrån förestås av den hos Hälsovårdsnämnden anställde sundhetsinspektören, som är läkare, och då han icke utövar vanlig medicinsk praxis, kan han i denna sin tuberkulosverksamhet icke komma i konkurrensställning till den tuberkulospraktik utövande enskilde läkaren.

Det patientmaterial, som söker vård å stadens olika tuberkulosanstalter, som för närvarande äro 5 (4 sjukhus och sommarsanatoriet) med sammanlagt 407 platser, går genom tuberkulosbyrån, som äger ensamrätt att belägga dessa anstalter med ett undantag när, avsett för fall som av olika anledningar behöva omedelbar vård. På så sätt tillföres byrån ett i detnärmaste fullständigt material, och beläggningen av sjukvårdsplatserna kan ske efter enhetliga grunder. Härigenom och genom byråns direkta underordnande under Hälsovårdsnämnden vinner den också en auktoritativ ställning, som i hög grad underlättar dess allmänna socialhygieniska arbete i hemmen. Att detta dispensärarbete sorterar under samma personliga ledning som bostadsinspektionen, står för övrigt i god samklang med erfarenheten att tuberkulosen i vissa avseenden måste betecknas såsom en s. k. bostadssjukdom.

Vid byrån arbeta f. n. 7 i socialhvgieniskt tuberkulosarbete utbildade sköterskor. En av dessa är avdelad för en under ledning av överläkaren på barnsjukhusets kirurgiska avdelning pågående utredning rörande den barnkirurgiska tuberkulosen. Denna utredning avser bl. a. att på sist-nämda tuberkulosform systematiskt tillämpa allmänna dispensärprinciper, ett försök, som i här prövad omfattning torde vara en nyhet.

I övrigt lägges tyngdpunkten på ett upplysande, rådgivande och stödjande arbete inom den tuberkuloses hem. Den materiella hjälpen har aldrig fått bli annat än en fråga i andra rummet.

I all den utsträckning, som visat sig av nöden, ha de sjuke och framför allt deras minderåriga omgivning undersökts av särskild härför anställd förtroendeläkare. Någon behandling har hittills ej förekommit, men avser byrån att inom en nära framtid underkasta gängse tuberkulinmetoder en förnyad prövning. I största möjliga omfattning har man sökt beakta, att ett framgångsrikt antituberkulosarbete måste börja i barnaåren. Enligt särskilda avtal eller välvillig överenskommelse belägger byrån ensam flere kolonistugor, barnhem och utanför staden belägna specialsjukhus.

Under femårsperioden 1917—21 hava 2,100 fall av lungtuberkulos nyan-mälts till byrån, och under samma tid hava tuberkulossystrarna avlagt c:a

50,000 bokförda besök i hem, som stått i någon relation till tuberkulosen och kampen mot densamma.

Bostadsinspektionen

De svenska hälsovårdsnämndernas bostadshygieniska arbete torde i huvudsak hava börjat i anslutning till 1874 års hälsovårdsstadga, som krävde ett ingripande mot »lägenhet, hvars beboende till följd af byggnadens beskaf-fenhet, af osnygghet eller annan orsak pröfvades vara i hög grad förenadt med våda för inneboendes hälsa». Den väsentliga åtgärden bestod i att förbjuda bostadens uthyrande.

Ehuruväl denna lagstiftning ej i någon högre grad kunde stimulera hälsovårdsnämnderna att organisera ett bostadsvårdande arbete i egentlig mening, gjorde sig även i Sverige bostadshygieniska och bostadssociala krav allt mera gällande, och 1906 inrättades i Stockholm landets första bostadsinspektion, som 1910 följdes av en liknande institution i Göteborg.

Med erfarenhet från dessa och några andra städer, ansågs bostadshygienen mogen för en utvidgad lagstiftning, och 1920 års hälsovårdsstadga gjorde bostadsinspektionen obligatorisk i svenska städer och stadsliknande samhällen.

Härmed har det ursprungligen negativa, utdömande arbetet fått en allt mera positiv, bostadsfrämjande karaktär.

Arbetet har här fortgått på huvudsakligen trenne linier.

1) Slutbesiktning av nybyggda lägenheter före deras ibruktagande. Med denna verksamhetsgren avses att förebygga att fuktiga, illa byggda eller på annat sätt osunda bostäder tagas i bruk. På grund av bostadsbristen och den sociala vådan av att förhindra en i alla avseenden förberedd inflyttning, hava åtgärderna bestått däri, att vederbörande ålagts att snarast rätta påvisade missförhållanden. Detta viktiga arbete har i hög grad underlättats därigenom, att bostadsinspektionens ledare erhållit säte och stämma i byggnadsnämnden. Härigenom hava bostadshygieniska synpunkter kunnat göra sig gällande redan vid granskning och fastställande av byggnadsritningar och ej först, sedan byggnaden färdigställts. Denna anordning torde vara tämligen ensamstående i vårt land.

2) Upptagande av klagomål över förment osunda bostäder. Dessa senare äro skäligen talrika och till sin natur mycket omväxlande. Principiellt söker man åstadkomma nödig rättelse på övertygelsens väg, och först om detta misslyckas, griper Hälsovårdsnämnden till de maktmedel, som den hygieniska lagstiftningen lagt i dess hand.

3) Systematisk besiktning av de bredare befolkningslagrens bostäder. Denna avser att vinna kunskap om den typ av bostäder och hem, som enligt gjord erfarenhet ej så sällan lämnar rum för anmärkning och alltså är i behov av tillsyn. Inom nämnda verksamhetsgren får inspektionen rikt tillfälle attutföra ett folkuppfostrande arbete. Det bostadshygieniska arbetet ledes av sundhetsinspektören, som är läkare, och under honom arbeta för närvarande tre för uppgiften utbildade bostadsinspektriser samt en tillsynings-man, som tilldelas specialuppgifter.

Under femårsperioden 1917—21 har slutbesiktning utförts å 4,017 bostadslägenheter, innehållande 6,020 rum och 3,423 kök. Under samma tid hava 3,691 osunda bostäder gjorts till föremål för utredning och åtgärd. Slutligen hava en väsentlig del av stadens smålägenheter upp till och med 1 rum och kök, delvis 2 rum och kök, underkastats systematisk tillsyn.

F ödoämneskontrollen

Den på 1860-talet gjorda upptäckten av trikinsjukdom hos människan, förorsakad av trikinöst svinkött, och denna sjukdoms stora utbredning i vissa trakter väckte hälsovårdsmyndigheternas uppmärksamhet på behovet av en offentlig kontroll över kötthandeln, särskilt över handeln med svinkött. År 1865 inrättades här för första gången en byrå för trikinunder sökning av fläsk, men, då undersökningen var frivillig och allmänheten underskattade dess betydelse, blev b}uån föga anlitad, varför den efter 2 års verksamhet indrogs. Resultaten av trikinundersökningen i andra städer framtvingade emellertid år 1881 återinförandet av besiktningen i Göteborg, denna gång som obligatorisk för allt i staden salubjudet fläsk. Som föreståndare för den nya trikinbyrån antogs en veterinär, och som biträden åt honom skulle vid behov anlitas den av 3 sundhetskonstaplar bestående hälsopolisen. Därmed var första grunden lagd till födoämneskontroll i Göteborg.

Endast för en kortare tid blev byråns verksamhet inskränkt till den ursprungliga uppgiften att från handeln utestänga trikin- och dynthaltigt svinkött. Redan 1 oktober 1882 blev trikinbyråns föreståndare anställd hos Hälsovårdsnämnden som stadsveterinär och skulle som sådan icke blott handhava fläskbesiktningen utan även leda den kontroll över till salu hållna kött- och andra matvaror, vars utövande anförtroddes åt hälsopolisen. Vid inspektioner å salutorg, i försäljnings- och tillverkningslokaler m. fl. ställen granskades köttvarorna med avseende på utseende och lukt och, om varan därvid befanns misstänkt, blev den å köttbesiktningsbyr&n, förutvarande trikinbyrån, närmare undersökt och bedömd av stadsveterinär en.Huru samvetsgrant detta hälsopolisens arbete än utfördes, var en dylik kontroll mycket bristfällig. Betydlig del av köttillförseln undgick varje besiktning och, där besiktning ägde rum, måste den helt naturligt bliva mindre tillförlitlig — särskilt under den mörka årstiden, då undersökningen företogs vid det svaga ljusskenet från handlyktor.

Lokalerna för matvaruhandeln lämnade även med hänsyn till enklaste hygieniska fordringar mycket övrigt att önska. I många fall utgjordes den till försäljning och förvaring av mjölk eller till bakning och brödförsäljning använda lokalen av ett sovrum eller kök. I mjölklokalen saluhölls icke sällan charkuterivaror, fotogen, brukade kläder, salt sill, skodon, koks och ved etc. Renhållningen var ofta mycket bristfällig. På torgen, där den

huvudsakliga kötthandeln försiggick — intill 1887 funnos i staden endast 3 butiker för färskt kött — påträffades som omslag för köttvarorna allt som oftast smutsiga lakan, begagnade gångmattor, häst- och sängtäcken. I stadens omnejd belägna slakterier, där hälsopolisen alltsedan 1883 hade inspektionsrätt, voro föremål för mycket grava anmärkningar.

Arbetet på undanrödjandet av nämnda missförhållanden kunde ej krönas med någon nämnvärd framgång, så länge särskilda lagbestämmelser till stöd för detta arbete saknades. Hälsovårdsstadgan för riket av år 1874, med däri senare gjorda ändringar och tillägg, var nämligen i detta hänseende icke tillfyllest. År 1887 antogs slutligen en »ordningsstadga för matvaruhandeln i Göteborg», innehållande bl. a. föreskrifter angående matvarulokalernas beskaffenhet, inredning och skötsel samt angående handeln med kött och mjölk. Det tog dock sin rundliga tid, innan de nya reformerna kunde mera allmänt genomföras. Ännu år 1890 exempelvis försåldes fotogén i 120 av då befintliga 405 mjölklokaler.

Genom uppförande av saluhallar hoppades man få slut på eller åtminstone väsentligt minska den ohygieniska torghandeln med styckat kött. I slutet av 1887 öppnades bazaren å Masthuggstorget. Två år därefter stod Saluhallen på Kungstorget färdig, och 1898 tillkom Skanstorgshallen. Dessutom anordnades köttbutiker i den år 1886 uppförda, ett enskilt bolag tillhöriga Bazar Alliance samt år 1895 i den ävenledes privata Götahallen. Trots att därigenom över 100 nya köttbutiker tillkommo, fortsatte emellertid lantmännen — oftast köttmånglare från landet — att å torget stycka och utminutera sitt kött, och antalet kötthandlare å torgen visade snararetendens att ökas än att minskas. Under år 1904 anmälde sig icke mindre än 235 »lantmän» — mot 182 året förut — till erhållande av torgplatser för kötthandel. Från oeh med den 1 april 1906 blev emellertid detaljhandeln med kött å torgen förbjuden, och en del av torghandlarne anvisades i stället platser i den vid samma tid för kötthandlare inredda Bazaren vid Kungs-torget.

Torghandels förbudet tillkom som ett led i den hygieniska reformeringen av kötthandeln, som inleddes med det offentliga slakthusets öppnande. Slakthuset började sin verksamhet den 15 november 1905, från vilken dag all slakt inom staden av nötkreatur, får, get, svin eller häst hänvisades till slakthuset och all försäljning av färskt kött av nämnda djur förbjöds, med mindre det var undersökt och stämplat i enlighet med gällande slakthuslag.

Efter införandet av obligatorisk köttbesiktning blev hälsopolisens arbete inom matvarukontrollen till väsentlig del omlagd. Dittills hade uppsökandet av till staden infört kött och besiktningen därav krävt största intresset, numera kunde även tillbörlig uppmärksamhet ägnas åt övriga grenar av födoämneskontrollen. Med stöd av ny matvarustadga, som trädde i kraft 1909, åstadkoms en avsevärd förbättring av matvarulokalerna i allmänhet. Kött- och mjölklokalerna måste enligt de nya föreskrifterna vara av Hälsovårdsnämnden avsynade och godkända, innan de togos i bruk, och i samma mån detta krav kunde i full utsträckning tillämpas även ifråga om förutvarande lokaler, ägde ibland dem en välbehövlig utgallring rum. Så blevo exempelvis inemot 200 mjölkbutiker kasserade, så att från 1908 till 1910 antalet nedgick från 524 till 339.

Även beträffande matvaruhandeln i övrigt skärptes fordringarna. Förutvarande knappa föreskrifter om den till salu hållna mjölkens beskaffenhet kompletterades till överensstämmelse med dåvarande mjölkhygienens krav, och särskilda villkor fastställdes för försäljning av pasteuriserad mjölk samt kontrollerad tuberkelfri mjölk.

Intill år 1910 var kontrollen över mjölkhandeln huvudsakligen inskränkt till inspektioner i lokaler, där mjölk försåldes, och till övervakande av snygghet vid distributionen. Endast i ringa utsträckning och mera tillfälligtvis uttogos mjölkprov för undersökning. Undersökningen, som utfördes av stadskemisten, avsåg endast att utröna mjölkens fetthalt — oftast gällde det skummjölk, som ända fram på 1890-talet utgjorde den övervägandedelen av konsumtionen — samt huruvida mjölken utspätts med vatten. Med inrättandet av Hälsovårdsnämndens mjölklaboratorium år 1910 kunde den viktiga del av mjölkkontrollen, som omfattar systematiska ingående undersökningar av mjölken, börja. Mjölk- och gräddprov uttogos dels varje dag i mjölkbutiker — sedan mjölken där förut undersökts med hänsyn till utseende, lukt och smak — dels minst två gånger årligen ur samtliga mjölkkärl, som från producenter och mejerister hitkomma pr järnväg och med båt. Så länge någon nämnvärd mjölkhandel bedrevs av lantbor på salutorgen, uttogos dessutom prov där varje lördag. Undersökningen inriktas

på fetthalten, mjölkens surhetsgrad, smutshalt och allmänna hygieniska beskaffenhet, såvitt denna beror av bakteriehalten, vidare på från mjölkdjuret härstammande sjukliga avsöndringar och sjukdomsbakterier, eventuellt på pastöriseringsgrad etc. Därest mjölkprovet ger anledning därtill, såsom vid konstaterandet av sjukdomsämnen däri, företages kompletterande undersökning på resp. produktionsställe, och åtgärder vidtagas till förekommande av eventuell hälsofara genom fortsatt leverans. Vid anmärkning av annan art meddelas mjölkförsäljare eller leverantör underrättelse härom, varjämte den senare tillställes de anvisningar och råd, som kunna anses påkallade.

Tack vare denna mjölkkontroll har en påtaglig hygienisk förbättring av mjölkhandeln kunnat konstateras, såväl i fråga om mjölklokalerna och mjölkens behandling inom staden som också beträffande producenternas och leverantörernas handhavande av mjölken. De förr så vanliga fallen av höggradig smuts, tydlig bottensats i mjölken, påträffas numera icke, och procentsiffran av fall av sur eller genom begynnande surning skadad mjölk har avsevärt nedgått.

Någon sanitär trygghet för konsumenterna kan dock icke uppnås genom en kontroll, som av gällande lagar är hänvisad att huvudsakligen arbeta på konsumtionsorten. I syfte att fylla denna brist och uppnå en mera effektiv kontroll inlämnade Hälsovårdsnämnden år 1913 till stadsfullmäktige ett förslag till mjölkstadga, som bl. a. föreskrev jämväl tillsyn över mjölkens produktion och behandling på produktionsstället. Förslaget blev ej antaget, och även senare gjorda försök till ett mera sanitärt betryggande ordnande av mjölkhandeln ha måst tillsvidare uppgivas.

Tillsynen över livsmedelshandeln i allmänhet kräver numera ett betydandearbete. På grund av den nya hälsovårdsstadgan, som trädde i kraft den i januari 1920, har särskilt kontrollen över matvarulokalerna måst väsentligt utökas.

Antalet lokaler, som äro föremål för matvarukontrollens övervakande, utgjorde vid 1922 års slut 2,459, därav 489 lokaler för handel med, förvaring eller bearbetning av mjölk, 70 charkuteriverkstäder, 94 smör- och ostbutiker samt 353 kaféer, spisningslokaler och restauranger.

De kemiska undersökningarna av födoämnen och drycker m. m., som ifrågakomma, utföras av stadskemisten.

Berättelsen om stadens offentliga slakthus återfinnes å annat ställe.

Smittrening

Av Hälsovårdsnämndens desinfektörer utföras årligen ett stort antal desinfektioner av bostäder efter sjukdomsfall (år 1922 1,648 st.) samt desinfektioner av kläder o. d., som anmälts till försäljning genom stadens auktionskammare (år 1922 58 gånger).

Vid stadens sjukvårdsinrättningar äro desinfektionsanstalter anordnade, närmast avsedda för resp. sjukhus behov, men särskilt vid epidemisjukhuset står därvarande anstalt till allmänhetens tjänst. År 1918 inrättades även en särskild desinfektionsanstalt inom hamnområdet, i f. d. torkrian nedanför Karl Johans kyrka, där förut en karantänsanstalt för kreatur var inrymd. I denna anstalt desinfekterades år 1921 72,261 importerade tomsäckar och 615 kolli andra varor samt år 1922 2,135 tomsäckar och 346 kolli andra varor. År 1919 inrättades inom samma avdelning en avlusningsanstalt, där likaledes år 1921 1,203 samt år 1922 657 personer avlusades. En dag i veckan verkställes där fri avlusning.

För utrotande av ohyra i hemmen har sedan år 1918 använts cyanrökning, och verkställdes sådan genom Hälsovårdsnämndens försorg under 1921 i 329 bostadsrum, 83 kök samt 666 skansar och hytter ombord å fartyg, 1922 resp. 224, 40 och 154.

Karantänsanstalten för husdjur

Sedan Kungl. Maj:t år 1885 utfärdat kungörelse angående karantänsåt-gärder mot kreaturssjukdomar, inrättades en anstalt för verkställande härav för Göteborg vid Kastellgården intill Kungälv. Då denna anstalt emellertidsnart såsom följd av ny lagstiftning måste nedläggas, hemställde handels-och sjöfartsnämnden i Göteborg hos

stadsfullmäktige om inrättande av en karantänsanstalt inom staden, och beslöto stadsfullmäktige med anledning härav år 1902 att i gamla torkrian vid Vädersågen inrätta en sådan anstalt. Förvaltningen av densamma uppdrogs åt hamnstyrelsen men övertogs 1918 av Hälsovårdsnämnden i samband med anordnande inom samma fastighet av den desinfektionsanstalt, om vilken nyss redogjorts.

. Apoteksväsendets utveckling

Första apoteket inrättades i Göteborg år 1642, då apoteket Enhörningen, sedermera även kallat »Dilla apoteket», inrättades. Nästa apotek blev apoteket Strutsen, varå kgl. privilegium erhölls 1658 och vars namn sedan ändrades, först till Stjernan år 1686 och sedan till Kronan år 1724. Detta apotek kallades »provinsialapoteket» eller »Stora apoteket».

Apoteket Lejonet inrättades år 1794 i Masthugget, men sedan det flyttats till annan del av staden, inrättades ett nytt apotek i Masthugget, Svanen, år 1885. Då Majorna införlivades med Göteborg år 1868, fick staden ett nytt apotek, nämligen det år 1861 i Karl Johans församling av Göteborgs och Bohus län inrättade apoteket Hjorten vid Stigbergstorget. År 1890 inrättades Korpen i Gamlestaden och Vasen vid Drottningtorget, år 1903 Ejdern å Kommendantsängen, Hvalen i Majorna och Biet vid Södra Vägen (Gete-

Fig. 82. Dödstalen i Göteborg för åren 1801—1920, i 5-års medeltal.bergsäng), år 1906 Nordstjärnan i Dundby, år 1907 Delfinen vid Masthuggs-torget och år 1912 Duvan i handala. Ansökan föreligger för närvarande om inrättande av ett apotek i stadsdelen norr om Säveån.

De för den allmänna hälsovården viktiga kapitlen om stadens dränering och avledandet av dess spillvatten, om dess renhållning och om dess förseende med vatten för husbehov behandlas å annat ställe.

Sjukvårdsinrättningar

På en ritning, förvarad hos Göteborgs byggnadsnämnd och som kan dateras till omkr. 1720, finnes norr om Kvarnberget »stadens sjukhus» angivet, en byggnad, om vilken jag ej kunnat finna någon uppgift i den litteratur, som varit mig tillgänglig. Ihågkommas bör, att dr Gerh. Stal-hoff, som var stadsphysicus i Göteborg åren 1669—1677, förut varit gruv-medicus i Falun vid det för gruvan redan 1639 inrättade sjukhuset och sålunda därifrån kunnat medföra idén till ett sjukhus. Se även under Holtermanska sjukhuset.

Sahlgrenska sjukhuset

Direktören i Ostindiska kompaniet Niclas Sahlgren hade i sitt testamente dec. 1772 lämnat sina i Halland ägande strögods till någon nyttig inrättning i Göteborg och uppdragit åt sina två mågar Johan och Clas Alströmer att efter gottfinnande föranstalta om användningen av gåvan.

En offentlig tävlan om bästa sättet härför gav till resultat, att det av poli-tieborgmästaren i Göteborg Daniel Pettersson framlagda förslaget om inrättande av ett lasarett antogs, varom magistraten i skrivelse år 1779 underrättades. Då strögodsen emellertid voro illa hävdade och därför ej gåvo nödig avkastning för ett lasaretts underhåll, beslöt Cl. Alströmer med den rätt, testamentet gav honom, att själv disponera godsen för erhållande av bättre avkastning, och skulle sjukhuset erhålla rätt till inteckning i dem.

Tomt inköptes emellertid vid dåvarande Sillgatan (nu Postgatan) mellan fortifikationshuset och Masthamnen, ungefär där posthuset nu ligger, och ett hus uppfördes av korsvirke och tegel, vilket hus i mars 1782 var färdigt att mottaga sjuka. Det enda sjukhus, i den betydelse vi numera ge åt detta ord, som då fanns i Göteborg, var det för veneriska sjuka år 1728 upprättadesjukhuset vid Eklundsgatan. Det nya sjukhuset gav plats för 24 sängar, av vilka 10 voro friplatser, därav 2 för barnaföderskor, och 14 sängar avsedda för betalande, som var och en skulle erlägga en dagavgift av 4 sk. spec. Bland reglerna för sjukhusets verksamhet ingick bl. a., att läkaren vid sjukhuset skulle ge de praktiserande läkarne anvisningar angående farsoters bekämpande, varför ock den, som insjuknade i farsot, borde före andra intagas för utrönande av sjukdomens natur och botemedel, vidare ordnades en poli-klinisk verksamhet, i det att råd och medicin skulle å sjukhuset lämnas fritt även åt sådana sjuke, som vårdades utanför sjukhuset. Sjukhuset, som således var inrättat och drevs såsom en fullständigt privat inrättning,

fick år 1784 bidrag av staten i den form, att tillstånd gavs att kollekt, som vid barndop och begravningar i Göteborg insamlades och som skulle gå till ett blivande länslasarett, i stället finge gå till Sahlgrenska sjukhuset, på villkor att sjukhuset toge hand om stadens sjuke. Sedan sjukhuset varit i verksamhet i 7 år, ingick dess direktion år 1789 med en begäran till Kgl. Maj:t om fastställande av ett reglemente, utarbetat av Alströmer och sjukhusets läkare PehrDubb, däri begärdes, att sjukhuset under sin särskilda styrelse skulle ställas under magistratens och borgerskapets överinseende. Sjukhusets ekonomiska ställning hade emellertid blivit mycket osäker, då den Sahlgrenska firman måst gå i konkurs och de donerade strögodsen avståtts till borgenärerna. Genom kungl. resolution av 1786 beviljades dock utbrytning av donationen ur konkursmassan, och sjukhuset erhöll det kontanta kapitalet med upplupna räntor samt för sitt underhåll de årliga räntorna och 33 7/24 mantal av de halländska strögodsen och därtill 2 kvarnar. Sjukhuset var under denna tid flera gånger nära att stängas och lyckades genomkämpa denna svåra tid endast tack vare doktor Dubbs energiska ansträngningar. I främsta rummet genom hans påverkan fick sjukhuset sedan mottaga flera stora donationer närmast den av kanslirådet W. Chalmers, som delade sin förmögenhet mellan sjukhuset och den efter honom uppkallade tekniska anstalten.

Det ursprungliga sjukhuset, som genom ökat förtroende och folkmängdens tillväxt snart visade sig vara otillräckligt, överflyttades 1823 till den för ändamålet av grosshandlare Otterdahl donerade fastigheten i hörnet av östra Hamngatan och Spannmålsgatan (n. v. polishuset). I övre våningen funnos där 10 sjuksalar, i den nedre 4 rum för barnaföderskor, läkare-bostad, kök med tillbehör, badrum och bibliotek. Utanför sjuksalarne i övre våningen fanns en bred korridor, som vid farsoter, exempelvis vid år 1834 års koleraepidemi, användes såsom sjuksal. Sjukhuset var vid vanlig beläggning avsett för 60 sjuka.

För fattigvårdsfrågans lösande hade emellertid utredning igångsatts om anordnande av en arbetsinrättning. Till plats för denna arbetsinrättning föreslogs den till fattigförsörjningen hörande s. k. Holtermanska baracken, där försörjningsinrättningens sjuka vårdades. Åt dessa behövde därför en njr anstalt anskaffas, och, då under tiden även den Otterdahlska fastigheten blivit för trång och på grund av sitt läge ej kunde utvidgas, framlades ett förslag att de båda sjukvårdsinrättningarne skulle sammanslås till ett Allmänt och Sahlgrenskt sjukhus med plats för 230 patienter antingen på bastionen Carolus Dux (det nuvarande Gamla Sahlgrenska sjukhusets läge) eller ravelinen Prinsessan Hedvig (n. v. Hvitfeldtsplatsen). För kostnadernas bestridande skulle användas den Lesseska donationsfonden på 60,000 rdr bco, av Sahlgrenska sjukhusets kapitalfond 24,000 rdr bco och av tolagsmedlen för den tid av 3 år, som byggandet beräknades räcka, 36,000 rdr bco. På allmän rådstuga i september 1846 beslöts i enlighet med detta förslag och upplåts bastionen Carolus Dux för ändamålet kostnadsfritt, och skulle begäran framställas såväl om att befintliga fästningsmuren finge bibehållas »så att byggnaden måtte ligga högt samt öppen för solen och vindarne » som ock om att angivna donationerna skulle få användas för sjukhusets byggande. Magistraten godkände det beslut, som fattats å allmänna rådstugan, men ansåg att de villkor, som voro fästa vid donationerna till det Sahlgrenska sjukhuset icke i allo behövde respekteras med avseende på det nya sjukhuset utan endast i fråga om det platsantal, som Sahlgrenska sjukhuset ägde vid denna sammanslagning, nämligen 60. Den gjorda ansökan beviljades genom kungl. brev oktober 1847, och en kommitté tillsattes med uppdrag att utföra byggnadsarbetet.

Först år 1857 kunde denna kommitté anmäla, att den utfört sitt uppdrag, och kostnaderna, som beräknats till 120,000 rdr bco gingo till över

290,000 rdr bco, och ändå var endast hälften av det beräknade sjukhuset färdigt med c: a 170 sängar.

Redan år 1867 fick därför frågan återupptagas om anskaffande av utrymme för de sjuke, och efter långa utredningar angående fullföljande eller uppgi-vande av den ursprungliga planen om en ringformig byggnad av sjukhuset på Carolus Dux, där endast den södra hälften var fullbordad, beslöto stadsfullmäktige år 1870, att ingen sådan tillbyggnad skulle ske, men att för anskaffande av utrymme för patienterna att börja med barnbördsavdelningen borde utflytta från sjukhuset. Sedan nytt kontrakt i fråga om barnmorske-undervisningens ordnande uppgjorts med Sundhetskollegium, beslöto också stadsfullmäktige år 1872, att en ny barnbördsinrättning med tillhörande undervisningsanstalt för barnmorskor skulle byggas. Denna (se nedan) togs i

bruk år 1875, varefter Sahlgrenska sjukhuset fick tillfälle att taga de av barnbördsanstalten upptagna lokalerna i användning för eget bruk. Tillskottet av platser blev dock ej större än att frågan om anskaffandet av ytterligare utrymme genast måste återupptagas, och tillsatte sjukhusdirektionen därför år 1886 en utredningskommitté, som inkom med förslag om tillbyggnad av sjukhuset. Stadsfullmäktige godtogo emellertid icke denna utredning, utan tillsatte själva en ny beredning, som år 1890 framlade förslag till ett nytt allmänt sjukhus, som sålunda skulle skiljas från det Sahlgrenska sjukhuset och befrias från de bestämmelser, som genom donationsvillkor voro fästa vid detta, och att det nya sjukhuset, som skulle förläggas vid Karls-ro-området, skulle förvaltas av Hälsovårdsnämnden. Efter ingående utredningar beslöto slutligen stadsfullmäktige i mars år 1891, att ett nytt allmänt sjukhus skulle byggas och läggas under särskild styrelse, som dock ej finge vara styrelse för Sahlgrenska sjukhuset, varjämte uppdrogs åt en kommitté att utse plats för sjukhuset, att bestämma dess storlek samt att anskaffa ritningar och kostnadsförslag m. m. Så småningom enade man sig om ett område vid Änggården, som inköptes, varefter ritningar och kostnadsförslag uppgjordes och framlades. Innan emellertid ärendet slutbehandlats, väcktes förslag om att frångå planen om bibehållande av det gamla sjukhuset och i stället uppföra det nya i tillräcklig storlek för att ersätta detsamma. Detta blev även stadsfullmäktiges beslut, och uppgjordes i enlighet härmed ett förslag om byggandet av ett sjukhus avsett för 350 sängar men med administrations- och ekonomihus samt nödiga maskinerier beräknade för sjukhusets utökande till 600 sängar. Sedan förslaget godkänts i maj år 1896, uppfördes byggnaderna i enlighet härmed, och uppgingo kostnaderna med inventarier till omkring 1,900,000 kronor.

Sjukhuset bestod vid sitt öppnande i maj år 1900 av ett komplex av bygg-nader för den egentliga sjukvården samt för administration och ekonomisk skötsel förenade genom täckta sammanbindningsgångar, de flesta av dessa byggnader i två våningar med vindsrum, de övriga i en våning. Sjukpaviljongerna ligga på ett avstånd av 30 meter från varandra. Den centrala sam-manbindningsgången, på vars båda sidor de olika paviljongerna äro placerade, var vid anläggningen 228 meter lång, och under densamma äro i en källarvåning rörledningarne framdragna.

Redan år 1902 inkom emellertid styrelsen för sjukhuset med förslag att på grund av överbeläggning av sjukhuset få nya lokaler och föreslog för detta ändamål att få använda Göteborgs sjukhems byggnad vid Spräng-kullsgatan, som blivit ledig genom sjukhemmets nybyggnad, till konvalescentavdelning för sjukhuset med plats för 60 patienter. Förslaget godkändes av stadsfullmäktige, och lokalerna tillträddes av sjukhuset den 1 juni 1903.

Nästa utvidgning av sjukhuset tog sin början år 1907, då det beslöts, att tre nya paviljonger skulle uppföras, en avsedd för tuberkulösa patienter, en för kirurgiska fall och en för konvalescenter, den sista såsom ersättning för konvalescentavdelningen vid Sprängkullsgatan, som skulle indragas. De njm tillbyggnaderna voro färdiga att tagas i bruk år 1911, och hade då fastställts, att inom de nya kirurgiska och konvalescentavdelningarne vissa utrymmen skulle användas såsom specialavdelningar för öronsjukdomar och för ögonsjukdomar. Kostnaderna för denna utvidgning uppgingo till omkring 770,000 kronor.

I december 1910 inrättades en särskild röntgenavdelning, och år 1914 gjordes en omändring av polikliniklokalerna.

I maj 1914 upptogs inom sjukhusets styrelse fråga om sjukhusets modernisering, och inkom styrelsen med förslag därom år 1916. Med anledning av denna framställning beslöto stadsfullmäktige år 1921 att uppföra en laboratoriebyggnad med obduktionslokaler och bårhus, en tillbyggnad av köksavdelningen samt likaledes av bad- och röntgenavdelningarne, allt för en beräknad kostnad 865,000 kronor. På grund av tids- och penningförhållandena ha av dessa arbeten byggandet av laboratoriet först nu kunnat igångsättas, de övriga arbetena äro däremot snart färdiga (april 1923). En plan för sjukhusets vidare utveckling är utarbetad för att så småningom kunna genomföras.Sjukhuset disponerar för närvarande 533 platser, därav 204 på kirurgiska avdelningen, 226 på medicinska avdelningen, 55 för tuberkulösa, 16 för ögon-och 32 för öronsjukdomar.

häkarestaben utgöres av 16 personer, övriga till sjukvården hörande befattningshavare 75, 1 predikant, 1 organist samt 136 personer tillhörande ekonomiavdelningarne, sammanlagt 229 personer.

Fig. 83. Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset å Änggården.

Såsom följd av den lagstadgade begränsningen av arbetstiden måste år 1921 uppföras en större bostadspaviljong för ekonomipersonalen för kostnad av 325,000 kronor.

Holtermanska sjukhuset

I början av 1700-talet hade de veneriska sjukdomarne fått en sådan spridning, att statsmyndigheterna funno sig föranlåtna att vidtaga särskilda åtgärder för deras hejdande. För de svårast angripna delarne av landet, dit Växjö, Blekinge och Värmland synas ha hört, föreslogos inrättande av tem-porära sjukhus. Det var dock ej förr än 1754, som genom statens försorg ett sådant sjukhus för veneriskt sjuke inrättades och då i Kalmar. Frågan synes sedan ha legat tämligen nere igen till mot slutet av århundradet, då den återupptogs genom Collegium medicum, som gjorde framställning om upprättande av sjukhus för de veneriskt sjuke. Sjukvårdsinrättningar anordnades då år 1793 inom olika socknar av Södermanlands län. Dessa anstalter, som endast voro öppna under somrarne, stodo under inseende av provinsialmedici, som besökte de olika inrättningarne, vilkas dagliga tillsyn var anförtrodd åt fältskärer eller medicine studerande. Sådana anstalter inrättades i tämligen stort antal under 1790-talet. Olägenheterna, som voro förenade med deras drivande, voro emellertid så stora, att de mycket snart försvunno igen. Collegium medicum föreslog därför år 1812, att stående sjukhus skulle inrättas, och 1815 avlämnades en proposition härom till riksdagen.

I Göteborg hade emellertid redan år 1728 ett sjukhus (för veneriskt sjuka) för stadens räkning inrättats (byggt av B. W. Carlberg). Det var förlagt »avsides» till Eklundsgatan på plats strax norr om n. v. engelska kyrkan och disponerade där ett mindre antal platser (12 st.). År 1797 påbyggdes huset, så att 4 nya rum erhöllos, och 1800 skedde en ytterligare utvidgning. Den senare utvidgningen var avsedd för att få en avdelning för obotligt sjuke, ett hospitium incurabilium. Huruvida detta sjukhus ursprungligen var avsett för veneriskt sjuke synes mig dock osäkert. Cederbourg nämner endast, att stadens sjukhus inrättades 1728 »för stadsens sjuke och fattige, som behöfde stadsphysici och chirurgi tillsyn uti svåra och smittosamma sjukdomar». Enligt Granberg däremot var sjukhuset från början inrättat för personer behäftade med veneriska och andra smittosamma sjukdomar, vilket även uppges i en av stadskamrerarkontoret år 1867 gjord utredning. Visst är emellertid att, enligt magistratens protokoll år 1804, nu avhandlade sjukhus, vilket nedbrunnit vid den stora eldsvåda, som sagda år ödeläde denna del av staden, kallades »stadens kurhus».

De genom branden husville sjuke fingo då inhysas i tillfälliga lokaler, först i det s. k. slaghuset (strax norr om Carlsport) och sedan i en lägenhet på 2 rum och kök i Östra Haga (i trädgårdsmästare Bygrens fastighet) vid

n. v. Husargatan, där de kvarstannade till 1815, då de överflyttades till det staden tillhöriga gamla »Cattuns Tryckeriet» i Örgryte socken (liggande unge-f är där Kanolds f abrikskomplex nu är beläget). På grund av det avlägsna läget och andra olägenheter inköptes emellertid snart en fastighet vid Pilla Bommens hamn, vilken fastighet inreddes till sjukhus och togs i bruk år 1835, då det omfattade 30 sängar. Redan i början av 1840-talet uppstod fråga om utvidgning, närmast med tanke på att utom de veneriska kunna taga emot även andra smittsjukdomar, då platserna för dessa sjuke voro otillräckliga på Sahlgrenska sjukhuset, där de annars i regel vårdades. Den tillbyggnad, som på grund härav vidtogs, utökade sjukvårdsplatserna till dubbla antalet.

Vid mitten av 1860-talet hade olägenheterna av att vårda olika smittsamma sjukdomar på samma anstalt utan tillräcklig isolering, samt andra bristfälligheter å sjukhrrset föranlett upptagande av frågan om ett nytt sjukhus. På det gamla sjukhuset funnos, lika litet som på andra sjukhus, särskilda rum för sköterskorna, utan dessa fingo ligga inne på sjuksalarne, vilket gjorde, att f. d. kurhushjon här måste antagas till sköterskor.

Förslag om ett nytt sjukhus framlades därför år 1869, planerat att förläggas vid det s. k. Möllerska plantaget i Masthugget, där provisoriska kolera- och smittkoppsjukhuset redan låg. Kostnaderna för ett nytt sjukhus ansågos emellertid för stora, och ökat utrymme måste därför beredas genom utnyttjande av lägenheter i den med det gamla kurhuset sammanbyggda f. d. slöjdskolan, varigenom platsantalet ökades upp till 100. Behovet var därmed någorlunda tillfredsställt till fram på 1880-talet, då frågan om nybyggnad återupptogs. Efter långa utredningar

om organisation, storlek och läge enade man sig slutligen om ett förslag till nybyggnad å tomt i 14 kvarteret av Eandala, där ett nytt sjukhus uppfördes, det nuvarande Holter-manska sjukhuset, som togs i bruk år 1894 och fick namn efter direktör J. P. Holterman, som år 1793 donerat ett kapital för veneriska sjukdomarnes bekämpande.

Sjukhuset bestod då av 2 sjukpaviljouger, en för manliga och en för kvinnliga patienter, i förbindelse med varandra och med administrationsbygg-naden genom en övertäckt gång. Sjukrum för de veneriskt sjuke ligga i 2 våningar, och på vindsutrymmet inrättades en mindre avdelning för patienter med hudsjukdomar.

Sjukhuset erbjöd plats för 98 sängar och kostade i färdigt skick 235,000 kr., av vilka kostnader ungefär 80,000 kr. bestredos av ovannämnda fond.Sedan genom beslut av juni 1919 vissa utvidgningsarbeten verkställts för en kostnad av omkring 180,000 kronor, omfattar sjukhuset f. n. på avdelningen för könssjuke 60 platser för manlige och 60 för kvinnliga patienter, på avdelningen för hudsjukdomar 9 platser för vartdera könet, samt 1 helenskild och 2 halvenskilda platser, sammanlagt 141 platser.

Fig. 84. Holtermanska sjukhuset.

Barnbördshuset

Särskilda förlossningsavdelningar synas ej ha förekommit i Europa förr än ett gott stycke in på 1700-talet, med undantag av på Hotel Dieu i Paris, där en sådan sedan gammalt funnits. I Tyskland öppnades den första i Strassburg 1728, i England vid S:t James i Eondon 1752.

I Sverige inrättades den första vid det år 1752 grundade Serafimerordens lasarett, där 3 år efter öppnandet ett rum med 2 sängar inreddes för barnaföderskor.

När Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg upprättades år 1782, avsågos 2 av dess 24 sängar för barnaföderskor, för vilkas betjänande en särskild barnmorska anställdes.Efter sjukhusets avflyttning till Otterdahlska huset år 1823, fick förlossningsavdelningen 3 rum med 13 platser och ett särskilt förlossningsrum sig anvisad, och i nybyggnaden (1855) på Carolus Dux skildes förlossningsavdelningen helt från de övriga avdelningarne och fick 6 rum med 13—15 sängar, förlossningsrum samt föreläsningssal för en blivande barnmorske-skola. Snart nog visade sig avdelningen för trång, och då dess lokaler behöv-

des för den övriga sjukvården, utbröts densamma och kunde år 1875 få inflytta i eget hus i Östra Haga, på den s. k. Eönd alsängen, söder om Haga kyrka. Kostnaderna för denna anstalt uppgingo till 111,300 kronor. 1 Vid anläggningen omfattade den ej mer än 24 sängar och visade sig snart för trång. Frågan togs därför redan 1886 upp om en utvidgning eller byggandet av en ny anstalt. Efter långa utredningar beslöts år 1897, att nybyggnad skulle ske, och verkställdes sådan å tomten n:r 82 A—E i Annedal för en kostnad av c:a 415,000 kronor. Komplexet bestod då av en huvudbyggnad i tre våningar och en flygelbyggnad i två våningar, den senare genom en täckt gång sammanbunden med huvudbyggnadens övre våning. Inrätt-

Pig. 85. Barnbördshuset.ningen gav plats för 63 patienter. I maj 1906 beslöts en utvidgning genom tillbyggandet av en ny flygel liksom den förra i två våningar, varigenom plats för ytterligare 32 patienter skaffades. Kostnaderna för denna tillbyggnad uppgingo till omkring 110,000 kronor.

Slutligen beviljade stadsfullmäktige juni 1920 medel (c:a 435,000 kr.) för uppförande av en elevbyggnad. Detta arbete är nyss avslutat (april 1923). Genom överflyttning av ekonomipersonal till elevbyggnaden kan, efter vissa omändringsarbeten, av dennas förutvarande bostäder beredas plats för ytterligare 10 sjuksängar så att inalles 105 patienter kunna mottagas. Förutom förlossningsfall intagas å en särskild avdelning underlivssjuka kvinnor i mån av utrymme till ett antal av omkring 20.

Epidemisjukhuset

Sahlgrenska sjukhuset, som med 24 sängar öppnades år 1782, mottog även epidemiska sjukdomar »för att vid inträffande farsot sjukdomens art måtte kunna utrönas och stadens läkare därefter erhålla anvisning beträffande medlen att kväva densamma». Behovet av sjukplatser vid epidemier föranledde dock anordnande av tillfälliga sjukhus. Så upprättades ett kopphus år 1824 och ett kolerasjukhus år 1834, då koleran första gången kom till

Göteborg. Detta senare anordnades i det s. k. Möllerska plantaget vid Breda Vägen, ett annars till Café chantant använt bostadshus, som sedan upprepade gånger togs i bruk såsom farsotssjukhus och så småningom blev tämligen stadigvarande sådant, intill dess staden fick sitt fasta sjukhus år 1886. På Möllerska plantaget vårdades såväl koppor som kolera och fläckfeber. Även kurhuset öppnades genom en på 1840-talet företagen utvidgning för epidemiskt sjuka. Vid särskilt svåra tillfällen öppnades ytterligare tillfälliga lokaler. Så t. ex. föranledde tyfusepidemien 1870 att 2 extra sjukhus måste inrättas, ett i Majornas 3 rote och det andra i samma stadsdels 6 rote.

År 1874 var även ett svårt epidemiår, i det att kopporna då hade stor spridning. Sundhetsnämnden begärde därför att få nya lokaler upplåtna. Den enligt hälsovårdsstadgan av samma år nybildade Hälsovårdsnämnden ansåg emellertid, att epidemivårdens tillgodoseende måste lösas genom byggande av ett permanent sjukhus, vilket krav också stöddes av epidemilagen år 1875, som krävde att av epidemiska sjukdomar lidande patienter skullevårdas på särskilt sjukhus. Till sådant sjukhus ansågs det Möllerska plantaget kunna användas och nödig isolering kunna anordnas genom byggandet av tvenne fritt liggande sjukpaviljonger med den förut använda byggnaden såsom administrationsbyggnad. Under utredningsarbetets förlopp inkräktades emellertid området genom framdragandet av en gata, och då läget även i övrigt i flere avseenden var ofördelaktigt, föreslogs från Hälsovårdsnämnden att lägenheten nr 81 i Annedal i stället skulle användas för ändamålet. Så blev också efter långa utredningar beslutat år 1879, men beslutet om själva byggandet fattades ej förrän år 1883, och i november 1886 kunde byggnadsarbetet anmälas färdigt.

Sjukhuset, som för övrigt var landets första moderna epidemisjukhus, bestod då av 2 större och 1 mindre sjukhuspaviljong alla i en våning samt därjämte av administrationsbyggnad samt behöriga ekonomihus.

De större sjukhuspaviljongerna hyste vardera 2 sjukavdelningar med 15 sängplatser i varje, alltså inalles 60 sängar; den mindre, som var avsedd som observationsavdelning, var likaledes delad i 2 avdelningar med 4 smårum för 1 säng i varje avdelning. Redan följande år flyttades till den nya tomten två, förut på Möllerska plantaget stående träbaracker, vardera rymmande 28 patienter. Sjukhuset rymde alltså inalles 128 sängplatser och hade i anläggning kostat c:a 295,000 kronor.

En större brist vidlådde det nya epidemisjukhuset såtillvida, som den för observation av misstänkta sjukdomsfall avsedda paviljongen ej medgav betryggande isoleringsmöjligheter. Denna brist avhjälptes genom den år 1896 uppförda observationspaviljongen, som innehöll 8 från varandra fullt isolerade sjukrum, vardera med 2 sängplatser och vartill anslagits 41,000 kronor.

Stadens snabba utveckling, delvis även den ökade frekvensen av smittsamma sjukdomar, nödvändiggjorde snart såväl utvidgning som modernisering av sjukhuset. En sådan kom till stånd år 1908. Då uppfördes 2 större sjukpaviljonger samt en bostadspaviljong för sköterskor, samtliga i trä. Den lilla stenpaviljongen, som sedan 1896 huvudsakligen använts för privata patienter, påbyggdes med en våning innehållande 2 större och 4 mindre sjukrum med resp. 2 och 1 säng i varje rum, och en ny observationsavdelning, avsedd för fall av ovanligare och farligare smittosam sjukdom såsom t. ex. kolera och smittkoppor, erhölls genom tillbyggnad av en av degamla träbarackerna. Ekonomibyggnaderna utvidgades och moderniserades. Centraluppvärmning anordnades, varigenom flertalet av byggnaderna erhöllo värme från gemensam ångcentral. Kostnaderna för dessa till-och ombyggnadsarbeten uppgingo till c:a 262,000 kronor.

De nya sjukpaviljongerna, som genom utbyggnader vid sina mittpartin voro sammanbyggda till ett komplex, kunde vardera rymma ett 40-tal patienter. Trots sin synnerligen ändamålsenliga inredning visade de sig dock på grund av sin storlek mindre användbara. Den ena av dem blev därför 1913 uppdelad i två från varandra fullt isolerbara avdelningar.

Trots den betydande utvidgning sjukhuset sålunda år 1908 genomgått, var det redan under de närmast följande åren ständigt överbelagt. Då den trånga tomten icke kunde utan olägenhet ytterligare bebyggas, dryftades därför redan nu planer till sjukhusets förflyttning till annan plats. Världskriget och därmed sammanhängande förhållanden omöjliggjorde dessa planers realiserande. Det oundgängliga behovet av ökat utrymme måste

emellertid tillgodoses och fylldes dels genom anskaffande av reservlokaler på annat håll i staden, dels genom nybyggnader å den gamla tomten. Sålunda uppfördes år 1915 för en kostnad av 45,000 kronor ännu en bostads-paviljong med inalles 16 rum för sköterskepersonalen. 1920 tillkom en större sjukpaviljong, rymmande dels tre sjukavdelningar, dels en modern badavdelning för sköterskepersonalen samt dessutom en del bostadsrum. Av sjukavdelningarne var en avsedd för observation av scharlakanssjuka, de två övriga för deras vård. Den förra innehåller 5 sjukrum för 2 å 3 patienter med badrum till varje rum samt därjämte ett operationsrum med tillhörande sterilisationsrum. De båda senare rymma sammanlagt 30 sängar i 6 olika salar. Samtidigt utvidgades och omändrades tvätt- och köksavdelningen, och en matsal för ekonomipersonalen tillbyggdes vid den köket närmast belägna träbaracken. Kostnaderna för dessa arbeten uppgingo till c:a 510,000 kronor. Slutligen byggdes år 1921 en större bostadspaviljong för den genom den lagstadgade begränsningen av arbetstiden starkt tillökade ekonomipersonalen för en kostnad av c:a 244,000 kronor.

I sitt nuvarande skick omfattar sjukhuset alltså 16 byggnader, av vilka 9 sjukpaviljonger. Dessa paviljonger rymma inalles omkring 280 sängplatser, fördelade på 17 olika avdelningar. Tack vare sina goda isolerings-möjligheter och framför allt genom sina 3 skilda observationsavdelningarmed inalles 18 fullt isolerade sjukrum torde sjukhuset trots sina små utrym-mesförhållanden kunna anses synnerligen väl rustat för sitt ändamål.

De å sjukhuset anställde utgöras av 3 läkare, 42 andra till sjukvårdspersonal samt 52 till ekonomipersonal hörande befattningshavare.

Såsom reservlokal för epidemivården användes gamla handelsinstitutets byggnad och ett på Hultmans holme för sådant ändamål apterat

I*'ig. 86. Epidemisjukhuset.

I bakgrunden Slottsskogen med Naturhistoriska museet.

mindre skolhus. Den förra av dessa lokaler skall ersättas av en beslutad nybyggnad invid Sahlgrenska sjukhuset på c:a 100 sängar.

Göteborgs Barnsjukhus

Den egentliga barnsjukvården daterar sig i Sverige från år 1748, då regeringen påbjöd inrättande av en poliklinik för barnsjukdomar i huvudstaden, men först år 1854 öppnades landets första barnsjukhus i Stockholm, då kronprinsessan Dovisas vårdanstalt för sjuka barn togs i bruk.I Göteborg hade ett barnhus inrättats år 1748, och år 1757 inrättades genom frimurarorden ett barn- och koppympningshus, där barn intogos för genomgående av koppympning (variolisation d. v. s. inympning av verkliga smittkoppor), varefter de återlämnades till hemmen, varom närmare i det föregående under »smittkoppor».

År 1857 donerade herr David Carnegie 50,000 riksdaler till grundfond för ett särskilt barnsjukhus, och påföljande år lämnades tvenne lika stora dona-

Fig. 87. Göteborgs barnsjukhus.

tioner, den ena av okänd genom doktor Ch. Dickson och den andra av hr Ch. P. Dickson. Då sjukhus ej omedelbart kunde uppföras, förhyrdes ett hus i hörnet av östra Hamn- och Spannmålsgatorna för inrättande av ett provisoriskt barnsjukhus med 12 sängar, och öppnades detsamma år 1859. I denna byggnad var sjukhuset inrymt till slutet av år 1865, då ett nytt barnsjukhus beläget vid Södra Allégatan togs i anspråk med plats för 16 sängar. Byggnadskostnaderna hade uppgått till c:a 76,300 riksdaler. År 1867 utökades platsantalet till 24 och under 1880-talet till 40, allt inom samma byggnad. Allt fortfarande var sjukhuset en privat anstalt, men sedan under 1890-talet dess verksamhet betydligt ökats genom större omsättning och ökad polikli-nisk verksamhet, sökte och erhöll sjukhuset från år 1898 ett årligt anslag av staden. Den ständigt ökade tillströmningen till sjukhuset gjorde emellertid,att frågan om utvidgning eller nybyggnad måste på allvar upptagas redan omkring år 1900. Efter omfattande utredningar och sedan genom enskilda donationer en byggnadsfond på 540,000 kronor insamlats, framlades ett förslag på nybyggnad med begäran om fri tomt av staden. Sedan sådan beviljats på den plats, där

sjukhuset nu är beläget, igångsattes uppförandet av sjukhuset, som kunde tagas i bruk april 1909, bestående av en sjukpaviljong

Fig. 88. Majomas sjukhus.

avsedd för 134 patienter och en administrationsbyggnad, där en spädbarns-avdelning på 18 sängar anordnats. Trots denna stora utvidgning visade sig snart att utrymmet var otillräckligt, i synnerhet sedan en delning av sjukhuset år 1913 ägt rum i en medicinsk och en kirurgisk avdelning, varför framställning om anslag för tillbyggnad redan 1916 framlades och av stadsfullmäktige påföljande år godkändes. Den tillbyggnad, som därmed gjordes, ökade platsantalet från 152 till 240, därav en medicinsk avdelning på 111 sängar, varav 29 äro avsedda för barn rinder 1 års ålder och en kirurgisk avdelning på 116 sängar, därav 7 för späda barn samt därjämte en gemensam isoleringsavdelning. Kostnaderna för tillbyggnaden uppgingo till c:a miljon kronor.

[Sidorna 377-380 återfinns p.g.a. en sidomkastning efter sid. 628.] [Hälso- och sjukvård forts.] Redan på ett tidigt stadium av sin verksamhet hade sjukhuset (från 1882) förhyrt ett sommarhem för ett 20-tal barn, varmed fortsattes år efter år. Sedan genom upprepade donationer av hr Axel Ågren en summa av 100,000 kronor samlats för uppförande av en egen konvalescentavdelning i skärgården, inköptes Dilla Amundön och anlades där en anstalt, som numera ger plats för 55 patienter. Genom fortsatta gåvor har samme donator befrämjat fortbeståendet av anstalten.

Majornas sjukhus

Detta sjukhus uppfördes år 1862, innan ännu Majorna var införlivat med staden och dess sjuke sålunda skulle föras till länslasarettet i Uddevalla. Sedan införlivningen med Göteborg ägt rum år 1868, förordnades, att den distriktsläkare, inom vars distrikt sjukhuset var beläget, skulle handhava sjukvården därstädes.

Sjukhuset disponerar 26 platser.

Fig. 8g. Hemmet för t. -b.-r.-sjuka å Stampen (i Gamla fattighuset).Hemmet för lungsotssjuka

I juni 1900 föreslog dåvarande t. f. förste stadsläkaren, att en sjukvårdsan-stalt för lungsotssjuka, särskilt för långt avancerade fall från fattiga hem, där trångboddhet o. d. rådde och sålunda faran för sjukdomens spridning mest förelåg, borde anordnas. Hälsovårdsnämnden begärde med anledning härav att för ändamålet få disponera den förut till konvalescenthem använda gamla byggnaden på Stampgatan, den ända från början av 1700-talet kända f. d. klädesstampen. Detta såsom ett provisorium under väntan på att frågan om tuberkulosens motarbetande, som upptagits genom öppnandet av de s. k. jubileumssanatorierna, skulle lösas. Förslaget väckte emellertid stora principiella betänkligheter, då tuberkulosvården ännu icke ansågs vara en kommunerna åliggande angelägenhet, en åsikt, vari man stärkts genom öppnande av jubileumssanatorierna. Förslaget godkändes emellertid, och nödigt anslag för inrättningens apterande för ändamålet beviljades, och kunde densamma öppnas i november 1902 för 50 patienter.

Ehuru ett speciellt lungsotssjukhus, det vid Kålltorp, öppnades 1913, har anstalten hela tiden varit i verksamhet och användes allt fortfarande för ändamålet, ehuru allt mer och mer även botliga fall där vårdats.

Sjukvårdsanstalten ä Kålltorp

Anstaltens förhistoria daterar sig från 1903. Sagda år föreslog förste stadsläkaren, att ett lungsotssanatorium skulle inrättas. En kort tid därefter beslöto stadsfullmäktige, att av Renströmska fonden 300,000 kronor skulle anslås för ändamålet. Därvid bestämdes bl. a., att de intagne ej skulle vara berättigade till fattigvård och deras intagande skulle vara av påfallande vikt för hindrande av sjukdomens spridande. Sedan tomt utsetts å stadens egendom Kålltorp i Örgryte socken, fördröjdes emellertid utredningsarbetet angående sjukhuset, då Renströmska testamentets ordalydelse ansågs lägga hinder i vägen för anstaltens uppförande, med mindre det föreslagna området vore införlivat med staden. Då annat lämpligt område ej kunde uppdrivas, beslöto stadsfullmäktige därför att ingå med begäran om en sådan införliv-ning, som också kom till stånd genom kgl. brev 1908, då området i ecklesiastikt, kommunalt, administrativt och judiciellt hänseende överflyttades till staden. Under tiden

hade stadsfullmäktige till hugfästande av konungOscar II:s och Drottning Sofias guldbröllop ställt till Hälsovårdsnämndens förfogande 200,000 kronor att användas till bekostande av inrättning för bekämpande av tuberkulos inom Göteborg. På förslag av Hälsovårdsnämnden användes detta anslag för uppförande av särskilda paviljonger i samband med det föreslagna lungsotssjukhuset, och inkom nämnden med förslag till byggnadsritningar till hela anläggningen, som, sedan de ytterligare överarbetats,

Fig. 90. Sanatoriet å Kålltorp. Nederst till höger å bilden ligghallar.

av stadsfullmäktige godkändes 1909. På grund av arbetskonflikter och andra svårigheter blev arbetet färdigt först år 1913. Antalet vårdplatser utgjorde 190 och kostnaden för hela anstalten, med inventarier, uppgick till

816,500 kronor.

Oscar och Maria Ekmans sjukhus

Genom testamentariskt förordnande överlämnade konsul Oscar Ekman till Örgryte kommun löfte om ett tidsenligt sjukhus, som sedermera, efter donators död 1907, uppfördes av hans arvingar å egendomen Stora Torp straxintill Örgryte nya kyrka. I december 1910 överlämnades sjukhuset till kommunalfullmäktige, som förbundit sig att för all framtid underhålla sjukhuset och sjukvården inom detsamma.

Sjukhuset, av sten, är uppfört i 2 våningar med mansardvåning och ger plats för 50 patienter, därav för 10 på enskilda rum.

Efter örgryte församlings införlivning med Göteborg 1 januari 1922 förvaltas sjukhuset liksom stadens övriga sjukhus av stadens hälsovård.

Fig. 91. Ekmanska sjukhuset.

Badinrättningar1

Det första offentliga varmbadhuset i Göteborg uppfördes, så vitt det är känt, år 1802 å Surbrunnsområdet, nedanför »Hästbacken» och bastionen Carolus Rex, av kapten Anders Eindgren; det uppges ha innehållit fyra badrum. År 1825 inrättades ytterligare ett varmbadhus, vid örgryte bäck, av ägaren till Vilhelmsberg G. R. Prytz; det hölls öppet blott om sommaren. Bägge dessa anläggningar ställdes emellertid i skuggan av det »eleganta» varmbadhus, den s. k. Rotundan, som 1830 uppfördes å tomten nr 1 vid Skeppsbron av ett bolag med Olof Wijk d. ä. och Alexander Keiller d. ä. i 1 Notiserna i denna avdelning ha sammanställts av N. Wimarson.[Hälso- och sjukvård forts.] spetsen. Här serverades t. o. m. salta bad i särskilt dittransporterat havsvatten. Det Dindgrenska badhuset nedlades 1835 och badhuset i Örgryte 1839. I badinrättningen vid Skeppsbron pågick driften till på våren 1856. Två år senare, 1858, öppnades en badhusavdelning i brunnshuset i Brunnsparken. Denna byggnad revs 1879. Samtidigt med varmbadhuset i Brunnsparken drevs också en varmbadsinrättning å S:t Eriks torg av »Göteborgs

badhusbolag». Det upphörde med utgången av 1874; sista tiden hade det innehafts av perukmakaren och handlanden P. Löfström.

Under tiden hade frågan om offentliga bad i Göteborg kommit i ett nytt läge, tack vare den stora Renströmska donationen, som tillföll staden år 1869. Redan vid den första utdelningen, 1871, anvisade stadsfullmäktige 150,000 kr. till uppförande av en offentlig tvätt- och badanstalt i Västra Haga, en plats som ansågs särdeles välbelägen med hänsyn till den stora arbetarebefolkningen i de västra stadsdelarna. Sedan anslaget ökats med 75,000 kr., kunde Renströmska badanstalten vid S:a Allégatan öppnas för allmänheten den 17 juli 1876. Vid 1878 års utdelning anslogos ytterligare 138,500

Fig. 92. Renströmska badanstalten vid Södra Allégatan. (1922)kr. åt anstalten, och år 1882 framträdde denna i ansenligt utvidgat skick. Ar 1903 ödelädes badinrättningen genom en eldsvåda, men återuppfördes följande år och har sedan undan för undan förbättrats och utvidgats, senast år 1921.

De efter hand uppkommande överskotten från huvudbadanstalten, vilka hela tiden förvaltats för sig, ha

möjliggjort uppförandet av filialbadinrättningar i olika stadsdelar. Sådana öppnades 1892 i Majorna vid Karl Johans-gatan, 1909 i Olskroken och 1915 i hundby.

De Renströmska badanstalterna ha följande badutrymmen:

Haga: karbad, i:sta klass 15 hytter o. 10 kar för män, 15 h. o. 10 k. för kvinnor

» 2:dra » 17 » » 10 » » » 17 » » 10 » » »

romerska badet: 14 » för män

finsk badstu, i:stakl. 13 » » »

» » 2:drakl. 25 » » » 14 för kvinnor

» » 2:dra » 75 avklädningsskåp för män, 56 för kvinnor

simhallen: 32 hytter, 61 avklädningsskåp

2 ångskåp, 2 elektr. bad, 1 massagebad i i:sta kl.; 2 ångskåp i 2:dra kl. Majorna: karbad, i:sta. kl. 2 hytter o. 2 kar för män, 2 h. o. 2 k. för kvinnor

» 2:dra » 6 » »6 » » » 5 » » 5 » » »

finsk badstu: 3 hytter, 34 avklädningsskåp Olskroken: karbad: 5 hytter och 4 kar för män, 5 h. o. 4 k. för kvinnor finsk badstu: 63 avklädningsskåp

Lundby: karbad: 5 hytter och 4 kar för män, 5 h. o. 4 k. för kvinnor

finsk badstu: 63 avklädningsskåp.

Tidvis ha emellertid även efter de Renströmska badanstalternas tillkomst privata sådana företag varit i gång. En kort tid var K. F. U. M:s badinrättning tillgänglig för allmänheten, likaså (1900—1901) Hotell Arkadens. Åren 1901—1916 drevs först av enskild person och sedan av ett aktiebolag det mycket besökta s. k. Centralbadet (först kallat Centr albadanstalten) i huset Drottninggatan nr 37; och i Parkgatan 3 är sedan 1901 inrymt Nya Elektriska hjusbadet (ursprungligen »Göteborgs Nya Ljus- och Kuranstalt»), vilket dock är av mera speciell art.

Särskilt de Renströmska badanstalterna ha på ett gagnrikt sätt bidragit till badsedens och badbehovets utbredande bland allmänheten under de senare årtiondena. I huvudbadanstalten ökades frekvensen åren 1891-—1900 från 117,794 bad till 164,348, i filialen vid Karl Johansgatan 1893—1900från 22,489 till 32,216; år 1900 var sammanlagda antalet alltså 196,564. Tred-jeklassbaden ökades i huvudanstalten åren 1891—1900 från 46,040 till 63,411 - ett glädjande vittnesbörd om växande badfrekvens bland de ekonomiskt svagare i samhället. Tredjeklassbaden voro bad till halvt pris i andra klass; sådana serverades onsdagar oeh lördagar efter kl. 12. Efter den oundvikliga nedgången i följd av huvudanstaltens brand vidtog en ökad stegring. År

Fig. 93. Renströmska badanstalten i Lundby vid Herkulesgatan. Öppnad 1915. (1919)

1910 — Olskroksanläggningen öppnades detta år i september — var antalet bad i samtliga anstalterna 308,830, 1915 395,598, allt oberäknat baden i folk-skolelokalerna; badanstalten i Lundby öppnades i december sistnämnda år. Under de senare krigsåren måste vissa inskränkningar göras i driften; men efteråt inträdde en ny stegring, och 1920 serverades 503,419 bad. Fr. o. m. år 1921 ha tredjeklassbaden avskaffats. — Badfrekvensen bland kvinnorna har hela tiden i allmänhet hållit sig vid hälften mot männens, dock med tendens till stegring under senaste åren.

Även de offentliga kallbadinrättningarna gå tillbaka till förra hälften av 1800-talet. År 1835 öppnades en »simskola» i älven vid västsidan av förut-förutvarande S:t Eriks bastion (»S:t Eriks hörn»), d. v. s. strax nedanför den punkt där Hisingsbron har sitt landfäste. Eängre fram innehades simskolan av logevaktmästaren Ol. Andersson samt senast, fr. o. m. 1850-talet, av P. Löfström. Anläggningen utvidgades även med en avdelning för kvinnor, något för den tiden nytt och som i början blev föremål för delade meningar. Förmodligen har simskolans verksamhet väsentligt bidragit till att med tiden Göteborgs stad beslöt sig för det viktiga steget att upprätta

kommunala kallbadsanläggningar för fribad. Den första inrättningen av sådan art fick sin plats i närheten av simskolan. På grund av kajernas utbyggande åt detta håll måste »allmänna badbassinen» borttröjas 1873; »simskolan» fick Löfström ha kvar även under året 1874. I den förstnämndas ställe beslöto stadsfullmäktige följande året att låta bygga tre nya allmänna kallbadsbassänger vid Älvgatan å Gullbergs vass (Gullbergs Strandgata), vid Bläsan och vid Klippan. Senare tillkommo tre nya sådana, vid Kusten, vid Sågen samt i Säveån. Bassängerna vid Bläsan och vid Sågen äro numera borttagna. Sedan Hisingsbron uppförts 1874, förskaffade sig P. Löfström tillstånd att invid dennas östra sida uppföra en ny kallbadsanstalt, som öppnades 1875 och som blev mycket frekventerad under många år. Att »Löfströmska sim- och badanstalten» ansågs fylla ett verkligt samhällsbehov, framgår därav att stadsfullmäktige fr. o. m. år 1888 lämnade densamma ett årligt understöd av 300 kronor mot att billighetsbad anordnades onsdagar och lördagar efter kl. 6 e. m. för allmänheten samt dagligen för folkskolebarn (jfr nedan), ävensom därav, att när anstalten måste borttagas för ombyggnaden av Hisingsbron, staden 1916 tillöste sig densamma mot en årlig livränta åt änkefru Löfström, som efter mannens död drivit badinrättningen. På senare åren, sedan spårvägslinjen till Långedrag fr. o. m. 1907 berett bekväm tillgång till havsbad, medan samtidigt älvvattnets beskaffenhet undan för undan försämrats, förlorade Löfströmska badinrättningen en god del av sin dragningskraft.

Även för förbättrad tillgång till fria kallbad blev det fortfarande sörjt. På grund av en enskild motion beslöto stadsfullmäktige 1914 att från den 1 juli hyra ett strandområde vid Hinsholmskilen, och detta arrende förlängdes följande år till 1 januari 1935. Småningom uppfördes på platsen nödiga badbryggor, skärmanordningar och skyddsskjul. År 1918 arrenderade staden jämväl ett mindre badplatsområde på Lundbysidan, vid Skarvik å egendomenRödj an. För år 1922 uppgick stadens anslag för friluftsbaden till sammanlagt 39,475 kr.; på 1923 års stat är anvisat kr. 31,625.

En särskild uppmärksamhet har ägnats åt skolbarnens behov av bad, varma såväl som kalla.

Vad beträffar kallbad, ingick folkskolestyrelsen redan 1886 avtal med innehavaren av Döfströmska kallbadinrättningen, att denna under badsäsongen skulle hållas tillgänglig för folkskolebarn vissa timmar om dagen mot en mycket låg avgift; tillika meddelades simundervisning. Sin höjdpunkt nådde denna badverksamhet omkring sekelskiftet. År 1900 badade i IYöf-strömska badinrättningen 1,796 folkskolebarn; badens antal var 10,941. År 1905 voro siffrorna resp. 1,427 och 8,197. Därefter gick frekvensen kraftigt tillbaka, så att siffrorna 1915, sista året, voro nere i resp. 486 och 3,517.

Sedan det kommunala friluftsbadet vid Hinsholmskilen tillkommit, har alltsedan 1917 efter initiativ från läkarehåll badning anordnats därstädes varje sommar under vederbörlig ledning för 1,400 sådana folkskolebarn som ej haft tillfälle till lantvistelse; barnen ha varit fördelade i två grupper, som vardera beretts bad dagligen under fem veckor i följd. Stadsfullmäktige ha lämnat anslag till avlönande av simlärare, tidigare även medgivit nedsatta avgifter för spårvägsresor till baden. På grund av den tilltagande trängseln vid Hinsholmsbaden har skolbarnens badplats fr. o. m. innevarande år flyttats till ett lämpligt strandområde i Askim. Stadsfullmäktige ha anslagit 34,700 kr. dels till uppförande av pavilj onger å platsen och dels till järnvägsresor å Säröbanan samt avlönande av tillsyningspersonal. Badplatsen anses, där så skulle komma att påfordras, kunna lämna badutrymme för minst 5,000 barn samtidigt.

År 1892 inrättades en anstalt för skolbad i en av stadens folkskolor, Randala-skolan. Från 1893 anordnades skolbad i Renströmska badanstalten i Haga och i Majorna (en kortare tid även i Dundby), och skolbad finnas numera i 14 av stadens folkskolor. År 1910 serverades sammanlagt 54,808 folkskole-bad, läsåret 1920—21 88,428 och 1921—22 steg siffran till 100,864. Stadens anslag för 1923 utgör 15,000 kronor.

Vad de högre skolorna beträffar, inrättades ett skolbad i Högre Realläroverket 1912, och Högre Datiuläroverket erhöll i sin nybyggnad (uppförd 1917—1919; jfr bild nedan under »Högre undervisningsanstalter») en präktig badavdelning.

Vattenledningsverket Av T. GLOSEMEIJER

Vattenanskaffning före Kallebäcksanläggningens tillkomst

INOM det äldsta Göteborg på dess nuvarande plats består grunden av lera samt på sina ställen av till rätt ansenlig höjd uppskjutande bergpartier. Emellan leran och berggrunden förekommer ofta ett relativt tunt, mer eller mindre vattenförande sand- eller gruslager. Eftersom leran är ogenomtränglig för vatten, kunde grundvatten inom själva staden endast erhållas på sådana ställen, där det var möjligt att medelst brunnsgrävning nedgå genom lerlagret till i omedelbar närhet av berg som t. ex. vid Otterhällorna och Kvarnberget. Inom de lågt liggande, för bebyggande först i anspråk tagna delarna av staden voro däremot lerlagren i allmänhet så mäktiga, att vatten-givande brunnar ej kunde utföras.

Belägen vid Göta älv i omedelbar närhet till de uti densamma utflytande Säve- och Mölndalsåarna, hade staden däremot riklig tillgång på ytvatten, som på den tiden, innan industrien och strändernas täta bebyggande förgiftade vattendragen, var fullt användbart även till dricks- och hushållsvatten. Någon vattenbrist kunde man fördenskull ej tala om, isynnerhet sedan på 1640-talet Mölndalsåns på den tiden klara och rena vatten genom grävning av den s. k. Fattighusån blev inlett i stadens kanaler. Bland lämpliga vatten-hämtningsställen på den tiden nämnas platsen ovanför gamla slusskvarnen, belägen vid nuvarande Hotellplatsen, västra hamnen, senare benämnd Västra Hamnkanalen, samt Vallgraven, då vattnet på dessa ställen »vore strömt och rinnande».

Med tiden som befolkningstätheten växte, blevo emellertid flod- och åvattnen mindre aptitliga, och redan på 1600-talet kom tanken upp att skaffa vatten från någon av de i närheten utanför staden belägna källorna, av vilka Kalle-bäckskällan var den ymnigaste och dessutom så gynnsamt belägen, att vattnet därifrån med självtryck kunde ledas till staden. När Eric Cederbotjrg år 1739 utgav sin bekanta beskrivning över Göteborg, omnämnes alltjämt samma projekt. Ehuru göteborgarne således redan tidigt tyckas haft sin uppmärksamhet riktad på denna härliga grundvattensförekomst, dröjde det dock fram mot slutet av 1700-talet, innan anläggningen av en vattenledning härifrån blev en verklighet.

Redan dessförinnan hade emellertid göteborgarna haft tillfälle att inom staden köpa Kallebäcksvatten. I mitten på 1700-talet kom Magnus Rebba, krögare och dåvarande ägare till Kallebäck, på idén att tillhandahålla källvatten från Kallebäck till avsalu i staden. I tidningen »Göteborgs Magasinet» för 1759 »ihågkommes med skyldig heder den ärlige Rebba, som sätter ej högre taxa på det förträffliga Kallebäcksvattnet än på spisöhl», och i samma publikation för 1761 klagas över »att priset stiger på alla varor till och med på vatten. Det som köpes från Kallebäck kostar numera kannetals hemtadt, 1 styfver, men termintals V2».1

Kallebäcksanläggningen

Källans förvärvande. Förvärvandet av den för staden så viktiga Kalle-bäckskällan och rätt att från densamma framdraga ledning till staden stötte, som naturligt var, på en hel del svårigheter.

Den 24 maj 1785 begärde sextiosex »hederliga och förmögnare» av stadens innevånare Kungl. Maj:ts tillstånd att »igenom frivillige sammanskotter befordra en Wattenledning från Kallebäckskällan af friskt vatten ända in till staden», till vilket Kungl. Maj:ts bifall också erhölls. Sedan direktionen för detta arbete överenskommit med ägarna och för en viss summa tillhandlat sig källan med nödig utmark, uppställde emellertid åboarne, över vilkas in-ägor vattnet måste ledas, så obilliga pretentioner för att lägga hinder i vägen, att direktionen åter måste vända sig till Kungl. Maj :t med anhållan om »en sådan till ämnet lämplig resolution som den 8 augusti 1777 utfärdats för Cantzli Rådet Baron Alströmer, då han anlade nya vägen förbi Manne-reds backar».

Den 14 mars 1786 resolverade Kungl. Maj:t: »Och som åboerne genom

frivillig överenskommelse till Direktionen afstådt förenämnde källa med

1 Se P. Stenström, Örgryte genom tiderna, sid. 25.den utmark hvarpå hon ligger, och Wi finne den tillämnade wattenledningen vara ett företagande av ej mindre angelägenhet och nytta för det allmänna än anläggande af en ny Landsväg, så hafwe Wi pröfvat för rätt och skäligt, att besagde wattnledning i likhet med Lagens stadgande, huru vid nya Landsvägars anläggande förhållas bör, och utan hinder af åboernas gjorda påstående, må företagas

och wärkställas på sätt som säkrast befordrar ändamålet, hvarefter fråga först äger rum om åboernes ärsättning för Skadan efter mätismanna Ordom.» D. v. s. staden erhöll expropriationsrätt till ledningarnas framdragande, och på så sätt blevo kostnaderna härför långt ifrån orimliga.

Enligt »IWattenledningens Committerades» räkenskaper har intill den 3/11 1791 betalats endast 555 rdr 20 sk. till Hemmans-Åboerne i Kallebäck för till staden överlåten rättighet av källan samt tillstånd att genom deras ägor nedlägga vattenrören.

Vattnets beskaffenhet. Vattnet vid Kallebäck är ett artesiskt, naturligt grundvatten, som samlas i det å berggrunden här befintliga rullstensgruset och avrinner över en grundtröskel i ett bergpass. Det är ett ovanligt gott källvatten, klart, friskt, mjukt och jämförelsevis saltfritt.

Analys av professor Almén 1868:

På 100,000 delar vatten:

Syre- | Glödförbrukning ningsförlust Hårdhets- grad Koksalt Fasta ämnen 0,091 1 1,4 0,8 2,96 7,82

Första utbyggnaden. För vattenledningens utförande, som påbörjades hösten 1786, inkallades en såväl praktiskt som teoretiskt utbildad »Me-kanicus», skotten Anders Blackwood, som uppgjorde förslaget och ledde arbetet. Den första anläggningens huvudanordningar voro följande.

Genom kullerstensdräner samlades vattenådrorna till en brunn, som medelst en större kullerstenstrumma av 120 alnars längd sattes i förbindelse med den s. k. cisternen eller huvudkällan, som var murad i gråsten och hade en med jordfyllning försedd välvd överbyggnad. Sistnämnda källhus gör ännu i dag tjänst (fig. 94). Från huvudkällan till allmänna vattenhämtnings-ställen och en reservoar inuti staden leddes vattnet genom en i jorden negrävd rörledning av borrade trästockar, som vid korsningarna av Mölndalsånoch Vallgraven lades under vattendragens botten inom fångdammar. På sträckan emellan källan och staden var ledningen försedd med 8 stycken ventiler för luftens utsläppande, vilket ansågs nödvändigt för att hindra rörens sprängning av allt för starkt inre tryck. Källan är nämligen belägen »uti Horizontell I.inea med Spitssen av Domkyrko Tornet eller'vid pass 190 fot högre än gatorna i Staden». Träblockarna i denna första rörledning voro dels av asp och dels av furu vardera av 8 å 12 alnars längd med minst 10 tum i toppändan samt borrade till 4 ä 5 tums inre diameter. Sammanfog-ningen av rören skedde genom indrivning av det ena rörets lillända, som gjorts konisk, uti en likaledes konisk urhålkning i det andras tjockända, som dessutom var försedd med en i trät inslagen smidesjärnsring.

Arbetet med den första utbyggnaden, bestående av anordningarna vid källan, ett vattenhämtningsställe vid Kungsportsplatsen samt rörledningen av cirka 8,000 alnars längd emellan dessa bedrevs så raskt, att vattenledningen kunde invigas redan år 1787. Högtidligheten ägde rum den 17 november, då konung Gustav III under sin vistelse i Göteborg gjorde ett besök vid Kallebäck och avsmakade vattnet.1

Till minne av nämnda besök restes senare (år 1801) i omedelbar närhet av källhuset vid Kallebäck en sten av kolmårdsmarmor med inskriptioner i förgyllda bokstäver å båda sidor, den ena på latin och den andra på svenska. Sistnämnda har följande lydelse:

Af Kallebäcks Källa man mig fordom Namn har gifwit Men sen af Götheborg jag köpt och hägnad blifwit,

Kung Gustaf mig besökt, mig nådigt unnadt är At jag härefter namn af Gustafs Källa bär.

Den 17 Nowember åhr 1787.

Den 19 november samma år var invigningen inne i staden, där inom Kungsporten blivit uppsatt en »prydelig Fontaine där wattnet beständigt rinner igenom 3 stycken Kranar uppå 3:ne sidor af Fontainen». Källhuset var av trä enligt ritning av kaptenen C. W. Carlberg.

Sedermera utsträcktes rörledningen till Domkyrkan, där uti södra kyrko-muren vid Kungsgatan uppbyggdes av huggen sten en portal lik de övriga

1 En samtida berättelse härom förvaras bland Vattenledningsverkets handlingar. Glaset, varur konungen drack, finnes å Göteborgs Museum.kyrkoportalerna med 2:ne ständigt rinnande kranar, över vilka fanns en sten-platta med följande inskription i förgyllda bokstäver:

Åhr 1789 den I4:de Nowember.

När dig lekamlig törst till jordiskt watten drifwer, båt Själen niuta det som lifsens Källa gifwer;

Det ena har du här. Sök templet som där står,

At blifwa underwist hur du det andra får.

Fig. 94. Källhuset och minnesstenen vid Kallebäck.

Då denna fontän år 1816 flyttades från Kungsgatan till kajen vid västra hamnen (där den ännu står) emellan Kungs- och Kyrkogatorna, uppfördes källhuset av sten enligt ritning av stadsarkitekten J. Hagberg. Pietetsfullt restaurerat finnes detta källhus med den ursprungliga inskriptionsplattan fortfarande kvar.

År 1791 voro de för vattenledningen samlade penningemedlen förbrukade, och därefter gingo arbetena på grund av de oroliga och dåliga tiderna med anläggningens fullföljande endast långsamt framåt. Först i juli 1797 kunde vattnet för första gången insläppas i reservoaren vid Gamleport, även kalladKungsporten. Samma år kunde även Kallebäcksvatten serveras från ett provisoriskt vattenhämtningsställe vid Stora torget, nuvarande Gustav Adolfs torg.

Vattenreservoaren vid Gamleport, som tjänstgjorde för sitt ursprungliga ändamål till 1881 och kvarstod ända till 1899, var uppförd på ett fästnings-valv över den dåvarande förbindelsekanalen emellan Vallgraven och östra Hamnkanalen. Förutom själva reservoaren, rymmande 700 tunnor (=c:a 90 kbm) fanns i byggnaden en bostadslägenhet om två rum och kök för till-syningsmannen vid vattenledningen. Senare försågs reservoaren med ett par mindre prydliga tillbyggnader avsedda för materialbod och vindfång samt på baksidan två contreforter rymmande hävertledningar till kranar för vattenhämtning.

Inuti reservoarb}rggnaden fanns följande poetiska inskription:

Den Hand, som allt det goda gifver,

Den Hand som allting håller opp Och Källan utur sanden drifver Att friska mänskans matta kropp Hon nådigt detta Werk bevare Från ofall, skada och fördärf Och ådrans ymnighet ej spare Till hjälp och gagn i våra värf.

Men Folk! då du Guds godhet röner I detta och i annat mer Glöm ej hans lof i trägna böner,

Det är till hjärtat som Han ser.

Till det tredje allmänna vattenhämtningsstället enligt den ursprungliga planen, det för Stora torget avsedda, erhöll kapten Carlberg redan år 1787 uppdrag att uppgöra ritning. På denna »fontaine» ställdes större fordringar än på de andra. Uti uppdraget till Carlberg säges: »Det blifver angeläget

at få en wacker och efter belägenheten passande fontaine derstädes. Wi begäre densamma icke så rik och kostbar som Herr Capitains konst och myckna insikt kunde uppfinna utan äro nögda, då den jemte wigaste sättet till wattnets hämtning och spidnings förekommande på torget blifwer sådan at den pryder stället och icke vanhedrar Architecten, dock såge wi gerna det den kunde så inrättas att vid högtideliga tillfällen wattnet kunde komma at genom Ajoulager springa såsom på en wattnkonst.»Det skulle dock dröja över 20 år, innan det permanenta källliuset blev en verklighet. Först 1819 var det ståtliga och vackra byggnadsverket färdigt, utfört enligt ritning av stadsarkitekten J. Hagberg av natursten och krönt av en kopparurna, densamma som nu är uppsatt på rådhusets gård. Och härmed kan man säga att stadens första vattenledningsanläggning var fullbordad. Innevånareantalet i Göteborg, oberäknat förstäderna, var då emellan 12- och 13,000.

Redan i början på 1800-talet kunde enskilda, som hade fastigheter i närheten av stadens gatuledningar till de tre allmänna vattenhämtningsställena, få rätt på vissa villkor inleda Kallebäcksvatten till dessa. Den första

fastighetsägare som begagnade sig härav var Frimuraresamhället. Anmärkningsvärt är att då år 1809 vatten begärdes till sockerbruket bland villkoren föreskrevs, att kranarna »skulle avsig självfva stängas». Självstängandetappkranar hava således gamla anor i vår stad.

Även utom staden fingo en del av de utefter ledningen boende nytta av Kallebäcksanläggningen, i det vissa anordningar vidtogos för tillgodogörande av det overflodsvatten, som tillika med luften avgick ur ovannämnda på huvudledningen anbringade luftventiler.

Ändringsarbeten m. m. Vid den första anläggningen hade en del misstag begåtts, så att mycket snart svåra läckor uppkommo å rörledningen beroende bl. a. på, att vattentrycket var för stort för de använda rören, att rörmaterialet delvis var olämpligt, samt att rörledningen på vissa sträckor låg i otjänlig jord och på för ringa djup under markytan.

En avsevärd reducering av vattentrycket åstadkoms genom anläggning av en tryckbrunn i ledningen på sådan höjd, att fria vattenytan i densamma kom att ligga c:a 34 meter lägre än huvudkällans vattenyta. Rörledningarna under Mölndalsån och Vallgraven, som voro svåråtkomliga för reparation, omlades i spännbroar över högsta vattenytan. Vid nämnda omläggningar, som skedde 1795 och 1798, användes ävenledes trärör, som dock redan 1804 och 1806 utbyttes mot järnrör. På långa sträckor i synnerhet över Kalle-bäcks ägor måste omläggningar av ledningen företagas åren 1800 och 1815, varvid föreskrevs, att träblockarna skulle vara av vinterhuggen furu (ej asp) med barken kvarsittande, att rören på ställen, där grunden ej var lera, skulle ompackas med väl bearbetad lera till minst 9 tums tjocklek samt läggas på minst 21/4 alns djup under markytan.Vattentillgång. Genom ovan beskrivna vattenledningsanläggning kunde staden tillföras c: a 200 kubikmeter friskt källvatten per dygn, vilket emellertid enligt dåtida åsikter ej var mer än c:a hälften av vad källan lämnade. Uppgifterna angående källans normala kapacitet voro för övrigt mycket varierande, emellan 138,000 och 201,000 kannor per dygn. I själva verket är detta förhållande ej så mycket att undra på, eftersom vattentillgången på grund av nederbördsområdets relativa litenhet och de vattenförande lagrens grunda belägenhet i verkligheten är i ej ringa grad beroende på nederbördens växlingar.

Allt eftersom folkmängden ökades, blev vattentillgången mer och mer otillräcklig, och för att minska den vid vissa tillfällen rådande vattenbristen anordnades 1835 en pump i Fattighuskanalen ovanför slusskvarnen och senare en dylik i Vallgraven vid Pustervik för hämtning av vatten, som ej skulle användas till dricksvatten och matlagning, och förbud utfärdades mot hämtning av dylikt vatten ur Kallebäcksledningen.

Andra utbyggnaden. År 1848 uppstod fråga om vattenledningens utvidgning och fullt utnyttjande av Kallebäckskällan. Det skulle emellertid dröja ända till 1860 innan nämnda utvidgning kom till stånd. Det långa dröjsmålet var delvis beroende på en process, som av hemmansägare i Örgryte väckts angående bättre rätt till Kallebäckskällan. Processen, som gick genom alla instanser, vanns dock av staden genom Kungl. Maj:ts dom den u/i 1865.

Utvidgningen utfördes enligt följande plan. Den gamla trärörsledningen bibehölls, och ännu en huvudledning, även den av trä med undantag för korsningen med Mölndalsån, där ledningen under ån lades med 6" gjutjärnsrör, framdrogs från källan till en ny reservoar, med c:a 260 kbm:s rymd, som anlades å Hagaheden.

Senare förbands den nya ledningen med rörnätet i staden inom vallarna, och ledningar utsträcktes till tappningsställen i Haga, Bierhalleplatsen (nuvarande Järntorget), Stampen och Masthuggstorget samt till flera nya tappningsställen inom gamla staden, så att vid 1860-talets slut fanns å Kallebäcksledningen ej mindre än 15 allmänna vattenposter och dessutom voro 15 enskilda servisledningar anslutna till densamma.Penninganskaffning. Penningmedel till den första anläggningen erhölls, såsom ovan nämnts, huvudsakligen genom frivillig subskription.

Under åren 1785—1788 tecknade sålunda:

»Stadens Borgerskap och Invånare af alla stånd .... 10,063:10:3 Rd. Sp.

Utländske Herrar och Män 1,854:12,8

Herrar och Män från andra städer............... 483:16 2,337:28:8 »

Dessutom gav »Staden Götheborg af dess Publique Medel 5,000:— »

samt beviljade utsyning på dess skog i Säfvedals Härad av 20 tolfter blockar till vattenrör.

Summa 17,400:38:11 Rd. Sp-»

Sedan denna summa redan vid 1791 års slut var förbrukad, erhölls medel till anläggningens vidmakthållande oeh fullbordande

dels genom gåvor och donationer; det var ej ovanligt att penningar testamenterades till vattenledningen,

dels genom att staden 1794 erhöll Kungl. Maj:ts tillstånd att under tio års tid av trankokeriidkarna uttaga en avgift av en skilling för varje fat sill-tran som utskeppades, samt

dels genom en mindre uttaxering, nämligen av 2 skilling på varje riksdaler i borgerskapets sammanskottssumma.

Efter 1804 bestriddes utgifterna i allmänhet genom uttaxering. År 1842 beslutades att utgifterna för vattenledningens vidmakthållande skulle uttaxeras på alla inom »stadens stakett» boende personer med undantag för de till garnisonen hörande jämte hustrur oeh hemmavarande barn, och på 1860-talet, allt eftersom vattenledningen utvidgades, kom uttaxeringen att gälla även de personer, som voro boende inom vissa yttre områden dit ledningar utsträckts.

För rätten att begagna sig av egna serviser från stadens ledning betalades till att börja med ingen avgift, men från år 1842 uttogs extra 15 rdr riksmynt av var och en, som hade vatten inlett i sin gård, samt 5 rdr för den bland stadens innevånare som bodde utom Kungsporten och begagnade sig av tappningsstället utanför Allén. Sedermera blevo dessa avgifter avsevärt höjda, så att från och med 1865 betalades per år av två apotek vardera 250 rdr, av Frimuraresamhället 150 rdr samt av övriga 11 konsumenter, som hade vatten inlett till sin fastighet, vardera 100 rdr.För vattenledningens andra utbyggnad beviljades åren 1859 och 1862 av brännvinsmedel respektive 50,000 och 6,000 rdr, och resten togs på lånemedel.

Ombyggnad. Ända till år 1870, då folkmängden stigit till över 50,000 och vattenledningen från Delsjöarna anlades, har således Kallebäcksanlägg-ningen ensam på ett i stort sett tillfredsställande sätt fyllt stadens behov av dricksvatten. Dess kapacitet är emellertid — isynnerhet efter 1891, då Dyckholms vattenledning anlades — så ringa, att den därefter spelat en mindre betydande roll. På grund av sitt goda och allmänt omtyckta vatten har den dock alltjämt underhållits och är fortfarande i bruk, sedan den år 1881 blivit ombyggd för en kostnad av cirka 70,000 kronor. Då nedlades nya järnrörsledningar, och i närheten av själva källan uppfördes reservoar av sådana dimensioner, att källans hela kapacitet allt sedan dess kunnat utnyttjas. Konsumtionen i Krokslätt blev emellertid inom kort så stor, att även Delsjövatten vid vissa tillfällen måste insläppas uti Kallebäcksledningen; men sedermera har genom Delsjöledningens utsträckning i Mölndalsvägen sådan ändring gjorts, att alltsedan 1894 oblandat Kallebäcksvatten serveras uti ej mindre än 16 stycken allmänna vattenposter, därav en belägen inom Örgryte och sex inom gamla staden. Reservoaren består av en järncistern med 300 kbm:s rymd och h. v. y. 55 meter över älven, placerad i en mindre tornbyggnad av tegel. Slutligen förbättrades år 1891 dräneringen vid källan genom att trängsta bergpasset spärrades med en från berggrunden uppförd betongdamm och en ovanför densamma placerad avskärande dränledning. Genom dessa anordningar hoppades man vinna en något ökad vattentillgång. Men samma år anlade bryggeriägaren J. W. Dyckholm på sina marker strax ovanför källan ett system brunnar med ledning, vilket medförde en avsevärd reduktion av källans kapacitet. Staden väckte med anledning härav process, som gick ända till högsta domstolen, där den av staden förlorades.

Delsjöanläggningen

Redan 1854 väcktes fråga om anskaffandet av en fullständig vattenledning för Göteborgs stad och dess område, och den 6 maj 1858 tillsattes en femmannakommitté för anskaffandet av ändamålsenlig vattenledning och förbättrat vattenavlopp. Meningarna angående lämpligaste vattentäkten voro delade. Bland förslagen kan nämnas Göta älv, dels i omedelbar närhet av staden, dels ovanför Berjeåns utlopp, Delsjöarna ochSurtesjön samt

Kåsjönför blivande utvidgning. Egentliga striden stod emellan Göta älv och Delsjöarna, huvudsakligen beroende på skiljaktiga åsikter angående Delsjöarnas tillräcklighet. Tillförlitliga mätningar på den årliga avrinningen från sjöarna saknades. Avgörandet dröjde ända till 1866, men den 27 december nämnda år fattade stadsfullmäktige beslut om en vattenledningsanläggning från Delsjöarna i huvudsaklig överensstämmelse med ett förslag uppgjort av dåvarande kaptenen sedermera översten J. G. Richert, som även utsågs att såsom överingenjör leda arbetet.

Vattnets beskaffenhet. Stora och'Dilla Delsjönäro tvenne med varandra förbundna bergsjöar belägna c:a 6 kilometer söderut från stadens gamla centrum och liggande så högt, att vattnet med självtryck kan ledas till stadens rörnät och dess s. k. lågreservoarer.

Sjövattnet är nästan färglöst, av ovanlig klarhet och genomskinlighet samt i mycket ringa grad utsatt för förorening. Så gott som hela nederbördsområdet består av med gles barrskog och ljung delvis bevuxen bergterräng och inom detsamma finnas inga andra människoboningar eller odlad mark än fyra små torp belägna vid sjöarnas från vattenintaget mest avlägsna delar. Vattnets beskaffenhet i övrigt framgår av nedanstående av stadskemisten d:r J. E. Alén år 1889 gjord analys.

På 100,000 delar:

w S 0 rf O V) M Xi 3 + -ö rf '> Mineralämnen t* :0 xr. 13 y O | Mineralämnen som sulfat Syreförbrukning enl. Kubel Klor, viktsanalys Motsvarande klornatrium Färg Kvalitativa prov Bottensats rf £ <u 0 c. *rf Salpetersyrlighet Ammoniak Järn 4,72 2,40 2,32 3,68 0,272 1,06 1.74 10 ingen reaktion Knappt märkbar

Vattnet är ansett såsom ett gott dricksvatten men har sjövattens vanliga olägenhet att vid varma årstider hava en allt för hög och vid kalla en allt för låg temperatur.

Dessutom kan efter långvarig isbeläggning av sjöarna en fadd sjösmak förmärkas, och som matarevatten för ångpannor är det mindre omtyckt på grund av sin sura reaktion.

Vattentillgång. Nederbördsområdets storlek är 914 hektar (c:a 1,850 tunnland). Vattentillgången uppskattades av förslagsställaren såsom tillräckligför 100,000 konsumenter, varvid medelförbrukningen antogs till 3,5 kubikfot (= 91,6 liter) per individ och dygn, motsvarande c:a 3,450,000 kbm per år En beräkning av vattentillgången, som i betraktande av den ringa kännedom man på den tiden hade beträffande nederbördens och avdunstningens storlek, förvånansvärt väl stämmer med de verkliga förhållandena. Härom mera längre ned.

Fig. 95. Öppna filter och regleringsbrunn vid Delsjön (1923).

Anläggningens omfattning. Med Kungl. Maj:ts tillstånd förvärvade staden genom expropriation de båda Delsjöarna med all mark kring desamma som är belägen under höjden 230 fot (=68,3 meter) över Göta älv, nödigt utmål till dammbyggnad, filter och övriga för vattenledningen behövliga anläggningar vid sjöarna samt rätt att uppdämma vattnet i sjöarna till 227 fot (=67,4 m) över älven och att framdraga huvudrörledning från sjön till stadens gräns.

Fullt utbyggd har anläggningen följande utseende.

över stora Delsjöns naturliga avlopp är uppförd en stenklädd jorddamm, varigenom sjöns förutvarande högsta vattenyta kan höjas fem fot (= 1,5 m),så att man erhåller ett för vattenledningsändamål användbart sjömagasin av c:a 3,365,000 kbm, motsvarande ungefärliga medelavrinningen under ett år.

Från dammen ledes vattnet genom en 457 mm:s självtrycksledning, framför vars öppning finnes anbragt ett enkelt järngaller, till fem stycken nedanför dammen belägna, öppna filter av för långsam sandfiltrering vanlig konstruktion. Sammanlagda filterarean är 3,450 kvm. Medelfilterhastigheten håller sig i allmänhet under 150 mm. i timman eller 3,6 meter i dygnet, under det att maximihastigheten kan uppgå till c: a 250 mm i timman eller c: a 6 meter i dygnet. Moderna anordningar för reglering av filterhastigheten saknas.

Det genom filterna renade vattnet passerar en reglerings- oeh mätnings-brunn samt rinner vidare med självtryck genom tvenne huvudledningar med respektive 457 och 356 mm:s diameter samt c:a 5,2 och 5,1 km:s längd till

stadens rörnät och en i kandala vid Viktoriagatan belägen reservoar, som är byggd på berg med dubbla murar i gråsten samt lerpuddel och spånt i mellanrummet. Reservoaren, som vid fem meters variation i vattenståndet rymmer 4,900 kbm, var från början öppen men har sedermera övertäckts med en järnarmerad betongkonstruktion. Högsta vattenytan ligger 54,4 meter över älven.

Rörnätet, som är anlagt enligt cirkulationssystemet, består av gjut järnsrör med blydiktade mufförbindningar. Huvudledningarnes diameter är minst 152 mm, och fördelningsledningarna lades ursprungligen med 102 mm:s rör, vilka numera i stor utsträckning omlagts med rör av minst 127 mm:s diameter.

Första utbyggnaden med två filter, en huvudledning, reservoar och rörnät, som tog en tid av två år, var färdig att tagas i bruk år 1871.

Fullt utbyggt har Delsjöverket kostat i runt tal 2,300,000 kronor.

Alelyckeanläggningen

Förslag till ny vattenledning. År 1889 hade vattenledningens konsumentantal stigit till 100,000 eller till det antal, för vilket Delsjöarnas vattentillgång beräknats tillräcklig under antagande av en medelförbrukning av 92 liter per individ och dygn. I verkligheten hade dock under tioårsperioden närmast före 1889 medelförbrukningen stigit till 102 liter per individ och dygn. Oaktat vattentillgången i Delsjöarna visat sig vara något större än vad frånbörjan beräknats, var dock tiden nu inne för anskaffning med snaraste av ännu en vattenledningsanläggning för stadens behov. Delsjövattnets goda egenskaper hade blivit uppskattade av stadens innevånare, och det var därför en naturlig sak, att man i främsta rummet skulle undersöka möjligheten att erhålla ett nytt sjövatten av lika god beskaffenhet. Undersökningar gjordes sålunda beträffande Hårsjöarna, Kåsjön, Prästtjärn och Rådasjön. Vattentillgången i de tre förstnämnda sjöarna var otillräcklig, och vattnet i Rådasjön, som för övrigt ligger lägre än Delsjön, var av mindre god beskaffenhet.

Någon större sjö, tillräcklig att fylla behovet för 100,000 konsumenter, finnes ej inom rimligt avstånd från Göteborg. Det blev fördenskull nödvändigt att tillgripa Göta älvs outtömliga vattenförråd. Dåvarande vattenledningschefen, sedermera professor J. Gust. Richert, framlade år 1888 ett på sådan grund fotat förslag till en vattenledningsanläggning vid Alelyckan, och detta godkändes 1891 av stadsfullmäktige.

Vattentäkt och vattnets beskaffenhet. Anläggningen är belägen vid stadens norra gräns utmed älven och baserad på användning av Göta älv såsom vattentäkt. Älvvattnet är här av ovanligt ren och god beskaffenhet. Vänern verkar såsom en stor naturlig avlagringsbassäng, vari Klarälvens slam avsättes och vattenmängdens variationer utjämnas. Något verkligt högvatten är fördenskull icke ens vid starkaste vårflod märkbart, utan vattenståndet är helt och hållet beroende på havsytans variationer. Då havet stiger, uppdäm-mes visserligen vattenytan i älven, varvid dess sektion ökas och strömhastigheten i motsvarande grad minskas, men vattenmängden är under alla förhållanden så stor, att någon uppström ännu icke kunnat iakttagas vid Alelyckan. Endast få städer, som måst använda sig av filtrerat flodvatten, hava tillgång till ett renare och för vattenledningsändamål bättre lämpat råvatten. Det omsorgsfullt filtrerade älvvattnet är såsom dricksvatten fullt jämförligt med Delsjövattnet.

Det ursprungliga förslaget för ifrågavarande anläggning var beräknat för en vattenkvantitet motsvarande behovet för 100,000 konsumenter, varvid konsumtionen per individ och dygn beräknades till medium 100 och maximum 140 liter. Under bakteriologisk kontroll skulle älvvattnet med en filterhastighet ej överstigande 100 mm. i timman renas uti övertäckta sandfilter, innan det medelst maskinkraft uppfordrades till stadens rörnät och reservoarer.Första utbyggnaden. Förslaget omfattade:

Vid Alelyckan: Intagsränna och. tilloppskulvert från älven till maskin-

huset.

Pumpstation för ångkraft med fyra filterpumpar för älvvattnets lyftande till filterna och fyra reservoarpumpar för det renade vattnets uppfordring till reservoarerna i staden. Sex täckta filter, två och två sammanbyggda samt möjligen framdeles sex öppna avlagringsbassänger.

En s. k. samlingsbrunn eller renvattenbehållare.

Boningshus för maskinpersonal, vatten- och avloppsledningar, vägar, planteringar och hägnader m. m.

I Land ala: En högreservoar med särskild pumpstation.

I Masthugget: En lågreservoar och en högreservoar samt pumpstation för vattnets uppfordring från den förra till den senare.

I Majorna: En lågreservoar.

Dessutom huvudrörledningar emellan pumpstationerna och reservoarerna.

Den första utbyggnaden — som av filter och pumpmaskineri vid Alelyckan ej omfattade mer än cirka en tredjedel och ej upptog pumpstationer för högområdena samt ej heller högreservoaren i Masthugget och lågreservoaren i Majorna — var färdig att leverera vatten till staden i början av år 1894. Den avsåg i första rummet att skaffa vatten till det redan relativt tätbebyggda högområdet i Eandala, som hitintills varit i saknad av vattenledning, samt att förbättra trycket i Masthugget och Majorna. Vatten till den nya högreservoaren i Eandala erhölls tillsvidare direkt från pumpstationen vid Alelyckan.

Utvidgning enligt 1896 års förslag. Under de årtionden som förflutit efter 1894 har vattenledningsverket utbyggts i huvudsaklig överensstämmelse med ovannämnda förslag samt för att kunna fylla det alltjämt växande vattenbehovet därefter ytterligare utvidgats, dock alltjämt med användande av Göta älv som vattentäkt. Under 1922 levererades från Alelyckan i medeltal 14,227 lcbm/dygn och maximum 19,922 kbm/dygn, motsvarande respektive 165 och 231 liter/sekund.

Vid sistnämnda utvidgningar har man emellertid delvis frångått den ursprungliga planen att endast använda sig av på vanligt sätt sandfiltrerat älvvatten och slagit in på en helt ny väg, nämligen att söka ytterligare förädla vattnet genom fabricering av s. k. konstgjort grundvatten.Innan man beslutade sig för att anlägga det för filtrerat älvvatten planerade Alelyckeverket, hade vidlyftiga djupborrningar utförts såväl i älvens som i Säve- och Mölndalsåns dalgångar för att om möjligt finna ett för vatten-ledningsändamål lämpligt grundvatten. Vid undersökningarna anträffades också mycket riktigt grundvattenförande sand och gruslager. Förmånligast voro resultaten i närheten av Lerjeåns utlopp i Göta älv. Vid kemisk analys gäckades dock de förhoppningar, som genom undersökningarna väckts. Grundvattnet var i allmänhet så rikt på klor och ammoniak, att det enligt den tidens åsikt ansågs förkastligt till dricksvatten. Grundvattentanken måste fördenskull övergivas, och första delen av Alelyckeverket byggdes, såsom redan nämnts, för rening på vanligt sätt av älvvattnet genom långsam sandfiltrering.

Åsikterna om ett grundvattens beskaffenhet hava senare i väsentlig grad ändrats. Förr, då man ej kände annan undersökningsmetod än den kemiska, sökte man förklara vissa vattens hälsofarliga beskaffenhet genom deras större eller mindre halt av lösta beståndsdelar, och då ett ytvatten, som var förorenat av animaliskt avfall, alltid innehöll betydliga mängder klor och ammoniak, ansåg man, att varje vatten, som innehöll dessa ämnen i större mängd, var hälsofarligt. Sedan man lärt sig upphämta det friska grundvattnet från stora djup, hava emellertid dessa åsikter ändrats. Numera anses snart sagt varje grundvatten för användbart, som erhålles från sådant djup, att föroreningar från jordytan och de övre jordlagren ej behöva riskeras, och som ej innehåller smaken störande ämnen.

I mitten av 1890-talet, sedan Lerjeholms egendom förvärvats till staden, återupptogos fördenskull grundvattenundersökningarna. Man kom dock angående grundvattenströmmens kapacitet till det mindre glädjande resultat, att den, även om grundvattenytan sänkes ända till jämnhöjd med havets medelvattenstånd, ej uppgår till mer än cirka 25 sekundliter eller en ringa bråkdel av vad som för vattenledningsverket erfordrades.

Göteborgs dåvarande vattenledningschef J. Gust. Riehert kom då på den lyckliga idén att på konstgjord väg öka grundvattenströmmens kapacitet och uppgjorde det på denna princip grundade förslag till utvidgning av Alelyckeverket, som av stadsfullmäktige år 1896 antogs till utförande och vars utbyggande påbörjades året därpå.

Då denna anläggning är den första i Sverige med konstgjort grundvattenoch man kan väl påstå den första lyckade i hela världen, följer härnedan en kortfattad beskrivning på densamma.

I fig. 96 visas i schematisk bild en tvärsektion av Göta älvs dalgång. Underst är urberget, som utgöres av gnejs; närmast detta finnes från avlägsna geologiska perioder kvarliggande sandlager, som på enstaka ställen, såsom t. ex. vid Lerjeholms sandtäkt, uppstiger över jordytan, och ovanpå sanden är den mäktiga lerbädd senare avlagrad, uti vilken Göta älv skurit sin fåra. Pilarna utmärka sättet för regnvattnets avledande. All nederbörd, som faller på leran, liksom det mesta av det, som faller på bergen, avrinner ovan

Fig. 96. Tvärsektion av Göta älvs dal.

markytan till älven. Från de över leran på vissa ställen uppstigande sandkullarna och även delvis genom bergens sprickor nedsipprar däremot en del av nederbörden i marken och bildar en underjordisk grundvattenström, som av den täckande, för vatten ogenomträngliga leran tvingas att i de vattenförande sand- och gruslagren framflyta under älven i dess längdriktning, tills den slutligen når en punkt, där leran saknas och sanden träder i direkt förbindelse med älvens eller havets botten.

Allt grundvatten bildas genom infiltration av regnvatten och möjligen även genom kondensation av i jordlagren befintlig fuktig luft. Mängden av det vatten som infiltreras är således beroende dels på nederbördens storlek och dels på markytans infiltrationsförmåga. Riehertska förslaget att på konstgjord väg öka den naturliga grundvattentillgången vid Alelyekan baserades på det faktum, att markytan i Lerje sandtäkt förmår infiltrera mång-falt mer än den naturliga regnvattenmängden Problemet att öka grund-vattentillgången borde således kunna lösas genom att formera nederbörden i sandtäkten medelst dit uppfordrat älvvatten.

Förslagets huvudanordningar voro följande.

Från den för hela Alelyckeverket gemensamma intagsledningen uppfordras älvvattnet medelst i maskinhuset uppställda filterpumpar genom en tryckledning till de s. k. naturfilterna, som äro tvenne i det till markytan i Berje sandtäkt uppstigande naturliga sandlagret utschaktade gropar med lutande sidor och avplanad botten. Den senare är täckt med ett cirka 0,5 meter mäktigt lager av sållad filtersand, varigenom naturfilterna, då motståndet i filterbädden genom vattenföroreningarnas avsättning i det översta sandlagret vuxit över viss gräns, kunna rensas och även i övrigt skötas såsom vanliga filter, till förekommande av den naturliga grundens i annat fall småningom skeende förorening. Den sammanlagda filterarean hos de två naturfilterna är c: a 4,700 kvm.

Det till dessa filter uppfordrade älvvattnet nedsjunker genom den vattenförande grunden och uppsamlas, sedan det under en längre tid passerat mäktiga naturliga sandlager och förvandlats till grundvatten, genom 20 st. rörbrunnar, som äro belägna emellan naturfilterna och älven och som blivit sänkta genom det från 10 till 33 meters mäktighet varierande lerlagret. Även de vattenförande sandlagren hade mycket olika djup, på sina ställen uppgående till över 50 meters mäktighet. Rörbrunnarna sänktes till det djup, att den nedre perforerade med silanordningar försedda delen kom i det på ifrågavarande ställe befintliga grövsta sandlagret. Brunnarnes övre del är så anordnad, att grundvatten antingen kan ledas till en samlingsledning, då det skall användas för vattenledningsändamål, eller tappas till älven genom en avloppsledning, samt så att brunnen genom spolning lätt kan befrias från fin sand, som efterhand intränger genom silen och packar sig i brunnens botten. Som markytan vid brunnarna ligger betydligt lägre än vattenytan i naturfilterna, står vattnet i brunnarna under tryck och avrinner genom en gemensam gravitationsledning till en strax utanför maskinhuset vid Alelyckan belägen pumpbrunn, från vilken grundvattenpumpar uppfordra det till en mindre tornbyggnad, där vattnet genom en regndusch luftas för att befrias från en del mindre välluktande men lätt bortluftade gaser. Härifrån går vattnet till verkets renvattenbehållare och reservoarpumpar, som uppfordra det till rörnätet och reservoarerna inom staden. Anläggningenenligt ovannämnda förslag utfördes under åren 1897—1899 och har alltsedan dess varit i oavbruten användning.

Med avseende på det renade vattnets beskaffenhet har anläggningen fyllt de högt ställda förväntningarna. Vattnet är kristallklart och av relativt jämn temperatur varierande endast 2 å 30 C, under det att älvvattnets växlar

närmare 20. Bakteriehalten är i allmänhet ytterst ringa. Under år 1921 var antalet bakterier per kbcm uti 180 prov 0, uti 90 prov emellan 1 och 5 samt endast uti 1 prov över 5. Det konstgjorda grundvattnet kan således anses såsom sterilt.

I kvantitativt avseende var däremot anläggningen ej lika lyckad. Den vattenmängd som genom rörbrunnarna kunde utvinnas understeg högst betydligt de 120 sekundliter (motsvarande c:a 3,780,000 kbm/år) som man vid anläggningens projekterande hoppats erhålla. Brunnarna lämnade i medeltal endast c:a 1,240,000 kbm/år, motsvarande c:a 39 liter/sekund. För utvinnande av rikligare grundvattenmängd sänktes år 1903 en större grundvattenbrunn med 1,6 ä 2,0 meters inre diameter på en plats ungefär mitt emellan naturfilterna och de förutnämnda rörbrunnarna. Härigenom lyckades man öka grundvattentillgången till i medeltal 1,570,000 kbm/år motsvarande c:a 50 liter/sek.

Vattnet från sistnämnda brunn är ävenledes kristallklart och bakteriefritt men skiljer sig vad den kemiska analysen beträffar rätt mycket från det vatten, som erhålles ur de först anlagda 20 stycken rörbrunnarna. Halten »fast substans» och »mineralämnen» samt isynnerhet klormängden hava högst betydligt sjunkit och av ammoniak återstår ej mer än »obetydligt spår», däremot har syreförbrukningen (som ju är en index på mängden organiska ämnen) samt färgen ökats, och vattnets temperatur är mindre konstant.

Resultatet från sistnämnda utvidgning för erhållande av rikligare grundvattentillgång tydde på, att man genom ökning av grundvattenbrunnarnas antal visserligen hade utsikt att formera vattenmängden, men också att ett sådant förfarande otvivelaktigt skulle medföra en försämring av vattnets beskaffenhet.

Utvidgning enligt igoy års förslag. Då det helt naturligt måste anses fördelaktigast att för framtiden behövliga utvidgningar för vattnets förädling gjordes efter en plan, som avsåge att fylla vattenbehovet för en längre tid framåt, uppdrogs 1907 åt grundvattenfabrikationens upphovsman professorRichert att inkomma med förslag till ökad grundvattenfabrikation av cirka 100 liter/sekund (motsvarande c:a 3,150,000 kbm/år).

Principen i utvidgningsförslaget var följande.

Naturfilterna i Lerje sandtäkt omfatta hela den över leran uppstigande sandkullen och kunna fördenskull ej utvidgas, och då dessutom markytan inom rimligt avstånd från pumpverket överallt består av lera, fanns ej annan

Fig. 97. Anläggningen vid Alelyckan. Fr. v.: pumpstationen med skorsten oeh kolgård; övertäckt renvattenbehållare; de två äldsta sammanbyggda filterna jämte sandtvätt; bostadshus för maskinister; luftningstorn för grundvatten; de två cirkelrunda öppna filterna med regleringskammare, ena filtret under isning och rensning; naturfilter (1923).

utväg, än att anlägga de blivande filterbassängerna i ogenomtränglig mark och att sedan infiltrera det i bassängerna förrenade vattnet genom brunnar. Man får på så sätt två slag av brunnar, infiltrations- och grundvattenbrunnar. Genom de förra inledes det i filterna förrenade älvvattnet till de i älvdalgången befintliga vattenförande lagren, och genom de senare uppfordras samma vatten, sedan det efter några månaders passage genom de naturliga sandlagren hunnit förädlas till ett bakteriefritt grundvatten med i det närmaste konstant temperatur och uppfriskande smak. Principen är således idet stora hela densamma som vid den första anläggningen för konstgjort grundvatten, skillnaden är endast den, att den direkta förbindelsen mellan filter och sandlagren ersättes med rörledningar.

Anläggningens hnvudanordningar äro följande.

Vid Alelyckan anläggas två cirkelformiga öppna filterbassänger vardera med en filterarea av c:a 4,400 kvm, till vilka älvvattnet ledes genom en ut-grening på trycledningen till naturfilterna. Det filtrerade vattnet går efter att hava passerat två regleringskammare, en för vardera filtret, till en sam-lingsbassäng, från vilken vattnet ledes antingen till en tredje regleringskammare samt därifrån genom en fördelningsledning till infiltrationsbrunnarna, om det ytterligare skall förädlas, eller direkt till verkets gamla samlingsbrunn och reservoarpumparna.

Infiltrationsbrunnarna och grundvattenbrunnarna, vardera 80 till antalet, förläggas parallellt med älven på cirka

125 meters avstånd från varandra, de sistnämnda i närheten av och längs älvstranden. Grundvattnet från brunnarna går genom en samlingsledning med självtryck till en pumpbrunn, från vilken det medelst elektromotorpump uppfordras genom en tryckledning till det för grundvattnet gemensamma äldre luftningstornet.

De senaste utvidgningarna vid Alelyckan hava skett enligt denna plan, och anläggningen är nu i det närmaste utbyggd med undantag av infiltrations-och grundvattenbrunnar med tillhörande ledningar, av vilka endast 30 stycken av vardera slaget utförts^.

Då infiltrationsförmågan hos de vattenförande lagren på den plats, där infiltrationsbrunnarna utförts, till följd av sandens allt för finkorniga beskaffenhet ej blev på långt när den beräknade, har den ändring gjorts, att allt sedan år 1918 även dessa brunnar ha använts som grundvattenbrunnar. Och i avvaktan på billigare byggnadstider har man tillsvidare uppskjutit utförandet av övriga i planen ingående brunnar, vilket utan olägenhet kunnat ske, eftersom det genom de öppna filterna under noggrann kontroll långsamt renade älvvattnet blir ett användbart och med Delsjövattnet fullt jämförligt vattenledningsvatten.

Dess underlägsenhet i förhållande till det konstgjorda grundvattnet består huvudsakligen uti de allt för stora temperaturväxlingarna och risken, att det skall försämras vid älvens med tiden sannolikt allt mer tilltagande förorening. Planens fullföljande bör fördenskull ej uppgivas.Av det från Alelyckeverket under senaste femårsperiod levererade vattnet har i medeltal 1,980,000 kbm/år eller c:a 40 % varit konstgjort grundvatten.

Pumpmaskineri. Pumpmaskineriet vid Alelyckan utfördes i enlighet med det första förslaget såsom ångpumpverk bestående dels av centrifugalpumpar drivna med ångturbiner för uppfordring av älvvatten till filterna och grund-

Fig. 98. Alelyckans maskinsal för reservoarpumpar (1923).

vatten till luftningstornet, samt dels av fyra s. k. differentialpumpar med horisontala compoundreceivermaskiner för pumpning till lågreservoarerna. Vid senare utvidgningar har man övergått till elektrisk drift med 3-fas växelström 25 perioder, som vid verket nedtransformeras från 6,000 till 380 volt. Det elektriska pumpmaskineriet består för närvarande av två filterpumpar med respektive 150 och 300 sekundliters kapacitet vid 10 meters lyfthöj d, två grundvattenpumpar för respektive 70 och 100 sekundliter vid 12 och 16 meters höjd samt två reservoarpumpar med en sammanlagd kapacitet av 250 sekundliter vid no meters lyfthöj d, samtliga äro direktkopplade elek-tromotorpumpar av zetatyp. Eftersom tryckhöjden i huvudledningen frånAlelyckan är i hög grad beroende av den vattenkvantitet, som för tillfället pumpas, äro reservoarpumparna försedda med var sin s. k. tillsatspump, som tillkopplas, då båda aggregaten samtidigt hållas i gång. Härigenom kan lyfthöjden ökas 30 meter.

Ångpumpverken, av vilka de fyra reservoarpumparna hava en sammanlagd kapacitet av c: a 200 sekundliter, ha bibehållits och användas för närvarande huvudsakligen som reservmaskineri.

Vattenmängderna kontrolleras vid kolvpumparna medelst slagtäljare samt vid de roterande pumparna antingen genom registrerande voltmann-mätare eller registrerande s. k. oriventmätare.

Huvudrörledning. Den första huvudledningen från Alelyckan har 508 mm:s inre diameter. Senare har på en del av sträckan lagts ännu ett rör av samma dimension, och enligt godkänd utvidgningsplan är meningen att med snaraste utsträcka sistnämnda, så att huvudledningen i hela sin längd blir dubbel.

Genom huvudledningarna pumpas vattnet till lågreservoarerna och det i förbindelse med dessa stående för Delsjö- och Alelyckeverken gemensamma rörnätet.

Undervattensledningar, reservoarer, rörnät m. m.

Undervattensledningar. Där rörledningarna vid korsning av vattendragen ej lämpligen kunnat placeras i befintliga broar eller särskilda rörtrummor ovan vattenytan, äro de lagda under vattendragens botten. Dylika undervattensledningar, som finnas under Göta älv, Säveån, Fattighuskanalen och Vallgraven, äro alltid utförda såsom dubbla rörsträngar vardera försedd med avstängningsventiler å båda stränderna. Rörmaterialet är här liksom hos rörnätet i allmänhet av gjutjärn med undantag för älvledningen, som är av stål. Sistnämnda ledning

utgörande enda förbindelsen till hundby, stadsdelen norr om älven, är emellertid, ehuru den lades så sent som 1910, redan nu så anfrätt sannolikt av elektriska strömmar, att den redan i år måste omläggas. övriga undervattensledningar, av vilka den äldsta är över 30 år, hava däremot åtminstone hitintills stått sig bra.

Vattenreservoarer, hågreservoarernas antal är för närvarande fyra, nämligen en i handala (vid Viktoriagatan, förutnämnda s. k. Delsjöreservoaren), en i Masthugget (vid Vattugatan), en i Majorna (Kabelgatan) samt en i hundbyå Stora Ramberget. Deras högvattenyta ligger cirka 54 meter över älvens medelvattenstånd. Den höjd, till vilken Delsjöanläggningen medelst självtryck kan leverera vatten, har varit bestämmande för höj dläget av dessa reservoarer, som kommunicera med varandra genom det gemensamma rörnätet och reglera vattentrycket i den största, lågt belägna delen av staden, den s. k. lågtryckszonen.

För att erhålla tillräckligt vattentryck inom de å bergshöjderna högt belägna stadsdelarna finnes dessutom högreservoarer med särskilda pumpstationer, som uppfordra vatten från lågtryckszonen. De för närvarande mer eller mindre bebyggda högområdena uppdelas uti tre s. k. högtryckszoner, en för Masthuggsbergen, en omfattande delar av Dandala, Änggården och Otter-hällebergen samt en för höjderna i stadens 14 rote och den högst belägna delen av Dandalabergen. Den förstnämnda av dessa högtryckszoner har en högreservoar å Slottsskogens högsta punkt och pumpstation i närheten av Masthuggets lågreservoar. Den andra zonen har en högreservoar i Dandala vid övra Viktoriagatan, förbunden med två mindre reservoarer för sjukhusanläggningarna å Änggården, samt en pumpstation vid Dandala lågreservoar.

Från sistnämnda pumpstation levereras tillsvidare vatten även till en provisorisk reservoar i tornbyggnad inom Dandala egnahemsområde, vilket är så högt beläget, att det ej kan få vatten ens från nyssnämnda högreservoar i Dandala. Så snart den under byggnad varande vattenledningsan-läggningen för den tredje av ovannämnda högtryckszoner blir färdig, kommer emellertid egnahemsområdet att få vatten härifrån, och den nuvarande provisoriska reservoaren blir överflödig. Flögreservoarerna ligga ej såsom lågreservoarerna på samma höjd över älven. Högvattenytan i den i Dandala och den i Slottsskogen ligga på respektive c: a 76 och 83 meter samt i egnahemsområdets provisoriska reservoar på ej mindre än c:a 100 meter över älven. Vid behov kan dessutom trycket vid Slottsskogsreservoaren medelst pumpning över ett i reservoarens tornbyggnad anbringat ståndrör ökas med ytterligare 13 meter.

Samtliga reservoarer med undantag för lågreservoaren i Dandala och den provisoriska för egnahemsområdet äro delvis nedsprängda i berg, utförda av betong, övervälvda och försedda med jordfyllning. Sistnämnda reservoar består av en cistern på en 18 meter hög bock-konstruktion, båda av armeradbetong och omgivna av en träbyggnad till skydd mot köld och vattnets förorening.

På tryckledningarna från de fem största reservoarerna äro anbringade »Armstrong-luckor» för automatisk stängning vid större rörbrott, och sex reservoarer hava vattenståndsvisare med självregistrerande apparater placerade i vattenledningschefens tjänstelokal. hågreservoarernas sammanlagda rymd är 12,200 och högreservoarernas 2,400 kbm.

Pumpstationer för höjdområden. Pumpstationen i Masthugget har en elektro-motorzetapump för 240 volts likström med en kapacitet av 36 liter/sekund vid 35 meters lyfthöj d för vanligt bruk samt såsom reserv två gasmotordrivna kolvpumpar, vardera med 36 sekundliters kapacitet vid en största lyfthöjd av 50 meter.

Pumpstationens i handala pumpmaskineri består av tre elektromotorzeta-pumpar därav två vardera för 40 sekundliter vid 24 meters lyfthöjd och en om 30 sl. vid 60 meter. Sistnämnda för pumpning till reservoaren vid egnahemsområdet.

Rörnät. Rörnätet, som i största möjliga utsträckning anlagts enligt cirkulationssystemet, är medelst avstängningsventiler uppdelat i mindre distrikt, som kunna var för sig avstängas, utan att vattenutdelningen inom de övriga områdena störes, samt är försett med brandposter på ett inbördes avstånd av i allmänhet under 100 meter.

Vid 1922 års slut var rörledningarnas sammanlagda längd, servisledningarna oberäknade, 238,933 meter, antalet

avstängningsventiler 1,309, själv-stängande ventiler 58, brandposter 1,491 samt antalet allmänna vattenposter, som äro självstängande och frostfria, 149 och s. k. hygieniska dricksfontäner 11 stycken. Dessutom finnas 55 vattenposter för utlämnande av vatten till fartyg och lokomotiv samt 177 bevattningsposter för spolning av gator, vattning av planteringar m. m.

Allmänna vattenkonsternas antal är sex. För vattenbesparing äro de tre största av dessa försedda med elektromotorpumpar, så att bassängvattnet kan användas på nytt.

Servisledning och enskilda ledningar. En servisledning av gjutjärnsrör med 38 mm:s diameter emellan gatuledningen och tomtgränsen bekostas och underhålles av vattenledningsverket för varje tomt, där vatten användes till hushållsändamål.Enskilda ledningar få ej utföras av andra personer eller firmor än sådana, som antagits till rörläggare för enskilda och utföra arbetena under kontroll av vattenledningsverket och enligt fastställda tekniska bestämmelser.

Vattenförbrukning. Ekonomi och förvaltning

Vattenförbrukning. Vattenförbrukningens och konsumentantalets växlingar under tiden 1871—1922 samt vattenleveransens fördelning på de olika anläggningarna visas grafiskt i fig. 99.

Medelförbrukningens, per individ och dygn, alltjämt fortgående stegring framgår av nedanstående tabell.

år 1871—1880 1881—1890 1891—1900 1901—1910 1911—1920 liter/ind./dygn 87 101 104 112 119

Förbrukningen per dygn har under 1922 varit

medium 24,906 kbm. maximum 31,759 » eller 288 1 » 368 iter/s » ek. motsvarande 128 °/0 av medelförbruk- minimum I3,i6r » » 152 » ningen motsvarande 53 °/0 av medelförbruk- ningen.

Medelförbrukningen var fördelad på följande sätt:

Förbrukning I medeltal I procent kbm 'dygn liter/sekund Filtrerat sjövatten från Delsjön 10,679 124 43 Filtrerat älvvatten från Alelyckan 9A35 105 37 Konstgjort grundvatten från Alelyckan 5.092 59 20 Summa 24,906 kbm 288 liter 100 °/o

Fördelas totala årsförbrukningen (1921) på medeltalet innevånare vid årets början och slut blir medelförbrukningen per individ och dygn approximativt räknat:

för allmänna ändamål.. c:a 4,5 liter

» industriella ändamål... » 42>° »

» hushållsbehov, inklusive läckage .... » 69,0 »

>> vattenledningsverkets egna behov .... » 4.5 *

Summa cirka r20 literVattenavgifter. För vatten, som användes till Inishållsförbrukning erlägges ingen avgift med undantag för vatten till klosett, som alltid betalas efter mätning. Till hushållsförbrukning hänföres vattens användande till vanliga hushållsbehov samt till bad eller dusch, till åkdons rengöring, till vattnande av gata oeh gård samt till spolning av brunnar och underj ordsledningar.

/O millioner

All övrig vattenförbrukning betalas efter mätning för närvarande med 30 öre per kubikmeter för vattenmängder intill 5,000 kbm per kalenderår och därefter med 27 öre/kbm. Före år 1919 var grundpriset för enligt mätning förbrukad vattenmängd 20 öre. Därest svårighet uppstår vid skiljandet inom samma fastighet av vatten, som för hushållsändamål förbrukas, och vatten, för vilket avgift skall erläggas, beräknas ersättning efter mätning för allt vatten, men å beloppet avdrages 6 kronor 75 öre per år (motsvarande en förbrukning av cirka 60 liter per dygn) för varje inom fastigheten mantals-skriven person. Hushållsförbrukningen är således okontrollerad och utan begränsning av vattenmängden avgiftsfri, vilket gör, att vattenslöseriet i allmänhet är onödigt stort. För att i någon mån försvåra nämnda slöseri finnes sedan slutet av år 1888 den föreskriften, att på ställen, där

vattenförbrukningen ej kontrolleras genom mätare, skola alla tappningskranar, som därefter anordnades, vara självstängande. Efter 1896 tillåtas dock kranar, som ej äro självstängande, i brygghus.

Utan kontroll av hushållsförbrukningen och begränsningen av den avgiftsfria förbrukningen till viss rimlig kvantitet per individ och år kan ett effektivt förhindrande av vattenslöseriet dock ej åstadkommas.

Vid 1922 års slut uppgick antalet i användning varande vattenmätare till 3,232, av vilka 1,356 voro s. k. skivmätare och övriga vinghjulsmätare, och genom dessa utdelades cirka 44 % av totala årsförbrukningen. Vattenledningsverket äger och underhåller vattenmätarna, som mot viss avgift per kvartal uthyras till konsumenterna.Anläggningskostnad. Totala anläggningskostnaden för vattenledningsverket räknat från år 1869, då utbyggnaden av Delsjöverket påbörjades, uppgick vid 1922 års slut till 8,261,966:37 kronor samt det bokförda värdet vid samma tid till 5,857,473:01 kronor, sistnämnda fördelat på följande sätt.

Anläggningen vid Kallebäck .... kr. 22,505:74

» » Delsjön .... » 548,770:66

» » Alelyckan .... » 1,382,931:09

Vattenreservoarer .... » 419,329:68

Pmnpstationer för högområden .... » 81,927:98

Rörnät m. m.. » 3,402,007:86

5,857,473:01

Vattenverkets inkomster för vatten till allmänna ändamål, till industriell och diverse förbrukning m. m. har 1922 utgjort kronor 999,968:38, fördelade på den till cirka 9,091,000 kbm. uppgående årsförbrukningen motsvarar detta en inkomst av c:a 11,00 örejkbm, under det att samtliga kostnader för drift, underhåll, avskrivningar samt beräknad ränta efter 5 % å anläggningens bokförda värde vid 1922 års slut uppgingo till i runt tal 1,268,000:— kronor motsvarande en utgift av c:a 13,94 öre/kbm.

Figur 100 visar i grafisk framställning inkomster och utgifter under åren

1871—1922.

Att utgifterna med undantag av några få år varit större än inkomsterna har sin naturliga orsak uti den avgiftsfria hushållsförbrukningen.

Förvaltning. Vattenledningsverket, som är en avdelning av byggnads-kontoret, står under förvaltning av en av stadsfullmäktige tillsatt styrelse bestående sedan 1895 av sex ledamöter.

Avloppsledningar Av W. HUGGERT

1

Äldre förhållanden

AVLOPPSLEDNINGAR enligt nutida begrepp äro av ett jämförelsevis sent datum i Sverige. Först i slutet av 1860-talet började i Göteborg nedläggas kloakledningar enligt bestämd plan. Göteborg blev härigenom den första svenska stad, som införde ett ordnat kloaksystem.

Tidigare avleddes spill- oeh regnvattnet i öppna rännor av kullersten, från vilka det leddes ut i kanalerna. Att det var dåligt beställt med vattenhastigheten oeh renligheten i dessa rännstenar ligger i öppen dag. Också klagades det allmänt över den dåliga lukt, som särskilt under den varma årstiden uppsteg från det ofta stillastående spillvattnet. Skyldigheten att hålla rännstenarna rena tillkom hus- och tomtägarna var och en framför sin tomt. Med upprepade påbud, hotelser och viten sökte magistraten tillhålla dessa att göra plikt, men resultatet synes ha blivit åtminstone rätt ojämnt. Något bättre blevo förhållandena, när tuktad sten började användas till

rännstenarna. Första gången skedde detta år 1836, då husägarna utefter Norra Stora Hamngatan gratis erhöllo huggen sten från stadens förråd för att därmed iståndsätta rännstenarna, »hvilket skulle bereda både prydnad och beqvemlighet för färdande och tillika tiena till föresyn och uppmaning för öfriga husegare i staden att till rännstenars läggande hädanefter begagna huggen sten».

I samband med den efter 1845 påbörjade stensättningen av stadens gator med tuktad sten, utfördes rännstenarna av skålformigt huggna ränndalar av granit. Genom denna anordning erhölls bättre och hastigare avrinning. Detta system betraktades på sin tid som något särdeles förstklassigt.

1 Uppsatsen är utarbetad med biträde av K. E. W A feman.När underjordiska avloppsledningar första gången anlades i Göteborg är svårt att säga, enär de enskilda husägarna låtit ombesörja desamma. De utefter kanalerna boende läto nämligen dit avleda spillvatten genom trätrummor; sådana funnos redan vid slutet av 1700-talet. På 1850-talet började även täckta stentrummor byggas, oeh uppgick vid början av 1860-talet desammas längd till c:a 3,000 fot. Vid denna tid började man på enstaka ställen använda från England importerade glacerade stengodsrör, medelst vilken metod ett allmännare anläggande av kloakledningar möjliggjordes.

Det första allmänna dräneringssystemet

Den 25 april 1866 är en märkesdag i Göteborgs kloakväsens historia. Denna dag godkände nämligen stadsfullmäktige dåvarande kaptenen J. G. Richerts plan och förslag till dränering av staden samt Hagorna och den närmast älven belägna delen av Masthugget.

Riehert framhöll i förslaget, att det enda fullt rationella systemet för Göteborgs dränering och renhållning vore, att medelst riklig vattenspolning bortföra latrinspillning och annan flytande orenlighet genom djupt liggande avloppsrör. Dessa skulle utmynna i en gemensam reservoar, från vilken vattnet skulle pumpas till älven. Det nu framlagda förslaget omfattade dock endast regn- och spillvattnets avledande till kanalerna eller älven. Däremot skulle latrinen uppsamlas och på lämpligt sätt beredas. Redningarna skulle givas sådan lutning, storlek och form, att det framrinnande vattnet finge sådan hastighet att ledningarna själva höllo sig rena. Redningar med mindre diameter än i1/2 fot borde göras av glacerade lerrör, större skulle muras av hårdbränt tegel, sandsten eller granit. Minsta rördiameter skulle vara 9 tum, undantagsvis 6 tum. Rören skulle läggas på ett djup av 8 fot under gatan. Alla rör från hus och gårdar borde förses med ventil eller vattenlås. I förslaget fanns även upptagen för framtida utförande en ledning längs Vallgraven på dess södra sida, en s. k. avskärande kulvert. Denna skulle upptaga och till älven vid Järnvågsplatsen avleda såväl spillvatten som regnvatten, men genom å kulverten anordnade s. k. bräddavlopp skulle, då starka regn inträffade, vattnet även kunna utsläppas i Vallgraven.

Detta förslag låg till grund för kloaknätets utbyggande från 1866 till början av 1890-talet.Fig. ioi. Kloaknätet i Göteborg år 1880.Staden inom Vallgraven försågs härvid enligt det uppgjorda förslaget med avloppsledningar, mynnande i närmaste kanal. Västra Hamnkanalen, vars vatten var så gott som stillastående, försågs dock redan år 1868 å ömse sidor med avskärande ledningar, genom vilka vattnet leddes till Stora Hamnkanalen. Samma år anlades kulverten i övra Korsgatan mellan Vallgraven och Storgatan, d. v. s. från Basarbron till Vasaplatsen, samt under åren 1876—77 kulverten i Kungsportsavenyen. I den nuvarande Rinné-gatan rann vid denna tid Djupedalsbäcken, i vilken spillvattnet från områdena omkring densamma utsläpptes. Richert föreslog bäckens överbyggande, vilket utfördes 1879, då två bredvid varandra murade äggformiga kulvertar av 1,35 m:s höjd, den s. k. Olivedalskulverten, anlades från Järnvågen och e:a 1,300 fot uppåt. Först 1895 utfördes fortsättningen upp i Rinnégatan med en cirkelformig ledning av 1,5 m:s diameter. Å området söder om Vallgraven byggdes 1882 kulvert för Randalabäckens nedre del samt 1885 ledningar i Engelbrektsgatan m. fl. gator. I Majorna anlades år 1883 kulverten i Kaptensgatan.

Det är klart, att allt efter som staden växte, skulle föroreningen i kanalerna och Vallgraven göra sig mer och mer märkbar. År 1884 gjordes av Hälsovårdsnämnden framställning om förbättrande i sanitärt hänseende av stadens kanaler. Den kommitté, som med anledning härav tillsattes, ansåg, att det mest verksamma vore att anlägga den av Richert år 1866 projekterade avskärande kulverten. Detta blev även beslutat, och under åren

1886—88 byggdes sagda kulvert färdig från Järnvågen till Sten Sturegatan. Kulverten, som från Järntorget till Sprängkullsgatan ligger mitt i körbanan i Nya Allén, utgöres på denna sträcka av en cirkelformig ledning med 1,2 m:s diameter. Vid Sprängkullsgatan går kulverten ned emot Vallgraven och därifrån i så gott som rät linje till korsningen mellan Nya och Gamla alléerna. På denna del utgöres den av en äggformig ledning med 1,19 m:s höjd. Utloppet i älven, som var gemensamt för nyssnämnda kulvert och den i Rinnégatan, byggdes år 1890. Det utfördes av järnrör på en längd av 30 m närmast kajen och av betongrör på den övriga delen. Under år 1893 byggdes Hagakulverten och år 1897 kulverterna i Sten Sturegatan och Berzeliigatan, med anslutning till ovannämnda avskärande kulvert.

För torrhållande av de delvis under älvens vattenyta liggande delarna av Gullbergsvass samt för dränering av de lågt liggande stadsdelarna Stam-pen och Olskroken föreslog J. G. Richert anläggandet av ett pumpverk å Gullbergsvass. Här skulle vattnet samlas i en större reservoar och därefter utpumpas i Göta älv. Förslaget antogs av stadsfullmäktige och utfördes under åren 1888 och 1889. I pumpverket installerades tvenne från England inköpta centrifugalpumpar. Drivkraften var ånga. I samband med pumpverkets utbyggande utfördes under åren 1889 och 1890 ledningar i Olskroken samt å Stampen och Gullbergsvass.

Det nya avloppssystemet

I slutet av 1880-talet inlämnades för första gången en ansökan om tillstånd att få använda stadens vatten- och avloppsledningar för vatten-klosetter. Denna ansökan avslogs av stadsfullmäktige 1889 efter avstyrkande utlåtande av hälsovårdsnämnden och av vattenverket, som ansåg att vattentillgången ej medgåve ökning i förbrukningen. År 1894 inlämnades ån}-o till stadsfullmäktige en ansökan om tillstånd till vattenklosetters införande, denna gång av Göteborgs byggmästareförening, vilken i sin ansökan framhöll, att numera ett av hindren, bristande vattentillgång, vore undanröjt.

Detta spörsmål togs under behandling i samband med den redan förut dryftade frågan om en grundlig modernisering av stadens avloppsväsen. Inför Gatu- och vägförvaltningen, dit ansökningen remitterats för utlåtande, framlade dåvarande avdelningschefen vid samma förvaltning, sedermera professor J. Gust. Richert ett »förslag till vattenavlopp för Göteborgs lågt belägna delar», daterat den 4 maj 1894.

I detta förslag påvisades två stora olägenheter, som omöjliggjorde införandet av vattenklosetter å det då befintliga avloppsnätet, nämligen

1) att kloakledningarna utmynnade på många ställen i Göta älv samt i stadens kanaler;

2) att vid högvatten älvvatten inträngde i ledningarna samt i källarna i lågt belägna stadsdelar.

Richert framhöll mycket skarpt de hygieniska vådorna av det dåvarande kloaksystemet samt påyrkade för den skull dess snara ändring.

Förslaget var uppgjort i två alternativ, men redogörelsen inskränkes här till det, som blev vägledande för den slutliga lösningen. Enligt detta förslag skulle genom avskärande ledningar i Hamngatorna, Stora Nygatan m. fl. spill- och regnvatten från större delen av staden inom Vallgraven samlas tillBETECKNINGAR.

Ledningar inom områden, från vilka såväl regn- som spillvatten avledes utan pumpning.

Bräddavloppsleduingar inom ovannämnda områden.

Tunnel för kloakledning från Rambergsstaden.

Ledningar inom områden, från vilka såväl regn- som spillvatten pumpas.

Utloppsledningar från pumpverken.

Tryckledning från Brunnsparken.

Ledningar inom områden, från vilka spillvatten intill viss utspädningsgrad pumpas.

Bräddavloppsledningar inom nyssnämnda områden, avledande spillvatten över viss utspädningsgrad till närmaste

vattendrag. I II III

Kloakpumpverk:

I Gullbergsvass

II Barlastplatsen

III Brunnsparkenen underjordisk pumpstation i Brunnsparken. Härifrån skulle kloakvattnet pumpas genom en ledning i Södra Hamngatan, Skeppsbron, under Rosenlundskanalen, genom Pustervik och i Första Rånggatan till en underjordisk pumpstation vid Barlastplatsen. Denna ledning skulle upptaga dels allt regn-och spillvatten från Skeppsbroområdet, en del av inre staden, Pustervik, Haga och Masthugget, dels spillvatten intill en viss utspädningsgrad från Otterhällorna, Vasastaden samt områdena kring Rinnégatän. Från pumpstationen å Barlastplatsen skulle kloakvattnet utpumpas i älvens strömfåra. Vid båda pumpstationerna skulle anordningar vidtagas, så att vid hastigt påkommande regn det utspädda kloakvattnet kunde utsläppas i Södra Hamnkanalen resp. älven vid kajkanten.

Förslaget underkastades en ingående granskning av olika auktoriteter och myndigheter och undergick härvid diverse modifikationer. Under tiden avgav Gatu- och vägförvaltningen i dec. 1895 utlåtande till stadsfullmäktige rörande vattenklosetters anordnande och tillstyrkte att sådana, oberoende av avloppsfrågan, skulle få inrättas i vissa delar av staden. Detta förslag förkastades emellertid i maj 1896 av stadsfullmäktige, och därefter fick detta ärende såväl som frågan om kloakväsendets förbättrande anstå i åtskilliga år.

Emellertid inkom Hälsovårdsnämnden både 1900 och 1904 med påminnelser rörande de sanitära vådor som kloakvattnets utsläppande i kanalerna medförde, och Hamnstyrelsen påyrkade — likaledes år 1904 — åtgärder mot olägenheterna av den avskärande kulvertens utlopp vid Masthuggskajen. I följd härav togs frågan upp på nytt, och byggnadschefen F. Blidberg utarbetade ett förslag till kloakväsendets förbättrande, vilket i huvudsak var byggt på det Richertska men avvek därifrån i en del punkter. Det slutade på en kostnadssumma av 1,200,000 kronor. Förslaget framlades i nov. 1906 för stadsfullmäktige och remitterades av dem till drätselkammaren, som skulle avge betänkande däröver efter hörande av Hälsovårdsnämnden och Byggnadsnämnden.

Under tiden hade byggnadschefen Blidberg delvis omarbetat sitt förslag och därvid tagit hänsyn till den ur trafiksynpunkt nödvändiga breddningen ay Östra Hamngatan framför Brunnsparken.

Ur förslaget, sådant det slutligen utformades, må framhållas följande.

1) Mellanpumpstationen skulle anordnas underjordiskt i det utfyllda gatu-partiet framför Brunnsparken — i 1906 års ursprungliga förslag var den förlagd vid Lilla Torget — och därstädes skulle jämväl installeras en offentlig bekvämlighetsinrättning, likaledes under jord. Kostnaden för sistnämnda inrättning samt gatubreddningen beräknades till 145,000 kronor.

2) Regnvattenutlopp från nämnda pumpstation skulle utmynna i älven vid Stenpiren.

3) Pumpstationen å Barlastplatsen skulle byggas ovan jord.

4) De avskärande huvudledningarnas lutning skulle minskas och tillräcklig spolning erhållas genom spolintag.

Ärendet förelädes stadsfullmäktige till avgörande den 2 juni 1910, varvid fullmäktige bl. a. beslöto:

1) att uppdraga åt Gatu- och vägförvaltningen att för en beräknad kostnad av 1,345,000 kr. låta utföra arbeten till förbättrande av stadens kloakväsen i huvudsaklig överensstämmelse med byggnadschefens förslag av den 8 juni 1906 samt ändringsförslag av den 7 juni 1909;

2) att arbetena skulle utföras under åren 1911—15;

3) att medgiva, att vattenklosetter anordnades dels — så snart erforderliga ändringar i byggnadsordningen för staden blivit av Konungens Befall-ningshavande i länet fastställda och beslutet om den sålunda lämnade fast-ställelsen vunnit laga kraft — i de stadsdelar, som dränerades till pumpverket å Gullbergsvass, och dels, i den

mån det nya dräneringssystemet blivit genomfört, jämväl i de stadsdelar, vilkas avloppsförhållanden förbättrats;

4) att av kostnaderna 745,000 kr. skulle gäldas med lån på längre åter-betalningstid än två år samt återstoden med avgifter ä 100 kr., vilka skulle erläggas för rätt att erhålla vatten till nyinrättad vattenklosett.

För att ernå besparing i kostnaden föreslogs år 1912 en ändring i det antagna förslaget. Denna innebär:

1) att 10-faldigt och därutöver utspätt spillvatten från inre stadens pumpområde skulle utsläppas i Stora Hamnkanalen vid Brunnsparken, samt

2) att 6,5-faldigt och därutöver utspätt spillvatten från högområdet väster om Magasinsgatan skulle vid Latinläroverket utsläppas i Vallgraven.

Hälsovårdsnämnden, som anmodats att yttra sig om ändringsförslaget, hade ingenting att anmärka mot detsamma, och godkändes det därefter av stadsfullmäktige vid sammanträde i januari 1913.

Kloaknälets anläggande. Arbetet med detta avloppsförslags utförandepåbörjades år 1911. Under första året utfördes pumpverket å Barlastplatsen med tillhörande tryckledning samt utlopp i älven, varjämte ett par hundra meter av samlingsledningen (D=i,5 m.) i Strandgatan nedlades. Redan i början av år 1912 togs pumpstationen i bruk. Under detta år utfördes fortsättningen av ledningen i Strandgatan till Järnvägsgatan, ledningen i Järnvägsgatan (D=i,2 m.), ledningen över Järntorget (D=i,o m.) och i

Södra Allégatan (D=i,o m.). Uedningen i Rinné-gatan (H=i,o m.), som påbörjats under 1912, färdigbyggdes under 1913 till Tredje Långgatan. Samtidigt härmed göts betongstommen till pumpverk och bekvämlighetsinrättning vid Brunnsparken samt lades tilloppsledningarna när-Fig. 103. Pumpstationen å Barlastplatsen. Uppförd 1911. lliast pumpverket. Samma år utfördes dykareledningarna under Rosenlundskaualen (jfr fig. 105) samt under Olivedals-och avskärande kulverten vid Järnvägsgatan.

Under 1914 lades huvudledningen (H=i,2 m.) i Strandgatan mellan nyssnämnda dykare, ledningen i Skeppsbron (H=i,i m. och H=i,o m.) samt denna lednings fortsättning i Södra Hamngatan fram till Västra Hamngatan (H=o,90 m.). Tryckledningen från pumpstationen vid Brunnsparken genom Södra Hamngatan till Västra Hamngatan blev färdig i december 1914. Samma år utfördes även dykareledningen under Norra Hamnkaualen.

År 1915 utfördes samlingsledningen Södra Hamngatan—Stora Nygatan, samlingsledningar i östra Hamngatan och Norra Hamngatan samt dykareledningen under Östra Hamnkanalen. Under åren 1916 och 1917 nedlades en del mindre huvudledningar.

Förutom här ovan nämnda huvudledningar nylades eller omlades under olika år en hel del biledningar. Arbetet var i sin helhet färdigt i november 1917 och uppgick totala anläggningskostnaden till kr. 1,530,801:93.Pumpverket å Barlastplatsen. Den under 1911 utförda pumpstationen å Barlastplatsen är försedd med sex pumpaggregat; ett st. med en pumpkapacitet av 200 sekundliter, två st. av 300 sekundliter och tre st. av 1,000 sekundliter. Fyra av pumparna äro direktkopplade till elektromotorer och två direktkopplade till dieselmotorer. De två sistnämnda tjänstgöra som reserv för de elektriskt drivna. Tryckledningen mellan pumpstationen och tryckbrunnen utgöres av två st. ledningar av gjutjärn, en med 0,7 m:s inre diameter för de tre mindre pumparna och en med

l, 1 m:s inre diameter för de tre större pumparna. Mellan pumpstationen och tryckbrunnen finnes en nödfallsförbin-delse bestående av en 1,5 m:s rund ledning av betongrör. I tryckbrunnen mynnar även ledningen från Masthuggets högområde. Från tryckbrunnen till kajen gå två ledningar med 0,6 m:s och en med 1,5 m:s diameter. Den senare ledningen, som endast tjänstgör vid starka regn mynnar ut i älven vid kajkanten. De båda mindre ledningarna fortsättas av trärör med 0,6 m:s diameter c:a 90

m. ut i älven. Under år 1921 utpumpades 8,949,480 kbm kloakvatten för en kostnad av 0,5 öre pr kubikmeter.

Pumpverket vid Brunnsparken är försett med fem st. pumpar, drivna med likström av 240 volts spänning. Deras kapacitet är maximalt resp. 29, 95. 360, 960 och 1,500 sekundliter. Den sista pumpen är reserv för de övriga.

Ledningarna från de tre mindre pumparna äro förenade till en västerut i Södra Hamngatan gående tryckledning, vilken är beräknad att upptaga intill tiofaldigt utspätt spillvatten. De från de båda större pumparna ledande tryckrören förenas till en ledning, som mynnar vid kajkanten i Stora Hamnkanalen. Genom denna ledning utsläppes vid starkare regn tiofaldigt och därutöver utspätt spillvatten direkt i kanalen. Den under år 1921 utpumpade vattenkvantiteten utgjorde 951,300 kbm och var kostnaden härför 3,25 öre pr kubikmeter.

De områden, som i och med här omskrivna förslags utförande blevo försedda med ett modernt avloppsnät, voro: inre staden, Pustervik, Haga, området kring Strandgatan och Bånggatorna, den planlagda delen av staden öster om Haga samt söder om Vallgraven och Fattighuskanalen, områdena på båda sidor om Dinnégatan och söder om samma gata samt Masthuggs-bergen.

Av under senare år bebyggda stadsdelar ha Borensbergsområdet, Dandala Egnahemsområde och Änggården sina avloppsledningar inkopplade på de till pumpverket å Barlastplatsen gående huvudledningarna.

De stadsdelar, som dränerades till Gullbergsvass och som i följd av ovannämnda stadsfullmäktigebeslut finge förses med vattenklosetter, voro Gullbergsvass, Stampen och Olskroken, vilka områden redan omkring 1890 försetts med ett modernt avloppsnät.

De områden, som ej berördes av stadsfullmäktiges beslut av den 2 juni 1910 voro: Majorna väster om Barlastplatsen (inbegripet Kungsladugård), Bödöse, Bagaregården (jämte Härianda), örgryte och Bundby.

Majorna väster om Barlastplatsen. Med anledning av motion i stadsfullmäktige år 1911 angående rättighet att anlägga vattenklosetter i Majorna väster om Barlastplatsen uppgjordes förslag till förbättring av därvarande avlopp. Detta förslag, som avlämnades i maj 1914, var uppgjort i två delar, dels för området öster om Mariebergs kyrkogård och Kusttorget, dels för stadsdelen väster om samma platser. Endast avloppet för östra området har utförts enligt detta förslag, varemot det västra ändrats i samband med förslag till avlopp för Kungsladugård.

Det östra området hade förut haft sitt huvudavlopp genom kulverten i Kaptensgatan, vilken mynnade direkt i Göta älv. Genom den utvidgning av Eiskhamnen, som var under utförande, måste huvudavloppet omläggas, så att det mynnade längre öster ut. Det gamla utloppet får numera tjänstgöra som bräddavlopp vid kraftiga regn. Den nya ledningen är framdragen till en brunn nära kajkanten, och härifrån går en ledning under älvbotten c:a 60 m ut i älven, varest strömmen i älven fångar kloakvattnet.I'igTioj. Nedläggande av dykarledning i Rosenlundskanalen.

2) spillvatten intill 5 gånger utspätt med regnvatten utföres i strömfåran i Göta älv;

3) avloppsvatten utöver denna utspädningsgrad utsläppes vid strandkanten.

Förslaget upptog två huvudavloppsledningar i Älvsborgsgatan, av vilka hittills endast den östra nedlagts. Den västra behöver ej utföras, förrän området blivit mera utbyggt. För närvarande kopplas ledningar från stadsdelens västra område i östra huvudavloppsledningen. Mellan Karl Johans-gatan och älvstranden är ledningen tillsvidare provisorisk. Utloppsledningen i älven, bestående av två st. trärör, vilka gå c:a 200 m ut i älven, är däremot

Kungsladugård. Under år 1916 uppgjordes förslag till avlopp för de västra delarna av Majorna inbegripet Kungsladugård. Detta förslag, som sedermera av stadsfullmäktige antogs till utförande, var baserat på följ ande huvudprinciper:

1) kloakledningarna skola upptaga allt regn och spillvatten, vattenkloset-ter skola få inrättas;permanent. Vid Klippgatan är den provisoriska ledningen försedd med en bräddavloppsbrunn, från vilken avloppsvattnet vid starkare regn avledes till älven genom en befintlig stentrumma i Frigången.

Genom en provisorisk ledning avskäras de ledningar, som förut haft sitt utlopp vid Kustgatan, oeh föras till huvudavloppet. De flesta husen utefter Klippgatan erhålla likaså genom en avskärande ledning anslutning till huvudavloppsledningen.

Lödöse. För Dödöseområdet uppgjordes 1915 fullständigt avloppsförslag enligt följande huvudprinciper:

1) kloakledningarna skola bortföra allt regn- och spillvatten;

2) allt kloakvatten utsläppes i Göta älv, antingen i strömfåran eller över viss utspädning vid kajkanten.

Detta avloppsförslag har sedermera fullföljts vid utläggning av avloppsnätet. För närvarande återstå endast ledningar i ännu ej utlagda gator.

Huvudledningen för området utgöres av en ledning med 1,5 m:s och en med 0,6 m:s diameter. Den senare tar spillvatten intill en viss utspädnings-grad och först vid starkare regn träder den andra i funktion. Härigenom har det blivit möjligt att trots dåliga lutningsförhållanden erhålla tillräcklig hastighet. Den större ledningen utsläpper det utspädda spillvattnet direkt vid kajkanten. Den mindre ledningen är försedd med två utloppsrör av plåt, dragna c: a 30 m ut i älven.

Bagaregården och Härianda. Regn- och spillvatten från Bagaregårdens område samlas till en huvudledning i Svangatan. Genom en bräddavloppsbrunn i korsningen mellan Svan- och Olskroksgatorna avskiljes intill tre gånger utspätt spillvatten och avledes genom en ledning i Riddaregatan och en dykareledning under Gullbergsån till Gullbergsvass pumpverk. Vid större utspädning föres kloakvattnet genom en ledning under Olskrokens bangård till ett dike norr om bangården och genom detta ut i Säveån. Under åren 1919—20 anordnades avlopp för enbart spillvatten från en bostadskoloni å Härlandaområdet och anlades där en provisorisk, automatisk pumpstation, från vilken kloakvattnet pumpas till Bagaregårdens avloppsnät.

Orgryte. Avloppsnätet från Bunden, vilket område i och med Örgrytes in-förlivning tillhör Göteborg, är i Danska vägen provisoriskt inkopplat på där befintlig ledning. I Hökegatan är denna försedd med en bräddavloppsbrunn, från vilken intill tre gånger utspätt spillvatten avledes till förutnämnda ledning i Riddaregatan och vidare till Gullbergsvass pumpverk. Mer än trefaldigt utspätt spillvatten rinner genom en ledning i Olskroksgatan oeh under Olskrokens bangård ut i ovan nämnda till Säveån gående dike. För framtida anläggning är projekterat en bräddavloppsledning, som från lämplig plats å högområdet vid Redbergslid skall avleda mer än tiofaldigt utspätt spillvatten till Gullbergsån. De inom det förra municipalsamhället liggande ledningarna befinna sig i ett högst otillfredsställande skick.

De enda områden inom örgryte, som äro försedda med tillfredsställande avloppsnät och inom vilka vattenklosetter få inrättas, äro villasamhällena Böö och Örgryte trädgårdsstad. Inom det förra samhället avledes regn-och spillvatten i gemensamma ledningar till en reningsanläggning bestående av en s. k. emscherbrunn, genom vilken vattnet passerar för att därefter utsläppas i Delsjöbäcken. Inom Örgryte trädgårdsstad avledes endast spillvattnet genom ledningar under det regnvattnet får avrinna till Delsjöbäcken genom'längs gatorna gående öppna diken. Innan spillvattnet utsläppes i Delsjöbäcken, får det passera en reningsanläggning av samma slag som den ovan för Böö angivna.

De övriga delarna av örgryte äro antingen utan avloppsledningar eller försedda med högst otillfredsställande sådana. Detta senare är förhållandet med de tätt bebyggda stadsdelarna Gårda och Krokslätt. Inom dessa voro före Örgrytes införlivning med Göteborg nedlagda en del provisoriska ledningar genom vilka spill- och regnvatten avföres till Mölndalsån. På grund av de ohygieniska anordningarna få ej inom nyssnämnda områden vattenklosetter anläggas.

Lundby. Då avloppsförhållandena inom den norr om Göta älv belägna stadsdelen Lundby före densammas införlivning med Göteborg år 1906 voro mindre tillfredsställande, tillsattes redan år 1903 i samband med förarbetena för införlivningen en kommitté med uppdrag att uppgöra såväl förslag till stadsplan för den nya stadsdelen som plan till dränering av densamma. Kommitterade avlämnade sitt förslag till stadsplan under år 1906 men ansågo, att med uppgörande av avloppsförslaget kunde anstå, tills stadsplanen bleve fastställd. Denna fastställelse lät emellertid vänta på sig, och under tiden blevo avloppsförhållandena särskilt inom området öster och söder om Ceresgatan samt inom Brämaregårds- och Klockaregårds-områdena allt värre, varför förste stadsläkaren under år 1907 anhöll attnågot borde åtgöras, trots det stadsplan ej funnes fastställd. Av Gatu- och vägförvaltningen upprättades i följd härav ett förslag till provisoriskt ordnande av avloppsförhållandena för dessa

områden, och antogs detta förslag av stadsfullmäktige redan i juni månad 1907 och utfördes snarast möjligt därefter. Under åren 1909 fattade fullmäktige beslut om anläggande av en provisorisk ledning inom Färjenäsområdet och år 1911 om en dylik inom Brämaregårdsområdet. Året därefter beslutades utförande av en ledning från området vid Lundby gamla kyrka ned till Sannegårdshamnen och en ledning i Regulus- och Kapellagatorna ned till Lundby pumpverk, vilket tidigare byggts av ägarna till Uundbyvassen för torrhållning av det under älvens medelvattensyta liggande vassområdet.

Enär det visat sig, att trots de utförda provisoriska ledningarna stora sanitära olägenheter fortfarande förefunnos inom vissa delar av de tätare bebyggda områdena öster om Ramberget, upprättades av byggnadschefen Blidberg under år 1916 ett förslag till dessa olägenheters avhjälpande. Förslaget avsåg endast provisoriska ledningars nedläggande, då fastställd stadsplan för området ifråga fortfarande saknades. I övrigt avsåg förslaget, att såväl regn- som spillvatten skulle avledas till pumpverket vid Lundby Hamngata för att därifrån utpumpas i älven. Ledningsnätet var beräknat att kunna mottaga intill tolv gånger utspätt spillvatten. Vid kraftigare regn än vad som motsvarade denna utspädningsgrad skulle vattnet på en del sträckor avledas genom de gamla öppna dikena. I pumpverket föreslogs insättandet av tvenne nya automatiska pumpaggregat. Förslaget antogs i maj 1917 av stadsfullmäktige, varefter detsamma utfördes under åren 1917 och 1918.

Å de härovan omnämnda områdena äro på grund av att fastställd stadsplan saknas endast provisoriska avloppsledningar nedlagda, varför vattenklo-setter här ej få inrättas. För stadsdelarna Rambergsstaden och Sannegården äro däremot stadsplaner fastställda, och äro å dessa områden en del permanenta ledningar utförda, till vilka vattenklosetter få anslutas. Huvudavloppsledningen från Rambergsstaden är förlagd väster om Sannegårdshamnen och avbördar genom en 300 m lång tunnel genom Sörhallsberget sitt vatten till Göta älv vid Sörhallen. Förslag är under utarbetande att från denna huvudledning framdraga en ledning genom eller omkring Ramberget för avledande av kloakvattnet från de norr och öster om berget 1ig-gande områdena. Den från stadsdelen Sannegården ledande huvudavlopps-ledningen, som endast delvis är utbyggd, utmynnar i Göta älv omedelbart väster om Eriksbergs mekaniska verkstad.

Underhållskostnaderna för Göteborgs vattenavlopp och brunnar ha under år 1913 uppgått till c:a 20,000 kr. och under år 1921 till c:a 105,000 kr.

Avloppsledningarnas längd under olika perioder framgår av nedanstående tabell, i vilken även angives ökningen i procent under den gångna perioden.

1866 1880 1900 1921

Längd i km 8 75 154 264

ökning i % 840 105 71

Av ovanstående tabell framgår, att ökningen i procent varit störst under perioden före 1880. Den verkliga ökningen i längd är däremot betydligt större under perioden 1900—1921 än under de föregående perioderna.

Under 1860-, 70- och 80-talen användes stengodsrör till avloppsledningar av 0,23, 0,30, 0,38, 0,46 och 0,54 m:s diameter. Större ledningar av såväl äggformig som cirkulär sektion murades av hårdbränt tegel. De äggformiga ledningarna voro av storlekar från 0,60X0,90 m upp till 0,90X1,35 m och de cirkulära från 0,90 till 1,5 m:s diameter. Sedan år 1888 en kulvert o,6oX 0,90 m av betong på försök nedlagts och detta försök utfallit till belåtenhet, användes för kloakarbetena på Gullbergsvass år 1889 äggformiga betoirg-ledningar upptill 1,3 m:s höjd. Under följande år tillverkades av betong cirkulära ledningar upptill 1,5 m:s diameter. Runda betongrör med muffar (mindre rör) kommo till användning första gången år 1891. Sedan dess ha till såväl större som mindre ledningar använts stampade betongrör, och ha dessa med få undantag tillverkats å Gatu- och vägförvaltningens egna betong-gjuterier.

Avloppsnätet med tillhörande pumpstationer och övriga inrättningar sorterar under Gatu- och vägförvaltningen. För denna styrelses sammansättning samt tjänstepersonal redogöres i samband med kapitlet angående gator, vägar, parker och planteringar.

Renhållningsväsendet AV KARL ABERSTÉN

Renhållningsväsendet före 1885

1 äldre tider gjorde man sig kvitt orenlighet oeli avfall här i Göteborg på så sätt, att någonstädes å tomten grävdes en grop, i vilken uppsamlades latrin, sopor och andra avfallsämnen. När så gropen, som i regel var ofullständigt beklädd med trävirke, blev full, täcktes den med jord, och en ny grop öppnades. Sådan nedgrävning lär, åtminstone i förstäderna, hava förekommit ännu så sent som på 1860-talet. Första framsteget blev, att groparna anlades mera omsorgsfullt och tömdes. Groparna voro då ofta stensatta, i några fall lära de t. o. m. varit murade. Riktigt täta voro de emellertid aldrig. Boningshusen stodo på grund härav ofta nog i en pöl av det mest förorenade vatten, vilket också inträngde i husens källare, och groparnes tömning förorsakade en otäck stank å gård och omgivningar.

År 1864 bildades av privata personer Göteborgs Pudrettberednings-Aktiebolag, vilket åtog sig att hämta latrinspillning och övriga avskräden ur husen. Det ingick i planen att av latrinen medelst tillsättning av släckt kalk bereda kalkpudrett. Bolaget grundades enligt då gällande åsikter, att städernas avfallsämnen ägde så stort värde som gödsel, att deras tillvaratagande måste medföra stor ekonomisk vinst för stadssamhällena.

Samtidigt med bolagets tillkomst började man påfordra alla de gamla av-trädenas ombyggande och uppsättande av särskilda kärl för köksavskrädena. År 1866 antogo stadsfullmäktige efter en den 14 oktober 1864 väckt motion av v. häradshövding Th. Berger en ordningsstadga, som beträffande avträden, uppsamling och bortförande av avskräden samt avledning av spillvatten innehöll bl. a. följande bestämmelser:

4) att uppsamling av latrinspillning, på sätt hittills allmänt skett i öppna gropar under jordytan, ej längre än ett år från författningens kungörande må tillåtas i dedelar av stadens område, som begagnas till by-ggnadstomter, och sådan uppsamling därefter endast ske i fullkomligt täta kärl eller lårar, inbyggda och ställda å sådan grund, täckt med plank, stenflisor eller på annat sätt, att vad från latrinkärlen möjligen kan spillas eller läcka ej i jorden nedrinner;

5) att med bibehållande av husägares förbindelse att från avträde inrätta luftrör, och att låta bortföra samlingarna så ofta det erfordras, husägare därtill varder ålagt att, under den blidare årstiden, från den 1 mars till den 1 december, till latrinsamlingarna tillsätta sådana ämnen, som binda gasutvecklingen därifrån och förebygga stark lukt;

6) att, då uppsamlandet av sopor, skräden och stallgödsel ej sker tillsammans med latrinspillningen, samlandet av sådan orenlighet särskilt endast må ske i täta och täckta kärl eller lårar, vilka, om de nedsättas i jorden, skola vara försedda med avledning för spillvatten, och vars tömmande av husägaren skall föranstaltas, så ofta sådant för snygghet och god ordning erfordras;

7) att, vid transport av spillning som är illaluktande, endast täckta fordon få användas; att vid all transport av spillning eller orenlighet, fordonen skola vara fullkomligt täta.

Denna förordning, som överklagades, fastställdes av Kungl. Maj:t år 1870. Bestämmelserna härom voro intagna i stadens byggnadsordningar av åren 186g och 1874.

Genom tillkomsten av hälsovårdsstadgan för rikets städer, vilken utfärdades år 1874, blev i lag stadgat, att avträden skola så inrättas, att latrinen samlas i täta och lätt flyttbara kärl, ställda ovan jord och så inrättade att orenlighet ej nedtränger i marken. Härigenom omöjliggjordes bibehållandet av latringropsystemet.

Alla öppna gropar försvunno dock först så småningom. Enligt Hälsovårdsnämndens årsberättelser voro år 1871 blott 18 % av Göteborgs 2,324 hus försedda med avträden för pudrettberedning, och dock var Majorna, som inkorporerades den 1 januari 1868, därvid icke medräknat. Ännu år 1880 ägde icke halva antalet av stadens fastigheter lagenligt inrättade avträden.

Det förut omnämnda Pudrettberedningsaktiebolaget upphörde redan år 1868, emedan det ej bar sig, men affären övertogs av enskild person, stadsmäklaren David Leffler. Ännu en entreprenör började därefter en liknande affär, och nu utvecklades under 1870-talet kalkpudrettsystemet, så att det vid årtiondets slut användes i omkring 1/3 av stadens fastigheter. Avhämtningen sköttes dock mera ur affärssynpunkt, än vad lämpligt var för stadens sundhet. I de övriga 2/3 av stadens fastigheter hämtades av bönder; i dessahus skedde vanligen ingen tillblandning av kalk i kistorna, köksavskrädena fingo i strid mot hälsovårdsstadgans föreskrift hopas i stora mängder och ruttna, innan de bortfördes. Hälsovårdsnämnden ivrade förgäves häremot, men så länge avhämtningen ej var systematiskt ordnad, kunde hälsovårdsstadgans föreskrift i denna punkt ej tillämpas.

Redan samma år som hälsovårdsstadgan för rikets städer utfärdades, väckte med. d:r Elias Heyman (sedermera Sveriges förste professor i hygien vid Karolinska institutet i Stockholm) en motion, innefattande en hemställan att stadsfullmäktige ville tillsätta en beredning av sakkunniga personer »med uppgift att uppgöra förslag till renhållning av hus och gårdar i Göteborg, enligt den grundsats, att avträdesrenhållningen, ävensom bortförandet av sopor, köksavskräden, kreatursspillning o. d., verkställdes av staden, antingen genom en för sådant ändamål antagen, avlönad person eller genom en eller flera entreprenörer, vilka skulle vara ansvariga för renhållningens behöriga handhavande», varjämte beredningen skulle äga att upptaga renhållningsfrågan till behandling i hela sitt omfång.

Stadsfullmäktige tillsatte i anledning härav en beredning, som efter 21/2 års förlopp inkom med utlåtande över motionen och förordade därvid frågans lösning ungefärligen på samma sätt, på vilket den först c:a io år senare lös-

tes. Orsaken till motionens avslående och det långa dröjsmålet med hämtningens ordnande låg dels i tveksamhet om huruvida det föreslagna systemet med kalkpudrettberedning var det riktiga och huruvida staden skulle äga monopol på hämtningen, dels i svårighet att finna lämpliga platser för renhållningsverket och ett rättvist sätt att fördela renhållningstungan o. s. v. Det gällde också kännbara utgifter för stadskassan. Den 4 maj 1882 beslöts äntligen i princip, att renhållningsskyldigheten för fastighet inom staden kunde mot erläggande av en årlig avgift överflyttas på staden. Samtidigt tillsattes en renhållningsstyrelse med uppdrag till en början att taga reda på i utlandet förekommande renhållningssystem och därefter inkomma med förslag till frågans ordnande i Göteborg.

För att påskynda frågans behandling beslöt Hälsovårdsnämnden i juni 1883 att med stöd av hälsovårdsstadgans § 21 vid högt vite förbjuda användandet av för dylikt ändamål förut upplåtna tomter å Gullbergsvass till upplag av pudrett, avskräden och sopor efter den 14 mars 1884. Drätselkammaren uppsade i anledning härav de kontrakt, enligt vilka tillstånd meddelatstvenne renhållningsentreprenörer att å Gullbergsvass tillverka pudrett och hava upplag av avskräden. För att underlätta det definitiva ordnandet av den viktiga frågan beslöt Hälsovårdsnämnden sedermera på framställning av stadsfullmäktige, att, »såvida i vederbörlig ordning fattas beslut, varav framgår att renhållningen i möjlig och lämplig omfattning varder från och med den 1 januari 1885 av staden övertagen», förbudet mot användandet

Fig. 106. Renhållningsverkets anläggning vid Gullbergs Strandgata 1884—1917.

av ovannämnda tomter till pudrettberedning skulle först sistnämnda dag träda i kraft. Under år 1884 voro Renhållningsstyrelsens förslag färdiga, och dessa, jämte renhållningsstadga och reglemente, antogos av stadsfullmäktige under samma års lopp. Den 1 januari 1885 började styrelsens praktiska verksamhet, från nämnda dag besörjde stadens renhållningsverk hämtning i alla de fastigheter, vilkas ägare därom anhållit och som erlade avgift, enligt en av stadsfullmäktige fastställd taxa. Övriga husägare hade samma skyldigheter med avseende på renhållningsstadgan men fingo ansvara själva för sin renhållning, under det att den av Renhållningsstyrelsen antagne före-ståndaren — numera benämnd »direktör» — bar ansvaret för alla fastigheter, i vilka renhållningsverket hämtade.

Det kommunala renhållningsverket

Förslagets genomförande krävde i första hand upplåtande av platser för upplag och lastning. Som

huvudupplagsplats valdes den staden tillhöriga egendomen Skräppekärr, som låg såväl invid Göta älv som vid Bergslags-banan, omkring 6 kilometer från stadens centralaste delar. En mindre upplagsplats för komposter anlades vid s. k. »Dalen» vid Slottsskogsgatan i utkanten av Majorna. Å Gullbergsvass, väster om där gasverket nu ligger, uppläts ett tomtområde, å vilket stallar, vagn- och kalkbodar samt lastningsmagasin uppfördes. I närheten av upplagsplatserna uppfördes bryggor för lastning av sopor i pråmar. Slutligen inköptes järnvägsvagnar, pråmar och en bogserångare, kärror, hästar samt varjehanda redskap och inventarier. Anläggningskostnaden belöpte sig till närmare 400,000:—• kr.

Det renhållningssystem, som då infördes, utvecklades i Göteborg tämligen oberoende av förhållandena i andra städer och blev något ganska säreget för denna stad. Det var inte något tunnsystem, som brukligt var annorstädes, utan latrinen uppsamlades i gårdarna i ovan jord stående, på järnräls gående träkistor, som voro lika långa som avträdena. Kistan tillverkades av tjock plank och tjärades. Dagligen tillblandades av renhållningsverkets folk släckt kalk, som förvarades i en täckt lår å gården och påfylldes vid behov. I en del fastigheter med större lägenheter inrättades även våningsklosetter, vilka tömdes i gårdens avträdeskista genom lägenhetsinnehavarnes egen försorg.

Avträdeskistorna tömdes en gång i veckan och innehållet transporterades först i kärra till Gullbergsvass, där det lastades på järnvägsvagn och fördes ut till Skräppekärr för att beredas till kalkpudrett. Detta tillgick så, att den råa pudretten utbreddes i tunna lager på stora, öppna torkbottnar, vilka för regnets skull voro skyddade med tak. Efter några dagars mellanrum vändes och omrördes massan ånyo, och på detta sätt fortfor man undan för undan, ända tills massan blev intorkad och dess konsistens i det närmaste pulverformig — ett mycket tidsödande arbete. Under varma sommardagar eller då det var gott torkväder, kunde intorkningen försiggå hastigt nog, men under hösten och vintern var det mycket besvärligt och det mesta måste lagras till kommande vår.Den torra, färdiga kalkpudretten tömdes på säckar eller lastades direkt på järnvägsvagn och såldes till lantbrukare.

Några år efter det renhållningsverket hade börjat sin verksamhet, infördes torvmull i stället för kalk som blandningsmedel i avträdeskistorna i högre belägna fastigheter, såsom å Otterhällan, Nilssons berg, Masthuggsbergen m. fl. dylika ställen, emedan såväl torvmullen som den färdiga torvpudretten till sin vikt voro betydligt lättare än resp. kalken och kalkpudretten och därför mindre ansträngande att transportera å de branta gatorna i dessa

stadsdelar. Torvpudretten transporterades till Gullbergsvass, där den lastades på järnvägsvagn och såldes direkt till lantbrukare, utan att först behöva fraktas till och bearbetas vid Skräppe-kärr.

Vad köksavskräden och sopor beträffar, samlades dessa hopblandade utan åtskillnad i runda baljor, en eller flera i varje gård och hämtades i vagnar, som vid sopbryggorna tömdes i pråmar, vilka därefter bogserades uppåt älven till avnämare, som tingat på dem på förhand.

Det var i stora drag det renhållningssystem, som infördes här i Göteborg från år 1885 och som då innebar ett stort framsteg i sanitärt hänseende. Systemet fortgick i många år utan att någon modernisering under tiden gjordes, och Göteborg blev därför, jämfört med andra större städer, liksom efterblivet i fråga om sin renhållning. De olägenheter och brister, som i sanitärt hänseende ansågs vidlåda detta system, voro i huvudsak följande.

Latrinen uppsamlades i träkistor, som aldrig rengjordes ordentligt, och våningsklosetterna tömdes och rengjordes inom fastigheterna. Dagligen drogs kistan ur, och latrinen uppblandades med torvströ eller släckt kalk, vilka blandningsämnen måste distribueras till de särskilda fastigheterna och där inläggas i behållare — kostnaderna härför blevo rätt så dryga — föratt vara till hands vid den dagliga blandningen, en procedur, som var vämjelig.

Vid avhämtningen skyfflades latrinen för hand ur avträdeskistan över i transportkärran, ett synnerligen osnyggt och illaluktande arbete.

I de å gårdarna befintliga sopbaljorna, vanligen bestående av itusågade träfat med lösa lock, sammanblandade man utan åtskillnad matavfall, sopor

Fig. 108. Renhållningsverkets anläggning vid Skräppekärr 1884—1915.

och all annan orenlighet, så att det hela blev genom den osnygga sammanblandningen i det närmaste värdelöst och dessutom i sitt uppblandade och jäsande tillstånd ofta hälsovådligt.

Systemet rent av inbjöd råttor till gårdarne samt underlättade deras närande och förökande, emedan innehållet i avträdeskistor och sopbaljor var för dem så lätt tillgängligt.

En annan stor olägenhet var att hämtningsarbetet skulle utföras nattetid och vara avslutat före kl. 10 f. m. Att detta åkande på gatorna med tunga arbetsåkdon, i förening med hämtningsarbetena inom fastigheterna, verkadestörande var uppenbart, och en massa klagomål över störd nattro vittnade också härom.

På grund av nämnda, huvudsakligen i sanitärt hänseende betänkliga brister lät Renhållningsstyrelsen utarbeta ett förslag till renhållningsväsendets omläggning, grundat på mera moderna principer. Såväl detta som förslag till ny renhållningsstadga förelädes stadsfullmäktige i början av år 1911 och avsågo huvudsakligen

1:0) att obligatoriskt överflytta de olika renhålliiingsbestyren på det kommunala renhållningverket;

2:0) att, genom införandet av det s. k. sorterings- eller separationssystemet, dels avvinna avfallet största möjliga ekonomiska utbyte och dels möjliggöra av-fallsämnenas oskadliggörande på bästa och fördelaktigaste sätt;

3:0) att i största möjliga utsträckning verkställa de olika renhållningsbestyren med tillhjälp av maskinella anordningar och redskap; och

4:0) att, så långt möjligt, utbyta det mera besvärliga och störande nattarbetet mot dagarbete.

Den föreslagna renhållningsreformen bestod huvudsakligen uti matavfallets skiljande från övrigt avfall; anläggandet av en kommunal svingård; införandet av kärlsystem för latrinhämtning och utbytandet av natthämtning till daghämtning vid fastighetsrenhållningen.

Förslaget remitterades till Hälsovårdsnämnden och drätselkammaren, vilka båda tillstyrkte samma, och den 26 september 1912 antogo stadsfullmäktige såväl förslaget som den nya renhållningsstadgan och anslogo därjämte nödiga medel för detsammas realiserande. Stadsfullmäktiges beslut överklagades såväl hos K. Befallningshavande i länet som hos Kungl. Maj:t. De klagande anförde som skäl mot reformen, att skyldigheten att sortera köksavfallet ingrepe kränkande i det privata familjelivet och därjämte vore olaglig, vilket ock vore förhållandet med stadgandet att varje fastighetsägare ålagts att, icke blott utan ersättning utan även mot viss årlig avgift, till stadens renhållningsverk utlämna det inom hans fastighet uppkomna avfallet, som dock måste betraktas som hans enskilda egendom. Vidare ansågs stadsfullmäktiges beslut, i vad det anginge anläggandet av en kommunal svingård, olämpligt ur ekonomisk synpunkt. På giund härav yrkades, att beslutet måtte upphävas.

Emellertid fastställde Kungl. Maj:t den 14 oktober 1913 stadsfullmäktiges beslut, och den 22 november 1913 fastställde K. Befallningshavande i länet dennya renhållningsstadgan för Göteborgs stad. Stadgan skulle emellertid i vissa delar träda i kraft först senare, å tid, som på Renhållningsstyrelsens förslag bestämdes av stadsfullmäktige, och minst tre månader förut kungöras.

På grund av en del med världskriget och kristiden sammanhängande omständigheter blevo anordningarne med verkets omläggning fördröjda, och

Fig. 109. Kajen vid Skräppekärr med tömningshuset. (1923)

den nya stadgan kunde därför, i fråga om uppsamlande och tillvaratagande av matavfallet, träda i kraft först i slutet av år 1917 och i fråga om latrin-och sopavfallet först i medio av år 1918, och det har sedan tagit några år att i hela staden genomföra renhållningsreformen, särskilt i vad den avsåg införandet av kärlsystem för latrinhämtning. Beträffande sistnämnda kan påpekas, att i den nya hälsovårdsstadgan för rikets städer av den 19 juni 1919 är för latrinhämtning kärlsystemet påbjudet i alla städer och munici-palsamhällen, vadan en omläggning i detta avseende i varje fall hade måst genomföras under senare åren.

Den å Skräppekärr åren 1915—17 utförda nyanläggningen består av följande byggnader:Tömningshuset, pudrettfabriken, kalkkrossen, lackerings- och svetsnings-verkstad för latrinkärl, ångpannehus med

förbränningsugnar samt svinstall för c:a 1,000 st. svin jämte särskilt sjukstall.

År 1920 uppfördes vid Gamlestadsvägen för en del arbetare vid Skräppe-kärr 4 st. arbetarebostäder, innehållande tillsammans 16 lägenheter.

Fastighetsr enhållningen

Den nu genomförda omläggningen är ordnad enligt det s. k. tvådelnings-systemet, d. v. s. avfallet sorteras i tvenne grupper, den ena omfattande köks-

avskräden och matavfall, den andra omfattande sopor, vadan å varje gård skola finnas två olika slag av behållare, nämligen dels för matavfall och dels för sopor, en eller flera av båda slagen, beroende på antalet familjer och personer i fastigheten.

Det värdefullaste av-

Fig. no. Sopbrygga vid Majnabbe, Kusttorget. fallet, som dagligen

uppstår, hör till förstnämnda sorteringsgruppen och utgöres av de ämnen, vilka i form av matrester komma från köken och hushållen.

Vid avhämtning av de fyllda matavfallskärlen å gårdarna täckas de med hermetiskt tillslutande lock, vilka fastgöras med skruvbyglar, och det avhämtade kärlet ersättes med ett rengjort. De fulla kärlen forslas sedan ner till lastningskaj erna vid Gullbergs Strandgata och vid Majnabbe i Majorna. Vid dessa lastas kärlen i pråmar och bogseras ut till Skräppekärr av verkets bogserbåt »Björn». Vid kajen vid Skräppekärr lossas kärlen på ett transportband av stål, som genom en öppning i det s. k. tömningshusets vägg för in dem i kokeriet. Genom en annan öppning i väggen komma de rengjorda kärlen ut och lastas i pråmarna för att föras tillbaka till staden.I kokeriet tömmes kärlens innehåll på ett större sorteringsbord, där sådana ämnen frånplockas, som äro mindre tjänliga till svinföda och som på grund av slarv eller misstag vid sorteringen i köken kommit med bland matavfallet. Från sorteringsbordet skjutes sedan matavfallet direkt ned i stora, cylinder-formiga kokare, där det under c: a i timmas tid utsättes för upphettning med ånga under 2 atmosfärers tryck. Efter kokningen tryckes den heta massan, som fått en vällingliknande konsistens, genom rör upp till tvenne större av-svalningscisterner, där den får svalna till en för djuren lämplig temperatur. Sedan transporteras massan direkt till svinstallarne, blandas med kraftfoder, och svinskötarne fylla den ena krubban efter den andra, tills hela svinbesättningen — i medeltal uppgående till 900 ä 950 djur — blivit utfodrad.

Smågrisarne inköpas c: a 2 månader gamla och bliva slaktfärdiga c: a 10 månader gamla, alltså behållas de i svingården endast 8 månader. Hela årsproduktionen av slaktfärdiga djur uppgår därför till c:a 1,300 å 1,400 st. De flesta smågrisarna levereras från stadens fattigvårdsinrättning; samarbetet med fattigvården är ordnat på så sätt, att den sistnämnda i sin svingård lägger an på avel och renhållningsverket på gödning.

Den å gårdarne uppsamlade matavfallsmängden har utgjort:

År............. 1918 1919 1920 1921 1922

Kvantitet i kg... 2,866,231 2,525,459 2,120,011 2,460,666 2,443,509 Pr person och dag utgör detta c:a 40 å 50 gram.

De å gårdarne för matavfallets uppsamling uppställda stålplåtskärlen jämte tillhörande ställningar och lock tillsläppas och underhållas av renhåll-ningsverket. — Då dessa plåtkärl stå i järnställningar med fasta lock, kunna råttorna icke längre komma åt innehållet i kärlen, vadan med denna renhåll-ningsreform ett synnerligen viktigt steg blivit taget för utrotning av dessa skadedjur.

Den andra sorteringsgruppen omfattar soporna, vartill räknas gårds- och gatsopor, hushållssopor, aska, förstörda husgeråd, förbrukade klädespersed-

Fig. 112. Modern matavfallskokning å Skräppekärr. (1923)

lar, papper, blecksaker, glas, porslin m. m. dylikt. Dessa sopor, som på grund av matavfallets frånvaro äro jämförelsevis både lätta och torra, uppsamlas å gårdarne i med tätt slutande lock försedda behållare av modell, som fastställts av Hälsovårdsnämnden, avhämtas i transportvagnar och forslas till avstjälpningsbryggorna.

En del värdelöst, såsom aska, bleckburkar, krossglas o. d. användes såsom fyllnadsämnen, och i den mån soporna kunna användas såsom gödselsopor avyttras de direkt — utan föregående kompostering — liksom även orenligheten från gårdarnes kloakbrunnar, till utefter älven boende lantbrukare.

I ursprungliga planen ingick, att skräpsoporna skulle förbrännas i härför särskilt konstruerade ugnar, s. k. sopförbränningsugnar, men dessa ha ännuej tagits i bruk, emedan soporna äro efterfrågade och begärliga för lantbruket. Dock måste man vara beredd att längre fram övergå till förbränning.

Latrinav fallets tillvaratagande och oskadliggörande

För uppsamling av latrinen inom fastigheterna användas galvaniserade stålplåtskärl av en viss bestämd modell, rymmande 45 liter och lätthanterliga vid rengöring. Kärlen asfalteras utanpå galvaniseringen, emedan enbart galvanisering har visat sig icke motstå en del frätande ämnen, som latrinen innehåller.

Samma kärlmodell användes såväl till gårds-avträdena som till vå-ningsklosetterna, och renhållningsverket ombesörjer avhämtningen från bådadera. Vid avhämtningen rubbas icke det fulla kärlet från sin plats, förrän det blivit täckt med ett hermetiskt tillslutande plåtlock, som fastsättes med en skruvbygel. Först därefter flyttas kärlet från sin plats i avträdet eller klosetten och ersättes med ett annat, rengjort kärl. Sådant hämtningssätt har fått namn av »växelkärIssystemet». — Den första uppsättningen latrinkärl bekostas av fastighetsägarne, som inköpa kärlen från renhållningsverket till självkostnadspris. Fastighetsägaren är därmed fri från vidare kostnader, i det det framtida underhållet av kärlen övertages och ombesörj es av renhållningsverket.

De hämtade latrinkärlen, uppgående f. n. till i medeltal 2,700 st. pr dag, transporteras antingen till pråmkajerna vid Gullbergs Strandgata och Maj-nabbe, varifrån de sedan pr pråm bogseras till Skräppekärr, på sätt som förut omnämnts, eller också transporteras de till järnvägslastplatserna vid Sannegårdshamnen och Fiskhamnen, där kärlen lastas på verkets järnvägs-vagnar och fraktas ut till Skräppekärr. Särskilt vintertiden, då isförhållandena i älven äro besvärliga, är transport pr järnväg i hög grad underlättande.

Latrinkärlen lossas vid Skräppekärr, på samma sätt som förut omnämnts, in genom en öppning i tönmingshusets vägg till tömningsrummet. Här avtagas locken, så att från det kärlet hämtats i en fastighet i staden har lukten varit instängd, och nu tömmas kärlen i den s. k. »piskaren», i vilken medelst maskinell anordning latrinen ordentligt omrores så att i synnerhet papper, som finnas i densamma, sönderdelas. Allt efter som kärlen tömmas,

rengöras de mycket omsorgsfullt vid spolappa-rater och lackeras därefter vid behov i en ugn.

Om i ett hus epidemiskt sj ukdomsfall inträffat, an-mäles detta genast från Hälsovårdsnämnden till renhållningsverket, varefter vid hämtningen av kärlet en röd papperslapp med påskrift »desinficie-ras» klistras på detsamma, och detta kärl behandlas i enlighet därmed. Reparation av kärlen verkställes i svetsningsverkstaden.

Vintertiden, då frostväder råder, tagas såväl latrin- som matavfallskärlen först in i de s. k. upptiningsrummen, försedda med stora värmeelement, där kärlen få stå c: a ett dygn, innan de tömmas.

Från tömningshusets »piskare» ledes latrinen i en kulvert i marken till en stor behållare intill fabrikshuset, i vilket den medelst maskinella anordningar behandlas med krossad, osläckt kalk och beredes till kalkpudrett. Latrinen inmatas från nämnda behållare medelst skopelevatorer och kalken medelst ett transportband från den på motsatta sidan av fabrikshuset belägna kalkkrossen och båda inmatas kontinuerligt i ena ändan av en s. k. reaktionspanna, som är hermetiskt sluten, så att inga illaluktande gaser kunna uttränga. Blandningen matas sedan sakta fram mot pannans motsatta ända, därunder större delen av latrinens vattenhalt förgasas eller avdunstar med tillhjälpav dels den reaktionsvärme, som uppstår, då kalken så småningom släckes, oeh dels genom att värme tillföres genom ångledningar. När den blandade massan, som ständigt omrores av på en genom pannan langsgående axel sittande armar, hunnit fram till pannans utmatningsända, har så mycket vatten hunnit avdunsta,

att massan nu fått en torr, pulverformig konsistens med en ljusbrun färgton. Detta preparat är i det närmaste luktfritt, och genom den starka upphettningen och behandlingen med bränd kalk, som tager en tid av ungefär en timma, har det dessutom blivit fullständigt desinficierat.

Under reaktionen i pannan avgår, dels på grund av värmen och dels på grund av kalkens inverkan, en stor del av latrinens värdefulla kväve i form av am-moniakgas, men detta kväve blir åter tillvarataget på så sätt, att av-loppsgaserna från pannan ledas ned i svavelsyrebad, där kvävet i ammoniaken bindes och till-varatages i form av ammoniumsulfat, vilket innehåller omkring 20 % kväve, och vattenångan avgår genom rör, ren och luktfri, ut i fria luften. Den färdiga kalkpudretten utlastas medelst decauvillebanor direkt på järnvägsvagn, då beställningar finnas inne, annars till magasin för lagring.

Det har visat sig svårt att få avsättning för all kalkpudretten, varför verket även tillverkar torvpudrett, som på sina håll är mycket efterfrågad. Torvpudretten ställer sig också billigare i tillverkning och lämnar dessutom verket bättre ekonomiskt resultat, varför det ligger i verkets intresse att utöka denna fabrikation; torvpudretten har emellertid det stora felet, att den är så fuktig och vattenhaltig — innehåller c:a 85 % vatten — och därför icke kan lagras. Pudrett är som bekant en säsongvara, och under vintern och försommaren, då avsättning ej finnes för pudretten, måste densammakunna lagras, och det kan endast ske med kalkpudretten, som är i pulverform samt torr — innehåller endast c:a 14 % vatten — och därtill fullständigt desinficierad. Vid tider för epidemier betraktas torvpudretten som hälsovådlig, och då måste verket vara rustat för att uteslutande kunna tillverka kalkpudrett. Vidare får torvpudretten numera ej fraktas å vissa järnvägar; så t. ex. är det å Borås-banan förbjudet från 15 april till 1 oktober och å Säröbanan hela året om. Dessa omständigheter göra, att verket måste tillverka båda slagen av pudrett. Tillverkningsmängden under de senaste åren, sedan verkets omläggning genomförts, har varit följande:

1920 1921 1922 Kalkpudrett, hektoliter 71.536 64,388 79,109 Torvpudrett, » 58,693 50.874 51,502 Ammoniumsulfat, kilogram 16,915 27,400 54,94°

Gatur enhållningen 1

I »Samlingar till Göteborgs Historia» av Wilhelm Berg återfinnes en beskrivning av stadens utseende, gator, byggnader m. m. vid ett besök i Göteborg år 1681, varur följande må anföras (del I, sid. 113):

Gatorna, som visserligen voro belagda med kullersten, voro gropiga och smutsiga. År 1670 hade presidenten Abraham van Eyck å stadens vägnar skaffat en person, som åtog sig bortföra orenlighet från gator och gårdar, men detta fullgjordes väl icke så noga och i alla fall antagligen icke oftare än vid större högtider, vilket ytterligare antydes därav, att 1673 över- och underskultarne uppkallades inför senaten och tillsades beordra vederbörande att hålla alla gator och platser vid hamnen rena före påsken.Den 13 april 1697 berättade borgmästaren Andreas Spalding (Justitieborg-mästare 20/10 1696, fiö/i2 1698) i Rådet att han, i sällskap med Överstelöjtnant Deijonsparre, gått kring gatorna, samt att de på många ställen funnit »i stor myckenhet allehanda skarn, orenlighet och gödsel utkastad och ihopsamlad», varför han hemställde att rätten ville taga i övervägande, hur man skulle undanskaffa det som sålunda befanns »cumulerat». Som detta bokstavligen synes förefunnits i stora högar, »fanns ingen annan utväg än att man skulle denna gången betinga bönder» för dess bortförande, varjämte skulle uppsättas pålar med halsjärn och tillkännagivande, att de voro ämnade åt dem, som hädanefter låta komma sig till last att kasta orenlighet på gatorna, i stället för att samla den i portarne och därifrån själva bortköra den.

Kapten Johan Kinnaird klagade även över att orenlighet samlats i sådana massor på gatan vid kronans tyghus, att man ej kunde reparera husen för stanken, och om eldsvåda inföll ej åtkomma den med spruta.

Under 1700-talet och i början av 1800-talet utfärdades åtskilliga mer eller mindre noggranna förordningar,1 och först år 1868 beslöts, att gator, torg och andra allmänna platser, med trottoarer och rännstenar skola sopas och rengöras och orenlighet bortföras minst två gånger i veckan, i allmänhet varje onsdag och lördag. Sedan år 1892 är påbjudet daglig sopning av alla stensatta gator o. d., och skall gaturenhållningsarbetet vara avslutat före kl. 8 f.

m. i själva staden och före kl. 9 f. m. i förstäderna.

Skyldigheten att verkställa renhållning av stensatta gator med därtill hörande gångbanor och rännstenar åligger fastighetsägare, var och en utanför sin tomt till halva gatans bredd. Renhållningen av de makadamiserade gatorna ombesörj es av Gatu- och vägförvaltningen.

Den gaturenhållning, som verkställes av renhållningsverket, omfattar stadens allmänna platser, torg, broar, hamnkajer o. d. samt gatudelar tillhörande sådana fastighetsägare, som därom mot ersättning avtalat med renhållningsverket.

I 1912 års förslag till omläggning av renhållningsväsendet ingick, att staden även skulle övertaga all den fastighetsägarne åliggande gaturenhåll-ningsskyldigheten, men på grund av sedermera inträffade oförutsedda händelser har renhållningsstadgan i denna del ännu icke trätt i kraft.

Vid gaturenhållningsarbetet har förutom en hel del handredskap även häst-

1 Härom även i uppsatserna »Gator, vägar och planteringar » samt »Hälsovård»i detta arbete.förspända hjälpmaskiner kommit till användning, men sedan ett par år har verket även börjat använda motordrivna sopmaskiner och bevattningsbilar. Man beräknar nämligen att för omkring halva kostnaden få ett både snabbare och bättre arbete utfört, något som möj liggöres genom större arbetsförmåga och snabbare gång hos de motordrivna maskinerna. Under fem ä sex månader årligen äro bevattningsbilarne icke behövliga för bevattning, och

då tages cisternen och spridarne bort, och bilen ommonteras till en lastbil för t. ex. kärltransport.

Gatornas rengöring vintertid från snö och issörj a sker medelst hjulsnöplogar, vilka äro försedda med endast ett plogblad, som arbetar åt en sida, nämligen åt rännstenen till; och till avhyvling av kullrigheter, som uppstå om snön får ligga kvar, eller till uppbrytning av tjockare snö- och iskakor då dessa skola bort, användes ishyveln, vilken består av en släde, mellan vars medar framtill ett system av mot gatan snett ställda knivar är anbragt. Dessa kunna under hyvelns framdragning genom en ratt höjas, så att skären på knivarne bliva mindre, eller sänkas, så att knivarne tränga djupare ned.

Avstånden för bortskaffning av snö från en hel del platser äro, tack vare kanalerna, Vallgraven och hamnen, relativt korta. Verket har därför under senare åren genom anskaffande av lämpliga handkälkar med överbyggnad gjort sig till stor del oberoende av de dyrbara lejda körslorna. En sådan handkälke rymmer i kbm och kan ledigt lastas, dragas och lossas av två man. Då snön börjar smälta och det blir för tungt att draga kälkarne, användas snökärrorna, som hanteras på samma sätt och gå lätt på grund av de höga hjulen.Nuvarande organisation

I fråga om organisationen av verkets hämtnings- och gaturenhållnings-arbeten är staden sedan år 1919 för att minska på köra vstånden delad i två distrikt, östra och västra distriktet, med skiljegräns utefter Uinnégatan. Varje distrikt har sin självständiga »central» eller, som den kallas, renhåll-ningsstation. östra renhållningsstationen, nybyggd 1917 i st. f. den äldre, förut omnämnda, ligger vid Gullbergs Strandgata, mellan Åmåls- och Björngatorna, och Västra renhållningsstationen, uppförd 1918, söder om Karl Johans Torg i Majorna.

Å renhållningsstationerna finnas avdelningskontor, bostäder för inspektorer, förmän och stallbetjäning; stall och vagnbodar samt verkstäder och hovslageri och slutligen luftiga, ljusa lokaler för arbetarne med matsalar, tvätt- och badavdelningar.

Verkets administration grupperar sig på följande sätt:

Närmast under direktören sortera inspektören, i:ste bokhållaren och assistenten, bokföraren, kassören och två kontorsskrivare. Under inspektören stå de tre inspektörerna å Östra och Västra stationerna samt å pudrettfabriken. Vid dessa anstalter äro i övrigt placerade: å östra stationen fem tillsyningsmän, biträdande inspektor, verkmästare, stallmästare och kontor sbiträde, å Västra två tillsyningsmän, biträdande inspektor och kontor sbiträde, vid pudrettfabriken biträdande inspektor, maskinist och bogserbåtsbefälhavare. Förste bokhållaren och kassören ha under sig var sitt kontor sbiträde.

Verkets arbetspersonal har under 1922 utgjort följande:

Arbetare vid fastighetsrenhåll- Bogserbåtseldare I man ningen 232 man Bänkarbetare • 4 » » » gaturenhållningen .. 67 » Hovslagare » » » avfallets bearbet- Kärlreparatörer » ning 65 » Målare » » » svingården 10 » Sadelmakare » Stallförman 1 » Snickare » i:ste stalldrängar 2 '» Timmermän » Stallbetjaning 6 » Vagnmakare • • 3 » Eldare vid pudrettfabriken .. .. 2 » Smides- och verkstadshantlangare .. • • 3 » Bogserbåtsmaskinist I » Dag- och nattvakter 2 »

Summa 413 manVerkets huvudkontor var under åren 1884—99 beläget vid Lilla Torget 2 och bestod av tre rum, mellan 1900—21 uti stadens fastighet Norra Hamngatan 10, innehållande 6 rum, och är sedan 1922 inrymt uti stadens fastighet östra Hamngatan 18, där 9 rum tagas i anspråk.

R enhåll ningsavg ift er

Alltsedan staden från år 1885 övertog fastighetsrenhållningen, har i fråga om täckandet av utgifterna för renhållningen den principen varit gällande, att 30 å 35 % av utgifterna plägat utgå av skattemedel, emedan renhållningsverket icke uteslutande eller ens i främsta rummet har ansetts som ett affärsdrivande verk utan därbredvid har betraktats som en betydelsefull inrättning i den allmänna hygienens intresse. Även om fastighetsrenhållningen av ålder ålegat fastighetsägaren, har det ändock ansetts, att en del av utgifterna för dess ändamålsenliga och hygieniskt tillfredsställande skötsel genom ett av stadens verk bör bestridas av stadens medel. Fastighetsägare hava härigenom fått en rätt avsevärd lindring i renhållningsbesväret.

Den renhållningsavgift, som fastighetsägare har att erlägga till staden, utgår alltsedan år 1885

dels å fastighetens senaste åsatta taxeringsvärde, den s. k. taxeringsavgiften och

dels för varje i fastigheten inrättad lägenhet, den s. k. lägenhetsavgiften; dock med det undantag, att sistnämnda avgift icke utgår för fastighet i vilken vattenklosetter så allmänt blivit införda att latrinhämtning därifrån ej vidare erfordras.

Med lägenhet förstås här varje i ett hus inrättad hushållslägenhet, kontorslokal, handelsbod, verkstad ävensom magasin eller stall, som särskilt uthyres. Är en hushållslägenhet uthyrd till två eller flera hushåll, anses den innefatta lika många lägenheter.

Taxeringsavgiften för varje fullt hundratal kronor av det fastigheten senast åsatta bevillningstaxeringsvärde har utgått med

under åren 1885—1906: 5 öre

» » 1907—1918: 8 »

» » 1919—1922: 16 »

» » 1923— : 12 »

Lägenhetsavgiften har utgått med

under åren 1885—1906: 4.— kr.

» » 1907—1922: 4.50 »

» » 1923— : 5.— »Sammandrag av verkets bokslut för år ig22

Verkets inkomster för året hava utgjort:

Avgifter för fastighetsrenhållning kr. 1,011,654:62 och för gaturenhållning 639,505:14; försålda sopor, pudrett och ammoniumsulfat 229,810:22' och gödsvin 163,521:92 samt latrinkärl och urinskärmar 21,379:89; inkomst av uppsamlat matavfall 47,390:33 samt diverse inkomster och bankränta 8,561:19 eller summa inkomster kr. 2,121,823:31.

Utgifterna hava varit:

Ränte- och kapitalavbetalningar kr. 84,075:82; gemensamma omkostnader 206,573:92; fastighetsrenhållningen 928,910:24; gaturenhållningen 326,029:59; avfallets bearbetning 523,989:59; svingården 159,997:51; dyrtidstillägg till tjänstemän och pensionärer 77,641:85; utvidgningar, muddringar o. d. 19,702:95 samt diverse oförutsedda 2,829:03 eller summa utgifter kr. 2,329,750:50.

Stadskassan har således måst tillskjuta kr. 207,927:19.

Göteborgs stads offentliga slakthus Av CHR. WADSTEIN

UTI »Ordning för köttmånglare oclr huru accisen af allehanda kött fordras skall» av december 1622 finna vi den äldsta kända förordningen angående offentliga slakthus i Sverige. Med denna förordning avsågs väl närmast att vinna kontroll över accisens erläggande, men av sådana bestämmelser däri som förbud mot att slakta »någon otijdig eller siuk boskap» eller »någre dyn-tige svin» framgår dock, att även de hygieniska kraven redan då vunnit ett visst beaktande. Med anledning av sagda och senare utfärdade förordningar inrättades också »slagtarehus» i ett flertal städer.

Så vitt bekant uppfördes det första slaktarehuset i Göteborg år 1726, och under årens lopp kommo av skilda anledningar — bristande utrymme, den stora eldsvådan 1813, stadsplaneändringar etc. -— ytterligare fyra dylika att efterfölja varandra. Så länge accisen utgick och skråförordningarna voro gällande, voro också de offentliga slakthusen av stor betydelse, men sedan de båda nämnda, för sin tid så karaktäristiska samhällsinstitutionerna under 1800-talets första hälft fått vika för en modernare uppfattning om näringsfriheten, kommo också slakthusen att bliva utan någon vikt som kommunala inrättningar. Visserligen användes de frivilligt av en och annan slak-teriidkare, men den huvudsakliga köttillförseln till städerna kom därefter att ske från i dessas grannskap inrättade privata slakterier. Dessa lämnade emellertid ofta i hygieniskt avseende mycket övrigt att önska, och då kontrollen från städernas hälsovårdsmyndigheters sida över de saluförda köttvarorna ej kunde bliva tillräckligt effektiv, kommo i samband med städernas tillväxt och den ökade köttkonsumtionen över huvud olägenheterna hos det rådande systemet att med tiden bliva så stora och påtagliga, att stadsfullmäktige i ett flertal städer funno det nödvändigt att åter inrätta offentliga slakthus.Redan 1882 hade Göteborgs hälsovårdsnämnd börjat rikta sin särskilda uppmärksamhet åt kontrollen över handeln med kött. Äran av att hava framkommit med ett positivt förslag till slakthusfrågans lösning tillkommer doek Tekniska samfundet, som den 30 mars 1889 inlämnade detsamma till Hälsovårdsnämnden. Den 16 maj s. å. ingick nämnden till stadsfullmäktige med framställning om inrättandet av ett offentligt slakthus, och den 6 juni upptogo stadsfullmäktige denna fråga till behandling.

En för frågans utredning tillsatt kommitté kom emellertid till den åsikten, att så länge icke vissa lagbestämmelser tryggade verksamheten å en dylik anläggning, en sådan ej borde komma till stånd. Alla slakthusbyggnads-planer, såväl i Göteborg som på andra orter inom landet, fingo också vila, till dess 1899 års riksdag vidtog sådan ändring i en den 22 dec. 1897 utfärdad lag angående köttbesiktning och slakthus, att anläggandet av offentliga slakthus möjliggjordes.

Planerna på ett offentligt slakthus i Göteborg upptogos nu på allvar, och den 14 december 1900 inlämnade nyssnämnda kommitté till stadsfullmäktige sitt betänkande jämte ett av arkitekten O. Dymling uppgjort förslag till en slakthusanläggning. Kostnaderna för densamma beräknades häri till 2,141,200:— kronor, tomtvärdet ej inberäknat. Detta förslag blev av stadsfullmäktige vid sammanträde den 30 maj 1901 godkänt, och uppdrogs åt en särskild byggnadskommitté att verkställa beslutet.

Den 13 november 1905 var slakthuset färdigt att tagas i bruk, och förvaltningen av detsamma övertogs då av den utav stadsfullmäktige tillsatta Slakthusstyrelsen. Anläggningskostnaden hade utgjort kr. 2,315,779:21, vartill kommer tomtvärdet och ränteförlust under anläggningstiden kr. 774,962:90, alltså tillsammans kr. 3,090,742:11.

Göteborgs slakthus är beläget i stadens östra del, Gamlestaden. Tomten omfattar en areal av c:a 82,000 kvm.,

vilken till ungefär % är upptagen av gator, järnvägsspår och byggnader. Återstoden är reserverad för framtida utvidgningar. Entrén är från Slakthusgatan. Vid den här anordnade förgården ligga utom en mindre portvaktstuga trenne b3Tggnader, nämligen till vänster adniinistrationsbyggnaden, till höger en bostadsb3'ggnad och mitt för entrén restaurationsbyggnaden. Den förstnämnda byggnaden, som är uppförd i tre våningar, innehåller på nedre botten styrelserum, direktörs- ochveterinärrum samt kontor. Byggnadens andra och tredje våningar äro inredda till bostäder, vartill även bostadsbyggnadens samtliga tre våningar användas. Restaurationsbyggnaden i två våningar innehåller utom restaurationslokaler och bostadsrum även fyra mindre kontorsrum, uthyrda till firmor med verksamhet å slakthuset.

Från förgården är infarten till slakthusets båda huvudavdelningar, till höger marknads- och till vänster slaktavdelningen eller det egentliga slakthuset.

Ankommande djur tillföras vederbörande avdelning, allteftersom de äro avsedda att försäljas i levande tillstånd eller att omedelbart nedslaktas. Inkomma djuren landsvägsledes, har ägaren att hos portvakten anmäla, till

A. Administrationsbyggnad.

B. Bostadsbyggnad.

C. Restaurationsbyggnad.

D. Portvaktstuga.

E. Marknadshall för storboskap.

F. » » svin och småboskap.

G—I. Stall för slaktdjur.

K. Slakthall för storboskap.

E. * * svin.

M. » * småboskap.

N. Förbindningshall.

O. Maskinhus, kylhus och tarmtvätt.

P. Dynghus.

R. Stall för körhästar.

S. Vagnskjul.

T. Hudbodar.

U—V. Sanitetsanstalt.

X—Å. Fabriksbyggnader.

Ä. Reningsanläggning för avloppsvattnet. Ö. Eaboratorium.

1. Observationsstall.

2. Dynghus.

3—4. Avlastningsramper.

5. Byrå för besiktning av infört kött.vilken avdelning han vill införa desamma. Sedan djuren veterinärbesikti-gats, står tillträdet till resp. avdelning fritt. Sker tillförseln pr järnväg, göres motsvarande anmälan till hallbefälet å marknadsavdelningen. Till denna avdelning är nämligen järnvägstrafiken förlagd, och med hänsyn till den betydelse denna har för tillförseln av djur, torde det vara lämpligt att först omnämna de för densamma träffade anordningarna.

Genom stickspår till Bergslagernas järnvägars rangerbangård vid Därje och Västergötland—Göteborgs invid slakthuset liggande bangård hava förbindelser vunnits med dessa banor och landets övriga järnvägsnät. Nämnda båda järnvägar ombesörja all in- och utväxling av vagnar för slakthusets räkning, den förra av bred- och den senare av smalspåriga vagnar. Att det här rör sig om ganska avsevärda transporter torde framgå därav, att c: a 90 % av alla slakthuset tillförda djur inkomma jämvägsledes. Sålunda anlände pr järnväg under sistlidna år (1922) 84,166 djur, lastade i 4,124 vagnar. Året förut voro siffrorna resp. 101,761 och 5,039.

För att möta en sådan trafik har slakthuset längs områdets hela nordvästra gräns ett betydande spåmät, utgörande med de ovan nämnda stickspåren sammanlagt 2,814 hinderfria meter. Huvudspåren leda in till järn-vägsramperna. Dessa hava en kajlängd av sammanlagt 278 meter och äro försedda med 24 st. avlastnings-(sorterings-)fållor. Utlossning såväl som eventuell inlastning av djur verkställes antingen av djurägarna själva eller på anmodan genom slakthusets försorg. Sedan djuren veterinärbesiktigats, överföras de till marknadshallarna, om de skola försäljas levande, i annat fall direkt till slaktavdelningens stallar. Fodring och skötsel ombesörjes av slakthusets personal.

Marknadshallarna, i vilka handeln med levande djur försiggår, äro två stycken, nämligen en för storboskap och en för smådjur. I den förra kunna uppställas c:a 450 djur och i den senare, som är uppdelad i 32 st. kättar, kunna inrymmas c:a 700 smådjur av olika slag. Marknadshallarna innehålla dessutom nödiga rum för marknadsbesökande, för personal, foder etc.

Tisdagar och torsdagar äro huvudmarknadsdagar för slaktdjur. Säljare äro lantbrukare, som själva hitföra sina djur, eller kreatursbandlare, som tillföra på landsbygden uppköpta djur; köpare äro engrosslaktare och andra slakteriidkare. Handeln sker pr styck, pr levande eller slaktad vikt allt efter överenskommelse. Alla djur skola vara märkta med ägarens initialereller annat märke, och då försäljning skett, åsätter den nye ägaren djuret sitt märke.

Andra onsdagen i varje månad hålles en s. k. livdjursmarknad. Sedan gammalt voro livdj ursmarknader förbundna med de tre årliga stora marknader, som avhöllos i staden, nämligen vårmarknaden i april, »Darsmässan » i augusti och »Mattsmässan» i september. Dessa höllos på Stortorget (nuv.

Gustav Adolfs torg), och sannolikt är väl, att även »kreatursmarknaden» till en början var förlagd dit. Senare försiggick den på exercisheden och därefter på kreaturstorget vid Friggagatan. Vid slakthusets öppnande förlädes den till dess marknadsavdelning. Det är huvudsakligen hästar, kalvkor och spädgrisar, som tillföras denna marknad.

Från marknadsavdelningen kommer man genom en passage mellan tvänne stallbyggnader för slaktdjur över på slaktavdelningen. Slakthallarna äro tre till antalet och belägna på 15 meters avstånd från varandra. Närmast förgården ligger slakthallen för storboskap, därinvid slakthallen för svin

Fig. 119. Marknadsavdelningen sedd från avlastningsramperna. I bakgrunden parti av slakthallarna.samt slakthallen för kalvar och får i nu nämnd ordning. Genom en längs hallarnas sydöstra gavlar fortlöpande överbyggd passage, kallad förbindnings-hallen, stå slakthallama i förbindelse med varandra och med ett mitt emot liggande byggnadskomplex, inrymmande tarmtvättrum samt kylhus- och maskinavdelningama.

I slakthallen för storboskap finnas 32 slaktplatser, 16 vid varje långsida. Då en djurägare här vill uppslakta ett djur, har han att till hallbefälet av-

Flg. 120. Slakthallen för storboskap.

lämna en slaktbiljett och får sig då anvisad den plats han äger att disponera. Djuren föras in ett i sänder. Bedövningen sker medelst skjutning, som verkställes av slakthusets personal, vilken även svarar för renhållningen i hallen, men sedan har ägaren att ombesörja uppslaktningen. I den mån uppslakt-ningsarbetet fortgår, hissas djurkroppen upp med tillhjälp av en vid varje slaktplats anbragt vinsch med tillhörande slaktbom. Då uppslaktningen är färdig, överföres kroppen genom en enkel anordning från slaktbommen till en liten transportvagn, en s. k. löpkatt, som löper på en över platsen liggandetaktransportskena. Skenorna från de

särskilda slaktplatserna stå i förbindelse med tvänne över mittelgången i kallen framdragna huvudtransport-skenor, vilka sedan förena sig till en enda skena, som går vidare genom den redan omnämnda förbindningshallen till kylhusavdelningen.

Närmast liknande sagda kall ifråga om inredning är slaktkallen för kalvar ock får. Denna kall är försedd med vanliga slaktbänkar och en transportbana enligt det s. k. glidsystemet, vilken leder in till kylhusavdelningen. Medelst handkraft eller med tillhjälp av ett enkelt uppvägningsredskap lyftes den delvis uppslaktade kroppen från slaktbänken upp på glidbanan, varefter den slutliga uppslaktningen sker. För uppbärandet av djurkroppen användas särskilt konstruerade hängjärn.

Svinslakthallen är med hänsyn till det mera komplicerade förfarandet vid svinslakten försedd med sin speciella utrustning, såsom skållkar, skrapbord m. m. Från de utanför hallens sydvästra sida befintliga väntkättarna leda tre smala öppningar in till hallen. Framför var och en av dessa öppningar är uppsatt en »svinfälla», i vilken det för nedslaktning avsedda djuret drives in och — utan att ens behöva vidröras — fixeras tillräckligt för att bedövningen skall kunna verkställas. Skållkittlamas antal är tre. Vid tvänne av dessa sker befordrandet av svinkropparna till kittlama och från dessa upp på skrapborden medelst lyftkranar, vid den tredje är anordnat ett s. k. stramremspel. Fram över varje skrapbord går en utlöpare från glidbanan med nedsänkbart ändstycke. Medelst en hissanordning lyftes detta upp och de på detsamma anbragta, på hängjärn uppfästa kropparna kunna överföras till uppslaktningsavdelningen. Glidbanan bildar här liksom i småbo-skapshallen ett sammanhängande system, som leder över till kylhuset.

Förutom slaktrummen finnas i de nu beskrivna hallbyggnaderna även en del rum för hallpersonal, slaktaremästare, omklädningsrum för slakteriarbetare m m. samt i slakthallen för kalvar och får ett större mikroskoperingsrum, där undersökningen av fläsk på trikiner verkställes.

Omedelbait efter uppslaktningen underkastas samtliga djurkroppar med därtill hörande organ veterinärbesiktning. Blir köttet därvid godkänt (eventuellt efter avlägsnande av sjukligt förändrade delar), åsättes det den ovala slakthusstämpeln, och ägaren får fritt disponera över sin vara. Skulle en noggrannare bakteriologisk och histologisk undersökning vara av nöden, kvar-hålles köttet, tills denna, som sker å slakthusets laboratorium, blivit slutförd.Skulle köttet ej kunna användas med mindre det undergått särskild behandling medelst kokning, saltning eller kylhusförvaring under viss tid (dynthal-tigt kött), underkastas detsamma sådan behandling, innan det utlämnas till ägaren eller för dennes räkning försäljes i poster om 3 kg. till varje köpare på slakthusets försäljningsställe för villkorligt godkänt kött, den s. k. frei-banken. Kasserat kött oskadliggöres.

Fig. 121. Slakthallen för svin.

Då utrymmet så medgiver, får det godkända köttet kvarhänga i slakthallarna, tills det något avsvalnat, oeh överföres därefter till kylhusavdelningen. Magar och annat slaktavfall bortföres omedelbart till tarmtvättrummet för att rengöras. Detta rum är för ändamålet försett med särskilda tvätt-tråg, skållkittlar och skrapbord.

Kylhusavdelningen består dels av trenne förkylrum, i vilka de förut omtalade transportskenorna resp. glidbanorna från slakthallarna inlöpa och förgrena sig, och dels av det egentliga kylrummet.I förkylrummen kvarhänga köttfallen under ett dygn för att nedkylas till +8 ä io° C., varefter de införas i det egentliga kylrummet, där en medeltemperatur av +i,5° C. hålles. Här kan, om så skulle påfordras, köttet förvaras under bortåt tre å fyra veckors tid. Det är just i denna lagringsmöjlighet kylhusets stora betydelse som regulator för köttpriserna ligger. Inträffar en oväntad minskning i tillförseln, kan i kylhuset ett reservlager finnas

Fig. 122. Kylruin.

att tillgripa, och skulle å andra sidan tillförseln bliva alltför stor, kan överskottet förvaras i kylhuset, tills köttmarknaden lättat. Tillfälliga, för kötthandeln störande omkastningar kunna sålunda härigenom undvikas.

Kylrummet är inrett med 74 st. celler, därav 62 st. med 4,7 och 12 st. med

5,9 kvms golvyta. Dessa kylceller uthyras till slakthusets trafikanter för förvaring av hyresgästen tillhörigt kött.

Nedkylningen sker genom cirkulation i kylrummen av kall luft från den i maskinavdelningen uppställda luftkylaren, och när fläktarne äro i full gång, omsättes luften i kylrummen c: a 10 gånger i timmen.Det system, som kommit till användning för alstrandet av kylan, är det s. k. ammoniaksystemet, och av dess maskinella anordningar vill jag blott omnämna dubbelkompressorn, som med c: a 70 varv pr minut lämnar en kylef-fekt av 160,000 kalorier i timmen. Som reserv finnes ett andra kompressoraggregat på 100,000 kalorier pr timme. Till den speciellt maskinella utrustningen för övrigt höra utom erforderliga elektriska motorer två ångpannor för lämnande av ånga till skållvatten m. m. samt en reservångmaskin om 65 eff. hkr.

För bortskaffande av avloppsvattnet finnas tvenne grupper av ledningar. Den ena gruppen upptager allt ytvatten, vilket föres direkt ut i Säveån. Den andra gruppen upptager spillvattnet från stall, hallar etc. ävensom avloppsvattnet från en mindre septic-tankanläggning. Dedningarna från denna grupp utmynna i en reningsbassäng. Här avlägsnas såväl till ytan uppflytande fett och andra lättare beståndsdelar som också det tyngre till botten sjunkande slammet, och sedan vattnet ytterligare renats genom att passera några koksfiltra, utsläppes det i Säveån.

Vid sydvästra sidan, mellan marknads- och slaktavdelningen och med tillträde från båda dessa, ligger saniletsavdelningen. Här inrymmes slakthusets laboratorium, där, som jag förut omnämnt, de mera ingående undersökningarna å misstänkta fall verkställas. Dessutom finnas utom nödiga stallutrymmen ett rum för nedslaktning av sjuka eller genom någon olyckshändelse skadade djur samt ett styckningsrum med en ångsterilisator för kokning av sådant kött, som endast i kokt tillstånd får till människoföda användas.

Som en särskild underavdelning är att räkna den hit förlagda destruktionsanstalten, varest allt kasserat kött jämte till människoföda otjänligt slaktavfall m. m. oskadliggöres. Detta sker medelst kokning under 4 kg. tryck uti tvänne extraktionsapparater, och som slutprodukt utvinnes dels fett och talg, som säljas till tekniskt bruk, dels — genom torkning av återstoden — ett som hönsfoder synnerligen användbart s. k. köttmjöl.

Under slakthusets förvaltning lyda även de båda byråerna för besiktning av utom staden uppslaktat kött. Fn av dessa byråer är belägen å slakthusets område vid Slakthusgatan, den andra inuti staden vid Järntorget. Det huvudsakliga utrymmet i vardera byrån upptages av tvänne större rum med bord av ekplank för uppläggning av det kött, som skall besiktigas. Dessu-tom finnas mikroskoperingsrum, rum för kasserat kött, kassakontor, rum för veterinär och för personal samt i byrån vid Slakthusgatan ett rum tör försäljning av villkorligt godkänt kött.

Då slakthuset med tillhörande kreatursmarknad år 1905 öppnades för allmän trafik, förläde de slaktare, som förut drivit slakterirörelse antingen i stadens gamla slakthus vid Dämmet (invid Gårda) eller i privatslakterier utanför stadens område, sin verksamhet till slakthuset.

Fig. 123. Laboratoriet.

Någon upparbetad slaktd j ursmarknad fanns då ej i Göteborg. Slaktarna gjorde sina inköp hos lantbrukarne eller på kreatursmarknader å landsbygden och utsträckte, då tillgången på djur inom den vanliga tillförselravonen var knapp, sina resor ända till Hälsingborg och Malmö, där slaktdjursmark-nader redan då höllos varje vecka. Snart kommo dock lantmän och kreaturshandlare till insikt om fördelarna av att själva uppställa åtminstone de värdefullare djuren, storboskapen, till försäljning på härvarande kreatursmarknad, och därmed började tillförseln till denna att taga fart. Till bely-sande av utvecklingen har här nedan gjorts en sammanställning av tillförselsiffrorna 1906—1922.

År Stor- boskap Större Mindre kalv kalv Får Svin Späd- gris Häst Föl Summa tillförsel M:tal 1906—10 3.921 U37 9i 384 6OO 35 28 5U96 » 1911—15 12,905 3,187 633 861 1,782 46 223 — 19,637 1916 18,473 6,286 1,502 2,388 4U34 38 323 5 33U49 1917 34,i6i 6,960 2,017 6,682 5,423 107 68O 8 56,038 1918 31,203 7,937 5,252 9,671 87 160 1,356 75 55,741 1919 !3,37S 2,915 2,762 7,371 4,866 25 409 25 3i,75i 1920 12,976 3,631 2,751 7,247 4,383 79 304 8 31,379 1921 20,579 4,002 2,285 6,407 3,058 26 401 25 36,783 1922 18,024 2,124 796 2,298 1,079 26 298 4 24,649

Beträffande de höga talen för storboskap åren 1917, 1918 och 1921 an-märkes, att under de båda förstnämnda

åren de svaga skördarna och svårigheten att under kriget importera kraftfoder tvingade till en stark reducering av besättningarna, på samma gång de höga köttpriserna lockade till ytterligare avsalu. År 1921 berodde ökningen på att härvarande slakthus blev en centralpunkt för köttexporten på Norge, genom att Danmark och tidtals Skåne på grund av smittsam mul- och klövsjuka voro avstängda från sådan export.

Divdj ursmarknaden visar en ganska konstant tillförsel med 10- å 11,000 djur pr år. Störst är tillförseln av spädgrisar, nämligen 6—7,000 st., resten utgöres av kalvkor c:a 2,000, hästar 1,600—1,700 samt något 100-tal svin och får.

Största intresset knyter sig till frekvensen å slakthuset, och meddelas här en tablå över denna.

• Antal slaktade djur

År Stor- boskap Större kalv Mindre kalv Får Svin Späd- gris Häst Föl Summa slaktade djur M:tal 1906—10 20,256 3,208 1,033 2,926 9U99 167 378 37-i67 » 1911—15 31,741 I4,233 4,273 8,643 25,872 309 773 — 85,834 1916 31,025 I4U34 4,848 5,947 22,742 191 687 6 79,58o 1917 53,345 13,498 6,852 11,288 22,126 372 1,188 II I08,680 1918 45,928 io,957 8,823 13,240 1,446 88 2,175 48 82,705 1919 22,670 4,515 5,253 12,662 15,534 106 69I 23 6i,454 1920 25,640 7,495 6,473 15,169 35,566 332 727 19 91,421 1921 34,401 10,218 7141 17,538 43,607 179 907 36 114,027 1922 29,830 11,426 4 803 13,365 38,893 181 877 12 99,387Liksom vid slaktdj ursmarknaden se vi även här ganska stora växlingar från år till år, oeh särskilt åren 1917 och 1918 samt exportåret 1921 visa rekordartade siffror.

I fråga om tillförseln av olika djurslag framgår det av tabellen, att siffran för storboskap redan från början är hög; också kom i det närmaste hela tillförseln till staden av kött och storboskap att omedelbart gå över slakthuset. Även flertalet av de värdefullaste smådjuren, större kalv, får och svin kommo snart att tillföras slakthuset i stället för att i uppslaktat tillstånd föras till köttbesiktningsbyråerna, och sålunda har under sista femårsperioden, 1918—1922, i genomsnitt 84 viktprocent av hela köttillförseln gått genom slakthuset. Av det på slakthuset uppslaktade köttet har visserligen en del exporterats eller försänts till olika platser inom Sverige, men den höga procentsiffran visar dock, huru övervägande konsumtionen är av slakthus-stämplat kött.

Vid beskrivningen av slaktavdelningen och arbetet därstädes berördes även i förbigående den rent sanitära verksamheten, köttbesiktningen. Att i denna kortfattade redogörelse ingå närmare på nämnda verksamhet låter sig icke göra, utan får jag inskränka mig till att anföra några siffror rörande beslagsfrekvensen etc. å slakthuset.

Sjukliga förändringar hava förekommit hos 15,78 % av alla slaktade djur. Härav inskränkte sig de sjukliga förändringarna i den vida övervägande delen eller 15,31 % till ett eller flera organ eller någon mindre del av köttet, vilket då efter kassation av de förändrade delarna godkänts till människo-föda. Uti 0,15 % av alla slaktade djur har köttet måst kasseras i sin helhet, under det resterande fall, 0,32 %, kunnat räddas för konsumtion genom att underkastas föreskriven behandling i form av kokning, saltning eller längre tids förvaring i kylhus.

I fråga om de olika djurslagen har beslagsfrekvensen varit följande:

storboskap .. 31.41 % svin 7>25 % större kalv .. 1.56 % spädgris 5.44 % mindre kalv.. 1.45 % häst 17.48 % får 5,45 % föl-.. 2,55 % Kvantitativt sett är det en ganska ringa köttmängd, som på grund av

olika sjukdomsorsaker måst kasseras som otjänlig till människoföda. Så har under åren 1918—1922, under vilken tid å slakthuset uppslaktats c:a 52millioner kg. kött av olika slag, vikten av det kasserade köttet — organ ej medräknade — uppgått till endast 83,985 kg. eller c:a 0,16 % av totalvikten. Vikten av särskilt behandlat kött uppgick under samma tidsperiod till 75,694 kg., motsvarande 0,15 % av allt uppslaktat kött.

Av beslagsorsaker skall jag endast omnämna den viktigaste, tuberkulosen. Denna är nämligen det vanligast förekommande lidandet hos de båda djurslag, vilka utgöra flertalet av alla slaktade djur, storboskap och svin. Av samtliga storboskap hava under åren 1906—1922 22,58 % varit behäftade med tuberkulos i större eller mindre grad. Ganska olika ställer sig emellertid tuberkulosfrekvensen hos de särskilda grupperna av storboskap. Under det tuberkulos sålunda påträffats hos 29,47 % av alla kor, var siffran för tjurar 15,41 %, för ungdjur 10,17 % och

för oxar endast 9,98 %. Även hos svin har tuberkulos förekommit i ganska stor utsträckning nämligen hos 3.°3 % av samtliga. Under åren 1916—1921 gjordes en uppdelning av svin i tvänne grupper, avelssvin och slakterisvin, och befanns därvid procentsiffran för den förra gruppen vara 5,87 % mot 2,11 % för den senare. Mindre ofta påträffades detta lidande hos större kalv, 0,74 %, och hos övriga smådjur samt hos häst hava fallen av tuberkulos varit mycket sällsynta — resp. procentsiffror hava varit för spädgris 0,29 %, för mindre kalv 0,05 %, för får 0,03 och för häst likaledes 0,03 %.

Såsom redan omnämnts står slakthuset under förvaltning av en av stadsfullmäktige vald styrelse. Chef och arbetsledare är en av styrelsen tillsatt direktör, vilken skall vara veterinär, och såsom dennes närmaste medhjälpare tjänstgöra en sanitetsveterinär för den sanitära verksamheten samt en kamrer are för kontorsgöromålen. För övrigt äro vid slakthuset anställda tre veterinära tjänstemän, fyra kontorsbiträden, sju mikroskopister, två hallmästare, fyra maskinister samt f. n. 53 hallbiträden och andra arbetare.

Slakthusets huvudinkomster utgöras av avgifter enligt taxor, fastställda av Kungl. Maj:t och i vissa fall av stadsfullmäktige. Ytterst äro dessa inkomster beroende på frekvensen och variera därför med denna. Totalsumman av inkomsterna ha under de gångna åren växlat mellan kr. 255,897:39 och kr. 931,601:06 med ett medeltal av kr. 429,520:73. Medeltalet under de första tio åren utgjorde kr. 309,825:11 men under de sista fem åren kr. 658,672:05. Frånsett krisåren 1918—1920, då ju alla beräkningar slogofel på grund avförhöjda avlöningar och ökade driftskostnader i övrigt, hava de till stadskassan inlevererade beloppen växlat mellan 80,000:— och 164,720:— kr. med ett medeltal av kr. 110,624:70, utgörande i genomsnitt 3,58 % på anläggningskostnaderna. Inleveranserna till stadskassan under åren 1918— 1920 utgjorde resp. kr. 24,092:—, 2,536:— och 29,187:50.

Då slakthuset år 1905 började sin verksamhet, var idén med en dylik institution i modern mening ny här i landet, och många ställde sig skeptiska till densamma. Väl insåg man slakthusets betydelse som hygienisk inrättning, men man befarade förhöjda köttpriser och drog kanske också i tvivelsmål anstaltens prisreglerande verkan. Det visade sig emellertid snart, att kostnaden för de slakthuset tillkommande avgifterna gott och väl täcktes av de fördelar, som vunnos därigenom, att slaktavfallet kunde bättre tillvaratagas och att genom köttets förvaring i kylhus risken för dess förskämning eller nedsättning i värde i övrigt bortföll. Av erfarenheten framgick också, att koncentreringen av handeln med slaktdjur och kött till en plats, där fri och öppen konkurrens rådde, samt ett rationellt utnyttjande av kylhusets lagringsmöjligheter verkade stabiliserande på djur-och köttpriserna, och man kom inom kort till allmän insikt om fördelen av det offentliga slakthuset med dess kreatursmarknad.

Som slutomdöme torde sålunda kunna sägas, att slakthuset väl fyllt sin uppgift såsom hygienisk anstalt och en centralplats i fråga om slaktdjurs-och kötthandeln för hela den stora del av landet, som utgör Göteborgs naturliga tillförselområde.

Fattigvården Av A. HÅRD AF SEGERSTAD

Fattigvårdsanstalter i äldre tider

DET är först med ic):de seklets början, som en enhetlig organisation av stadens allmänna understödsverksamhet kom till stånd genom det av Kungl. Maj:t den 20 augusti 1799 stadfästa reglementet för Göteborgs fattigförsörjningsanstalt. Det därmed begynnande skedet var en ny kraftutveckling av den kommunala altruism, som vid flera föregående tillfällen åt sig rest betydande minnesverk av föregångsnatur. Göteborgs fattigvårds historia går ock tillbaka till tiden för stadens grundläggning och räknar sina traditioner från anstäderna Gamla och Nya Eödöse.

Det medeltida hospitalet i Gamla Eödöse överflyttades nämligen av Gustav Vasa år 1526 till gråbrodersklostret i Nylödöse, och sistnämnda stiftelse, av konungen benådad med en del hemmansräntor, kronotionder m. m., blev i sitt efter reformationen ombildade skick Göteborgs första fattigvårds-inrättning.

I stadens privilegium av år 1621 finnes beträffande omsorgen för de fattiga föreskrivet, dels i § 23 »I synnerhet skal wår Borg-Grefwe, Borgmästare och Råd, hafwa flitigt uppseende med fattiga Änkor, Fader- och Moderlösa barn, som i staden och på landet finnas kunna och upprätta till deras uppehälle en god ordning »>, och dels i § 25 »Wij unne och tillåte ock så wår stad Göthe-borg, at upbygga i staden och ute på Bandet Hospitaler, Fattighus och Spe-taler för fattige siuklige personer, och eljest at förskaffa de husfattige godt underhold, och dem efter deras förmåga något afwetra.» Redan år 1624 ombyggdes såväl hospital som kyrka och invigdes år 1627 av superintendenten mag. Sylwester Joh. Phrygius till Göteborgs stads hospital med tidigare tillerkända och då utvidgade privilegier. Hospitalets inkomster utgjordes —förutom av hemmansräntor, kronotionden, arrendemedel och inskrivnings-penningar — till väsentlig del av håvpenningar från Domkyrkan (den s. k. »andra klingepungen»), centonal- och avancementspenningar av stadens avlöningsstat, vartill längre fram kom sillexportmedel samt av Ostindiska kompaniet 500 daler smt för varje från orienten lyckligt hemkommet skepp ävensom frivilliga gåvor, avhämtade av s. k. biddare. Dessa

Fig. 124. Göteborgs stads hospital.

från staden emanerande tillskott voro av synnerlig betydelse för hospitalets ekonomi; och medförde dessa den för staden stora förmånen, att detta hospital i motsats till andra rikets hospital, som förestodos av Kommerskollegium, administrerades av stadens egen magistrat. Hospitalets utrymme var emellertid begränsat till 80 platser, och i den mån staden tillväxte blev detta allt otillräckligare.

Efter förhandlingar mellan magistrat och borgerskap insamlades år '1725 frivilliga gåvor till inköp av burggreve Hans von Gerdes’ sterbhus tillhöriga fabriksbyggnader, belägna utanför Drottninggatan i den vinkel, som bildas av Mölndals å och den därifrån till staden grävda kanalen. Detta»Göteborgs Stads Fattighus», såsom det benämndes, var ej blott avsett att inrymma gamla och sjukliga fattiga, utan ämnade man även dit förlägga en skola med ändamål att bilda fattiga gossar till hantverkare och sjömän. Den utarbetade planen gick nämligen ut på att utrota tiggeri och fattigdom genom att omhänderta de gamla elända och utbilda det uppväxande släktet till njdtiga samhällsmedlemmar. Den 8 november 1726 erhöll fattighuset nådig stadfä-stelse genom ett kungl. privilegiebrev, vari inrättningen till de fattigas underhåll tillerkändes en viss procent på inkommande och utgående varor, de s. k. tolagsmedleu. Ett par år efter hemmets öppnande överflyttades dit 19 personer från Thamska fattighuset, som upprättats av köpmanssläkten Tham

för dess arbetare och Fig. 125. Göteborgs Stads f. d. fattighus. (1900)

betjänte, därvid av

Thamska släkten till staden överlämnades dels det gamla s. k. Thamska fattighuset och dels 1,500 daler smt till de överflyttades underhåll.

Fyra, tidigare tre, stadens borgare hava såsom ständiga föreståndare haft närmaste tillsynen över fattighuset. Beläggningssiffran, som under första perioden varit omkring 100, uppgick vid 1800-talets början till inemot 200.

Under tiden närmast efter fattighusets tillkomst blevo från borgerskapets sida flera anordningar vidtagna, som avsågo fattiga barns underhåll och utbildning. Så inrättades 1737 det på frivilliga gåvor grundade och ännu bestående Stads-Barnhuset beläget utanför Drottningporten (vid nuv. Stampgatan). I första hand mottogos här barn i åldern 6 — 10 år, vilkas föräldrar varit i bättre villkor och avlidit, och meddelades dem undervisning i såväl bokliga kunskaper som slöjd. Antalet barn å hemmet har i rnedel-tal uppgått till 30, och ha dess inkomster utgjorts av hyra från de av grossh. Vincent Bohman donerade hus samt tolagsmedel och donationsräntor. Till ytterligare främjande av barnavården inom samhället inrättades av Frimuraresamhället i Göteborg 1757 den 24 januari, Gustav III:s födelsedag, Frimurarebarnhuset. Det erhöll ekonomiskt stöd dels därigenom att konung Adolf Fredrik år 1759 gav nödigt tillstånd att för barnhuset årligen upp-

A. Posse foto 1923- Fig. 126. Göteborgs stads barnhus.

taga kollekt i Domkyrkan, vilken förmån sedermera utsträcktes till alla stadens kyrkor, och dels genom att en

avgift av 1 öre smt upptogs av var person, som på ut- eller ingående passerade stadens portar. Barnhuset var första tiden förlagt till huset nr 60 vid hörnet av Drottning- och Magasinsgatorna, men flyttades efter 1804 års stadsbrand till ett trevåningshus nr 114 vid Drottninggatan. Verksamheten var uppdelad i vård och undervisning å hemmet, där omkring 24 barn rymdes, samt inackordering på landet av ett ofta betydligt större antal barn. Numera är barnhusets slutna vård upphörd och lämnas kontanta bidrag för barnens vård i egna hem eller hos fosterföräldrar.Fattighuset kom aldrig, såsom ämnat var, att bliva tillflykt även för fattiga barn, men medelbart kom det dock att uppfylla detta stiftarnas önskemål, i det att år 1767 predikanten å hemmet mag. J oh. Willin lyckades genom årliga bidrag från tio av sina personliga vänner och kollekter i fattighuskyrkan få till stånd en friskola, där första året sjutton barn undervisades. Denna, »Willinska skolan», omfattades med så stort intresse av allmänheten, att den år 1775 kunde flytta in i eget hus vid Stampen. Barnen, vilkas antal hastigt växte och mot slute't av 1700-talet uppgick till över 300, försågos ej blott med middagsmat, utan blevo de fattigaste helt och hållet försörjda på skolans bekostnad. Willin var under hela sin levnad ivrigt intresserad och verksam för sin skola, och även de följande predikanterna vid fattighuset bidrogo till skolans bestånd och utveckling.

Genom hospitalet och dessa under 1700-talets första hälft tillkomna institutioner var behovet av fattigvårdsanstalter tämligen väl tillgodosett. För de husfattigas försörjning anlitades i första hand de i kyrkorna insamlade kollektmedlen, vilka utdelades veckovis, tillika med den s. k. »fattigtallriken» vid bröllop och barndop. Penningeutdelningar förekommo därjämte å rådhuset; de medel magistraten härför disponerade utgjordes huvudsakligast av fattigprocenten å sterbhusmedel, bötesandelar, konsertmedel samt med sparbössor och å listor insamlade bidrag. Den allmänna öppna fattigvården var sålunda ända till 1700-talets slut av helt ringa omfattning, medan tiggeri dess mer florerade.

Magistratens disposition över hospitalet var en för staden synnerligen betydelsefull rätt, varpå dock från annat håll gjordes anspråk. Genom kungl. resolution den 28 november 1688 hade emellertid föreskrivits, att hospitalets administration skulle för all framtid förbliva under Göteborgska magistraten. Detta utslag var grundat på kanslikollegiets yttrande »att nya kyrko-ordningen väl förordnade en Direktion av Landshövdingen samt Biskop och Konsistorium över domkyrkors och hospitalers medel, men att förhållandet med Götheborgs kyrkor och hospital var annorlunda, emedan de underhöllos av borgerskapets frivilliga benägenhet och liberalitet, som torde bliva förminskad där den bleve underkastad en sådan Direktion, som ej behaglig vara torde». När samtliga hospitalen i riket 1773 ställdes under Serafimer-Ordens överstyrelse, kämpade staden för sista gången om sin dyrbara rätt till hospitalet. Dess underdåniga ansökan att få bibehållas vidden gamla ordningen avslogs slutligt genom kungl. resolution av den 18 januari 1781.

Förlusten av hospitalet hade för staden djupgående följder. Å ena sidan visade det sig snart, att det som skäl för hospitalets bibehållande under magistratens administration framförda påståendet, att stadsinvånarnes intresse för anstaltens ekonomiska stödjande eljest skulle upphöra, tillfullo besannades. Å andra sidan märktes, att förlusten av befogenheten att införpassa ordningsstörande element till hospitalet drog ökat bettleri och dagdriveri i släptåg. Det kunde då räknas med intresse hos den offervilliga allmänheten att ställa de innehållna hospitalsmedlen till förfogande för annat samhället mera direkt vidkommande intresse; och dessa förhållanden samverkade till att förbereda jordmånen för nya initiativ.

Tiden efter hospitalets förstatligande

Som ett första resultat till fattigvårdens fromma efter den nya ordningens inträdande kan antecknas tillkomsten av grosshandlaren Anders Lesse's storartade donation å 88,333 rdr rgs till understödjande av sängliggande fattiga och nödlidande sjuka. Utdelningen, som började år 1782, skulle enligt testamentets föreskrift verkställas av domprosten eller annan präst vid Domkyrkoförsamlingen under hans inseende. Stiftelsens pensionärer uppgingo till ett betydande antal, och år 1812 utbetalades 2,991 rdr 32 sk. 5 rst. till 381 personer.

Sedan under 1770-talet ett fåfängt försök gjorts att genom inrättande av en allmän arbetsanstalt, dit alla arbetsföra bettlare kunde hänvisas, få ett slut på det allt mer överhandtagande tiggeriet, blev tillståndet allt olidligare och det klagades i tidningspressen och annorledes högljutt över myndigheternas maktlöshet. På

föranstaltande av landshövdingen, generalmajoren Johan Beck-Friis, togs då ett viktigt initiativ. År 1795 den 18 juni sammanträdde på stadshuset under landshövdingens presidium ett antal av stadens mest celebra och representativa män, bl. a. borgmästaren David Pettersson, direktören vid svenska Ostindiska kompaniet William Chalmers och med. doktor Pehr Dubb, vilka av magistraten och borgerskapets äldste blivit »anmodade och utnämnde att utgöra en kommitté till utarbetande av någon säker facon rörande tiggeriets hämmande här i Göteborg». Fast man redan från början var angelägen att få med de mest erfarna och ävenvann deras medverkan, gick man ej till verket att genast skriva reglemen-

tet. Det var först efter grundliga studier, särskilt i Tyskland, och ingående överläggningar som kommitterade i april 1799 utformade sitt förslag, och den 20 augusti s. å. fastställde Kungl. Maj:t efter magistratens framställning »Reglementet till arbetshus och fattigförsörjningsanstalternas förbättrande». Och därmed tillkommer Göteborgs stad äran att först i vårt land ha genomfört en rationellt ordnad allmän fattigvård.

Den ledande principen i reglementet var, att alla arbetsföra skulle förses med arbete och alla arbeta efter sin förmåga. De mindre eller ej alls arbetsföra skulle understödjas delvis eller helt och hållet men in natura samt, där så behövdes, även med bostad, vilket senare blev full försörjning eller anstalts-vård. De fattige indelades därför i 4 klasser nämligen 1) arbetsföra, 2) behövande eller sådana, vilka väl själva kunna arbeta men på grund av egen sjukdom eller skyldigheten att vårda sjuka äro förhindrade därifrån, 3) torftiga, som genom lyten eller sjukdom äro på längre tid ur stånd att förtjäna sin föda, varibland även räknas fattiga barn från 6 till 12 år, och 4) skröpliga eller de ej alls arbetsdugliga.

Direktionen bestod av 15 ledamöter, nämligen politieborgmästaren och en annan magistratsperson, en officer från vartdera av de två garnisonsregementena och en direktör från varje av sex barmhärtighetsinrättningar. Till direktionens förste ordförande utsågs doktor Pehr Dubb, som varit en av de mest aktiva och ledande vid utarbetande av organisationsplanen och som sedermera under många år var den bärande kraften i jättearbetet vid dess realiserande. Som erkänsla för denna enastående gärning lät stadens äldste år 1806 slå en minnespenning med inskrift: »Erkänsla av Göthe-borgs stad, hvars Fattigvård inrättad efter hans förslag vann verkställighet genom hans drift».

Direktionen utsåg årligen s. k. sysslomän att handha fattigvården i de fattigrotar, vari staden indelades, nämligen ett direktionens ombud för två rotar (blev dock ett för var rote) och en ordningsman för varje rote. Denne senare, som mottog ansökningar om hjälp och verkställde de av styrelsen fattade beslut, kontrollerades i arbetet av ombudsmannen, vilken atteste-rade hans redovisningar. Rotarna, vilka äro upphovet till stadens nuvarande roteindelning, voro ursprungligen till antalet 11; och skulle en rote omfatta 30 •— 50 fattiga. Till lättnad uti sysslomännens arbete ägde dessa till biträ-den åt sig utse bland fattighjonen skickliga och pålitliga personer, s. k. fattigfogdar, vilka bl. a. skulle utspana och ange de fattiga, som tigga, snatta eller stjäla, eller som besöka krogar eller begå andra oordentligheter; och, säger reglementet, »måste man för fattigfogdens pålitlighet, såsom själv behövande, ej påräkna andra verkande medel än hopp om belöning för goda förrättningar och fruktan för straff vid efterlåtenhet och försummelse ».

Som ovan antytts, skulle den hjälpsökande i första hand förses med arbete, och enligt reglementet tillhandahöllos mot pant eller borgen råämnen jämte redskap för bearbetning i hemmen. Särskilt intressant är reglementets förskrift om »adresse contoir» för dem, som ville ha tjänare, och där arbetsgivare och arbetare själva fingo göra upp anställningsvillkor — sålunda redan då en efter vår tids uppfattning modern arbetsförmedlings-anstalt.

Direktionens första uppgifter blevo att efter kungörelse i stadens tidningar låta å rådhuset utlägga anteckningslistor för dem som sökte anstaltens hjälp, hyra lokal för arbetsanstalten och anskaffa råvaror. Trots de kraftiga gallringar, som vidtogos bland de anmälda hjälpsökande, hade man vid årets slut kommit upp till 1,388 understödda personer, nämligen 149 barn under och 375 över 6 år samt 864 äldre personer.

För inrymmande av råvaror hyrdes lokaler i rådman Petterssons hus intill slussen vid Nye port, och arbetssalar upplätos i stadens fattighus. Emellertid anmälde sig ingen till vävnad, och det spunna garnet fick utlämnas på landsbygden till vävning. Från Skottland införskrevs år 1802 en häcklare vid namn Hall, och vid Stigbergstorget

förhyrdes en lokal, där undervisning i häckling och spinning meddelades av häcklaren och hans hustru, vilken senare skulle lära flickorna den beryktade skottska spinningen med en tråd för vardera handen. Uti ett av assessor M. G. Schulzen donerat hus utanför Drottningporten i kvarteret Femkanten (4:de roten nr 80), vilket tillträddes den 1 april 1800, inreddes ett s. k. lasarett för de fattiga med 36 platser.

Ett 20-tal barn, som voro av magistraten utackorderade inom staden, övertogos av direktionen. Så långt möjligt flyttades dessa till hem på landet, dels, såsom framhålles, på grund av de bättre seder som ansåges där råda, och dels för att något gottgöra den förlust på arbetskraft landet lede genom tillströmningen till städerna. Snart visade sig emellertid nödvän-digt att förhyra en särskild lägenhet för en del av de flickor direktionen fick omhändertaga, och ordnades för dem ett s. k. undervisningshem först i Sten-bergska huset i Haga och från 1802 i Rosenlindska huset i Haga.

En från början säker inkomst och lämplig sysselsättning skulle beredas de arbetsdugliga genom korgflätning. För detta ändamål uppläts Gull-bergsvass, där stora pilanläggningar planerades, men detta arbete kom aldrig ordentligt i gång, emedan de unga pilarna sargades sönder vid islossningen. Fattigvården fick därför av området just ej annan fördel än en mindre arrendeinkomst, tills på 1860-talet marken genom fattigvårdens försorg torrlädes och blev tagen i bruk för tomtändamål.

Ständiga klagomål möter man i direktionens protokoll och publikationer över tiggeriets florerande trots de stora uppoffringar, som gjorts, både ekonomiskt och genom omtänksamt arbete för en effektiv fattigvård. I de starkaste ordalag vädjar direktionen till den oförståndigt välmenande allmänheten, och med anledning av såväl tiggeriet som andra de fattigas oarter och bedrägligheter anhåller direktionen i skrivelse till magistraten i juli 1801, att denna måtte söka Kungl. Maj:ts nådiga tillåtelse till bl. a. en sådan ändring av reglementet, att tiggargossar få utan caution skickas till sjöss med utländska skeppare och att stadens polis måtte erhålla frihet att belägga dem, som emot inrättningen föröva bedrägerier eller annorledes beträdas med sådana laster, oordningar och odygder, vårföre lag och författningar intet straff utsätter, antingen med stockstraff eller att rida trähäst såsom tjänligare än andra kroppsstraff eller med anvisning till spinnhuset. Hänvändelsen till magistraten ledde emellertid icke i dessa stycken till någon dess vidare åtgärd.

Hjälpen in natura hade man tänkt sig förmedlad genom särskilda sopp-kokningsanstalter. På grund av försenade leveranser av kokapparater fördröjdes dessa anordningar, och var det först i februari 1802 som det första sopphuset öppnades i Rosenlinds hus i Västra Haga. Det ena efter det andra tillkom sedan allt efter växande behov, och år 1816 fanns ej mindre än sju. Av dessa indrogs det första 1835, och det sista, i Haga belägna, stängdes 1846.

Till undgående av de dryga utgifterna för förhyrda lägenheter och då dessutom utrymmet vid lasarettet i Femkanten visade sig otillräckligt, inköptes år 1803 f. d. Hernlundska huset å Otterhällan, dit skottska spinn-skolan från Stigbergstorget och en del gamla sjuklingar från hemmet i Haga och Femkanten forlades. När huset å Otterhällan vid den stora branden i november 1804 föröddes, fördelades de där intagna på anstalterna i Haga och det donerade Eesseska huset vid Stampen.

Ett både rikligt och inkomstgivande arbete erhöll fattigvården i april 1803, då magistraten ställde renhållningen av stadens öppna platser under direktionens ledning. Denna inkomstkälla upphörde först 1859, då drätselkommissionen på fattigvårdsstyrelsens begäran frikallade fattigvården från detta speciella uppdrag.

Det ekonomiska resultatet av arbets- och fattigförsörjningsanstaltens verksamhet blev emellertid i övrigt ett helt annat än det väntade. Man hade trott, att förtjänsten på de arbetsföra skulle ge medel tillräckliga att hjälpa de gamla och sjukliga, men långt därifrån. I stället åsamkade arbets-anstalten direktionen stora förluster och de frivilliga gåvorna minskades. Inkomsterna sinade och det från början samlade kapitalet smälte ihop. För att trygga anstaltens bestånd måste skattevägen anlitas, och genom nådigt brev den 10 mars 1803 fastställdes en viss taxering, avseende en treårsperiod, för de fattigas försörjning, och samtidigt tillerkändes fattigvården rätt till en avgift av 4 sk. för varje läst av alla till Göteborg ankommande utrikes fartyg förutom de pommerska. Dessutom gynnades direktionen ytterligare några år senare genom att få uppbära en förhöjning av tullavgifterna för vissa

överflödsvaror. En ekonomisk fördel blev även, att direktionen genom kungl. brev av den 19 februari 1805 fick på sig överlåten utdelningen av pensionerna från Eesseska fonden.

En ny lättnad bereddes direktionen, som klagat över att de fattigas antal orimligt ökades (med Vs) genom regements-manskapets familjer, därmed att från 1809 års början en viss summa uttaxerades från regementets officerskår. Sedan inom kasernen en betydande skolanstalt blivit anlagd, medgavs nedsättning av det taxerade beloppet; och direktionen gick till och med så långt i sin tacksamhet för denna »Prins Oskars skola», som den efter kungl. stadfästelse år 1812 benämndes, att all extra taxering efterskänktes och skolan fick bidrag från fattigvården i form av bespisning åt barnen.

I anledning av de stora förluster och svårigheter, som vållades fattigvården genom branden å Otterhällan den 1 november 1804, erhöll direktionen flera donationer i penningar, och upplät grosshandlaren M. Holterman tillde husvillas härbärgerande vinden å sitt magasin i det s. k. Jungmarkerska huset vid Smedjegatan, vilket varit uppfört till barack1 eller kasern för garnisonen men aldrig tagits i bruk härför. I april 1806 donerade Hol-terman hela fastigheten till fattigvården, och åren 1809—10 uppfördes å tomten ett stenhus i tre våningar, vari inreddes sopphus och tvättstuga, ett brandfritt magasin för lin och hampa samt ett häcklingsrum, två större arbetssalar och några boningsrum.

Vid direktionens sammanträde den 1 oktober 1805 anmäldes, att Femkanten blivit såld och att därvarande personal överflyttats till det nyinrättade försörjningshuset nr 8 och 20 i ö. Haga med adress Pilgatan 5, där för framtiden de bästa fattiga skulle förläggas. Hit överflyttades även uppfostringsanstalten för flickor i maj 1808, då det Hesseska huset på Stampen nedbrann. År 1810 tillköptes även tomterna 5, 6 och 7, som utgjorde vinkel och motsvarande sida till undervisnings- och försörj ningshusen, och sedan husen satts i stånd, fick man där — förutom bostadsrum för inspektor -— salar till en skrift- och två lässkolor, vilka även fosterbarnen uti staden hade att begagna sig av. Verkstäder för en skräddare och en skomakare funnos ock, där några av de äldre barnen fingo gå i lära.

År 1812 utgjordes fattigvårdens lokaler av arbetskontor och salubod S. Hamngatan 7, komplexet vid Sillegatan, försörj ningshuset 7 och 8 i Ö. Haga, undervisningshuset nr 20 i Ö. Haga och en särskild skoleanstalt därstädes, sjukstugan nr 47 i V. Haga jämte dess sopphus nr x, sopphus nr 2 i 6:te V:a roten i herr T. Gavins kasern, sopphus nr 3 i Holtermanska magasinet och sopphus nr 4 i Willinska skolan.

Såsom tidigare påpekats, hade direktionen under sina första år stora ekonomiska svårigheter att genomkämpa. Inkomsterna blevo ej de beräknade. Ostindiska kompaniets glansperiod var gången och det rika sillfisket, som under 50 års tid varit ortens betydligaste näringsfång och givit uppsving åt handel, sjöfart och därmed allehanda näringsgrenar, upphörde efter 1807 nästan alldeles. Därtill sällade sig även de förskräckligt härjande eldsvådor, som åren 1802 och 1804 övergingo stadens folkrikaste delar och pressade hyrorna till omåttliga höjder. Stadens bidragsförmåga sviktade då, men lika oväntat kom en ovanlig ny tid, en sådan som Göteborg först 100 år

1 Härifrån härleder sig det än i dag använda uttrycket »Bracka» för Gibraltar och även för stadens fattigvård i allmänhet.senare skulle få uppleva. Kontinentalsystemets dagar blevo en sannskyldig guldålder, som kulminerade åren 1814 oeh 1815 och räddade fattigförsörjningsanstalten ur dess ekonomiska svårigheter. Antalet understödstagare, som vid slutet av år 1808 var 1,465 personer, minskades årligen och utgjorde vid 1814 års slut endast 985. Härefter kom emellertid, liksom i vår tid, ett mäkta våldsamt bakslag. Under åren 1816—20 gingo ej mindie än 505 handlande och hantverkare i konkurs, och arbetare, som under högkonjunkturen förtjänat mera på en dag än förut under en månad, stodo nu utan inkomst. Bevillningskronorna minskades hastigt, medan antalet hjälpsökande steg, så att ultimo december 1819 antalet försörjningstagare var 2,605 mot 985 vid 1814 års slut. Fattigvården kunde icke ta sig an alla de utblottade arbetslösa, men här kom den naturliga samhällshållningen till hjälp, i det den av de goda förtjänsterna hitlockade arbetarstammen nödgades så småningom dra sig härifrån, när alla resurser uttömts. Under perioden 1815—1821 minskades också, om man får tro mantalsskrivningssiff-rorna, stadens folkmängd under vissa år ej så obetydligt1. Fattigvården var emellertid hårt ansträngd, och då de arbetslösa hoparna demoraliserades av penninghjälp, tog sig direktionen före att 1824 vid Holtermanska

baracken införa en korrektionsanstalt »av lindrig natur». Härav ävensom genom den efter 1825 års missväxt uppkomna allmänna nöden åsamkades fattigvården stora utgifter och förluster, vilket kraftigt påtalades av 1826 års revisorer, bland dem Sven Renström, som yrkade på reformering av fattigförsörjningsanstalten och särskilt upphörande av korrektionsavdelningen. Fattigvården var, enligt revisorernas förmenande, ej heller rätt myndighet att öva nödigt tvång å denna »lindriga korrektion», som »till samhällets stora betungande och styrelsens onödiga bekymmer endast uppehållit men aldrig förekommit den lättjefulla individens övergående till brott eller totala förstörande». Det hade ock visat sig, att varor, som för fattigvården i alstring drogo en kostnad av 3,000 rdr, kunde å allmänna marknaden på samma sätt framställas för 200 rdr, och från år 1800 hade till slutet av år 1826 på utförda arbeten uppstått en förlust av 156,852 rdr 45 sk. 8 rst., vilket utgjorde en betydande summa, då hela omkostnadsbeloppet för fattigvården under samma tid vore endast 420,000 rdr. Stadens kronobevill-

1 Beträffande denna fråga hänvisas till utredningen under »Göteborgs stads uppkomst, område och befolkning» här ovan sid. 27.ning, som år 1815 utgjorde 106,758 rdr 1 sk. 3 rst., nedgick till 43,585 rdr 3 rst. år 1820 och var år 1825 endast något högre eller 48,483 rdr 24 sk. 10 rst. De avkortade skattebeloppen för dessa tre år voro resp. 2,199 rdr *9 sk. 11 rst. samt 3,879 rdr 11 sk. 2 rst. och 3,060 rdr 11 sk. 4 rst. Samtidigt med denna nedgång i välmåga hade fattigskatten ökats från 6,000 rdr år 1815 till 12,000 vartdera av åren 1820 och 1825 eller från ej fullt 6 till nära 25 °/o av kronobevillningen. Tack vare den stora auktoritet anstaltens stiftare och mångårige ledare Pehr Dubb förvärvat åt densamma, var det icke utan bönhörelse direktionen efter revisorernas skarpa angrepp vädjade till »sina principaler», allmänheten; och därvid fick direktionen icke blott åt sig uttaxerade de belopp, som för anstaltens fortsatta bestånd ansågos nödvändiga, utan erhöll även bemyndigande att uppföra en större byggnad för ett bättre och fullständigare realiserande av anstaltens syfte.

Härför och till förenkling av administrationen inköptes 1832 det intill centralanstalten vid Sillegatan belägna Evertska huset, och s. å. ditflyttades undervisningshuset från Haga. Fyra år därefter såldes försörjningshusen i ö. och V. Haga, varvid även dess personal flyttades över till »Holter-manska baracken».

Efter denna koncentrering av anstaltsvården visade sig emellertid utrymmet snart för trångt, och direktionen klagade över att fattigförsörjningen fick mottaga så många sjuka, därför att inget allmänt sjukhus funnes i staden. Direktionen begärde också att befrias från denna sjukvård, men på allmän rådstuga den 15 maj 1839 beslöts att tillbygga fattigvårdens sjukavdelningar med en tredje våning och anslogos 10,000 rdr rmt härtill. År 1843 byggdes en ny arbetsavdelning, varmed den normala beläggnings-siffran kom upp till 350. Nio år senare var antalet intagna 450, varför en filial anskaffades i Spångbergska huset vid Husargatan (nr 46) med 100 sängar för kvinnor, som gjort sig kända för ordentligt och stilla leverne.

Detta blev dock ett kortvarigt provisorium, ty redan före inflyttningen eller den 8 januari 1852 hade å allmän rådstuga beslutats att å ravelinen Prins Fredrik med angränsande tomter vid nuv. Drottningtorget och Stampgatan uppföra ett större fattigförsörjnings- och arbetshus för stadens fattiga med 1,100 platser och beräknat att till en början mottaga 600 understöds-tagare. Inflyttningen började redan hösten 1855, då i september 65 kvinnor från Spångbergska huset inflyttade i östra flygeln. I januari 1856 avpollet-terades barnen till Drottningtorgsanstalten, där emellertid ingen särskild byggnad eller ens någon föreståndarinna fanns för deras räkning. I juni 1856 var anstalten färdig att mottaga de sista vid »baracken» kvarvarande.

Försörj ningshuset vid Drottningtorget inledde ieke något lysande skede för Göteborgs fattigvård. Anstalten var planlöst tillkommen, och den ger intryck av ett naket realiserande av direktionens älsklingstanke att kon-

Fig. 127. Gamla försörjningsinrättningen vid Drottningtorget. (1900)

centrera all sluten vård inom en anstalt. Inga särskilda byggnader eller ens olika avdelningar funnos för vård av barn eller av sjuka. Dessutom visade sig snart, att hela komplexet var illa byggt, och stora kostnader fingo tidigt nedläggas för utbytande av angripna bjälklager och trossbottnar.

Första stora svårigheten yppade sig i september 1857 genom Hagaeldsvå-dan, som nödgade styrelsen att, när

andra utvägar tagit slut, över vintern inrymma ett stort antal familjer i försörj ningshuset. På våren, när ännu 30 ä 40 av de husvilla funnos kvar, orsakades genom dessa, som okontrollerat passerade ut och in, stora oordningar inom anstalten. Svårigheter visade sig också i övrigt att upprätthålla tillfredsställande disciplin inom inrätt - ningen, där allehanda åldersklasser av det mest brokiga slag blandades om varandra. Så remitterades mödrar med sina spädbarn in från barnbörds-avdelningen å Sahlgrenska sjukhuset, och brukligt var även att prästerskapet på begäran fick fattiga barn intagna å anstalten för vård och tillsyn under deras förberedelse till konfirmationen.

Någon förbättring vanns väl därigenom, att en särskild föreståndarinna år 1863 anställdes å barnavdelningen. År 1874 togs det steget att avskilja de större barnen (över 5 år) till ett för dem inrett hus vid Järnvågen; dock återflyttades 1878 de större gossarna till Drottningtorget, där de lägenheter i undre våningen, som varit upplåtna till allmänna pantlåneinrätt-ningen, inreddes till bostad och skollokal för dem.

Den stora tillströmningen av hjälpsökande i mediet av 1860-talet nödgade styrelsen att återupptaga sopputdelningen och 1865 uppfördes å tomten nr 41 i Ö. Haga ett nytt sopphus, där påföljande året ej mindre än 757 av stadens 2,897 skolbarn erhö1lo gratisbespisning. År 1870 börjades ock en dylik verksamhet i det vid Karl Johans församlings införlivning med staden 1868 fattigvården tillfallna försörj ningshuset, vilket för övrigt hade utrymme för ett hundratal helförsörjda.

Då det i 1861 års fattigvårdsreglemente var en av de ledande principerna att skarpare markera gränsen mellan å ena sidan dem, som på grund av ålderdom och bräcklighet efter en oförvitlig vandel eller i följd av obotlig sjukdom behövde vård å kommunens anstalter, och å andra sidan dem, som på grund av eget förvållande föllo fattigvården till last och därför borde hållas till strängt arbete, infördes å försörj ningsavdelningen, som var avsedd för den förra kategorien, åtskilliga förbättringar, i det bl. a. två salar anordnades till sjukrum och ställdes under en särskild sköterskas ledning. För de arbetsdugliga fanns en asyl i f. d. stadshäktet, vilken av fattigvården disponerades till 1 juni 1879 som härbärge för tillfälligt husvilla.

Under den ekonomiska krisen efter tysk-franska kriget stego utgifter och understödstagares antal hastigt. Anstalterna, vilka rymde cirka 1,000 personer, visade sig tidigare än väntat var för trånga, och stora svårigheter vållades fattigvården genom den bostadsnöd, som rådde i början av 1870-talet. Uiksom efter Hagabranden lämnades de husvilla fri bostad å anstalterna, men på grund av de oordningar, som även nu därav uppkommo, måste andra åtgärder vidtagas. Skansen Kronan och ett rum i den bredvidliggandekasernen samt förra invalidhuset vid Carls port förhyrdes år 1874 av fattigvården för de husvilla, och påföljande år övertog styrelsen gamla Hospitals-byggnadens bostadshus, som upplätos till arbetarefamiljer.

Anstalten vid Drottningtorget visade sig med tiden allt mera otidsenlig och otillräcklig. I december 1876 väckte redaktör S. A. Hedlund hos stadsfullmäktige motion om dess utvidgning och förflyttning till landeriet Gibraltar, och följande år tillsattes en särskild beredning för denna fråga. Redan innan denna beredning hann avgiva sitt utlåtande, blev det dock nödvändigt att anskaffa ökat utrymme och i stadens hus nr 59 i I2:te roten (det s. k. Corinska huset) bereddes 1878 plats för 60 hjon, varförutom ett femtiotal överflyttades till det nya sopphuset i Haga, Skolgatan 25. Det å anstalten vid Drottningtorget härmed vunna utrymmet anlitades för ordnande av sinnessjukavdelningen, som därigenom fick två dagrum och aderton celler.

Den 26 april 1883 beslöto stadsfullmäktige den nya anstaltens uppförande å Gibraltar med 1,075 platser för en beräknad summa av 1,262,767 kronor. Inflyttningen därstädes skedde hösten 1888, då 751 understödstagare emot-togos. Av dessa kommo från Drottningtorget 362 arbets- och försörj nings-hjon, 132 sjuka, 99 sinnessjuka, 21 ammor, 25 dibarn, 9 koltbarn och 13 skolgossar, från Corinska huset 36 kvinnor samt från Haga sopphus 40 män och från Barnhemmet vid Järnvågen 14 skolflickor.

Kör de inflyttade barnen anordnades å Gibraltar dels en tvåklassig småskola och dels en treklassig folkskola med undervisning även i slöjd, avsedd dels för mindre välartade gossar och dels för gossar som endast kort tid skulle vistas å anstalten; övriga skolpliktiga barn skulle besöka allmänna folkskolan.

Fattigvårdens äldre reglementen

För det första för Fattigförsörjningsinrättningen år 1799 fastställda reglementet finnes förut redogjort. Detta reglemente fick en livslängd långt utöver vad för de följande blev fallet och sträckte sig över nära ett halvt sekel.

Enligt det andra reglementet för Göteborgs stads fattigförsörjningsinrättning, som är gillat och antaget vid allmänna rådstugan den 23 april och den 7 maj 1846 samt av landshövdingen fastställt den 3 augusti s. å., indelades de fattiga fortfarande i 4 klasser, men var åldersgränsen för barn till klass 3 höjd till över 10 år.Inrättningens styrelse benämndes alltjämt direktion och skulle ha 17 ledamöter; därav voro 4 ständiga, nämligen politieborgmästaren samt pastorerna i Domkyrko-, Garnisons- och Kristine församlingar, och 13 »ombyt-lige», nämligen en officer från garnisonen, utnämnd av kommendanten, 3 civila ämbets- och tjänstemän eller ståndspersoner samt 9 borgare, därav en kassadirektör, valda de 3 förra av magistraten och de 9 senare av borger-

Fig. 128. Fattigvårdsanstalten Gibraltar. De tre stora paviljongerna.

skåpets äldste, alla på tre år. Direktionen valde själv sin ordförande samt fördelade inom sig bestyren med utpensionering, försörjnings- och arbets-anstalter samt sopphus.

För den yttre fattigvården indelades staden i fem distrikt, omfattande vart och ett ett visst antal rotar. Varje distrikt förestods av en direktions-ledamot, i denna sin egenskap benämnd distriktsdirektör, som hade att öva kontroll och uppsikt över fattigvårdens besörjande i de särskilda rotarna. För varje fattigrote utsåg direktionen årligen en ordningsman, vilken påföljande året blev ombud i samma rote. Ombudet skulle var månad ingerapport till direktionens ordförande med uppgift om ändringen bland rotens understödspersonal och med förslag till n}ra understöd eller ändringar i redan utgående och dessutom bestyrka ordningsmannens räkenskaper. Ordningsmannen utdelade understöden enlig't en av honom för var månad utskriven försörj ningslista, vilken förelädes direktionen vid dess sammanträden och kompletterades efter ombudets förslag. Härjämte skulle för var rote till ordföranden avlämnas personalrulla senast den 15 april och 15 oktober varje halvår för att av direktionen behandlas; och skulle vid förslaget till sommarförsörjning göras alla de inskränkningar uti det för vintern beviljade understöd, vilka under den blidare årstiden ökade arbetstillfällen kunde föranleda.

Apparaten med ombud och ordningsmän i rotarna blev med tiden för tungarbetad, och i ett den 7 september 1861 av Konungens Befallningsha-vande fastställt förnyat reglemente, vari benämningen direktion är utbytt mot fattigvårdsstyrelse med 13 ledamöter, därav endast en, polismästaren, var självskriven, bestämdes, att en avlönad befattningshavare, ombudsman kallad, skulle såsom biträde åt de fem distriktsdirektörerna ha närmaste uppsikten över rotarna och därjämte tjänstgöra vid utackorderingen. Stadens pastorer tillhörde icke längre styrelsen men ägde rätt delta i förhandlingar och beslut, när de av ämbetsplikt närvoro.

År 1867 utvidgades styrelsen till att bestå av 23 ledamöter, därav 8 valda såsom direktörer för uppsikten i fattigdistrikten, och skulle dessa biträdas av två ombudsmän, som var inom sitt av styrelsen bestämda distrikt utövade den närmare uppsikten över fattigvården därstädes.

I det reglemente för fattigvården, som med anledning av 1871 års fattigvård sförordning antagits av stadsfullmäktige den 2 maj 1872, bestämdes styrelsens ledamöter till 15. Med hänsyn till yttre fattigvården indelades staden i tio distrikt och infördes den mycket betydelsefulla förändringen, att varje distrikt skulle förestås av en tremannakommitté, åt vilken överläts den Fattigvårdsstyrelsen allt dittills påvilande beslutanderätten rörande understöd, understödssökande dock obetaget att hos styrelsen göra framställning om understöd, även då det av distriktskommittén blivit honom vägrat.Fattig vårdsanstalterna

Om försörj ningshuset vid Drottningtorget var ett misslyekat hastverk till både plan och utförande, så blev dessbättre det år 1888 färdigblivna Gibraltar en inrättning, vilken ännu kan vitsordas som en mönsteranstalt.

Den för inrättningen upplåtna tomten bestod av delar utav lägenheterna Gibraltar, Götaberg och Dandala samt innehöll i areal 86,038 kvadratmeter. De å tomten uppförda byggnaderna, alla av sten, voro nio, nämligen en administrationsbyggnad, en ekonomibyggnad, två barnhusbyggnader, en byggnad för sinnessjuka samt en paviljong för sjuka, den s k. östra, och två för arbets- och försörjningshjon, ävensom ett bårhus.

När Gibraltar i augusti 1888 togs i bruk, utgjordes den för anstaltens drift anställda och inom anstalten boende personalen av en kamrerare, en läkare, en bagare, en arbetsföreståndare, en köksa, en maskinist, en köks-föreståndarska, en baderska, en arbetsinspektor, en arbetsföreståndarska, två diakonissor, en tvätterska och en vaktmästare samt en föreståndarska för barnhusen och en för sinnessjukpaviljongen ävensom nödig betjäning, uppgående till sammanlagt ett trettiotal.

Under motivering att ett antal dragare voro behövliga för anstaltens transporter och att ett lämpligt arbete därmed vunnes för de intagne, övertog styrelsen år 1890 arrendet av jordbruket vid egendomarna Gibraltar och Dandala. Fodertillgången visade sig dock för otillräcklig att både hålla nödigt antal dragare och producera mjölk, varför hela ladugårds-besättningen avyttrades 1908. Bästa förtjänsten inflöt från svingården, som särskilt under världskrigsårens ransonering 1916—1918 var för anstalten synnerligen fördelaktig.

Före inflyttningen ansågs utrymmet vara tryggat för åtskilliga år framåt, men nästan omedelbart fick styrelsen ta upp framställningar om ökning av lokaler för de sinnessjuka. Till en början inreddes isoleringsrum i källare och andra lokaler i sinnessjukhuset, men år 1893, då det anmäldes, att de å Gibraltar intagnas hela antal stigit till 1,240, påbyggdes flyglarna, varigenom det beräknades möjligt lägga in ända till 158 patienter på detta sjukhus. Den fortsatta ökningen av antalet sinnessjuka nödgade snart styrelsen att för dessa inkräkta på anstaltens övriga avdelningar, och 1899 inreddes en asylavdelning nr 1 med 28 platser för lugna och slöa patienter i bottenvåningen av anstaltens sjukpaviljong, den s. k. östra, och redan påföljandeår måste ett nytt anslag, å 12,500 kronor, begäras för anordnande av en asyl nr 2 i bottenvåningen av mellersta paviljongens norra hälft, där 40 sinnessjuka inlogerades år 1901. Två år härefter bereddes asyl nr x en utökning med 16 platser genom att flytta i:ste assistentens (förut benämnd ombudsman) expedition till f. d. Sahlgrenska sjukhuset. Ett tillskott av 90 platser åt de övriga avdelningarna, vilkas beläggning även var i stigande, vanns i mittpaviljongen genom överflyttande av arbetssalarna till en särskild byggnad, som uppfördes 1904 och i vilken 2 trappor upp dessutom inreddes ett logement för 100 män.

Sedan sinnessjukvården år 1905 tagit ytterligare 70 platser genom asyl nr 3 från försörj-ningsavdelningen, åter-vanns dessa dels genom inredande av två vindsrum i vardera av västra och mellersta paviljongerna och dels genom förvärvande åt fattigvården av f. d. Brantdala skolhus i fastigheten nr 30 vid Karl Gustavsgatan, som efter fullbordad aptering kunde mottaga 56 manliga försörjningstagare och fick benämningen Kandala ålderdomshem. Härefter följde år 1910 inredande av asyl nr 4 för 75 sinnessjuka i övre våningen av mittpaviljongens norra hälft, och 1917 blev tredje paviljongens norra hälft tagen i beslag för asyl 5 med 61 platser.

Även allmänna sjukavdelningen har vuxit ut inom Gibraltar och till en början inom den egna s. k. östra paviljongen, i det att två sjuksalar år 1901 där anordnades på vinden och år 1908 återstående halva vinden inreddes till betjäningsrum och tre sjuksalar med 40 platser. Sedan kom turen till mittpaviljongen, där först, år 1913, en våning iordningställdes med ej mindre än 75 platser och sedermera från början av februari 1918 en sjukavdelning öppnades i södra hälften av första våningen med 30 platser. Samma år

Fig. 129. Ivarsbergs ålderdomshem.beviljade stadsfullmäktige 40,000 kronor för inredande av kyrksalen i samma paviljong till försörjningsavdelning, ock sedan Dandalakapellet flyttats till sin nuvarande plats intill Gibraltar, kunde i april 1920 de 64 nya platserna tagas i bruk. Dessutom bereddes försörjningsavdelningen, som 1918 fått avstå 130 platser, nytt utrymme i tredje paviljongens bottenvåning och å vinden med salar rymmande tillsammans 86 personer.

Vid I,un dby kommuns intörlivning år 1906 övertogs dess försörjnings-hus, som är uppfört av trä i tre våningar, rymmande ett 60-tal hjon.

Ivarsberg, såsom anstalten efter mottagandet benämndes, blev efter en grundlig restaurering anlitat som hem för väl-rekommenderade åldringar och fick 1908 ett tillskott av 36 platser genom anslutning av den intilliggande f. epidemistugan. Fig. 129.

Samtidigt med Ivarsbergshemmets ordnande pågick tillbyggnad av försörj ningshuset i Majorna, vilket inreddes

till barnhem med ett 90-tal platser och dit alla barn över ett år överflyttades år 1906. Den ledigblivna barnbyggnaden vid Gibraltar omdanades till en avdelning för 78 tuberkulösa patienter och i det tillhörande parkpartiet uppfördes två år senare en ligghall med 45 platser. År 1910 utvidgades tuberkulosavdelningen att omfatta även den andra barnhusbyggnaden, som inrymt späda barn jämte mödrar, och får även denna, för kvinnor avsedda avdelning sin särskilda ligghall. För den utflyttade amavdelningen hade ett prydligt hem inretts i f. centralfängelset för kvinnor vid Gullbergsbro, där under de första tre åren även ett mindre antal äldre kvinnliga försörjningstagare placerades i undre våningen av gatubyggnaden. Ftt permanent ålderdomshem för kvinnor erhöll fattigvården däremot i det år 1910 upplåtna f. d. konvalescenthemmet vid Sprängkullsgatan med adress nr 8 (fig. 132),vilket rymmer intill 115 personer.

Fig. 130. Majornas barnhem.När under världskriget oeh särskilt vid den svåra epidemien år 1918 behovet av omhändertagande starkt ökades, uppläts under tiden 24/10 1918— 1/1 1920 stadens nyinrättade men på grund av de stränga restriktionerna obehövliga alkoholistanstalt vid Lerjeholm till barnhemsaunex. Med år 1921, då alkoholistanstalten måste tagas i bnrk, har barnhemmet en egen filial på Adolfsbergshemmet i örgryte, där plats finnes för 30 barn. Fig. 133.

Jämsides med arbetena inom Gibraltar för vinnande av utrymme i den mån beläggningssiffror-na stego, ha flera betydande anordningar i administrativa oeh sanitära syften vidtagits.

År 1899 uppfördes åt östra sidan framför ad-ministrationsbyggnaden en mindre portvakts-stuga, vilken 1915 utbyttes mot en prydligare stuga med bostadslägenhet förlagd vid Vinkelgatan strax intill verkstadsbyggnaden såsom ett tillgängligare läge. Fyra år därefter fick anstalten en särskild byggnad för centralförrådet, och 1906 byggdes en fristående hög skorsten för vinnande av bättre kolförbränning och därmed även minskning av den hälsofarliga stenkolsröken inom området. År 1915 inrättades en personhiss i sjukpaviljongen, där samtidigt förrådsav-delningarna utvidgades och en ny badavdelning inreddes i bottenvåningen, medan de små badrummen i övre våningarna apterades till disk- och ser-veringsrum. Samtidigt blev matsalen i ekonomibyggnaden, vilken till större delen sträckt sig genom två våningar, överbyggd, därvid det nyvunna utrymmet i övre våningen användes till utvidgning av betjäningens kök. I det övriga utrymmet ordnades matsal åt föreståndarinnorna, ett samlingsrum för anstaltens personal och två betjäningsrum. År 1920 omlades och moderniserades värmeledningarna och anordnades ett särskilt varmvattensystem för bad-, tvätt- och köksavdelningarna. Därjämte överflyttades sysslomans-kontoret från administrations- till förrådsbyggnaden och inreddes de gamla kontorslokalerna till bostad åt biträdande sysslomannen, medan dennes förra lägenhet i ekonomibyggnadens övre våning ändrades till betjäningsrum.

Beträffande den högre anstaltspersonalen ha betydande förändringar gjorts, i det från i januari 1906 en direktör anställdes för fattigvården, var-

Fig. 132. Sjukhemmet vid Sprängkullsgatan. Uppfört 1876.

vid kamreraretjänsten omändrades till sysslomansbefattning, varjämte en biträdande syssloman tillkom från 1 oktober 1910 och en husmoder 1 februari 1911.

De talrika och omfattande utvidgningarna av sjukavdelningarna ha nödvändiggjort en betydlig förstärkning av läkare- och sjukvårdspersonalen. År 1904 fick anstaltens läkare en biträdande läkare vid sinnessjukavdelningen och 1906 ännu en biträdande läkare med huvudsaklig tjänstgöring vid tuberkulos- och allmänna sjukavdelningen. En väsentlig omläggning ägde sedermera rum år 1918 då läkarebefattningarna omreglerades, så att anstalten fick 2 överläkare, den ene för de sinnessjuka och den andre förkroppsligt sjuka, samt dessa först var sin biträdande läkare och den senare med år 1920 ytterligare ännu en biträdande, så att Gibraltar numera har fem läkare. Vårdpersonalen, som tidigare varit helt fåtalig på grund av att försörjningstagare i rätt stor utsträckning då anlitades som biträden å sjukavdelningarna, har hastigt ökats i antal, särskilt efter »åttatimmars-

Fig. 133. Barnhemmet Adolfsberg.

lagens» tillkomst, och är nu 170 personer eller ungefär tiodubbelt så stor som 1888, medan antalet platser för de

sjuka samtidigt stigit från 222 till 1,054. För bostäder till all denna personal har krävts stora utrymmen, och fick senast tuberkulospaviljongen för kvinnor år 1921 avstå sin nedre våning härför, vilket minskade platserna för de lungsjuka från 149 till 108.

Med Örgryte kommuns införlivning har från 1 jau. 1922 dess försörjniiigs-hem jämte vidliggande epidemisjukhus upplåtits för stadens fattigvård, som genom denna anstalt, örgrytehemmet benämnd, fått ett betydande ut-rymmestillskott, i det hemmet, som har sammanlagt 152 platser, vid emot-tagandet var belagt med 92 personer. Fig. 134.Kostnaden för fattigvårdens anstaltsvård, som år 1888 uppgick till 203,747 kronor, har därefter stigit i en serie tämligen motsvarande folkmängdens tillväxt och penningvärdets förändring till 676,256 kronor år 1914, varefter kostnaden under krigstiden hastigt gick upp för att 1920 kulminera med 2,621,450 kronor. Beläggningssiffrorna ha däremot följt en kurva stigande

Fig. 134. Ålderdomshemmet i Örgryte.

mindre hastigt än invånareautalet, i det de anstaltsvårdade år 1888 utgjorde 2,220 personer av 99,647 invånare mot 3,276 vårdade år 1921 av 205,741 invånare.

Yttre fattigvården

Enligt 1872 års reglemente handhades stadens yttre fattigvård av 10 distriktskommittéer; och biträddes dessa av 2 ombudsmän, sedermera benämnda assistenter, av vilka den ene därjämte hade att tillhandagå den av styrelsens ledamöter, »utpensioneringsdirektören,» åt vilken utackor-deringsärendena voro anförtrodda.

Denna decentralisation av Göteborgs fattigvård, varigenom tyngden av arbetet lades på kommittéernas ordförande, kom att å ena sidan medförastora skiljaktigheter distrikten emellan, medan det å andra sidan klagades över, att kontrollen och tillsynen över de fattiga icke vore så effektiv som vid en rationell fattigvård syntes önskvärt. Förslag om förändring av fattig-vårdsorganisationen väcktes också 1894 i styrelsen. Efter en livlig strid emellan å ena sidan förfäktarna av ett tämligen rent Elberfeldsystem och å den andra sidan ivrare för mindre genomgripande reformer segrade slutligen ett modifierat system. Genom det av stadsfullmäktige den 29 mars 1900 fastställda reglementet indelades staden i sex distrikt med var sin ordförande, vald av stadsfullmäktige och med säte i styrelsen, samt därjämte ett visst antal ledamöter, vilka, likaledes av stadsfullmäktige utsedda förtroendemän, förestodo var och en sin del eller krets av distriktet och i denna sin egenskap benämndes kretsföreståndare. För varje av dessa kretsar utsågo stadsfullmäktige därjämte ett antal vårdare, minst två. Kretsföreståndarne skulle ha dagliga mottagningar för de understödssökande och biträddes i sitt arbete av särskilda avlönade besökare, de s. k. fattigfogdarna. Vid Lundby kommuns införlivning från 1 januari 1906 ökades distriktens antal till sju.

Den vid 1900 års reglementes utarbetande kraftigt förda argumenteringen för ett renare vårdaresystem vann livligt gehör hos stora grupper av stadens socialt intresserade kvinnor, och i början av år 1903 anhöllo 93 damer hos styrelsen, att de måtte antagas till fattigvårdare. De blevo även av stadsfullmäktige utsedda att fr. o. m. år 1904 som sådana tjänstgöra i 3:dje distriktet eller Domkyrkoförsamlingen.

Det mera omfattande arbete, som blev en följd av det nya reglementet, medförde, att till distriktsstyrelsens tjänst från och med 1 januari 1901 en tredje assistent måste anställas, och ökades samtidigt fattigfogdarnas antal från 8 till 10. Kort därpå drog den vidlyftiga apparaten med sig att det för kamreraren, som år 1877 tilldelats tillsyn och förmanskap jämväl för tjänstemän och betjäning vid yttre fattigvården, ej längre blev möjligt att ägna nödig omtanke åt arbetet i distrikten. Från och med år 1906 anställdes därför hos Fattigvårdsstyrelsen en direktör, som förestår fattigvårds-byrån och har till uppgift att närmast under styrelsen utöva ledningen av stadens fattigvård.

Efter direktörstjänstens inrättande lades vikt vid att söka effektivt utnyttja de fördelar, som ett förstärkt vårdaresystem kunde bjuda, och frånoch med år 1907 var vårdarnas antal uppe i ej mindre än 380. Vårdarna fingo detaljerade instruktioner, och man sökte få till stånd en rätt avvägd arbetsfördelning mellan kretsföreståndare, fattigvårdare och fattigfogdar. Det visade sig dock snart svårt att få alla dessa befattningshavare att fungera väl tillsammans trots det synnerligen goda arbete, som presterades av både

förtroende- och tjänstemän. De tränade fackmännens sakkunskap i såväl fattigvårdsärenden i allmänhet som vid utredningar i det speciella fallet gav det slutliga utslaget till dessa senares förmån, så att efter några livaktiga år reducerades fattigvårdarnas ej blott antal utan även intresse; och när dessa slutligt drogo sig tillbaka efter antagandet av det på 1918 års fattigvårdslag grundade reglementet, var nog den allmänna uppfattningen i samhället densamma, som av direktören tidigare kraftigt markerats, nämligen att utredning och kontroll lämpligast bör anförtros åt avlönade fackmän.

De ledande principerna efter 1905 års omläggning blevo kontroll och humanisering. Det förra kan utläsas i det resultat, att understödstagarnes antal trots Rundbys införlivning 1/1 1906 gått i en stadigt fallande serie ända tills kristidens tryck oemotståndligt gjorde sig gällande, och detta ej blott relativt i förhållande till folkmängden utan även totaliter eller från 12,015 år 1906 till 10,063 år 1917. Inom yttre fattigvården är resultatet än påtagligare, i det de understödde år 1906 voro 8,070 mot 5,999 år 1917. Utgallringen tillgick emellertid så, att man genom noggrann utredning av fattigvårdsbehovet avskilde dem, som borde och kunde reda sig själva, medan rikligare hjälp lämnades de verkligt behövande; och trots de sjunkande antalssiffrorna voro understödskostnaderna i distrikten år 1917 ungefärligen desamma som år 1906.

I humaniserande syfte har förutom de rikligare understöden genomförts, att från yttre fattigvården välkända understödstagare vid överlämnande till anstaltsvård vunno inträde å särskilda avdelningar och hem, där de åtnjöto större förmån och frihet samt voro fredade från de sämre elementens störande uppträdande.

Särskild uppmärksamhet har ägnats åt att bereda även andra kategorier av oförskyllt nödställda en understödsform, vilken vore på samma gång human och effektiv. I sådant syfte inköpte staden år 1908 ett landshöv-dingehus nr 16 vid Rygatan, där en krubbavdelning inreddes och lägen-heter upplätos åt änkor med flera minderåriga barn. Man hade tidigare stått tämligen rådvill inför den nöd som efter familjefaderns frånfälle hastigt trädde inom dörrarna i många hem, och som demoraliserade familjer vilka förut levat i välbärgade och lyckliga omständigheter. Änkor togo gärna manliga inackorderade, av vilka en säker hyra kunde påräknas till hjälp utöver vad fattigvården lämnade, och resultatet blev lätt vanrykte och ökad barnskara. Änkehemmet lämnar familjen en god och billig bostad och ger modern möjlighet att, under den tid barnen äro på krubban, själv skaffa sig arbetsförtjänst. På krubban få barnen kost, vård och tillsyn. De läsa där sina läxor under uppsikt och få i mån av förmåga biträda såväl vid småbarns skötsel som med matlagning, tvätt och andra förekommande sysslor. När mödrarna äro i hemmen, ha de själva hand om sina barn. Välsignelsen av att barn växa upp under medvetande av att de leva på familj ef örsörj arnes arbete, kan ej nog värderas. I siffror uträknat är det också betydande belopp, som intjänas av mödrarnas arbete, vida överstigande kostnaderna för hemmet, som sålunda har både moralisk, etisk och ekonomisk existensrätt. Med anledning av de vunna erfarenheterna från detta första änkehem begärde och erhöll styrelsen hos stadsfullmäktige medel till uppförande av en för änkehem särskilt avsedd byggnad; och öppnade detta vid Bagaregården belägna hem sina 15 lägenheter i maj 1916. Dessförinnan hade fattigvården år 1912 av fru Caroline Wijk fått mottaga en större fastighet, Jung-mansgatan 37, avsedd fcr änkemän i samma syfte. Fig. 136.

När åren 1913 och 1914 bostadsbristen började att hårt trycka särskilt de barnrika mindre bemedlade familjerna, gjordes från fattigvårdens sida allvarliga påminnelser om olämpligheten av att eljest självförsörjande familjer på grund av bostadsnöd pressades ned till understödstagare hos det all-

Fig. 135. Änkehemmet vid Bagaregården.männa, och år 1915 offentliggjordes av fattigvårdsbyrån statistik över de husvilla, vilket allt samverkade till att från stadens sida initiativ upptogs att genom drätselkammaren som organ direkt driva bostadsproduktion och förhjälpa husvilla till bostäder, vilket såsom här tidigare refererats i början av 1870-talet skett genom fattigvården.

Ett annat beaktansvärt initiativ är att anteckna från år 1916. De från år

Fig. 136. Änkemanshemmet vid Ljungmansgatan.

1914 utgående understöden från allmänna pensionsförsäkringen voro icke tillräckliga att något nämnvärt inverka

på fattigvårdens verksamhet. Då penningvärdets fall under kristiden gjorde pensionslagen alltmer ineffektiv och dess grundidé, att ge en annan och värdigare hjälp än fattigvården, borde bevaras, begärde Fattigvårdsstyrelsen, efter direktörens förslag, år 1916 hos stadsfullmäktige ett anslag å 100,000 kronor till hjälp utan fattigvårds karaktär åt s. k. statspensionärer. Sedan Kungl. Pensionsstyrelsen medgivit, att denna kommunala understödsform icke skulle föranleda avdrag å de pensions-understöd, som av Kungl. Styrelsen beviljades, ställde stadsfullmäktige detbegärda anslaget till Fattigvårdsstyrelsens förfogande. Detta initiativ från Göteborgs fattigvård var en av huvudanledningarna till att en lag om kommunala pensionstillskott kom till stånd samtidigt med den nya fattigvårdslagen den 18 juni 1918.

Genom att i sitt statförslag för år 1921 upptaga 50,000 kronor till dyr-tidshjälpens avveckling tog styrelsen ett nytt steg till utvidgande av området för fattigvårdens verksamhet. Alltsedan oktober år 1916 hade nämligen stadens livsmedelsnämnd till förbilligande av vissa nödvändighetsartiklar för de mindre bemedlade utdelat rabattkuponger. Då denna nämnd i likhet med andra krigstidsinstitutioner skulle upphöra, blev nödvändigt att fattigvården, för att avvärja anloppet av de från nämnden tidigare hulpna, ägde särskilda medel för tillfällig hjälp åt dessa. Under 1921 års senare hälft utdelades av detta fattigvårdens anslag emellertid endast 2,800 kronor, .under det förberörda nämnd första halvåret utdelat 229,868 kronor och därför haft en administrationsomkostnad av cirka 20,000 kronor. År 1919, då livsmedelsnämndens understödskostnader voro högst, stego de upp till över resp. 3,610,000 och 63,000 kronor.

Att dylika stora summor inverkat modererande på fattigvårdens utgifter är givet, och samverkade därtill även andra med anledning av världskriget tillkomna hjälpinstitutioner. Så tillsatte stadsfullmäktige här i staden den 6 augusti 1914 en kommitté som, i avvaktan på att pensionsnämnderna overtoge denna verksamhet, till och med den 29 i samma månad utbetalade sammanlagt 35,184 kronor till 1,583 mobiliserade värnpliktiges familjer. Av större betydelse blev den kommunala Arbetslöshets- och Hjälpkommitté, vilken jämlikt kungl. brev av den 18 augusti 1914 trädde i funktion i början av september och hade till uppgift att lindra världskrigets ekonomiska verkningar. Kostnaderna för denna kommittés verksamhet uppgingo för tiden 5/10 1914 — 5/3 1917 till 110,414 kronor 39 öre och under år 1918 till nära

144,000, vilken rätt höga summa är påverkad av U-båtskrigets sviter. Vårt land och ej minst vår stad hade emellertid under världskriget en gyllene industriperiod, som uppsög all tillgänglig arbetskraft, varför tidvis endast en del genom tobaksindustriens monopolisering entledigade arbetare voro föremål för arbetslöshetsunderstöd. Sedermera när efter högkonjunkturen, som slutade under år 1919, industrien råkade i svårigheter och därför avskedade stora arbetareskaror, blevo här i staden många tusental personer arbets-lösa. Understöden till dessa stego till enorma belopp; under året 1922 utdelades från kommittén nära 3V2 mill. kronor. (Jfr under Arbetsförmedlingen.)

Även om den legala fattigvården icke direkt haft känning av den starka arbetslösheten, påverkades den dock därav så tillvida, att många äldre personer, som tidigare haft sin försörjning av anhöriga, nu när dessa förlorat sin arbetsförtjänst och själva voro hänvisade till ett ringa understöd, för egen räkning fingo söka fattigvårdens hjälp. År 1920 uppgingo i distrikten de med fattigvård understöddes antal till 4,371 personer och de, som åtnjöto pensionstillskott, till 1,709, och år 1921 var dessas antal resp. 4,750 och 1,657, vilket tillsammans utgör för år 1920 ett antal av 6,080 och för år 1921 något mera eller 6,407, medan år 1918, eller före pensionstillskotten, understödssiffran i distrikten var 6,394 och året därförut 5,999. Den nedgång i fattigprocenten, som tidigare varit rätt avsevärd, har sålunda trots de stora understöden från andra hjälporgan upphört, och vi befinna oss nu i en stigande kurva. Denna stegring gäller emellertid ej blott personantalet utan än mer understödsbeloppen. Kostnaden för de i distrikten understödda har nämligen ökats från 376,421 kronor år 1915 till 670,575 år 1919 och 1,113,449 år 1921. Till kompensering av penningvärdets fall höjdes understödsbeloppen till det dubbla och tredubbla och hava sedan ej nämnvärt påverkats av det ökade myntvärdet. Att de stora förväntningar, som knötos vid den 1913 beslutade allmänna pensionsförsäkringen, ännu ej infriats, har nyss påpekats.

Fattigvårdens senaste utveckling och nuvarande organisation

Genom 1900 års reglemente infördes för anstalterna en särskild nämnd, nämnden för inre vården, bestående av Fattigvårdsstyrelsens vice ordförande som ordförande och därjämte fyra av styrelsen inom sig valda ledamöter. Uikaså ställdes utackorderingen under en kollegial nämnd, bestående av tre utav styrelsen inom sig valda ledamöter. Utackorderingsnämnden biträddes av i:e assistenten till maj 1915, då nämnden fick sin egen assistent och tjänstgöringen i distrikten uppdelades på de övriga tre assistenterna. Med år 1918 ombildades utackorderingsnämnden till »nämnden för fattigvårdens barnavård» och utsträcktes dess verksamhet till att omfatta förutom utackorderingen jämväl fattigvårdens barnavårdsanstalter, nämligen de då befintliga Gullbergsbrohemmet och Majornas barnhem, vartill sedermerakommit den först vid Lerjeholm anordnade och sedermera till Adolf sberg överflyttade filialen. Den nämnden biträdande tjänstemannens titel assistent utbyttes 1918 mot benämningen föreståndare.

Med år 1906 erhöll fattigvården såsom tidigare omnämnts ett organisa-tionscentrum i fattigvårdsbyrån, som förestås av direktören. Å byrån upp-lades omedelbart ett hela staden omfattande register över såväl understöds-tagare som de personer, vilka erhålla fri sjukhusvård eller omhändertas av barnavårdsnämnden. Härigenom möjliggöres en bättre kontroll över de hjälpsökandes personliga förhållanden, och styrelsens övervakande av fattigvården i dess såväl yttre som inre former blir genom byråns direktion effektivare. En direkt följd av centraliseringen blev tillkomsten av nämnden för yttre fattigvården, å vilket till en början år 1909 av styrelsen själv inrättade och sedermera av stadsfullmäktige i det senaste reglementet år 1919 sanktionerade organ styrelsens rätt att i sista hand besluta rörande understöd överlåtits.

En av de frågor, varmed styrelsen mest fått syssla, har varit det ständigt återkommande behovet av ökat anstaltsutrymme. Hur detta behov till-godosetts på mer eller mindre provisoriska sätt, har i ett tidigare kapitel redogjorts för. Emellertid har Fattigvårdsstyrelsen allt ifrån första tiden efter Gibraltars tillkomst haft full insikt om att orsaken till det ofantligt stora antalet sinnessjuka på Gibraltar är statens uraktlåtenhet att i behörig omfattning ta vård om dylika patienter från samhällen, som ha egna vårdanstalter, även om dessa icke äro för dessa sjuka utrustade med tillräckliga vårdresurser, och redan år 1900 begärde styrelsen hos stadsfullmäktige, att sinnessjukvården måtte avskiljas från fattigvården. Detta resulterade emellertid endast i den åtgärden att en särskild stadens upptagningsanstalt för sinnessjuka uppfördes i anslutning till statens hospital å Hisingen med 75 platser, vilken öppnades år 1907. Härmed trodde man, att en tillräcklig lättnad för Gibraltar skulle vinnas och att därigenom alla nya hospitalsfall skulle komma till upptagningsanstalten. I verkligheten blevo emellertid förhållandena tämligen oförändrade, och de tätt återkommande behoven av nya asyler inom fattigvårdsanstalten (se ovan sid. 486) visa bäst upptagningsanstaltens ineffektivitet.

En annan stor utrymmesfråga var den som väcktes år 1906 om beredande av särskild vård å ålderdomshem för de moraliskt oförvitliga och hederligagamla, för vilka det måste vara svårt att tillbringa sina dagar i samliv med samhällets djupast sjunkna bottensats. För detta ärendes befordran tillsatte först Fattigvårdsstyrelsen och sedan stadsfullmäktige en beredning. Denna frågas utredning tog dock så lång tid i anspråk, att, när förslaget i maj 1912 nådde stadsfullmäktiges bord, det allmänna läget avsevärt förändrats genom dels de ålderdomshem, som för fattigvården under tiden tillkommit, och dels den nya lagen om pensionsförsäkring. Dessa omständigheter förde med sig, att ålderdomshemsfrågan för staden löstes så, att stadsfullmäktige beslöto uppförande av tvenne »pensionärshem», det ena vid Bagaregården med 46 platser för sammanboende makar och 36 platser för pensionerade ensamma män och det andra vid Kungsladugårdsområdet med platser för 43 gifta par. Dessa båda hem, vilka enligt stadsfullmäktiges beslut den 13/6 1918 skulle benämnas »Göteborgs stads pensionärshem till minne av kung Gustav V:s 60-årsdag», stodo den 1 november 1921 färdiga för inflyttning. En annan väsentlig förbättring för stadens aktningsvärda gamla har desslikes möjliggjorts, men ännu ej realiserats, i det att stadsfullmäktige år 1914 anslogo ett belopp av 125,000 kronor ur Renströmska fonden till stadens f. d. fattighus, numera, sedan 1896, Ålderdomshemmet vid Slottsskogen för dess tillbj^ggnad, varigenom dess platsantal kommer att ökas från 146 till c:a 240. Kapitalet har nu genom förräntning stigit till 200,000 kronor, och det kan väntas att tillbyggnaden i en nära framtid skall komma till stånd.

Frågan om ökat utrymme för fattigvårdens behov undergick emellertid fortsatt utredning genom en ny

stadsfullmäktigeberedning, som i juni år 1918 framlade ett förslag om ett större arbetshem vid Derjeholm. Även detta stora projekt blev dock orealiserat, huvudsakligast på grund av 1918 års fattigvårdslags tillkomst, vari frågan om arbetshem lägges efter helt andra linjer än de Ferjeholmsförslaget följt, och den allt tydligare markerade nödvändigheten att vid lösningen av utrymmesfrågan låta de sinnessjukas avskiljande från Gibraltar ingå såsom ett pro primo. Fattigvårdsstyrelsen återknöt ock, sedan utvecklingen ådagalagt upptagningsanstaltens absoluta otillräcklighet, sina utvecklingsplaner vid yrkandet på de sinnessjukas avskiljande från Gibraltar. Sedan därjämte statens överinspektör för sinnessjukvården utdömt därvarande provisorier, beslöto stadsfullmäktige slutligen den 23 maj 1919, att sinnessjukvården skall skiljas från Gibraltar, ochär nu sedan juni 1920 egendomen Hökälla i Säve socken å Hisingen av staden inköpt för anläggande därstädes av en stadens centralanstalt för sinnessjuka. En av stadsfullmäktige tillsatt beredning sysslar ock, efter avslutade utredningar och studier, med att uppgöra program för denna centralanstalts uppförande.

Bland andra samhällets institutioner, som under senaste år tillkommit efter fattigvårdens initiativ, äro, utöver tidigare omförmälta, värda att nämnas i första hand Göteborgs barnavårdsbyrå, om vars inrättande direktören redan år 1911 gjorde framställning med hänsyn till behovet av en kommunal central, där alla slag av barnavårdsärenden kunde upptas för behandling av byrån själv eller för hänvisning till vederbörlig myndighet, där särskild sådan funnes. Efter det en i ärendet tillsatt beredning verkställt utredning av behovet av och lämpligaste ordningen för ett dylikt allmänt organ, beslutade stadsfullmäktige den 31/10 år 1912 att inrätta en dylik kommunal barnavårdsbyrå, och är denna byrå den första i sitt slag i Sverige. Härefter följde år 1916 Eattigvårdsstyrelsens förslag om inrättande av såväl en nykterhetsnämnd som ock en stadens egen alkoholistanstalt, och sedan åt fattigvårdsstyrelsen anförtrotts att sätta herrgårdsbyggnaden vid Eerje-holm med tillhörande parkområde i lämpligt skick för sådant ändamål, överlämnades alkoholistanstalten i april 1918 till dess av stadsfullmäktige utsedda styrelse.

Det på grund av 1918 års nya fattigvårdslag av stadsfullmäktige den 11 december 1919 antagna och av länsstyrelsen den 21 januari 1920 fastställda reglementet för fattigvården i Göteborg följer i huvudsak de linjer, som av direktören några år tidigare blivit efter en ingående motivering föreslagna; och bestå förändringarna däri, att utredningar och allt ansvar för dessas riktighet läggas på avlönade tjänstemän. Styrelsen består av 14 av stadsfullmäktige på 4 år valda ledamöter, bland vilka en är ordförande och en vice ordförande; kassaförvaltare väljer styrelsen själv inom sig. Styrelsen tillsätter därjämte underlydande distriktsstyrelser och nämnder, därvid alltid en eller flera ledamöter skola utses inom styrelsen. Distriktsstyrelsernas ordförande utses alltid av styrelsen inom sig, men nämnderna välja själva ordförande bland ledamöter med säte i Fattigvårdsstyrelsen. Distriktsstyrelserna bestå av 3—7 ledamöter samt nämnderna för inre vården och barnavården vardera av 5 ledamöter. Nämnden för yttre vården utgöres avdistriktsordförandena. Kretsar med kretsföreståndare finnas ej längre, utan ha deras funktioner i stället tilldelats assistenterna, som ha mottagning för hjälpsökande hela tjänstetiden, under det de förre kretsföreståndarne träffades blott en timme på morgonen. Fattigvårdarnes åligganden vila nu på fattigfogdarua.

Örgryte kommuns införlivning med Göteborg från 1922 års ingång har medfört en del förändringar för fattigvården. Så anställdes ytterligare en distriktsassistent för Örgryte med expeditionslokal i f. kommunalhuset vid Örgrytevägen och övertogos därvarande tvenne fattigfogdar, så att sammanlagda antalet fattigfogdar med år 1922 uppgår till 13. För att antalet distrikt skulle kunna för hela staden bibehållas vid sju, omändrades distrikts-indelningen delvis i gamla staden, där I:a distriktet bibehållits vid Gamlestadens och Kristine församlingar; II: a distriktet omfattar Domkyrko och Vasa, III:e distriktet Haga och Annedals, IV:e distriktet Oscar Fredriks och Masthuggets, V:e distriktet Karl Johans, VI:e distriktet Lundby församling, under det VII:e distriktet bildas av den nya Örgryte-församlingen. Genom denna njm indelning vanns den fördelen, att ingen uppdelning inom en församling, såsom tidigare varit fallet med Oscar Fredriks, behövde göras; ävenså blev fördelningen av distrikten på assistenterna bättre, i det dessas fyra arbetsområden numera omfatta respektive 1) I:a och II:a distrikten, 2) III:e och IV:e distrikten 3) V:e och VI:e distrikten och 4) VII:e distriktet.

Anstaltsvården tillfördes såsom tidigare nämnts efter införlivningen av Örgrytehemmet dess 152 platser, men

sinnessjukvårdens tillväxt slukar emellertid alltjämt alla uppbringbara lokaler; och då på senare tid såväl dess avdelningar som även allmänna sjukavdelningarna äro hårt belagda, har styrelsen under avvaktan på sinnessjukfrågans slutliga lösning nödgats se sig om efter möjligheter till större eventuella utvidgningar. För sådant ändamål ha stadsfullmäktige beviljat medel till inköp av égendomen Fjällbo i Partilie socken, vilken delvis tillträtts den 1 oktober 1922 och i sin helhet upplåtits till fattigvården från 1/1 1923. Den ursprungliga planen för egendomens utnyttjande till beläggning har varit, att en befintlig byggnad för arbetarebostäder skulle anordnas till logement med 36 platser och att arrendatorsbostaden upplåtes för inspektor och hans medhjälpare. I ladugårdsbyggnaden skola svinstall inredas och fattigvårdens besättning av svinkreatur dit överflyttas från Gibraltar. För framtiden är avsett, att åegendomen allt i mån av behov skola uppföras logementbyggnader efter typ och på platser, som i vart särskilt fall befinnes erforderligt och lämpligt. I första hand är påtänkt ett arbetshem, vilket nybygge beräknas bliva så mycket fördelaktigare, som staden kan erhålla statsbidrag för såväl anläggnings- som driftkostnader.

Göteborgs fattigvårds nuvarande omfattning och organisation är, såsom av förestående skildring framgår, följande:

Göteborgs stadsfullmäktige utgör samhällets högsta beslutande myndighet.

Den verkställande och förvaltande myndigheten är

F attigvårdsstyr elsen

som består av 14 av stadsfullmäktige valda ledamöter jämte 10 suppleanter. Styrelsen biträdes närmast av fattigvårdsdirektören, som förestår fattigvårdsbyrån.

Yttre fattigvården

är fördelad på 7 distrikt med var sin av Fattigvårdsstyrelsen valda distriktsstyrelse, bestående av ordföranden med säte i Fattigvårdsstyrelsen samt 2—6 övriga ledamöter. Distriktsstyrelserna, som äga besluta rörande fattigvårdsun-derstöd, biträdes av assistenter (protokoll- och räkenskapsförare med rätt att bevilja anstaltsvård och tillfälligt understöd) och 13 fattigfogdar (besökare).

Samtliga distriktsordförande bilda nämnden för yttre fattigvården, vilken äger med Fattigvårdsstyreisens rätt justera distriktsstyrelsens beslut samt själv bevilja pensionstillskott och utdelning från andra anslag, som icke äro av fattigvårdsnatur.

Årsanslag för 1923 äro 717,000 kronor till fattigvård i penningar och in natura,

550.000 kronor till kommunala pensionstillskott och sjukvårdsbidrag samt 100,000 kronor till dyrtidshjälp.

Inre fattigvården

förvaltas av en nämnd bestående av 5 av Fattigvårdsstyrelsen inom eller utom sig valda ledamöter; och utgöras de under nämnden för inre vården sorterande an-

stalterna av

Gibraltar öppnat år 1888: sinnessjukavd. 500 platser allm. sjukavd. 446 »

lungsotsavd. 108 »

arbets- och försörj ningsavd. 490 »

S:a 1,544 »

Årsanslag för år 1923 kr. 1,792,404.

Landalahemmet öppnat år 1908:

ålderdomsavdelning med 56 platser. Årsanslag för år 1923 kr. 31,791.

Sprängkullshemmet öppnat år 1910:

ålderdomsavdelning med 125 platser. Årsanslag för år 1923 kr. 53,661./ varsbergshemmet införlivat år 1906:

ålderdomsavdelning med 115 platser. Anslag för år 1923 kr. 63,682.

Örgrytehemmet införlivat år 1922:

ålderdomsavdelning med 152 platser. Anslag för år 1923 kr. 97,334.

Nämnden för barnavården

består av 5 av Fattigvårdsstyrelsen inom eller utom sig valda ledamöter. Nämnden, som förvaltar fattigvårdens alla barnhem och ombesörjer all utackordering, biträdes av 1 föreståndare och 2 inspektörer. Anslag år 1923 för cirka 1,100 utackorderade kr. 486,164.

Maj or nas barnhem öppnat år 1906:

90 platser för barn över 1 år. Anslag för år 1923 kr. 77,265.

Adolf sbergs barnhem öppnat år 1921 med 30 platser. Anslag för år 1923 kr. 30,373.

Gnllbergsbrohemmet

öppnat år 1910 är spädbarnshem med 23 platser för ammor med egna barn och 52 platser för fosterbarn.

Anslag för år 1923 kr. 84,336.

Under uppsikt av fattigvårdsdirektören och en av Fattigvårdsstyrelsen vald inspektris stå de för ensamma mödrar med minderåriga barn avsedda

Änkehemmet N:o 1 Rygatan 16, öppnat år 1908. 13 lägenheter om rum och kök jämte barnkrubba.

Anslag för år 1923 kr. 12,800.

Änkehemmet N:o 2

Uddevallagatan 16, öppnat år 1916. 15 lägenheter om rum och kök eller kokvrå jämte barn-krubba.

Anslag för år 1923 kr. 18,500.

Till Fattigvårdsstyrelsens förvaltning är även överlämnat det av fru C. Wijk år 1912 till staden donerade hemmet för änkemän med minderåriga barn, Jungmansgatan 37. Hemmet, som lyder under en av styrelsen vald nämnd av 3 personer, har 23 uthyrda lägenheter och 1 barnkrubba. Hemmets kostnader täckas av donationsmedlen.

Fattigvårdens donationer, rörande vilka hänvisas till de i redogörelsen för stadens donationer lämnade uppgifter, uppgå till ett antal av 16, av vilka 5 äldre enligt stadsfullmäktiges beslut den 2 september 1886 skola bokföras till ett belopp av 20,409 kronor 61 öre såsom ingående i kostnaden för helförsörjningen och de 11 övriga vid 1923 års ingång hade ett bokfört kapitalvärde av sammanlagt 186,516 kr. 91 öre.Följande tabell visar fattigvårdens omfång och kostnader åren 1888— 1922.

År Summa under- stödsta- gare Därav I °/0 av folkmängden Summa fattigvårds- kostnader Kr. Därav för Kostnad per bevillningskr. Anstalts- vårdade Hemun- derstödda Utackor- derade Anstalts- vård T3 1 :o s K re 3 Utackor- dering 1888 11 444 2 220 8 604 620 11,48 545 170 203 747 257 091 i 38 346 1.73 1889 10 708 2 346 7 708 654 10.42 611 091 268 301 265 094 38 261 1,85 1890 10 631 2 442 7 510 679 10,16 633 981 277 884 273 184 40 652 1 76 1891 II 900 2 678 8 477 745 11,17 672 224 297 610 290 557 42174 1,89 1892 12 323 2 923 8 597 803 11,41 710 897 308 364 304 960 46 423 1,99 1893 12 183 2 935 8 438 810 11,20 732 736 299 218 316 683 47 552 2,04 1894 II 959 2 779 8 321 859 10,75 746 079 294 487 323 045 5° 717 2.04 1895 12 511 2 884 8 745 882 10,92 774 005 303 818 364 331 51681 2,07 1896 12 469 3 016 8525 928 10,62 773 761 303 713 342 427 54162 1,93 1897 12 350 2 980 8 433 937 10,24 774 041 298 890 345 737 56 386 1,82 1898 12 211 3 082 8215 914 9,92 795 202 322 061 345 600 55 74° 1,71 1 1899 12 012 3 110 7 931 971 9.47 820 397 344 Mi 345 081 58 451 1,63 j 1900 12 I70 3 139 8 054 977 9,32 851 442 371 202 350 735 60 277 1,59 1901 12 591 3 218 8 392 981 9,53 901 842 395 220 364 386 59 181 1,58 1902 11 787 2 339 8 439 I 009 8,82 919 646 383 979 398

045 58 349 1,64 1903 II 212 2 192 8 037 983 8,29 935 347 393 718 401 798 58 380 1,48 1904 11249 2 544 7 781 924 8,15 1 071 739 512 419 4°6 542 54 786 1,58 1905 11 298 2 413 8 008 877 8,02 1 146 259 582 998 422 290 52 481 1,56 1906 12 015 2 999 8 070 946 7,66 1 200 233 659 176 409 492 55 506 1,5° 1907 11133 2 986 7 210 937 6,94 1 178346 647 575 363 025 61 895 1,38 1908 10 919 3 278 6 714 927 6,72 1 271 425 722 OOI 355 633 62 144 1,38 1909 10 583 3 188 6484 911 6,45 1 201 637 663 937 352 172 63 148 1,30 1910 10 674 3 262 6485 927 6,36 1 308 154 652 396 346 006 66 019 1,45 1911 11 049 3 478 6 623 948 6,48 1 302 269 659 696 349 823 70 991 1,32 1912 II I50 3 567 6 657 926 6,41 1 327 499 657 735 357 731 75 708 1,29 1913 10 769 3 282 6 618 869 6,05 1 323 487 685 398 360 610 73 837 1,12 1914 10613 3 280 6 483 850 5,86 1 274 576 676 257 369 627 73 242 0,99 1915 10 820 3 439 6 497 884 5.84 1 449 564 819 505 376 421 80 083 1,07 1916 IO 221 3 207 6 135 879 5.32 1 674 312 988 913 362 223 88 396 0,75 1917 10 063 3 145 5 999 919 5.13 1 959 457 1196 233 398 563 106 259 0,57 1918 11 033 3 697 6 394 942 5,58 2 850 763 1 891 443 457190 128 472 0,78' 1919 11 0631 4 080 5 919 I O64 5,51 3 824 551 2 227 528 670 5751 2 195 692 0,78 1920 10 8041 3 681 6 084 1 °43 5.25 4 597 806 2 621 450 936 4Ö72 207 434 0,77 i 1921* 10 7751 3 276 6 407 I 092 5.23 4 602 928 2 202 287 |i 113 4492 218 657 0,98 1 1922 | 12 7701 3134 8 419 1 2I7 5.61 4232 545 1 888 790 1 33° 5Ö42 233 033 1,16

1 I denna summa ingå understödda på grund av lag den 14 juni 1918 om kommunala pensionstillskott och sjukvårdsbidrag.

2 I denna summa ingå kostnader på grund av lag den 14 juni 1918 om kommunala pensionstillskott och sjukvårdsbidrag.Uppgifterna för de skilda åren äro vad understödstagarnas, framför allt de anstaltsvårdades, antal beträffar icke beräknade efter fullt enhetliga principer, men är otvivelaktigt, att de understöddes antal om ej totaliter så dock i förhållande till stadens folkmängd avsevärt minskats samtidigt med att även kostnaden per bevillningskrona nedgått. Då Göteborgs stad i detta avseende utgör undantag från landets städer i allmänhet, vill man gärna tj^da det förhållandet som ett av bevisen på samhällets stigande välstånd.

Enskild välgörenhet Av VALDEMAR HANESON

BEGRÄNSAR man begreppet enskild välgörenhet till den verksamhet, som bereder periodiskt återkommande hjälp åt samhällets fattiga, synes 1600-talets Göteborg icke ha lämnat något bidrag till densamma. Anledningarna härtill äro flera. Välgörenheten var då ännu ett relativt okänt begrepp, och nydaningens period, i och för sig själv kapitalslukande, inbjöd icke till någon hjälpverksamhet i stort. Det legaliserade tiggeriet ansågs förmodligen även som en tillräckligt kraftig understödsform, och för övrigt lämpade sig den då förhärskande naturalhushållningen mindre än senare tiders penninghushållning för en filantropisk verksamhet. Fullkomligt blottad på välgörenhet i stort var dock icke 1600-talet, men den enda donation från denna tid, som berör Göteborg, den Huitfeldtska, avsåg ej att lindra materiell nöd och var dessutom till ursprunget bohuslänsk.

Den ekonomiska uppblomstringen under frihetstiden, handelns och industriens tillväxt och penningens allmännare utbredning borttogo en del av ovannämnda hinder och jämnade därmed vägen för välgörenheten. Självfallet inriktade sig densamma till en början icke på någon bestämd grupp av hjälpbehövande utan omfattade fattiga utan åtskillnad. Den framkallades närmast av den nöd, som efter Karl XII:s död rådde i Göteborg. Genom frivilliga bidrag inköptes år 1725 ett »fattighus», som följande år erhöll kunglig stadfästelse som »Göteborgs Stads Fattighus». Det kunde tämligen snart taga vård om 100 hjälpbehövande och kvarlever ännu, fastän i förändrad form, i Göteborgs Ålderdomshem. Den fortsatta ekonomiska uppblomstringen ledde till fortsatt filantropisk verksamhet. Från de fattiga i allmänhet kom turen till den hjälpbehövande grupp, som än i dag utgör den enskilda filantropiens största verksamhetsområde, nämligen barnen. År 1737 grundades sålunda Göteborgs stads barnhus, år 1757 Frimurarebarnhuset och år1767 Willinska fattigfriskolan. Till detta starka enskilda intresse för det uppväxande släktet bidrog, förutom det understöd barnen genom sin hjälplöshet städse kunna påräkna, otvivelaktigt dels den tidens merkantilistiska befolkningspolitik, dels en önskan att söka avhjälpa den bristfälliga folkundervisningen. Samtliga institutioner voro nämligen även skolor. Då folkundervisningen först år 1842 eller över 100 år efter barnhusets grundande statligt organiserades, framträder redan på 1700-talet ett drag,

som senare i icke ringa utsträckning varit utmärkande för välgörenheten: den är vägrödjande för statliga och kommunala åtgärder, hedd av det i jämförelse med det statliga mera lättrörliga privata initiativet hinner filantropien tidigare än offentliga myndigheter ingripa mot sociala missförhållanden och bidrager genom sitt arbete att skapa opinion mot desamma. Härmed vare dock icke sagt, att välgörenheten städse väljer de mest lämpliga formerna för utrotandet av socialt ont.

Mot slutet av 1700-talet inrycktes en ny grupp i den göteborgska filantropiens verksamhetsområde — de sjuka. Niklas Sahlgrens testamentariska bestämmelser angående Sahlgrenska sjukhuset tillkommo år 1772, Johan Holtermans om sjukhus för veneriskt sjuka år 1793. Ehuru intet i testamentet häntyder därpå, torde den Holtermanska donationen närmast ha tillkommit på grund av de iakttagelser donator i egenskap av trankokeriägare haft tillfälle göra angående de veneriska sjukdomarnas utbredning under 1700-talets stora sillfiskeperiod.

Under 1800-talet inträder den filantropiska verksamheten i Göteborg i ett nytt skede, som i flere avseenden skiljer sig från det närmast föregående. Den första förändringen av betydelse är dess specialisering. Den inriktar sig på att hjälpa bestämda kategorier av fattiga och sjuka, icke fattiga och sjuka i allmänhet. Det första exemplet härpå är den ovannämnda Holtermanska donationen. I fortsättningen kom självfallet denna specialisering att bära spår av den för Göteborg karakteristiska yrkesfördelningen. Genom handlanden Jonas Sernströms testamente av år 1817 inleddes sålunda den långa raden donationer till köpmän och deras efterlevande m. fl., vilka nu enligt en till Jubileumsutställningen särskilt verkställd utredning årligen avkasta omkring 100,000 kronor. Typiskt för yrkesfördelningen i Göteborg är även det år 1831 stiftade Sjömannasällskapet, det första i sitt slag i Sverige och ävenledes understött av en mångfald donationer, avsedda såväl tillårlig utdelning bland sjöfarande och deras efterlevande som till uppförande och underhåll av en stiftelse. Den årliga utdelningen till denna samhällsklass uppgår f. n. till inemot 30,000 kronor.

År 1819 infördes genom det då instiftade Sällskapet De Fattiges Vänner en ny form av filantropisk verksamhet, vilken ytterligare kom att skilja 1800-talets välgörenhet från 1700-talets. Det sistnämndas filantropiska form

Fig. 137. Sjömannasällskapets stiftelse, huvudbyggnaden vid Fjällgatan.

var donationen, som trots sitt oomtvistliga värde äger den begränsningen, att den filantropiska verksamheten huvudsakligen uppbäres av samhällets rikedomsklass och ofta först vid donators död träder i funktion. Genom Sällskapet De Fattiges Vänner togs den kooperativa hjälpverksamheten, fotad på ett bredare samhällslager, på allvar i välgörenhetens tjänst, och därmed ökades även utsikterna för varje kategori hjälpbehövande att bli ihåg-kommen.

Bildandet av Sällskapet De Fattiges Vänner utgör det första allvarliga försöket att hjälpa en samhällsklass, som senare i betydande utsträckning kommit att röna förståelse från det filantropiskt intresserade Göteborg, nämligende s. k. pauvres honteux. Hjälpen åt dessa har i senare tider utom pensioner och tillfälliga understöd i stor utsträckning tagit formen av hyresbidrag eller upplåtandet av fria och billiga bostäder. Pensionerna och understöden uppgå i vår tid årligen till omkring 50,000 kr., i vilken summa de understöd icke äro inräknade, som tilldelas pauvres honteux tillhörande handelsfamiljer

o. d.

På 1830-talet tillkom den första donationen till prästerskapet, under senare årtionden följda av ett flertal andra dylika donationer. I motsättning till övriga äro dessa icke begränsade till Göteborg utan omfatta i allmänhet Göteborgs stift. Till storleken ha de varit relativt obetydliga och avkasta för närvarande omkring 10,000 kr. pr år.

Hjälpverksamheten för barn, som under 1800-talets första årtionden icke utvidgats utöver 1700-talets omfattning, utökades mot slutet av 1830-talet. Även här framträder filantropiens specialisering. Efter mönster från Stockholm konstituerades år 1839 Sällskapet för bildande av småbarnsskolor i Göteborg och tio år senare Sällskapet för uppmuntran av öm och sedlig modersvård. Genom det år 1844 grundade Räddningsinstitutet togs initiativet till enskild filantropisk verksamhet för vanartiga barns uppfostran.

Vid halvsekelskiftet inträder en anmärkningsvärd livlighet i Göteborgs filantropi. År 1849 grundades Pensionsinrättningen för ålderstigne och sjuklige tjänare, som med sin nuvarande, till omkring 50,000 kr. uppgående utdelning, alltjämt bidrager med huvudparten av det understöd, som tillfaller tjänstefolk. År 1851 kom den första donationen till ämbetsmän och deras efterlevande, och samma år började genom W. Röhss' donation till Fabriksföreningen den enskilda filantropien även att omfatta arbetare. Bägge samhällsklasserna ha senare gynnats av donationer, och den årliga utdelningen uppgår f. n. till resp. c:a 13,000 och 15,000 kronor.

Omkring 1850 uppträder även en ny form av filantropi: de billiga och fria bostäderna, i sin nuvarande omfattning avsedda för arbetare, pauvres honteux, sjömän, tjänstefolk och fattiga i allmänhet. De äldsta av dessa, Robert Dicksons stiftelses arbetarebostäder, bestå f. n. av 40 hus, rymmande över 350 lägenheter om 1 å 2 rum och kök, i regel uthyrda till ungefär 30 proc. under gängse hyrespriser. I övriga stiftelser och hem — Amalia Hertz' stiftelse, Rindströmska stiftelsen, Stiftelsen Eduard Magnus' minne, Tjäna-rinnehemmet, Emily Dicksons bostäder för barnrika familjer, Emily Wijksstiftelse, Sjömannasällskapets stiftelse m. fl. -— som innehålla dels lägenheter och dels enkelrum, kunna över 200 familjer och c:a 200 enskilda personer beredas bostad. Vid sidan av ovannämnda billiga bostäder förekommer även för pauvres honteux ett slags billiga bostäder i form av hyresbidrag, f. n. uppgående till omkring 20,000 kr. pr år.

Fig. 138. Robert Dicksons stiftelses byggnader vid Amiralitetsgatan. Uppförda 1858.

Inledd av de stora Renströmska donationerna växer den filantropiska verksamheten i Göteborg under 1800-talets sista årtionden ut till betydande dimensioner. Vid sidan av donationerna uppträda nu föreningarna som bärare av den enskilda välgörenheten, och den tilltagande industrialiseringen sätter sitt märke på den filantropiska verksamheten. Genom kvinnornas indragande i förvärvsarbetet, speciellt fabriksarbetet, blir barnens vård och uppfostran mer än förut välgörenhetens egentliga område. De under 1700-talet upprättade barnhusen kompletterades genom hem för friska barn. Det äldsta av dessa, Kullens barnhem, stiftades visserligen redan år 1850, men det var först mot slutet av 1800-talet, som de fingo någon större utbredning. År 1867 grundades sålunda Gårda barnhem, år 1890 Ekedalens barnhemoch två år senare Sällskapet Myrornas första barnhem. Den omkring senaste sekelskiftet organiserade kampen mot tuberkulosen ledde i början av 1900-talet till upprättandet av hem för tuberkulösa barn och ungefär samtidigt tillkommo även hem för späda barn, som icke mottagas i de vanliga barnhemmen. Sammanlagt torde för närvarande omkring 700 barn kunna beredas plats i de

Fig. 139. Eduard Magnus' minne. Uppfört 1882.

olika hemmen, varav ungefär hälften i hem för friska barn över 2 år och omkring 135 i spädbarnshemmen. Sällskapet Myrorna enbart mottager över 150 barn.

I samband med de senaste årtiondenas arbete på förbättrad folkhälsa står den vitt utgrenade verksamhet, som åsyftar att bereda fattiga barn *sommarvistelse* på landet. År 1890 började Föreningen för barnbespisning och skollovskolonier sin verksamhet, sedan en ett par år tidigare tillsatt kommitté utrustat tre skollovskolonier med plats för 58 barn. I våra dagar torde de barn, som kunna beredas sommarvistelse vid skollovskolonier, i gynnsamma år uppgå till omkring 3,000.

Ungefär samtidigt som verksamheten för de fattiga barnenstelse organiserades, togs även initiativet till hjälp åt dem under terminerna i form av bespisning, beklädnad, hjälp med läxläsning, undervisning i praktiska ämnen m. m. För detta ändamål har bildats bl. a. arbetsstugor, skol-barnshem och beklädnadsföreningar. Den första arbetsstugan, Göteborgs arbetsstuga, öppnades år 1888. För närvarande är deras antal sju med plats för omkring 650 barn. Skolbarnshemmen, som äro av yngre datum och i flere fall förenade med en barnkrubba, bereda plats åt omkring 200 skolbarn.

Fig. 140. Emily Dicksons stiftelses kostäder vid Lerjeholmsvägen. Uppförda 1916.

De första beklädnadsföreningarna datera sig redan från 1870-talet (Sällskapet Jultomtarna år 1877, Februariföreningen 1879). Numera uppgå beklädnadsföreningarna till omkring 30, och tillsammans med avkastningen från några beklädnadsdonationer utdela de årligen omkring 60,000 kr. till fattiga barns beklädnad.

Hjälpverksamheten för de späda barnen har först under de senaste årtiondena omfattats av den enskilda filantropien, förmodligen emedan den stöter på större svårigheter än annan hjälpverksamhet för barn. Förutom vad som ovan nämnts angående barnhem för späda barn består denna hjälp i upprättandet av barnkrubbor, där mödrarna kunna få lämna sina barn den tid de äro på arbete, samt i utlämnandet av mjölkblandningar. Barnkrubborna,som i vissa fall endast äro öppna för barn över 2 år, mottaga f. n. omkring 190 barn, därav omkring 125 redan innan de fyllt 2 år. Den år 1903 bildade föreningen Mjölkdroppen tilldelar dagligen omkring 150 flaskbarn mjölkblandningar.

Fig. 141. Tjänarinnehemmet, Sprängkullsgatan 23 B.

Ehuru icke av den karaktär den enskilda filantropien i denna uppsats begränsats till, kan det vara värt omnämna att icke allenast folkskoleungdo-men utan även läroverksungdomen omfattats av välgörenheten i Göteborg. Enligt en sammanräkning av Axel Ramm i arbetet »Göteborgs donationer » (ingående i »Göteborgs Jubileumspublikationer») utdelades läsåret 1921— 1922 vid Göteborgs Högre Ratinläroverk och Göteborgs Högre Realläroverk resp. kr. 26,588:21 och 16,866:05 i stipendier och premier — av vilka belopp huvudparten likvisst härrör från den förutnämnda Huitfeldtska donationen.

Under 1800-talets sista årtionden tillkommo även filantropiska föreningar för personer behäftade med olika lyten. — Värd att anteckna från denna tidsfilantropiska verksamhet är dessutom Allmänna Hjälpföreningen, som under tiden 1891—1921 beviljat hjälp i c:a 82,500 fall och utdelat sammanlagt över 800,000 kronor.

Under 1900-talet, vars filantropiska verksamhet utgör en direkt fortsättning på de närmast föregående årtiondenas, framträda bl. a. tvänne nya företag av betydande dimensioner, nämligen Barnens Dag (1905) och den i Göteborg (år 1907) startade försäljningen av Första Majblomman. Barnens Dag har till och med år 1921 inbringat en nettobehållning av i det närmaste 1 mill. kr., försäljningen av Första Majblomman till och med år 1922 c:a 270,000 kronor.

De senaste åren har välgörenheten i Göteborg till en viss grad vänts från barnen till de äldre, särskilt mödrarna. De olika föreningarna Mors Vila och föreningen Våra Gamla (stiftad 1915) äro typiska exempel på denna senaste riktning inom Göteborgs filantropi, som härigenom kan berömma sig av att icke endast vara till storleken betydande utan även till omfattningen helgjuten.

Förlikningsnämnden och fattigsakförareinstitutionen Av HJALMAR ANDERSSON

GÖTEBORG är det första samhälle i Sverige, där kommunen inrättat en fattigsakförareinstitution. Femtio år ha förflutit, sedan detta skedde. Styrelsen för institutionen fick benämningen Förlikningsnämnden, vilken benämning torde ha tillkommit därför, att man ansåg namnet å institutionens styrelse redan i och för sig böra inför allmänheten avspegla det förhållandet, att den nya institutionen skulle i första hand söka förlika tvistande parter och sålunda icke uppmuntra till rättegångar. Från vissa håll lär nämligen vid tiden för fattigsakförareinstitutionens tillkomst uttalats farhåga för, att anordnandet av fri kommunal rättshjälp åt mindre bemedlade och medellösa skulle giva fart åt processlystnaden, något som också säkert hade blivit fallet, om icke Förlikningsnämnden i sin verksamhet redan från början förstått att i det avseendet vara på sin vakt.

Den, som först tog initiativet till fattigsakförareinstitutionens inrättande i Göteborg, var huvudredaktören för Göteborgs Handels-och Sjöfartstidning S. A. Hedlund (f 1900). På grund av hans motion i stadsfullmäktige vid-togos redan i början av 1870-talet här i Göteborg en del förberedande åtgärder i syfte att genom kommunens försorg tillgodose mindre bemedlades och medellösas behov av fri rättshjälp; men det var först i januari år 1873 som fattigsakförareinstitutionen, efter åtskilliga debatter i stadsfullmäktige, kom till stånd såsom en kommunal inrättning. Denna institution har allt från dess tillkomst varit och är fortfarande i arbete efter huvudsakligen samma grundlinjer, som fastslogos för verksamheten vid institutionens tillkomst, och vilka grundlinjer närmare

reglerades av Förlikningsnämnden genom en den 27 december 1892 antagen och i tillämpliga delar ännu gällande instruktion. Enligt dessa grundlinjer är verksamheten anordnad på följande sätt:a) Fattigsakförareinstitutionen med dess styrelse Förlikningsnämnden träder i beröring med allmänheten genom jurister, yrkesmässiga advokater, de i dagligt tal s. k. fattigsakförarne, vilka nämnden utser. Nämnden hade ursprungligen till sitt förfogande endast en enda s. k. fattigsakförare, men har numera sedan många år tillbaka två dylika. Fattigsakförarne väljas för ett år i sänder av nämnden, liksom nämndens ledamöter, som äro fem, utses av stadsfullmäktige för ett år i sänder. Om ej avsägelse eller eljest någon giltig orsak skulle föreligga, bruka nämndens ledamöter och fattigsakförarne år efter år omväljas, varigenom Förlikningsnämnden med fattigsakförareinstitutionen fått en viss stabilitet.

b) Varje söckendag, minst en timme på dagen, äro fattigsakförarne skyldiga enligt ovannämnda instruktion att vara tillgängliga för allmänheten, en var sakförare å mottagningslokal inom sitt distrikt. Utvecklingen har emellertid under de senaste åren lett därhän, att fattigsakförarne, vilka idka privat advokatverksamhet vid sidan av den kommunala, i regel numera bruka mottaga mindre bemedlade och medellösa rättssökande, lika väl som andra rättssökande, under hela den dagliga privata kontorstiden och sålunda icke blott under den officiella mottagningstimman för fattiga. Göteborgs fattig-sakföraredistrikt äro två, liksom fattigsakförarne. Första distriktet omfattar Domkyrkoförsamlingen, Kristine, Vasa, Gamlestadens, Dundby och Örgryte församlingar; det andra distriktet stadens övriga församlingar. Genom annonser samt tillkännagivanden då och då i Göteborgstidningarnes s. k. minnes-listor hålles allmänheten i erinran om fattigsakförarnes mottagningslokaler. Dessa äro sedan många år tillbaka Södra Hamngatan 29 för första distriktet och Uinnégatan 3 för andra distriktet.

c) Alla till behandling hos fattigsakförarne anmälda ärenden nedskrivas i ett diarium; och antecknas kortfattat i diariet, som i oavbruten följd upptager dag och nummer för anmälningar, vad som i de olika ärendena förekommit och åtgjorts.

d) I början av varje år avlämna fattigsakförarne till Förlikningsnämnden vid dess sammanträde berättelser rörande verksamheten för det närmast föregående året, vilka berättelser genom nämndens försorg därpå ingivas till stadsfullmäktige och tryckas i fullmäktiges handlingar; och

e) Under Förlikningsnämndens prövning äga fattigsakförarne, liksom ock de rättssökande, att draga frågor av olika slag, som beröra förhållandetmellan sakförarne och allmänheten, ävensom för bedömandet av åtgärder i rättssaker, där eventuell meningsskiljaktighet mellan fattigsakförare och rättssökande kan ha uppstått; men har Förlikningsnämnden ytterst sällan i dylika avseenden tagits i anspråk under årens lopp.

Rörande fattigsakförareverksamhetens omfattning och resultat bör framhållas, att verksamheten omfattar icke blott att åt mindre bemedlade och medellösa personer i Göteborg lämna fri rättshjälp därigenom att sakförarne uppträda såsom deras ombud eller biträde i rättegångar vid domstol, utan även och till allra största delen att åt mindre bemedlade och medellösa lämna

avgiftsfria råd och upplysningar i juridiska angelägenheter samt avgiftsfritt lämna hjälp med uppsättande av legala handlingar, t. ex. testamenten, lösöreköp, äktenskapsförord o. s. v.; och har verksamheten resulterat under senaste åren i sammanlagt 1,000 ä 1,200 årligen diariiförda ärenden, av vilka de flesta fallit inom familjerättens område.

Omfattningen av nämndens verksamhet under de sista sju åren belyses av följande tablå:

Ärenden 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 Handlagda ärenden, i allt .. Rådfrågningar, som icke avsett anställande av rätte- H b OO 1,069 00 H H H 1,105 1,123 i,i54 1,210 gångar Fall då hjälp anlitats för ut- 866 840 859 834 833 876 943 förande av mål vid domstol 221 229 259 271 290 278 267

Av de under år 1922 handlagda 1,210 ärendena rörde 790 familjerättsfrågor, 420 andra rättsfrågor.

Bland de 943 rådfrågningar under samma år, vilka ej avsågo anställande av rättegångar, märkas i främsta rummet:

hemskillnad........................ 155 fall

äktenskapsskillnad................. 109 »

uppfostringsbidrag................. 119 »

medling i äktenskapstvist........... 27 »

bouppteckning....................... 24 »

testamente .... 5 »

arvsangelägenhet.................... 24 »

f örmynderskap...................... 12 »

underhållsskyldighet .... 44 »

tjänsteförhållanden................. 25 »

fordran............................. 92 »

laga kraftsbevis.................. 73 fall

verkställighet av utslag............ 35 »

hyresfrågor .... 47 s

vräkning ur lägenhet................ 13 »

konkurs............................. 10 »

utmätning............................ 5 »

ärekränkning .... 20 »

skadestånd .... 14 »

skadeersättning för olycksfall i arbete 8 »

utfående av lös egendom.............. 8 »

Summa 869 fallGenom fattigsakförarnas bemedling har förlikning mellan parterna åstadkommits i 33 fall under året (däribland 23 rörande hemskillnad, 3 rörande uppfostrings-bidrag).

Inför domstol ha av fattigsakförarna som sådana under året 1922 utförts 213 rättegångar (varibland 109 rörande uppfostringsbidrag, 42 rörande hemskillnad, 45 rörande äktenskapsskillnad, 7 rörande underhåll till hustru); övriga 54 ha ej kommit till utförande. Av fullföljda mål ha 164 avgjorts till den rättssökande partens förmån, 10 ogillats.

Vad angår Göteborgs utgifter för den här omhandlade fattigsakförarein-stitutionen, så anmärkes, att dessa utgifter ha under årens lopp mycket växlat. Förlikningsnämnden uppgör vid sammanträde varje höst budgetsförslag rörande fattigsakförareverksamheten för det kommande kalenderåret, vilket förslag förelägges stadsfullmäktige. Det av stadsfullmäktige för varje år beviljade anslaget förvaltas av nämnden genom en bland nämndens ledamöter och utav dem vald kassaförvaltare, som i början av varje år vid För-likningsnämndens sammanträde redovisar inför nämnden för kassans förvaltning under det senast därförut gångna året. Någon revisor för granskning av räkenskaperna har aldrig funnits, utan det är nämnden, som själv reviderar sin kassaförvaltares räkenskaper.

Arvode till fattigsakförarne utgår för det närvarande med 3,400 kronor för år åt varje sakförare, varjämte sakförarue uppbära var för sig för år 500 kronor i ersättning för att sakförarne upplåta sina privata advokatkontor för den kommunala fattigsakförareverksamheten. De med verksamheten förenade löpande utgifterna och diverse kostnader, t. ex. vid rättegångar i hovrätt, ha under senare åren gått upp till sammanlagt omkring 1,200 ä 1,500 kronor för år. Dyrtidstillägg enligt de för stadens tjänstemän gällande grunder utgå å 3,400 kronor för varje

sakförare.

Under de femtio år, fattigsakförareinstitutionen i Göteborg hittills har ägt bestånd, ha helt naturligt ledamöterna i Förlikningsnämnden och fattigsakförarne växlat. De första ledamöterna i nämnden, utsedda av stadsfullmäktige den 9 januari 1873, voro redaktören S. A. Hedlund, prosten C. S. Lindskog, filosofie doktorn Ph. Feman, litteratören A. Krook och vice häradshövdingen F. Almén. Den förste fattigsakföraren, som nämnden utsåg, var vice häradshövdingen Emil Wolff.

Förlikningsnämnden med fattigsakförareinstitutionen har utan allt tvivel haft och har fortfarande en stor uppgift att fylla här i Göteborg. Allas likhetinför lagen är sedan gammalt en erkänd rättsgrundsats, men ofta ha de med en rättssaks ordnande förenade kostnader lagt hinder i vägen för den mindre bemedlade och medellöse att göra sin rätt gällande. Dylikt hinder har genom fattigsakförareinstitutionen undanröjts, så att tack vare denna institution grundsatsen om allas likhet inför lagen kunnat i praktiken tillämpas. Här i Göteborg ha de s. k. fattigsakförarne icke brukat avfordra sina klienter bevis angående deras behov från ekonomisk synpunkt av fri rättshjälp, utom i dom-stolssaker, vadan den, som själv ansett sig böra få det fritt vid konsultationer eller vid begäran om uppsättande av legal handling, också fått det, såvida ej omständigheterna tydligt giva vid handen, att den rättssökande saknat fog att göra anspråk på dylik förmån. Då det gällt rättegång vid domstol, har däremot alltid den rättssökande varit nödsakad att styrka påstådd oförmåga att vidkännas kostnaderna vid domstol, något som förr skedde genom medellöshetsbevis, vanligen utfärdade av pastor eller fattigvårdstjänsteman, men numera i enlighet med grunderna uti lag om fri rättegång den 19 juni 1919 genom att å särskilt föreskriven uppgiftsblankett besvara en del frågor angående inkomst- och förmögenhetsförhållanden, vilken uppgiftsblankett, sedan den blivit av sökanden egenhändigt underskriven och av.trovärdig person till riktigheten bestyrkt, ingives till domstolen eller dess ordförande till stöd för framställning om fri rättegång. Det är nämligen domstolen eller dess ordförande, som med stöd av uppgiftsblankettens innehåll prövar frågan, huruvida part, som gjort framställning om fri rättegång, lagligen kan i det särskilda fallet medgivas förmånen av fri rättegång eller icke. Göteborgs rådhusrätt har allt från tillkomsten av lagen om fri rättegång tolkat lagens bestämmelser mycket vidsynt, så att det har varit endast undantagsvis, som avslag skett å genom stadens fattigsakförare gjord framställning om fri rättegång för part.

Det har här ovan omnämnts, att Göteborg är det första samhälle i Sverige, där kommunen inrättat en fattigsakförareinstitution. Såsom en avslutning på denna kortfattade framställning kan det måhända ha sitt intresse att framhålla, att det dröjde mera än tio år efter den göteborgska fattigsakförarein-stitutionens tillkomst, innan motsvarande institutioner inrättades annorstädes i Sverige. Det var nämligen 1884, som göteborgsinstitutionen vann efterföljd i Stockholm. Sedermera har idén om kommunal rättshjälp åt obemedlade allt mer och mer slagit igenom, och under de senaste årtiondena ha iförlikningsnämnden. ifrågasatt omläggning

flera städer uti vårt land fattigsakförareinstitutioner inrättats, fast under olika organisationsformer.

För två år sedan väcktes i stadsfullmäktige uti Göteborg motion om att omorganisera Förlikningsnämnden med fattigsakförareinstitutionen enligt grunderna i lag om offentliga rättshjälpsanstalter av år 1919, men är den fråga, motionen avser, ännu under utredning.

Göteborgs stads arbetsförmedling Av JOHN KRUSE

DEN offentliga arbetsförmedlingen i Sverige är icke av gammalt datum.

Frågan härom bragtes på allvar å bane för första gången vid 1900 års riksdag, då ledamoten av andra kammaren direktör Edward Wawrinsky uti motion hemställde: »att Riksdagen måtte i skrivelse till Kungl. Maj:t anhålla, det Kungl. Maj:t täcktes låta verkställa en utredning, huru arbets-anvisningen efter våra förhållanden bäst bör ordnas, uppmuntra till de initiativ, som av denna utredning kunna föranledas, och till riksdagen inkomma med de framställningar i frågans utveckling, som härav kunna påkallas». Ehuru beredningsutskottet ställde sig gynnsamt

härtill, blev denna hemställan emellertid icke av riksdagen bifallen, och ett av samma motionär vid 1901 års riksdag förnyat försök att göra frågan om offentliga arbets-förmedlingsanstalters inrättande i vårt land till föremål för statsmakternas åtgörande ledde ej heller till något resultat.

Emellertid hade redan under slutet av 1890-talet tanken på arbetsförmedlingens ordnande genom kommunerna blivit från Tyskland förd vidare till våra skandinaviska grannländer. Den 17 januari 1898 öppnades Kristiania arbeidskontor och den 5 juli 1901 Kjøbenhavns kommunale Arbeids-anvisningskontor, vilka båda vunno stor tillslutning.

Under intrycket härav väcktes i stadsfullmäktige den 12 september 1901 förslag om vidtagande av nödiga åtgärder för inrättandet härstäde-s av en kommunal arbetsförmedlingsanstalt. Förslaget remitterades till en beredning, och sedan beredningen den 24 mars 1902 inkommit med betänkande i ärendet, företogs detta till behandling hos stadsfullmäktige den 10 april 1902, därvid fullmäktige, med bifall i huvudsakliga delar till beredningens förslag, dels beslutade, att en arbetsförmedlingsanstalt skulle här i stadenupprättas under benämningen Göteborgs ArbetsförmedlingsanstaU, och dels antog reglemente för densamma.

Enligt detta reglemente, som i huvudsak fortfarande är gällande, har anstalten till uppgift att genom arbetsanvisning och genom att bereda mötesplats för arbetsgivare och arbetare förmedla allt slags arbete, och är arbetsförmedlingen avgiftsfri samt omfattar såväl män som kvinnor. Anstaltens förvaltning ombesörj es av en styrelse, som väljes av stadsfullmäktige och består av en ordförande med en suppleant samt fyra ledamöter med fyra suppleanter, av vilka två ledamöter och två suppleanter skola vara arbetsgivare samt två ledamöter och två suppleanter arbetare.

Sedan styrelse blivit vald och föreståndare utsedd samt styrelsens ordförande jämte föreståndare vid besök i Kristiania och Köpenhamn tagit kännedom om där befintliga arbetsförmedlingsanstalter, ställde drätselkammaren lokaler till anstaltens förfogande i f. d. Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset. Den ii november 1902 öppnades anstalten för allmänheten.

Enligt den antagna arbetsordningen skola anstaltens bemödanden i första rummet avse att skaffa arbetsgivaren den bästa möjliga arbetskraften och arbetaren det arbete, vartill han bäst ägnar sig. Därnäst skall hänsyn tagas till, att vederbörande är mantalsskriven inom staden eller har försörjningsplikt. Under i övrigt lika förhållanden avgöras sedermera ansökningarna i den ordning de inkommit till kontoret. Kontoret utövar sin verksamhet oberoende av inträffande arbetsinställelser (strejker eller lockouter).

Vid expeditionen tillämpas det s. k. Grothska systemet, vilket, uppkallat efter föreståndaren för arbetsförmedlingsanstalten i Kristiania Ole Groth, i huvudsak användes vid samtliga offentliga arbetsförmedlingskontoren i Sverige, Norge och Danmark.

Huvuddragen av detta system äro i korthet följande.

Arbetsgivare liksom arbetssökande införas å särskilda inregistrerings-blanketter, som i tryckta kolumner upptaga alla de upplysningar angående sökandens person och beskaffenheten av det sökta arbetet, som erfordras för att sätta kontoret i tillfälle att fylla de uppgifter, som åligga detsamma enligt reglementet. Samtidigt med inregistreringen erhåller den arbetssökande ett inskrivningskort, upptagande hans namn och nummer samt upp-lysning om de förhållanden, varom han bör hava kännedom vid anlitandet av anstalten.

Anteckningarna å ovan omförmälda inskrivningsblanketter ligga till grund för den statistik, som av kontoret uppgöres. Enligt arbetsordningen skall denna statistik vara så beskaffad, att en överblick över arbetsmarknaden när som hälst kan erhållas; och skall kontoret dessutom varje månad meddela en statistisk redogörelse för kontorets verksamhet under den föregående månaden, varjämte kontoret skall avgiva årsberättelse.

Under årens lopp har frekvensen stadigt ökats, så att arbetsförmedlingen redan 1910 blev nödsakad förskaffa sig ökade lokalutrymmen. Utöver de 2 väntrum, som förut stått till förfogande, erhöllos ytterligare 6 väntrum. Å vardera avdelningen inreddes dessutom 2 särskilda samtalsrum, där arbetsgivare och arbetssökande ostörda kunde sammanträffa och förhandla om avtal.

Då arbetsförmedlingens verksamhet alltjämt ökades, måste år 1919 anstaltens lokaler utvidgas med ytterligare 4 rum, avsedda för fackarbetsförmedling och till förmedling av arbete åt från skolorna avgående barn.

Som vikten av rationellt ordnad arbetsförmedling för sjömansyrket länge varit föremål för uppmärksamhet, träffade styrelsen efter samråd med Kungl. Socialstyrelsen i juli 1919 avtal med Sveriges redareförening om övertagandet av redareföreningens förhyrningskontor; och sedan detsamma omdanats efter den offentliga arbetsförmedlingens principer, öppnades den 15 maj 1920 i redareföreningens gamla lokaler i sjömanshusets fastighet särskild fackarbetsförmedling för däcks- och maskinpersonal och i huset n:r 25 vid Första Uånggatan särskild fackarbetsförmedling för sjöfarande manlig och kvinnlig intendenturpersonal.

Arbetsförmedlingsanstalten har från början av dess verksamhet till och med år 1912 hållits öppen för expedition kl. 9—1 och 4—7, helgdagsaftnar kl. 9—1. Men på grund av den ökade frekvensen har expeditionstiden fr. o. m. år 1913 måst utsträckas att omfatta hela dagen, å manliga avdelningen kl. 7 f. m.—7 e. m. och å kvinnliga avdelningen kl. 9 f. m.—7 e. m., och har denna expeditionstid visat sig vara till fördel för alla härav berörda parter. För däcks- och maskinpersonalen är expeditionstiden kl. 10 f. m.—5 e. m. och för avdelningen för intendenturpersonalen kl. 9 f. m.—5 e. m.Då den offentliga arbetsförmedlingen ieke uteslutande är en de stora och medelstora städernas angelägenhet, utan är av den största betydelse för landet i dess helhet, ansåg Kungl. Maj:t nödigt, att redan befintliga och blivande arbetsförmedlingsanstalter ställdes under statens ledning och kontroll samt i rationellt samarbete med varandra; och sedan 1906 års riksdag beviljat härför erforderliga medel, fick Kungl. Kommerskollegium i uppdrag att inbjuda representanter för alla i verksamhet varande arbetsförmedlingsanstalter i riket ävensom representanter för såväl städernas som landsbygdens olika näringar för att i samråd med den arbetsstatistiska avdelningens chef, d:r H. Elmqnist, utarbeta en detaljerad plan för ledningen av arbetsförmedlingsverksamheten i riket och uppgöra förslag till ett enhetligt för-medlingssystem och för verksamheten erforderliga formulär.

Vid den konferens, som på grund härav under år 1906 kom till stånd, utarbetades ett enhetligt arbets- och expeditionssvstem samt antogs expe-ditionsmaterial för samtliga arbetsförmedlingsanstalter. Dessutom ägnades särskild uppmärksamhet åt frågan om en systematisk och detaljerad yrkes-förteckning och träffades överenskommelse rörande huvudgruppering av förekommande yrkesgrenar. Dikaså skulle detaljerade rapporter rörande de för varje månad vid anstalterna ernådda arbetsresultaten uppgöras efter särskilda formulär och omedelbart efter varje månads utgång insändas till Kungl. Kommerskollegium för att genom dess försorg bearbetas och månadsvis offentliggöras.

Vid var och en av de under åren 1907, 1909, 1912 och 1919 hållna konferenserna har samarbetet mellan staten och arbetsförmedlingsanstalterna ytterligare utvidgats. På dessa konferenser beslöts bland annat upprättandet av s. k. vakanslistor (lokala och interlokala), och att de interlokala vakanslistorna skulle sammanställas till en s. k. riksvakanslista, vilken varje vecka skulle av Kommerskollegium utarbetas och tillställas samtliga arbetsförmedlingsanstalter. Även antogs ett inom Kommerskollegii arbetsstatistiska avdelning uppgjort förslag till »Grundlinjer för anordnandet av offentlig arbetsförmedling, avsedd för ett eller flera län eller större del av sådant». Dessutom behandlades frågor rörande den offentliga arbetsförmedlingens ställning till inträffande arbetsinställelser och beslöts att arbetsförmedlingen borde under alla omständigheter fortgå oberoende av inträffande arbetsinställelser. Likaledes behandlades frågor rörande arbetsför-medlingens förhållande till värvning av fast anställt manskap vid de olika regementena, förmedling av arbete åt värnpliktige och fast anställt manskap, som uttjänat sin tjänstetid. Vidare gjordes uttalanden rörande arbetsförmedling för speciella yrkesgrenar, för lärlingar och skolbarn, för utlandssvenskar, om förmedling av svensk arbetskraft till utlandet, om arbetsförmedling för frigivna fångar, om statsbidrag för underlättande av resor för arbetssökande, om arbetsförmedlingen med hänsyn till läget på arbetsmarknaden och understödsverksamheten för arbetslösa, om fackarbetsförmedlingen m. m. Härjämte fastställdes, att landet skulle indelas i sex större distrikt, varvid det fjärde eller västra distriktet kom att omfatta anstalterna i Göteborg och Bohuslän, Halland och Västergötland med distriktskontor i Göteborg. Vidare beslöts, att en gemensam årsredogörelse över arbetsförmedlingsverksamheten

skulle utgivas och en inspektion upprättas för åstadkommande av större enhetlighet och samverkan inom den offentliga arbetsförmedlingen i riket.

Från och med år 1913 överflyttades ledningen av den offentliga arbetsförmedlingen från Kungl. Kommerskollegium till Kungl. Socialstyrelsen. För att tillhandagå Socialstyrelsen med upplysningar och praktiska uppslag samt avgiva yttranden och förslag i till denna styrelse hänskjutna ärenden upprättades ett socialt råd, bestående av fem sektioner, varav en för arbetsförmedling, och skulle denna sistnämnda sektion bestå av fem ledamöter, nämligen en representant för arbetsgivare och en för arbetare, två ledamöter, utsedda bland styrelseledamöter eller föreståndare för den offentliga arbetsfötmedlingen, samt en annan ledamot.

Under de första åren av arbetsförmedlingens verksamhet bestredos alla kostnader för densamma av vederbörande kommun. Men enligt den 20 september 1907 utfärdad kungl. kungörelse utgår statsbidrag till bestridande av arbetsförmedlingens utgifter för postporto, abonnemang å rikstelefon, telegram och interurbana telefonsamtal samt tryckning av formulär och blanketter. Därjämte kan efter prövning i varje särskilt fall understöd erhållas till bestridande av kostnaderna för de särskilda anordningar, som vidtagits för arbetsförmedling för landsbygdens behov ävensom för samarbetet mellan särskilda anstalter. Enligt kungl. kungörelsen av den 30 juni 1916 kan jämväl statsbidrag erhållas till bestridande av kostnaderna för avlöning av sådan personal, som särskilt anställts för förmedling av arbeteinom vissa yrkesspecialiteter samt för anställande i arbete av värnpliktiga och fast anställt manskap i armén och marinen efter avslutad militärtjänstgöring.

För år 1907 anvisades på extra stat av riksdagen ett förslagsanslag av

15,000 kr. för den offentliga arbetsförmedlingen i riket. Allt eftersom nya arbetsförmedlingsanstalter inrättades, ökades givetvis statsbidraget och uppgick detsamma för år 1922 till sammanlagt omkring 270,000 kr.

Under de tjugo år arbetsförmedlingen fungerat i Göteborg, har arbetslöshet tidtals varit rådande. Till följd av världskriget samt den därav förorsakade världskrisen med den ständiga oron på arbetsmarknaden och den stora tillbakagången såväl inom sjöfarten som handel och industri har särskilt under de sista 4—5 åren stor arbetslöshet varit rådande, i synnerhet bland männen.

Sedan Kungl. Maj:t den 18 augusti 1914 för arbetslöshetens bekämpande föranstaltat om upprättandet av arbetslöshets- och hjälpkommittéer och fastställt instruktioner för desamma, tillsatte stadsfullmäktige härstädes den 3 september samma år en kommunal arbetslöshets- och hjälpkommitté för handhavande av understödsverksamheten här i staden; och har arbetsförmedlingen härvid enligt förordnande fungerat såsom organ för registrering och kontrollering av de understödssökande.

Till arbetslösa har här i staden utbetalts i understöd, under år 1918 till 1,089 personer kr. 213,165, år 1919 till 1,000 personer kr. 127,333, år 1920 till 67 personer kr. 46,491, år 1921 till 14,159 personer kr. 3,164,131 och år 1922 till 34,966 personer kr. 3,390,743. Häruti äro ej medräknade utlägg till utrustning och kurser för de arbetslösa.

Av arbetslöshetsunderstöden har staten bidragit med c: a 50 %.

Vid sidan av den verksamhet, som av kommunen utövats för förmedling av arbete, hava jämväl enskilda utövat kommissionärsverksamhet för förmedling av arbete och anställning; och sådan verksamhet utövas ännu av enskilda, fastän i mindre omfattning än under den offentliga arbetsförmedlingens första tid. Under år 1911 funnos i Göteborg 21 privata kommissionskontor, och hade dessa under nämnda år förmedlat 9,486 platser. Vid 1922 års utgång funnos endast 13 privata kommissionskontor och förmedlade dessa tillsammans 5,023 platser.

Redan under sitt första arbetsår fick anstalten så stor tillslutning, att den på årsdagen, den io november 1903, kunde uppvisa 13,175 inregistrerade arbetssökande, 6,120 lediga och 5,168 tillsatta platser, vilket får betraktas som ett synnerligen gott förmedlingsresultat.

Allt eftersom arbetsförmedlingen blev av allmänheten känd och av densamma anlitad, ökades givetvis även förmedlingsresultatet.

Under år 1922 uppgingo de inregistrerade arbetssökandena till 76,508, de lediga platserna till 30,923 och de tillsatta platserna till 25,686, därav 17,260 platser åt män och 8,426 åt kvinnor.

Under tiden från anstaltens öppnande den 11 november 1902 till utgången av år 1922 uppgingo de inregistrerade arbetssökandena till 452,918, de lediga platserna till 436,393 och de tillsatta platserna till 329,550, därav 206,406 platser åt män och 123,144 platser åt kvinnor.

Av de tillsatta platserna voro 98,889 av fast eller mera stadigvarande natur och 230,661 av tillfällig natur.

Av de tillsatta platserna voro 292,733 inom staden och 36,817 utom staden.

De tillsatta platsernas fördelning på män och kvinnor inom de särskilda huvudgrupperna framgår av ovanstående grafiska figur.

Göteborgs Sjömanshus Av REINH. BRÅKENHIELM

JÖMANSHUSINSTITUTIONEN i Sverige tillkom genom reglementet för

coopvaerdie skeppare och sjöfolk, fastställt den 30 mars 1748, i vilket föreskrevs, att det i Stockholm skulle upprättas ett för hela riket gemensamt sjömanshus. Ändamålet med detsamma var att bereda understöd åt sjömän, som tillbragt sin tid till sjöss med svenska kofferdiskepp och därunder ådragit sig skada till hälsa eller lemmar eller på grund av ålder icke vidare kunde göra tjänst till sjöss.

Denna centralisering av de institutionen tillkommande åligganden visade sig ganska snart vara obekväm, varför staden Göteborg hos vederbörande gjorde framställning om, att de sjömansavgifter och förhyrningspenningar, som kunde inflyta i Göteborg, »må där oförryckte förblifva». Den 4 augusti 1752 utkom en kungl. förklaring över 6 art. 1 förutnämnda reglemente, i vilken Kungl. Maj :t i nåder tillät, att staden Göteborg såsom ock alla andra stapelstäder, vilka åstunda att själva få inrätta sin egen sjömanshusdirektion, må enligt samma reglemente disponera där inflytande sjömanshusmedel av vad slag det vara må, för att användas till egna fattiga och orkeslösa sjömäns samt deras änkors och minderåriga barns underhåll och skötsel.

Nämnda kungl. förklaring föredrogs i stadens magistrat den 3 februari 1753, varefter beslut fattades att inrätta ett sjömanshus här i staden. Den 30 mars 1753 utfärdade magistraten konstitutorial för dem som valts till direktörer vid det nyinrättade sjömanshuset, vilket skulle ställas under inseende av Kungl. Kommerskollegium men förestås och förvaltas av en direktion, bestående av trenne handlande och tvänne skeppare. Sjömanshuset står fortfarande under inseende av Kungl. Kommerskollegium och förvaltas av en direktion, bestående av 5 ledamöter, vilka ej åtnjuta någon ersättning för uppdraget.Nu gällande bestämmelser rörande sjömanshusen i riket, deras ändamål oeh verksamhet innefattas i kungl. förordningen den 13 juli 1911 med däri sedermera gjorda ändringar.

Sjömanshusets första uppgift synes huvudsakligast bestått uti att emot-taga och förvalta inflytande sjömanshusavgifter, vilka, som ovan nämnts, skulle användas till understöd åt behövande sjöfolk. Avgifterna erlades av redare, skeppare och besättning vid fartygs återkomst från utrikes resa. För varje resa, svenskt kofferdiskepp gjort från Sverige, Finland eller Pommern till utrikes ort, ävensom för varje resa, svenskt fartyg gjort på frakt mellan utrikes orter, skulle befälhavare och besättning vid fartygets återkomst till svensk hamn inbetala, befälhavare 4 öre, styrman 3 öre samt var och en av den övriga besättningen 2 öre kopparmynt för varje plåts hyra. Ägare eller redare av svenskt kofferdiskepp, som seglade på utrikes ort, skulle därjämte för varje gång, fartyget hemkom från utrikes resa, erlägga avgift till sjömanshuset med 12 öre kopparmynt för varje läst fartyget höll. Sjömanshuset erhöll sedermera rätt till bötesandel vid sjötvist, förverkade hyror, förhyrningspenningar m. m. Sjömanshusavgifterna hava med åren undergått åtskilliga förändringar. Sålunda avskaffades år 1828 förhyrnings-penningarna, den redaren åliggande sjömanshusavgiften utbyttes mot en lästavgift, som även pålades utländska lossande och lastande fartyg etc. Fäst- och plåtavgifterna kvarstå fortfarande, den förra under namn av tonavgift och den senare under namn av hyresavgift. Utom dessa inkomster inflyta till sjömanshuset vissa bötes- och vitesmedel, räntor från sjömanshusets samlade medel, sportler och

expeditionslösen samt statsanslag, det sistnämnda med belopp, som för varje år bestämmes.

På sjömanshuskontoret var anställd en skeppsombudsman, waterschout kallad, vilken utsågs bland skepparna och förordnades av direktionen. Förutom att gå sjömanshusdirektionen tillhanda ålåg det honom att, då sjöfolk anmälde sig till tjänst å kofferdifartyg, noga pröva och göra sig underrättad om vars och ens insikt, skicklighet och erfarenhet i sjömansyrket, på det var och en måtte bliva brukad till den syssla, vartill han kunde anses vara lämplig, att förmedla sjömäns anställning å fartyg, att biträda skeppare med att bringa motvilliga och gensträviga sjömän till lydnad samt att bilägga alla mindre tvister, som kunde uppstå ombord o. s. v.

Då uppdraget att förrätta på- och avmönstringar genom kungl. förord-ningar år 1833 och 1841 överflyttades från magistraten till sjömanshuset, erhöll sjömanshusombudsmannen, som »watersehouten» numera kallades, i uppdrag att förrätta alla därmed sammanhängande göromål, såsom att utfärda sjömansrulla för fartyg, att tillse att vederbörande befäl voro svenska undersåtar, att befälhavaren vore behörig att föra fartyget till den uppgivna

Fig. 143. Göteborgs sjömanhus, Stigbergsgatan 10.

destinationshamnen etc. Därest tro- och huldhetsed till Kungl. Maj:t och kronan förut ej avlagts, skulle dylik ed avläggas på sjömanshuset. Genom kungl. förordningen av den 4 juni 1868 ålades sjömanshuset att vid påmönst-ring tillse, att varje svensk man av besättningen vore vid sjömanshus inskriven och i viss församling kyrkoskriven, att vederbörande i värnplikts-hänseende vore oförhindrad att utmönstra, att befälet ombord vore till sina befattningar behöriga o. s. v. Från och med år 1887, då värnpliktslagen av den 5 juni 1885 trädde i kraft, uppdrogs åt sjömanshuset att varje år upprätta och till Konungens Befallningshavande insända inskrivningslista omfattande i sjömanshusets register inskrivna sjömän, vilka voro skyldiga att undergå beväringsinskrivning.Under de senare åren har sjömanshuset mer och mer även börjat anlitas, då det gällt efterforskningar efter sjömän, som varit efterlysta av vederbörande myndigheter eller enskilda personer.

Av den mängd olika uppdrag, som f. n. fullgöras av sjömanshuset, må här nämnas följande:

att föra inskrivningsregister över sjöfolk; antalet inskrivna år 1922: 6,600 st.;

att förrätta på- och avmönstring av sjöfolk; antalet på- och avmönstrade 1922 18,300 st,;

att utöva i lagen om tillsyn å fartyg av år 1914 omförmälda kontroll rörande fartygs bemanning;

att föra fullständig mönstringsbok över det sjöfolk, som vid sjömanshuset på- och avmönstrats;

att meddela vederbörande ämbetsverk och myndigheter sådana upplysningar i avseende på sjöfolket, som inom omfånget av sjömanshusets verksamhet av dessa inrättningar avfordras; samt

att emottaga och i föreskriven ordning till direktionen över handelsflottans pensionsanstalt överlämna sjöfolks pensionsansökningar samt tillställa vederbörande de penningebrev och penningebelopp, som av nämnda direktion till sjömanshuset översändas; år 1922 utdelades genom sjömanshuset kr. 52,223 till 330 st. pensionärer.

Som förut omnämnts var sjömanshusets huvudsakliga ändamål till en början att åt åldriga eller sjukliga sjömän samt deras änkor och minderåriga barn bereda ett efter deras nödtorft och sjömanshusets tillgångar lämpligt årligt understöd. Dessa understöd, numera vanligen kallade gratial, utgå fortfarande och utgöra ännu i dag den största utgiftsposten vid härvarande sjömanshus. För uppehållande av denna gratialverksamhet erlägges vid avmönstring från svenskt fartyg, som påmönstrats för utrikes fart, av befälhavaren samt en var av besättningen en viss avgift, benämnd hyresavgift, för närvarande utgående med en procent av intjänt lön eller hyra. De hyresavgifter, som inflyta, äro i regel ej tillräckliga för täckande av gratialsumman, och användas härför jämväl andra inkomster såsom tonavgifter, räntor, expeditionslösen m. m., i den mån dessa ej erfordras för sjömanshusets utgifter i övrigt.

Gratialbeloppen hava givetvis växlat under tidernas lopp. Från tiden för härvarande sjömanshus inrättande år 1753 till år 1792 varierade de mel-lan 6 riksdaler 32 sk. specie ned till 2 riksdaler specie pr år och gratial-tagare. År 1793 höjdes beloppen för nytillträdande gratialtagare till maximum 33 riksdaler 16 sk. specie. Denna norm

gällde ända till 1855, då maximum höjdes till 50 riksdaler specie och minimum till 4 riksdaler specie. Redan nästa år eller 1856 skedde åter förhöjning till maximum 100

Fig. 144. Sjömanshuset, gårdsinteriör.

riksdaler och minimum 8 riksdaler. Sedermera hava ytterligare förhöjningar av gratialerna blivit gjorda; från och med år 1921 är minimum 50 kronor pr år och gratialtagare. År 1922 utdelades kr. 66,865 till 905 st. gratialister.

Tack vare storslagna donationer till sjömanshuset har dess understöds-verksamhet kunnat utsträckas till ännu flera behövande bland sjöfolket. De donationer, som stå under direktionens vård och förvaltning äro till antalet 13 st., från vilka årligen ett belopp av sammanlagt kr. 15,995 utdelas till 81 st. pensionärer.

Var sjömanshusets äldsta kontor varit beläget har ej kunnat utrönas, enär nästan samtliga äldre protokoll gått förlorade vid den eldsvåda,som den 20 december 1802 ödeläde en del av staden, däribland sjömanshusets fastighet, som då var belägen å tomten nr 46 i 4:de roten vid Västra Hamngatan mellan Drottning- och Kyrkogatorna. Efter branden förhyrdes en tillfällig lokal i Masthugget, vilken i medio av år 1803 utbyttes mot en lokal i ombudsman Majboms hus. Därifrån flyttades sjömanshuset år 1811 till Wohlins hus i Stigbergsliden, för att efter några år åter flyttas till ombudsman Roempkes hus (kallat »Solen») på Gamla Varvet. Sedan dess har sjömanshuset varit beläget på olika platser i staden till år 1854, då sjömanshusets nuvarande fastighet i Stigbergsliden inköptes och inreddes till sjömanshuskontor. Byggnaden, uppförd 1831, har tid efter annan omändrats och förbättrats. Sålunda installerades elektrisk belysning år 1914; påföljande år uppfördes skjulbyggnader på gården för att skydda hyres-sökande sjömän för ruskväder. År 1916 genomgick fastigheten en så gott som fullständig ombyggnad. Expeditionslokalerna och väntrummen utvidgades, brandfritt arkiv byggdes m. m., vilket allt försågs med tidsenlig inredning. Byggnaden innehåller nu i i:sta vån. direktionsrum, 2 expeditionslokaler, väntrum för sjöfolk och förhyrningskontor samt i 2:dra vån. bostad till vaktmästaren och lokaler för pensionsutdelningar och be-väringsskrivningar.

Sjömanshusets nuvarande tjänstemän utgöras av förutom ombudsmannen, 1 sekreterare, 1 notarie, 6 bokhållare, 1 vaktmästare och 1 ordningsman.

Göteborgssystemet Av ERIC LEMMING

DEN monopolställning, rusdrycksförsäljningsbolagen i Sverige numera intaga, leder sitt egentliga ursprung från 1855 års brännvinsförsäljnings-förordning. I denna stadgades nämligen bl. a., att om i en kommun ett bolag bildades för att övertaga samtliga rättigheter för utminutering eller utskänkning av brännvin eller för bådadera ändamålen, detta bolag utan föregående auktion, som eljest var den form, under vilken brännvinsrättig-heterna skulle utbjudas, kunde beviljas oktroj för högst tre år i sänder.

Göteborg har äran av att först hava i större omfattning omsatt denna tanke i praktisk form, och efter vår stad har hela systemet fått sitt namn Göteborgssystemet.

Initiativet till bildandet av ett brännvinsförsäljningsbolag i Göteborg togs av redaktören S. A. Hedlund genom en motion i stadsfullmäktige den 31 mars 1864, däri motionären hemställde om tillsättandet av en kommitté med uppdrag, dels att undersöka det verkliga förhållandet i fråga om paupe-rismen inom samhället, dels att föreslå åtgärder, »som kunde leda till förbättring av detta, tyvärr för alla samhällen gemensamma onda».

Motionen blev efter åtskilligt motstånd bifallen av stadsfullmäktige, och i april 1865 hade kommittén, som utom motionären själv bestod av konsul Oscar Ekman, jur. kand. A. Philipson, d:r Elias Heyman och handlanden Gabriel Eundgren, med d:r R. Rabe som sekreterare, sitt betänkande färdigt. Kommittén fann den huvudsakliga anledningen till den rådande nöden ligga i brännvinssuperiet, som i hög grad främjades av det sätt, varpå utskänk-ningen av brännvin och andra rusgivande drycker bedreves, och föreslog som botemedel mot dessa missförhållanden:

1:0) att försäljningen av dessa varor icke bleve förenad med någon vinst för vare sig förläggaren eller utskänkaren, så att därmed all lockelse till befordrande av brännvinskonsumtionen undanröjdes;2:0) att försäljning av berusande drycker på kredit eller mot pant ovillkorligt upphörde;

3:0) att lokalerna för denna rörelse bleve ljusa, tymliga, sunda och snygga; samt

4:0) att god mat till billiga priser där tillhandahölles de besökande.

För att dessa grundsatser skulle kunna iakttagas vore det nödvändigt, att hela den allmänna utskänkningsrörelsen overtoges av ett bolag, bestående av samhällets mest aktade män, vilket bolag icke självt droge någon vinst av rörelsen, ej heller medgåve sådan åt de -personer, som förestode utskänknings-st allena.

Samtidigt med att detta kommittébetänkande framlades, förelåg också anbud från ett dylikt bolag att övertaga alla de utskänkningsrättigheter, som bleve lediga 1 oktober 1865. Stiftare av detta bolag voro: James Dick-son & C:o, D. Carnegie & C:o, Ekman & C:o, Sv. Renström & C:o, C. F. Wærn & C:o, G. H. Hegardt & C:o, Aug. Abrahamsson & C:o, H. J. Hey-man & C:o, b. Levgren & Son, J. A. Kjellberg & Söner, Robert Dickson, J. W. Wilson, O. Wijk, B. E. Dahlgren, J. Dindström, G. Rundgren, S. A. Hedlund, d:r E. Heyman, M. W. Rhedin och James Dickson. Den 13 april 1865 beslöto stadsfullmäktige att bevilja bolaget en oktroj på sammanlagt 40 utskänkningsrättigheter.

Vid oktrojens ikraftträdande den 1 oktober 1865 hade det nya bolaget, »Göteborgs Utskänknings Aktiebolag», anordnat sjutton nya utskänknings-ställen, vartill kommo ytterligare två under årets lopp. Av bolagets återstående rättigheter överlätos tre till klubbar och en till allmän restaurangrörelse. Innehavarne av de överlåtna rättigheterna tillförbundos att till fastställda priser från bolaget inköpa all för rörelsen erforderlig spirituosa, men medgåvos rätt att själva fastställa utskänkningsprisen. Antalet av bolaget använda rättigheter uppgick till 28 år 1866 och till 30 år 1867. För åstadkommande av ökad matförsäljning å utskänkningsställena bestämdes, att inkomsten av sagda försäljning skulle oavkortad tillfalla förestån-darne.

Nästa oktrojperiod, som inträdde den 1 oktober 1868, höjdes antalet rättigheter till 61, samtidigt som den bestämmelsen trädde i kraft, att bolagets hela vinst skulle tillfalla stadskassan, under det vinsten, sedan stadgad avgift erlagts till stadskassan, under den första oktroj perioden använtstill något för arbetsklassen gagneligt ändamål. Fr. o. m. 1868 tillföll vinsten oavkortad stadskassan. Sedermera har, som bekant, genom allmän lagstiftning fördelningen av denna vinst upprepade gånger ändrats, tills vinsten numera mot viss ersättning till kommunerna från och med år 1914 helt och hållet övergått till statsverket.

Det nya bolagets verksamhet visade sig efter ganska kort tid hava ett välgörande inflytande på nykterhetstillståndet i staden, trots det hela minuthandeln låg i privata händer.

Redan 1868 öppnade bolaget emellertid konkurrens i sistnämnda punkt, i det från sju utskänkningsställen bedrevs jämväl utminutering av spritdrycker. Den 1 oktober 1873 erhöll bolaget monopol på minuthandeln med all slags spirituosa i förstäderna, och ett år senare utsträcktes denna rätt att omfatta hela staden. En del av sagda rättigheter överlätos redan från och med 1874 på särskilda vinhandlande med rätt för dessa att försälja all s. k. bättre spirituosa, under det bolaget såväl då som sedermera förbehöll sig ensamrätt till försäljningen av brännvin. Under det bolaget åren 1874—

1918 bedrev försäljningen från endast sju egna minuthandelsställen, var antalet vinhandlare under större delen av denna tid 22 å 24. Från och med

1919 övertog bolaget även minuthandeln med bättre spirituosa.

I enlighet med sitt program anordnade bolaget redan från början av sin verksamhet snygga utskänkningsställen, där billiga måltider serverades. År 1874 beslöt bolaget att inrätta utskänkningsställen, där brännvin serverades endast i samband med måltid och ej i större myckenhet till varje gäst än fem centiliter.

Jämfört med nuvarande komplicerade restriktioner å utskänkningen förefalla den tidens inskränkningar på detta område jämförelsevis enkla och inriktade sig huvudsakligen på reglering av stängningstiderna och utveckling av

utskänkningsställenas mathållningsrörelse.

Bolagets åtgärder såväl beträffande utskänkning som utminutering blevo emellertid förebildliga för brännvinsförsäljningens ordnande i hela riket. Ett uttryck härför var att åtskilliga bolag på detta område upptogo ordet Göteborgssystemet i sitt namn. År 1903 beslöt Göteborgs Utskänknings-aktiebolag att självt ändra sitt namn till Aktiebolaget Göteborgssystemet, vilket namn bolaget som bekant allt fortfarande bär.

Ända sedan andra oktrojen 1868 hade bolaget haft faktiskt monopol påutskänkningen i staden, i det blott några få »bättre» ställen på grund av burskap eller särskilt privilegium fingo bibehålla sin självständiga rörelse. Till en början fem, föllo dessa rättigheter efter hand under bolaget.

Den av bolaget anordnade läsrumsinstitutionen, som ännu består och numera lyder under styrelsen för Robert Dicksons stiftelse, daterar sig från år 1882, då stadsfullmäktige anslogo 10,000 kronor till bolaget för inrättande av läsrum, där tidningar tillhandahölles och smörgåsar och alkoholfria dryc-ker till billigt pris serverades. Eäsrummens antal var till en början tre men ökades succesivt till sju (1898). Antalet besök har sedan 1904 uppgått till närmare en halv million om året.

*

Under det att det torde få anses hava lyckats bolaget att genom ökad kontroll över utskänkningen minska det därifrån härrörande fylleriet, hade däremot de av bolaget vidtagna åtgärderna beträffande ininuthandelsför-sälj ningen — huvudsakligen bestående i minskning av antalet minuthandels-ställen och inskränkning i tid för öppethållande — föga effekt i nykterhets-hänseende. Något annat var ju ej heller att vänta, då även den mest oförbätterlige alkoholist kunde skaffa sig hur stora kvantiteter spritdrycker som helst från såväl bolagets egna minuthandelsställen som från vinhand-larne. Då d:r Ivan Bratt började sin bekanta kampanj för en bättre kontrollerad minuthandel, väckte detta genast Göteborgsbolagets intresse, och innan d:r Bratt ännu fått tillfälle att praktiskt pröva sina idéer, voro hans grundtankar tillämpade i Göteborg. Ett av bolagets direktör, Ernst Andrée, utarbetat förslag till individuell kontroll vid minuthandeln antogs nämligen av styrelsen och tillämpades fr. o. m. den 1 oktober 1912.

Då detta system i detaljerna ganska mycket skiljer sig från det, som d:r Bratt senare genomförde i Stockholm, och det med detta likartade, som numera genom lag blivit föreskrivet för hela riket, torde en kortfattad redogörelse för detsamma vara på sin plats.

Systemets grundtanke var, att försäljning av spritdrycker skulle få ske endast till innehavare av ett av bolaget för sådant ändamål utfärdat anmäl-ningsbevis, varigenom det blev möjligt att utestänga sådana personer, till vilka försäljning minuthandelsvis av spritdrycker icke borde äga rum. Denpå varje bevis inköpta kvantiteten spritdrycker antecknades i en liggare å det minuthandelsställe, där beviset gällde. Någon maximikvantitet för inköp fastställdes icke, men då fortgående kontroll över kundernas inköp upprätthölls, kunde missbruk, som givetvis föranledde bevisets indragning, med lätthet konstateras. Skriftlig rekvisition för inköp å anmälningsbevis fordrades icke, ej heller avstämplades den inköpta mängden på själva beviset. Detta medförde den fördelen, att utlåning av bevis blev förbunden med allt för stor risk. Innehavare av bevis, som lämnat ifrån sig detta, var nämligeu ur stånd att kontrollera, huru stor mängd som uttogs på detsamma.

Ehuru den från vinhandlarne skeende försäljningen, vilken ej förrän 1915 helt bands av bestämmelserna om anmälningsbevis, i ej ringa grad verkade tillbakahållande på reformens nykterhetseffekt första åren efter dess ikraftträdande, visade sig dock reformens verkan däri att antalet av polisen anhållna fyllerister i Göteborg nedgick från 10,103 år 1912 till 8,417 år 1914.

I mars 1916 avlöstes systemet med anmälningsbevis av motbokssystemet enligt de nya, för hela riket utfärdade bestämmelserna härom. Det fundamentala i motbokssystemet är jämte förhandsbegränsning av den kvantitet spritdrycker, som får till köpare utminuteras — högst fyra liter i kalendermånaden, såvida ej för visst tillfälle särskilda skäl till undantag härifrån kunna anses föreligga — kravet på avlämnande av skriftlig, av köparen egenhändigt undertecknad rekvisition för utfående minuthandelsvis av spritdrycker och vin. För att hindra

utskänkningen att neutralisera bolagets utminuteringsreform genomfördes ett så småningom skärpt lindrigt mattvång å de enklare av bolagets utskänkningsställen, samtidigt som väsentliga höjningar i försäljningspriset å den därstädes tillhandahållna spirituosan företogos.

Den ledande ställning Göteborgssystemet på goda grunder kan sägas hava under närmare ett femtiotal år intagit bland landets rusdryeksförsäljningsbolag, upphörde omkring år 1916, efter vilken tidpunkt samtliga systembolag i riket beträffande sin huvudsakliga verksamhet varit bundna av föreskrifter, utfärdade i allmän lag och förordning eller genom Kungl. Kontrollstyrelsen.

Beträffande utminuteringen har bolaget i anslutning till direktiv från Kontrollstyrelsen genomfört individuella inköpskvantiteter å bolagets hela mot-boksstock. Denna omfattade vid 1922 års utgång sammanlagt 59,196 mot-böcker för bolagets hela kontrollområde. Å icke mindre än 36,884 av dessamotböcker, alltså 62,3 % av hela motboksstocken, har bestämts lägre inköps-kvantitet än 4 liter per månad.

Beträffande utskänkningen må meddelas, att bolaget under år 1921 bildat ett särskilt bolag, Göteborgs Restaurant-Aktiebolag, för handhavande av mathållningen vid de utskänkningsrättigheter, vilka icke överlåtits till annan utan utövas för systembolagets egen räkning. Av de 21 spritut-skänkningsrättigheter, som vid utgången av år 1922 utövades för systembolagets egen räkning, hade Restaurantbolaget övertagit mathållningen vid 11, under det att mathållningen å de övriga 10 ombesörjdes av enskilda personer. Antalet av till annan överlåtna spritutskänkningsrättigheter utgjorde vid utgången av år 1922 19 stycken.

Nedanstående tabeller avse att belysa huvuddragen av bolagets verksamhet från dess bildande fram till nuvarande tid.

Bolagets försäljning av spritdrycker och vin.

Försäljningsår æ G t Sålda liter spritdrycker Antal liter å person Diverse vin å utskänkningen Sålda liter £ 1922 227686 303428,4 1876403,8 2179832,2(1.33 8,24 9,57 — —

Härvid är att observera, att alkoholstyrkan å utlämnade varor efter hand ned-bragts, från 47 % å renat brännvin och högst 57 % å bättre, ej å buteljer importerad spirituosa försäljningsåret 1865—66 och resp. 443/4 och 57 % året 1901 —02 till resp. 40 och 46 % år 1922.

Närmast följande tabell ger en översikt över bolagets försäljningsrättigheter. Därvid märkes, att en av utskänkningsrättigheterna under litt. A nedlades under året 1922. Följande beteckningar äro använda:

A = bolagets egentliga utskänkningsställen med servering av alla slags spirituosa.

AB = av bolaget begagnade rättigheter för s. k. bättre restauranger.

AC = avhämtningsställen innan bolaget erhöll utminuteringsrättigheter.

A2 = matställen med utskänkning endast av brännvin och vin.

B = rättigheter överlåtna till restauranger, klubbar och hotell, med fullständig utskänkning. AÖ = bolagets egna utskänkningsställen för öl och vin.

BÖ = rättigheter överlåtna till automater, konditorier, hotell (maträttigheter), järnvägsstationer etcF örsäljningsrättigheter.

År Utskänkningsrättigheter Minuthandelsrättigheter Spritdrycker Vin, öl, pilsnerdricka samt svagdricka Spridrycker och vin Öl 0. pilsnerdricka Begagnade Obegagn. S:a Begagnade Obegagn. S:a Av bolaget självt använda överlåtna till vinhandlare Obegagn. S:a Begagn. Obegagn. S:a A AB AC A 2 B S:a AÖ BÖ S:a 1865—1866 18 I 4 23 16 39 1875—1876 25 — — — II 36 25 61 — — — — — — 7 13 — 20 — — 1895—1896 18 — — 4 17 39 22 61 — — — — — 7 23 — 30 — 1910 13 2 — 4 18 37 24 61 - 7 22 4 33 — 1921 11 8 — 3 17 39 7 46 13 31 44 20 64 15 — — 15 - 3° 3° 1922 II 8 — 3 19 41 9 5° IO 29 39 25 64 15 — IO 25 — — —

Antal invånare pr rättighet.

Folkmängd Utskänkning Minuthandel Ar i Göteborg enl. mantalsskrivning krogar och matställen [-restauranger-] {+restauran- ger+} och klubbar automater, konditorier hotell etc. för brännvin för bättre spirituosa *) för spritdrycker och för öl vin 1865—1866 47332 1875—1876 61505 2460 5591 — 8786 4731 — — 1895—1896 115521 5251 6795 — 16503 5023 — — 1910 163507 9618 8175 — 23358 7432 _ _ 1921 202407 14457 8096 4600 — — 13494 1922 * Från och 227686 med år 16263 1919. 8432 5838 — 15179

Bötfällda fylleriförseelser i Göteborg åren 1855—J922.

(Kalender) Ar Mantals- skriven folkmängd Bagförda fyllerier Bagförda fyllerier pr 1000 invånare 1855 24804 3431 138 1865 45750 2070 45 1885 84450 2475 29 1900 125825 6438 51 1921 202407 5401 27 1922 227686 5591 25

Gas- och Elektricitetsverken Av S. HAMMARSTRAND

Gatubelysningen

DEN första förordningen angående ordnad gatubelysning i Göteborg utfärdades av magistraten år 1700 och avsåg lampors uppsättande vid stadens alla broar och offentliga byggnader. Först genom borgmästare och råds förordningar av den 19 januari och 14 juni år 1776 kan dock sägas, att allmän gatubelysning infördes.

Genom dessa senare förordningar stadgades, att husägarne skulle vara skyldiga att anskaffa och underhålla lyktor för gatornas belysning samt hålla dem tända under tiden 1 oktober — 31 mars från mörkrets inbrott till midnatt, dock med undantag för de tider, då det var månljust. I händelse av eldsvåda nattetid efter kl. 12 skulle lyktorna genast tändas. Eyktorna, som utgjordes av de dåtida oljelamporna, skulle upphängas på väggarmar å husen på av magistraten utmärkta platser med c:a 30 alnars avstånd från varandra. Denna gatubelysning tog sin början hösten 1776. Dyshållnings-tabeller och allmänna bestämmelser för gatubelysningen utfärdades i början av borgmästare och råd, men år 1808 övergick denna befogenhet till polis-kammaren.

Beträffande lyshållning och skötsel av de lyktor, som tillhörde staden, uppsatta å broar och offentliga byggnader, utbjöds denna å entreprenadauktion till den minstbjudande. Antalet av dessa staden tillhöriga lyktor utgjorde vid allmänna gatubelysningens införande 52 st. samt steg så småningom till 86 år 1816. Därefter minskades antalet av genom entreprenad lyshållna oljelyktor av den äldre typen för att efter år 1850 helt försvinna.

Denna minskning berodde sannolikt på, att lyshållningen till en del ombesörjdes på annat sätt än genom entreprenad, men även därpå, att de äldre lamporna delvis ersattes med s. k. reverber-lanrpor, första gången omnämnda år 1822, av vilka staden på 1840-talet ägde ett tjugotal. Samtidigt ut-byttes även de oljelyktor, som husägarne voro skyldiga bekosta, mot rever-berlyktor. År 1845 funnos c:a 100 dylika lyktor och årliga kostnaden för desamma beräknades till 33 rdr 16 sk. pr st.

Gatubelysningen torde emellertid även enligt dåtida uppfattning ej hava varit tillfredsställande till följd av otillräckligt antal lampor och dålig skötsel. Förslag väcktes därför flera gånger om förbättrad gatubefysning, och redan 1832 bragtes frågan om införande av gasbelysning på tal genom skrivelse av den 8 mars nämnda år från borgerskapets äldste till magistraten. Denna skrivelse föranledde då emellertid ej till någon åtgärd.

Gatubelysningsfrågan återupptogs därefter först år 1838, då vid allmän rådstuga den 26 april en kommitté för frågans utredning tillsattes, bestående av sex personer. Sedan Konungens Befallningshavande genom skrivelse till magistraten ävenledes påpekat behovet av förbättrad belysning, vilken skrivelse remitterades till kommitterade, framlade dessa sitt betänkande den 23 dec. 1842. Kommitterade konstaterade däri först belysningens mindre goda skick samt föreslogo införandet av »gasupplysning », så snart ske kunde, samt att för detta ändamål sakkunnig person skulle få utreda frågan och uppgöra förslag till erforderlig »gasapparat».

Efter behandling hos olika myndigheter framlades betänkandet vid allmän rådstuga den 22 aug. 1844, varvid stadens innevånare beslöto införa gatubelysning medelst gas samt att kontrakt skulle avslutas med ett

»gaskompani » för anläggningens utförande och för lyshållningen. Dessutom uppdrogs åt en kommitté av sex personer att utarbeta förslag till bland annat fördelning mellan husägare och övriga innevånare av kostnaden för gatubelysningen.

På allmän rådstuga den 17 april 1845 antogs enhälligt ett av den engelske ingeniören James Malam ingivet anbud å utförande av gasverksanläggning samt inrättande av gasbelysning, och samtidigt godkändes kommitténs förslag till fördelning av kostnaderna för gatubelysningen, nämligen att denna till 4/10 skulle bekostas av husägare, till 5/10 av näringsidkare och till 1/10 av ämbets- och tjänstemän samt ståndspersoner. Dessutom tillsattes en kommitté av sju personer att handhava bl. a. fördelningen av kostnaderna för samt tillsynen över gatubelysningen. Denna kommitté, som benämndes kommittén för gatornas omläggning, underhåll och belysning, fungerade till och med år 1863, varefter drätselkammaren handhade ärendena rörande gatubelysning.Det sedermera upprättade kontraktet med ingeniör Malam innehöll beträffande gatubelysningen bl. a., att Malam åtog sig belysa stadens alla gator och offentliga platser med minst 250 lampor samt förstäderna, i den mån så önskades, med 150 lampor, vilka skulle hållas lysande 2,000 timmar årligen oeh förbruka 10,000 engelska kubikfot gas pr år. Beträffande ljusstyrkan föreskrevs, att 5 engelska kubikfot gas skulle i styrka och klarhet motsvara 12 vaxljus om vardera 1/6 skålpunds vikt och 13 tums längd. Priset å gasen för gatubelysningen bestämdes till 5 shilling engelskt sterling pr 1,000 engelska kubikfot eller c:a 16 öre pr kubikmeter. Totalkostnaden för lyshållning av c:a 250 lyktor skulle således uppgå till c:a 11,350 kr. pr år.

Den 5 december 1846 tändes gasbelysningen första gången, och Göteborg var därmed den första stad i Sverige, som infört gasbelysning. Vid nämnda tidpunkt voro endast 122 lyktor uppsatta och det dröjde till 1848, innan det bestämda minimiantalet av 250 st. fungerade.

Vad förstäderna beträffar, infördes gasbelysning under åren 1853—54 i Haga, Masthugget, från Kungsporten till Korsvägen m. fl. platser. År 1863 beslöts belysa Nya Allén med gas, och 1874 infördes gasbelysningen i Annedal.

Karl Johans församling, som först 1868 införlivades med Göteborg, upprättade år 1864 kontrakt med ingeniören Henry Beatley om anläggande av gasverk samt ombesörjande av allmän gatubelysning. Kontraktet skulle gälla t. o. m. år 1879, då församlingen skulle äga rätt förlänga kontraktet eller inlösa anläggningen. Gasverket anlades strax öster om Karl Johans kyrka, och lyktor uppsattes till ett antal, som vid kontraktstidens slut uppgick till c:a 100. Anläggningen synes hava skötts och underhållits mindre väl, och den 5 juni 1879 beslöts, att staden skulle inlösa gasverkets tomt med inhägnad och boningshus samt rörnätet för 34,000 kronor, men däremot icke övriga delar av anläggningen. I stället avslöts samma år kontrakt med Göteborgs Gasaktiebolag att därefter ombesörja gasbelysningen i Majorna.

Gatubelysningens utsträckande till förstäderna jämte uppsättande av nya lyktor inom staden medförde, att antalet lyktor raskt ökades. Sålunda utgjorde antalet gaslyktor år 1888, då staden övertog gasverket, 1,805 st., varav 8 st. kandelabrar med intensivlyktor och 1,797 vanliga lyktor om 140 liters beräknad gasåtgång. Dessa lampor voro alla försedda med s. k. snittbrännare.År 1893 påbörjades införandet av gasglödljuset för gatubelysningen, vilken omläggning var fullständigt genomförd år 1905. Denna omläggning innebar en kraftig förbättring av gatubelysningen, samtidigt som gasförbrukningen minskades till 100 liter pr brännare och timma. Intensivlamporna, vilka

huvudsakligen uppsatts vid viktigare trafikleder och gatukorsningar, försågos år 1913 samtliga med invert-glödlampor (fig. 147).

Under åren 1910—1911 företogos försök med automatisk tändning av gaslyktorna genom tryckstötar från gasverket. Dessa försök ledde till att under år

1912 och första delen av år

1913 samtliga lyktor försågos med automatiska tänd-ningsapparater av Aktiebolaget Uux’ tillverkning. Genom denna förändring nedbringades lykttändnings-kostnaden med c:a 20 kr. pr brännare.

Gasbelysningen utvecklades ytterligare under de

Fig. 145. Lyktarm med lykta av modell före 1897.

kommande åren till år 1920,

som betecknar gasbelysningens höjdpunkt. Detta år funnos uppsatta:

Motsvarande i normalbrännare å 100 nlj.

6 st. intensivlyktor 20

259 » invertlyktor 869

76 » vanliga lyktor i 20 kandelabrar..................... 76

3,546 » » » 3,546

9 diverse modeller 9

S:a 3,896 lyktor motsvarande i normalbrännare å 100 nlj.........4,520 st.Av detta antal tjänstgjorde 67 som reservlyktor.

Samma år påbörjades emellertid försök att med elektrisk gatubelysning ersätta den förutvarande gasbelysningen, vilka ledde till sådant resultat, att man beslöt utbyta hela den befintliga gasbelysningen mot elektrisk sådan. •

Lystiden för gatubelysningen, som från början fastställts till 2,000 timmar pr år, utsträcktes så småningom att delvis omfatta hela natten. Efter stadens övertagande av gasverket hava i stort sett halva antalet lampor varit hel-nattslampor, den övriga hälften släcktes kl. 12 på natten.

Genom kungl. förordning av den 13 mars 1917, utgiven med anledning av de stora svårigheterna för koltillförsel under världskriget, föreskrevs vissa inskränkningar i gatubelysningen med gas och elektricitet. Redan före denna tid hade gasverket vidtagit betydande inskränkningar i gatubelysningen, i det att fr. o. m. den 6 februari samma år 1,863 halvnatts- och 411 helnatts-brännare släcktes, varjämte under tiden 1 juni—15 juli samtliga lyktor voro släckta. Gasrestriktionerna upphörde för Göteborgs vidkommande den 1 juli 1919, men först med 1920 års utgång upphörde inskränkningen i gatubelysningen helt och hållet.

Priset å gas för allmän gatubelysning utgick, som nämnts, från gasverkets första år med c:a 16 öre pr kbm. Efter stadens övertagande av gasverket beräknades priset först efter priset å enskild förbrukning med 15 % rabatt och efter auerbrännarnas införande 1896—97 efter 1,8 öre för enkel auerlåga och timme. Detta pris nedsattes fr. o. m. år 1914 till 1,6 öre pr låga för att under den genom världskriget förorsakade krisen småningom stiga till

7,3 öre. År 1923 utgår priset med 4,5 öre pr lystimme.

I de bergiga stadsdelar, där gasbelysning ej med fördel kunde anordnas, hade redan år 1877 införts gatubelysning medelst fotogenlampor. Eyshåll-

Fig. 146. Lyktstolpe med lykta av 1897 års modell och automatisk tändningsanordning.ningen av dessa lampor, vilkas antal så småningom steg till c: a 90, ombesörjdes genom entreprenad. Fotogenlamporna ersattes emellertid, när så ske kunde, med gaslampor och försvunno slutligen helt och hållet år 1916, då de sista 10 lamporna ersattes med gaslampor.

År 1886 bragtes frågan om elektrisk gatubelysning första gången på tal, i det att det då nybildade Göteborgs Elektriska Aktiebolag den 4 dec. detta

år erbjöd sig att från sin station vid Kyrkogatan leverera ström till 100 båglampor å 1,500 normalljus till ett pris av 30 öre pr lampa och timme inkl. skötsel. Förslaget, som behandlades i samband med stadens övertagande av gasverket, antogs dock ej.

Efter under år 1887 anställd för-söksbelysning med båglampor beslöto emellertid stadsfullmäktige den 25 aug. samma år, att elektrisk belysning skulle anordnas å Skeppsbroxr från Järnvågen till Gilla Bommens hamn.

Kontrakt uppgjordes därefter med Aktiebolaget Hakon Brunius & Co., som under tre år åtog sig att från bolagets kraftstation å Otterhällan leverera elektrisk energi till 24 båglampor ä 1,400 normalljus mot ett pris av 20 öre pr lanrptimme inkl. skötsel. Dessa lampor tändes första gången den 15 dec. samma år. Gamporna voro seriekopplade å 2,500 volts spänning efter Thomson-Houstons system.

Sedan- gasverksstyrelsen i juni 1889 övertagit handhavandet även av den elektriska gatubelysningen, förlängdes kontraktet, som 1888 övertagits av Göteborgs Elektriska Aktiebolag, i flera omgångar till den 1 juni 1892, dock till förhöjt pris. Under tiden hade fråga uppkommit om inlösen av Göteborgs Elektriska Aktiebolags eller det 1888 tillkomna Aktiebolaget Elektrons anläggningar eller eventuellt anläggande av ett stadens eget elek-

Fig. 147. Fyktstolpe med invertglödlampa. Modell 1916.tricitetsverk. Gasverksstyrelsen tillstyrkte efter vidlyftiga utredningar inlösen av Göteborgs Elektriska Aktiebolags anläggningar. Stadsfullmäktige förkastade emellertid år 1892 detta förslag, varpå styrelsen avslutade nytt kontrakt om båglampsbelysningen med Aktiebolaget Elektron på 5 år. Båglampornas antal utökades så småningom till 70, därav 10 å öppna platser inom staden, och kontraktet förlängdes i olika repriser till den 17 sept. 1908, då den elektriska belysningen övertogs av stadens elektricitetsverk. De förutvarande båglamporna vid hamnen utbyttes då mot 355 st. metall-trådsglödlampor. Båglamporna inom själva staden utbyttes år 1914 mot gasfyllda glödlampor.

Då Lundby år 1906 införlivades med Göteborg, övertog gasverket den befintliga gatubelysningen därstädes, bestående av 110 glödlampor, till vilka ström levererades från Hisingstads Elektricitetsverk, samt 42 luxlampor och fotogenlampor. År 1909 övertogs denna belysning av stadens

elektricitetsverk. Fig. 148. Gaskandelaber å Kungsportsbron. Uppsatt

_ . . år 1901. Försedd med automatisk tändningsanord-

Etter elektricitetsverkets ning. Klektrifierad 1923.

övertagande av den elektriska

gatubelysningen ökades antalet lampor hastigt, särskilt sedan den för gas-och elektricitetsverken gemensamma styrelsen beslutat, att vid utläggning av gator i nya, friliggande stadsdelar uteslutande elektrisk gatubelysning skulle komma till användning, så att antalet elektriska lampor vid världskrigets början utgjorde c:a 1,000.Till följd av att elektricitetsverket nästan uteslutande drevs med elektrisk energi från Trollhätte kraftverk, var detsamma under kristiden ej, såsom fallet var med gasverket, underkastat några restriktioner, liksom energien ej heller nämnvärt fördyrades. Under sådana förhållanden kunde det då givetvis hava synts .lämpligt att omlägga gasbelysningen till elektrisk, men erforderliga materialier kunde på den tiden antingen ej alls anskaffas eller

Fig. 149. Gatubelysningsstolpe. Modell 1922.

Fig. 150. Belysningsstolpe för parker och planteringar. Modell 1922.

ock endast av sådan underhaltig kvalitet och till så höga priser, att en permanent omläggning då ej var tänkbar. Däremot utarbetades ett förslag till elektrisk nödbelysning, upptagande en kraftig lampa i varje- mera betydande gatukorsning, men detta kom dock ej till utförande, då förhållandena på kolmarknaden samtidigt började ljusna.

Sedan det efter krigets avslutande ånyo var möjligt erhålla material, upptogs emellertid elektrifieringsfrågan på allvar, och i budgeten för år 1920 fick styrelsen för gas- och elektricitetsverken på gjord hemställan ettbelopp av 25,000 kronor för utredning av frågan. Då utredningen syntes giva vid handen, att elektrifieringen skulle ställa sig fördelaktig, erhöll styrelsen år 1921 ett anslag å 50,000 kronor för utförande av försöksanläggningar i större skala för att utröna, vilket system som vore lämpligast samt vilka kostnader en fullständig elektrifiering skulle medföra. Den 18 maj 1921 ingav styrelsen förslag till stadsfullmäktige om gatubelysningens fullständiga elektrifiering. Förslaget innebar, att de förutvarande 3,751 gaslyktorna skulle ersättas med c:a 2,800 elektriska lampor å nya lyktstolpar eller upphängda å stag. Lamporna skulle utgöras av gasfyllda lampor och hava en effektförbrukning av 100 till 300 watt, d. v. s. en ljusstyrka av 150 till 500 normalljus, samt förses med särskilda ljusfördelande s. k. diopterarmaturer för erhållande av möjligast jämna belysning. Fullständigt nytt

fördelningsnät, matat från förutvarande matarkablar, skulle nedläggas i gatorna. I matarpunkterna skulle uppsättas automatiska strömbrytare, som manövrerades från stationerna, för att vinna en fullt automatisk tändning och släckning. Dessutom skulle systemet förses med automatiska felsökningsanordningar. Anläggningskostnaden beräknades till 1,527,000 kronor oeh årliga driftkostnaden, inkl. ränta och avskrivning, för den härigenom elektrifierade gatubelysningen till 352,700 kronor pr år. Förslaget beräknades att genomföras på tre år. Detta förslag blev godkänt av stadsfullmäktige den 7 okt. 1921, och under år 1922 har första tredjedelen av programmet genomförts. För lyktstolpar hava använts tvenne typer, en för belysning av vanliga gator (fig. 149) och en för parkbelysning (fig. 150), båda framkomna som resultat av allmän arkitekttävlan. När anläggningen blir fullt färdig, torde Göteborg vara i besittning av den mest rationellt genomförda gatubelysning i större skala inom landet. Utvecklingen framgår av tabellen å nästa sida.

Gasverket

Som förut nämnts hade vid allmän rådstuga den 22 aug. 1844 beslutits, att kontrakt skulle uppgöras med ett »gaskompani» för utförande av en gasverksanläggning. Man ansåg det nämligen då vara för riskabelt, att staden själv skulle övertaga utförandet. I överensstämmelse härmed uppdrogs åt ordföranden i borgerskapets äldste, grosshandlaren J. F. Silvander, att förhandla med något utländskt gaskompani om anläggningens utförande. Hr Silvander upptog omedelbart förhandlingar med engelske ingeniörenTabell utvisande lampantal och årskostnad för gatubelysningen åren 1850—-1922.

År Oljelyktor Gaslyktor Elektriska Av staden utbetalad ersättning för gatubelysning båglampor glödlampor 1850 274 _ I2,I75:221 1860 8 5II — — 24,45978 O OO H — — 24,538:13! 1880 — — 43,132:86! 1885 1607 — — 60,939:84! 1890 66 1886 28 — 114,149:76 1895 89 2150 56 ' — 129,325:35 1900 60 2537 60 — 135,245:44 1905 49 2864 70 17 151,698:25 1910 95 3300 10 594 197,855:99 I9I5 10 3721 — 1139 231,284:33 1920 — 3896 — 1647 802,232:03 1922 — 2887 — 33902 722,795:10

1 Kostnad för oljelyktor ej inräknad.

2 Inklusive 506 lampor i Örgryte.

James Malam, som då förestod anläggandet av ett gasverk i Hamburg, och i början av år 1845 avlämnade denne ett anbud å gasverksanläggning i Göteborg. Detta anbud jämte ett införskaffat konkurrensanbud förelädes allmän rådstuga den 17 april 1845, varvid Malams anbud enhälligt antogs.

Enligt det mellan Göteborgs stad och ingeniör Malam den 6 och 9 aug. 1845 upprättade kontraktet åtog sig denne »att medelst stenkolsgas, ledd genom rör, belysa stadens alla gator och offentliga platser ävensom varje allmän och enskild byggnad eller lokal, för vilken sådan belysning åstun-das, såvida samma byggnad eller lokal gränsar intill de gator eller platser, vari rören för den allmänna belysningen komma att ledas». Kontraktet, som innebar monopol för ingeniör Malam, innehöll dessutom bl. a., att staden skulle upplåta fri tomt för gasverksanläggningen samt att staden ägde rättighet att 30 år efter den tid, då gasbelysningen kommit till verkställighet, inlösa hela anläggningen till ett av tre gode män bestämt pris. Priset för gas till allmän gatubelysning fastställdes, som nämnts, till 5 shilling engelskt sterling samt priset för annan gas till högst 9 shilling engelsktsterling, allt per 1,000 engelska kubikfot, motsvarande resp. 16 och 29 öre per kbm. Såsom byggnadsplats för gasverket upplåts en 19,380 kvadratalnar stor tomt vid Masthuggsvägen vid korsningen av nuvarande Kungs-och Stora Badhusgatorna.

Sedan Malam träffat avtal med ett i Hamburg för ändamålet bildat bolag »The Gothenburg Gas Company» att övertaga utförandet av kontraktet, påbörjades arbetena under sommaren 1846, och den 5 dec. 1846 stod anläggningen färdig att tagas i bruk.

För övertagande av gasverksrörelsen bildades därefter år 1850 ett nytt bolag under namn av »Götheborgs Gas-Aktie-Bolag» med ett ursprungligt aktiekapital av 225,000 rdr b:co, fördelade på 450 aktier ä 500 rdr b:co. De största aktieägarne voro tvenne Hamburgerfirmor. Gasverket, som från början byggdes med ugnar för sammanlagt 16 retorter och i sin helhet givetvis hade ganska blygsamma dimensioner, utvidgades så småningom

under årens lopp. År 1859 funnos 10 ugnar med sammanlagt 46 retorter, 4 gasklockor om tillsamman c:a 1,800 kbm:s rymd samt i övrigt erforderliga apparater. Gasförbrukningen, som 1848—49 utgjorde 134,250 kbm, hade 1858—59 stigit till 431,370 kbm, och utom till gasbelysning lämnades gas till 705 enskilda konsumenter. Då stadsfullmäktige år 1859 avslogo ett anbud att för 900,000 kr. inlösa gasverket — aktiekapitalet var då 450,000 kronor — måste bolaget vidtaga ytterligare utvidgningar, och såväl nytt retorthus som ny gasklocka, rymmande 2,830 kbm, uppfördes under åren 1860—61.

Pinligt det ursprungliga kontraktet ägde staden, som nämnts, rätt att 30 år efter den tid, då gasbelysningen kommit till verkställighet, inlösa gas-verksanläggningen. Staden begagnade sig emellertid ej av denna sin rät-

Fig. 151. Ritning och plan över äldsta gasverket vid Rosenlund. (1846)tighet, utan beslöto stadsfullmäktige i stället den 15 april 1869 att antaga ett anbud från Göteborgs Gasaktiebolag, varigenom kontraktet förlängdes till den 1 juli 1888 på villkor, att gaspriset fr. o. m. år 1869 sänktes till 9 öre för allmän belysning och 21 öre för enskild förbrukning samt att gasverket den 1 juli 1888 skulle tillfalla staden utan ersättning. Under de två återstående årtiondena av kontraktstiden ökades gasförbrukningen

Fig. 152. Gasverket vid Rosenlund. (1880)

från 821,810 kbm år 1868—69 till c:a 2,400,000 år 1887—88, och gasverket visade sig vara en lika inkomstbringande som samhällsnyttig affär.

På drätselkammarens hemställan tillsatte stadsfullmäktige den 3 dec. 1885 en beredning med uppdrag att inkomma med förslag dels till slutuppgörelse mellan staden och Göteborgs Gasaktiebolag, dels till den framtida förvaltningen av gasverket och dels till de övriga anordningar, som av gasverkets övergång till staden kunde föranledas. Beredningen hade att taga ställning till, huruvida det gamla gasverket lämpligen kunde utvidgas eller om nytt gasverk borde byggas. Efter det att de tillkallade sakkunnige, överingeniören vid Stockholms gasverk kapten Ad. Ahlsell samt direktören vid Gasaktiebolaget J. von Harbou, förordat det senare alternativet, blevdetta även av beredningen tillstyrkt, och den 8 och 15 sept. 1887 beslöto stadsfullmäktige att anlägga nytt gasverk i enlighet med beredningens förslag till en beräknad kostnad av 950,000 kronor å den av beredningen föreslagna platsen i kvarteren 11—13 å Gullbergsvass. I anslutning härtill uppdrogs utförandet åt en särskild styrelse av fem ledamöter, vartill kort därefter utsågos professor Aug. Wijkander, överste J. G. Richert, konsul Max. Leman, kapten J. F. Strömberg och maskindirektör F. W. H. Pege-low. Överste Richert ersattes snart på grund av avflyttning från staden med kapten Ph. Åqvist. Denna styrelse erhöll även den 5 jan. 1888 i uppdrag att mottaga och förvalta det äldre gasverket till 1889 års slut och övertog i enlighet härmed detta verk med dess fastigheter och inventarier den 2 juli 1888 kl. 12 middagen. De sålunda till staden utan lösen överlämnade fastigheterna värderades av styrelsen till kr. 492,665:88, därav tomten till 100,000 kr. samt inventarierna till kr. 2,968:25. Det äldre gasverket drevs av styrelsen, tills detsamma enligt stadsfullmäktiges beslut av den 28 dec. 1893 under år 1894 nedlades.

Byggnadsstyrelsen för nya gasverket hade emellertid uppdragit åt över-ingeniören Ad. Ahlsell att på basis av det godkända förslaget uppgöra fullständiga planer och ritningar för verket, och i april 1888 påbörjades själva arbetena för detsamma. I maj 1889 begynte uppförandet av retort-ugnarna, och under juni—augusti uppsattes armatur, gaskylare, tjäravskil-jare, reningskistor, ångpannor m. m. samt inreddes ammoniakfabrik och smedja. Sedan grundläggnings- och betongarbetena för gasklockan avslutats, påbörjades själva klockan i augusti samt blev färdig att mottaga gas den 18 december. Följande dag den 19 december 1889 igångsattes gasverket. Som gasverkets förste föreståndare hade den 1 juli 1888 antagits civilingeniören Hj. Samzelius.

Det av stadsfullmäktige godkända förslaget avsåg en gasverksanläggning för 2/4 million kbm:s årlig tillverkning eller c:a 15,000 kbm:s maximipro-duktion per dygn, men med byggnaderna tillräckliga för anläggningens utökning till 30,000 kbm:s produktion pr dygn.

Då kaj vid älven utanför gasverket ännu ej blivit anlagd och vattendjupet var ringa, måste ångarne, som från England hitförde gasverkets kol, lossa i hamnen nedanför Hisingsbron, och kolen bogserades i pråmar upp till

gasverket. Från dessa kördes kolen i skottkärror in i det utmed Gull-bergs Strandgata belägna kolhuset, som för en bekvämare intagning var försett med ett större antal portar mot älvsidan. Med hjälp av bockar och landgångar kunde kolen uppläggas på större höjd i kolhuset. Kolhuset rymde c:a 7,400 tons kol, motsvarande 3 /2 månaders förbrukning för hela retorthusets maximiproduktion. Kolhusets järntakstolar vilade å järnkolonner, väggar och yttertak voro av trä. Den kvantitet kol, som dagligen förbrukades, inkördes successivt under dygnet i retorthuset medelst skottkärror, som tömdes framför de i gång varande ugnarne.

Retorthuset, uppfört av rödtegel, hade utrymme för tvenne block om 9 ugnar och var avsett för en maximiproduktion av 30,000 kbm per dygn. De 1889 uppförda ugnarne voro 5 st. med helgeneratorer och rekuperatorer försedda Munchenerugnar om vardera 9 retorter av oval genomskärning. Ugnarnes beskickning och koksens utdragning skedde på ett övre golv, generatorernas slaggning i den under beskickningsgolvet befintliga källaren. Beskickningen verkställdes i 3 retorter i varje ugn varannan timme, och inkastades kolen med härför särskilt lämpade skyfflar. Först senare infördes laddning med skopa. Förgasningstiden för kolen var 6 timmar. Koksen utdrogs med dragkrokar för hand och utkördes efter släckningen i låga järnkärror till kokslagret på gården. Den till generatorerna behövliga fyrningskoksen tömdes i glödande tillstånd ned i generatorernas fyröppningar. Slaggning av generatorerna verkställdes en gång i dygnet. Per ugn förgasades c:a 5,5 ton kol i dygnet, och erhölls år 1889 och närmast följande år 260—280 kbm gas, c:a 10 hl koks till avsalu och c:a 55 kg tjära per ton förgasade kol.

Från retorthuset leddes gasen genom en underjordisk ledning till renings-huset, i vilket från början installerats fullständiga apparater för 30,000 kbm:s dygnstillverkning. Gasen passerade först kylarne, därefter tj är avskilj arne, gaspumparne, den utanför reningshuset uppställda scrubbern samt sist re-ningskistorna. Kylarne voro anordnade i tvenne system om vardera trenne kylare samt bestodo av gjutna stående cylindrar med 19 st. vattenkylrör i vardera. Tjäravskiljarne voro tvenne av system Pelouze & Adouin och hade dubbla klockor; gaspumparne likaledes tvenne av Beales system, och drevos dessa av var sin ångmaskin.

Scrubbern bestod av ett runt torn av 22,5 meters höjd och hade invändigt trägaller och vattenfördelningsmaskineri, drivet av ångmaskin. Re-ningskistorna voro fyra till antalet. Locken tätades medelst vattenförslut-ning. Inuti kistorna funnos fyra lag av trärister för uppbärande av re-ningsmaterialet, som utgjordes av myrmalm. I en särskild avdelning av reningshuset voro inlagda tvenne ångpannor för alstrande av den för gas-pumparnes drift och för diverse uppvärmningsändamål erforderliga ångan. Pannorna voro tubulärpannor med vardera 41 kvm eldyta. Intill reningshuset var det av trä uppförda gasmassehuset för lagring och revivering av gasreningsmassa beläget. Massan transporterades från och till reningshuset i skottkärror.

Tjära och ammoniakvatten från retorthusets förlag och reningshuset leddes genom underjordsledningar till en under marken befintlig tjärbassin med olika avdelningar för avskiljande och förvaring av de båda produkterna. Den lagrade tjäran uppumpades för hand på fat, och ammoniak-vattnet pumpades med maskinpump över till ammoniakfabriken, där det förarbetades till svavelsyrad ammoniak. För denna tillverkning var i ammoniakfabriken uppställd en destillationsapparat av Gruneberg & Blums kolonnsystem.

Den renade gasen uppmättes i en stationsgasmätare för 30,000 kbm per dygn, belägen i det s. k. mätarehuset, och fördes därefter till gasbehållaren. Denna var teleskoperad och hade en rymd av 13,500 kbm. Från behållaren passerade gasen åter på sin väg till gaturörnätet mätarhuset för reglering av trycket i den därstädes uppställda tryckregulatorn. Gasbehållarens in- och utloppsventiler voro placerade i mätarhuset.

Samtidigt med gasverkets uppförande utlades en huvudledning av 60 cm gjutna rör till Brunnsparken för gasverkets förbindning med befintligt rörnät.

Kostnaden för hela gasverksanläggningen uppgick till kronor 895,615:19.

Gaspriset, som vid stadens övertagande av det privata gasverket utgick med 21 öre pr kbm, sänktes fr. o. m. 1/1 1889 till 16 öre med 10 % rabatt vid årsförbrukning över 10,000 kbm. För underlättande av införande av gasmotorer beviljades gasverksstyrelsen den 7 febr. samma år rättighet att för gas till motordrift, med undantag

för drift av maskiner for alstring av elektrisk energi, medgiva en rabatt av 25 %.

Vid denna tid hade de privata elektriska bolagen genom ett energiskt arbete lyckats driva fram den elektriska belysningen till en farlig medtäv-lare för gasbelysningen. Det stod emellertid snart klart för gasverksssty-relsen, att gasen hade sin största betydelse för uppvärmningsändamål samt att ett härför ägnat pris borde införas. I överensstämmelse härmed hemställde styrelsen redan den 19/2 1890 till stadsfullmäktige om nedsättning av gaspriset för såväl motor- som uppvärmningsändamål till 10 öre pr kbm, dock med undantag för gas till badkaminer samt till maskiner för alstring av elektrisk energi, och godkändes denna prisnedsättning att gälla fr. o. m. 1/4 1890. Gaspriset för belysning nedsattes fr. o. m. den 1/1 1898 till 12 öre pr kbm och fr. o. m. den 1/7 1905 ytterligare till 10 öre pr kbm, varefter gasverket således åter hade ett gemensamt pris för alla förbruk-ningsändamål.

Redan år 1890 nödvändiggjorde gasförbrukningens stegring utvidgning av den ursprungliga anläggningen. På grund härav insattes samma år ugnen nr 6, en s. k. trapprostugn för användande av koksstybb som bränsle, vilken visade sig arbeta så tillfredsställande, att vid den större utvidgning med 3 nya ugnar, som utfördes året därpå, denna typ kom till användning.

Den 21 april 1892 beslöto stadsfullmäktige på styrelsens hemställan att vidtaga sådan utvidgning av nya gasverket, att detta fr. o. m. hösten 1894 ensamt skulle kunna övertaga tillverkningen och det gamla gasverket nedläggas. I enlighet härmed insattes under åren 1893-—94 fem nya ugnar i retorthuset av samma typ som de fem första samt uppfördes en ny te-leskoperad gasklocka av 13,500 kbm:s rymd jämte diverse smärre tillbyggnader. Dessutom uppfördes en kontors- och bostadsbyggnad belägen inom gasverkets område. Efter dessa utvidgningar nedlades det äldre gasverket i slutet av år 1894, och dess apparater realiserades. Tomt och byggnader överlämnades till drätselkammaren med undantag dock för viss reserverad del åt Kungsgatan, varav f. d. verkstadsbyggnaden år 1892 inretts till gasverkets huvudkontor. Här kvarstannade huvudkontoret, tills detsamma den 9 mars 1904 inflyttade i den nya kontorsbyggnad, som i gemenskap med spårvägarna uppförts i hörnet av Stora Badhus- och Kungsgatorna.

För arbetsbesparing vid intagning av kol från kajen uppfördes under år 1896 en kollossningsapparat bestående av en i-tons ångkran å kajen, kolvåg samt upphöjd brygga över gatan med decauvillebana och erforderliga vagnar för kolens transport direkt in i kolhuset.

/Intill år 1897 hade för erhållande av bättre ljusstyrka kolgasen anrikats medelst tillsats i retorterna av cannelkol. Detta år uppsattes emellertid i stället en karbureringsapparat, medelst vilken gasens ljusstyrka kunde anrikas med flytande kolväten såsom benzol etc.

Införandet av elektrisk belysning i samhället hade, som tidigare nämnts, ej varit alldeles utan inverkan på gasverket, och åren 1894 och 1895 utvisade någon tillbakagång i konsumtionen av gas. Redan under de närmast följande åren ökades dock konsumtionen åter, och 1898 måste tvenne nya ugnar insättas i retorthuset, därav en generatorugn med inbyggd generator och en trapprostugn. År 1899 insattes ytterligare 2 trapprostugnar, och därmed var det år 1889 uppförda retorthuset fullbyggt med 18 ugnar.

Gasförbrukningen tillväxte emellertid kring sekelskiftet hastigt, och gas verket behövde snart åter utvidgas. Enligt den ursprungliga anläggnings-planen skulle gasverket genom tillbyggnad av en lika stor uppsättning av byggnader och apparater kunna utvidgas till dubbla dåvarande storleken eller för en dygnsproduktion av 60,000 kbm pr dygn, och hade stadsfullmäktige redan år 1887 för sådan utvidgning anvisat det angränsande kvarteret nr 13 å Gullbergsvass jämte två andra kvarter. På grund av gasteknikens utveckling ansågs emellertid utbyggnaden ej böra ske efter samma system, utan föreslogs att för närmast kommande behov uppföra ett s. k. vattengasverk för en beräknad kostnad av 320,000 kronor för tillverkning av karburerad vattengas, och detta förslag godkändes av stadsfullmäktige den 20/10 1898. Nyanläggningen, som utfördes under åren 1901—1902, bestod av ett vattengasverk med apparater från firman Humphreys & Glasgow, Dondon, för produktion av 9,600 kbm gas pr dygn jämte tillhörande biåsmaskin, pumpar, ångpannor, vattengasmätare och övriga tillbehör. För generatorn garanterades en koksförbrukning av högst 481 kg pr

1,000 kbm ävensom en oljeåtgång av högst 15,5 kg pr 1,000 kbm och hef-nerljus. Vidare uppfördes en gasklocka nr 3, balansklockan, om 1,000 kbm samt reningshus II med 4 reningskistor att tjänstgöra för 40,000 kbm:s dygnsproduktion. Till reningshuset hörande gasmassehus II uppfördes ävenledes. Vattengasverket stod färdigt att tagas i bruk den 22/11 1902.

I samband med dessa utvidgningar anlades även en elektrisk kraftstation för elektrisk belysning i eldfarliga lokaler samt för behov av diverse motorer. Stationen utrustades först med en gasmaskindriven generatorom c:a 6 kw och utökades år 1902 med accumulatorbatteri om 12 kw i 3 timmar.

År 1907 utvidgades vattengasverket genom insättande av vattengasapparat II från samma leverantör som den förutvarande med tillhörande hjälpapparater. Denna apparat garanterades lämna 17,000 kbm gas pr dygn av 20 hefnerljus' styrka vid en bränsleförbrukning av högst 490 kg koks i generatorn och en oljekonsumtion pr hefnerljus av högst 16,5 kg, allt pr 1,000 kbm gas.

För erhållande av mera ekonomisk drift i retorthuset infördes därstädes år 1908 maskinell drift i stor utsträckning. Sålunda uppsattes två kombinerade dragnings- och laddningsmaskiner för retorterna av West's tillverkning, drivna medelst komprimerad luft, varjämte uppsattes två skop-elevatorer för uppfordring av kolet till förrådscisterner i retorthusets tak, varifrån det tappades direkt ned i laddningsmaskinernas kolbehållare. En kokstransportör uppsattes för koksens transport till det utanför retorthuset belägna kokstornet med kross- och harpningsanordningar. År 1909 uppsattes 2 st. nya ångpannor ä 96 kvm i särskilt härför uppfört ång-pannehus, och två år senare uppfördes å gasverket en särskild verkstads-byggnad och ett arbetarehus, varjämte i verkstadsbyggnaden inrättades en ny elektrisk station, utrustad med en transformator om 125 kva med en enankareomformare om 70 kw för gasverkets drift direkt med Troll-hättekraft.

Genom gaskonsumtionens ökning visade sig vid denna tid en ny huvudledning från gasverket in till staden erforderlig, och 1910 utfördes en dylik ledning av 60 cm:s rör över Gullbergsvass till Stampbron och därifrån en 45 cm:s ledning genom Nya Allén till Kungsportsplatsen.

Gasförbrukningen i Göteborg hade under tiden raskt stigit upp till år 1909, då emellertid en stagnation inträffade, så att förbrukningen höll sig så gott som oförändrad under åren 1909—11. Detta hade tydligen sin orsak i det arbete, som utfördes för anskaffande av anslutning till det år 1908 nyuppförda kommunala elektricitetsverket, samtidigt som den för gasverket erforderliga utvidgningen uppsköts. Sedan emellertid elektricitetsverkets räntabilitet efter ett par års verksamhet kunde anses tryggad, upptogs gasverkets utvidgningsplaner på allvar i samband med planer på åtgärder för vinnande av ökad gasförbrukning. Den 6 juni 1912 godkände stadsfullmäk-tige ett av styrelsen framlagt utvidgningsförslag, upptagande ett nytt re-torthus för 25,000 kbm pr dygn, kokstransportanordning och erforderlig utvidgning av reningshusapparaterna för en beräknad kostnad av 690,000 kronor.

Arbetet med nyanläggningarna påbörjades redan samma höst, och i april 1914 stod den nya anläggningen färdig att tagas i bruk. I det nybyggda retorthus II hade då uppsatts 4 st. vertikalugnar från West's Gas Improve-ment Co. för kontinuerlig forgasning med vardera 8 retorter och med normal tillverkning av 7,100 kbm pr ugn. Anläggningen utrustades med kolkross och kolelevator samt kokstransportanordning för koksens transport från koksuttagen till den utanför byggnaden uppsatta kokscisternen, vilken försågs med harpningsanordning samt anordningar för koksens mätning och utlastning. För drift av samtliga maskiner användes växelström, 3 X 380 volt, och för detta ändamål utvidgades transformatorstationen med en transformator om 175 kva. För rening av den ökade gaskvantiteten uppsattes erforderliga kylapparater, tj är avskilj are och ammoniaktvättare i reningshus II. Dessutom installerades ytterligare 2 st. ångmaskindrivna gaspumpar. För uppsamling och förvaring av tjära och ammoniakvatten uppfördes tjär-och ammoniakcisterner med erforderliga pumpanordningar. Totalkostnaden för hela utvidgningen uppgick till kronor 689,147:—.

I samband med denna betydande utvidgning av gasverkets kapacitet vid-togos även en del åtgärder för vinnande av ökad användning för gasen. Redan år 1890 hade gasverket börjat söka utbreda kännedom om fördelarna av

gasens användning till matlagning och uppvärmning och för detta ändamål dels kostnadsfritt på tre månader utlånat gasspisar och andra gasapparater, dels uthyrt eller till billiga priser försålt sådana. Automatgasmätare, som genom den med desamma förenade bekväma och mindre kännbara betal-ningsformen väl även få betraktas som ett led i gasens popularisering, började införas år 1907.

Då stadsfullmäktige år 1912 beslutat vidtaga den nämnda utvidgningen av verkets kapacitet, gick styrelsen redan samma år i författning om anordnandet av en utställning av gasapparater för att för allmänheten påvisa dessas användning och fördelar. Ytterligare ansåg sig gasverket böra påskynda ett allmännare användande av gas genom att lämna bidrag till kostnaderna för gasens inledande i äldre fastigheter. På styrelsens förslag an-slogo stadsfullmäktige härför i två olika repriser en summa av 50,000 kronor. Av denna summa utlämnades installationsbidrag till 303 fastigheter med 4,887 kök. För direkt undervisning i gasens användning anställdes år 1914 en gasinspektris dels för avhållandet av offentliga föredrag, dels för inspektion och undervisning i hemmen.

Den allmännare kännedom om gasens användning, som genom dessa åtgärder uppnåddes, resulterade i en kraftigt stegrad ökning av gasförbrukningen under åren 1912 — 1915, och första hälften av år 1915 uppvisade en ökning mot samma tid år 1911 av 63 % med en beräknad maximiförbruk-ning av 58,000 kbm pr dygn. Denna ökning åter medförde behovet av förnyad utvidgning av gasverket. Förslag till sådan utvidgning uppgjordes därför år 1915 och blev den 7 jan. följande år godkänt av stadsfullmäktige

Enligt detta beslut utbyggdes vertikalretorthuset med ytterligare 5 vertikalugnar av Glover-West’s system för en dygnstillverkning av 42,000 kbm med koluppfordrings- och kokstransportanordningar. För kollagret inreddes en särskild plats utmed nya retorthuset, och tidsenliga helt mekaniska anordningar uppsattes för kolens upptagning direkt från fartyg vid kajen, intagning på lagerplatsen ävensom fördelning å densamma samt för transporten från lagerplatsen till retorthuset. Å därtill särskilt upplåtet område å Falutorget uppfördes en ny gasbehållare för 50,000 kbm gas.

En ny tjärcistern av 800 kbm:s rymd uppsattes å gasverkets förutvarande område, och för lagring av biprodukter i övrigt överläts till gasverket renhållningsverkets dåvarande område i 17 roten. För koksens överförande till detta område samt för utlastning av densamma uppfördes en lintransport-bana med kokscistern. Som reservupplagsplats för kol uppläts åt gasverket ett 12,750 kvm stort område i sydvästra hörnet av Marieholmsområdet.

Anläggningarne i sin helhet blevo fördröjda genom inverkan av det pågående världskriget. Sålunda färdigställdes gasbehållaren och koltransportanordningarna i juli 1918, under det att retorthuset i sin helhet kunde tagas i bruk först den 5 mars 1921. Genom stegringen av material- och arbetspriser ökades kostnaderna även väsentligt, och särskilt tilläggsanslag måste begäras. Totalkostnaden för anläggningen uppgick till kr. 2,771,132:31.

Sedan det äldre, år 1889 uppförda retorthuset på grund av dess särskilt ur arbetssynpunkt omoderna konstruktion samt de med dess bibehållande förenade stora underhållskostnaderna under åren 1922-23 nedrivits, bestårgasverkets tillverkningsmaterial av ett fullt modernt vertikalretorthus för en produktion av normalt 67,000 kbm pr dygn samt ett vattengasverk för en dygnsproduktion av 26,000 kbm eller tillsammans 93,000 kbm pr dygn med tillhörande gasklockor om 77,000 kbm:s rymd och övriga erforderliga apparater. Rörnätets totala längd uppgick vid 1922 års slut till 175,2 km.

Tydligt är att på ett sådant verk som gasverket, vilket för sin produktion under normala förhållanden helt och hållet är beroende av koltillförseln,

världskriget med åtföljande kolkris måste haft en djupgående inverkan. Under första krigsåret, 1914, stego visserligen kolprisen något, så att medelpriset å under året inköpta kol uppgick till kr. 19:41 mot 17:33 under 1913, men någon svårighet att erhålla kol förefanns ej. Redan under 1915 började emellertid svårigheterna göra sig gällande. Kolpriset steg från 26 kr. vid årets början till 48 kr. vid årets slut, och från maj månad lämnades licenser endast för helt obetydliga kvantiteter engelska kol, varför ett flertal laster amerikanska kol måste inköpas. Detta år företogs provförgasning av torv. Under 1916 var visserligen koltillförseln ganska god, i det

även tyska kol kommit till användning, men priserna stego fortfarande. Genomsnittspriset under året var kr. 52:75 pr ton med ett högsta pris av 68 kr. Försöken med torvförgasning fortsattes, och man fann, att en blandning av 20 till 30 % torv med kol var lämplig.Hittills hade ingen prisförhöjning vidtagits i gaspriset. Styrelsen hade visserligen föreslagit en förhöjning till 12 öre fr. o. m. 1 juli 1916, men detta förslag vann ej stadsfullmäktiges godkännande. Göteborg hade under 1916 det lägsta i Sverige förekommande gaspriset, och gasförbrukningen ökades därigenom kraftigt, så att under året 16,547,340 kbm tillverkades med en högsta dygnsutgång av 70,250 kbm.

För år 1917 från den 1 jan. företogs emellertid en mindre förhöjning i gaspriset till 13 öre pr kbm. Sedan sjökriget i februari undergått en väsentlig skärpning, uppstodo allvarliga svårigheter för koltillförseln. Gasverket vidtog därför på eget initiativ åtgärder för inskränkning i gasförbrukningen, till dess Statens Industrikommission i enlighet med kungl. kungörelsen av den 13 mars 1917 samma dag utfärdade förhållningsregler angående åtgärder för åstadkommande av minskning i bränsleförbrukningen vid gas- och elektricitetsverk. Enligt dessa erhöll varje gasförbrukare 60 % av sin förbrukning motsvarande tid föregående år till normalt pris, dock minst 1/2 kbm pr dag eller efter 12 maj 3/4 kbm pr dag. För överskjutande gasförbrukning skulle erläggas ett pris av 50 öre pr kbm. Dessutom vidtogs inskränkning i nyanslutning, befintliga gasmotorer ersattes såvitt möjligt med elektriska, och en livlig propaganda för sparsamhet med gasen bedrevs. Såsom följd härav minskades förbrukningen under året med 15,37 % mot år 1916.

Vid tillverkningen ersattes kolen så långt rådligt var med inhemskt ersätt-ningsbränsle i blandning med gaskolen. Sålunda förgasades under året 1,971 ton torv, 2,453 ton grankottar och 846 ton ved. Forgasningen av dessa ersättningsmedel vållade särskilt i början stora svårigheter, och gasens värmevärde nedsattes betydligt. Av biprodukterna vållade tjäran stort besvär på grund av svårigheten att befria den från vatten. Genomsnittspriset å under året använda gaskol var kr. 74:26 pr ton.

Under år 1918 utgjorde normala gaspriset under de tre första kvartalen 20 öre pr kbm samt under sista kvartalet 30 öre. Kolpriserna stego ytterligare och nådde sin höjdpunkt i mitten av året med ett cifpris av 265 kronor pr ton vid en frakt av 210 kronor. Genomsnittspriset för under året använda kol var kr. 149:09 pr ton. Av ersättningsbränslen förgasades 13,035 ton torv, ved och kottar. Sedan vapenstillestånd i världskriget ingåtts på hösten, inträffade en betydlig förbättring i koltillförseln, och gasverket återgick till enbart kolförgasning.Under världskrigets fortgång uppstod efter hand brist å olika varor, varibland även en del av de biprodukter, som framställas vid gasverken, särskilt tjära oeh koks. Med anledning härav beslagtogos dessa av staten och ransonering infördes. Sålunda var gasverkstjäran ransonerad fr. o. m. den 14/1 1918, tills förordningen härom fullständigt upphävdes den 25/6 1919. Beträffande koksen undgick gasverket officiellt beslag å denna vara, sedan

Fig. 154. Gasverket vid Gullbergs Strandgata, sett från älvsidan. (1923)

överenskommelse träffats med stadens vedbyrå om ransonering av gas-verkskoksen under bränslesäsongerna 1917—18 och 1918—19.

För att bättre kunna tillvarataga gasverkens ekonomiska intressen bildades år 1918 »Gas- och koksverkens ekonomiska förening u. p. a.», som hade till ändamål att befrämja utbytet av medlemmarnas gas- och koksverk genom att dels försälja verkens tillverkningar med undantag av gas, dels verkställa inköp av för driften erforderliga varor och dels driva annan verksamhet av gemensamt intresse. På framställning av styrelsen bemyndigade stadsfullmäktige den 2i mars 1918 gasverket att ingå i denna förening. Insatskapitalet bestämdes till kr. 45,000:—.Under åren 1919 — 1921 utgjorde gaspriset 35 öre pr kbm. Gasrestriktionerna upphörde att gälla den 1 juli 1919. Under året var koltillförseln otillräcklig, och vattengasverket måste i stor utsträckning anlitas. Vid slutet av året noterades för gaskol 80 shillings pr ton f. o. b. engelsk hamn, och frakt kunde erhållas för 43 kronor.

Under år 1920 var koltillförseln mycket oregelbunden. Under början av året erhöllos några laster till c:a 125 kr. cif, men under tiden mars — oktober lyckades gasverket endast erhålla en enda last från England. På grund härav

inköptes 24,000 ton amerikanska kol till priser mellan 155 och 180 kr. cif. Mot slutet av året inträffade starkt prisfall med åtföljande värdeminskning av verkets kol- och kokslager. Eör nedskrivning av värdet å dessa lager erhöll gasverket ett anslag av 1,000,000 kronor, varav dock 1/2 million kronor under de närmaste åren skulle återbetalas av verkets vinstmedel.

År 1921 kunde engelska gaskol erhållas i tillräckliga kvantiteter, och priset nedgick från 65 kronor pr ton vid årets början till 25 kronor vid dess slut. Genom de sänkta kolpriserna kunde gaspriset för år 1922 sänkas till 25 öre pr kbm och för 1923 till 20 öre.

Förvaltning och ekonomi. Gasverket förvaltas för närvarande enligt stadsfullmäktiges beslut av den 24 oktober 1907 av styrelsen för Göteborgs stads gas- och elektricitetsverk. Intill år 1915 förestods vartdera verket av en särskild direktör men med gemensam kameral avdelning. Sagda år sammanslogos emellertid verken så till vida, att gemensam direktör för båda verken tillsattes samtidigt som den tekniska skötseln uppdrogs åt en överingeniör vid vartdera verket. Antalet av vid gasverket anställd personal, som år 1890 uppgick till 10 tjänstemän och no övriga anställde, hade år 1922 stigit till 69 tjänstemän och 230 övriga anställde, varvid hälften av för gas- och elektricitetsverken gemensam personal medräknats.

Gasverkets totala anläggningskapital utgjorde den 31/12 1922:

genom amorteringslån.................................. kr. 4,049,830^9

» avsättning av vinstmedel .... » 6,670,531^0

kr. ro,72o,36r:29

och avskrivningar under åren r888—1922 hava gjorts med... » 4^45,860:20

varför verkets bokförda värde den 31/12 1922 uppgick till... kr. 6,574,501:09Nettovinsten för år 1922 uppgick, efter kraftiga nedskrivningar av värdet å kollagret, till kr. 399,186,18 motsvarande en ränta av 6,07 % å vid årets slut bokförda värdet.

Gasverkets utveckling under åren 1888 — 1922 framgår närmare av bifogade tablå och kurva (fig. 155).

Tablå utvisande gasverkets utveckling 1890—1922.

jHuvudrörnätets längd, km Antal husanslutningar » gasmätare » gasapparater Förbrukad gas för: allmän belysning kbm enskild förbrukn. kbm Medelpris i kronor å kolupplag för under året förbrukade kol Summa inkomster i8go 1895 igoo i9°5 75,o 1,233 3,043 67U479 1,960,056 15:69 573,426:29 85,5 1,426 4,382 1,406 776,354 2,497,850 10:64 602,534:88 98,3 1,734 6,194 2,965 685 398 . 3,666,625 16:97 823,676:13 in,8 2,180 8,762 5,200 781,654 5,435.695 12:80 985,475:49 igio 1915 ig2o ig22 Huvudrörnätets längd, km 122,4 143,8 164,5 175,2 Antal husanslutningar 2,472 3,045 3>412 3,531 » gasmätare 12,132 23,792 29,743 30,541 » gasapparater 10,900 27,500 41,850 43,266 Förbrukad gas för: allmän belysning kbm 950,738 1,466,644 1,632,261 1,769.337 enskild förbrukn. kbm 6,824,381 ”,757,153 12,155,792 11,306,285 Medelpris i kronor å kolupplag för under året förbrukade kol 13:73 34:33 149:09 4375 Summa inkomster 1,163,155:44 2,456,237:03 8,963,652:22 4,463,661:91

Elektricitetsverket

Liksom Göteborg var den första svenska stad, som införde gasbelysning, så var Göteborg även den första svenska stad, där elektrisk ström serverades för allmänhetens behov. Initiativet härtill togs av ingeniören vid statens järnvägar Edv. Bildt, vilken år 1884 hyrde en källarlokal i huset nr 44 vid Kyrkogatan och där anlade Göteborgs och Sveriges första elektricitetsverk. En del privata belysningsanläggningar funnos visserligen förut, men ej något offentligt leveransföretag.Den elektriska strömmen alstrades här av 6 små dynamomaskiner, drivna av tre lokomobiler. Dokomobilerna ersattes dock snart med en 120 hkrs ångmaskin. Abonnenterna utgjordes till en början huvudsakligen av de större butikerna och restauranterna. Men anslutningen av nya abonnenter gick trögt, och företagets ekonomi visade sig ej vara särdeles lysande. Ing. Bildt måste också efter något mer än ett år

överlämna anläggningen till sina kreditorer. Huvudsakligen bland dessa bildades då

Tig 155- Diagram över utserveringen av gas från Göteborgs gasverk åren 1848—1922.

Göteborgs Elektriska Aktiebolag, vilket i mars 1886 övertog driften. I,eve-ransen omfattade då ström till c:a 1,000 glödlampor.

Redan på hösten sämma år erhöll emellertid bolaget en konkurrent, i det ingeniören H. Hallin då inrättade ett elektricitetsverk i huset nr 31 Kungsgatan. Detta företag fick bland annat ombesörja leveransen av elektrisk ström till Stora Teatern samt lyckades tillvinna sig en relativt stor kundkrets.

Hösten 1887 uppstod ännu ett konkurrerande företag, i det Aktiebolaget Hakon Brunius med Göteborgs Mek. Verkstad som huvudintressent då upp-byggde en kraftstation på Otterhällan. Härifrån levererades ström till de 24 båglampor, som uppsattes för hamnens belysning från Järnvågen till Lilla Bommen.

I maj år 1888 sammanslogos de båda sistnämnda bolagen med Göteborgs Elektriska Aktiebolag och uppgingo i detta. Bolaget inflyttade samtidigt i huset nr 31 vid Kyrkogatan, där det inredde sin huvudstation, från början utrustad med två ångmaskiner om 100 hkr vardera med 2 st. remdrivna generatorer.

Bolaget disponerade således då 4 centralstationer med en sammanlagd maskineffekt av 660 hkr.

På hösten 1888 bildades ett nytt elektricitets-bolag, Aktiebolaget Elektron, som inredde en centralstation i fastigheten Kyrkogatan 19, med en maskinkraft av 60 hkr, vilken följande år ökades till 260 hkr.

Mellan de båda bola- Fig. 156. Plan över Göteborgs Elektriska Aktiebolags ång-

central nr x, vid Kyrkogatan. (1888)

gen uppstod genast fran

början en kraftig konkurrens. Priset, som förut varit 3 öre per lamptimme för 16-ljuslampa för det fåtal belysningsförbrukare, som betalade sin belysning efter mätare, samt 25:— kr. vid ackord för 16-ljuslampa med lystid till kl. 9 (butikstid) och 40:— kr. för 16-ljuslampa med lystid till kl. 1 på natten (restauranttid), sänktes till 2 öre per lamptimme och för ackordlampa till 15:— kr. för butik samt 25:— kr. för restaurant. De båda bolagen

Åntjpønnar 245/17* F.hlyta

-*4-~

SOn* Eldyta 50m* Eldyta' . O ; O

j^ “SHL " "

85 kW. .

Lik±tr6ms-qenerntcrer

85 kW. 85kW.

Ångkapacitet 5G5 kW.tillgrepo varjehanda metoder för att skaffa sig kunder, varibland kan nämnas, att de även gratis utförde installationer i vissa fall. Priserna sänktes ytterligare, och bolagens ekonomiska ställning blev svår Så kunde exempelvis Göteborgs Elektriska Aktiebolag, som under sitt andra verksamhetsår utdelat 5 %, under de nio därpå följande åren icke giva någon som helst utdelning. Omsider fastställdes emellertid genom överenskom-

Fig. 157. Interiör från äldre Otterhällecentralen år 1888.

melse samma taxa för båda bolagen, nämligen 40 öre för ström till belysning och 20 öre för ström till andra ändamål, allt med rabatter för större förbrukare, samt för ackordsbelysning 15—20 kronor pr 16-nlj.-lampa beroende på lystidens längd. Dessutom började bolagen fordra uppsättande av mätare för att minska förlusten genom de stora ackorden.

Anslutningen av nya konsumenter hade emellertid gått raskt ävensom den därmed följande erforderliga

utvidgningen av stationerna. Under år 1890 hade Göteborgs Elektriska Aktiebolag nedlagt driften vid stationen Kungsgatan 31, och år 1896 nedlades stationen vid Kyrkogatan 44. De båda bola-gens maskineffekt och anslutning detta senare år framgår av följande sammanställning.

Göteborgs Elek- Aktiebolaget triska Aktiebolag Elektron

Maskineffekt hkr .... 1,270 850 (ind.)

Anslutna båglampor.............................. 208 2ro

» glödlampor reducerade till 16 nlj....... 19,632 r 1,000

i> motorer antal 57 39

» » summa hkr......................... r28 r20

År 1898 beslöt Göteborgs Elektriska Aktiebolag att efter hand ombygga kraftstationen å Otterhällan, och försågs denna station samma år med en ångmaskin å 600 hkr direktkopplad med en generator om 400 kw.

Bolagens affärsställning utvecklade sig nu även på ett lysande sätt. Under belysningsåret 1902—1903 uppgick den av Göteborgs Elektriska Aktiebolag tillverkade strömmen till 2,375,000 kwt, varav förbrukades dels genom mätare till belysning 828,000 kwt och till motordrift 525,000 kwt, dels för ackordbelysning, eget bruk och ledningsförluster 1,022,000 kwt. Bolagets inkomst av elektrisk ström uppgick till 490,332 kronor 76 öre och dess nettovinst enligt revisionsberättelse till 217,888 kronor 86 öre. Aktiekapitalet, som några år förut utgjort 190,000 kronor, hade genom gratisaktier fördubblats till 380,000.

Aktiebolaget Elektrons inkomst av elektrisk ström uppgick samma belysningsår till 246,859:43 samt dess nettovinst, efter avskrivning av ett belopp å kr. 36,239:86, till 53,767:20. Även detta bolags kapital hade på samma sätt som Göteborgs Elektriska Aktiebolags ett par år tidigare ökats från 128,700:— till 257,400:—.

År 1906 hade Göteborgs Elektriska Aktiebolag fullbyggt sin station å Otterhällan med 4 aggregat om vardera 400 kw och disponerade då i sina båda stationer ångdrivna elektriska generatorer 0111 tillsammans 2,115 kw, medan Aktiebolaget Elektron samtidigt i sina stationer kunde alstra 1,120 kw. Be-lysuingsåret 1906—1907 levererade båda bolagen tillsammans c:a 5,500,000 kwt, varav Göteborgs Elektriska Aktiebolag c: a 2/3, vid en sammanlagd maximalbelastning av c:a 2,850 kilowatt.

Ledningsnäten bestodo så gott som uteslutande av luftledningsnät, som utgingo radiellt från stationerna och som huvudsakligen voro uppsatta å järnfästen på hustaken. Endast vid vissa korsningar för parker och kanaleråvensom ett fåtal andra platser användes jordkablar. Egentliga matarkab-lar förekommo ej, varför lampspänningen, som nominellt skulle vara 2x110 volt, var synnerligen varierande. Kring stationerna kommo i allmänhet lampor om 120—130 volt till användning, medan spänningen i längst bort från centralerna belägna delar under högstbelastningen kunde sjunka ned till 2x40 volt.

Redan den 5 juni 1884 hade stadsfullmäktige antagit »villkor och bestämmelser för meddelande åt enskild person eller åt bolag af tillstånd till nedläggning af metallkablar i stadens gator och öppna platser för ledning af elektricitet». Något efter dessa bestämmelser meddelat tillstånd kom dock ej till begagnande.

Då emellertid till följd av framdragandet i allt större omfång av telefonledningar och ovan jordsledningar för belysning behovet av allmänna bestämmelser gjorde sig alltmer kännbart, antogo stadsfullmäktige. den 3 december 1885 dels »allmänna villkor och bestämmelser för tillstånd till framdragande i Göteborg af underjordsledningar för elektricitet» och dels »ordningsstadga för anläggning och begagnande af elektriska ledningar i Göteborg». Ord-ningsstadgan blev av Konungens Befallningshavande i länet fastställd den 17 mars 1886. Dessa förordningar innehöllo bl. a., att stadsfullmäktiges tillstånd till framdragande av underjordsledningar beviljades på viss tid av högst 20 år, dock icke med uteslutande rätt, samt att Gatu- och vägförvalt-ningen ägde besluta om tillstånd till uppsättande av stolpar för ovanj ordsledningar.

Såväl Göteborgs Elektriska Aktiebolag som Elektron inlämnade under de närmaste åren ansökningar om tillstånd

till framdragande och bibehållande i stadens gator av under jordskablar, men båda ansökningarna avslogos av stadsfullmäktige, det sistnämnda bolagets ansökan den 27 februari 1890. Vid detta sammanträde beslöto emellertid stadsfullmäktige tillsätta en särskild beredning för att utreda frågan om den elektriska belysningen i allmänhet samt om lämpligheten av att staden själv overtoge densamma.

Beredningen, som fann lämpligt och önskligt, att staden själv finge den elektriska belysningen om hand, inledde underhandlingar med de båda bolagen om överlåtande av deras egendom och rörelse på staden. Upprepade anbud och förslag i detta ärende avböjdes emellertid av stadsfullmäktige (1890och 1892). De sista försälj ningsanbuden från Göteborgs Elektriska Aktiebolag och Aktiebolaget Elektron slutade på resp. 200,000 och 230,000 kronor.

Sedan poliskammaren med anledning av upprepade eldsvådor, förorsakade av ström från elektriska ledningar, i skrivelse till stadsfullmäktige av den 30 september 1899 påpekat behovet av skärpta ordningsföreskrifter för elektriska ledningar, framlade en härför tillsatt beredning förslag till dylika ordningsföreskrifter. Detta förslag godkändes av stadsfullmäktige, varefter ordningsföreskrifterna fastställdes av Konungens Befallningshavande i länet den 11 januari 1901. Dessa föreskrifter innehöllo skärpta tekniska bestämmelser samt i övrigt bland annat, att elektrisk anläggning med ledning, avsedd att sträckas utanför den tomt, där elektricitet alstras, icke får inrättas utan stadsfullmäktiges tillstånd, samt att stadsfullmäktige äger bestämma taxa för elektrisk energi, som icke får överskridas. Men dessutom stadgade föreskrifterna, att det skulle ankomma på stadsfullmäktiges prövning, på vilka villkor de då redan befintliga elektriska anläggningarna finge bibehållas.

Med anledning härav inkommo från Göteborgs Elektriska Aktiebolag och Aktiebolaget Elektron anmälningar till stadsfullmäktige för fortsatt drift, och den 22 maj 1902 beslöto stadsfullmäktige meddela tillstånd för båda bolagen att under en tid av 3 år från sagda dag bibehålla bolagen tillhöriga, redan befintliga anläggningar. Priset bestämdes till 40 öre pr kwt för belysning och 20 öre pr kwt för annat ändamål.

Ungefär samtidigt igångsattes den kommunala kraftstationen för drift av stadens elektriska spårvägar. Sedan stadsfullmäktige den 4 april 1899 beslutat inlösa dåvarande privata spårvägsbolags egendom och koncession, hade stadsfullmäktige nämligen den 11 april 1900 beslutat införa elektrisk drift å spårvägarne samt uppföra erforderlig elektrisk kraftstation. Sedermera utarbetad plan för densamma godkändes den 21 februari 1901. Denna station, som uppfördes å gamla gasverkstomten i hörnet av Surbrunns- och Stora Badhusgatorna, påbörjades år 1901 och igångsattes den 16 juli 1902. Maskinutrustningen bestod av 3 ångmaskindrivna generatorer ä 275 kw med plats för ytterligare ett lika stort aggregat. Dessutom installerades ett buffertbatteri för 1,000 ampére vid en urladdningstid av 1 timme. Kostnaden för kraftstationen inkl. tomtvärde uppgick till 710,000 kronor.

Sedan spårvägsstyrelsen under år 1903 hemställt till stadsfullmäktige dels om borttagande snarast möjligt av de luftledningar, tillhörande de elekt-riska bolagen, som korsade spårvägens ledningar, samt dels om uppsättande i stadens elektriska kraftstationsbyggnad av ett maskineri för elektrisk belysning, närmast avsett för stadens egen belysning, beslöto stadsfullmäktige den i oktober 1903 att till en beredning av sju personer för yttrande överlämna såväl dessa frågor som frågan om förnyad koncession åt Göteborgs Elektriska Aktiebolag och Aktiebolaget Elektron efter den 22 maj 1905 jämte en del ansökningar från samma bolag om utsträckning av ledningar.

Denna beredning kom ganska snart till den bestämda övertygelsen, att staden ej borde meddela ny koncession till belysningsbolagen för längre tid än som kunde vara nödig, för att staden själv skulle kunna övertaga hela elektricitetsserveringen och anordna densamma enligt fullt rationella principer. Efter långvariga förhandlingar med de båda privata bolagen angående eventuell inlösen av deras anläggningar fann sig beredningen ej kunna tillstyrka något av de inkomna anbuden å inlösen, dels till följd av de höga pris som begärdes och dels till följd av anläggningarnas beskaffenhet, utan före slogo stadsfullmäktige bland annat att förlänga koncessionstiden för bolagen till den 1 juli 1908 samt att uppdraga åt spårvägsstyrelsen, förstärkt med två ledamöter av gasverksstyrelsen, att inkomma med förslag till de åtgärder, som erfordrades för att sätta staden i tillfälle att själv ombesörja leverans av elektrisk energi för belysning och motorer samt att eventuellt förhandla med de privata

bolagen om inlösen av deras egendom helt eller delvis. Detta förslag godkändes av stadsfullmäktige den 10 juni 1904.

Förstärkta spårvägsstyrelsen, bestående av herrar A. Koch, W. Henriques,

G. Boman, J. Nyström, Fr. Damm, K. J:son Mark, A. Mellgren, F. Blidberg,

H. Hartvig och A. Eanglet, vände sig för erhållande av förslag till plan för det kommunala elektricitetsverket till överingeniören vid Stockholms elektricitetsverk, Aug. Decker, vilken i mars 1905 inkom med tvenne alternativa förslag, nämligen dels uppförande av ett ångverk å Marieholm för alstrande av trefasig högspänd växelström samt dennas omformande till likström i två understationer, dels anläggande i samband med förutvarande spårvägscen-tral av ett likströmsverk. Båda förslagen avsågo att leverera belysnings-strömmen vid en spänning av 2 X 220 volt samt beräknades kosta, det förra

7,612,000 kronor, exklusive kostnad för erforderlig ombyggnad av befintliga installationer, och det senare 4,557,000 kronor. Ingeniör Decker förordade det förstnämnda alternativet.För utarbetande av detaljerad plan m. m. för verkets anläggning antog styrelsen nu ingeniören E. Wikander. Denne, som ansåg, att den dittills använda lägre lampspänningen skulle vara för konsumenterna fördelaktigast, dels emedan installationernas ombyggnad då skulle vara obehövlig, dels på grund av de ekonomiska fördelar, som den lägre spänningen på lamptekni-kens dåvarande ståndpunkt kunde uppvisa, utarbetade emellertid ett nytt förslag med förläggande av ångkraftverket i samband med dåvarande spår-vägscentral i stället för å Marieholm. Huvudstationen skulle användas för alstring av såväl högspänd trefasig växelström som likström, och dessutom skulle en understation uppföras. Dampspänningen föreslogs till 2 X120 volt, och kostnadssumman slutade å 5,775,ooo kronor. Styrelsen ansåg detta förslag vara ekonomiskt fördelaktigare såväl för konsumenterna som för staden än det av ingeniör Decker uppgjorda och tillstyrkte detsammas antagande.

Styrelsen hade emellertid även inlett underhandlingar med Göteborgs Elektriska Aktiebolag och Aktiebolaget Elektron angående eventuellt övertagande av dessa bolags anläggningar. Några bestämda uppgifter om de pris, till vilka bolagen voro villiga avstå sina anläggningar till staden, kunde väl ej erhållas, men med ledning av de uppgifter som lämnats samt med hänsyn till det tekniska värdet för staden av bolagets anläggningar fann styrelsen ej anledning föreslå dessa till inlösen.

Förstärkta spårvägsstyrelsens förslag till kommunalt elektricitetsverk blev av stadsfullmäktige godkänt den 20 december 1906, varjämte samtidigt beslöts att de privata bolagens framställning om inlösen av deras anläggningar ej skulle föranleda till någon åtgärd.

Grundläggningsarbetena för centralen påbörjades den 18 februari 1907, och arbetet med densammas uppförande samt med installering av stationens ångtekniska och elektriska utrustning bedrevs så snabbt, att centralen stod färdig för drift den 23 juni 1908. Samtidigt hade det underjordiska kabelnätet förlagts och monterats, och den 30 juni tillkopplades den förste abonnenten till stadens ledningsnät, dagen innan de privata bolagens koncession utgick. Elektricitetsverket påbörjade sin regelbundna verksamhet den 1 juli 1908, sedan det en månad tidigare jämväl övertagit spårvägarnas kraftstation jämte tillhörande matarkablar efter dåvarande bokförda värdet, kronor 1,000,000.Redan den 24 oktober 1907 hade stadsfullmäktige uppdragit förvaltningen av det nya elektricitetsverket åt Gasverksstyrelsen, som därefter skulle benämnas Styrelsen över Göteborgs stads gas- och elektricitetsverk samt bestå av minst 5, högst 7 ledamöter med 3 suppleanter. På denna styrelses förslag fastställde stadsfullmäktige den 26 mars 1908 taxa och reglemente för förbrukning av elektrisk energi. I enlighet härmed skulle priset utgöra 35 öre pr kwt för belysning, för trappbelysning och hissar gemensamt 25 öre och för motordrift 18 öre, allt pr kwt med rabatter. För ackordbelysning skulle priset utgå med 11 kronor pr lampa om 32 watt.

Centralen utfördes i överensstämmelse med förslaget såsom en utbyggnad av den 6 år tidigare uppförda spårvägscentralen vid Stora Badhusgatan, och de gamla 18 respektive 20 meter långa maskin- och pannrummen förlängdes till 50 respektive 56 meter. I pannrummet installerades 3 st. ångpannor, system Babcock & Wilcox,

om vardera 400 kvm:s eldyta med tillhörande hjälpmaskiner. En särskild koltransportör uppsattes för kolens intagning från pråm i Rosenlundskanalen till den över pannrummet placerade kolfickan, rymmande 500 ton kol. I maskinsalen uppsattes 2 st. ångmaskiner om 1,500 eff. hkr vid ett varvantal av 187 pr min., vardera direkt kopplad till ett elektriskt aggregat bestående av en synkron 3-fasgenerator om 1,000 kw vid cos 95 = 0,8 samt en spänning av 3x6,000 volt samt två likströmsgeneratorer om vardera 500 kw. Trefasmaskinen var avsedd för alstring av energi för drift av understationerna ävensom att användas såsom motor för drift av de till densamma direktkopplade likströmsgeneratorerna, när elektricitetsverket framdeles skulle anslutas till vattenkraftverk. Ångmaskinen, som kunde frånskiljas det elektriska aggregatet medelst lätt löstagbar koppling, skulle då stå som reserv. Vid seriekoppling av de till varje aggregat hörande två likströmsgeneratorerna kunde detsamma användas för spårvägsdrift, 600 volt. Utrymme före-fanns i maskinhallen för ytterligare tre dylika aggregat.

I ångcentralen installerades även ett ackumulatorbatteri om 2 X 77 element med en kapacitet av normalt 1,000 kw vid 3 timmars urladdning, med tillåten urladdning av 2,000 kw i 1 timme. Cellkopplarne voro försedda med en laddnings- och två urladdningsskenor, så att man under vissa förhållanden kunde förfoga över tre olika spänningar för matarkablarna. Huvudinstrumenttavlan med samtliga manöverapparater var förlagd tillmaskinsalens golv, under det den egentliga högspänningsinstrumenteringen var förlagd å särskild läktare.

Understationen, som uppfördes i hörnet av Smålands- och Västgötaga-torna, utrustades med tre motorgeneratorer, därav två om 285 kw vardera och en om 500 kw, samt ett ackumulatorbatteri om 2 X 77 element med en kapacitet av normalt 500 kw i tre timmar. I övrigt var stationen plan-

Fig. 158. Elektricitetsverkets ångcetitral. Uppförd 1908.

lagd å liknande sätt som motsvarande del av centralen samt drevs medelst trefasig växelström om 6,000 volts huvudspänning från centralen.

Kabelnätet utgjordes uteslutande av underjordiska kablar. Fördelnings-nätet utsträcktes att omfatta en gatulängd av över 70 km samt matades i 51 punkter av från stationerna utlagda matarkablar, samtliga försedda med prov-trådar för spänningsmätning. Kabelnätet var beräknat för en maximalbelastning av 5,500 kw. Elektricitetsverket var planlagt och utfört med tanke på anslutning till statens blivande vattenkraftverk i Trollhättan.

Kostnaden för hela anläggningen uppgick till kr. 5,441,576:40, varvid dock är att märka, att föreslagen förvaltningsbyggnad för en beräknad kostnadav 300,000 kr. ej kommit till utförande samt att endast två av beräknade tre maskinaggregat i huvudcentralen uppsatts, men att i stället för det ej uppsatta aggregatet inköp av Göteborgs Elektriska Aktiebolags kraftstation å

»h-u i i f r r r r r ^ r r..

Fig. 159. Plan över Elektricitetsverkets ångkrafts- och omformarestation.

Otterhällan om 1,600 kw gäldats med kronor 300,000 av de för anläggningen anslagna medlen.

Förstärkta spårvägsstyrelsen hade nämligen efter förnyade förhandlingar med de privata bolagen funnit sig böra tillstyrka detta inköp, vilket av stadsfullmäktige godkändes den 29 augusti 1907. Enligt kontraktet för

5 78denna inlösen skulle kraftstationen avträdas till staden en månad efter tillsägelse, dock tidigast den i januari 1909, varjämte bolagets koncession utsträcktes till avträdelsedagen. Efter denna dag skulle bolaget upphöra med all leverans av elektrisk ström samt fyra månader senare hava borttagit alla sina luftledningar. Med Aktiebolaget Elektron blev däremot ingen överenskommelse träffad.

Fig. 160. Elektricitetsverkets ångcentral. (1923)

Båda bolagen fortsatte emellertid sin drift, tills konsumenterna överkopplats på stadens nät. Denna överkoppling gick raskt undan, och den 1 januari 1909 hade staden anslutit 1,567 fastigheter med tillsammans 4,290 abonnenter. Antalet anslutna motorer uppgick till 935 om sammanlagt c:a 3,000 hkr samt antalet glödlampor till c:a 95,000 och båglampor till 1,100. Under första dagarna av 1909 inkopplades Göteborgs Elektriska

Aktiebolags kvarvarande abonnenter, och den 11 januari 1909 upphörde all privat leverans av elektrisk energi i Göteborg, sedan Aktiebolaget Elektron vid årsskiftet inställt sin drift.Under verkets byggnadstid upptog styrelsen förhandlingar med styrelsen för Kungl. Trollhätte Kanal- och Vattenverk angående leverans till staden av elektrisk energi från statens blivande vattenkraftverk i Trollhättan. Sedan styrelsen undersökt, vilka övriga möjligheter som stodo till buds för staden att erhålla vattenkraft, och sedan styrelsen erhållit fördelaktigare anbud från styrelsen för Kungl. Trollhätte Kanal- och Vattenverk, upprättades ett preliminärt kontrakt rörande leverans av elektrisk energi till staden av den 30 oktober 1907, vilket den 19 december samma år godkändes av stadsfullmäktige.

Detta kontrakt innehöll följande huvudvillkor. Energien levereras i form av trefasig växelström om 3 X 6,000 volt vid 25 perioder pr sekund. Leveransen påbörjas den 1 januari 1910, och kontraktet gäller till den 1 januari 1930, men förlänges, därest uppsägning ej sker från stadens sida, i ytterligare 20 år. Priset utgår med dels ett grundpris för varje under året uttagen kw, dels ett förbrukningspris av 1/2 öre pr förbrukad kwt. Grundpriset utgår under hela kontraktstiden med 50 kronor pr kw för den effekt, som anmäles att uttagas före den 1 april 1911, och kronor 57:50 för därutöver uttagen energi. Staden äger rättighet att uttaga sammanlagt

14,000 kw.

Vid förhandlingarna om kontraktsvillkoren framställde jörstärkta spår-vägsstyrelsen som önskemål att få kraftöverföringen utförd med ett periodtal av 50 perioder pr sekund, dels på grund av att en del av de större industrierna i staden redan elektrifierat sina anläggningar med detta periodtal, som syntes vara det vid kraftöverföringar i denna del av landet så gott som uteslutande använda, dels på grund av den högre anläggningskostnaden vid 25 perioder pr sekund, som föreslagits komma till användning vid Trollhättans kraftanläggning. Periodtalet blev dock bestämt till 25 perioder pr sekund, och elektricitetsverkets anläggningar måste utföras i enlighet härmed. För närvarande torde dock den meningen vara så gott som enhälligt rådande, att detta var tekniskt och ekonomiskt felaktigt och att i stället 50 perioder pr sekund borde hava valts.

För mottagning av kraften från Trollhättan anlades under år 1909 ett kopplingshus intill den av staten å Marieholm uppförda transformatorstationen för nedtransformering av överföringsspänningen från Trollhättan, 3 X 50,000 volt, till 3 X 6,000 volt. Från detta kopplingshus utlades hög-spänningskablar dels till centralen ocli understationen för drift av dessa, dels i form av ett industrinät för anslutning av de större industriföretagen. I centralen installerades dessutom en motorgenerator å 1,500 kw för drift av spårvägarne med vattenkraftenergi. Den 18 april 1910 påbörjades kraftleveransen från Trollhätte kraftverk, som därefter varje år levererat hela Göteborgs energibehov med undantag av i genomsnitt c:a 1 %, som alstrats medelst ånga.

Sedan det kommunala elektricitetsverket fullbordats och stod färdigt att till billigt pris förse allmänheten med elektrisk energi i långt större utsträckning än som dittills varit fallet, samt då avtalet med Trollhätte kraftverk gjorde det önskligt att i möjligaste mån öka belastningen på verket före den 1 april 1911, påbörjades en kraftig agitation från verkets sida för att skaffa elektriciteten en mera allmän utbredning.

Den 3 september 1909 öppnades sålunda en elektrisk utställning, som hade till ändamål att för allmänheten påvisa den elektriska strömmens olika användning i hemmets och industriens tjänst. Utställningen, som samtidigt var en kostnadsfri rådfrågningsbyrå för allmänheten, besöktes redan under öppningsåret av 114,000 personer. Den 7 oktober 1909 godkände stadsfullmäktige på styrelsens framställning vissa åtgärder för åstadkommande av allmännare användande av elektrisk energi. Dessa bestämmelser inneburo i huvudsak, att servisledningar till fastigheter på vissa villkor gratis bekostades av elektricitetsverket, samt att konsument, som på sin bekostnad lät utföra elektrisk installation, ägde under första året erhålla elektrisk energi gratis intill ett belopp av 15 kronor pr ljuspunkt och 50 kronor pr motor, allt under vissa garantier för strömförbrukning under det därpå följande året. Detta system, det s. k. friströmssystemet, anlitades i mycket stor utsträckning, och då det vid 1921 års utgång upphörde, hade det begagnats av 40,452 konsumenter, och hade då elektricitetsverket gratis levererat elektrisk energi för kronor 1,093,541:55, med vilken summa elektricitetsverket alltså bidragit till installationskostnadernas täckande. Vid sistnämnda stadsfullmäktigesammanträde beslöts även att införa ett nytt ackordpris för elektrisk

belysning av 9 kr. pr 20 watt. Detta pris sänktes den 29 september 1910 till 7 kr.För att finna användning för den betydande energimängd, som nattetid stod till stadens förfogande för endast 1/2 öre pr kwt, företogs vintern 1911—12 försök med elektrisk uppvärmning genom magasinering i värmeackumulatorer, såsom vanliga kakelugnar eller speciellt byggda elektriska kaminer. Försöken slogo väl ut, och efter styrelsens framställning godkände

Fig. 161. Diagram över utserverad elektrisk energi åren 1908—1922.

stadsfullmäktige den 23 maj 1912 en särskild taxa för elektrisk uppvärmning under tiden 10 e. m.—6 f. m. av 25 kronor pr maximalt använd kw + 1 öre pr förbrukad kwt. Vid samma tillfälle beslöts en sänkning av motorströmpriset från 18 till 15 öre pr kwt.

Då det efter de åtgärder, som elektricitetsverket dittills vidtagit för elektriska belysningens popularisering, ändock visade sig, att större delen av befintliga 1- och 2-rumslägenheter saknade ljus, töretogs under 1912—13 försök att sammanslå flera smålägenheter i samma fastighet på gemensamströmbegränsare och låta husvärden inkassera ljusavgiften samtidigt med hyran, varigenom dels installationskostnaderna minskades med i genomsnitt 40 % och dels elektricitetsverkets distributionskostnader avsevärt minskades, vilket åter möjliggjorde nedsättning av priset. På framställning av styrelsen beslöto även stadsfullmäktige den 8 maj 1913 att bemyndiga styrelsen att med sådan fastighetsägare, som på nämnda grunder åtager sig att distribuera elektrisk energi inom sin fastighet, träffa avtal om leverans av elektrisk energi efter ett pris av 6 kronor pr 20 watt och år. Husägaren skulle äga rätt att uppbära en förhöjd hyra av 50 öre pr enhet om 20 watt och månad samt för sitt besvär åtnjuta betalningsfrihet för en av för fastighetens gemensamma behov uppsatta lampor för varje 10-tal totalt installerade lampor. Detta system vann livlig tillslutning, och enligt detsamma voro 1920 anslutna 1,058 fastigheter med sammanlagt 14,330 konsumenter.

Samtliga här nämnda åtgärder för elektricitetens popularisering bidrogo till att konsumentantalet raskt växte, såsom närmare framgår av efterföljande tabell över verkets utveckling. Den härav följande ökningen i belastningen hade emellertid även nödvändiggjort motsvarande utvidgningar av verkets anläggningar.

För att tillmötesgå behovet av elektrisk energi i de östra stadsdelarna hade redan år 1910 en transformatorstation om 100 kva uppförts. Denna visade sig snart för liten, och den 28 augusti 1913 beslöto stadsfullmäktige på styrelsens framställning att uppföra en permanent understation i Ols-kroken. Denna station, som togs i bruk den 26 november 1914, var då utrustad med två motorgeneratorer om vardera 150 kw samt ett kapacitetsbatteri på 150 kw. Totalkostnaden uppgick till kronor 335,795:56.

År 1910 hade elektricitetsverket för en kostnad av 15,000 kronor inköpt Hisingstads Elektricitetsverks ledningsnät i Lundby och övertog då själv distributionen därstädes med elektrisk energi inköpt från Göteborgs Nya Verkstads Aktiebolags kraftstation. Sedan energibehovet i Dundby betydligt vuxit, särskilt på grund av de i den nya Sannegårdshamnen uppsatta hamnkranarna, anlades under år 1916, enligt stadsfullmäktiges beslut av den 24 februari 1916, en understation vid Sannegårdshamnen. Denna station, som på grund av dyrtiden samt ovissheten om de framtida distributionsförhållandena i Dundby utfördes i provisorisk träbyggnad, utrusta-des med två motorgeneratorer om vardera 500 kw. Kostnaden för densamma uppgick till kronor 160,139:74.

För Majorna uppfördes enligt stadsfullmäktiges beslut av den 14 juni 1917 en likaledes provisorisk understation vid Älvsborgsgatan, vilken stod färdig den 1 juli 1918. Denna station försågs då med en motorgenerator om 500 kw utan batteri, och kostnaden för stationen uppgick till kronor 171,106:37. Slutligen uppfördes under år 1921 även en provisorisk, mindre station för Änggårdsområdet.

Elektricitetsverkets ångcentral hade under denna tid undergått betydande utvidgningar. Det ursprungliga förslaget för ångverket avsåg uppsättandet av fem maskinaggregat om vardera 1,000 kw, men blevo av dessa endast de två första maskinerna inmonterade. Orsaken härtill var, dels att den ursprungligen föreslagna kombinationen av ångmaskin- och motorgenerator visade sig mindre lämplig, dels önskvärdheten att vinna ökad kapacitet genom användande av ångturbingeneratorer och särskilda motorgeneratorer. I enlighet med stadsfullmäktiges beslut av den 26 augusti 1915 insattes därför en ångturbingenerator å 3,000 kw för 3 x 6,000

volts växelström med tillhörande 2 st. ångpannor av samma konstruktion som de förutvarande jämte en motorgenerator om 2,000 kw. Nyanläggningen, som slutfördes år 1917, betingade en kostnad av kronor 619,605:07.

Redan den 22 december 1919 beslutades en ny utvidgning av ångcentra-len. De fyra äldre spårvägsmaskinerna om vardera 275 kw borttogos, och den gamla spårvägscentralen ombyggdes. I den så ombyggda delen av maskinsalen installerades en ångturbingenerator om 5,000 kw samt en mindre dylik om 300 kw för centralens hjälpmaskineri. Tre nya ångpannor insattes, och en ny motorgenerator om 2,000 kw installerades. Denna nyanläggning kostade kronor 3,055,546:60 samt färdigställdes under år 1921. I understationerna ha dessutom allt efter behovet nya motorgeneratorer insatts, liksom även kabelnäten utvidgats i överensstämmelse därmed.

Elektricitetsverkets anläggningar omfattade vid 1922 års slut:

M askinanläggningar:

Ångdrivna generatorer:

Centralen.. 11,000 kw

Otterhällan.. 1,600 »

Summa 12,600 kwBatterier:

Kapacitetsbatterier vid 3 tim. urladdning:

Centralen .... 1,000 kw

U. I .... 550 »

U. II .... 150 »

Summa 1,700 kw

Buffertbatteri vid 1 tim. urladdning:

Centralen .... i,065 kw

M otorgen eratorer:

Centralen (Av vilka 2.000 kw äro tillkopplingsbara ångmaskiner) ... 7,500 kw

U. I... 3,560 »

U. II .... 1,150 »

U. III .... 1,000 »

U. IV .... 1,500 »

U. V .... 150 »

Summa 14,860 kw

Ledningsnät:

Lägspänningsnät:

Matarledningar..................

Fördelningsledningar (jordkablar)

Luftledningar ....

600 volts kablar (jordkablar) .....

6,000 volts kablar................

enkel längd 146,086 meter » » 251,386 »

» » 130,717 »

» » 95,921 »

» » 98,610 »

Som förut nämnts, hade under 1909 påbörjats utläggning av ett 6,000-volts kabelnät för leverans av Trollhätteström till de större industrierna, och sedan Trollhätte kraftverk påbörjat sin leverans till Göteborgs stad, bedrevs en livlig verksamhet för industriens elektrifiering. Industriens anslutning försiggick så raskt, att redan under år 1911 så gott som hela Göteborgs storindustri var elektrifierad med undantag för sådana trävaru-fabriker, som själva använda träavfallet till bränsle. Energien till industrien levererades i form av trefas växelström om 3 X 6,000 volt direkt uttagen från kopplingshuset vid Trollhätte kraftverks transformatorstation. Konsumenterna fingo i regel själva bekosta erforderlig transformatorstation. Den stora fördelen för industrien av elektrifieringen torde tydligast hava framträtt under världskriget, då industrien, obekymrad om alla kolsvårigheter, i lugn kunde sköta sin drift. Som exempel på betydelsen av industriens tillgång å elektrisk kraft under denna tid kan nämnas, att in-dustrien under 5-årsperioden 1916—1920 förbrukade c:a 140 millioner kwt, vilket lågt räknat torde motsvara 280,000 ton kol.

Förbrukningen i sin helhet av elektrisk energi från Trollhätte kraftverk uppgick under år 1922 till 71,977,517 kwt. Maximalt uttogs enligt huvudkontrakten 13,500 kw, varjämte enligt extra kontrakt inköptes överskotts-energi, så att hela maximiuttagningen uppgick till 18,875 kw. Sedan Troll-hätteleveransens påbörjande hade till och med år 1922 uttagits 593 millioner kwt, vilken energimängd torde motsvara 1,186,000 ton kol.

De restriktioner, som under världskriget i början av år 1917 infördes för åstad kommande av bränslebesparing, berörde för elektricitetsverkets del endast gatubelysningen samt skjdt- och reklambelysning. På framställning av styrelsen till industrikommissionen om befrielse från restriktionerna på grund av att verket drevs så gott som uteslutande med vattenkraft beviljade kommissionen sådan befrielse, och elektricitetsverket kunde därigenom under hela krisen leverera elektrisk energi i full utsträckning utan några som helst restriktioner samt till oförändrade taxor.

Svårigheten att under världskrisen erhålla material till rimliga priser föranledde bildandet av »Svenska Elektricitetsverkens Ekonomiska Förening» med ändamål att främja medlemmarnes och deras konsumenters ekonomiska intresse genom att anskaffa, köpa och försälja ävensom vid behov tillverka elektrisk material. D.en 27 februari 1919 beslöt stadsfullmäktige att bifalla styrelsens förslag, att elektricitetsverket skulle ingå som medlem i föreningen med ett beräknat insatskapital av 50,000 kronor.

Den 1 januari 1922 införlivades örgryte kommun med Göteborgs stad. Av elektricitetsserveringen inom Örgryte, som förut så gott som uteslutande uppehölls av Yngeredsfors Kraft Aktiebolag, har elektricitetsverket under året övertagit gatubelysningen, för vilken elektrisk energi inköpes från Yngeredsfors Kraft Aktiebolag. Dessutom har underhandlingar inletts med bolaget om stadens eventuella övertagande av distributionen i sin helhet inom Örgryte.

Personal och ekonomi. Antalet av vid elektricitetsverket anställd personal, som år 1909 uppgick till 18 tjänstemän och 122 övriga anställde, hade år 1922 stigit till 87 tjänstemän och 209 övriga anställde, varvid halvaantalet av vid gas- och elektricitetsverken gemensam nats. personal medräk- Elektricitetsverkets totala anläggningskapital utgjorde den 31/12 1922: genom amorteringslån erhållna kr. 6,901,098:45 genom vinstmedel erhållna » 11,764,360:62 Summa kronor 18,665,459:07 Avskrivningar ha under åren 1908—22 gjorts med ... kr. 6,040,046:47 varför bokförda värdet den 31/12 1922 uppgick till... kr. 12,625,412:60 Inbetalningar till stadskassan åren 1908—22 uppgå till » 15.542,533:50 Elektricitetsverkets nettovinst år 1922 uppgick till... motsvarande 22,6 % ränta å bokförda värdet. » 2,858,621:83 Elektricitetsverkets utveckling under de gångna åren av bifogade kurva (fig. 161) och tablåer. framgår närmare

Tablå utvisande elektricitetsverkets utveckling under åren 1909—i914-

1909 I9IO 1912 1914 Anslutning till lågspänningsnäten: Antal husanslutningar 1,710 2,000 2,505 3,156 » konsumenter 5.950 7,785 12,479 25,853 » lampor 114,790 134,620 189,439 285,124 » motorer 1,208 1,457 1,834 2,299 Anslutning till högspänningsnätet: Antal storindustrikonsumenter .. 3 l6 3i 40 » motorer — 1,011 i,425 2,159 » hkr i motorer — 7T45 11,494 14,697 Totalt konsumerade kwt 7,956,695 13,449.696 29,429,915 30,882,494 Därav för allmän belysning 155,628 163,615 178,073 234,067 enskild belysning .... 2,454,440 2,409,002 3,009,511 3,883,269 uppvärmning — — 86,807 157,!53 motordrift lågspänning 1,274,878 1,453,566 1,637,748 1,852,111 storindustri bögspänning 402,848 5,204,558 14,416,306 18,718,800 spårväg och kranar .. 3,668,901 4,218,955 5,101,470 6,037,094 Summa inkomster 1,297,313:16 1,460,021:75 1,990,432:95 2,495,559:36Tablå utvisande elektricitetsverkets utveckling igi6—ig22.

1916 1918 1920 1922 Anslutning till lågspännings näten: Antal husanslutningar 3.659 4.735 5.029 5.341 » konsumenter 34.523 48,448 50,973 53A49 » lampor 342,302 420,035 464,508 483,884 » motorer 2,710 3,146 5,189 5,646 Anslutning till högspänningsnätet: Antal storindustrikonsumenter .. 47 53 64 65 » motorer 2,441 2,935 3,574 3,625 » hkr i motorer 18,861 24,380 3DI33 32,600 Totalt konsumerade kwt 41,902,275 49,285,858 62,193,983 62,008,258 Därav för allmän belysning .... 293,900 365,757 427A94 625,072 enskild belysning .... 5,092,148 7,025,220 9,518,443 10,729,988 uppvärmning 245,97° 810,408 917.398 2,332,084 motordrift lågspänning 2,546,032 3,539,480 4,161,285 4,551,566 storindustri högspänning 26,407,444 28,934,223 36,835,674 34.747D86 spårväg och kranar .. 7.316,781 8,610,770 10,333,989 9,022,362 Summa inkomster 3,418,112:14 4,232,367:46 5,872,028:08 6,307,44 7:39

Göteborgs Spårvägar Av IVAR WENDT

FÖR den moderna storstaden torde spårvägarna vara en livsbetingelse, Det byggnadssätt, som nu allt mer arbetar sig fram, enligt vilket i stadens mitt ett centrum bildas för handel och näringar, medan bostäderna förläggas till de sundare och mera lantliga utkanterna, grundar sig helt på tillvaron av goda kommunikationer inom stadsområdet. Såsom kommunikationsmedel för detta ändamål torde spårvägarna hittills ovillkorligen vara det viktigaste.

Liksom den moderna storstaden äro emellertid spårvägarna av ganska ungt datum. Amerika kan här berömma sig av att vara föregångslandet, i det man i New York redan år 1852 anlade den första hästspårvägen. I London anlades en liknande spårväg år 1860, i Köpenhamn 1862, i Berlin 1865 och i Kristiania 1875. Den första svenska hästspårvägen anlades i Stockholm år 1877.

Hästspårvägen

Redan år 1873 hade emellertid i Göteborg väckts fråga om införande av spårvägar, därigenom att en enskild person till Kungl. Maj:t ingått med underdånig ansökan om tillstånd att anlägga och trafikera spårvägar i staden. Frågan remitterades till stadsfullmäktige för yttrande, men ansågo fullmäktige, att staden genom en dylik anläggning skulle betagas rättigheten att fritt få disponera över de gator och öppna platser, varå spårvägar utlades. Det vore dessutom betänkligt att åt enskild person överlåta någon som helst dispositionsrätt över stadens mark. På grund av dessa skäl avstyrkte stadsfullmäktige koncessionsansökan, vilken även av Kungl. Maj:t avslogs år 1874. Redan i september följande år återupptogs emellertid förslaget genom en motion i stadsfullmäktige, vari hemställdes, att fullmäktige måtte vidtagaåtgärder till befrämjande av en spårvägsanläggning för beredande åt samhället av de stora fördelar, som en spårväg vore ägnad att åstadkomma. I anledning av detta förslag tillsatte stadsfullmäktige en beredning, vilken skulle uttala sig angående lämpligaste sättet för anläggning av en spårväg i Göteborg. En i december 1875 inkommen ansökan från kaptenen C. C. Juel i Köpenhamn om rätt att anlägga spårväg remitterades även för utlåtande till denna beredning, och i januari 1877 behandlade stadsfullmäktige det av beredningen ingivna betänkandet rörande kapten Juels ansökan. Beredningen hade kommit till den uppfattning, att, på grund av stadens snabba utveckling och det alltjämt ökade behovet av förbättrade kommunikationer mellan de olika stadsdelarna, det vore synnerligen önskvärt, att i Göteborg anlades spårvägar. Beträffande sättet härför omnämnes i utlåtandet tre olika alternativ. Enligt det första skulle staden

själv utföra de fasta anläggningarna och åt enskilda upplåta trafikerandet av spårvägarna, vilka alltså fortfarande skulle bliva stadens tillhörighet. Enligt det andra alternativet skulle koncession på såväl anläggning som drift lämnas åt enskild person eller enskilt bolag. Även ett tredje alternativ kunde emellertid enligt beredningens mening ifrågasättas, nämligen att staden för egen räkning skulle anlägga och trafikera spårvägar, men, då det för kommuner i allmänhet vore olämpligt att inlåta sig på skötseln av industriella företag, ansåg beredningen, att detta alternativ ej borde väljas, utan förordade i stället det förstnämnda alternativet, enligt vilket staden själv skulle utföra de fasta anläggningarna, varemot driften skulle överlåtas åt enskilda. Beredningen motiverade denna sin uppfattning dels- därmed, att kommunens många viktiga intressen ifråga om anläggning och trafikering av spårvägen svårligen kunde iakttagas gent emot en koncessionsinnehavare, dels därmed, att de fasta anläggningarna i stadens gator icke borde tillhöra någon annan än staden och dels med, att det vore skäligt, att kommunen icke uteslöts från den vinst, som, med stöd av erfarenheter i utlandet om spårvägars avkastningsförmåga, åtminstone efter någon tid torde av företaget kunna påräknas. Stadens risk å företaget skulle genom en dylik anordning även bliva begränsad, och för den händelse, att det framdeles skulle vara med stadens fördel förenligt att övertaga hela anläggningen, skulle intet hinder härför möta, mot erläggande av lösen för hästar och material.

Beredningen bifogade även en plan, huru spårvägen lämpligen bordeanläggas, och grundade denna på förutsättningen, att vagnarna tillsvidare skulle inrättas endast för en häst och för mindre antal åkande personer. Detta system tillämpades med fördel i Kristiania; dock skulle, i motsats till vad i denna stad ägde rum, varje vagn åtföljas förutom av kusken jämväl av en uppassare, som skulle tillse, att stadgade avgifter erlades, och därjämte biträda vid uppläggning och nedtagning av korgar och annat gods, som skulle forslas å vagnarnas tak. Utgiften för dylika uppassare skulle icke heller avsevärt inverka på företagets ekonomi, enär årsavlöningen beräknades till 500 kronor för var och en av dem. Beredningen beräknade anläggningskostnaden till 440,000 kronor och kostnaden för uppsättning av hästar och vagnar till 160,000 kronor eller tillhopa till 600,000 kronor. De årliga inkomsterna uppskattades till 156,000 kronor och utgifterna till 133,500 kronor.

Vid ärendets behandling i stadsfullmäktige bifölls emellertid icke beredningens framställning, utan beslöto fullmäktige att förklara kapten Juels ansökan om koncession å anläggningen vilande samt att till beredningen återremittera betänkandet för uppgörande av förslag till de villkor och bestämmelser, på vilka kommunen skulle kunna till enskild person eller bolag upplåta såväl anläggning som trafikering av spårvägarna. Dessutom uppdrogs åt beredningen att infordra anbud härå.

Beredningen föreläde stadsfullmäktige på sammanträde i juni 1877 ett förslag till koncessionsbestämmelser för hästspårvägar i Göteborg. Stadsfullmäktige godkände detta såsom grund vid blivande underhandlingar rörande koncession, varefter beredningen gick i författning om infordrande av anbud. Vid anbudstidens utgång hade emellertid endast ett sådant inkommit, avgivet av förut omnämnde danske undersåten, kapten C. C. Juel. över detta anbud hade beredningen avgivit utlåtande, däri i huvudsak tillstyrktes detsammas antagande, ehuru med vissa smärre detaljändringar.

Den 18 oktober 1877 godkände även stadsfullmäktige för sin del anbudet. Enligt koncessionsbestämmelserna skulle koncessionen gälla för en tid av 40 år från den dag stadsfullmäktiges beslut vunne laga kraft. Under denna tid skulle koncessionsinnehavaren äga uteslutande rätt att trafikera spår-vägslinjerna inom staden. För spårvägstrafiken skulle stadsfullmäktige tid efter annan fastställa körplan och taxor. Därvid skulle iakttagas, att avgiften för passagerare skulle sättas till högst 10 öre för varje trafikdi-strikt av omkr. 4,000 fot, och att linjerna skulle passeras fram och åter åtminstone var 2o:de minut. Anläggningen skulle vara fullt färdig att tagas i bruk senast 2 år efter det koncessionen trätt i kraft. Koncessionen skulle omfatta en linje från Redbergslid nedanför liden över Gullbergsbro, genom Fattighusgatan, Drottningtorget, genom Södra och Västra Hamngatan, utefter Vallgraven, över Rosenlundsbron och Allén, genom Södra Allégatan över Järntorget samt Andra Dånggatan till S:t Johannes kyrka. Inom en tid av tio år efter koncessionens beviljande, skulle dessutom en linje från Brunnsparken genom östra Hamngatan och Kungsportsavenyen samt Södra landsvägen vara framdragen till Getebergsled och en linje från Haga till Slottsskogsparken, vilken linje dock icke behövde av

koncessionsinnehava-ren trafikeras annat än under sommaren.

Under anläggningens utförande ingav kapten Juel år 1879 en skrivelse till stadsfullmäktige, vari han anhöll, att den koncession, som beviljats honom, måtte utan ändring överlåtas på herr Willam Barfoot i England. Denna framställning beviljades av stadsfullmäktige. Från den nye koncessions-innehavaren inlämnades emellertid redan samma år en skrivelse, däri han anhöll, att koncessionen skulle överlåtas på The Gothenburg Tramways Company Etd, och biträdde stadsfullmäktige jämväl denna framställning.

Den 24 september 1879 öppnades linjen Brunnsparken—Stigbergsliden för allmän trafik. Sedermera tillkommo år 1881 dels linjen Brunnsparken— Getebergsäng och dels linjen Brunnsparken—Redbergslid samt år 1882 linjen Brunnsparken—Slottsskogen, den sistnämnda dragen genom Södra och Västra Hamngatorna samt vidare utefter Vallgraven över Sahlgrens-bron, Viktoriagatan, Vasagatan, Sprängkullsgatan och Övra Husargatan.

Den första taxan för spårvägen antogs år 1879. Enligt bestämmelserna i densamma skulle linjen Brunnsparken—Stigbergsliden indelas i två trafikdistrikt, det ena från linjens ändpunkt vid Brunnsparken till platsen mitt för Renströmska badanstalten och det andra från denna plats till linjens ändpunkt vid Stigbergsliden. Avgiften skulle tillsvidare vara 10 öre för åkning längre eller kortare stycke inom vartdera av dessa distrikt och sålunda för åkning inom båda distrikten tillhopa 20 öre. Taxan reglerades sedermera vid upprepade tillfällen, dock med iakttagande av samma system med vissa taxedistrikt. De sista år, under vilka hästspårvägarna voro i bruk, gällde följande taxebestämmelser. Avgiften för en resa å en av linjernaDrottningtorget—Stigbergsliden, Drottningtorget—Redbergslid, Drottningtorget—Slottsskogen eller Brunnsparken-—Getebergsäng skulle vara io öre. Kupongböcker å ioo biljetter tillhandahölls till ett pris av 9 kronor pr bok, och årskort gällande för hela linjenätet kostade 75 kronor.

Det första reglementet för spårvägen antogs år 1880.

Från år 1882 till år 1900 skedde inga nämnvärda förändringar, ehuru naturligen trafiken år för år ökades. Då, såsom förut nämnts, hästspårvägen

Fig. 162. Hästspårvagn.

innehades och drevs av ett enskilt bolag, föreligga tyvärr inga utförligare uppgifter angående trafikintensiteten å hästspårvägarna. I årsberättelsen för år 1883 finnes emellertid en anteckning, att under sista halvåret 1882 antalet passagerare uppgick till c:a 821,000. År 1897 uppgick passagerareantalet till c:a 3,000,000 för hela året och 1899 till c:a 3,500,000. I balansräkningen för år 1883 upptogs värdet av spårvägsanläggningen till e:a £ 45,000 förutom hästarna, vilka uppskattades till ett värde av £ 2,275. I balansräkningen för år 1899 uppgingo motsvarande siffror till £ 52,447 och £ 4,185. Trafikinkomsterna uppgingo år 1883 till c:a £ 10,000 och år 1899 till c:a £ 19,500.Den elektriska spårvägen

I början av 1890-talet elektrifierades spårvägarna på flera ställen utomlands, och år 1895 väcktes i Göteborg fråga om anläggning av elektriska spårvägar, i det att ett par enskilda personer anhöllo om tillstånd att anlägga en elektrisk spårvägslinje från Karl Johans kyrka till Bergslagsbanans station, varjämte The Gothenburg Tramways Company I,td sökte koncession under fyrtio år å anläggning och trafikerande med elektrisk drivkraft av sex i ansökan närmare angivna spårvägslinjer.

Med anledning härav ifrågasattes, huruvida icke staden själv borde anlägga och ombesörja driften å elektriska spårvägar härstädes. Då emellertid ovannämnda bolag enligt den åt detsamma lämnade fyrtioåriga koncessionen hade uteslutande rätt att för tiden till den 21 november 1917 trafikera de fyra hästspårvägslinjerna, samt dessa voro de viktigaste och mest inbringande av de linjer, som kunde ifrågakomma, kunde frågan om ordnande av elektrisk spårvägsdrift för staden i dess helhet endast lösas genom överenskommelse med bolaget. Vid sådant förhållande var den beredning, som sedermera under år 1897 av stadsfullmäktige tillsattes för frågans behandling, hänvisad till underhandlingar med spårvägsbolaget, och ledde dessa slutligen till uppgörandet av ett förslag till överenskommelse mellan staden och bolaget, innefattande huvudsakligen, att staden skulle ombesörja den fasta spårvägsanläggningen med skenor, ledningar och kraftstation samt bolaget berättigas att under en tid av

tjugo år från anläggningens fullbordande trafikera densamma med egen materiel. Bolaget hade visserligen erbjudit sig att avstå från sin koncession och på staden överlåta äganderätten till bolagets spårvägsanläggning mot en summa av £70,000, men som beredningen ansåg detta pris vara alltför högt, tillstyrkte beredningen antagandet av berörda förslag, såsom varande det för staden förmånligaste, som under för handen varande omständigheter ansågs kunna ernås.

Vid ärendets behandling i stadsfullmäktige år 1898 blev förslaget väl återremitterat till beredningen med anmodan till denna att underhandla med bolaget beträffande bland annat de villkor, som kunde ifrågakomma, ifall staden icke uppförde kraftstationen och tillhandahöll elektrisk energi. Men som bolaget härför uppställde villkor, som ansågos för staden oantagliga, samt någon reduktion i det fordrade priset för bolagets egendom och koncession ej heller medgavs av bolaget, vidhöll beredningen i huvudsak sitt för-slag till kontrakt mellan staden och bolaget, likvisst med en del för staden förmånliga och rätt väsentliga detaljändringar, som beredningen under tiden lyckats utverka.

Då ärendet i april 1899 ånyo förekom i stadsfullmäktige, gjorde emellertid den åsikt sig gällande, att en fullt tillfredsställande lösning av spårvägs-frågan endast kunde vinnas, om staden hade frihet att handla oberoende av den gällande koncessionen rörande hästspårvägarna, samt att, då det sannolikt icke skulle visa sig ekonomiskt ogynnsamt för staden att tillösa sig bolagets egendom och koncession till det fordrade priset £70,000, staden borde antaga detta anbud. I överensstämmelse härmed uppdrogo stadsfullmäktige åt drätselkammaren att för högst nämnda belopp inlösa bolagets egendom och koncession, och i skrivelse till stadsfullmäktige av den 28 november 1899 anmälde drätselkammaren, att avtal rörande inlösningen träffats på nämnda villkor samt att såsom tillträdesdag bestämts den 1 januari 1900. Den ojämförligt värdefullaste delen av vad staden genom avtalet förvärvade sig, låg uti bolagets avstående från koncessionen å spårvägarna, och syftemålet med avtalet var också, såsom nämnts, i första rummet att undanskaffa det i koncessionen befintliga hinder för anordnande på ett för staden tillfredsställande sätt av elektriska spårvägar i utbyte mot hästspårvägarna. Vid den värdering av spårvägsbolagets å staden överlåtna egendom, som sedermera verkställdes av utsedde sakkunnige, värderades densamma till 344,186 kronor 85 öre, och då hela lösesumman belöpte sig till 1,282,400 kronor utgjorde stadens utgift för koncessionen 938,213 kronor 15 öre.

Innan staden den 1 jan. 1900 övertog förvaltning och drift av spårvägarna, tillsatte stadsfullmäktige i december 1899 en interimsstyrelse över spårvägarna. Såväl hos spårvägsbolaget anställda tjänstemän som underbefäl och övrig vid spårvägarna anställd personal övergick i stadens tjänst, så att spårvägsdriften, vid dess övertagande av staden, kunde obehindrat fortgå på samma sätt som tidigare.

I februari år 1900 ingick styrelsen till stadsfullmäktige med hemställan, att den vid tiden för övertagandet tillämpade taxan fortfarande skulle gälla, likväl med det ganska viktiga tillägg, att resande berättigades att utan till-läggsavgift fortsätta å annan linje. Denna framställning antogs av stadsfullmäktige, och bestämmelserna tillämpades från den 1 april samma år.Sedan staden övertagit spårvägen, insattes även tätare turer å de olika linjerna, och gällde i regel 5- och 10-minuterstrafik under större delen av dagen.

Samtidigt som stadsfullmäktige överlämnade förvaltningen av spårvägarna till en särskild styrelse, hade fullmäktige jämväl beslutit tillsättandet av en beredning med uppdrag att inkomma med jdtrande, huruvida och i sådant fall på vilket sätt elektriska spårvägar borde här i staden anläggas och drivas. Denna beredning, som ansåg att kraven på en förbättrad spår-vägstrafik härstädes borde snarast möjligt tillgodoses och att detta mål lämpligast kunde vinnas genom hästspårvägarnas utbytande mot elektriska spårvägar med ovan jordsledningar, vilka borde anläggas och helst även drivas för stadens egen räkning, avgav sitt betänkande i mars 1900, och den 11 april samma år förekom ärendet till avgörande i stadsfullmäktige.

Därvid beslöto stadsfullmäktige, i enlighet med beredningens hemställan, att hästspårvägarna skulle på stadens bekostnad och genom dess försorg ombyggas till elektriska spårvägar med ovanj ordsledningar samt att i huvudsak antaga ett av beredningen uppgjort och vid betänkandet fogat program för anläggningen och trafikerandet. Vidare anvisades dels erforderlig del av gamla gasverkstomten till plats för den elektriska

kraftstationen med tillhörande byggnader, dels det för hästspårvägarnes byggnader använda området å Gårda för uppförande av vagnstation och reparationsverkstad. Slutligen uppdrogo stadsfullmäktige åt interimsstyrelsen, förstärkt med två ledamöter och en suppleant, att uppgöra fullständigt förslag till plan för den elektriska spårvägsanläggningen samt att, efter det plan och kost-nadsförslag blivit av stadsfullmäktige godkända, ombesörja såväl utförandet av den elektriska spårvägsanläggningen med allt vad därtill hörde som även, tillsvidare, driften å och förvaltningen av de elektriska spårvägarna.

Innan planen för anläggningen kunde uppgöras, erfordrades beslut rörande spårvidden och spårvägslinjerna. Efter det styrelsen i dessa frågor inkommit med yttrande och förslag, bestämde stadsfullmäktige i november 1900, att spårvidden skulle bliva i,435 meter, s. k. normalspårvidd. Beträffande sträckningen av spårvägslinjerna fattade stadsfullmäktige flera olika beslut, men fastställdes den slutgiltiga planen av stadsfullmäktige den 6 juni 1901. Enligt detta förslag skulle en linje anläggas från Redbergslid över Brunnsparken till spårvägshallarna vid Majorna, en linje från Brunnsparken till Getebergsäng samt en ringlinje från Brunnsparken över Dilla Bommen, DillaTorget förbi Gamla Sahlgrenska sjukhuset till Järntorget och därifrån vidare genom Linnégatan till Slottsskogsparken, genom Västergatan och Vasagatan till Valand samt åter till Brunnsparken.

Enär styrelsen ansåg det för uppförande av vagnstallar och reparationsverkstad anvisade området å Gårda vara därtill mindre lämpligt, hemställde styrelsen hos stadsfullmäktige, att för sagda ändamål måtte anvisas kvar-

Fig. 163. Interiör av spårvägsverkstäderna.

teret mellan Alströmer-, Stamp-, Alingsås- och Norra Ågatorna. Denna framställning bifölls den 31 januari 1901 av stadsfullmäktige, som, jämväl på förslag av styrelsen, dessutom upplåtit dels en tomt i Majornas i:a rote till plats för vagnstation i Majorna, dels en tomt i n:te roten till uppförande av vagnskjul för släpvagnar, dels ock en del av gamla gasverkstomten till plats för gemensam kontorsbyggnad för gasverks- och spårvägsstyrelserna.

Arbetet med uppgörandet av planen för den elektriska spårvägsanlägg-ningen hade under tiden pågått, och sedan beslut i förenämnda frågor fattats, kunde styrelsen i februari 1901 till stadsfullmäktige överlämna plan ochFig. 164. Motorvagn av 1921 års modell.

Fig. 165. Interiör av spårvagn, 1921 års modell.

kostnadsförslag över anläggningen. Den 21 februari samma år beslöto stadsfullmäktige utan debatt, att anläggningen skulle i huvudsaklig överensstämmelse därmed utföras, varjämte styrelsen bemyndigades att, i den mån de elektriska spårvägarna blevo färdiga, upplåta desamma för trafik.

Anläggandet av den elektriska spårvägen bedrevs med stor skyndsamhet, och provkörning med de första vagnarna kunde äga rum redan den 29 juli 1902 å sträckan J ärntorget—Slotts-skogsgatan, och öppnades denna linje för trafik den 18 augusti samma år. Praktiskt taget var hela anläggningen färdig före 1902 års utgång.

Enligt räkenskaperna utgjorde anläggningskostnaden i runt tal

4,200,000 kronor, vari inbegripes j ämväl stadens utgift för koncession å hästspårvägarna.

Under de närmasteåren följde åtskilliga icke oväsentliga utvidgningar av spårvägsnätet. Sålunda utbyggdes år 1903 linjen Rinnéplatsen—Änggården, 1904 utdrogs linjen vid Redbergslid från Borgaregatan till dess nuvarande slutpunkt vid östra Begravningsplatsen, under år 1905 anlades linjen Olskrokstorget—Kviberg.

Året 1907 är för spårvägens utveckling ett viktigt år. Då öppnades nämligen såväl Mölndalslinjen som Rångedragslinjen för trafik. Redan år 1901 hade stadsfullmäktige till Kungl. Maj:t ingått med begäran om koncession

Fig. 166. Motorvagn för Tångedragslinjen, 1922 års modell.

å elektrisk spårväg mellan Göteborg och Mölndal. Denna koncession beviljades emellertid först på hösten 1905, varför själva anläggningen i huvudsak utfördes år 1906. Spårvägslinjen utlades såsom enkelspårig från Getebergs-äng till Mölndal.

År 1905 hade Kungl. Maj:t till ett enskilt bolag lämnat koncession å anläggandet av en elektrisk järnväg från Göteborgs stads gräns till Saltholmen. Så snart detta bolag erhållit sagda koncession, erbjöd bolaget sig att till Göteborgs stad försälja järnvägen, när denna blivit färdig, mot ett belopp av

360,000 kronor. Då enligt verkställd utredning staden icke ansåg sig kunna till billigare pris utföra arbetet och sagda järnväg för stadens innevånare tvivelsutan vore av stor betydelse, beslöto stadsfullmäktige bifalla den gjorda framställningen. I samband härmed skulle för anknytning av den nya järnvägen till spårvägsnätet utdragas en linje från Karl Johansgatan genomÄlvsborgsgatan och Mariagatan till stadsgränsen. De nya linjerna byggdes ursprungligen enkelspåriga, men under åren 1909—10 förändrades linjen till dubbelspårig å sträckan Karl Johansgatan—Hinsholmen och år 1912 å sträckan Hinsholmen—Längedrag.

År 1911 öppnades en ny linje mellan Vasagatan och Kapellplatsen, och denna sammanbands 1914 genom en linje i Aschebergsgatan med det befintliga spårvägsnätet vid Grönsakstorget. År 1914 anlades äveii ett spår i Bangatan för möjliggörande av en särskild linje mellan Bangatan och Gårda.

Fig. 167. Interiör av Långed rags vagn av 1922 års modell.

Efter år 1914 hava naturligen några större utvidgningar av nätet icke kunnat äga rum. Dels hava de osäkra förhållandena verkat, att staden måst med stor försiktighet besluta utgifter som krävt större kapitalutlägg, och dels hava stora svårigheter förelegat att erhålla nödigt material, särskilt skenor. Den enda egentliga utvidgning, som efter världskrigets utbrott ägt rum, är en omläggning av spårvägen i Ånäsvägen, varigenom korsningen i plan med Västkustbanan ersatts med en viadukt.

De senare årens spårvägsfrågor

Ehuru sålunda under de senare åren större utvidgningar av nätet icke förekommit, hava likvisst åtskilliga planer till dylika förelegat. Redan år 1912 framlades sålunda ett förslag att ombygga den del av Mölndalslinjen,som ligger mellan Getebergsäng och Elisedal till dubbelspårig för erhållande av bättre förbindelse med Almedals station och Västkustbanan. På grund av den ringa bredden av Mölndalsvägen å förevarande sträcka och därmed sammanhängande expropriationsfrågor har emellertid detta ärende ännu icke fått sin lösning.

Sedan Lundby socken inkorporerades, har även frågan om denna stadsdels förseende med spårvägar varit synnerligen aktuell. Redan år 1910 förelåg sålunda den första motionen i ärendet, och frågan förekom sedermera varje år på dagordningen i stadsfullmäktige. Vid sammanträde den 13 juni 1918 uppdrogo slutligen stadsfullmäktige åt spårvägsstyrelsen att ingå till Kungl. Maj:t med ansökan om koncession för en spårväg i Lundby i enlighet med ett av styrelsen år 1917 uppgjort förslag. Innan Kungl. Maj:t hunnit bifalla nämnda koncessionsansökan, beslutade emellertid stadsfullmäktige den 18 maj 1922 att återkalla sagda ansökan i samband med ett beslut om inrättande av automobilomnibustrafik till Lundby (se här nedan).

En annan svårlöst spårvägsfråga har varit utdragandet av spårväg till Hultmans holme. Stadsfullmäktige beslutade år 1919 att uppdraga åt spårvägsstyrelsen att ingå till Kungl. Maj:t med koncessionsansökan om en spårväg från Ringlinjen vid Kvarnberget genom Hultmans holme till Marieholm och Slakthuset. Här, liksom i Lundby, förelågo emellertid en del svåra hinder för anläggningens utförande, varför spårvägen även å denna sträcka genom beslut den 18 maj 1922 skulle ersättas med en automobilomnibuslinje. Automobillinjen, vilken står i direkt samtrafik med spårvägarna, utgår från Gasverket å Hultmans holme, ansluter sig till spårvägarna vid Lilla Bommen och går därifrån över Hisingsbron till Lundby gamla kyrka samt är sålunda kombinerad med den ovannämnda Lundbvlinjen. Den öppnades den 28 mars 1923. Vagn avgår var 2o:de minut. — I samband med förut nämnda fråga om spårväg till Hultmans holme har även frågan om lämplig spårvägsförbindelse med Bergslagernas station vid flera tillfällen varit uppe men på grund av denna stations belägenhet icke kunnat erhålla någon lösning.

Slutligen må även anföras, att spårvägsförbindelsen med Örgryte sedan 1916 stått på dagordningen. Sålunda hava vissa enskilda hos Kungl. Maj:t sökt koncession för en spårvägslinje i Danska Vägen mellan Redbergslid och Korsvägen, under det att staden själv år 1919 sökt koncession för anläggning av en elektrisk spårväg från

Redbergsplatsen till Lilla Torp. SedanÖrgryte från den i januari 1922 blivit inkorporerat med Göteborgs stad, har frågan i viss mån kommit i annat läge, och torde sannolikt inom den närmaste tiden framkomma nytt förslag till utdragning av spårväg till Örgryte.

Beträffande spårvägens utveckling i övrigt må anföras, att den kraftstation, som i samband med spårvägens elektrifiering anlades, år 1908 övertogs

Fig. 168. Vagnhallarna å Kungsladugård,

av Göteborgs stads elektricitetsverk, som efter denna tid förser spårvägarna med elektrisk ström.

Då under årens lopp spårvägens vagnhallar och verkstäder blivit alltför små, beslöts år 1918 att å Kungsladugårdsområdet uppföra nya vagnhallar och verkstäder. Vagnhallarna med därtill hörande värmecentral och förrådsbyggnad hava år 1922 blivit färdiga och tagits i bruk. På grund av de höga byggnadskostnaderna för verkstaden å Kungsladugård beslutade emellertid stadsfullmäktige år 1922, att denna byggnad icke skulle komma till utförande utan att i stället de befintliga verkstäderna vid Stampgatan skulle utvidgas och förbättras.Trafik och ekonomi

De gamla hästspårvagnarna voro relativt små och rymde inuti vagnen 16 sittplatser samt å bakre plattformen 6 ståplatser. De voro målade i brun och gul färg och ansågos på sin tid ganska prydliga, ehuru de knappast skulle kunna med avseende på bekvämlighet och snygghet fylla de fordringar man för närvarande uppställer. När staden år 1900 övertog hästspårvä-

Fig. 169. Sammanbyggda vagnar. Modell 1922.

garna, övergick även bolagets vagnpark i stadens ägo. Denna bestod då av 29 täckta och 14 öppna vagnar. I samband med spårvägens elektrifiering anskaffade spårvägsstyrelsen 46 st. nya motorvagnar av ganska tilltalande typ. I varje vagn funnos 20 sittplatser och på plattformarna sammanlagt 18 ståplatser. Vagnarna målades i Göteborgs stads färger, blått och vitt, varigenom de erhöllo ett för gatubilden synnerligen tilltalande utseende.

Under årens lopp har utvecklingen emellertid alltmer gått därhän, att vagnarna skola göras större för att på mera ekonomiskt sätt tillvarataga trafiken och utnyttja personalen. Särskilt har plattformarnas utrymme ökats. De under de senare åren byggda vagnarna hava sålunda å plattformarna plats för sammanlagt 34 personer. För förortstrafiken på hänge-drag hava än större vagntyper kommit till användning, och innehålla dessa48 sittplatser och 38 ståplatser. Ett försök att ekonomiskt utnyttja även de äldre vagnarna har gjorts genom att sammanbygga två motorvagnar med varandra, varvid dessa förenats medels en mittkupé. Vid denna vagntyp erfordras endast en konduktör för båda vagnarna, varigenom en avsevärd personalbesparing göres. Huruvida denna vagntyp för framtiden kan hava praktiskt värde, är ännu svårt att bedöma (fig. 169). Vagnparken utgjorde vid slutet av år 1922 160 motorvagnar och 112 släpvagnar, varjämte dessutom funnos 59 vagnar för godstransport o. d.

Den gamla, sedan år 1900 gällande taxan, bibehölls ända till 1919 i nästan oförändrat skick. Den måste då under nämnda år på grund av kristiden två gånger höjas, varvid avgiften för resa för vuxna först bestämdes till 12% öre och sedermera till 15 öre, vilken taxa fortfarande gäller (billinjen Dundby —Hultmans holme 25 öre). Eria övergångsbiljetter ha hela tiden tillhandahållits.

Beträffande spårvägens ekonomiska bärighet må omnämnas, att spårvägen gått med vinst åren 1903—1917, varemot åren 1918—1921 på grund av de abnorma förhållandena under kristiden medfört en icke oansenlig förlust. Det ekonomiska resultatet av år 1922 visar emellertid, att förhållandena nu bättrats och att återigen vinst uppstått å rörelsen. Vid beräkning av ovannämnda vinst har tagits hänsyn till icke blott nödiga avskrivningar utan även till ränta å det kapital, staden nedlagt i företaget. Trafikinkomsterna uppgingo sagda år till c:a 7,6 miljoner kr., under det att driftomkostnaderna belöpte sig till c:a 6,2 miljoner kr. Ett driftöverskott föreligger sålunda av c:a 1,4 miljoner kr. Härav har till avskrivningar enligt plan använts c:a 0,6 miljoner kr., varefter för förräntning av det av staden nedlagda kapitalet återstår c:a 0,8 miljoner kr. Då detta kapital sagda år utgjorde c:a 12,5 miljoner kr., har detsamma under året förräntats med 6,46 %, vilken senare post för ett enskilt bolag skulle hava

motsvarat utdelning och reserverade medel.

Beträffande spårvägstrafikens utveckling hänvisas till bifogade grafiska framställning. Av densamma framgår, hurusom trafiken jämnt och stadigt stegrades från det spårvägen blivit elektrifierad till år 1909, då en mindre nedgång ägde rum, på grund av att trafiken under storstrejken under en tid låg nere. Åren 1909—1910 förete mindre stegring, än vad man skulle kunnat vänta, och var detta givetvis beroende på den ekonomiska kris, som då rådde.över huvud visar det sig, att trafikfrekvensen är en synnerligen god värdemätare för samhällets ekonomiska tillstånd, ehuru verkningarna på grund av en viss tröghet något förskjutas i tiden. Av kurvorna avläses också, hurusom efter 1911 ökningen i jämnt tempo fortsatte till en tid efter krigsutbrottet

ANTAL TRAFIKANTER PER AR

Fig. 170. Diagram över antalet trafikanter å Göteborgs spårvägar åren 1900—1922.

för att sedermera i ytterligt starkt tempo stegras under den tid penningvärdet sjönk och lönerna stegrades. Sålunda fördubblades antalet resande per år under perioden 1915—1919. Det naturliga bakslaget inträdde åter år 1920, och trafikfrekvensen är fortfarande stadd i sjunkande. Med den konjunkturförbättring, som emellertid nu börjat visa sig, är det dock att hoppas, att ett omslag till det bättre skall äga rum.Då staden år 1900 övertog spårvägsanläggningen, voro vid densamma anställda 186 man. Allteftersom driften ökades, växte även antalet av vid spårvägen anställda, och utgjorde detta år 1905 432 st., 1910 674 st., 1915 927 st. och 1920 1,556 st. I och med att trafiken under de båda senaste åren minskats, har antalet anställda också sjunkit, och i december månad 1922 uppgick ifrågavarande antal till 1,351.

Göteborgs hamn Av KNUT E. PETTERSON

Historik

Tiden från 1621 till omkring år 1838

GÖTA ÄTVS utlopp i ett av skärgård skyddat kustområde på Sveriges västkust med närhet till Nordsjön och världshaven där bortom, är av naturen disponerat såsom plats för en storhamn åt vårt land. Tyngdpunkten i landet — den ekonomiska såväl som politiska — låg dock länge åt öster, huvudsakligen i Mälarområdena. Den omständigheten, att västkustlandskapen så länge tillhörde grannstater, med vilka Sverige dessutom levde i ständig fiendskap, har också medverkat till att Göteborg först ganska sent i historien kunnat utvecklas till sin naturliga bestämmelse. Som stadens föregångare räknas ju Gamla och Nya Tödöse, belägna längre uppåt Göta älv, och kan man anse, att först för 300 år sedan eller år 1621 staden Göteborg grundlädes på sin nuvarande plats nära älvmynningen. Tik-som flertalet på liknande sätt belägna städer, byggdes staden ett stycke in i älven för att lättare kunna skyddas mot fientliga anfall från havet samt försågs med befästningar. En bidragande omständighet till bemödandet att skapa ett konkurrensdugligt sjöfartscentrum vid västerhavet var nog även åstundan att göra den svenska handeln oberoende av det danska herraväldet i Öresund. På denna tid vidtogos emellertid knappast några arbeten för fartygs mottagande i någon egentlig hamn, utan gingo fartygen så långt upp i älven, som dennas naturliga djup medgav, och ankrade där. Dessa ankringsplatser lågo ett par kilometer nedanför staden, vid nuvarande Kusten och Klippan, varifrån godsutbytet skedde i mindre farkoster, hemförare och pråmar, upp till staden och dess lastplatser. Denna trafik omhänderhades av ett särskilt skrå, det s. k. »Ström-båtsgillet», vilket även ombesörjde transporten av järn, trä och annat köp-mansgods till och från Åkerström (»Strömmen»). Gillet erhöll sina privilegier redan år 1625 och var stadens äldsta eller näst äldsta skrå. Förutom verkställande, med nära nog monopolrätt, av alla transporter, svarade gillet även för riktig vägning och förtullning av allt tullpliktigt gods. Efter 20 års verksamhet uppdelades detta gille år 1645 i tvenne, varav det ena, som bibehöll det gamla namnet, skulle ombesörja trafiken från Göteborg inåt landet till Åkerström mellan I/a Edet och Trollhättan, medan det andra, »Hemförarebåtgillet», verkställde lastning och lossning av skeppen samt transporter i hamnen.

Stadens första bebyggande skedde som bekant under ledning av inkallade holländare, vilka planlade staden med

kanalsystem efter holländskt mönster; kanalerna, med ett vattendjup av 2—3 m, utgjorde den egentliga hamnen med magasin i dess omedelbara närhet. Med en särskild gärd, »Götheborgs byggningshjelp», som utgick åren 1620—22, byggdes sålunda »Stora hamnen» eller nuvarande Stora hamnkanalen, sedan »Västra, Östrä och Norra hamnarna», d. v. s. de sedermera s. k. Västra och östra hamnkanalerna. Enligt H. Fröding sknlle vid dessa hamnars byggande — åtminstone »Norra hamnen» — d. v. s. nuvarande Östra hamnkanalen norr om Stora hamnkanalen — så tillgått, att varje tomtägare på egen bekostnad uppkastade jorden och byggde en strandskoning av pålar till så stor längd, som svarade mot hans tomt, varefter magistraten utförde fördjupning mellan inpålningarna så, att båtar och skutor kunde flyta in.

Hamnens förbindelse med och avstängning från älven var ordnad på följande sätt. Utanför stadens strandmur, det s. k. stadsverket, som utgjorde stadens begränsning mot älven, och längs denna fanns i vattnet en pallis-sad framdragen samt 48 fot utanför och parallellt därmed låg ett sänk-verk eller »krubbverk». Detta bestod av stenkistor med en påbyggd gångbana av trä för patrullering av vaktmanskap. Mitt för hamninloppen fun-nos i sänkverket öppningar, som höllos öppna för trafik, då så erfordrades, men eljest, särskilt nattetid, stängdes med bommar. Dessa bommar voro grova, ofta med järntaggar beslagna masttimmer, som troligen med spel drogos för eller undan från öppningarna. Minnet av dessa bommar — utanför inloppen till nuvarande Stora och Östra hamnkanalerna — kvar-lever ännu i benämningarna Stora och Dilla Bommens hamnar. Dessa bom-mar motsvarade sålunda närmast de tullportar, som dåtida städer hade åt landsidans vägar. Fig. 171 ger en föreställning om huru dessa anordningar gåvo sin karaktär åt stadsbilden.

Till stadens hamn kan i viss mening även räknas vallgraven, fast dess äldsta oeh egentliga uppgift var att utgöra en forsvarsanordning, så som redan i 1621 års stadsprivilegium fastställdes. Direkt förbindelse mellan hamnkanalerna och vallgraven fanns troligen ej ursprungligen mer än vid Fattighusån men upptogs ganska snart; när jordvallarna ersattes med murar ägde förbindelse rum genom välvda öppningar i dessa.

Redan ett par år efter stadens grundläggning väcktes frågan om Möln-dalsåns inledande i staden, bland annat för säkerställande av stadens tillgång till friskt vatten. För en nutida göteborgare som mest känner till

Fig. 171. Göteborg från älvsidan på 1600-talet.

ån som en illaluktande öppen kloak förefaller denna fromma önskan som i hög grad ouppfylld; dock lär ända så sent som 1870 fartygen hämtat sitt dricksvatten vid slussen. År 1624 förklarade sig Kungl. Maj:t intet hava emot »dett Bönderne tillbiuda sigh att leda Mölendaals ström genom staden, alldenstundt dett icke är onödigt», men vill, att det skall ske »utan någon H. Kungl. Maj:tz spesa eller umkostnad». Arbetet med utgrävningen av denna kanal, nuvarande Fattighuskanalen eller -ån, utfördes under åren 1640—41 av de inflyttade holländska bönderna med hjälp av stadens och kronans soldater. Sedermera tillkommo i den inom stadsvallen belägna delen av kanalen en sluss, byggd av kronan, och en kvarn (slusskvarnen), byggd av staden (1648). Sluss och dämme äro sedermera flyttade ett par gånger.

På grund av sitt byggnadssätt med kanaler och vallgravar har staden tidigt varit nödsakad att för ordnande av obehindrad landtrafik bygga ett ansenligt antal broar. Redan 1644 års plan (fig. 172) angiver sålunda 15st. dylika över hamnkanalerna, vartill kommer ett par över vallgraven. De äldsta broarna utfördes samtliga i trä, sålunda omnämnes att åren 1636—39 utfördes 5 st. broar av ek; för att underlätta båttrafjk byggdes de med stark stigning upp från de låga kajerna. Broarna över Stora hamnen torde samtliga från början gjorts öppningsbara genom att förses med vindbrygga i mittdelen, under det att broarna över de mindre kanalerna gjordes fasta; över vallgraven ledde givetvis vindbryggor. År 1689 angives, att staden hade att underhålla 25 broar, 5 större och 20 mindre; däri ingick emellertid 3 utanför staden belägna, nämligen de över Säve-, Gullbergs- och Fattighusåarna. Omkring år 1700 började ombyggnaden till stenbroar, varvid bron över Västra hamnkanalen vid Dilla Torget blev den första (år 1696).

Utom stadens o-vannämnda allmänna hamnar tillkommo så småningom en del

Fig. 172. Kiätel Klasons planritning över Göteborg 1644. privata hamnar sär

skilt längs Masthugget och i Majorna; i regel utgjordes dessa av enkla inpålningar och bryggor. Vidare utgrävdes från Stora hamnen innanför Stora Bomsbron åt öster en mindre hamnbassäng den s. k. »Kongshamnen» för fortifikationens räkning; denna gick sedermera under namnet Masthamnen, enär den huvudsakligen användes för kronans virke, men är numera igenfylld och utgör en del av Packhusplatsen.

Sådan hamnen under de första årtiondena utformades, förblev den i stort sett oförändrad fram till mitten av 1800-talet. Fig. 172 visar sålunda hamnens utseende år 1644 och fig. 173 år 1782. För underhållet av det upptagna djupet i hamnarna synes vissa tider hava varit ganska illa sörjt; för att råda bot häremot införskrevs år 1670 från Holland ett mudderverk (»mud-derkvarn» eller »baggare», som det även kallades). För arbetets bedri-vande anskaffades »4 Prommer, 12 arbetskarlar och 2 werkhästar; »verket drevs synbarligen som en hästvandring. Detta verk användes huvudsakligen till rensning i Stora hamnen; i de andra kanalerna användes andra »machiner», enligt Cederbourg. Även förmäles om svårighet att hålla djupet vid makt å älven eller »Rivieret», där skepparna hade för sed att vräka ut sin barlast, när tillfälle gavs. År 1694 ser sig Kungl. Maj:t föranlåten befalla, att kanalen från älven till (sluss-) kvarnen skall uppränsas och »uppbaggras» (uppmuddras) till 5 fots djup.

Några siffror angivande omfattningen av rörelsen i hamnen från dessa tider torde kunna intressera. Som Göteborg hade privilegium på skepp-ning av allt järn från Värmland och Dal ända fram till år 1719, var järn en av de viktigaste exportartiklarna. Därnäst kom virke, huvudsakligen bräder samt, särskilt under 1600-talet, mastträ. Av importartiklarna märkas främst vin, salt samt textilvaror. År 1640 räknades »Införingens» värde till 831,544 daler och utskeppningens till 306,348 daler, ett för handelsbalansen mindre glädjande förhållande. Samma år var utförseln 15,000 skep-pund järn och 1,653 master; året 1642 ankommo till hamnen 160 skepp. Järnskeppningens storlek växte ständigt och nådde följande årsmedelvärden, 32,000 skeppund på 1680-talet, 64,000 på 1720-talet samt 115,000 på 1780-talet; siffrorna för brädexporten voro för motsvarande tider 9,400,

24,000 och 33,000 tolfter.

Under detta tidsskede hade Göteborgs hamn, trots sina obetydliga hamnanläggningar tvenne perioder av märklig uppblomstring, nämligen under Ostindiska kompaniets dagar (i mitten och senare hälften av 1700-talet) samt under Napoleonskrigen och kontinentalsystemet (c:a 1807—1814). Genom Ostindiska kompaniet, som grundades 1731, erhöll Göteborg sin första direkta transoceana förbindelse, vilket hade stor betydelse för den egna handelsföretagsamheten; erfarenheten om att importen av österns varor kunde ske utan mellanhänder verkade eggande på självförtroendet i frågan om andra företag. Jämsides med handeln växte sålunda stadens egen handelsflotta •—- den räknade år 1784 144 fartyg mot troligen ett tjugotal år 1723 (år 1697 angives den till 49 st.). Gynnade av sjöfarten upp-stodo även ett flertal industrier för bearbetning av utländska råvaror såsom bomull, socker och tobak. Under denna tid inföll också ett synnerligen rikt sillfiske, av vilket även Göteborg kunde draga fördel. Fram mot 1800-talet avtynade sjöfarten betänkligt på grund av de oroliga politiska förhållandena, men nådde ett kortare tillfälligt uppsving under de engelskfranska strider om herraväldet på havet, som upphörde med Napoleons fall. Särskilt under denna sista period var handeln mycket livlig, och det förmäles, att en gång år 1810, då fartygens avgång under en längre tid hindrats av ihållande västliga vindar, i älven och hamnen samlats ej mindre än 19 örlogsmän och 1,224 handelsfartyg, vilket utgjorde »en prospekt

av det raraste man kan imaginera sig», såsom det heter hos en samtida berättare.

I kontinentalsystemets spår följde därpå den svåraste depressionstid (omkring 1815—1829) för stad och hamn, som Göteborgs historia har att förmäla, närmast sammanhängande med den allmänna europeiska utmattning, som följde på de långa krigsåren och särskilt kännbar för Göteborg på grund av den kortvariga högkonjunkturen omedelbart innan. Från denna nedgångsperiod kan bl. a. nämnas, att fartygsflottan minskades från 16,451 läster år 1815 till 8,104 år 1822.

Efter depressionstidens slut kom handeln på 1830-talet så småningom åter igång, och med den växande fartygsstorleken och kravet på snabbare lastnings- och lossningsanordningar, vilka utomlands kommit till användning, kom även kravet på hamnens förbättring och utvidgning. Under tiden hade också Trollhätte kanal

(1800) och Göta kanal fullbordats (Väst-götadelen 1822, Östgötadelen 1832), och dessa njra kommunikationsleder tillförde givetvis Göteborg ökad trafik i förhållande till de konkurrerande hamnstäderna vid Kattegatt. Samtidigt hade även ångans användningtill fartygsdrift gjort sitt till för trafikens ökande. Efter färdigbyggande av västra delen av Göta kanal tillsatte därför Kungl. Maj:t år 1824 en direktion, benämnd »Kongl. Directionen öfver Segelfarten mellan Wenern och Hafvet», för ordnande av gemensamma frågor rörande segelfarten i Trollhätte och Göta kanaler samt i Göteborgs och Vänersborgs hamnar. I direktionen, vars förste ordförande var den bekante Baltzar von Plåten, utsåg Göteborgs stad en av dess 5 ledamöter. Direktionen övertog, vad Göteborg beträffar, nästan alla de arbeten, som voro förenade med underhållet av befintliga och byggandet av nya anläggningar i »Götheborgs Hamn och Riviere» med undantag av hamnkanalerna eller inre hamnen, som härmed så att säga skildes från stadens yttre hamn. Borgerskapets äldste av-stodo i samband härmed till direktionen inkomsterna av »riviersmedlen» samt arrendeavgiften för Edets sluss.

De arbeten, som direktionen i första hand föreslog till utförande, voro rensningar och muddringar i Göta älv samt ordnande av dragvägar för far-t37gens framförande. Dessa senare kommo dock ej till utförande i planerad omfattning, enär ångans användning i sjöfarten även härvidlag gjorde sin överlägsenhet gällande, så att bogsering med ångdrivna bogserbåtar blev kanaltrafikens lösen.

Ett ångmudderverk — om 12 hästars kraft — beställdes 1827 från Motala Mek. Verkstad och blev det första i sitt slag på Göta älv.

Tiden från omkring år 1838 till sekelskiftet igoo

Under den i det närmast föregående omtalade tidsepoken var Göteborgs hamn i mångt och mycket en sådan riksangelägenhet, att dess första anläggning och dess underhåll senare skedde med hjälp av statsmedel, varför även Kungl. Maj:t ville hava sitt ord med i dess förvaltning, och det till och med i rätt hög grad, såsom av det föregående synes. I övrigt var hamnen ej skild från staden som enhet och saknade eget förvaltningsorgan. Efter fullgjort värv och sedan ändrade förhållanden rörande trafiken på Trollhätte kanal inträtt, upphörde »Kongl. Directionen öfver Segelfarten mellan Wenern och Hafvet» år 1838 och efterträddes av »Kongl. Directionen öfver Götheborgs Hamn- och Elfarbeten», vilken således är att anse som första egentliga institution för hamnens och sjötrafikens tillgodoseende i Göteborg. Direktionen började sin verksamhet med ett högst gagnandeFig. 174. Förslag till hamnplan 1857—59.

företag, nämligen segelrännans upp-muddrande till 10 fots djup och 120— 150 fots bredd, gällande ända upp till »300 alnar nedom Ströms Canal» (Dilla Lidet), dit direktionens verksamhetsområde sträckte sig. Detta arbetes utförande synes hava tagit i anspråk en tid av 5 år och följdes omedelbart därefter av beslut om segelrännans ytterligare utvidgning till 15 fots djup och i allmänhet 200 fots bredd inom hamnområdet, d. v. s. till Stora Bommen. Detta arbete stod färdigt 11 år därefter (1854); på sidan om rännorna voro anordnade förtöj-ningsområden. Den första egentliga, på längre tids utveckling inriktade hamnplanen påbörjades kort efter direktionens tillkomst av dåvarande arbetschefen vid direktionen, kaptenen

O. Åqvist, och utarbetades i samråd med chefen för Kungl. Väg- och Vatten-byggnadsstyrelsen E. von Sydow; den framlades år 1843 och godkändes följande år av Kungl. Maj:t.

Denna 1843 års plan omfattade huvudsakligen dels muddringsarbeten i älven för åstadkommande av tvenne större förtöj ningsområden, som försågos med dykdalber för förtöjning av fartyg, dels av en av pålvirkesvåg-brytare innesluten bassäng i närheten av egentliga staden strax nedanför Stora Bommen samt slutligen byggandet av en tilläggspir: Stenpiren. De stora mudderkvantiteter, som skulle erhållas, tänkte man använda för att höja de lågt liggande vassarna å Eundbysidan, och i planen ingick därföräven en större inpålning av Lundby vassen. Vattendjupet föreslogs till 15 fot (4,5 m) eller detsamma som i segelrännan. Arbetet beräknades kosta 560,000 rdr bco samt draga en byggnadstid av 10 år. Tiden synes dock hava blivit 15 år, enär arbetena uppgivas hava blivit färdiga först år 1859. I närheten av Stenpiren och Stora Bommens hamn utfördes vidare under tiden till planens kompletterande de första kaj byggnaderna, nämligen Skeppsbrons östra del intill Verkstadsgatan 1854—59, östra kajen i Stora Bommens hamn och den intill liggande delen av Packhuskajen utanför Franska tomten

1856 och följande år. Ungefär samtidigt utbyggdes även Lilla Bommens hamn med stenkajer, först den västra och sedan den östra sidan, vilket arbete var avslutat 1860.

Redan innan den första, efter hand något utvidgade, planen fullt utförts (omkring 1860), hade emellertid en ny plan utarbetats, och anledningen härtill var närmast västra stambanans inledande till staden och den stora trafikökning, som densamma väntades medföra. Planen uppgjordes i samråd med stambanans byggnadschef, överste Nils Ericson 1857, och godkändes av Kungl. Maj:t 1859 (fig. 174). Denna plan omfattade ett organiskt fullföljande av den första planen med kaj byggnadernas utdragande åt öster mellan Stora och Lilla Bommen samt åt väster mellan Stora Bommen och Järnvågen samt med sådan anordning, att järnvägsspår lätt kunde framdragas till kajerna. Dessutom ingick en breddning av segelrännan av något varierande storlek samt igenfyllning av den förut nämnda Masthamnen. Då stambanans öppnande väntades kunna ske 1865, igångsattes arbetena på flera håll samtidigt och under åren 1862—64 utfördes mellersta delen av Packhuskajen, västra delen av Skeppsbron från Verkstadsgatan till Rosenlundskanalen samt västra delen av Gullbergskajen. Åren 1865—66 byggdes delen mellan Rosenlundskanalen och Järnvågen. Östligaste delen av Packhuskajen och dess sammanknytning med Lilla Bommens hamn fullbordades 1872—74, och härmed kan 1859 års plan anses vara genomförd.

Väd beträffar det djup, för vilket samtliga dessa kajbyggnader utfördes, synes det, som om delarna väster om Lilla Bommens hamn byggdes för ett djup av 17 fot under m. v. y. (5,1 m) samt fr. o. m. Lilla Bommen åt öster för 7, 10 och 12 fots djup å olika delar (2,1, 3,0 och 3,6 m). Ritningarna visa dock ingen vidare god överensstämmelse, varför uppgif-terna ej få anses fullt exakta. De angivna 5,1 resp. 2,1, 3,0 och 3,6 m:s vattendjupen under m. v. y. hava dock senare upptagits och bibehållits för alla dessa kajer.

En alltjämt stegrad rörelse i hamnen samt önskemålet att slippa lasta och lossa å förtöj ningsområdena i älven, vilket fortfarande i stor utsträckning ägde rum, nödvändiggjorde dock snart ytterligare kaj utvidgningar och dessa för alltjämt ökat vattendjup. Sedan nu hela strandområdet från nedre Gullbergskajen fram till Järnvågen vid gränsen till stadsdelen Masthugget var försett med kajer, syntes den naturliga utvecklingen peka västerut med anläggningar i Masthugget.

Dg- I75- Göteborgs hamn på 1860-talet.

Ett förslag uppgjordes också 1874 av dåvarande chefen för stadens bro-och hamnbyggnader, sedermera överste J. G. Richert, omfattande en kaj-byggnad på 3,000 fots längd och för 20 fots djup. Som förut nämnts hade emellertid härstädes en sträcka av privata småhamnar med magasin o. d. byggts (se fig. 174), vilkas inlösen dels skulle kosta stora summor, dels tvingade ägarna att förflytta sin verksamhet åt annat håll. Som alternativ till denna Masthuggskaj hade man därför även tänkt sig dels kaj byggnader för djupare vatten uppåt Gullbergsvass, dels pirbyggnader av olika slag i stora hamnbassängen. Att man då på allvar tänkte sig djup vattenkaj er uppåt Gullbergsvass kan nog delvis förklaras av att vid denna tid någon broförbindelse mellan älvstränderna ännu ej var färdig. Vi se således, att det ej blott är våra dagars hamnplanemän, som tänkt sig hamnen dragen uppåt älven, utanatt denna tanke är av gammalt datum. Det dröjde emellertid ej så länge förrän en dylik broförbindelse, den äldre Hisingsbron, kom till (1874), och denna skulle då givetvis blivit ett hinder för trafiken. I striderna mellan dessa olika förslag segrade dock den åsikt, som i utvecklingen västerut såg den rätta lösningen. En ny generalplan (fig. 176) uppgjordes på basis av det Richertska förslaget, upptagande såväl i väster Masthuggskajens byggande som även reglering av älvens östligaste del. Denna reglering omfattade dels fullbordande av kajerna å Gullbergsvass, dock för ett vattendjup av blott 3,0 m, dels muddringar och strandsko-ningar å Marieholmsområdet ovanför Säveåns utlopp samt ett provisoriskt ordnade av Ting-stadsvassen. Efter denna plan, som av Kungl. Maj:t godkändes 1879, hava utvidgningarna följts ungefär fram till sekelskiftet, då samtliga i planen ingående byggnader av mera permanent karaktär voro avslutade. Gullbergs-kajens mellersta del hade påbörjats redan 1877 och avslutades 1879; samma år, 1877, påbörjades även Tingstadsvassens fyllning och reglering för hamn-

Fig. 176. Förslag till hamnplan 1878—79.ändamål. Detta var ett för sin tid synnerligen omfattande arbete, vari ingick en uppmuddring av älven mellan Tingstadsvassen och Hultmans holme, omfattande närmare 2,000,000

kbm mudder, avsedda att uppläggas å ömse sidor om älven mitt för muddringsplatsen. Denna muddring omfattade således mera än hälften av vad en nutida omloppskanal vid omlagd älvfåra skulle fordra; och dock draga sig många av våra dagars göteborgare för tanken på ett sådant arbete. Hamnegendomarna vid Masthugget förvärvades så småningom och första delen av Masthuggskajen, Järnvågen—Sänkverket, utfördes 1888—92 och följdes ganska snart under åren 1894—1900 av resten

Fig. 177. Förslag till hamnplan 1904, i:sta pris.

fram till gamla Barlastplatsen; på grund av ett större ras måste en del ombyggas, vilket drog ut till 1902. Under tiden utfördes även Gullbergskajens östra del 1897—99.

Utbyggnader efter sekelskiftet igoo

Som av det föregående torde framgå, hade hamnens utveckling hittills i huvudsak följt först den vid stadens grundläggning uppgjorda samt därefter tre st. i större omfattning uppgjorda hamnplaner — av 1843, 1859 och 1879 — som omkring sekelskiftet 1900 voro genomförda. Ungefär samtidigt eller år 1898 upphörde den dåvarande »Styrelsen öfver Göteborgs Hamn- och Elf-arbeten» och efterträddes av den nuvarande Hamnstyrelsen. Strax efter sekelskiftet stod man således inför uppgörandet av en ny på längre tids sikt inriktad hamnplan. I likhet med vad fallet varit för en del andra hamnar, beslöto vederbörande då att för frågans allsidiga bedömande och för erhållandeav eventuella nya uppslag, fria från lokal påverkan, utlysa en internationell tävlan, vars resultat förelåg 1904. Med första pris belönades därvid ett av professor J. G. Richert uppgjort förslag, vars huvudprincip var anläggningen av en starkt koncentrerad hamnanläggning, en »Centralhamn» å Tingstads-vassen (fig. 177). Genom Göta älvs omläggning åt norr samt den nuvarande älvfårans delvisa igenläggning skulle en »hamnö» bildas, vilken komme att nära förbindas med den äldre staden, varav tävlingsförslaget fått sitt motto, »Feste Briicke». Ett nytt förslag utarbetades med användande av den givna idén, dock med rätt avsevärda inskränkningar för att spara mark, och antogs detta av stadsfullmäktige år 1906. Emellertid hade förslaget, som på ett synnerligen genomgripande sätt omändrade hela den befintliga stadspla-nebilden, sina skarpa motståndare — dels dem, som fortfarande, liksom vid striden om den närmast förut antagna planen, ansågo hamnens utveckling åt väster som den enda naturliga, dels dem, som visserligen gingo med på att hamnens centrum flyttades uppåt älven, som planen angav, men dock ansågo, att förslaget till hamnanläggning härstädes vunne en bättre lösning, om den helt förlädes norr om älven, vilken skulle bibehålla sitt läge, allt enligt ett annat, ävenledes prisbelönt förslag. Ett av de viktigaste skälen, som angavs mot en djuphamns förläggande till Tingstadsvassen, var faran för de redan befintliga kajernas och kaj planens bestånd vid den nödvändiga stora fördjupningen av älven. År 1909 upprevs det tidigare fattade beslutet, och först 1912 antogs ett kompromissförslag om en första utbyggnad av en ny hamn å Eundby och Tingstads vassmarker, vilket förslag tillsvidare lämnade frågan om älvens omläggning öppen —• och därmed även frågan om huruvida hamnens centrum skulle kvarligga å södra eller överföras till norra älvsidan. År 1914 påbörjades denna anläggning, den s. k. Centralhamnen, (fig. 178), som omfattar 1,135 m kaj för 9 m:s vattendjup. En större bangård är anordnad å Tingstadsvassen och förbunden med statsbanenätet vid Tingstads station.

Samtidigt med att frågan om den stora hamnplanen diskuterades, fullbordades emellertid ett par icke oväsentliga hamn- och kaj byggnader, om vilkas utförande meningarna ej voro så delade, nämligen Stigbergskajen, Fiskhamnen och Sannegårdshamnen enligt förslag av dåvarande hamnbyggnadsehefen Fellenius.Fig. 178. Plan av Centralhamnens första utbyggnad 1922.En av de bidragande omständigheterna till hamnplanetävlingens utlysande var, att vid 1900-talets början frågan om inrättande av direkta sjöfartsförbindelser mellan Sverige och de stora oceanländerna stod på dagordningen bland våra sjöfartsintresserade. Den svenska sjöfarten hade hittills till övervägande grad ägt rum mellan de svenska hamnarna å ena sidan samt kontinentens och Englands storhamnar å andra sidan — speciellt Hamburg och Eon-don samt delvis Köpenhamn — varvid utbytet ej enbart gällde dessa länders egna varor utan även i stor utsträckning transitering av produkter till och från transoceana länder. Då den transoceana trafiken mestadels ägde rum

Fig. 179. Plan av Stigbergskajen och Fiskhamnen med närliggande områden (1915).

med fartyg av större djupgående än våra svenska hamnar ägde kajplatser för, var ett nödvändigt villkor för de direkta förbindelsernas realiserande att modernt utrustade kajer med tillräckligt vattendjup anlades. Som ett led i denna strävan torde vi få anse tillkomsten av vår första djup vattenkaj. Tanken på kaj områdets utdragande väster om Masthuggskaj en var ej övergiven därför att man sysslade med centralhamnsplanerna. Tanken förverkligades tvärtom ganska snart och hit förlädes den första djup vattenkaj en, nämligen den under 1906—10 utförda, 367 m långa Stigbergskajen, vilken sammanbyggdes med Masthuggskajen. Som kajen avsågs för det relativt stora djupet av 8 m och möjlighet fanns att bygga den på berg, om man ville övergiva att direkt förlänga Masthuggskajen och i stället rycka kaj linjen ett40-tal meter bakåt, gjordes den inryckning av kajlinjen som framgår av planen å fig. 179.

På allra sista tiden har genom undervattenssprängning framför kajen vattendjupet å större delen av längden, eller 220 m, ökats till 9,0 m närmast för att kunna vid kaj mottaga Svenska Amerikalinjens ångare lastade.

Fiskhamnen har som namnet angiver tillkommit för att tillgodose önskemålet av en centralisering av det sedan länge på Göteborg delvis koncentrerade västkustfisket, särskilt sedan detta fiske vid seklets början efter utländskt mönster börjat drivas som trawlfiske. Hamnen förlädes strax väster om Stigbergskajen och byggdes för 5 m:s vattendjup, försågs med auktions- och packhallar samt järnvägsförbindelse för fiskens vidare transport till andra delar av landet. All fisk försälj es här på offentliga av staden anordnade auktioner. Första utbyggnaden 1908—10 omfattade en 96 m lång hall och c:a 200 m permanent kaj samt c:a 450 m provisoriska kajer och strandskoningar (fig. 179). Omedelbart efter öppnandet visade den sig emellertid vara för liten och utbyggdes 1912—14 till ungefär dubbel storlek, 265 m permanent kaj jämte c:a 250 m provisoriska kajer, och med en ny hall jämväl innehållande administrationsbyggnad. Ett förslag till ytterligare utbyggnad är nyligen antaget, fast på grund av den inträdda kapitalbristen endast kajbyggnader och gatuplaner å södra sidan t. v. skola utföras (fig. 182).

Även angående denna hamns förläggning så långt uppåt älven som skett, hava delade meningar rått, då man ansett platsen böra reserveras för djup-vattenkajer. För egen del hyser jag knappast denna åsikt, då ett uppdelande av de med djupvattenkajer försedda hamnområdena genom en större bangård blir nödvändigt; denna bängård förlägges då lämpligen just innanför Fiskhamnen. En första utbyggnad av denna bangård är för övrigt redan beslutad och utförd och en andra utbyggnad är under arbete och blir fullbordad inom den närmaste framtiden (fig. 179).

Sträckan mellan den på berg byggda Stigbergskajen och Fiskhamnens 2:dra utbyggnad, vilken skedde åt öster, utbyggdes åren 1914—16 med en 115 m lång kaj för 8 m:s djup — den s. k. Stigbergskajens förlängning — samt med en provisorisk lastplats för byggnadsmaterial närmast intill Fiskhamnen. Innan kajen var färdig, skadades den genom ras 1916, måste förstärkas och delvis ombyggas samt var slutligt färdig 1917.

Den tredje av de mera fristående hamnanläggningarna, den s. k. Sanne-gårdshamnen, är avsedd för massgods (fig. 180). Innan denna hamn beslöts, hade den mycket stora del av importen till Göteborg, som utgöres av mass-gods, så gott som uteslutande varit hänvisad till lossning i läktare och pråmar å älven, varefter omlastning skedde vid Gullbergskajen m. fl. kajer med mindre vattendjup och i regel utan lossningsanordningar. Den nya massgods-hamnen föreslogs förlagd på andra sidan älven, enär ett mera avskilt läge för dessa godsslag ej ansågs hinderligt. Närmare bestämt förlädes den till Sannegårdsviken i Dundby, där förut en inpålad pråmhamn (utan kajer) var anordnad och huvudsakligen användes för kolpråmar. Hamnen byggdes för

8 m:s vattendjup och försågs med moderna lossningsanordningar; västra sidan med en kajlängd av 550 m avsågs för kol och koks samt utrustades dels med brokranar för betjänande av upplagsplatserna dels med vanliga kaj kranar, samtliga med gripskopor; östra sidan med en kajlängd av 350 m avsågs för övriga massgodsslag och utrustades med kranar utan gripskopor.

Hamnen öppnades för trafik i januari 1914 och blev under världskriget av mycket stor betydelse såväl för Göteborg som för hela vårt land, då på grund av Östersjöns avspärrning en mängd trafik av kol och trä drogs från östsidan till västsidan av Sverige. Östra sidan av hamnen användes under denna tid i stor utsträckning just för pitprops, pappersmassa samt även järn.

Genom egen järnväg med tillhörande bangård står hamnen i förbindelsemed Bohuslänska längdbanan och därmed med statens järnvägar vid Tingstad. På grund av den stora trafiken har utvidgning i ett par omgångar måst ske av spår, bangård och kranar. Kranantalet, som ursprungligen var 3 brokranar, 5 portalkranar med gripskopor samt 3 styckegodskranar, utgör nu 4 brokranar, 8 portalkranar med gripskopor och 6 styckegodskranar.

Hamnområdet omfattar en c: a 11 km lång sträcka av älven och dess stränder från Alelyckan i öster till ett stycke utanför Nya Varvet i väster. Vad segelrännans muddring beträffar, sträcka sig Hamnstyrelsens arbeten ut förbi Nya Älvsborgs fästning, och fyrbelysningen handhar staden ända ut till Vinga.

Fig. 181. Sannegårdshamnen från inloppet. (1920)

Närmaste framtidsplaner

Härmed hava vi kommit fram till våra dagars hamn, sådan den vuxit ut under de gångna trenne seklerna, och torde det kunna hava sitt intresse att erfara, huru man för närvarande tänkt sig de närmaste planerna för framtiden.

Dessa avse till en början Fiskhamnens slutliga utbyggnad, vartill förslag redan föreligger och som delvis beslutats. Utförandet av en större byggnad med auktions- och packlokaler är t. v. inhiberad, liksom pirens utbyggnad; södra sidans nya kajer och kaj plan äro däremot under utförande. Dessutom föreligger ett nytt förslag till Sannegårdshamnens utbyggnad till projekterad full storlek. I detta nya förslag har emellertid ifrågasatts att använda den goda byggnadsgrund, som finnes bakom östra sidans kajer, för upp-förande av magasin, vilket förslag på grund av kolkajens närhet dock möjligen kan visa sig olämpligt. Enligt mitt förmenande är en av de största bristerna i vår hamn just frånvaron av tillräckliga magasinsutrymmen i hamnens omedelbara närhet, varför man för detta ändamål måste utnyttja den goda byggnadsgrund, som å ett fåtal ställen finnes.

Ett förslag har uppgjorts att använda hamnområdets östra del — Marieholms-rådet — till industriområde, vilket har visat sig särdeles begärligt för industrien. En del därav, den västra, är också redan avsatt för dylikt ändamål; men för att trafiken ej skulle gå miste om hela området, har en hamnplan utarbetats för områdets östra del, varför denna del avsatts för allmänna hamnändamål, speciellt kanaltrafik.

Vidare har inom en särskild »stads- och hamnplaneberedning» förslag utarbetats av författaren till en på längre tids utveckling inriktad plan omfattande djuphamnsanläggningar väster om den nuvarande mellan Eiskhamnen och Car-negieska bruken (fig. 182). Denna plan har nyligen inlämnats till stadsfullmäktige och torde sannolikt antagas i princip, varjämte dess första utbyggnad, omfattande 440 m kaj för 10 m:s djup, skall begäras av Hamnstyrelsen så snart förhållandena anses medgiva en ny hamnutvidgnings utförande. Planen för fullständig utbyggnad omfattar en kajbyggnad

Fig. 182. Förslag till hamnanläggning väster om Fiskhamnen 1919.utanför nuvarande Fredrikshamn—Majviken och Majnabbe på 440 m:s längd, en härifrån i älven åt väster utskjutande pir av nära 500 m:s längd, innanför denna en ingående bassäng samt kajer längs stranden mellan inre Majnabbe

Fig. 183. Förslag till fram-

fram till Carnegieska bruken. Sammanlagda kajlängden blir 2,140 m tänkt utförd i 4 byggnadsstadier sålunda:

Utbyggnad .... I II III IV S:ma

Kajlängd i meter 440 420 1,060 220 2,140

Å första utbyggnadssträckan (I) kan bergbotten nås å rimligt djup, varför även här större magasinsbyggnader föreslagits komma till utförande.

Inom samma beredning håller man f. n. även på med frågan om Central-

PORSLAG ML GENERALPLAN för GÖTEBORGS RANN

/ huvuds ok//g överens s/ömme/se mec/ pågående u/rednngsorbeten.

nuu. sfrond/iryer, jcm /Hiraumna.hamnens fortsatta utveckling, och följes därvid närmast tanken på en omloppskanal ungefär enligt det prisbelönta »Feste Briicke »-förslaget. Sannolikt kommer man dock att föreslå, att den nuvarande älven igenfylles i

5/ra/a.

- r i i i i n i i- ' • r* i - h*

tida generalplan för hamnen.

större utsträckning än förut tänkts, så att hela den nya hamnen kommer att ännu fastare förbindas med äldre staden. Någon slutgiltig plan häröver är ännu ej färdig, men å fig. 183 angivas dess huvuddrag. Någon tids erfarenhet angående huru trafiken kommer att ställa sig i den nu färdiga första utbyggnaden av Centralhamnen torde behöva inhämtas, innan nästa utbyggnad av densamma beslutas, och därför torde sannolikt nästa utveckling av hamnen ske västerut. Särskilt tyckas de stora rederiernas målsmän varastämda för en sådan utvecklings gång. Grundförhållandena här västerut äro också, som förut nämnts, så till vida förmånligare, åtminstone ett stycke bakom kajerna, att å ganska långa sträckor stora magasin kunna uppföras på grunder, nående till berg, vilket icke är förhållandet å det område, där Centralhamnens närmaste utvidgning kan göras. Berggrunden ligger nämligen här mycket djupt, 80—ioo m under m. v. y. Vad Göteborgs hamn särskilt saknar, och vilken brist tydligen framgick under kriget, är stora lag-

Fig. 184. Centralhamnen, sedd från inre (östra) ändan. (1922)

rings- och magasineringsutrymmen i kajernas närhet; detta behov låter sig här, väster om Fiskhamnen, lättare fyllas än på andra i övrigt lämpliga platser.

Frihamns frågan

I samband med frågan om de sista hamnplanernas utarbetande upptogs även frågan om anordnande av en frihamn inom anläggningen. Dylika planer hade redan under 1800-talets senare del gång på gång varit uppe, och sedan vid 1894 års riksdag en särskild kungl. kommitté fått frågan om formerna för frihamnsväsendets ordnande om hand, blev diskussionen livligare. [Göteborgs hamn forts.] På hösten samma år utgav grosshandlare J. A. Hertz i Göteborg sin bekanta skrift »Svensk Frihamn» och motionerade en tid därefter i stadsfullmäktige om förläggande av en frihamn till Tingstadsvassen. En i ärendet tillsatt beredning förordade åter en frihamns förläggande till hamnområdets västra del, ungefär å sträckan nuvarande Fiskhamnen—Carnegieska bruken.

År 1911, innan frågan om Centralhamnens påbörjande var avgjord, tillsatte stadsfullmäktige ett frihamnsutskott för frihamnsfrågans förberedande, och år 1915 avgav detta utskott betänkande, innefattande förslag att hela Centralhamnens första utbyggnad borde utgöra frihamn samt för detta ändamål utrustas. Samma år godkände stadsfullmäktige förslaget och begärde hos Kungl. Maj:t fastställelse å samma, vilket beviljades den ix oktober 1918.

Frihamnens utrustning omfattar, dels för hamnen som tullhamn erforderlig järnvägsförbindelse, tvenne större envåningsskjul om c:a 5,000 kvm:s grundyta vardera samt 23 st. kranar om 2,5—5,0 tons lyftkraft, dels

1) en förvaltningsbyggnad av storleken 50x16 m i tre våningar, inrymmande lokaler för tull, järnväg, post m. m. samt källare, en lagervind och en övre vind,

2) tvenne förtullningslokaler, utförda som enkla envåningsskjul jämte en del vaktrum för tullen,

3) ett magasin av storleken 60x21 m i fyra våningar, källare och vind samt

4) en inhägnad till lands och vatten omfattande hamn och bangård.

Land och vatten

Förutom dessa nu genomgångna med kajer försedda hamndelar, hava vi städse i Göteborgs hamn haft kvar

förtöjningsområden på älven, å vilka fartygen göra fast i moringar (eller såsom i gamla tider i dykdalber) och där verkställa omlastningar till pråmar eller mindre fartyg. Ett 60-tal sådana moringar med c:a 40 fartygslägen finnas för växlande djup, från 3 m utanför Tingstadsvassen till 8 m:s-djupen vid Pölsebo, fördelade nästan utefter hela älven, där bredden så medgiver. Det är huvudsakligen utgående trä samt ingående massgods, som här omhändertages; dessutom äro förtöj ningsområ-dena väntplatser för fartyg, som ej genast få kajplats. För omlastningens ombesörjande finnas i hamnen c:a 3,000 pråmar för vilka även utrymmen måst anordnas. Den gamla bassängen bakom pålvirkesvågbrytarna i 1843års hamnplan har länge fått göra tjänst som pråmhamn, men då den i samband med segelrännans breddning oeh fördjupning vid framdragandet till Centralhamnen måst borttagas, hava i stället 5 st. nya pråmhamnar rymmande c:a 750 pråmar uppförts i älven utanför Tingstadsvassen, varjämte en hel del enskilda företag hava egna mindre pråmhamnar.

Tig. i»5-

Som avslutning på den nu lämnade redogörelsen för hamnplanerna visas å fig. 185 samt i tabellen sid. 642—643, huru antalet löpmeter kaj och kajarea under medel vattenhö jd (s. k. våt kaj area) ökats under tiden från år 1845 intill våra dagar samt å fig. 194 även tiderna för ökning av djupet i segelrännans olika delar, vilket djup direkt sammanhänger med djupet vid kajer och förtöjningsplatser.Särskilt märkbar är den stora djupökning som efter år 1900 är gjord i hamnen; den skuggade linjen å bilden anger bottenlinjen detta år. För närvarande pågår även fördjupning till 10 m upptill Masthuggskajens västra ände.

Fig. 186 angiver vidare i mörk färg de låglänta och i flesta fall under m. v. y. belägna områden, som under tidernas lopp blivit fyllda med upptaget mudder, samt i ljusare ton de områden, liggande på landsidan av de förra, vilka genom skydd av fyllningarna torrlagts med pumpning. Det är som

Fig. 186. Plan över genom uppfyllning m. m. vunna områden.

synes högst betydande områden i vår stad, som i samband med hamnarbetena förvandlats till brukbart land, vilket kan förtjäna påminnas om. Det uppfyllda området utgör nämligen icke mindre än 450 har och det i skydd där innanför liggande 75 har; härav har dock en mindre del återgått genom senare hamnarbeten. För närvarande finnas inga lämpliga platser för mudderuppläggning, varför det mesta muddret under de senaste åren tippats i sjön. Under 1 o-årsperioden 1913—1922 ha sålunda 6 millioner kbm tippats i sjön under det att under samma period endast 1,5 millioner kbm använts till fyllning. Fyllning av en del av den redan invallade och under pumpning liggande Uundbyvassen påbörjades visserligen 1915, men måste avbrytas på grund av de höga kolkostnaderna under kriget, och sedan har arbetet vilat i avvaktan på att planerna för Centralhamnens vidare ut-byggnad möjligen snart skola mogna. Den nu planerade omloppskanalen eller älvomläggningen hade säkerligen varit vida lättare att realisera, om de äldre mudderfyllningarna kunnat göras med tanke på en dylik kanal; en omlagd älvfåra å 1843 års plan skulle nog icke verkat avskräckande.

Som synes har hamnens utveckling gått efter linjer på lång sikt, vilka vi tyvärr nu sakna. Att hoppas är dock, att Göteborg ånyo kan enas om att följa en dylik linje, när inom kort ett nytt förslag till generalplan framlägges.

Tig. 187.

Hamnbanor, kranar och skjul

En hamn är emellertid med enbart kajer ej vad som fordras av en modern hamn. Särskilt i vår tid med dess jäktande arbete och krav på stor arbetsintensitet måste en hamn vara väl rustad med anordningar för snabbt varuutbyte, och härför erfordras huvudsakligen järnvägsspår, praktiska lastnings- och lossningsanordningar samt bekväma skjul och magasin för varornas hopsamlande före och efter lastning till eller lossning från fartygen.Hamnplanen av 1859 ordnades som förut nämnts särskilt med hänsyn till stambanans tillkomst och dess förbindande med hamnen. Sedan dess hava alla nya hanindelar redan från början försetts med järnvägsspår. Hamnba-

norna omfatta vid nu befintliga hamnar en spårlängd på c:a 53,5 kilometer, varav på Centralhamnen enbart kommer 12,5 kilometer.

Vad körbara kajkranar beträffar, har hamnen anskaffat de vanligen använda typerna av dubbel- eller vinkelportalkranar över ett eller två spår,Tig. 189. Södra varuskjulet i Brihamnen. (1922)

när drivas alla kranar elektriskt med 600 volts likström. Dessutom finnas på kajerna 10 st. fasta kranar, av vilka den äldsta anskaffades år 1836 från England; av de fasta kranarna har den största en lyftkraft av 22 ton. Vidare anskaffades år 1903 en pontonkran för lyft på 50 ton, nu under ombyggnad till 80 ton. Totala antalet kranar är således 100 st. med en sammanlagd lyftkraft av 475 ton. Granska vi exempelvis siffrorna för kranarnas användning år 1916 finna vi, att detta år utgjorde medelanvändningstiden under hela året pr arbetsdag (räknat med 300 dagar pr år) för

samt med lyftkapaciteter mellan 1,5 och 5 ton. Ett uppräknande av kranarna torde vara onödigt; i stället hänvisas till fig. 187, angivande de viktigaste krantyperna. Fig. 188 utgör en grafisk framställning, visande dels antalet kranar och de olika tidpunkterna för deras anskaffande samt totala lastkapaciteten, dels kranarnas användning i timantal pr år.

Efter Centralhamnens öppnande disponerar hamnen nu 89 st. körbara kranar med en lyftkapacitet av sammanlagt 373 ton. På ett par undantagde 38 st. styckegodskranarna........................ 10,1 tim.

» 9 » massgodskranarna........................... 10,7 »

» 3 » brokranarna .... 15,6 »

vilka siffror onekligen tala sitt tydliga språk om hamnens användning under kriget; de visa även, vad nytta Göteborgs hamn den tiden gjorde hela vårt

land. Energiåtgången var

1904 då den första elektriska kranen tillkom...... 6,305 kwt

1910 med 10 st. elektriska kranar................... 53.678 »

1916 » 50 » » » 1,023,174 »

1922 » 88 » » » 676,287 »

Vad täckta lagringsplatser beträffar äro numera nästan alla kajer försedda med envånings träskjul. Å Stigbergskajen, där berggrund finnes, medgivande uppförandet av tyngre skjul, är uppfört ett skjul av armerad betong i 2 våningar med platt tak, således med 3 upplagsplan. Täckt upplagsarea utgjorde år 1900, då antalet skjul var 5 st., 8,575 kvm och är efter Centralhamnens öppnande 34,000 kvm, i 16 st. skjul.

Varv och dockor

Av stor betydelse för en hamn, även om ej direkt nödvändig, är tillgången på goda reparations- och dockningsmöjligheter, så att fartyg i samband med angörandet av hamnen för lastning och lossning kunna få nödiga reparationer och övrigt underhåll utfört. I detta avseende har Göteborg sedan länge varit ganska väl utrustat genom sina 3 större varv, Götaverken, Eindholmen och Eriksberg; de hava sedan länge för torrsättning haft flera slipar och dessutom Eindholmen en fast torrdocka för fartyg upp till 125 m:s längd, motsvarande c:a 8,500 tons d. w. Breddning av denna har utförts för att medgiva mottagandet av fartyg upp till c:a 10,000 ton d. w. På senare tid hava dessutom tillkommit 3 st. flytdockor. Den första av dessa var Eriksbergs lilla docka om 1,750 tons lyftkraft (dockar fartyg av 3,200 ton d. w.) anskaffad år 1915. Sedermera tillkom år 1918 den utanför Götaverken förlagda stora dockan »Götaverken» om 12,000 tons lyftkraft, dockande oceanpassagerareångare upp till 170 m:s längd. Eig. 190 visar denna docka med ångaren »Stockholm» å blocken. Den äges av A.-Bol. Göteborgs skeppsdockor och såväl staten som staden hava bidragit till densamma med lån. Därjämte har staden på sin bekostnad utfört grävning avdockgropen, som är 13,7 m djup, medgivande 8 m:s vattendjup å stapelblocken, samt anlagt och bekostat järnvägsspår fram till verkstadstomten. Den tredje dockan är nyligen anskaffad av Eriksbergs Mek. Verkstad och utlagd i februari 1921; dess lyftkraft är 7,000 ton och den dockar fartyg upp

till 14,000 tou d. w. Aven för denna docka har staden bekostat muddringen av dockgropen till 12 m:s djup med infart samt förbundit sig anlägga järnvägsspår fram till verkstadsgränsen.

En fjärde docka, om 14,000 tons lyftkraft, är under byggnad för Eriksbergs Mek. Verkstad, liksom Götaverken beslutat tillbygga sin docka för att kunna mottaga fartyg om 18,000 tons vikt, 200 m:s längd och 25 m:s bredd.

k

I'ig. igo. 12,000-tons flytdockau vid Götaverken.

Trafik, varuomsättning m. m.

Rörande trafikens fördelning inom hamnen kan först nämnas, att efter Hisingsbrons tillkomst, år 1874, denna bro i stort sett har delat hamnen i tvenne delar, av vilka delen väster om bron upptagit kust- och utlandstra-fiken samt delen öster om bron inlands-, d. v. s. kanaltrafiken samt omlastningen till och från pråmar. Einjeångarna hava i regel sina bestämda platser å sträckan från Eilla Bommen ned till mitten av Masthuggskajen, medan västra delen av denna kaj disponeras mera fritt efter hand som båtar ankomma. För den tillfälliga stora trätrafiken under världskriget byggdes dessutom på det ännu ej färdigplanerade Marieholmsområdet en provisorisk träkaj av 650 m:s längd, försedd med järnvägsspår och avsedd för direkt omlastning till pråm.

Om vi börja i öster och följa uppställningen i tabellen å sid. 642 användas kajerna huvudsakligen på följande sätt.Gullbergskajen: östra delen mitt för Gasverket, som år 1915 upptogs till 5 meters vattendjup, för kollossning, speciellt för verkets räkning, mellersta delen för utlastning av trä till pråmar samt lossning av kol från pråmar, västra delen för kanalbåtstrafik med mass- och styckegods;

Lilla Bommens hamn: för person- och styckegodstrafik med kanalbåtar; Packhuskajen: för svensk Östersjötrafik samt linjebåtar på Nordsjöns kontinentkust;

Stora Bommens hamn och Stenpiren: för västkusttrafiken;

Skeppsbron: för linjebåtar på Danmark, Östersjöns syd- och ostkuster samt England;

Masthuggskajen: östra delen för linjebåtar på England, Frankrike och Medelhavet samt västra delen för mera tillfälliga båtar av intill 6 meters djupgående;

Stigbergskajen: för Svenska Amerikalinjen, då dess båtar äro inne, samt i övrigt för de större transoceana linjeångarna;

Sannegårdshamnen: västra sidan uteslutande för kol- och kokstrafik och den östra för mera tillfälligt massgods samt styckegods.

I yttre delarna av Stora Hamnkanalen och Vallgraven (Rosenlundskanalen), vilka ännu tjäna som hamnbassänger, äger trafik rum med ved, byggnadsmaterial, fisk och diverse andra artiklar.

Rörande trafiken i hamnen hava i det föregående en del siffror angivits. Någon utförlig officiell statistik1) för längre tid finnes icke; i fig. 191 återgives dock grafiskt trafikomsättningen för tiden 1901—1920, vilken såsom liggande närmast har mest aktuellt intresse. Uppgifterna häri omfatta såväl vikttön som fartygston ävensom tillväxten av desamma under denna tidsperiod. Vidare är uppdelning gjord i export och import samt i utrikes och inrikes trafik, d. v. s. sjögående och kanaltrafik.

Ett studium av diagrammen fig. 191 ger anledning till en del betraktelser,

1) Statistiken, som grundar sig på uppgifter för debitering av hamnavgifter, är på grund av att viss trafik, kanaltrafiken och inrikes trafik, varit befriad från hamnavgifter, icke direkt användbar under hela den föreliggande perioden. Kurvorna, som således ej framgå direkt av tillgänglig'statistik, hava framkonstruerats med användande av vissa antaganden.

Anledningen till att, ehuru totala varuomsättningen 1918 varit något större än under 1919, hamnavgifterna för varor under 1919 väsentligt överstiga samma avgifter för 1918 är, dels att taxan för 1919 är höjd, dels att

importen av sådana varor, som betingat jämförelsevis hög avgift, varit större 1919 än 1918.som kunna vara intressanta nog. Jag vill inskränka mig till att påpeka den stora procent, som utgöres av kol, koks, oljor.m. m., för vilka varor en ganska obetydlig del av hamnen är iordningställd, egentligen endast 550 m kaj i

Fig. 191.

Gr-øA/lsA Az-øø?ø/ø/A?/Z?^ 00 //-øA/Aeø /' Gö/e 6 o øgs A0/77/7

ar?<p/u&s? / /es^er?/<7/sS tor> er?/ a/e/z-øø /r~c?r? 6ö/eöor-<?& j/ø//s//A.

i Sannegårdshamnen med 9 st. kranar samt en del av Gullbergskajen vid Gasverket med 4 kranar. Skulle med en fortgående elektrifiering av vårt land stenkolens m. m. importsiffror avsevärt sjunka, synes något överflöd på kajer i Göteborg därmed ingalunda vara att befara.Varuomsättningen i hamnen har från 1901 till 1916 ökats från 2,000,000 till 4,300,000 ton och var år 1919 3,300,000 ton; fartygstonnaget i svenskt nettoregisterton har från 1901 till 1916 ökats från c:a 3,600,000 till c:a

7,350,ooo och var 1920 e:a 7,700,000 ton (max.).

Antalet ankomna och avgångna fartyg, som angjort Göteborgs hamn, var år 1901 13,807 st. (utom kanaltrafiken, varå uppgifter saknas), nådde år 1916 maximum med 28,402 st. utan och 44,914 med kanaltrafik (över 10 ton: 40,785) samt var år 1922 27,287 st. utan och 43,891 med kanaltrafik (39,121 över 10 ton).

Totala omsättningen av vagnar å Statens järnvägars hamnbana å södra älvstranden var 1901 48,799 st. (därav 32,340 lossade och 16,459 lastade) växte år 1916 till maximum 109,917 st. (64,091 + 45,826) samt var 1920 82,411 st. Å samtliga normalspåriga banor var antalet lastade och lossade vagnar år 1901 75,563, år 1916 225,301 st. (= maximum) samt år 1920 168,357 st-

Exporten har, som synes, rönt relativt ringa inverkan av världskriget, åren 1915—16 visa de högsta siffrorna, 1917—18 endast något högre än 1913—14. Importen har däremot varit betydligt mera påverkad med en högst betydande ökning 1915—16 och en stor minskning 1917, varefter för åren 1918—19 värdena åter närma sig 1912—13 års värden.

I stort sett har Göteborg med sina hamnresurser hittills varit i stånd att svälja den trafik, som dirigerats över dess hamn, men under kriget hava dock tvenne perioder inträffat, då så ingalunda var fallet, nämligen dels under åren 1915—16, då en oerhörd transitotrafik till Östersjöländerna gick över hamnen, innan de allt strängare blockadåtgärderna hindrade densamma, dels sommaren 1919. Den första perioden skulle kunna kallas »bomullsperi-oden» efter den vara, som utgjorde huvudparten av godset, och bomull fanns upplagd efter hela älven från Klippan till Alelyckan. Den andra var »Amerikaperioden» sommaren 1919 efter fredsslutet, då särskilt amerikanska varor sändes hit, i regel »på order», d. v. s. spekulation, och ofta till oansvariga mellanhänder, som läto varorna ligga på kajer och i skjul i förhoppning att få dem sålda. Varor, som alla bort ligga under tak, måste då placeras öppet å kajplanen, nödtorftigt täckta av presenningar.

I Fiskhamnen, som varit särskilt livligt utnyttjad under kriget, försåldes första året den användes (1911) 11,188,000 kg. färsk fisk och under år 1919,som givit största mängden hittills 45,948,000 kg. För 12-års perioden 1911 —22 utgör beloppet 292,404,000 kg. Angående försäljningsvärdena hänvisas till uppgifter under rubriken »Ekonomi».

Som ett mått på rörelsen i Sannegårdshamnen kan omsättningen av järnvägsvagnar tjäna, då huvudsakligen massgods, kol, koks m. m., här förekommer. År 1914 utgjorde den 20,470 st. vagnar, nådde sitt maximum 1916 med 66,811 st. eller c:a 225 st. per dag samt var 1918 51,634 st.

Fig. 192. Vadbåtar i Fiskhamnen. (1922)

En hamnen närliggande angelägenhet är även trafikförbindelserna dels mellan stränderna dels över stadens inre hamnar och kanaler. Den förra äger nu rum över den rörliga bron — Hisingsbron — samt med färjor, den senare över en mängd fasta och rörliga broar. Flera förslag till tunnel under och högbro över älven hava under årens

lopp utarbetats; senast gjordes 1917 en större utredning omfattande bl. a. förslag till högbro Stigberget—Lindholmen med en hängbro om 290 m:s längd, 16 m:s bredd och 42 m:s fri höjd över medelvattenytan. Kostnaden för bron inklusive uppfarter beräknades efter 1916 års priser till 10 miljoner kronor.Några siffror angående trafiken över älven torde kunna intressera. År 1920, då trafiken var som livligast, öppnades Hisingsbron 13,137 gånger oeh genomsläpptes 29,721 fartyg, som för sin storleks skull fordrade brons öppnande; som bekant passera en mängd mindre båtar under bron, utan att den behöver öppnas. Vid en år 1916 verkställd räkning av trafiken å Hisingsbron och färjorna uppgick hela antalet personer, som i båda riktningarna

Fig. 193. Hamnen sedd mot väster. I förgrunden stora tullpackhuset. I bakgrunden t. v. Masthuggskyrkan. T. h. Götaverken med 12,000-tons flytdocka. (April 1923)

under ett dygn passerade älven till 26,511, av vilka 5,051 togo vägen över Hisingsbron och 21,460 med färjorna. Antalet fordon i båda riktningarna uppgick samtidigt till 2,223, varav 1,849 passerade över Hisingsbron och 374 med färjorna.

Hamnstyrelsen uppehåller f. n. 6 st. färjelinjer över älven; under vardera av åren 1919 och 1920 befordrades i runt tal 7,000,000 passagerare; under de två sista åren har antalet varit något mindre.

Fig. 181, 184, 189, 192 oeh 193 visa bilder från hamnen i våra dagar.Tabell angivande nu befintliga kajers längder och vattendjup:

Kajer Vattendjup meter Längdmeter kaj Summa Kajlängder med vattendjup i meter 2,1 3,0 3.6 5.0 5.1 6,0 7,0 8,0 9,0 A. Egentliga Hamnen (kajerna i ordning från öster mot väster). I. Permanenta kajer a) Södra älvstranden Gullbergskajen (Gasverkskajen) 5.0 260 260 » 3.6 37 37 » 3.0 876 876 » 2,1 208 208 » 3.6 208 208 Lilla Bommens hamn 3,6 525 525 Packhuskajen (Lilla Bommens hamn — Residensbron) .... 5.1 713 713 Stenpiren 5.1 321 321 Skeppsbron (Stenpiren — Ro- senlundskanalen) 5.1 448 448 Masthuggskajen 5.1 180 180 » 6,0 840 840 Masthuggskajens tvärgående del (»Haket») 6,0 45 45 Stigbergskajen 8,0 144 144 » 9.0 220 220 » 7.0 115 115 Fiskhamnen 5.0 691 691 b) Norra älvstranden Frihamnen (Centralhamnen) .. 9.0 G135 1,135 j Sannegårdshamnen östra sidan ytterst 7.0 200 200 » » innerst 8,0 165 165 västra sidan 7.0 535 7,866 535 II. Provisoriska kajer Utlastningsbrygga för pråmar å Marieliolm 2,1 650 650 Träpiren för ångslupstrafik 5.1 180 180 Fiskhamnen 5.0 80 80 » 3.6 58 58 » 3.0 115 1,083 115 Transport 8,949 858 991 828|i,03i 1,842 885 850 309 1,355Kajer Vatten- djup meter hängd -meter kaj Summa Transport 8,949 B. Inre kanaler Vallgraven 2 å 3 U3°3 Rosenlundskanalen 2 ä 3 1,191 (3 å 4 på yttre delen) Östra hamnkanalen 1.5 å 2,5 732 Stora hamnkanalen, innanför 2,5 587 Kämpebron Stora hamnkanalen, utanför 4,0 597 Kämpebron Norra hamnkanalen 2,0 å 2,5 810 Fattighuskanalen 0,5 å 2,0 640 5,860 Summa kajlängder 14,809

Fig. 194.Kajkonstruktioner

Grunden i Göteborgs hamn består till övervägande del av lös blålera till stort djup; c:a 2/3 av dennas volym utgöres av vatten och resten av fasta beståndsdelar. Problemet att bygga kajer i så dålig grund har givetvis

vållat stora svårigheter, varför det kan vara av intresse att se, huru detsamma lösts på olika sätt under tider-nas lopp; av nedanstående figurer och r kortfattade förklaringar tramgar huru

frågan i huvudsak behandlats och konstruktionerna utformats. Att i denna lösa grund bygga kajerna så att de ej så småningom sjunka, torde få anses nära nog omöjligt med mindre än att de nedföras till fast botten. Varje konstruktion, som skall så att säga flyta i lera kommer nämligen att sakta men säkert sjunka. V'd rivning av flera gamla kajer o. d. här-städes har man påträffat dessas grunder liggande på sådan nivå, att de, av konstruktionssättet att döma, omöjligen från början kunna hava förlagts på så stort djup. Som exempel kan nämnas flera å gamla vrak utförda bryggor, där vrakens bottnar påträffats å ända till 8 m:s djup under vatten å ställen, där älvens botten vid vrakens utläggning legat på 3—5 m:s djup; de i flera våningar gjorda påbyggnaderna visa tydligt, att en ständig sjunkning ägt rum. Sommaren 1919 genommuddrades ånyo i samband med segelrännans fördjupning till 9,25 m:s djup resterna av de gamla stenfyllda fartyg, som Christian IV år 1644 lät sänka i Göta älvs utlopp vid Rya Nabbe för att innestänga svenska flottan här. Dessa vrak sänktes på bottnen

och nådde ej över v. y. och

...i i t f m r t t r~

Fig. 195. Konstruktionsritning till Stenpiren byggd 1845—46.äro således att anse som obetydliga i belastningshänseende. Huru stort vattendjupet var här vid den tiden är ej säkert känt, men vi veta, att för ej länge sedan var det c:a 7 meter, enär vid segelrännans uppmudd-rande till detta djup, muddringen sträckte sig hit ut, och att vraken redan då påträffades. Å en gammal lodningskarta från år 1771 angives även djupet här hava varit 23 fot = c:a 7,0 m. Nu hava vi nedgått till mera än 10 m å vissa ställen utan att dock komma under kölarna på fartygen, varför man väl torde få antaga, att dessa under de nära 300 år, de legat där, sjunkit omkring 3 m ned i bottnen.

I regel uppbäras kajerna härstädes av träpålar, som nedföra tyngderna i jordmassan under bottenplanet framför kajen — dessutom användes förr ofta träkistor under vatten för viktminskning och till stöd för pålarna. — Senare har även viktminskning åstadkommits genom användning av faskiner.

I sött vatten håller sig ju som bekant trä under lågvattenytan, d. v. s. dit luft i regel ej nedtränger, nära nog huru länge som helst — i salt vatten förstöres visserligen ej träet av röta, men här lurar i stället en fara, som är mycket större, nämligen pålmasken (Teredo navalis), som på ett par år kan totalt förstöra en grov träkonstruktion. Skyddsmedel finnas visserligen, men de äro ofullkomliga.

Inom Göteborgs hamn är Göta älvs söta vatten dominerande på ytan, under det att bottenlagren hålla en ganska hög salthalt, särskilt i hamnens yttre delar, där den uppmätts till 2,7 % på 8 m:s vattendjup. I hamnens inre delar samt ända tills de senaste fördjupningarna i hamnen vidtogos, har därför trä i allmänhet kunnat användas oskyddat, men vid de senaste årens djupvattenkajer (för mera än 6 m:s vattendjup) har skydd mot pål-mask måst anordnas. Detta är en omständighet, som även bidragit till att avsevärda ändringar i de äldre konstruktionerna måst göras.

Den äldsta kajbyggnad, å vilken egentlig ritning finnes är Stenpiren, uppgjord 1844 för ett vattendjup av 3,8 m (fig. 195). Grundläggningen består av en utvändigt s. k. tät och invändigt gles träkista med mellanväggar samt träpålning. Mellan kistorna å pirens båda sidor gå tvärförbindningar i liknande konstruktion. Konstruktionen medför stor virkesåtgång men är av ringa tyngd. Mellanrummen mellan dessa förbindelseväggar äro sedan fyllda med jord.

För de kajer som byggdes under perioden 1856—1900 för 2,1—6,0 m:svattendjup användes i huvudsak liknande konstruktioner med kistor eller plattform, pålning och faskiner. Fig. 196 visar sektion från Skeppsbron.

Fig. 196. Kajkonstruktion till del av Skeppsbron och Packhus- .

kajen, 1860-talet. De efter sekel-

skiftet utförda kaj-

byggnaderna, som utförts genom den år 1905 inrättade nybyggnadsavdel-ningens försorg, hava i allmänhet mera än 6 m:s djup och hava därför måst konstrueras efter andra principer. Vissa av dessa kajer såsom Stig-bergskajen och en del av Sannegårdshamnen hava utförts på berggrund som stödmur med eller utan valvkonstruktion. Vid de övriga, i lös lera utförda kajerna har i allmänhet leran bortmuddrats i stor utsträckning och ersatts med större grusfyllningar efter ett i Holland med framgång under liknande förhållanden använt sätt. Metoden består däri, att man, för att undvika de dyrbara plattformarne, som vid vanliga plattformskaj er å pålar för 8—9 m:s vattendjup skulle blivit c:a 35 m breda, ersätter leran under kaj konstruktionen med grus, i vilket då själva kajen kan utföras i enklare konstruktion. Förutsättningen för konstruktionens lämplighet är givetvis, att leran förmår bära grusfyllningen. Denna utbredes å bottnen ej blott under kaj konstruktionen utan även framför kajen, detta senare för att mot-väga tyngden av gruset bakom kajlinjen. Mot pålmask har gjorts ett skydd,

bestående av en vägg av armerad betongspånt i kajens framkant framför träpålarna. Med användning av dylika grusfyllningar, pålplattformar av större eller mindre bredd samt kajer

Fig. 197. Kaj konstruktion till Centralhamnen, byggd 1916—22.1 murverk äro kajerna i Sannegårdshamnen, Stigbergskajens förlängning och Centralhamnen utförda, till en sammanlagd längd av nära 2,000 m. Fig. 197 visar konstruktionen till Centralhamnen.

Organisation och förvaltning

Under första tiden*av sin tillvaro ägde hamnen givetvis ingen egen förvaltning, utan ingick denna i skötseln av stadens allmänna drätsel. År 1639 delades dock förvaltningen på 3 st. kollegier, av vilka ett, benämnt byggnadskollegiet, sysslade med samtliga stadens byggnadsfrågor och bland annat hade i sin tjänst en »hamnefogde». Som förut nämnts, tillkom år 1824 »Kongl. Directionen öfver Segelfarten mellan Wenern och Hafvet» med 5 medlemmar, varav staden utsåg en, samt 1838 »Kongl. Directionen öfver Götheborgs Hamn- och Elfarbeten » likaledes med 5 ledamöter, av vilka dock

2 utsågos av staden; en arbetschef tillsattes i samband med tillkomsten av denna senare direktion. Angående dessa direktioners förvaltningsområden, vilka delvis framgå av namnen, hänvisas till sid. 613. År 1857 skedde en omorganisation som medförde, att antalet av Göteborgs stad utsedda ledamöter ökades till 3 st. (av vilka en utsågs av magistraten, en av borgerska-pets äldste och den tredje av Handelsföreningen och skeppsrederierna gemensamt). Samtidigt inskränktes kanalbolagens inflytande att gälla endast sådana frågor, som rörde allmänna farleden; ordförande utsågs liksom förut av Kungl. Maj :t. Styrelsens arbeten leddes av stadens överingeniör för bro- och vattenbyggnader (fr. 1862). Sedan den kommunala självstyrelsen efter 1862 års reform allt mera växt ut, ägde år 1876 nästa ändring rum. Styrelsen upphörde då att vara statlig (»Kongl.») och övergick till kommunal institution under namnet »Styrelsen öfver Göteborgs Hamn- och Elfarbeten». I styrelsen utsåg Kungl. Maj:t dock fortfarande en ledamot och stadsfullmäktige 3 st., varjämte Nya Trollhätte kanalbolag ägde rätt att tillsätta en ledamot, som dock endast fick deltaga i avgörandet av frågor rörande farleden; vidare vidtogs den ändringen, att ordföranden utsågs inom styrelsen genom val. I det nya reglementet omnämnes särskilt, förutom som förut mudd-ringar, dykdalber och moringar, även hamnens förseende med kajer, lyftkranar, vågbrytare m. m. samt bryggor till »sammanbindande af Strand- eller yttre Hamngator».

Efter 1876 stod sålunda hamnen visserligen under övervägande kommunalstyrelse och ledning, men denna var ej enhetlig, enär fortfarande stadens drätselkommission och dess avdelning för bro- och vattenbyggnader handhade inre hamnar och kanaler samt vissa kajer.

År 1898 omorganiserades »Styrelsen öfver Göteborgs Hamn- och Elfarbe-ten» på nytt till den nuvarande Göteborgs Hamnstyrelse, som fick verksamheten utsträckt att omfatta »dels stadens hamn och fyrväsende, med hvad därtill hörer, dels arbetena i och för sjötrafiken i stadens hamn och rivier, äfvensom de arbeten, som afse stadens hamnkanaler, vallgraf och öfriga för trafik använda vattendrag, jämte med nu nämnda arbeten gemenskap ägande anordningar; och dels öppenhållande af förbindelse mellan hamnen och hafvet vintertiden vid ishinder». (Reglemente fastställt af Kungl. .Maj:t den 30 juli 1897.) Styrelsens befattning med Göta älvs farled upp till hilla Edet (Ivarslund) upphörde först 1911 efter att under olika former hava bestått sedan 1824.

Styrelsens medlemsantal ökades till 7 st. (av vilka en utsågs av Kungl. Maj:t, två av magistraten och fyra st. av stadsfullmäktige); farledens intressen tillvaratogs som förut av Nya Trollhätte Kanalbolag, från 1908 efterträtt av Kungl. Vattenfallsstyrelsen. Stadens byggnadschef och en hamnkapten voro styrelsens främsta ansvariga tjänstemän, byggnadsarbetena leddes av en arbetschef.

Några mindre organisationsändringar vidtogos sedermera i samband med de stora hamnutvidgningarna under tiden 1906—1920. Sålunda tillkom år 1905 en nybyggnadsavdelning för utarbetande av planerna till de projekterade stora nyanläggningarna samt deras byggande; tvenne avdelningschefer omhänderhade därmed var sin avdelning, nybyggnads- och underhållsav-delningarna. Antalet arbetschefer har ökats till tre, varjämte en särskild maskin- och en kraningeniör tillsatts.

Hittills hade, trots att hamnen vuxit ut till ett högst betydande ekonomiskt företag, ingen särskild högre tjänsteman funnits för handläggande av de ekonomiska och kommersiella spörsmålen, utan dessa hade

behandlats direkt av styrelsen eller några dess delegerade; därjämte saknades en enhetlig ledning, då två st. ungefär jämnställda högsta chefer sorterade direkt under styrelsen. År 1920 ändrades detta förhållande genom ändring i organisationen därhän, att en hamndirektör anställdes att biträda styrelsen vid hand-havandet av till styrelsens förvaltningsområde hörande angelägenheter,varvid särskilt avsågs de ekonomiska och kommersiella frågorna. Förvaltningsärendena omlades samtidigt att handläggas på tre avdelningar, nämligen hamnkontoret under en hamnkapten, hamnbyggnadsavdelningen under en hamnöveringeniör samt räkenskaps- och kassaavdelningen under en hamnkamrerare. Samtidigt återfördes handelsvärldens och näringslivets mera direkta inflytande i styrelsen genom att Handelskammaren fick utse en ledamot av de två magistraten förut utsett.

Ordningen i hamnen regleras genom en särskild hamnordning; den äldsta synes vara av år 1752 och tog särskilt sikte på att hindra hamnens igengrund-ning genom utkastad barlast o. d.; senare har efter ett flertal ändringar och tillägg en ny hamnordning fastställts år 1921.

Enligt denna hamnordning inbegripes under staden Göteborgs hamn »hela rivieret från Tingstads udde till Göta älfs utlopp mellan Billingen och Rya Nabbe, jämte stadens hamnkanaler och Vallgraf, äfvensom den del af Göta älf, som är belägen mellan Tingstads udde och stadens gräns mot Eärjeholm».

Som ett mått på den omfattning Hamnstyrelsens verksamhet numera nått kan antalet anställd personal tjäna. Vid årsskiftet 1922 funnos

Ordin. Extra Arbe- tjänste- tjänste- tare Summa män män m. fl. Hamndirektör och sekreterare 2 2 å ingeniörskontoret ord. tjänstemän (ingeniörer, arbetsinspektorer, bropersonal m. fl.) 39 — — — extra tjänstemän (d:o d:o) — 15 — — arbetare och därmed jämställda — — 440 494 d hamnkaptenskontoret ord. tjänstemän (hamnbefäl, lotsar, skjulvaktare, polis m. fl.) 52 — — — extra tjänstemän (d:o, färjepersonal m. fl.) — 29 — — arbetare och därmed jämställda — — 93 174 d kamrer ar eko ntorei 17 12 5 34 4 Fiskhamnen II 6 49 66 121 66 587 774

På våren 1921, då ingeniörskontoret på grund av stora pågående arbeten — Centralhamnsanläggningen m. fl. -— sysselsatte en betydligt större arbetsstyrka än vid ovan angivna tid, uppgick sammanlagda personalen inklusive entreprenörer till 1,226 man.Ekonomi

Hamnens förnämsta inkomster utgöras av hamnavgifter för fartyg och för varor samt kranavgifter, varuskjulsavgifter, hyror och färjeavgifter, vartillkomma inkomsterna från Fiskhamnen. I bifogade tablå (fig. 198) angives grafiskt huru hamnavgifterna ändrats och vuxit från 1870 fram till våra dagar. Sammanlagda utgjorde de 1870: 225,234, 1900: 695,456 oeh 1922: 3,134,645 kronor. Kranavgifterna hava vuxit från 23,455 kr. år 1900 till 57,047 kr. år 1910 samt uppgingo år 1922 till 806,106 kr. Varusk julsavgifterna upp-gingo år 1900 till 7,035 oeh år 1922 till 94,550 kr. men utgjorde år 1920 242,438 kronor.

Rörande flertalet taxor och avgifter är dock att märka, att desamma höjts med 50—75 % från år 1919.

I det föregående är den stora trafiken i Fiskhamnen under krigsåren berörd. I mångdubbelt högre grad än fångsterna ökades, växte emellertid försäljningsvärdena. Första året 1911 uppgick försäljningsbeloppet till 1,138,341 kr., nådde sitt maximum 1918 med kr. 34,416,311 för att år 1922 gå ned till 5,924,195 kr. Hamnstyrelsens auktionsprovisioner voro samtidigt resp. 17,079,

l, 271,188 samt 218,975 kr. För 12-årsperioden 1911—22 utgöra sammanlagda försäljningssummorna kr. 113,207,438, auktionsprovisionerna 4,047,028 samt överskottet å driften c:a 2,700,000 kr. Anläggningskostnaden utgör c:a 900,000 kr., därvid är den pågående tredje utbyggnaden ej medräknad, liksom ej heller hamnbanan och tomtvärdet.

I omstående tablå (fig. 199) angives grafiskt auktionsbelopp och fiskkvantiteter per månad och år från Fiskhamnens öppnande till och med år 1922.

På grund av den ständigt ökade trafiken i hamnen under de senaste årtiondena hava årligen högst avsevärda belopp måst nedläggas på nybyggnader. Fig. 200 angiver grafiskt dels de årliga och dels de sammanlagda

kostnaderna till och med år 1922 för nybyggnader, som utförts från och med tillkomsten av den särskilda nybyggnadsavdelningen år 1905. Därvid har uppdelning skett i kostnader för egentliga kajbyggnader och kajplaner

m. m. och kostnader för dessa kajers utrustande med byggnader, lyftkranar och järnvägar m. m. Som av bilden framgår nådde årskostnaden sitt maximum år 1921 med nära 6 miljoner kronor och uppgår sammanlagda kostnaden under perioden 1905—22 till över 35 miljoner kronor.

Fig. 201 giver en grafisk framställning av Hamnstyrelsens inkomster och utgifter för hamnens drift och underhåll under perioden 1900—22. Inkomsterna omfatta endast inkomster av driften, men icke vare sig för nybygg-nader upplånade eller uttaxerade medel liksom ej heller uttaxerade medel i övrigt. Utgifterna omfatta likaledes endast rena driftkostnader, räntor å anläggningskapital, avskrivningar, reparationer och underhåll av befintliga anläggningar o. d., men icke kostnaderna för sådana nybyggnader, som sedermera överföras till hamnanläggningens värde, d. v. s. mera perma-

Fig. 199.

/<?///?//?(? C7C/ 0/7?j5&///7//7^(9/7

nenta nyanläggningar (bestrides i regel av lånemedel) liksom ej heller amorteringar. Vid bedömandet av förhållandet mellan inkomster och utgifter torde observeras, att bland utgifterna upptagits lönerna för all ordinarie personal, av vilken dock en del möjligen rättare borde förts på nybyggnads-kostnaderna. Hamnförvaltningens omfattning har också under denna period ökats därigenom att Hamnstyrelsen fått övertaga dels från drätselkammaren en del av dennas tidigare åligganden och dels fr. o. m. juli 1915handhaft färjetrafiken, som hittills varje år gått med förlust. Broarna, som ju endast medföra utgifter, hava också under hela perioden tillhört Hamnstyrelsen.

Fig. 200.

3$/n/j/.

0/-of/5A f-oms/ö///7/r? org5 f/ørør/sfe/re/-

305 /?i/b//cpjp/7øo/er fr: o. /o. /900.

30/7?///.

20/77///.

25 e fe

W/f03fr?o of er för- f>ø3f>e/cgcgrpc/o/er, A OCf? fy 077770?00/70/-.

1 /fos f/7c?cfer /är Acyöt/gyryoc/er, __ —ö— J Aoy/D/o7r? er ocf> rrpisot/r/rpy or:

_3c7/77//7C?r?/c?C/C/07

Sista förvaltningsåret 1922 visar utgifts- och inkomsträkningen följande

värden:

Hamnrörelsen

Räntor 1,523.299:37

Drift och underhåll 2,967,073:78 Hamninkomster 4,780,737:24

Avskrivningar --- 582,414:42 5,072,787:57 Förlust .... 292,050:33 5,072,787:57Broarna Kantor 9,641:24 Drift och underhåll 133,203:08 Avskrivningar .... 29,165:90 172,010:22 Förlust 172,010:22 Färjetrafiken Räntor 10,726:06 Färjeinkomster.. 518,010:46 Drift och underhåll 523,293:15 Förlust I9,808:07 537.8i8:53 Avskrivningar 3.799:32 537,814:53

Summa kronor 5,782,616:32 Summa kronor 5,782,616:32

Fig. 201.

f-5 /r?//l Orc/f/\sA s/t/re/se^ fra/ns/aZ//7/r?<7 C7ts Gö/eöor 5 //?Ao/7?^/er oc/? iz/g/f/er '900. /Vosnn- fr 0. /7?. / f& cArf/r?e? c?r: /S?/X 0/773/&/-. L//g/ffer. 30m//Å Js/7!/rrosl/øf^B- % s r^T1 /S /r>/S, <-— /O /»/£. . — 5 øh//. — — — Y<?<* t>e/ O — ==1 \ I 1 Ar /9O0 *905 &/o /9/S *990Under perioden 1900—22 hava de på detta sätt beräknade inkomsterna utgjort något över 44 miljoner kronor och utgifterna något över 49 miljoner kronor. Under åren 1904—07 och 1914—16 visar rörelsen vinst, under det att under de övriga åren förlust uppstått. För Hamnstyrelsen såsom affärsdrivande verk betraktat äro dessa siffror ju ej vidare lysande, men ihågkommas bör, dels att, såsom förut framhållits, i utgifterna ingå även sådana, som icke tjäna något egentligt hamnändamål, dels att hamnpolitiken ej syftat att giva vinst, utan att trafikomkostnaderna böra hållas så låga, att hamnen blir eftersökt. Hamnens betydelse för staden i detta hänseende är givetvis, att den tillför staden stora indirekta inkomster, som en livlig handel och sjöfart medföra, och man torde utan tvekan kunna säga, att hamnen därvidlag kan anses såsom Göteborgs förnämsta inkomstkälla.

Värden

Vid 1921 års slut var bokförda värdet av själva hamnanläggningen (kajer, kaj-

plan, muddringar m. m., som ej avskrivas) .... 18,30 milj.

av byggnader, skjul, kranar m. m. (som avskrivas) .... 6,65 »

av färjor, isbrytare m. m... 1,40 »

av hamnbanan på norra älvstranden (Sannegårdsjärnvägen) .... 0,65 »

Summa 27,00 milj.

Lägges härtill kostnaden av anläggningarna i Centralhamnen vid

1922 års slut inklusive kranar, järnväg och byggnader .... 2T,20 milj.

samt en del andra pågående arbeten, som skola i värde överföras r,8o »

kan totala värdet vid T922 års slut anses vara ungefär .... 50,00 milj.

Hamnbanan å södra älvstranden har huvudsakligen bekostats av drätselkammaren; den är ej upptagen i värde, men torde representera ett sådant på minst .... 2,00 »

Totalkostnad med hamnbanor blir då c:a .... 52,00 »

Värdet av samma delar var år 1905:

hamnanläggningen c:a .... 2,40 milj.

övrigt... 1,40 »

3,80 milj.

och inklusive hamnbanorna c:a .... 6,00 »

Göteborgs handel och sjöfart sedan 1860 Av IVAN LIND

Betingelser

GÖTEBORGS, liksom Sveriges, moderna handel leder sitt ursprung tillbaka till tiden omkring 18601. Vid denna tidpunkt inträffar nämligen i vårt land genombrottet av den moderna samfärdselstekniken och därmed den väsentliga förutsättningen för en verklig omvälvning av det ekonomiska livet, framför allt visande sig i utveckling av storindustrien. De politiska betingelserna för det ekonomiska livet och ej minst handeln

undergingo likaledes en grundlig omskapning genom näringsfrihetens utveckling. Vid tiden kring 1800-talets mitt finner man alltså, hur handelsrörelsens omfång börjar hastigt växa, på samma gång som den blir mycket mångsidigare — nya varuslag, nya grenar av handeln uppträda, den blir regelbundnare och intensivare och drives efter i många avseenden ändrade metoder.

Det kan vara lämpligt att först något dröja vid huvuddragen av samfärdselns utveckling för Göteborgs vidkommande. Före 1860-talet voro vattenvägarna de avgjort viktigaste förbindelserna med det inre av landet. De utvidgades under årtiondet genom anläggning av Dalslands kanal 1864—68 och ombyggnad av Säffle kanal 1866—69. Med trafikens utveckling gjorde sig behovet av vidare utbyggnad gällande, men ej förrän i början av detta århundrade — järnvägarna hade under tiden dragit intresset ifrån vattenvägarna — vidtogos åtgärder i det syftet: 1909—16 ombyggdes Trollhätte kanal till en verkligt tidsenlig trafikled (slussarnas mått 90.13.5,5 m; djupet i farleden är emellertid i allmänhet tills vidare blott 4,4 m). Så har Vänern i sjöfartshänseende i viss mån blivit en bukt av havet; det är dock knappast

1 En fullständigare belysning av tidsskedets handel och sjöfart ur statistisk synpunkt lämnas i arbetet Göteborgs handel och sjöfart 1637—7920. Historisk-statistisk översikt (i »Göteborgs Jubileumspublikationer») av förf. till denna uppsats.troligt, att de inre städerna i någon väsentlig grad skola kunna utveckla en självständig rörelse, som går Göteborg förbi. Genom sina vattenvägar har detta transportleder, som äro av största värde, ja nödvändiga för den stora massgodstrafiken, och som sätta staden i förbindelse med stora delar av Göta- och Svealand.

Landförbindelserna kunde före 1860-talet ej komma i fråga för större transporter. År 1858 hade emellertid Västra stambanan blivit färdig till Falköping, 1862 öppnades trafiken till Stockholm, och därmed nåddes för massgodstrafik vidsträckta bygder, som förut ej haft möjligheter till sådan. Det dröjde till 1879, innan Bergslagernas järnväg fullbordades, då behovet av en järnväg här utefter älven och Vänern ej var så trängande. Nästa järnväg blev Göteborg—Varberg 1888, senare övertagen av staten, och därefter följde Boråsbanan 1894, fortsatt av linjen Borås—Alvesta 1902. Västergötland—Göteborgs järnväg (smalspårig) färdigbyggdes 1899, varefter återstod endast kustbanan Göteborg—Uddevalla (1909), om man frånser den lokala Säröbanan. Genom dessa järnvägslinjer förfogar Göteborg över direkta långväga förbindelser i alla riktningar; det område, där Göteborg är den ledande handelsstaden, är utsträckt över de västsvenska länen fr. o. m. Hallands t. o. m. Värmlands och går därutöver i flera viktiga avseenden in i Kronobergs, Jönköpings, Örebro, Västmanlands och Kopparbergs län. Icke utan betydelse för Göteborgs handel är också den direkta förbindelsen med kontinenten över Trälleborg—Sassnitz. Några väsentliga nyheter i fråga om järnvägarna äro knappast att vänta, såvida man bortser från driftens omläggning till elektrisk, helt eller delvis, vilken säkerligen kommer att öka trafikmöjligheterna. För handeln äro framför allt de banor, som gå inåt landet, av vikt, kustbanorna mindre betydelsefulla. Järnvägarna frakta nu större godsmängd än älvvägen, ehuru övervikten icke är avsevärd.

Om järnvägarna alltså betytt oerhört mycket för Göteborgs handel, så bör å andra sidan framhållas, att de bättre landförbindelserna försatt de andra, mindre västkuststäderna i ett mer gynnsamt läge än förut. Göteborg, som ensamt förfogar över flodväg, miste vid järnvägarnas tillkomst på sätt och vis sin särställning.

Järnvägarna beteckna maskinteknikens genombrott i samfärdseln till lands. Till sjöss användes ångdrivna fartyg i Göteborgs trafik, företrädesvis i den inre sjöfarten, regelbundet redan från 1830-talets början, och 1840öppnades ångbåtsförbindelse med Hull, men ännu 1860 räknade stadens handelsflotta endast 18 ångare, och det dröjde ända till slutet av 1880-talet, innan ångfartygstonnaget inom handelsflottan blev större än seglarnas. De senare höllo sig kvar med betydligt segare kraft än i Stockholm, sannolikt sammanhängande därmed, att Göteborgs handelsflotta under 1850- och 1860-talen räknade rätt många jämförelsevis stora segelfartyg, som av de stora handelshusen i vidsträckt grad sysselsattes i långfärder. De ledande inom handelsvärlden synas ej ha ägnat större intresse åt ångbåtarna, vilka kunde förefalla mindre naturliga i ett land med rik tillgång på trä som skepps-byggnadsmaterial men å andra sidan brist på stenkol, och den allmänna kapitalfattigdomen lade hinder i vägen för nydaningen. Så kom Göteborg efter i detta avseende, vilket säkerligen var en av anledningarna till att den ekonomiska utvecklingen under 1870- och 1880-talen ej blev i allo gynnsam, i det att en onödigt stor del av den

utrikes handeln lämnades åt tyska städer samt Köpenhamn. Emellertid grundades omkring 1870 de första ångbåts-rederierna (Svenska Lloyd, Svithiod), den organisationsform, som småningom övertagit nästan hela handelsflottan, och Göteborg kunde börja dra fördel av den viktigaste följden av ångbåtstrafiken: den regelbundna linjefarten, av så utomordentligt stor vikt för handeln. I synnerhet under tidigare skeden var det emellertid till stor del utländska fartyg, som skötte denna, och ännu 1885 fanns praktiskt taget ej direkt regelbunden förbindelse utöver de viktigare Östersjö- och Nordsjöhamnarna samt De Håvre. Snart nog utsträcktes emellertid linjefarten till Medelhavshamnar, och numera finnes linjetrafik på de flesta europeiska hamnar av vikt, från de baltiska länderna till Svarta havets hamnar. En begynnelse till transoceansk reguljär trafik fanns redan under 1880- och 1890-talen i engelska emigrantlinjer till New-york, men först med det nya seklets början kom den viktiga nydaningen i detta avseende. År 1904 öppnade rederiaktiebolaget Transatlantic linje på Sydafrika, och samma år började Johnson-linjen i Stockholm reguljära turer på Sydamerika. Transatlantic förenade snart S}rdafrikarörelsen med en linje på Australien och har därtill senare fogat linjer på Persiska viken, Indien och Java, samt, under och efter kriget, på Nordamerika. Johnson-linjens trafik berör nu båda kusterna av Sydamerika och västkusten av Nordamerika. 1909 öppnade ett nytt företag, Ostasiatiska kompaniet, sin trafik på Östasien (samt Främre Indien), och 1912 började Svenska Amerika-Mexikolinjen sinrörelse på Nordamerikas östkust och Mexikanska vikens hamnar. Och med Sverige-Nordamerikalinjens tillkomst 1914 samt förvärvet av de båda moderna passagerarefartygen av verklig oceantyp (12,000 brutto-ton) kan man säga, att Göteborg inträder som fullgiltig medlem i storhamnarnas led, bredvid Köpenhamn och Kristiania, framom övriga svenska hamnar.

Denna utveckling av en regelbunden transoceansk sjöfart är säkerligen det märkligaste draget i Göteborgs merkantila utveckling på senare tid. Visserligen drivas flera linjer i samtrafik med danska och norska rederier, och turerna äro på åtskilliga håll tämligen glesa, men handeln kan dock räkna på regelbundna, svenska intressen tjänande förbindelser med alla viktigare kuster och hamnar på jorden, och de stora europeiska handelsstädernas förmedling har i ganska hög grad blivit överflödig.

De maskindrivna fartygen ha naturligtvis icke mindre betydelse för den inre sjöfarten. Den ansenliga trafiken i skärgården, omfattande i synnerhet sommartiden, vore otänkbar utan ångfartyg. Staden har regelbundna ångbåtsförbindelser med alla viktigare svenska hamnar, såväl vid de inre vattenvägarna som utefter kusterna. Anmärkningsvärt är emellertid, att icke något större kustfartsrederi har säte i Göteborg.

»Maskindrivna fartyg» utgöras nu för tiden icke blott av ångare. Det ser ut, som om ångbåtarna skulle komma att i viss utsträckning trängas undan av motorfartyg, vilkas antal hastigt ökas inom Göteborgs handelsflotta. 1915 räknade denna 2 mindre motorfartyg, 1920 15 om 18,400 nettoton.

Handelsflottans utveckling över huvud taget må belysas med några siffror (oförmedlat tontal):

1860 36,700 n. t. 1910 201,000 n. t.

1890 99,000 » 1915 226,000 »

1920 324,000 »

Ändå starkare framträder utvecklingen, om man tar hänsyn till fördelningen mellan ång- och segeltonnage och detta senares större arbetsförmåga (vanligen satt till 3,6 gånger segeltonnagets); det förmedlade tontalet ställer sig på ungefär följande sätt:

1860 11,000 ton

1890 66,000 »

1920 311,000 »En särskilt stor del av ökningen faller på de senare åren, framför allt krigstiden (trots förlusterna genom krigsåtgärder: 1914—20 sammanlagt 102,000 br. t.), medan tiden 1875—95 präglades av mycket långsam utveckling, vissa år tillbakagång. Det var just den tid, då ångfartygen bröto igenom. Göteborgs andel i Sveriges handelsflotta utgjorde 1860 13%, 1920 däremot ej mindre än 39 %, och av de största fartygens tonnage

(5,000 br. t. och däröver) räknade Göteborg 1920 72 % (13 ångare och 3 motorfartyg). Göteborg, den svenska stad, som har det mest oceaniska läget, har också största delen av de oceangående fartygen. Allt talrikare bli de stora lastfartygen med en lastförmåga av 8,000—10,000 ton, en fartygsstorlek, som tycks komma att spela en ledande roll i havens linjetrafik, och dessa fartyg äro till stor del svenskbyggda.

Emellertid är det alltjämt till största delen tämligen små fartyg, som trafikera Göteborgs hamn. De flesta tillhöra, som naturligt är, kust- och bihavstypen. Dock har genomsnittsstorleken ansenligt vuxit (i utrikes fart ung. 760 nettoton 1920).

I jämnbredd med sjöfartens utveckling måste följa anläggning och utbyggnad av en tidsenlig hamn. Början gjordes just omkring 1860, då kajer med järnvägsspår tillkommo. Sedan har arbetet med kortare eller längre uppehåll fortsatts, så att Göteborg nu förfogar över en efter nutidens krav utrustad hamn, tillgänglig för fartyg med intill 9 m:s djupgående. De sist tillkomna hamndelarna äro Stigbergskajen på södra samt Sannegårds- och frihamnarna på norra älvsidan, fyllande var sina uppgifter.

Må det sagda vara nog för att giva en översiktlig föreställning om utvecklingen av samfärdseln till sjöss och dess betydelse för handeln. En annan gren av samfärdseln är befordran av meddelanden genom telegraf och telefon, som ha blivit så viktiga och oumbärliga för all handel. Den första telegrafledningen till Stockholm fullbordades 1854, och 1873 nedlades den första kabeln till England, visserligen av det danska bolaget Det store Nordiske. Transoceansk direkt kabelförbindelse har Göteborg däremot icke, men på trådlös väg öppnas snart förbindelse med Nordamerika från station i Halland. Om telefonens särskilda betydelse för svenskt handelsliv, numera icke blott för den inrikes handeln, behöver här icke ordas.

I nära samband med utvecklingen av samfärdseln stod en djupgående förändring av handelsmetoder na. De säkrare och snabbare trafikmöjligheternaskapade mera regelbundna och obrutna handelsförbindelser, på samma gång som de i vissa avseenden minskade behovet av personlig beröring mellan köpmännen. Betecknande för läget vid förevarande tidsskedes början var den roll, som marknaderna spelade. Ännu uppgjordes t. ex. avtal om järnköp med Värmlands bruksägare vid Fastingen i Kristinehamn, och ännu hade Farsmässmarknaden i Göteborg en stor betydelse. I den utrikes handeln fullgjordes likviderna till största delen genom förmedling av växelmäklare på Göteborgs börs, och försäljningar till utlandet måste i mycket stor utsträckning ske i konsignation. Omdaningen av handelsmetoderna stod kanske framför allt i samband med bankväsendets utveckling och medverkan i handeln. I Göteborg hade Göteborgs enskilda bank grundats 1847, Skandinaviska kreditaktiebolaget tillkom 1864 och Göteborgs handelsbank år 1897. Bankerna övertogo en del av de stora handelshusens förutvarande uppgifter men gjorde dem också i viss mån mindre självständiga. De gjorde växelsluten på börsen överflödiga; dessa upphörde alldeles 1895. Samfärdselns utveckling kom också att på annat sätt medföra ingrepp i handelns verksamhetskrets, nämligen därigenom att den öppnade möjligheter till mera direkt förbindelse mellan producent och konsument. Så köper vår industri nu en mycket stor del av sina råvaror direkt, t. ex. så gott som alla spånads-råvaror, vidare stenkol m. m., och likaså sköta de större svenska industriföretagen själva om sin export. Den självständige köpmannen har icke blott ersatts av agenter och kommissionärer, utan hans roll i sjöstäderna har ofta överflyttats på speditörer. Så är också fallet i Göteborg, där speditionsverk-samheten har mycket stort omfång, ofta dock bedriven i samband med egen handel. En annan nutida företeelse är kooperationen; den har för Göteborg bet}7delse huvudsakligen endast i form av lantmännens andelsrörelse (Västra Sveriges lantmäns centralforening).

Så långt om handelns hjälpmedel och metoder. De ökade trafikmöjligheterna behövdes väl för att fylla det på alla områden utvidgade, ja omdanade näringslivets krav. Samfärdseln är på samma gång en förutsättning för och en följd av produktionens utveckling; mellan dem består en växelverkan,. Ett viktigt drag i folkhushållningens omvandling i senare tid är det alltmer ök'de sambandet med och beroendet av andra länder — Sveriges behov av tillförsel har ökats, på samma gång som vissa av landets produkter ha vunnit stark efterfrågan utrikes — och därför har varuströmmenöver Göteborg vuxit oerhört i omfång. Detta gäller f. ö. naturligtvis icke blott förbindelserna med utlandet utan även mellan landets olika delar. Sålunda har för lanthushållningen vid dess

utveckling till större intensitet behövts tillförsel av gödselämnen och fodermedel. Under förra delen av tidsskedet, fram till slutet av 1800-talet, var en viss utförsel av spannmål möjlig, men därefter blev införseln härav vida övervägande, medan i stället exporten av ladugårdsalster blev betydlig, vilket stod i samband med överflyttandet av tyngdpunkten till ladugårdsskötseln på grund av konkurrensen från de stora sädesodlande länderna. Den moderna snabba samfärdseln var naturligtvis av stor vikt vid denna omläggning. De snabba förbindelserna voro också av vikt för handeln med fiskeprodukter. Den rika tillgången på sill efter 1877 öppnade möjligheter för en tidvis ansenlig fiskexport; f. ö. är fiskenäringens avkastning nu mindre nyckfull än förut tack vare de förbättrade fångstmetoderna. Alltjämt är dock regelbunden införsel av fisk nödvändig.

Av ändå större vikt än tidigare blev skogshanteringen för Göteborgs handel. Visserligen hade skogstrakterna närmast staden och vattenvägarna blivit illa åtgångna, men avsättningsmöjligheterna i länderna på andra sidan Nordsjön och även transoceanska länder växte i så ansenlig grad av olika anledningar, att exporten öppnade avlägsna skogstrakter och kom att anta förut okända mått. Härtill bidrog, förutom de utvidgade och förbättrade transportlederna, i främsta rummet utvecklingen av den moderna trävaruindustrien genom anläggning av stora sågverk dels i Göteborg, dels i synnerhet vid Vänerskusten (Uddeholmsverket Skoghall vid Karlstad redan 1855) och vattendrag, som stå i förbindelse med Vänern. Och så öppnades nya utvägar för tillvaratagande av skogsprodukterna framför allt genom trä-masse- och pappersindustrien. Därmed fick hergs- och järnhanteringen så småningom träda i andra rummet bland de produktionsgrenar, som arbeta för export. Visserligen var det långt ifrån så, att Värmlands järnbruksrörelse gick tillbaka. Den omdanades efter tidens fordringar, samlades till ett färre antal större anläggningar, delvis nya (t. ex. Hagfors 1874) och moderniserades genom införandet av bessemer- och martinprocesserna vid tiden omkring 1870. Men den värmländska malmen räckte ej längre till för utvidgningen; med tiden tillfördes malm även från de lappländska gruvorna. Järnproduktionens utveckling i de stora industriländerna gjorde det omöjligtför vår järnhantering att tävla i fråga om priserna på tackjärn av enklare kvalitet, varför en stor införsel av sådant jämte några andra slags järnfabrikat, i synnerhet järnvägsskenor, kom till stånd. För Göteborgs export spelade även zinkmalmsbrytningen vid Åmmeberg (sedan 1868) en viss roll.

Redan har alltså industrien kommit på tal. Näringslivets omvälvning är ju framför allt förknippad med utvecklingen av storindustrien. Före 1860 fanns ej mycket av sådan i Göteborgs handelsområde. Det viktigaste var de nyss berörda små järnbruken i Värmland och Dalsland. Vidare fanns en begynnelse till verkstadsindustri i Göteborg (Göteborgs och Lindholmens mek. verkstäder) samt textilindustri i och vid denna stad (Almedal, Gamlestaden) och i Boråstrakten, därjämte huvudsakligen en snickerifabrik (Bark & Warburg), ett sockerbruk (Carnegies) och tobaksfabriker i Göteborg. Utvecklingen sedan denna ringa början kan verkligen sägas ha varit storartad under dessa sextio år. I främsta rummet tilldra sig träindustrierna uppmärksamheten, dels genom de omförmälda sågverken, dels genom snickerifabrikerna av olika slag för vidare förädling av virket, framför allt i Göteborg. En av de viktigaste grenarna blev trämasseindustrien, utvecklad sedan 1870-talet (t. ex. Billerud 1885); inom denna var norra Västsverige en tid huvudområdet. Denna trämassetillverkning blev en ny och kraftigare grundval för pappersfabrikationen, som fick ett storartat uppsving (i Göteborgs område t. ex. Munksjö 1862, Vargön 1869, Munkedal 1872). Tändsticksindustrien intar en särställning bland svenska träindustrien, i det den under vanliga förhållanden framför allt arbetar med infört råmaterial, till en del inkommet över Göteborg. Inom denna gren fanns redan tillverkning i Jönköping vid periodens början.

Inom metallindustrien skedde som nämnt en omdaning av järnbruksrörelsen, och det växte upp en stor verkstadsindustri i Göteborg, där varvsrörelsen visserligen länge hade svårt att hålla sig uppe i den svåra konkurrensen från utlandet för att dock slutligen under kriget bryta igenom. 1907 grundades i samma stad den hastigt uppblomstrande kullagenndustrien, och stora verkstäder tillkommo även på andra håll: i Lysekil, Trollhättan (redan 1847), Karlstad, Kristinehamn, Arvika. En allt viktigare gren blev textilindustrien i Göteborg med omnejd (Krokslätts spinnerier 1875), i Borås och Viskadalen samt på andra håll. En modern storstadsindustri, konfektionen, fick stor utveckling i Göteborg. Såsom storstadsindustrier inomandra grenar kunna bagerierna, bryggerierna, tryckerierna m. fl. i Göteborg betraktas. livsmedelsindustrien i övrigt var redan förut företrädd av det stora sockerbruket (fr. 1810). Nu tillkom också lidköpings sockerbruk, ångkvarnar (den

äldsta i Göteborg 1875), margarinfabriker (1895) inom handelsområdet. En naturlig kustindustri är beredningen av fiskkonserver. Till kustområdet hör också stenindustrien, och till mineralindustrierna räknas även glasbruk i Älvsborgs (Surte) och Värmlands län samt cementfabriker.

Av vikt för industriens utveckling blev tillvaratagandet av vattenkraften i Västsverige, där Trollhätte kraftstation är rikets största (första utbyggnaden färdig 1910). Den blev av särskilt omedelbar betydelse för Trollhättans stora elektrotermiska och elektrokemiska industri, inom vilka grenar f. ö. anläggningar uppstått även på andra håll.

För denna mångsidiga och omfattande industri har alltså Göteborg fått tillföra en stor del av de nödvändiga råvarorna, i främsta rummet stenkol, som har blivit stadens åtminstone kvantitativt viktigaste handelsvara, och det har också i icke obetydlig utsträckning tjänat som förmedlare av export, där sådan kunnat komma i fråga.

För att giva en något så när fullständig bild av betingelserna för varuomsättningen behövs emellertid icke blott en överblick över produktionens omdaning, utan också ett framhållande av hur förbrukningen undergått viktiga förändringar. Det må vara nog att påvisa den starkt ökade förbrukningen av kaffe och socker jämte åtskilliga andra njutningsmedel samt av vete, som i stor utsträckning trätt i stället för råg. Å andra sidan kommo de förr viktigaste njutningsmedlen, tobak samt vin och brännvin att relativt träda tillbaka i införseln och detta, beträffande tobak, trots den starkt minskade tobaksodlingen i Sverige. Här liksom i fråga om spannmålsodlingen har utvecklingen av den moderna samfärdseln gjort det ekonomiskt lämpligare att överflytta en del av produktionen till andra av naturen mera gynnade länder.

Som medverkande faktor vid handelns uppsving nämndes också den ökade näringsfriheten, i Sverige såväl som i andra länder. Dess genombrott i vårt land började 1846 och fullbordades 1864. Därmed föll skråväsendet och framför allt de tullskrankor, som förut hade hämmat både in- och utförsel. Det hade sålunda länge varit förbjudet att utföra bl. a. vissa slag av oarbetade trävaror, tackjärn o. s. v.; råvarorna skulle förbehållas det egna landet.Den tämligen oinskränkta frihandelns politik bröts visserligen genom tulllagstiftningen från slutet av 1880-talet, men några hinder för handeln av gammal merkantilistisk typ upprestes dock icke, och exporttullarna återvände ej. Under krigstiden rådde visserligen även i detta avseende undan-tagsförhållanden. Tullskyddet gynnade ibland uppkomsten av svenska produktionsgrenar, varigenom import utifrån blev mer eller mindre onödig; det förnämsta exemplet i denna väg är väl sockerinförselns upphörande, praktiskt taget, vid mitten av 1890-talet.

Så ställde sig alltså de yttre betingelserna för vår stads handel. Innan skildringen av dennas utveckling börjar, kunna några ord om källorna för framställningen vara på sin plats. Dessa äro tämligen bristfälliga, åtminstone vad själva handeln beträffar. För den inrikes omsättningen föreligger det material, som gömmes i järnvägarnas och Trollhätte kanals trafikberättelser. Däremot saknas praktiskt taget uppgifter om hamnens varutrafik på inrikes orter. Den utrikes handeln är fullständigare tillgodosedd, ehuru statistiken icke finnes tryckt förrän med året 1871. I regeln finnas utförliga kvantitetsuppgifter, utom beträffande mindre viktiga varuslag åren 1891— 99; värdena för de olika varurubrikerna offentliggjordes först fr. o. m. 1908 (i Handelskammarens statistik), och först från 1914 äro dessa uppgifter av större värde, då de sedan denna tid väsentligen grunda sig på värdedeklarationer, ej på beräknade medelpriser. Enligt den senare metoden äro alltså de import-och exportsummor, som finnas för åren t. o. m. 1863 samt 1891— 1913, beräknade, enligt den förra således summorna för senare år. För belysande av sjöfarten finnes ett rikt material i den officiella sjöfartsstatistiken och, i senare tid, stadens statistiska årsbok.

Det bör emellertid anmärkas, att de statistiska uppgifterna i regeln gälla tullkammardistriktet, ej staden eller hamnen. Detta har visserligen föga betydelse, ty distriktet utanför Göteborg har endast en ganska ringa export (från skärgården sill, ibland något sten, från lastplatser vid Göta älv trämassa, papper o. s. v.) och mycket ringa import.

Utveckling

Den sida av Göteborgs ekonomiska historia, som här behandlas, kan naturligtvis icke bliva föremål för någon utförlig skildring, det blir huvudsakligen antydningar om den yttre gången av utvecklingen. Denna anknöt natur-

ligtvis i stort sett till den allmänna ekonomiska utvecklingen under tiden och visar upp- och nedgångsperioder i rytmisk växling. De allmänna ekonomiska nedgångstiderna framträda ganska tydligt: slutet av 1870-talet, mitten av nästa årtionde, de första åren på 1890-talet, 1900-talets första år och slutligen åren efter 1907. Kraftigt påverkades naturligtvis också Göteborgs handel av kriget och den därefter följande högkonjunkturen.

Omfattningen av Göteborgs handel vid 1860-talets början framgår av följande uppgifter över import och export (i mill. kr.):

Import Export 1860 28,1 14,8 1861 31.6 12,9 1862 25-9 17,2 1863 28,9 I7.I

Det var alltså mycket anspråkslösa summor i förhållande till vår tids. År 1860 kom på Göteborg — uppgifterna kunna dock som sagt icke tillmätas allt för stort värde — 35% av importvärdet och 17% av exportvärdet. Göteborgs handel var då ungefär jämnställd med Stockholms (resp. 37% och 18%), och vissa år, i synnerhet under tiden för Krimkriget, skulle Göteborg t. o. m. ha haft större import än Stockholm, vars andel i exporten eljest gick starkt tillbaka, tydligen i samband med att järnet — Stockholms huvudvara — som nämnt fick lämna första rummet i Sveriges utförsel åt trävarorna. I början av sextiotalet voro dock knappast ens för Göteborgs del trävarorna de viktigaste. Ännu kommo i främsta rummet stångjärn, smältstycken och annat smidbart järn jämte stål och spik, och tackjärnsutförseln hade just börjat. Bland trävarorna intogo naturligtvis plankor och bräder främsta rummet, varjämte exporten av gruvtimmer började utveckla sig, samtidigt som bjälkar och sparrar minskades. Bland övriga exportvaror är huvudsakligen att nämna havre, vartill goda skördeår kom råg. Tändstickor och papper utfördes redan i ringa mängd, och en begynnelse märktes av utförsel av levande djur (oxar), smör och andra mindre viktiga artiklar. Importen var på den tiden kvantitativt mindre än exporten. Stenkolsinförseln var då ännu ganska oansenlig men växte raskt tack vare järnvägsanläggningarna (1860 — 64 i medeltal 157,000 ton årligen). Bomull och ull voro också på den tiden rätt viktiga varor, liksom hudar, tackjärn och järnvägsskenor började förekomma, endast i ringa grad däremot mineraloljor, gödsel- och foder-medel o. s. v. Relativt större roll spelade införseln av vissa fabrikat, i synnerhet garner och vävnader, samt närings- och njutningsmedel (socker, kaffe, tobak, vin). Bland livsmedlen var då i regel import av spannmål ej nödvändig, men salt sill var en ganska betydande vara. Den sammanlagda omsättningen i utrikeshandeln torde de första åren av årtiondet kunna beräknas till omkring 350,000 ton.

Den utrikes sjöfarten visade åren 1860—64 en genomsnittlig omfattning av 468,000 ton (netto) in- och utgående fartyg. Handelsförbindelserna voro tämligen vidsträckta; framför allt är anmärkningsvärt, att Förenta staterna spelade en stor roll för vår utförsel (ännu 1865 gick dit 16% av järnexporten), och till Afrika, även Sydafrika, utfördes ansenliga mängder trävaror. I detta avseende var ställningen snarast gynnsammare än ett par årtionden senare.

Den följande utvecklingen var nämligen icke i allo lyckosam. Visserligen ökades omsättningen ganska raskt och i stort sett tämligen oavbrutet till den svåra krisen i slutet av 1870-talet, och nya export- och importgrenar tillkommo, men utvecklingen var icke enhetlig beträffande de olika varuslagen, och Göteborgs relativa betydelse gick i vissa avseenden tillbaka, varvid som sagt torde ha inverkat dels järnvägsnätets utveckling och de därav följande förbättrade arbetsmöjligheterna för många mindre hamnar, dels svårigheterna vid övergången från segelfartyg till ångbåtsflotta. Dessa företeelser voro dock ännu knappast märkbara under sextiotalet och förra hälften av nästa årtionde, en i allmänhet gynnsam tid. Utförseln av plank och bräder hade då en omfattning, som icke överträffades förrän under det stora krigets tid. Åren 1867 och 69 visa också mycket gynnsamma siffror för utförsel av smidbart järn; för stål var emellertid årtiondet en i stort sett svagare tid. För havreexporten voro åren före 1868 mycket goda, men så följde några svåra missväxtår, under vilka f. ö. de ekonomiska konjunkturerna voro svagare. Beträffande införseln fästes uppmärksamheten först vid bomulls-importens oerhörda nedgång under det nordamerikanska inbördeskriget, men sedan var ökningen så mycket starkare. Vidare kan antecknas en ganska stor införsel av råg under slutet av decenniet, och vid samma tid märkes en tydlig stegring av kaffeimporten.

De goda tiderna voro särskilt utpräglade under förra hälften av 1870-talet — som året för krisens inträdande

synes här kunna sättas 1877. Även Göteborgdrog fördel av krigskonjunkturen 1870—71, bl. a. genom de höga frakterna. Som ett anmärkningsvärt utslag av högkonjunkturen framträder tillkomsten av det stora företaget Göteborgs handelskompani (1871) med bl. a. filial i London. Samma år var järnutförseln särdeles betydande, men redan efter detta år inträdde en nedgång. Plank oeh bräder hade mycket goda år

1872—76, gruvstolpar bl. a. 1873. Tändstickor visa god ökning till 1876, och papper samt nu även trämassa göra sig i någon mån gällande på exportlistan. Vissa år under detta årtionde kunde landet glädja sig åt en mycket god skörd, varav följde möjlighet till en mycket betydande havreexport (bl. a. 1870, 1871: 81,000 ton, samt 1876). Blomstrande var denna tid också importen. Införseln av ull och hudar var större än den senare i allmänhet varit. Gödselämnen och fodermedel började nu bliva viktiga varor. Särdeles stor var också införseln av järnvägsskenor på grund av de många järnvägsanläggningarna i Västsverige. Den goda konjunkturen visade sig även i stark införsel av maskiner av olika slag, till ett värde, som synes ha varit större än under återstoden av århundradet i allmänhet. Men också andra fabrikat importerades i starkt ökad grad; särskilt synes detta gälla vissa textilvaror: bomullsgarn och -vävnader. Ökningen i varuomsättningen motsvaras av stegrad sjöfart (1875: 886,000 ton, betydligt mer än dubbelt mot 1860).

Så kom bakslaget, för Göteborgs vidkommande, av siffrorna för den allmänna rörelsen att döma, som sagt året 1Å77. Redan förut, 1873, hade den ekonomiska krisen ute i Europa börjat; även i Sverige hade prisnivån fallit sedan detta år. Prisernas läge belyses av prisindex1: siffran för 1873 var 128, därefter fall till 1879: 98, sedan någon förbättring 1880—81, men så inträder åter fall ända till 81 år 1887. Som exempel på prislägets förändringar kan nämnas, att medelpriset på en centner stångjärn, som 1874 var kr. 11, 1877 föll till 6,50 och året därpå till 6,25. Året 1879 synes för Göteborgs affärsvärld ha varit ett särskilt svårt år; då gick bl. a. det nämnda Göteborgs handelskompani i konkurs. Som framgår av det ovan sagda, visade åren 1880 och 1881 goda tecken till återhämtning, men med 1882 följde en allmän ny ekonomisk kris med åtminstone för vårt land ännu allvarligare och svårare efterverkningar, icke övervunna förrän omkring 1887, då förhållandena ljusnade.

1 Enl. K. Åmark (Kommers. Meddelanden 1921) och K. A. Waixroth, (Kungl. Mynt- och Justeringsverket; Berättelse I92t): basperiod rgo3— 12 = 100.Denna tid, omkring i8jj—8j, var alltså för Göteborg, liksom för landet i allmänhet, föga framgångsrik. En viktig sak var, att Göteborgs ekonomiska självständighet i viss grad förlorades till förmån för utomsvenska mellanhänder; särskilt Hamburg började tillvälla sig ett stort inflytande, oeh vår transoceanska handel förmedlades alltmer av såväl tyska som danska firmor och fartyg. Härvid inverkade bl. a. handelsflottans och den svenska sjöfartens tröga utveckling. Ännu voro våra fraktfarare till stor del seglare, som icke kunde upptaga tävlan med de i utlandet under den föregående högkonjunkturen med målmedvetet förutseende byggda ångarna, i synnerhet som denna byggnadsverksamhet irtvecklade sig till överproduktion, varav återigen följde en synnerligen tryckt fraktmarknad. Åren före ocli vid mitten av 1880-talet låg en betydande del av stadens handelsflotta upplagd. I vår hamn kommo danska och tyska fartyg att spela en allt större roll, delvis även undanträngande norska och engelska. Svårigheterna för Sverige att följa med i den allmänna kapitalslukande moderniseringen inverkade oförmånligt även på andra sätt. Det gällde kanske särskilt vår järnhantering, där de nyare metoderna för järnets framställning gjorde det möjligt för de järnmalms- och framför allt stenkolsrika konkurrenterna att framställa metall av god kvalitet till priser, som voro åtskilligt lägre än det svenska träkolstackjärnets. Det bör särskilt icke förbises, att U. S. A. i allt högre grad bortföll som köpare av det svenska järnet. En annan viktig olägenhet för den svenska exporten, verksam såväl på järnhanteringens som andra områden, var den inbrytande protektionistiska strömningen ute i världen. Den näringsgren, som framför andra led av produktionens utveckling i andra länder, var dock som sagt jordbruket, något som yttrade sig för exporten särskilt därigenom, att vår havre fick allvarliga medtävlare, bl. a. majs.

Tavlan hade emellertid också sin ljusare sida. Vår skogshantering och träexport drabbades mindre av krisen. För Göteborgs del är särskilt att påpeka, att hyvlerierna och snickerifabrikerna gjorde hanteringen mera inkomstbringande, men å andra sidan hade redan tyngdpunkten för Sveiiges träindustri flyttats till Norrland, där visserligen också göteborgskt kapital insattes med rik vinst (ex. Kramfors, Svartvik, Tångrör). Nu började också rikare frukter av trämasseindustrien att visa sig. Och som en värdefull hjälp i betrycket kom plötsligt sillfisket fr.

o. m. 1878; om det också icke var så rikt och jämnt flödande, gav det bl. a. sysselsättning åt en del ton-nage, oeh behovet av sillimport minskades. Om jordbruket försattes i ett svårt läge, så kunde i stället avsättningen av kreatursalster bliva betydande, och vid 1880-talets mitt märkes just en tydlig och bestående ökning av smörutförseln. Av stort värde för Göteborg blev tillkomsten av den nya trafikleden Bergslagernas järnväg. Den bidrog till att över Göteborg dra en del av den järnexport, som förut gått över Stockholm, varvid staden visserligen åtminstone till en början fick nöja sig med speditionsverksamhet för stockholmsfirmors räkning. En omständighet, om vilken man får säga, att den tyvärr ökade Göteborgs trafik, var den stegrade emigrationen, som t. o. m. 1884—85 föranledde upprättandet av direkt ångbåtslinje på New-york med engelska fartyg.

Trots alla svårigheter fortgick emellertid ökningen av Göteborgs omsättning. Här meddelas några trafiksiffror för åren 1877 och 1890 för att belysa detta:

Exporten av de viktigaste varuslagen gick i stort sett framåt. Järnet (d.v.s. smidbart sådant) visade under förra hälften av 1880-talet högre siffror än under någon senare femårsperiod med undantag av krigstiden (i genomsnitt 100,000 ton). Höjdpunkten nåddes 1882, varefter följde en långsam återgång t. o. m. 1885 och ett starkare fall 1886, därefter åter stigning. Med detta årtionde började tackjärn — efter ett mycket utpräglat bakslag sedan 1877 — spela en större roll än förut (omkr. 16,000 ton årligen), vilket är betecknande för den svenska järnhanteringens omläggning. En järnvara, som länge varit rätt tynande på grund av tillverkningssättets förändring, var spik, vilken nu får nytt liv från 1880-talets mitt genom den påbörjade och sedan alltjämt ökade utförseln av hästskosöm.

Inom trävarugruppen fortgick utförseln av plank och bräder på ungefär samma plan som förut med lägre siffror 1878 och därefter jämnt vartannat år t. o. m. 1886. Utförseln av gruvstolpar rättade sig mera efter de europeiska konjunkturerna och visade ett bakslag redan 1875, varefter den hämtade sig med en god, ehuru ojämn ökning under återstoden av årtiondet samt

Utrikes sjöfart, nettoton Inrikes kustfart »

J ärnvägarnas trafik, ton

1877 1890

1,039,000 1,750,000

272.000 508,000

347.000 492,000det därpå följande. Utförseln av syllar var ännu ganska oansenlig (knappa

10,000 kbm). Trämassa tar hastigt upp sig under åttiotalets senare del (medeltal 1880—84: 7,600 ton, 1885—89: 24,900 ton) oeh är därmed på väg att inta sin ställning som en av stadens förnämsta exportvaror. Liknande är förhållandet med papper; vid 80-talets slut är utförseln väl 50% större än vid dess början. Tändsticksexporten däremot står stilla eller går t. o. m. tillbaka.

Beträffande livsmedelsexporten må framhållas, att havreutförseln i stort sett minskades under 1880-talet. 1879 och 80 samt 1883 och 84 voro ännu mycket goda år. Som sagt börjar nu exporten av smör ta fart, redan 1884 var den uppe i 5,000 ton, och beloppet ökades sedan stadigt. Å andra sidan minskades den export av levande djur, som några år under föregående årtionde varit ganska stor. Den genom sillfisket 1878 upptagna exporten av färsk fisk höll sig vid större betydelse endast i tre år, sedan gick den tvärt tillbaka för att 1885 börja en ny uppsvingsperiod.

Även på införseln verkade naturligtvis 1880-talets betryck. Stenkolsim-porten visar bakslag, låt vara tämligen obetydliga, 1877—78 samt 1884— 86. 1885—89 hade den i årligt genomsnitt hunnit till 355,000 ton. En vara, som tydligt påverkades av konjunkturerna, var bomull, med låga siffror åren 1878 och 79 och åtföljande tydlig förbättring t. o. m. 1883; den efter ringa införsel vid årtiondets mitt följande återhämtningen var emellertid jämförelsevis mindre tillfredsställande. Härvid får man säkert tänka på konkurrens från Varberg, vars järnväg till Borås öppnats 1880, medan Göteborgs blev färdig först 1894. Importen av tackjärn led visserligen en tydlig

nedgång de sista åren på 70-talet, men sedan ökades den i stort sett •— i sin mån belysande för den svenska järnhanteringens svårigheter. Den andra viktiga järnvaran, räls, företer däremot genomgående lägre siffror än föregående årtionde — dels voro konjunkturerna nu i allmänhet mindre gynnande för järnvägsbygge, dels var behovet i Göteborgs uppland till en viss grad fyllt. Mineraloljorna infördes nu i ganska begränsad kvantitet, dock med tydlig ökning mot 80-talets slut — 1887 uppfördes den första petroleumcisternen vid Käringberget. En mera utpräglad ökning vid samma tid uppvisas av gödningsämnen, medan det viktiga fodermedlet olj ekakor i stort sett går tillbaka.

I fråga om livsmedel iakttages minskning av sillimporten i förhållandetill det svenska fiskets avkastning, en i jämförelse med föregående tid betydligt ökad rågimport (särskilt höga tal 1882—83, därefter mindre), införsel av socker (med råsocker) på ungefär samma höjd som förut samt en tydligt ökad kaffeimport (nu ungefär 5,000 ton.)

Vid denna kortfattade översikt över handelsrörelsen har alltså som ett nästan genomgående drag visat sig, att ställningen förbättrades under senare delen av 1880-talet. Åren 1887—90 synas ha varit jämförelsevis goda, den förut omförmälda prisindex steg till 92 åren 1890 och 1891. Även läget på fraktmarknaden var denna tid bättre, och som ett utslag därav kan man betrakta tillkomsten av flera rederiföretag, Tirfing, Thule, Nike m. fl. Med 1890 följde emellertid utbrottet av ett nytt konjunktur omslag (med prisindexfall ända till 79 år 1895, den lägsta siffran sedan 1844), och det dröjde ej att göra sig påmint även i Göteborg, där de påbörjade konkursernas antal steg starkt åren 1891 och 92; särskilt det senare året störtade några större företag. Förra hälften av 1890-talet var alltså åter en i många avseenden bekymmersam tid. Handelsflottan rent av minskades i samband med fraktmarknadens betryckta läge. Beroendet av de större europeiska hamnstäderna fortfor, ja skärptes: här bör erinras om tillkomsten av Köpenhamns frihamn 1894. Samtidigt började i Göteborg diskussion om anläggning av frihamn, utan att dock leda till resultat förrän tjugu år senare. Framför allt en god del av Sveriges smörutförsel togs om hand av danskarna, och över Hamburg gingo bl. a. trämassa och papper för vidare export, i synnerhet till transoceanska länder. Att en betydande del av importen förmedlades av utlandet, var mera naturligt. Som ett förnyat bevis på vår osjälvständighet framträder öppnandet av direkta turer mellan Göteborg och Newyork av engelska bolag 1894—95.

Från denna tid, 1891, och framåt föreligga närmare uppgifter om import-och exportvärden samt om dessas fördelning på olika varugrupper. Det nämnda året var handelsomsättningens värde något över 200 mill. kr., en mycket stor siffra jämförd med motsvarande från 1860-talets början (s. 666), och så mycket större ter den sig, om man betänker, att prisläget vid denna tid var icke obetydligt lägre än trettio år tidigare. År 1894 var summan dock endast 164 milj. (minskningen emellertid delvis beroende på ändrade beräkningsgrunder). Importens värde visade vanligtvis någon övervikt. Göteborgs andel i rikets importvärde var 1891 28 %, i exportvärdet 30 %,HANDEL OCH SJÖFART. GÖTEBORGS ANDEL I RIKETS HANDEL 1890

medan motsvarande siffror för Stockholm voro 29 % och 7,5 %. År 1895 var Göteborgs andel i handelsomsättningen 27,0 %, Stockholms 19,7 % samt Malmös 9,6 %. En jämförelse med förhållandena år 1860 visar alltså, att Sveriges export i ofantligt ökad grad sökte sig väg över Göteborg, åtminstone om man endast tar hänsyn till värdet. Procentsiffran för importen är återigen mindre— liksom för Stockholm, som därjämte och framför allt såg sin betydelse för exporten betydligt minskad. Den relativa tillbakagången för de båda största handelsstäderna sammanhänger med handelns spridning till andra städer. Särskilt har man att tänka på den kraftiga utvecklingen av det skånska näringslivet med dess starkt växande industri och dess behov av mångsidig tillförsel, vartill nog i en betydande grad tullagstiftningen samt ångfärjeförbindelserna bidrogo: sålunda tillväxte framför allt Malmös

och Hälsingborgs handel. Stockholm kunde relativt bättre hålla sig uppe som importhamn än Göteborg tack vare järnvägsförbindelserna med Norrland, som stärkte de stockholmska handelshusens ställning. Att den göteborgska exporten kunde till den grad ökas, förefaller närmast märkvärdigt, om man besinnar, huru dock den stora norrländska trävaruexporten hunnit komma i gång i en betydande omfattning. Järnmalmsexporten var visserligen

ännu knappt påbörjad.

Göteborgs betydelse för Sveriges handel vid denna tid framgår något närmare av följande uppgifter om stadens andel i rikets in- och utförsel av några viktigare varuslag (kvantiteterna) år 1890:

Salt sill Införsel 13 % Smör Utförsel 49 % Koksalt 23 % Havre 22 % Kaffe 33 % Plank och bräder .... 5 % Bomull 59% Trämassa 72% Stenkol ••••' 2 7% Papper O" 00 Mineraloljor 18% Tändstickor 50% Tackjärn 32 % Tackjärn 28% Smidbart järn 41 %

Av dessa siffror för ett enstaka år få naturligtvis icke allt för vidsträckta slutsatser dragas. Påfallande är emellertid, hur i överväldigande grad vir-kesutförseln flyttats över från Västkusten, medan exporten av trämassaoch papper här är av ledande betydelse. Beträffande värdet av de olika varugrupperna år 1891 märkes, att matvaror av djur kommo i främsta rummet i exporten (22,5%), därnäst trämassa och papper (19,2%), arbetade trävaror (15,5%) och oarbetade eller till en del arbetade metaller (14,3%). Trävarugruppen hade nu alltså gått långt förbi järngruppen. I införseln uppträda kolonialvaror och manufakturvaror av spånadsämnen med ungefär lika belopp (13,2%), därefter följa spånadsämnen och oarbetade mineral, likaledes med jämnstora värden (11,4%), efter vilka på ganska stort avstånd komma garn, tråd o. d. samt fartyg, maskiner o. s. v.

Med året 1895 passerades tydligen konjunkturkurvans lägsta punkt, och senare delen av årtiondet präglas av ett anmärkningsvärt uppåtgående — prisindex steg till 94 år 1900. Under denna tid ökades handelsflottan ovanligt starkt (1895 utgjorde den 80,000 ton, 1900 118,000 ton, detta senare år 19% av Sveriges handelsflotta). Fraktmarknaden var nu också betydligt mera lönande än de föregående åren. 1900 steg utrikes sjöfarten till 2,2 mill. ton, och den inrikes kustfarten till 0,68 mill. ton. Järnvägarnas omsättning utgjorde samma år omkr. 790,000 ton, alltså en vacker ökning från 1890. I järnvägstrafiken ingår nu också rörelsen på den viktiga banan Göteborg—Borås sedan 1894 samt den för godstrafiken mindre betydelsefulla Västkustbanan; år '1900 tillkom också Västgötabanan. Den direkta förbindelsen med Borås och omnejd, snart fortsatt med järnvägen till Alvesta, betydde ej litet för såväl importen (bomull, stenkol) som exporten (trävaror).

Bland importvarorna visar under i8go-talet stenkol föga påverkan av affärslivets betryck, och den ansenliga ökningen fram till 729,000 ton år 1900 är tämligen jämn. Bomull har svaga år 1892—93, sedan en icke särdeles stor ökning med höjdpunkt 1898. Trots tullskydd håller sig importen av bomullsgarn och -väv uppe, ja t. o. m. ökas. En betydande ökning kommer på mineraloljor, av vilka införseln dock var ganska ojämn (1900 nära 20,000 ton), tämligen stor också på gödselämnen, varemot oljekakorna knappast visa några framsteg under årtiondet förrän de allra sista åren. Nu begynner också en import av fettämnen för margarintillverkningen. En stark ökning utmärker tackjärnsimporten (störst, över 19,000 ton, 1899), medan järnvägsskenor nu uppvisa en ganska måttlig siffra. Under de goda åren 1889 och 91 samt 1897 och 99 uppgick importen av maskiner till stora belopp. I fråga om de införda livsmedlen inträffade viktiga förändringar. Rågim-porten gick i stort sett ned till tämligen små mått, under det att vete trädde i stället (med 4,400 ton 1890, men 13,000 ton 1900). Iyikaså gick socker starkt tillbaka och upphörde vid årtiondets mitt att vara en importvara av vikt. Kaffeimporten kommer med 1897 upp på en något högre nivå än förut (något över 7,000 ton). Tiden t. o. m. 1896 var införseln av sill ganska ringa, då det bohuslänska sillfisket i allmänhet hade en gynnsam tid, som dock sistnämnda år upphörde, vilket också visar sig i en stark ökning av tillförseln 1897.

Inom utförseln höllo sig plank och bräder på ungefär samma nivå som föregående årtionde med höjdpunkter 1891 och 1900 (omkr. 250,000 kbm) och lägsta siffran 1895 (177,000). En stark ökning kom däremot på gruv-stolpar, ända till 429,000 kbm år 1900, med lägre belopp 1893, 1895—96. Av syllar var utförseln mycket ringa under årtiondets förra hälft, men sedan följde plötslig och stark ökning (1898: 40,000 kbm). Tändsticksexporten rörde sig till 1895 på ungefär samma plan som under åttiotalet, men sedan började också här en avsevärd ökning, till 16,000 ton år 1900. Trämassa gick i början tillbaka något från det starka året året 1891, men med 1895 insatte åter en god ökning (1899: 91,000 ton). För papper inträdde en plötslig stark stegring 1899—1900 (senare året 34,000 ton). Järn var det sämre ställt med. I fråga om smidbart järn måste i stort sett fastslås en tillbakagång, även om åren 1899 och 1900 något hjälpte upp ställningen (dock 1900 endast

80,000 ton mot högsta siffran 105,000 ton 1889). Tackjärnsexporten förbättrades däremot till 41,000 ton år 1901, dock under rätt stora växlingar. Minskningen i fråga om smidbart järn1 ägde icke motsvarighet för hela landets utförsel, vilket tyder på förflyttning av exporten till andra hamnar, framför allt Stockholm och Gävle. Det bör också anmärkas, att utförseln av maskiner, framför allt separatorer, nu börjar göra sig något gällande (sedan 1893). Inom gruppen livsmedel har nu spannmålsexporten nedgått till en obetydlighet efter några givande år för havre 1890—93. Smörexporten når däremot en verklig höjdpunkt 1896 (över 14,000 ton) efter oavbruten ökning — nu även gynnad genom Englandsångarnas utrustande med kyl-rum; sedan vidtar minskning sammanhängande med den ökade förbrukningen inom landet. Ungefär samma utveckling företer utförseln av fisk,

1 Göteborgs andel i exporten av smidbart järn var också 1900 endast 37 °/0 mot 41 °/0 tio år tidigare.med höga tal 1894—96 men med ett mycket tvärt fall efter 1899 (färsk fisk från 15,000 ton detta år till 2,500 det följande).

Nittiotalet är alltså i det stora hela en tid av vackert uppsving och dess senare del en tydlig högkonjunktur, som emellertid bröts med en kris år 1900, nu i närmare anknytning till läget på världsmarknaden. I Göteborg var 1900 och 1901 de påbörjade konkursernas antal resp. 180 och 177, betydligt större än åren förut (1895—99 medeltal 107) och senare (1902—06: 140). Nedgången tycks emellertid av omsättningssiffroma att döma icke ha drabbat vår stad i särdeles grad, utan den framträder mest som ett snart övervunnet stillastående. Prisindex föll ej mer än från 94 år 1900 till 91 åren 1902 och 03, varefter uppåtstigningen åter började. Tonnaget i utrikes sjöfarten var 1901 obetydligt mindre än året förut och 1902 uppe i samma höjd som 1900. Ett annat språk talar visserligen uppgifterna om värdet av han delsomsättningen, vilket 1900 var 246 mill. och först 1906 (263 mill.) överskred denna siffra. Nu var importen betydligt större än exporten, med en övervikt av intill 40 milj. Denna importens övervakt är numera f. ö. också kvantitativ och sammanhänger med den stora införseln av stenkol, spannmål, mineraloljor o. s. v., mot vilken ställer sig en minskning i exporten av trävaror, både plank och bräder samt gruvstolpar, vilken åtminstone kvantitativt icke uppvägdes av ökningen för trämassa och papper; även exporten av spannmål, smör och fisk minskades ju. År 1905 hade andelen i Sveriges handelsomsättning sjunkit till 23,3%, i importen till 24,1 % cch i exporten till 22,2 %. Anledningarna till dessa minskade siffror äro redan framhållna; det må endast påpekas, att järnmalmsexporten från Oxelösund, Luleå och över Riksgränsen just vid denna tid växte sig stark, och att i allmänhet förbindelserna med Tyskland ökades, i mindre grad också med Ryssland. Tysklands andel i Sveriges utrikeshandel steg med 5% från 1891-—95 till 1901—05, medan Englands gick tillbaka med nära 4% och under perioden 1906—10 med ytterligare 2%. Av denna svängning måste tydligen de skånska och öster-sjöhamnarna dra fördel, bl. a. genom tillkomsten av färjetrafiken mellan Trälleborg och Sassnitz år 1909. Av ej ringa betydelse var också trämasse-industriens storartade utveckling i Norrland, varigenom Göteborgs betydelse för exporten av dess viktiga fabrikat minskades.

Som en motvikt härtill framstår visserligen grundandet av de första transoceanska ångbåtslinjema, men dels dröjde det, innan varuomsättningen pådessa nådde mera betydande mått, dels kom den ökade rörelsen ej blott Göteborg till godo. Med denna transoceanska trafik gavs emellertid den svenska handeln möjlighet till större oberoende av utländsk förmedling, särskilt beträffande exporten av trävaror, trämassa, papper o. s. v., senare också importen av kaffe, bomull m. m. Den transoceanska trafikens tillkomst kan betraktas som ett tecken till att Göteborgs — och Sveriges — förnedringstillstånd under ett fjärdedels sekel var 'övervunnet, och att det moderna näringslivets genombrott i viss grad lyckligen fullbordats. Handelsflottans ökning fortsatte, den nära fördubblades mellan 1900 och 1910 (det senare året 200,000 ton).

Så obrutet framgångsrik blev icke handelns utveckling. Visserligen förbättrades konjunkturerna fram till 1907 (handelsomsättningen med utlandet detta år 277 mill.), och priserna stego (prisindex samma år 103), men så kom krisen. Varuomsättningens framsteg igoo—J907 voro mindre påfallande än på 1890-talet. Stenkolsimporten visar rätt god ökning, till över 800,000 ton 1907, men bomull var stillastående ända till 1906—07. Plötslig minskning visar bomullsgarn, och i samma riktning rör sig bomullsväv. Importsiffrorna för järn visade någon minskning till 1905, sedan ansenlig ökning. Järnvägsskenor infördes i stor kvantitet 1901—02 samt 1905. Värdet av maskininförseln var jämförelsevis mindre. Mineraloljor däremot förete en stor ökning, i synnerhet 1906—07. Gödselämnen infördes i ganska växlande mängd med största beloppet 1907. Högst ansenlig var ökningen för

oljekakor efter 1903 med högsta siffra 1906. Kaffeimporten synes ha varit störst 1901—02, sedan något mindre. För vete äro siffrorna likaledes störst i början av skedet, medan havren nu hastigt blir en viktig importvara (högst 1905: 27,000 ton). Slutligen var införseln av sill ganska ojämn. Bland exportvarorna minskades plank och bräder betydligt efter 1903 (ned till 191,000 kbm 1905) och än plötsligare gruvstolpar (utförseln 1905 endast hälften av föregående års, som uppgick till 301,000 kbm). Den starka minskningen i trävaruexporten motsvarades endast i fråga om gruvstolpar av liknande företeelser för hela landet, och detta blott till en del. Nu framträder också Norrlands övervikt i ändå starkare grad än förut. Annorlunda var det med trämassa, som, med obetydliga bakslag 1901—02 samt 1905 ^mycket starkt ökades till 1908 (144,000 ton). Betydande och obruten var också ökningen av pappersexporten från 1901 till 1906 (detta år 77,000 ton). Tändstickorstodo däremot stilla till 1906—07. Tackjärn hade ett svagt år 1902, sedan genomgående bättre, medan smidbart järn låg genomsnittligt lägre än föregående period, dock med ett gott år 1907. Maskinimporten visar knappast heller någon förbättring. I fråga om livsmedlen gäller, att havre nu praktiskt taget är borta, att smörexporten regelbundet minskas i takt med landets i övrigt, och att utförseln av färsk fisk är mycket ringa ända fram till 1907.

Detta år kom som sagt krisen, åtföljd av prisfall (från 103 till 99 året därpå enligt den använda prisindex) och ökat antal konkurser samt minskning i omsättningen under de två följande åren (utrikes handeln resp. 246 och 256 mill.). Utrikes sjöfarten visar däremot ingen minskning (1908 3,0 mill. ton, detta trots hamnarbetarstrejk), en ringa tillbakagång kustfarten (samma år 0,95 mill. ton) och järnvägstrafiken (från 1,131,000 ton 1907 till 1,093,000 ton nästa år). Både kustfarten och järnvägstrafiken ha f. ö. än mindre siffror 1909 till följd av den då utbrutna långvariga storstrejken. Som mildrande faktorer vid krisens biläggande verkade den ovanligt goda skörden 1908 samt det åter rikt givande fisket (liksom vid några föregående kristider). Nu underlättades också handeln med fisk av fiskhamnen (sedan 1907) och de förbättrade transportmöjligheterna på järnvägarna, såväl för befordran inom landet (framför allt till Stockholm) som till Tyskland. Det blev snart bättre tider för handeln och fraktmarknaden, och den goda konjunkturen fortgick till slutet av 1913, då bakslaget bl. a. betecknades av ett hastigt fall av frakterna. Den göteborgska handelns utvidgning fortgick i den inslagna riktningen. Den transoceanska trafiken utsträcktes (s. 658), så att Göteborg 1913 hade hunnit få regelbunden förbindelse med de flesta av jordens viktiga hamnar. Enligt den i detta avseende visserligen bristfälliga sjöfartsstatistiken gick 1912 av samtliga utgående tonnaget 13,4% direkt till transoceanska länder, och 7,1 % anlände därifrån (motsvarande siffror 1900 voro endast

3,9 % och 1,7 %). 1913 synes ungefär 16 % av utförselns kvantitet ha varit bestämd för transoceanska länder, vilka åter skulle ha levererat blott 4 % av införseln. Ett särskilt påpekande förtjänar också tillkomsten av reguljär trafik på Eevanthamnar, vilken blev av ej ringa betydelse för svensk export.

Trafiken och varuströmmen växte (utrikes sjöfart 1913: 3,95 mill. nettoton, kustfart 1,3 mill. nettoton, järnvägarnas varuomsättning 1,35 mill. ton). Utrikeshandelns omsättning steg samma år till 387 mill. kr., 23,2 % av rikets: importen 23,5 %, exporten 23,0 %. Året förut kunde Göteborguppvisa något förmånligare procentsiffror, men i stort sett hade förhållandena varit likartade under ett tiotal år. Visserligen hade för Göteborgs del värdet av exporten kraftigare ökats än av importen, så att de kommit i jämnhöjd med varandra, vilket f. ö. gäller hela Sveriges handel. Man iakttar, att de utförda varuslagen äro alster av en allt längre driven förädling. Trävarornas exportkvantitet minskades under skedet 1907—13, men i stället för gruv-stolpar, som gingo starkt ned (till inemot 90,000 kbm), trädde den mera förädlade formen lådbräder (1913: 194,000 kbm), och bräder visa någon förbättring (högst 1912: 231,000 kbm plank och bräder). Därtill kom en betydande export av snickeriarbeten, framför allt byggnadsmaterial och möbler. Visserligen ökades å andra sidan syllar efter ett bakslag 1909—11 till över 70,000 kbm år 1913. Trämassa stiger till mycket ansenliga belopp; med endast ett avbrott 1909 fortgår stark ökning till 1912 (191,000 ton), och det är nu i vida övervägande grad den värdefullare kemiska massan, som går till utförsel. Pappersexporten 1913. (128,000 ton) var mer än dubbelt så stor som 1907, vilket visserligen i detta fall var ett svagt år. Därtill kom papp med 23,000 ton. Vackra framsteg gjorde också tändsticksexporten (1913: 29,000 ton). Järnutförseln stod däremot på ungefär samma plan som förut, frånsett tackjärn, som visar god ökning (1912: 49,000 ton). Nytillkomna voro nu järnlegeringarna, viktigast kiseljärn. Av

smidbart järn var utförseln särskilt ringa 1908—09 och 1911. I särskild grad belysande för den allmänna utvecklingen av exporten är den hastiga ökningen i värdet av exporterade maskiner och redskap (1907: 2,3 mill. kr., 1913: 13 mill.). Härtill bidrar nu mycket Göteborgs egen metallindustri genom kullagertillverkningen. Inom livs-medelsexporten gav det som nämnt starkt ökade fisket möjlighet till en mycket betydande utförsel åren 1908—12 (sista året färsk fisk 47,000 ton), och även smörexporten ökades något. Ävenså var utförseln av fläsk ganska stor, numera betydligt större än den vanliga importen av amerikanskt fläsk; en viss roll spelade också ägg. Bland övriga exportvaror före kriget må framhållas glas, särskilt buteljglas, några kemiska fabrikat såsom karbid och superfosfat samt zinkmalm och hudar. Den största varugruppen i fråga om värdet var pappersmassa och papper (25 %), därjämte trävaror (17 %) och metaller (13 %).

Importen ökades som sagt i mindre grad. Stenkol uppnådde dock 1 mill. ton och bomullsinförseln växte till 13,000 ton 1912. Mineraloljor ökadesbetydligt, ehuru importen var ganska ojämn (1913: 47,000 ton). Gödselämnena gingo något ned från nivån 1908—09, oeh ungefär detsamma var utmärkande för olj ekakorna. Tackjärnsimporten fortfor att stiga,

ehuru den var störst 1910 (28,000 ton), införseln av järnvägsskenor var ganska stor 1911—12, och vissa andra slag av järn, såsom plåt och rör, voro av betydelse. Maskinimporten växte liksom -exporten (1913: 8 mill. kr.) efter ett svagare år 1909. Inom gruppen livsmedel märkes av anförda skäl en viss minskning i sillimporten, som dock 1913 åter blev betydande (14,000 ton). Havreinförseln växte och var störst 1910 (41,000 ton), medan införseln av vete låg på ungefär samma plan som förut med svagare år 1907 och 11. Siffrorna för kaffe lågo också på den gamla nivån (7,000—9,000 ton). Importen i övrigt var naturligtvis synnerligen mångsidig och företrädde alla varugrupper, däribland: av livsmedel fläsk, mjöl, kli, ris och majs, frukt, vin; växtfett; hudar; ull, garn och tråd, vävnader; aspvirke; koksalt, glaubersalt, svavel. Det största värdet bland importgrupperna hade numera mineral (råämnen och oformade fabrikat: 16 %), men ganska nära följde spånadsämnen (15 %), sedan kommo talg, oljor, gummi o. s. v. (11 %).

Importens kvantitet 1913 kan uppskattas till omkr. 1,75 mill. ton, exportens till 1,15 mill. På enbart stenkol och koks kom nära 1/3 av hela omsättningen, och överhuvud taget är massgodsrörelsen betecknande för Göteborgs handel. Emellertid har det nyss framhållits, hur exporten allt mer kommit att omfatta arbetade varor, så att värdet av egentliga råvaror 1913 » endast utgjorde omkring 7 % av hela exportens, medan närings- och njutningsmedlens var 14 %. I införseln däremot utgjorde värdet av råvarorna 43 %» av närings- och njutningsmedlen 18 %, och på halv- och helfabrikat kommo alltså ungefär 40 %.

Beträffande Göteborgs roll i Sveriges handel det sista »normalåret» gällde först och främst, att det var Sveriges förnämsta exporthamn, med större delen av rikets utförsel av:

Papp ...... 87 % Tändstickor... 85 % Syllar........ 82 %

Papper .... 69 % kådämnen ... 70 % Zinkmalm ..... 70 %

Vidare var utförseln större än från någon annan stad av bl. a.:

Färsk sill 42 % Oberedda hudar 34 % Mek. trämassa 16 %

Smör .... 44 % Smidbart järn... 30 % Kemisk » 17 %Dessutom må anmärkas, att exporten av tackjärn utgjorde 25 % av rikets (efter Stockholm) och av plank och bräder 4 % (efter de stora norrländska trävaruhamnama). Inom importen hade Göteborg mer än hälften (58 %) av bomullsinförseln och av följande varor mer än någon annan hamn:

Salt sill... 32 % Stenkol ..... 21 % Konstgödsel 13 %

Kaffe ... 24 % Tackjärn..... 28 % Koksalt..... 28 % m. fl.

Spannmålsinförseln utgjorde 15 % av rikets och importen av mineraloljor 26 %. Ingen svensk stad hade en så mångsidig utrikes handel som Göteborg, icke heller så vidsträckta förbindelser. Nyss anfördes, hur en betydande del av handeln kom på de transoceanska länderna, i synnerhet Förenta staterna och Argentina för införseln samt

Sydafrika, Australien och Japan för utförseln. I Europa intog naturligtvis England alltjämt första rummet, om än med mindre utpräglad övervikt än förr (52 % av utförselns kvantitet och 65 % av införselns). Dit gick nära hälften av tonnaget (48 %), framför allt det svenska, lastat med alla slag av trävaror, trämassa, papper, tändstickor, järn och stål, glas samt det mesta av de utförda livsmedlen, och därifrån kom den väldiga importen av stenkol samt en hel del engelska fabrikat jämte transitovaror. I andra rummet kom Tyskland med 13 % av införseln — salter, övriga kemikalier, spannmål, järn, både Tysklands egna och andra länders alster — och 12 % av utförseln: trämassa, virke och snickeriarbeten, fisk, järn o. s. v. I övrigt hade Göteborg förbindelser med alla europeiska länder, såväl å ena sidan Östersjöns länder som å andra sidan Medelhavets — Spanien, Italien, Levanten.

Denna »normalbild» undergick nu stora ändringar genom det stora krigets inverkningar. Den med 1914 inbrytande lågkonjunkturen växlade helt och hållet prägel med krigsutbrottet i aug. 1914, som medförde ett tillstånd av oro och väckte farhågor, med vilka Göteborgs handelsvärld ej på länge behövt räkna. Det blev ett allmänt avbrott i affärsverksamheten, men ganska kortvarigt, ty snart visade det sig, att det fanns möjligheter till goda förtjänster under de nya förutsättningarna. De krigförande behövde i ökad grad de flesta av Sveriges produkter, och därigenom att deras egen insats på världsmarknaden mer eller mindre försvårades, kunde även vår avsättning på de neutrala länderna ökas. Göteborg var genom sitt läge framför Sveriges andra hamnar skickat att omhändertaga handel västerut, då den farliga passagen genom Kattegatt, Öresund och södra Östersjön und-gicks, och västkusthamnarna gynnades därför åtminstone i början av kriget genom i viss utsträckning nedsatta frakter på järnvägarna. Men krigstiden hade naturligtvis icke endast ljusare sidor; ju längre den framskred, desto allvarligare blevo svårigheterna och hindren, som lades i handelns väg. Kriget måste medföra avbrott i gamla handelsförbindelser, för vilka endast delvis ersättning kunde vinnas på annat håll. Den fria handeln fick till stor del giva plats åt statens organ, som reglerade förbindelserna genom export-och importförbud, genom transportbestämmelser och delvis genom direkt övertagande av handelns verksamhet i sina kommissioner. Men den största svårigheten för Göteborgs del var, att havens frihet upphörde att vara ett erkänt begrepp. Kontrabandsbestämmelserna skärptes eller lämnades utan avseende från båda krigförande parterna, som tilltvingade sig nära nog oinskränkt kontroll över Sveriges handel genom visitationer och uppbring-ningar, därigenom tillfogande våra köpmän stora förluster, om ej annat så genom skadliga dröjsmål. Detta var nu emellertid mer eller mindre kända saker från föregående krigstider, men till dem kom en den moderna kulturens nyhet: minspärrningar och u-båtskrig, som svårt drabbade ej minst Göteborgs sjöfart. Ej långt från staden utlades minfält i Kattegatt, i Nordsjön lämnades så småningom endast ytterst ringa utrymme, där sjöfarten med ej alltför stora risker kunde äga rum, och de tyska undervattensbåtarna härjade efter febr. 1917 fullkomligt hänsynslöst.

Men krigets tid var trots allt i stort sett vinstbringande för handeln och sjöfarten, även om vinsten vid den starka påfrestningen efter kriget visade sig vara i mycket endast skenbar. I synnerhet 1915—16 voro för Göteborgs handel lysande, i mer än ett avseende erinrande om kontinentalsystemets tid ungefär hundra år tidigare. Omsättningen växte i de flesta grenar kvantitativt och än mer mätt i pengar på grund av den starka prisstegringen. De gamla firmorna utvidgade sin rörelse, och nya kommo till, visserligen delvis företag av en mer än tvivelaktig typ. Den uppskattade inkomsten av handelsrörelsen utgjorde de två senaste år, för vilka uppgifter finnas, 1911: 10,7 mill. kr., 1915: 17,7 miil. Likheten med krigskonjunkturen 1807 —13 framträder särskilt anmärkningsvärt i uppblomstringen av en transito-handel, vartill motstycke icke alls funnits under det här skildrade tidsskedet. Göteborg fick åter göra tjänst som förmedlare av tillförsel till Tyskland, framför allt av bomull, vilken vara 1915 i bokstavlig mening var nära attöversvämma staden. Importen steg till 17,000 ton 1915, året därpå till det väldiga beloppet av 117,000 ton, och var 1916 ännu så osedvanligt stor som

28.000 ton. 1915 utfördes till Tyskland direkt sjövägen 71,000 ton bomull. Av andra varor gingo samma väg endast mindre kvantiteter: ris, kaffe, kakao, linfrö och -olja, mineraloljor o. s. v. Detta sätt att bidraga till Tysklands försörjning med nödvändighetsvaror sågs naturligtvis icke med blida ögon av motståndaresidan, som föranleddes att skärpa sin kontroll över haven och därmed svårigheterna för Göteborgs handel.

Från senare delen av 1916 går därför den utrikes rörelsen starkt tillbaka. Utrikes sjöfarten, som 1915 var uppe i

4,7 mill. ton, 1916 i 4,5 mill., sjönk hastigt de båda följande åren till omkring 2,2 mill. ton, beroende dels på u-båtskriget, dels på de krigförandes handelsspärr, vars tryck mildrades först i maj 1918 genom det s. k. stora handelsavtalet. Ungefär samma kurva som den utrikes handeln beskrevs av järnvägstrafiken (på dess höjdpunkt 1916: 3,1 mill. ton, följande år 2,3 mill.), medan minskningen i inrikes sjöfart (1916: 2,7 mill. ton, älvtrafiken nu inberäknad) och varuomsättningen på Trollhätte kanal (1915: 2,8 mill. ton) var långt mindre betydande; de senare åren måste vattenvägarna på grund av kolbristen alltmer tas i anspråk.

Handelsomsättningens värde var emellertid högst 1918: 910 mill. (därnäst 1915: 811 mill.). Bestämmande för värdesummorna var till väsentlig del penningvärdets fall. 1915 och 1916 var emellertid värdestegringen i förhållande till 1913 betydligt större än den allmänna prisstegringen (om partiprisnivån 1913 betecknas med 100, var den 1915: 145 och 1916: 185). Handelssvårigheterna 1917 och 1918 pressade plötsligt ihop rörelsens omfång. Göteborgs andel i Sveriges handel ökades i hög grad (av importvärdet hade Göteborg 1915 ej mindre än 35 % och av exportvärdet 1918 40,4 %), och ehuru koncentration av utrikeshandeln märktes även till rikets båda andra stora handelsstäder, så var denna företeelse mest utmärkande för Göteborg, som i synnerhet för importen vidgade sitt handelsområde.

Bland importvarorna har redan talats om bomull, av vilken införseln emellertid 1917—18 minskades till inemot hälften av beloppet för 1913. Sten-kolsimporten höll sig uppe vid normal höjd 1914—15 och steg 1916 till

1.220.000 ton. Detta år kom en stor del från Tyskland, vilket i ändå högre grad gällde koks. 1917 var importen ej mer än 575,000 ton, 1918 åter nära normal. Mineraloljeimporten ökades starkt till 1916 (82,000 ton), varefterföljde stark minskning de senare åren (28,000 ton). Av gödselämnen var införseln stor 1914, rätt betydande 1916 och 18, men ringa 1915 och 17. Importen av oljekakor var synnerligen betydande 1915 (29,000 ton) men mycket liten 1917—18. Tackjärn höll sig uppe på hög nivå till 1917 (högst 1916: 39,000), men 1918 infördes endast 5,600 ton. De båda sista åren föll också siffran för järnvägsskenor till en obetydlighet. Inom livsmedelsgrup-pen märkes en betydande införsel av vete 1915—17 (1916 ända till 46,000 ton) och av kaffe 1915—16, 1917 mindre. Havreimporten så gott som bortföll 1916—17 och var 1918 ovanligt liten. 1918 iakttas en begynnelse till smörimport från Danmark, ännu dock endast 1,000 ton. Salt sill infördes i betydande kvantiteter 1914—16 (1916: 18,000 ton), sedan endast ungefär hälften så mycket.

Vad som närmast faller i ögonen beträffande exporten, är, att livsmedlen efter hand bortfalla i samband med den svenska framställningens avtagande och till följd av exportransonerings eller -förbuds stadgande. De första krigsåren var emellertid livsmedelsexporten ganska betydande, nu mer än förut riktad på Tyskland. Färsk fisk utfördes 1914 till det ansenliga beloppet av nära 21,000 ton, men 1917 var denna utförsel mycket obetydlig, och 1918 förekom alls ingen. Smörexporten höll sig uppe 1914, men var året därpå endast hälften så stor och 1916 obetydlig. Fläsk utfördes efter 1914 endast i ringa mängd. För de andra viktigare exportvarorna gavs det god avsättning. Under krigets tidigare år utfördes gruvstolpar i starkt ökad mängd (1916: 362,000 kbm), 1917—18 däremot endast tämligen små mängder. Utförseln av plank och bräder ökades oerhört, så att den 1916 var 430,000 kbm, 1918 ej mindre än 646,000 kbm, och på samma gång visade lådämnen stora siffror. Ungefär likadant var förhållandet med trämassa, som 1918 steg till

346.000 ton. Papper däremot stod högst 1915 (145,000 ton), och utförseln 1917—18 var under den normala. På något liknande sätt förhöllo sig tändstickor (1915: 35,000 ton). Smidbart järn ökades till det stora beloppet av

158.000 ton 1916, och alla krigsåren var exporten större än normalt. Detta gällde också tackjärn (störst 1917: 120,000 ton). Trots bortfallet av livsmedlen var alltså Göteborgs export under krigsåren större än någonsin förut.

Handelsförbindelserna undergingo naturligtvis genom kriget mångfaldiga förändringar. Handeln på Ryssland och Finland måste så småningom helt upphöra, medan förbindelserna med Tyskland som sagt ökades. Med Norgeoch Danmark kom på grund av krigsförhållandena ett livligt handelsutbyte till stånd, i vilket Göteborg hade särskilda förutsättningar att göra sig gällande. Likaså ökades starkt handeln på Holland, medan Belgien naturligtvis mycket litet kommer till synes i statistiken. Englands betydelse snarast minskades, under det att exporten på Frankrike växte. Handeln på Medelhavsländerna led särskilt starkt de sista krigsåren. Särdeles viktigt var, att den

transoceanska trafiken ökades, både relativt och absolut, även om också för denna de senare åren voro mycket prövande. Läget var för denna utveckling gynnsamt, då Tyskland så gott som helt och hållet var ur stånd att driva transitohandel och de andra länderna i en mycket hög grad likaså. I synnerhet fingo nu förbindelserna med Förenta staterna en betydelse som aldrig förr: i genomsnitt utgjorde sjöfarten på U. S. A. en tiondedel av den sammanlagda, och Unionen blev en ytterst viktig leverantör av råvaror och livsmedel.

Dessa förbindelser sköttes delvis av det 1914 grundade Rederi-A.-B. Sverige—Nordamerika, varmed äntligen tillkom en svensk passagerarelinje på Nordamerika. Krigsåren tillförde sjöfarten en lysande konjunktur, trots de omfattande krigsförlusterna. Handelsflottan ökades genom nybyggnader — stadens liksom andra svenska varv upplevde en förut okänd blomstring — eller förvärvades genom köp. Liksom handeln koncentrerades handelsflottan till de stora städerna och beredde dem genom de oerhört högt drivna frakterna stora inkomster. Rederirörelsens omläggning till modern stordrift, påbörjad redan före kriget genom rederisammanslagningar (framför allt Transatlantic), fortsattes nu (Svenska Lloyd), så att Göteborg nu för tiden är hemvist för efter våra förhållanden betydande rederier (utom de nämnda i synnerhet de broströmska rederierna Tirfing och Ostasiatiska kompaniet).

De båda åren efter kriget präglades av dettas efterverkningar och inneburo en för handeln stegrad högkonjunktur, som ej började brytas förrän i slutet av 1920. Det dröjde mycket länge, innan krigsförhållandena i någon mån avvecklades — »normalt» har ju läget ej hunnit bliva ännu. Det gällde till en början att sörja för tillförsel av de varor, såväl livsmedel som råvaror och fabrikat, på vilka handelsavspärrningen medfört brist. Göteborg blev den viktigaste vägen för införsel i riket av dessa som av andra varor: importvärdet var 1919 39,8 %, 1920 29,0 % av rikets — därför att dess hamn ägde de bästa förutsättningarna att ta emot denna väldiga varuström, som emellanåt blev för stor även för dess möjligheter. Importen var nu betydligt mycket större än exporten (1919: imp. 1,009 ni'll. kr., exp. 555 mill.), även 0111 denna också alltjämt var mycket betydande (1919: 35,2 %, 1920: 33,6 % av landets exportvärde), i synnerhet 1920.

Närmare uppgifter om handeln med de olika varuslagen äro ännu icke tillgängliga, men av in- och utförselsvärdenas fördelning på varugrupper kunna slutsatser dragas. I införseln visade 1919 gruppen matvaror av djur en väldig summa (151 mill.). I mycket hög grad ökades också grupperna kolonialvaror och spånadsämnen (omkr. 100 mill,), där behovet nu var stort, men ändå större var ökningen inom grupperna manufakturvaror av spånadsämnen samt hudar, skinn o. d. Framträdande är också ökningen för oljor samt metaller och maskiner, inom vilken grupp automobiler spelade en stor roll.

Bland exportvarorna uppträdde nu naturligtvis livsmedlen med mycket ringa belopp; export av fisk förekom dock. Bland trävarorna märkes stark tillväxt av oarbetat virke (bl. a. gruvstolpar), medan arbetat virke håller sig på samma höga nivå som 1918. Gruppen trämassa och papper visar en oerhörd ökning 1920, liksom för landet i dess helhet. Exporten av zinkmalm kom åter i gång, och tändsticksexporten förbättrades. Järnutförseln minskades däremot, liksom för hela riket, medan arbeten av metaller höllo sig uppe och maskinexporten betydligt ökades (i synnerhet elektriska maskiner, separatorer och kullager).

Rörelsens omfattning avspeglar sig i den utrikes sjöfarten, som 1920 steg till 4,6 mill. ton, nästan samma siffra som 1916. Inrikes sjöfarten uppges samma år till 2,9 mill. ton, den största antecknade. Järnvägarnas trafik synes ha utgjort ungefär 2,4 mill. ton.

De sista åren av det här behandlade tidsskedet voro alltså för Göteborg en uppsvingets tid. Det efter dessa inträdande betrycket i det ekonomiska livet har naturligtvis även drabbat Göteborg svårt och tillfogat stadens näringsliv svåra slag inom alla dess grenar — handel, sjöfart, industri, fiske. Det blev stilla i handelsvärlden och i hamnen, och staden har icke kunnat upprätthålla sin gynnade ställning från krigsåren och kan troligen ej heller i framtiden räkna på att göra det, i synnerhet med hänsyn till den splittring i handels- och hamnpolitiken, som är betecknande för vårt land. Men Göteborgs arbete för framtiden ligger icke nere. Under en tid med ett våldsamtuppskruvat prisläge har ett frilager anlagts (färdigt 1920) och frihamnen fullbordats (1922). Det beror på Göteborgs köpmän, om denna skall kunna bliva medelpunkten för en blomstrande transitohandel, liksom

staden en gång i tiden regelbundet var det genom sin nederlagsrörelse och sitt Ostindiska kompani. De geografiska förutsättningarna — främst det centrala läget i Norden — finnas för visso. Bevis på livskraft äro också den årligen anordnade Svenska mässan (från 1918) och den utställning, som skall giva en bild av stadens utveckling och en påminnelse om dess vilja och förmåga att alltjämt vidga sin insats i arbetet på den ekonomiska vädjobanan.

Det må emellertid till sist framhållas, att Göteborgs betydelse för handeln endast ofullständigt ådagalägges genom statistikens siffror rörande stadens omsättning och trafik. Den varuomsättning, som förmedlas av Göteborgs affärsvärld, inskränker sig naturligtvis icke till att beröra staden, utan göte-borgsfirmor exportera och importera över andra hamnar eller förmedla förbindelser mellan andra orter i landet. Att fastställa Göteborgs betydelse ur den synpunkten är naturligtvis ej möjligt med tillhjälp av någon statistik. Givetvis är emellertid vår stad även så sett landets viktigaste handelsstad, den stad, där grosshandeln är mest utvecklad. I ingen annan stad ha så många stora handelshus hållit sig vid liv genom tiderna. Att köpmansyrket går i arv från släktled till släktled är ju i Sverige eljest något tämligen sällsynt. Genom handelshus i Göteborg torde större delen av Sveriges trämasse-och pappersexport förmedlas, och åtminstone en mycket stor del av järnexporten. Utan all tävlan står Göteborg främst, när det gäller handel med fisk och fiskkonserver, både i in- och utrikes handel. Inom handeln med spannmål och animaliska livsmedel spelar Göteborg en stor roll, för de senare i synnerhet före kriget. Av importvarorna är väl kol den viktigaste för handeln; därjämte må nämnas kaffe (stora rosterier), gödselämnen (främst kalisalter), kemikalier, järn o. s. v. Flera av dessa grenar kunna vara förenade med varandra: karakteristisk för exporten är i synnerhet föreningen av trä, trämassa och järn, vidare förenas import av kol och olja med export av metaller, och slutligen kan handelsverksamhet drivas tillsammans med spedition. En gren, vars betydelse kanske icke framträder så mycket i utrikes handeln, är textilbranschen, inom vilken Göteborgs överlägsenhet icke torde kunna bestridas. Importen av spånadsämnen skötes dock som sagt direkt av industrien.Om det alltså gäller för Göteborg liksom för andra stora handelsstäder, att affärslivets förmedling till en del ersättes av direkt import och export, så står dock fast, att dess handel, även i ordets egentliga bemärkelse, har en betydande omfattning och mångsidighet och därutinnan icke överträffas av någon annan svensk stads. I den allt hårdare tävlan med andra stora hamnar i Norden kommer det att krävas insiktsfullt och ihärdigt arbete för denna ställnings hävdande och ytterligare befästande.

Handels- och sjöfartsinstitutioner Av JOH. CHR. LEMBKE

Handelsföreningen och Handelskammaren i Göteborg

DEN 22 febr. 1661 fastställdes av Göteborgs magistrat på begäran av »samptliga kiöp- och handelsmän» artiklar för »kiöp- och handelsgillet» i Göteborg. Gillet avsåg att »olagh och oskick uthi handeln afskaffa och fördempa» samt organiserades i likhet med andra den tidens gillen och skrå. Under magistratens uppsikt och biträde handlades gillets angelägenheter av åldermän och bisittare jämte gillesbröderna. Av de bevarade handlingarne framgår ej med säkerhet, huruvida anslutning till gillet krävdes för rätt att driva handel. I artiklarne föreskrevos i detalj gillesbrödernas rättigheter och skyldigheter, huru »kiöpmäns drengar och påikar» skulle anställas, handelns »partering» eller skillnaden mellan handeln en gros och i detalj med förbud för dessas sammanblandning m. m., allt i avsikt att reglera handelsyrket och förhindra intrång. Under växlande öden bestod gillet till 1734, då för detsamma fastställdes ett nytt reglemente, varjämte namnet ändrades till »Handelssocieteten i Giötheborg». Det nya reglementet skilde sig icke stort från de för handelsgillet gällande artiklarne. Organisationen var på det hela taget densamma, om ock åldermän icke mera nämnas utan »äldste » i stället fungera såsom ledare av societeten. Uttryckligen foreskrives »förening» med societeten såsom villkor för rätt att erhålla burskap som handlande. Det allmänna intresset för handeln och näringarne, vilket utmärker frihetstiden, utövade givetvis även sitt inflytande på Handelssocieteten. Erån år 1769 avgav societeten årligen en redogörelse för stadens handel. Utlåtanden till myndigheter, förnämligast till Kommerskollegium i aktuella ämnen berörande handeln, infordrades och avgåvos likaledes. Det stora ekonomiska uppsving, som betecknas av 1700-talets storasillfiske, upprättandet av

Ostindiska kompaniet, tillkomsten av den s. k. diskonten, inrättandet av börs i Göteborg m. m., utövade givetvis även sitt inflytande på Handelssocieteten, vilken verksamt deltog i arbetet för utvecklandet av Göteborgs handel och de inrättningar, som avsåge att gagna densamma. Napoleons kontinentalspärrning frambragte en högkonjunktur, under vilken Göteborg som huvudplatsen för den internationella handeln i norden upplevde sin glansperiod, efterföljd av ett bakslag, som hotade stadens handel med så gott som fullständig ruin. Med handelns tillbakagång sjönk Handelssocietetens betydelse, vartill även bidrog de nyare och friare ekonomiska och handelspolitiska idéer, som efter hand gjorde sig gällande under årtiondena kring 1800-talets mitt. Handelssocietetens verksamhet fortsattes dock i huvudsaklig överensstämmelse med de gamla riktlinjerna, till dess näringsfrihetsförordningen 1846 och 1864 års förordning om utvidgad näringsfrihet medförde genomgripande förändringar i såväl organisation som uppgifter. Det sedan 1734 förda namnet Handelssocieteten ändrades 1846 till Handelsföreningen i Göteborg. Handelsföreningen omfattade dock fortfarande alla i staden bosatta handlande, men nu icke mera tvångsvis utan på grund av frivillig anslutning. I spetsen för Handelsföreningen stodo av föreningen valda fullmäktige. När under sista decenniet av det gångna århundradet fråga uppstod om inrättandet av handelskamrar i riket samt även inrättandet av en dylik kammare i Göteborg bragtes på tal, ansågs det som naturligt, att Handelsföreningen och dess fullmäktige borde påtaga sig handelskammarens funktioner. Börssällskapet i Göteborg, vilket i särskild grad intresserade sig för denna frågas lösning, gjorde också framställning i detta syfte till Handelsföreningens fullmäktige med den påföljd, att Handelsföreningens fullmäktige från och med ingången av år 1906 fungera som Handelskammare i Göteborg under bibehållandet av sina funktioner som fullmäktige för Handelsföreningen. De nödvändiga förändringarne i Handelsföreningens reglemente, vilka huvudsakligen avsågo att giva uttryck åt de nya uppgifter, som Handelskammarens bildande medförde, erhöllo Konungens befallningshavandes stadsfästelse den 8 aug. 1905. Handels-kammarinstitutionens växande betydelse icke minst såsom organ, vilket hade att gå statsmakterna tillhanda med upplysningar och framställningar i ärenden, som röra näringslivet, hade frambragt tanken på att genom statslig auktorisation ordna handelskammarväsendet samt genom stats-understöd åtminstone i viss grad underlätta handelskamrarnes arbete. Tanken förverkligades, och i kungl. förordningen den 15 dec. 1916 meddelades bestämmelser om auktorisation av handelskamrarne, vilka karakteriseras som »en på sammanslutningar mellan näringsidkare grundad institution, som har till ändamål att särskilt för visst område, handelskammarens distrikt, främja samt för statsmyndigheterna företräda handelns, industriens och sjöfartens allmänna intressen». Auktoriserad handelskammare förpliktigades i förordningen att avgiva yttranden eller lämna upplysningar till statsmyndigheterna i alla sådana näringsfrågor, som kunde hänskjutas till densamma, samtidigt som åt de auktoriserade handelskamrarne inrymdes befogenhet att göra självständiga framställningar till statsmyndigheterna i frågor berörande kamrarnas verksamhetsområden. De myndigheter, vilka hava att handlägga ärenden, som beröra näringslivet, ålades att sätta handelskamrarne i tillfälle att i förekommande fall inkomma med yttranden. Då de auktoriserade handelskamrarne enligt författningen hade att företräda icke blott handelns utan även industriens och sjöfartens intressen, förändrades den för Handelsföreningen i Göteborg gällande stadgan i syfte att säkerställa åt dessa näringsgrenar tillräcklig representation inom Handelskammaren. Bland de till 24 stycken uppgående fullmäktige skola enligt Handelsföreningens av Kungl. Maj:t den 2 november 1917 fastställda stadga, varigenom föreningens fullmäktige auktoriserades såsom handelskammare i Göteborg, 4 stycken representera industrien, 4 stycken sjöfarten, 12 stycken engroshandeln samt 4 stycken näringslivet i allmänhet. De uppgifter inom samhället, vilka av ålder ålegat fullmäktige och till vilka höra vissa befogenheter rörande mätare och vägareiristitutionerna samt att fungera som börsdirektion m. m., hava alltjämt bibehållits, vartill i nyare tid även kommit uppdraget att utse en ledamot i stadens hamnstyrelse. En viktig uppgift har Handelskammaren satt sig före i utvecklandet av högre handelsundervisning. Redan den gamla Handelssocieteten hade år 1826 tagit initiativ till inrättandet av det ännu bestående handelsinstitutet i Göteborg, i vars styrelse fullmäktige fortfarande utser 2 medlemmar. Frågan om inrättandet av en handelshögskola i Göteborg har också haft sitt upphov och kraftigaste tillskyndare i Handelskammaren. Genom enskild donation sattes Handelskammaren i tillfälle att 1915 inrätta s. k. handelshögskolekurser i Göteborg, avsedda att meddela högre under-visning i handelsämnen åt redan i handeln anställda personer i Göteborg. Sedan stadsfullmäktige

anslagit till Handelskammaren för inrättandet av en handelshögskola i Göteborg 500,000 kr. ur Wilh. Röhss' donationsfond och ett flertal betydande donationer gjorts till Handelskammaren för samma ändamål, har reglemente stadfästs av Kungl. Maj:t för Handelshögskolan i Göteborg, vilken med ingången av höstterminen 1923 kommer att upptaga sin verksamhet.

De Handelssocieteten tillhörande fonderna, avsedda för välgörande ändamål, hava ävenledes övertagits av Handelsföreningen. Genom senare tillkomna donationer hava dessa fonder vuxit så att de år 1922 uppgingo till 823,000 kronor. Avkastningen av fonderna utdelas i form av pensioner eller understöd till huvudsakligast änkor eller döttrar av f. d. handlande i Göteborg1.

Nautiska föreningen i Göteborg

I avsikt att verka för sjöfartens befrämjande samnianslöt sig ett antal för densamma intresserade personer till en förening, som den 22 februari 1869 konstituerades under namn av Nautiska föreningen i Göteborg. Sitt ändamål har föreningen sökt förverkliga genom utredandet och besvarandet av frågor, som röra sjöfarten, genom anordnandet av diskussioner och föredrag över sådana ärenden samt genom att i därtill anskaffad lokal hålla tillgängliga nautiska böcker och tidskrifter, sjökort m. m.

Börssällskapet i Göteborg

Den 26 april 1894 bildades under namn av Börssällskapet i Göteborg en förening i ändamål »att genom meningsutbyten i allmänna frågor, företrädesvis sådana, som röra Göteborgs handel och sjöfart, söka i sin mån främja samhällets utveckling». Inträde i sällskapet kan vinnas av de personer, som erlagt börsavgift, varjämte även andra personer, vilka anses kunna bliva till gagn för sällskapet, kunna inbjudas att bliva medlemmar. Börssällskapet har utom genom föredrag och meningsutbyte även genom verkställda utredningar och uttalanden bidragit till lösandet av för samhället viktiga frågor av kommersiell innebörd.

1 Se närmare A. Ramm, Göteborgs donationer, sid. 246 o. ff. (i «Göteborgs Jubileumspubli-kationer »).Göteborgs Kontoristförening

Efter avslutandet av nödiga förberedande arbeten antogos slutgiltigt stadgar för Göteborgs kontoristförening den 9 september 1892. Föreningen, vilken som namnet anger är en sammanslutning mellan kontorister i Göteborg, avsåg att genom samfälld strävan för gemensamma intressen höja kåren i »socialt, intellektuellt och fackligt hänseende, företrädesvis genom anstalter för dess ekonomiska tryggande och förkovran samt genom kulturella anordningar och åtgärder för utbildning i yrket». Föreningen, vars angelägenheter närmast handhavas av valda fullmäktige, besitter eget hus i Göteborg samt utgiver eget föreningsorgan, »Kontoristen». Genom anordnandet av föreläsningar för föreningsmedlemmarne och diskussioner söker föreningen rikta medlemmarnes uppmärksamhet på såväl allmännare som mera speciella frågor av intresse. Studiet av främmande språk befordras genom inom föreningen bildade klubbar och sammanslutningar för undervisning och självstudium. Föreningen har egen platsanskaffningsbyrå, sjuk- och begravningskassa samt understödskassa. År 1894 erhöll föreningen av stadsfullmäktige ur Renströmska fonden ett anslag av 20,000 kr., vars ränteavkastning användes för att som resestipendium sätta föreningsmedlemmar i tillfälle att i utlandet förkovra sig inom yrket. Genom egen pensionskassa söker föreningen sörja för äldre medlemmar. Uppförandet av ett ålderdomshem är under planläggning, för vilket ändamål vid slutet av år 1921 ett belopp av 161,000 kr. var tillgängligt. Ett amatörkapell och en sångkör sörja för underhållning, liksom en inom föreningen bildad schackklubb. Medlemsantalet uppgick vid slutet av år 1922 till 2,638.

Banker och försäkringsinrättningar Av JOH. CHR. LEMBKE

Aktiebolaget Göteborgs Bank

••

A EDST bland de nu existerande bankföretagen i Göteborg är A.-B. Göte-^ borgs Bank. Redan 1846 i november beslöts å sammanträde med intresserade att söka oktroj för banken, och den 12 januari 1847 meddelade K ringl. Maj:t oktroj under 10 år för »Götheborgs Privata bank». Grundfonden bestämdes till 3,000,000 kronor, varav 40% eller 1,200,000 kronor kontant inbetaltes. Banken, vilken utgav egna sedlar, öppnade, i väntan på den beställda sedelstocken, sin verksamhet först den 2 februari 1848. Efter utlöpandet av den första oktrojen 1858 ändrades bankens namn till Göteborgs Enskilda Bank; samtidigt ökades det tecknade kapitalet till 5,000,000 kr., varav dock endast 30 % skulle kontant inbetalas; det inbetalta kapitalet steg i följd härav till 1,500,000 kronor. Med ingången av tredje oktrojen 1868 beslöts att höja det inbetalta kapitalet till 3,000,000 kronor. Under jämn utveckling, endast avbruten då och då av de finansiella kriserna, som i mitten och slutet av förra århundradet härjade vårt ekonomiska liv, fortsatte banken sin tillvaro såsom sedelutgivande, solidarisk bank intill år 1901, då i följd av förändrad lagstiftning banken avstod från rätten att utgiva egna sedlar. I samband med denna förändring antogs också formen av aktiebolag, och med uppgivandet av det gamla namnet Göteborgs Enskilda Bank trädde A.-B. Göteborgs Bank i verksamhet under år 1903. Med år 1904 inträdde en tidsperiod av stark expansion. Nämnda år övertog banken de två gamla och betydande grannbankerna Hallands Enskilda Bank och Bohusläns Enskilda Bank. Bankens inbetalda kapital, som vid övergången till aktiebolag höjts till 7,500,000 kronor, ökades genom nyteckningen och genom de antydda sammanslagningarne så att det år 1908 uppgick till23,000,000 kr. År 1917 övertogs Stockholms Diskontobank och A.-B. Marks Bank, som 1919 följdes av A.-B. Nya Banken. Under år 1921 skedde fusionen med Örebro Bäns Bank samt den 1 januari 1922 med den gamla vitt utgrenade Kopparbergs Enskilda Bank. Under år 1922 slutligen övertogs Marstrands sparbank. Bankens aktiekapital ökades som en följd av dessa fusioner från 23,000,000 kronor 1908 till 38,000,000 kronor 1917 och till 43,750,000 kronor år 1922.

Skandinaviska Kreditaktiebolaget

Vid det under våren 1863 i Göteborg samlade nationalekonomiska mötet upptog en trängre krets av deltagare från de tre nordiska länderna frågan om bildandet av en internationell bank med huvudsäte i Köpenhamn och filialer i Stockholm, Göteborg och Kristiania samt en del andra större utländska handelsplatser. Tanken på en bank av denna internationella omfattning uppgavs emellertid snart, och man stannade vid beslutet att banken skulle få sitt huvudsäte i Göteborg och stå under övervägande svenskt inflytande. Den 24 oktober 1863 sammanträdde stiftarne av banken och beslöto att ingiva ansökan om fastställelse av bolagsordning för en bank under namn av »Skandinaviska Kredit Aktiebolaget i Götheborg». Den 6 november samma år följde Kungl. Maj:ts stadfästelse av bolagsordningen. Den sålunda bildade banken var i mycket skiljaktig från de redan existerande bankföretagen. Dessa voro alla grundade på delägarnes solidariska ansvar, under det att den nya banken först av alla i Sverige framträdde under aktiebolagsform. Enligt bolagsordningen avsåge man i främsta rummet att driva bankirrörelse med därtill anknuten emissionsverksamhet jämte vanlig bankrörelse. Bankens avsedda internationella karaktär fick i bolagsordningen sitt uttryck dels i det belopp varpå aktiebreven lydde eller 355 riksdaler, som beräknades motsvara 235 holländska floriner, 20 pund sterling eller 500 francs, dels ock i den bestämmelsen att av styrelsens 18 ledamöter endast 8 behövde vara svenska undersåtar. Aktiekapitalet fastställdes till lägst 5,000,000 riksdaler riksmynt, högst 15,000,000 riksdaler rmt. Vid konstituerande sammanträde med banken den 21 mars 1864 visade det sig, att förhoppningen om att erhålla utländskt kapital icke uppfyllts. Minimikapitalet 5,000,000 riksdaler rmt hade tecknats i Sverige under det att den i andra länder utfärdade inbjudan till aktieteckning icke föranlettannat resultat, än att en mindre summa tecknats i Danmark. Banken påbörjade således sin verksamhet med så gott som uteslutande svenskt kapital och har även i fortsättningen av sin verksamhet varit hänvisad härtill. Av de tecknade beloppen inbetaltes 20 %. År 1865 förändrades bankens namn till »Skandinaviska Kredit Aktiebolaget» i det att det ursprungligen tillfogade ortsnamnet såsom icke motsvarande förhållandena bortföll; samtidigt inbetaltes ytterligare 20 % av de tecknade beloppen, varjämte ett antal nya aktier utfärdades. År 1867 nedsattes aktiernas nominella belopp till 142 kr., motsvarande det verkligt inbetalta beloppet; genom utfärdade nya aktiebrev 1865 och 1867 hade det inbetalda aktiebeloppet stigit till 5,000,104 rdr. För att möta det alltjämt ökade behovet av kapital utfärdades nya aktier

1873, 1891, 1902 och 1905. Genom dessa aktieemissioner höjdes aktiekapitalet så att det 1905 uppgick till 17,000,240 kronor. År 1907 utgör i viss mening ett bemärkelseår i bankens historia, då därmed inledes en tidsperiod av storartad expansion, huvudsakligast åstadkommen genom upptagandet av andra bankföretag. Redan så tidigt som år 1866 hade fråga uppstått om övertagandet av ett engelskt-svenskt bankföretag, ehuruväl planen strandade, och sedan ett nytt försök med samma resultat gjorts år 1870 tyckes vidare tanke på utvidgning i främmande länder helt hava uppgivits. Däremot hade tanken på en utvidgning inom landet realiserats år 1865 genom uppsättandet av ett filialkontor i Stockholm, utan att detta dock efterföljdes av andra liknande inrättningar på andra platser. Ett under år 1890 uppkommet förslag att upptaga i sig eller intimt samarbeta med en sydsvensk bank hade ej heller lett till något resultat. Först år 1907 skulle i detta hänseende ändring ske för att därefter fortsätta i så mycket snabbare tempo. Nämnda år övertogs Industri-kreditaktiebolaget i Stockholm med ett aktiekapital av 7,000,000 kronor. Huvudsakligast för att möjliggöra utbytet av Industrikreditaktiebolagets aktier mot sådana i Skandinaviska Kreditaktiebolaget beslöt det sistnämnda bolaget utfärdandet av nya aktier, varigenom aktiekapitalet kom att uppgå till 22,000,060 kronor. År 1910 var banken färdig till ny utvidgning genom sammanslagning med den gamla vitt utgrenade »Skånes enskilda bank» med ett aktiekapital på 30,000,000 kronor och 17 avdelningskontor å olika platser. För likviderandet av denna sammanslagning utfärdades 165,000 nya aktier, varigenom Skandinaviska Kreditaktiebolagets aktiekapital komatt uppgå till 45,430,060 kronor. Året 1917 medförde fusionen mellan Skandinaviska Kreditaktiebolaget och A.-B. Sveriges Privata Centralbank. Örebro Enskilda Bank övertogs 1918 och 1919 A.-B. Skånes Handelsbank. Genom nyemissioner 1917 och 1919 ökades Skandinaviska Kreditaktiebolagets aktiekapital till 87,188,000 kronor. Banken, vars säte är Göteborg, har huvudkontor utom i denna stad även i Stockholm och Malmö.

Nordiska Handelsbanken

I nära anslutning till Stockholms Handelsbank bildades år 1897 A.-B. Göteborgs Handelsbank. Banken, som öppnade sin rörelse den 3 juni samma år, startades med ett aktiekapital av 5,000,000 kr. Under ständig utveckling av bankens verksamhet genom inrättandet av avdelningskontor såväl å platser utom Göteborg som inom samhället fortgick rörelsen till 1903, då banken slog in på den redan av andra banker förut beträdda vägen att genom övertagandet av främmande bankinstitut utvidga sitt verksamhetsområde. Den första fusionen skedde genom övertagandet av Sven-ljunga Folkbank 1903. Samma år upphörde även det nära samarbete, som dittills kontraktsenligt förefunnits mellan banken och Stockholms Handelsbank samt till denna anslutna andra bankföretag. År 1906 övertogs A.-B. Jönköpings Handelsbank. Under perioden 1910—1918 förenades med banken följande andra bankföretag: Halmstads Bankaktiebolag,

Gränna Kreditbolag, A.-B. Eksjö Folkbank, Södra Vadsbo Kreditbolag, Mullsjö Kreditbolag, Orusts lån- och sparkassa, Getinge sparbank, Sörby Kreditbolag samt Götene Kreditbolag. År 1919 skedde genom övertagandet av A.-B. Industribanken den största av de fusioner, som banken företagit. Samma år övertogs även Hamburgsunds lån- och sparkassa. Det namn, — A.-B. Göteborgs Handelsbank — som dittills förts, ändrades år 1919 till A.-B. Nordiska Handelsbanken i anslutning till det särskilt genom övertagandet av Industribanken utvidgade verksamhetsområdet. Bankens aktiekapital eller grundfond hade givetvis genom de antydda utvidgningarna även ökats. Det ursprungliga beloppet 5,000,000 kronor höjdes till 10,000,000 kronor år 1906 vid övertagandet av A.-B. Jönköpings Handelsbank. År 1911 höjdes aktiebeloppet till 11,000,000 kronor, 1916 till 12,500,000kronor, 1917 till 15,000,000 kronor, 1918 till 20,000,000 kronor för att år 1919 vid övertagandet av A.-B. Industribanken höjas till 51,150,000 kronor.Aktiebolaget Göteborgs Folkbank

Förslaget om bildandet av en folkbank i Göteborg framlades redan år 1867 inom Göteborgs Arbetareförening utan att dock föranleda till något resultat. En gång upptaget lät emellertid förslaget ej avvisa sig, och efter lång förberedelse fastställdes av Kungl. Maj:t den 3 februari 1871 på ansökan av styrelsen för Göteborgs Arbetareförening bolagsordning för »Aktiebolaget Göteborgs Folkbank», varefter banken den 20 oktober samma år öppnades för allmänheten. Grundfonden, d. v. s. aktiekapitalet, utgjorde

50,000 rdr, fördelade på 153 delägare, varav dock en delägare, Göteborgs Utskänkningsbolag, ensam tecknat

30,000 rdr. Banken, vilken, trogen sin uppgift, huvudsakligen sökte sitt klienttal bland det s. k. »småfolket», utvidgade småningom sin verksamhet, och år 1881, efter tio års verksamhet, ägde banken en grundfond av 89,680 rdr och en reservfond av 20,428 rdr. Samma år fastställdes ny bolagsordning; de härigenom vållade föränaring-arne voro emellertid av obetydlig art. För att skaffa bättre överensstämmelse med 1886 års bankaktielag förändrades bolagsordningen ånyo år 1893. Bankens grundfond hade under den mellanliggande tiden vuxit så, att den vid 1893 års slut utgjorde 207,500 kronor. Samma år antogs även ny bolagsordning. År 1905 ändrades bolagsordningen ånyo, och grundfonden bestämdes till minst 400,000 kronor högst 800,000 kronor för att redan år 1906 genom vidtagen ändring av bolagsordningen bestämmas till minst 800,000, högst 1,600,000 kronor, vilket sista belopp genom en år 1907 ånyo vidtagen ändring av bolagsordningen bestämdes såsom grundfondens minsta belopp, under det att maximisiffran höjdes till 3,000,000 kronor. År 1915 skedde ånyo en förhöjning av grundfonden genom ny aktieteckning, varefter densamma uppgick till 2,000,000 kronor. Genom ytterligare nyemissioner bragtes 1917 grundfonden upp till 3,000,000 samt 1920 till 3,500,000 kronor.

Göteborgs Intecknings Garanti Aktiebolag

I syfte att underlätta belåning av fastigheter och efter förebild av ett i Stockholm för detta ändamål bildat bolag, beslöto under år 1869 ett antal för denna rörelse intresserade personer inom Göteborg att grunda en bankinrättning, i vilken lån mot säkerhet av fastighetsinteckningar kunde erhållas. För bolaget, vilket erhöll namnet Göteborgs Intecknings GarantiAktiebolag, stadfästes bolagsordning av Kungl. Maj:t den 5 oktober 1869. Konstituerande sammanträde med delägarne hölls den 5 november samma år, varpå verksamheten började under maj månad 1870. Aktiekapitalet uppgick till 510,000 kronor, av vilka 127,500 kronor inbetalts. Bolaget ägde rätt att utfärda obligationer mot säkerhet av inteckningar i fastigheter i Göteborgs stad, liggande inom två tredjedelar av fastigheternas taxeringsvärde. Å aktiekapitalet inbetaides år 1875 ytterligare 127,500 kronor för att stärka bolagets ekonomiska ställning under en hotande kris. Ytterligare ökningar av det inbetalda aktiekapitalet skedde genom överförandet av bolagets vinstmedel, så att år 1890 det inbetalta aktiekapitalet uppgick till

382,500 kronor. Göteborgs Bank övertog bolagets sparkasseräkning år 1911 samt dess depositionsräkning år 1912. År 1916 ökades aktiekapitalet till

2,020,000 kronor.

Aktiebolaget Göteborgs Hypotekskassa

Bolagsordningen för detta bolag stadfästes av Kungl. Maj:t den 24 maj 1895, varpå bolaget, vars verksamhet huvudsakligast omfattar belåning av inteckningar i fastigheter inom Göteborgs stad, började sin verksamhet den 20 maj 1896. Det ursprungliga aktiekapitalet 500,000 kr. har under tiderna höjts och uppgår nu till 4,500,000 kr.

Göteborgs Sparbank

Göteborgs sparbank, den äldsta av sitt slag i Sverige, grundades den 19 september 1820 samt öppnades för allmänheten den 28 oktober samma år. Sparbanken, som i främsta rummet avsåg att uppmuntra sparsamheten, särskilt hos den tjänande och arbetande klassen, bestämde maximibeloppet för insättning till 100 rdr banko per år för varje insättare. Åtta skilling banko var den minsta insättningssumman. De insatta medlen utlånades mot säkerhet av inteckningar i fastigheter eller under direktionens vård satta varor; även aktier i Trollhätte kanalbolag och Göteborgs kasern fingo lämnas som säkerhet för lån. I början av bankens tillvaro spelade utlåning mot pant av varor huvudrollen, ett förhållande, som dock under början av 1850-talet ändrades, i det att lån mot säkerhet av aktier därefter alltmera började bli allmänt. Från år 1865 försvinna alldeles lån mot säkerhet av varor. Vid sidan av aktielånen trädde inteckningslånen fram tillen betydande plats i utlåningsverksamheten. Samtidigt började även lån mot namnborgen utdelas. Under 1870-talet fick det förut föga använda placerandet av sparbanksmedlen i obligationer ett uppsving för att därefter bibehålla en bemärkt plats i bankens ekonomi. Sparbanken har genom den tidigare existerande möjligheten att disponera den s. k. överskottsvinsten utövat stort gagn och särskilt varit verksam för åstadkommandet av sunda arbetarebostäder.

Göteborgs och Bohus läns sparbank

Den*2 januari 1864 stiftades efter initiativ av länets landsting Göteborgs och Bohus läns sparbank. Utom ett anslag av Hushållningssällskapet på 1500 rdr för täckandet av organisationskostnaderna erhöll banken som rörelsekapital ett lån på 3,000 rdr av Hushållningssällskapet samt ett kreditiv av Riksens Ständers lånekonto på 10,000 rdr. Principal var länets landsting, som även utsåg den direktion, vilken närmast hade att omhänderhava bankens skötsel. I detta förhållande skedde först 1910 ändring, då landstingets omedelbara befattning med banken upphörde för att övertagas av 36 stycken av landstinget valda huvudmän. Dessa utse styreisen, som 1918 bestämdes skola bestå av 12 ledamöter jämte 6 suppleanter. Det nära sammanhang, som således från början fanns mellan länets landsting och banken, gav givetvis åt den senare större styrka och förtroende. Redan under bankens första år sträckte densamma sin verksamhet utom Göteborg genom inrättandet av avdelningskontor å skilda platser inom länet. För närvarande finnes 31 stycken sådana filialer.

Övriga sparbanker i Göteborg äro: Allmänna Sparbanken, Fastighets-

ägarnes sparbank, Sparbanken Bikupan.

Bank- eller andra finansinstitut i Göteborg, vilka avse att fylla mera speciella uppgifter äro: Aktiebolaget för pantbelåning i Göteborg, Major-

nas pantlåneaktiebolag, A.-B. Göteborgs tomträttskassa, Göteborgs stads-hypoteksförening, Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten i Göteborg, Älfs-borgs m. fl. läns hypoteksforening, Allmänna Pensions- och Änke-Kassan i Göteborg.Sjöförsäkrings A.-B. Gauthiod

Detta det äldsta av Göteborgs sjöförsäkringsbolag grundades på ett sammanträde den 28 maj 1853, utlyst av därför tillsatta kommitterade. Den 26 juni samma år fastställdes bolagsordningen av Kungl. Maj:t, varefter bolaget den 1 därpå följande september började sin verksamhet. Denna omfattade sjöförsäkring, dock med undantag av kaskoförsäkring, vilket förhållande dock 1873 ändrades. Aktiekapitalet uppgick ursprungligen till

600,000 rdr, varav 120,000 rdr inbetalts kontant; för återstoden lämnades s. k. grundfoudsförbindelser. År 1911 ökades detsamma till 720,000 kr. genom överföring från fonder samt uppgår nu till 1,200,000 kronor.

Brand- och Livförsäkringsbolaget Svea

I början av år 1866 utfärdades inbjudning till teckning av aktier i Brand-och Livförsäkringsaktiebolaget Svea, och den 3 juli samma år kunde konstituerande sammanträde hållas med delägarne, sedan Kungl. Maj:t den 18 maj samma år fastställt stadgar för bolaget. Aktiekapitalet bestämdes till

10,000,000 rdr, varav dock endast 10 % kontant inbetaides. Genom överföring från fonder ökades det inbetalta aktiekapitalet till 2,000,000 kronor år 1885 och till 3,000,000 kronor 1905 samt genom nyemission av aktier 1916 till 6,000,000 kronor. Bolaget, vars verksamhet under första tiden omfattade brand- och livförsäkring, utvidgades 1868 till att omfatta även livränte- och pensionsförsäkring. År 1915 beslöt bolaget att upptaga inom sitt verksamhetsområde även inbrotts- och stöldförsäkring samt annan sakförsäkring i samband med brandförsäkring hos bolaget jämte sjuk- och olycksfallsförsäkring samt annan personförsäkring, även detta i samband med livförsäkring. Genom deltagandet 1901 i bildandet av »Lifförsäkrings-bolaget De Förenade» har bolaget även drivit den art av livförsäkring, som plägar benämnas »folkförsäkring». Direkt och indirekt har bolagets brand-försäkringsverksamhet sträckt sig över de flesta europeiska och utomeuropeiska stater, bland vilka sistnämnda särskilt Nord-Amerikas förenta stater intager en betydande plats i bolagets verksamhet.

Försäkringsbolaget Ocean

Den 22 november 1872 fastställde Kungl. Maj:t bolagsordning för »Sjöförsäkrings Aktiebolaget Ocean». Aktiekapitalet bestämdes till 1,000,000kronor, varav 400,000 kontant inbetaides. År 1898 höjdes det inbetalta aktiekapitalet till 500,000 kronor för att 1906 ånyo höjas till 1,000,000 kronor. År 1914 beslöt bolaget att utvidga sin rörelse till att omfatta även annan sakförsäkring än sjöförsäkring; särskilt brandförsäkring har därefter intagit en betydande plats i bolagets verksamhet. I samband med denna förändring av verksamheten ändrades namnet till Försäkringsaktiebolaget Ocean samtidigt som aktiekapitalet ökades till 2,000,000 kronor. År 1916 skedde

ånyo en höjning av aktiekapitalet till 4,000,000 kronor.

Sveriges Allmänna Sjöförsäkrings Aktiebolag

Bland de fyra sjöförsäkringsbolag, som under år 1872 grundades i Sverige, var även Sveriges allmänna sjöförsäkrings A.-B. Bolagsordningen fastställdes av Kungl. Maj:t den 13 december 1872. Aktiekapitalet bestämdes till 1,000,000 rdr, varav 400,000 rdr kontant inbetaltes. Vid detta belopp kvarstod aktiekapitalet till år 1910, då vid dotterbolaget Tritons uppgående i moderbolaget det senares aktiekapital höjdes till 500,000 kronor. År 1917 höjdes detsamma ånyo, till 1,000,000 kronor.

Sveriges Ångfartygs Assuransförening

Konstituerat i december 1872 trädde detta Sveriges första på ömsesidighet byggda försäkringsbolag i verksamhet den 1 januari 1873. Redan vid föreningens startande voro 45 ångare anslutna, och ett tiotal år senare omfattade den praktiskt taget hela den i utrikes fart gående svenska ång-fartygsflottan. Verksamheten omfattar endast kaskoförsäkring.

Övriga försäkringsbolag

Självständig försäkringsverksamhet utöva dessutom följande företag i Göteborg: Försäkringsaktiebolaget Atlantica, grundat 1916 med ett aktie-

kapital av 1,500,000 kronor, verksamhetsområde sjöförsäkring samt försäkring mot skada under transport till lands; Försäkringsaktiebolaget Nornan, grundat 1918, aktiekapital 1,000,000 kronor, branscher: olycksfalls-, sjuk-, skadestånds-, automobil-, glas-, vattenskade- m. fl. försäkringar; vidare Ömsesidiga Ångfartygsförsäkringsföreningen Robur samt slutligen Göteborgs fönsterförsäkringssällskap.Återförsäkringsbolag

Anslutna till de i Göteborg befintliga försäkringsanstalterna utöva 1922 följande återförsäkringsbolag sin verksamhet med huvudkontor i Göteborg: Försäkringsaktiebolaget Amphion, grundat 1915, aktiekapital 500,000 kr.; Återförsäkringsaktiebolaget Astrea, grundat 1872, aktiekapital 2,000,000 kronor; Återförsäkringsaktiebolaget Odeion, grundat 1919, aktiekapital

500.000 kronor; Protection och Indemnity, grundat 1910, garantikapital

250.000 kronor; Återförsäkringsaktiebolaget Rea, grundat 1917, aktiekapital 1,000,000 kronor; Återförsäkringsaktiebolaget Union, grundat 1888, aktiekapital 150,000 kronor; Återförsäkringsaktiebolaget Vala, grundat 1919, aktiekapital 1,000,000 kronor.

Göteborg som industricentrum Av GÖSTA BODMAN

VID bedömandet av en stads industriella utveckling eller dess betydelse ur industriell synpunkt torde det knappast vara riktigt att endast räkna med de industri- och fabriksanläggningar, som ligga inom stadens juridiska hank och stör.

Av rent tomtekonomiska skäl är ju förhållandet det, att den modärna industrien ofta förlägger sin verksamhet icke inom en stads område men väl gärna utanför detsamma och då i omedelbar närhet till stadens gränser.

Så är även och har allt sedan 1700-talet varit fallet med Göteborgsindu-strien. Redan stadens första större fabriksanläggning, det enligt dåtida mått mycket stora Sahlgrenska sockerraffinaderiet, sökte sig till stadens utkant, anlades 1729 ute vid Gamlestaden. Det Schillerska pappersbruket byggdes 1736 i Mölndal, och samma år grundades en kattunf abrik i närheten av det nuvarande Almedahl. Ett glasbruk byggdes vid Klippan, och ett grytgjuteri fick sin plats ett stycke längre västerut vid Röda Sten. Och under förra hälften av 1800-talet må som exempel på dylik utomstadsförläggning nämnas J onsereds fabriker, sockerbruket vid Klippan samt de stora kattuntrycke-rierna ute vid Krokslätt. Närmare våra dagar hava vi i industriplaceringarna på Kundby, Gårda och

utefter Mölndalsån liknande exempel.

Allt efter som tiden gått, har Göteborg vuxit sig allt större och större; den ena utvidgningen och inkorporeringen efter den andra har resulterat uti, att staden undan för undan »hämtat in » inom sitt eget område den ena efter den andra av utsocknes industrianläggningar. Vill man skaffa sig en överblick över Göteborg som industricentrum, torde det därför vara lämpligt att ej stanna blott inom stadens egna juridiska gränser utan även inbegripa dess närmaste uppland till den utsträckning, som de industriella anläggningarne inom detta uppland kunna härledas från göteborgska intentioner.Det område, som i det följande inbegripes i begreppet det industriella Göteborg, är sålunda ett betydligt större område än den egentliga staden Göteborg, och kan sägas sammanfalla med det uppland, som en gång i tiden, I739—1846, juridiskt sorterade under det industriella forum, som benämndes Göteborgs hallrätt. Det område utanför staden, som med en sådan motivering i statistiskt avseende i det följande inräknats i Göteborgs industri område, torde ungefär begränsas av följande orter: hängedrag—Askim—

Mölnlycke—J onsered1—Surte—Backa-—Färj enäs.

Och fullt berättigad torde en sådan områdesutvidgning vara, ty de utanför staden liggande industriella anläggningarne och fabrikerna kunna dock i

Fig. 202. Carnegieska bruket.

allmänhet sägas hava haft förutsättningen till sin uppkomst just i närbelägenheten till staden. Utan Göteborg torde — kan man väl med visshet påstå — endast Mölndal haft någon större förutsättning för fristående industri.

Då för något mer än ett hundra år sedan, år 1815, Göteborg var föremål för ett beskrivande arbete av P. A. Granberg, fälldes av denne författare följande omdöme om Göteborg som fabriksstad:

»Fabriker hafva nästan aldrig i Göteborg haft någon framgång, hvartill ställets dyrhet och brist på arbetsfolk, emedan de flesta användas till handel eller sjöfart, utan tvifvel mycket bidragit. Endast sådana fabriker hvilkas tillverkningar kunnat exporteras hafva haft bestånd.»

Omdömet fälldes under en krisartad tid med krigsoro över hela världen, då konjunkturerna voro fallande och fabriksverksamheten år från år avtog, och det torde nog vara fällt utan tillräcklig kännedom om förhållandena ett halvt eller ett sekel tidigare. Uttalandet, att endast sådana fabriker skulle

1 Ett under förra hälften av 1800-talet i gång varande bomullsspinneri vid Gamlebokul-len nära Lerum har också sorterat under Göteborgs hallrätt och inräknats i statistiken.

2 Bilderna i uppsatsen återge de 23 största industriella anläggningarna inom området.Fig. 203. Eriksbergs mekaniska verkstad (med den mindre flytdockan). T. v. Mårten Pehrsons valskvarn.

haft bestånd som alstrade exportvaror, torde hava sin förklaring uti, att just vid denna tid Göteborg i viss mån hade karaktären av att vara en transitoort för varor från England till kontinenten, men torde icke få betraktas såsom på något sätt allmängiltigt.

Allt efter som tiden gått fram, den mänskliga kraften delvis ersatts och understötts av vatten, ånga och elektricitet, samt förbindelserna orterna emellan förbättrats på mångahanda sätt, vare sig det gällt varor eller blott personliga meddelanden, så har Göteborg blivit allt mer och mer industrialiserat. Det omdöme som fälldes 1815 har icke längre gällande kraft, men väl ett visst industrihistoriskt intresse.

En översikt i mycket stora etapper över Göteborgsindustrien är lämnad i tab. I; i denna finnes sålunda en del data för vart tjugofemte år med början vid mitten av 1700-talet, den första tid, från vilken regelbunden statistik är möjlig att uppbringa.

Tab. I. Göteborgsindustrien.

År Produktionsvärde Antal fabriker Antal arbetare i kurantmynt i kronor 1750 286,111 dir smt 320,500 15 430 1775 643,257 » * 431,000 48 1,038 1800 146,786 rdr bco 587,144 34 244 1825 1,421,235 » » 2,186,000 74 668 1850 4,986,711 » i> 7,480,000 127 3,553 1875 — 32,358,609 114 8,634 1900 — 93,929,239 312 20,412 1920

— 631,277,894 475 32,521

För det rätta förståendet av siffrorna måste man hava två saker för ögonen. Den ena är, att »kronans» köpkraft växlat, att det alltså är ett fel att utanFig. 204. Eriksbergs mekaniska verkstad (med den större flytdockan).

vissa korrektioner jämföra produktionsvärden från skilda tider med varandra. Den andra är att begreppet »industri» växlat genom tiderna.

Tillökningen i sifferserierna är sålunda vid vissa epoker delvis orsakad av, att en del näringsgrenar, som förut rubricerats som hantverk, inrangerats under det statistiska begreppet »industri». Men oavsett dessa undan för undan nya tillskott måste man erkänna, att stegringarne äro imponerande. Det är uppenbart att Göteborg allt mer och mer fått prägeln av industristad över sig, ehuru man väl dock måste vidgå att staden även bäres upp av andra näringsgrenar och fullföljer andra intressen.

Siffrorna över ett och tre kvarts sekel må tala sitt tydliga språk. Här skall ej ordas om vår stads industriella liv under forna tider utan blott tagas under behandling de två decennier, som gått under innevarande århundrade.

När det nuvarande seklet gick in, funnos i Göteborg 312 fabriker med 20,412 arbetare, och det sammanlagda produktionsvärdet från samtliga fabriker gick under år 1900 upp till 93,929,239 kronor. Efter 20 år hade alltså fabriksantalet vuxit till 475 st., arbetarstammen ökat till 32,521 arbetare, och salutillverkningens värde sprungit upp till den imponerande siffran av 631,277,984 kronor.

Det höga värdet av denna sista siffra har ju till väsentlig del sin förklaring i penningvärdets fall. Men även om man skattar denna inverkan rätt högt, torde man dock kunna påstå, att industriproduktionen stegrats till 2- ä 3-dubbelt värde på dessa två decennier.

De tre skilda storheterna, produktionsvärde, fabriksantal och arbetarantal äro för tidsperioden ifråga givna dels i tabellform, tab. II, dels grafiskt i form av kurvor.Fig. 205. A.-B. Götaverkens varv och mek. verkstad.

Tab. II. Göteborgsindustriens utveckling under perioden 1900—1920.

Produktions- Antal Antal värde i kr. fabriker arbetare 1900 93.929.239 312 20,412 1901 94,088,485 323 20,287 1902 102,870,614 336 20,615 1903 103.451.078 342 20,880 1904 106,584,247 361 21,427 1905 108,458,641 362 20,455 1906 123,449,838 384 22,345 1907 135,372,557 390 22,966 1908 133,287,104 397 22,495 1909 129,959,077 394 22,377 1910 149,927,956 392 23,303 1911 152,202,411 404 24,181 1912 17r.921.715 401 24,967 1913 189,422,731 367 27,560 1914 195,763,527 393 27,545 1915 245,408,297 397 29,426 1916 338,320,507 426 31,955 1917 340,894,751 436 3U234 1918 373,234,648 432 28,891 1919 518,972,498 457 28,942 1920 631,277,894 475 32,521

Fabriksantalet visar en tämligen långsam men stadig stegring till år 1911, då siffran gått upp till 404 fabriker. En tillfällig minskning ned till 367 st. under år 1913, huvudsakligen på grund av nedläggandet av en del smärre fabriker inom gruppen »pappers- och grafisk industri», kartongfabriker, grafiska anstalter och boktryckerier, åtföljes av en efterföljande stegring upp till 475 fabriker under år 1920. Detta år är arbetsställenas antal 52 % större än år 1900.Fig. 206. Diagram över antalet fabriker och arbetare samt fabrikernas sammanlagda produktionsvärde inom området åren 1900—1920.Under samma tid har industriarbetarestammen ökats med 59 %, d. v. s. gått upp från 20,412 arbetsanställda till 32,521. Den relativa ökningen i arbetarantal, som sålunda är något om ock obetydligt större än den för fab-riksantalet, tyder på att fabriksstorleken med hänsyn till antalet arbetare är i det närmaste densamma 1920 som 1900. En göteborgsk medelfabrik hade år 1900 ett arbetarantal av 65 st.; år 1920 har siffran vuxit till 69 arbetare.

En episod i arbetarsiffrorna, som är värd ett påpekande, är den för år 1918, då antalet arbetare blott var 28,891 mot 31,234 året förut. Nedgången träffar —- som en detalj granskning av siffermaterialet visar — huvudsakli-

Fig. 207. Emdholmens varv och mekaniska verkstad.

gast textilindustrien, där minskningen representeras av talen 8,461 (år 1917) och 6,775 (år 1918). Orsaken torde

väl hava legat i den brist på utländska råvaror, som på grund av skärpt blockad under kriget då gjorde sig som kraftigast gällande. Att ingen motsvarighet visade sig i fabriksantalet får väl tydas så, att de större textilfabrikerna ej helt inställde sin verksamhet utan föredrogo att driva arbetet, ehuru med reducerad arbetarstam.

Sifferserien angivande produktionsvärdena visar i stort sett en stadig stegring, mot slutet av perioden allt mer och mer markerad. Doek finnes en stagnation och tillbakagång att notera för åren 1908 och 1909.

Anledningen till denna nedgång — vartill för övrigt Sveriges industri i dess helhet visar full motsvarighet — torde väsentligen vara att söka i den mot slutet av år 1907 inbrytande ekonomiska krisen, varjämte för år 1909 tillkommer inverkan av storstrejken i augusti detta år. För förståelsen av produktionsvärdena efter 1915 måste man hålla blicken klar för, att den därefter inträdande våldsamma ökningen i siffrorna till stor del är blott skenbar och måhända till största delen beroende på den samtidiga enorma prisstegringen eller med andra ord på penningevärdets fall. För att ur produktionsvärde-siffrorna för hela perioden söka få fram en jämförelseserie gällande industriproduktionen, skulle man ju kunna tänka sig en division av respektive års-värdesiffror med indices för »dyrheten» under ifrågavarande år. Men ett sådant förfarande skulle endast komma att giva högst approximativa värden, då det ej är tänkbart att få fram indices med rätta valörer, däri alltså de skilda industrigrupperna äro rätt vägda mot varandra.

I viss mån föreligger dock en möjlighet att skaffa sig en uppfattning om Göteborgsindustriens produktionsställning tidsperioden igenom, nämligen genom att ställa Göteborgssiffrorna i jämförelse med dem för hela landet gällande. I tabell III meddelas produktionsvärdena i miljoner kronor dels

Fig. 208. Jonsereds fabriker.

för hela riket, dels för Göteborg samt i en tredje kolumn Göteborgssiffrorna i procent av hela landets. Då penningvärdet varit detsamma över hela landet samtidigt, och då man väl med skäl kan antaga, att produktionen inom ett helt land ej kan vara underkastad relativa växlingar i samma skala som då det blott gäller ett begränsat industriområde, torde man ur relativtalen i tabellens sista kolumn med en viss sannolikhet kunna avläsa fabriksproduktionens förlopp i Göteborg.

Dessa senare procentsiffror visa två från varandra tämligen distinkt skilda perioder, den ena tiden 1900—1911, den andra 1912—1920.

Om man bortser från ett undantagsår, 1902, täckte Göteborg under den första perioden 9,1 procent av hela rikets industriella produktionsvärde. Undantagsåret 1902, med sin stegring av talet upp till 9,9 % har sin förklaring i en tillfällig men synnerligen kraftig stegring inom en enda specialindustri nämligen skeppsbyggnads- och varvsindustrien. Produktionsvärdena iFig. 209. Elektriska A.-B. »Eck», Partilie.

Tab. III. Göteborgs industri jämförd med hela landets.

Å r	Tillverkningsvärde i milj. kronor		Göteborg i % av hela landet
	Hela landet	Göteborg	
1900	r»°44	94	9.0
1901	1.025	94	9,2
1902	1.054	103	9,9
1903	1,116	103	9,0
1904	i,i79	IO7	9,1
1905	1,206	108	9,o
1906	1.383	123	8,9
1907	1.497	135	9,0
1908	1,446	133	9,2
1909	1.387	130	9,4
1910	1,603	150	9,3
1911	1,651	152	9,2
1912	1.778	172	9,7
1913	- i,94i	189	9,7
1914	1,975	196	9,7
1915	2,498	245	9.8
1916	3.478	338	9,7
1917	3.963	341	8,6
1918	4.515	373	8,3
mm	5,296	519	9,8
1920	6,730	631	9,4

Göteborg för denna specialindustri för åren 1901, 1902 och 1903 voro 4,3,

6,3 resp. 3,9 miljoner kronor.

En tydlig temporär högkonjunktur inom den Göteborgska varvsindustrien är det alltså, som till stor del är orsaken till den ökade betydelsen av stadens industri under år 1902.Med år 1912 inträdde en ökning i Göteborgsindustriens inflytande på hela landets. I stället för att under seklets första decennium hava spelat in med 9,1 % i rikets industriproduktion, stegras nu Göteborgstraktens insats i detta avseende till som regel 9,7 %. Även 1920 års procenttal ligger över den förra periodens. Det kan ju för den ytlige betraktaren synas vara en

ökning, som ej är värd ens att omnämnas. Men om också stegringen i och för sig och i jämförelse med hela landet är tämligen liten, så är dess innebörd för ett begränsat mindre område av helt andra dimensioner. Den lilla ökningen från 9,1 % till 9,7 % är ett nog så gott vittnesbörd om ett uppsving inom Göteborgsindustrien, större än vad i allmänhet varit fallet inom riket.

pH

Fig. 210. Gamlestadens bomullsspinneri och -väveri.

Det är framför allt den mekaniska verkstadsindustriens frammarsch, som nu gör sig gällande, och den fr. o. m. 1912 förstorade insatsen från Göteborgs sida kan närmast ställas i anslutning till det stora och med amerikansk hastighet tillväxande »S. K. F.», A.-B. Svenska Kullagerfabriken.

I tab. III finnes under tiden 19x2—1920 dock ett par skarpt markerade undantagsår, nämligen åren 1917 och 1918, med Göteborgstraktens inflytande dessa år reducerat ned till blott 8,6 % resp. 8,3 %.

Söker man efter orsaken till denna onekligen starka depression under ifrågavarande år, finner man förklaring till stor del ur de siffror, som representera produktionsvärdena dels för textilindustrien, speciellt bomullsfabrikerna, dels för vissa detaljindustrier inom livsmedelsbranschen. I tabell IV har jag för åren 1916—1919 angivit årsvärdena för några specialindustrier, vilka giva ett belägg för förklaringen.Tab. IV. Årsproduktionsvärde i miljoner kronor.

Hela textilindustrien Bomull Hela livsmedels- industrien Kvarnar Socker Margarin 1916 64 26 103 20 20 l6 1917 70 27 69 IO 14 0,2 1918 59 9 81 13 n I 1919 108 45 143 24 32 18

Fig. 2ii. Almedahls A.-B:s linneväveri.

Vad hava dessa industrier, som ledo mest under åren 1917 och 1918, för gemensamt med varandra? Svaret ger sig självt för den som levat med under åren ifråga. Det var den typ av fabriker, vilka måste inskränka eller rent av inställa sin verksamhet på grund av brist på råvara. Och bristen på råvara kan väl för samtliga anförda industrier mer eller mindre direkt ledas hän till, vad jag vill benämna, den skärpta u-båtsfasen i världskriget. Att bomulls- och margarinfabriker skulle under blockadtiden gå mot ett minimum är tämligen självklart. Och vad beträffar råvaror till kvarnar och sockerbruk, så förklaras väl till stor del nedgången i dessa med de då felslagna skördarne, för kvarnarnas del också av den genom kriget spärrade importen. Men går man något djupare till botten, så synes mig rätt antagligt, att de minskade skördarne bl. a. äro att ställa i orsakssammanhang med förhindrad kaliimport från Tyskland.

Bristen på säd och råsocker inom landet orsakar en våldsam sänkning för år 1917 inom de av dessa råvaror berörda göteborgska fabrikerna, kvarnrörelse och sockerraffinering, en sänkning uppgående tillsammans till ej mindre än14 milj. kronor. Den genom blockaden avskurna tillförseln av vegetabiliskt fett avbryter praktiskt taget hela margarintillverkningen i Göteborg, medförande en minskning inom denna enda specialindustri på 16 milj. kronor. Om också med år 1918 en någon liten förbättring i dessa livsmedelsindustrier förmärkes, så motväges nu denna av en våldsam sänkning inom bomullsindustrien. På grund av otillräcklig .mängd råvara går dess produktion år 1918 ned till blott 9 milj. kronor från 27 milj. kr. året förut. Tillämpar man den index för textilvaror som av »Economist» publicerats, så betyder

Fig. 212. »Papyrus», Mölndal.

detta, att man får gå tillbaka ända till 1860- eller 1870-talen för att finna en lika låg produktion inom denna viktiga Göteborgsindustri.

Med krigets formella avslutande häves svårigheten med råvarors anskaffande, och år 1919 är Göteborgstrakten åter uppe på ett produktionsvärde från fabriker på 9,8 % av det för riket gällande.

Efter denna granskning av siffrorna gällande den samfällda industrien i Göteborg med uppland, torde det vara på sin plats att även uppdraga en jämförelse mellan några av detaljerna vid ifrågavarande tidsperiods, 1900—1920,

början och slut.

Industrien plägar, ur statistisk synpunkt, för närvarande uppdelas i följande huvudgrupper:

I Malmbrytning och metallindustri II Jord- och stenindustri III TräindustriIV Pappers- och grafisk industri V Livsmedelsindustri VI Textil- och beklädnadsindustri VII Läder-, hår- och gummivaruindustri VIII Kemisk-teknisk industri IX Kraft-, belysnings- och vattenverk.

Det statistiska material, allt ifrån mitten på 1700-talet, som stått till förfogande, är uppdelat efter dessa huvudgrupper och tillåter — med den reser-

Fig. 213. Mölnlycke väveriaktiebolag.

vatiou som ovan gjorts för industribegreppets variation genom tiderna — en jämförelse för ifrågavarande tidsepoker i avseende på de skilda huvud grupperna. I tabell V är för de båda åren angivet huru produktionsvärdet fördelat sig på de skilda huvudgrupperna, och detta icke endast i absoluta tal, kronor, utan även i procentisk fördelning.

Redan en flyktig blick på sifferfördelningen ger den uppfattningen, att vissa förskjutningar i de olika huvudgruppernas betydelse måste hava ägt rum under de två decennierna. Under det att det totala produktionsvärdet för hela industrien för år 1920 är 6,7 ggr så stort som det för år 1900, så är motsvarande faktor för pappersindustrien 22,1, för metallindustrien 19,3 och för grupperna VIII och IX gå de upp till 11 å 12. Det är alltså tydligen dessa industrier, som marscherat fram med hastigare takt än industrien i sin helhet.Tab. V. Jämförelse mellan produktionsvärden åren igoo och ig2o.

Produktionsvärde i kronor. 1900 i förhållande Procentisk fördelning 1900 1920 till 1920 1900 1920 I 7,620,020 146,601,891 19,3 8,1 23.1 II 1.475.835 8,708,156 5,9 1,6 1,4 III 13,027,889 52,182,456 4,° 13.9 83 IV 2,603,134 57,486,262 22,1 2,8 9,1 V 35,058,235 152,207,175 4,2 37,2 24,2 VI 26,857,887 137,109,261 5.1 28,6 21,8 VII 2,036,435 16,888,980 8,3 2,2 2,7 VIII 3.958,962 43.991,57° II,I 4,2 6,9 IX 1,290,842 16,102,143 12,5 1,4 2,5 S:a 93.929,239 631,277,894 | 6,7 1

Motsatt är förhållandet med trävaruindustrien och livsmedelsindustrien, inom vilka produktionsvärdena blott ungefär fyradubblats under de tjugo åren; även för grupperna II och VI ligga talen under medeltalet, 6,7 gånger. Detta betyder en förskjutning av tyngdpunkten från de fyra sistnämnda grupperna i riktning mot de fyra första.

En bättre och tydligare överblick över denna förskjutning erhålles ur tabellens två sista kolumner, däri resp. huvudgruppers procentiska insatser finnas uträknade. De så erhållna talen äro för ännu bättre uppfattnings vinnande återgivna grafiskt i fig. 215 a och b.

Den mest iögonenfallande skillnaden mellan åren 1900 och 1920 synes mig vara den kraftiga minskningen i huvudgrupperna V och VI. Under det att dessa två industrier, livsmedelsindustri och textilindustri, år 1900 till-
Fig. 215. Grafisk framställning av Göteborgsindustriens produktionsvärden

åren 1900 och 1920.

a. Produktionsvärde år 1900.

b. Produktionsvärde år 1920.

Fig. 216. Grafisk framställning av Göteborgsindustriens arbetarantal

åren 1900 och 1920.

a. Arbetarantal år 1900.

b. Arbetarantal år 1920.samman täckte 65,8 % eller i runt tal 2/3 av det hela, hade denna deras betydelse år 1920 minskats, så att motsvarande tal då voro 46 %, d. v. s. mindre än hälften. Även för träindustrien är den relativa minskningen ganska påtaglig. Från att år 1900 hava bidragit med 13,9 % av hela produktionsvärdet nådde gruppen i fråga år 1920 blott upp till siffran 8,3 %. Den mot dessa minskningar balanserande ökningen har till

huvudparten fallit på dels grupp I, metallindustri, vars relativa betydelse gått upp från 8,1 % till 23,1 %, dels grupp IV, pappersindustri, som år 1920 täckte 9,1 %

Fig. 217. Krokslätts bomullsspinneri och -väveri, Claes Johansson & C:o

av produktionsvärdet mot blott 2,8 % år 1900. För de återstående grupperna II, VII, VIII och IX äro ändringarne i deras insatser av mindre betydelse. Dessa ovan givna relativtal gälla produktionsvärdena. Man skulle ur en viss synpunkt kunna säga att de giva industrigrupperna i fråga deras karaktär såsom produktiva och värdeskapande eller varför icke rent av såsom skatteobj ekt.

Fåt oss nu se till, huru deras betydelse ställer sig, om man betraktar varje grupp som arbetsgivare, såsom lämnande arbetsmöjlighet och därmed brödföda åt stadens befolkning. Siffrorna, absoluta och relativa, som giva möjlighet till en sådan jämförelse, återfinnas i tabell VI, uppställd analogt med tab.

V. De relativa talen i sista kolumnerna återfinnas grafiskt i fig. 216 a och b.

Hur ställa sig sålunda förhållandena, då det gäller arbetarantalet, arbetarstammen, och dess fördelning på olika grupper?Fig. 218. Pellerins margarinfabrik.

Tab. VI. Jämförelse mellan arbetarantal åren igoo och ig2o.

Absoluta tal 1920 i förhåll, till 1900 I procent 1900 1920 1900 1920 I 3,608 11,719 3,2 17,6 36,0 II 832 929 1,1 4,i 2,9 III 2,546 1,975 0,8 12,5 6,1 IV 1.349 3,060 2,3 6,6 9,4 V 3.291 3,884 1,2 l6,I 12,0 VI 7,720 8,157 1,1 37,8 25,0 VII 466 914 2,0 2,3 2,8 VIII 379 1,307 3,4 i,9 4,° IX 221 576 2,6 1,1 1,8 S:a 20,412 32,521 1,6 1

Det ligger i sakens natur, att ändringarne i de absoluta siffrorna från 1900 till 1920 i dessa fall måste bli av en helt annan storhetsordning, än då det var fråga om produktionsvärde. Hela arbetarstammen ökade under perioden i fråga från 20,412 till 32,521, vilket ju innebär en ökning på ungefär 60 %,

Av denna ökning på 12,000 arbetare komma icke mindre än i det närmaste

8,000 på metallindustrin. Denna grupp, »I», visar också en ökning i arbetarstam, som är vida större än medeltalet, den går upp till ej mindre än 220 procents ökning.

Ännu större är dock den procentuella tillväxten inom grupp VIII, kemiskteknisk industri, där den varit 240 %.

För övrigt gäller i stort sett en kvalitativ parallellism mellan arbetarsiffror och produktionssiffror så till vida, att det även ur synpunkten arbetarantalär samma grupper, som visa en större ökning än medeltalet, som de vilka uppvisa sådan ökning ur synpunkten produktionsvärde.

Då det gäller grupperna med en ökning i arbetarstam mindre än medeltalet 60 % möter man bland dem även en, där arbetarstammen år 1920 rent av var mindre än den år 1900, nämligen träindustrien.

Vill man hava en jämförelse grupperna emellan, får man den bästa uppfattningen därav genom fig. 216 a och b. Här är det egentligen tvänne grupper som visa skarpt markerade förändringar från år 1900 till år 1920. Dels är det textilindustrien, som år 1900 sysselsatte 37,8 % av samtliga industriarbe-

Pig. 219. J. W. Lyckholm & C.o, Bryggeri.

tare, men år 1920 blott 25 % av dem, dels ehuru i motsatt riktning grupp I, metallindustrien, som ifrån att år 1900 hava engagerats för 17,6 % av arbetarstammen, år 1920 ökat upp siffran ifråga till ej mindre än 36 %. Dessa båda grupper hade sålunda år 1920 bytt roller såsom innehavare av första platsen som arbetsgivare.

För övriga grupper hava ändringar i den ena eller andra riktningen ägt rum i stort sett av liknande art, som då det gällde produktionsvärdena. Variationerna kunna lätt avläsas ur tabell och bilder, och detaljerna i dem bli därför här icke föremål för närmare behandling.

För komplettering, dock utan att göra en jämförelse med år 1900, må här i siffror, tabell VII, även givas en översikt över hela fabriksantalets fördelning på de olika huvudgrupperna.

Tab. VII. Fabriksantal år ig20.

Grupp .... I II III IV V VI VII VIII IX

Absoluta tal 108 20 38 65 90 88 19 42 5

Procent .... 22,7 4,2 8,0 13,7 19,0 18,5 4,0 8,9 1,0Att det även här skall vara grupperna I, V och VI, metall-, livsmedels-och textilindustri, som dominera är ej ägnat att väcka förvåning. De tre grupperna tillsammans omfatta ungefär 60 % av stadens samtliga fabriker.

I ordning närmast efter kommer grupp IV, pappers- och grafisk industri. Den kommer tydligen relativt högt med ett procenttal, 13,7, som är högre än då det gäller arbetarantal (9,4) eller produktionsvärde (9,1). Förklaringen ligger uppenbarligen däri, att till grupp IV höra en del boktr}-ckerier som gå i rätt liten skala; arbetsställenas antal blir därigenom relativt högt. kiknande förhållanden ehuru något längre ned på sifferskalan gälla även den kemisk-tekniska industrien.

Fig. 220. Svenska Kullagerfabriken (»S. K. F.»).

Över huvud taget kan man om industriens fördelning på huvudgrupper fälla det omdömet, att, för så vitt det är fråga om antalet fabriker eller arbetsställen, blir denna fördelning jämnare än ur synpunkterna produktionsvärde och arbetarantal.

Industriens ovan behandlade nio huvudgrupper äro enligt gällande praxis indelade i underavdelningar, vilka lämpligen kunna benämnas specialindustrier.

I tabell VIII finnes en översikt för år 1920 över Göteborgsområdets specialindustrier gällande produktionsvärde, fabriksantal, arbetarantal samt dess-utom antal arbetare per fabrik, med vilket senare antydes medelstorleken av de skilda fabrikstyperna. Denna sista kolumn tarvar ett förtydligande eller ett påpekande. Vid överblickande av kolumnen ifråga blir man måhända benägen att draga den slutsatsen, att även de med avseende på arbe-tartal största fabrikerna följa serien ifråga. Detta är dock icke fallet. Skillnaden mellan medelfabrikssiffran och den absoluta arbetarsiffran för stadens dominerande fabriker blir så mycket större, som antalet fabriker inom en specialindustri är stort. I regeln är det nog så, att ju flera fabriker

Fig. 22i. Säveåns aktiebolags träförädlingsfabriker.

av en typ det finnes, desto flera äro även de små och medelstora av dem och desto mer försvinner i medeltalet intrycket av de mycket stora fabrikerna.

Nu några ord om specialindustrierna i Göteborgstrakten och deras inbördes plats på rangskalan ur olika synpunkter. Rangen eller ordningen dem emellan torde väl lämpligen kunna fastställas antingen med hänsyn till deras produktionsvärde eller till deras arbetarantal. Vilkendera av dessa synpunkter man föredrager, torde väl vara var och en fritt att själv välja.

Dock är det ett par förhållanden, som vid detta val böra framhållas. Det ena är, att »produktionsvärde» är det av fabriken uppgivna värdet på den salufärdiga varan utan hänsyn tagen till och utan avdrag för den kostnad råvaror och drift dragit. Två fabriker av olika typer men med samma produktionsvärde kunna alltså med avseende på nettot ligga ganska långt ifrån varandra.Tab. VIII. Göteborgs specialindustrier ig2o.

Industrier [-Produktionsvärde-] {+Produktions- värde+} i tusental kr. Antal arbetare Antal fabri- ker Arbetare per fabrik I. Metallindustri. e. Järn- och stålmanufaktur 9,50i 627 19 33 f. Mekaniska verkstäder 69,215 6,017 54 III g. Skeppsvarv 58,238 4,317 17 254 h. Fabr. för elektriska maskiner 6,932 486 3 162 i. Fabr. för elektr. apparater 0. ledningar .. 75 12 I 12 j. Instrument- och urfabriker 1,001 138 6 23 k. Metallmanufaktur 654 59 4 15 1. Guld- och silvervarufabriker 985 63 4 l6 II. Jord- och stenindustri. d. Finare stenförädlingsindustri 264 40 6 7 e. Kalk- och kritbruk 40 II I II g. Stengods- och lergodsfabriker 211 29 2 15 h. Tegelbruk 222 64 I 64 i. Porslins och kakelfabriker 1,591 200 I 200 k. Glasindustri 5,835 516 5 103 1. Annan jord- och stenindustri 545 59 4 15 III. Träindustri. e. Sågverk och hyvlerier 47.597 1,549 M III g. Tåd- och fanérfabriker 1,198 96 6 l6 i. Snickeri- och

möbelfabriker 1,133 133 9 15 k. Annan trävarufabrikation 2,254 197 9 23 IV. Pappers- och grafisk industri. b. Pappersbruk och pappersfabriker 36,772 1,251 5 250 c. Kartongvarufabriker och annan pappersind. 3,518 479 13 37 d. Tapetfabriker 1,754 70 2 35 e. Grafiska anstalter 2.571 288 7 41 f. Boktryckerier O 00 4:4 60 1 60 f. Bagerier 15,367 629 13 48 h. Sockerraffinaderier 32,184 424 1 424 i. Choklad- och karamellfabriker 12,217 781 11 71 m. Bryggerier och malterier 19,574 1,018 12 85 n. Fabriker för andra dryckesvaror 2,121 137 11 13 0. Tobaksfabriker 8,659 77 1 77 p. Mejerier 31 5 1 5 q. Margarin- och flottfabriker samt talgraffinad. 22,242 196 3 65 r. Slakterier och charkuterier 5,194 128 17 8Tab. VIII. Göteborgs specialindustrier IQ20 (forts.)

Industrier [-Produktionsvärde-] {+Produktions- värde+} i tusental kr. Antal arbetare Antal fabri- ker Arbetare per fabrik s. Fiskberedn.-anstalter och konservfabriker .. 1,119 69 I 69 t. Annan livsmedelsindustri 11,790 IOI 8 13 VI. Textil- och beklädnadsindustri. a. Bomullsspinnerier och -väverier 5L34° 3,054 IO 305 b. Lin-, hamp-, jutespinnerier och -väverier .. 8,658 816 2 408 c. Ullspinnerier och ylleväverier 16,854 502 5 100 d. Trikåfabriker 9,847 728 8 9i e. Band- och gardinfabr. samt snörmakerier .. 6,792 262 6 44 f. Repslagerier och bindgarnsfabriker 436 24 2 12 g. Sömnadsfabriker 36,183 2,225 36 62 h. Hatt- och mössfabriker 3,277 272 9 3° i. Färgerier, blekerier och impregn. fabriker.. 3,189 254 7 36 k. Annan hithörande industri 532 20 3 7 VII. Läder-, här- och gummivaruindustri. a. Garverier 2,1 IO 45 I 45 b. Päls- och skinnvarufabriker 1,990 78 3 26 c. Skofabriker 8,191 439 8 55 e. Annan hithörande industri 4,598 354 7 51 VIII. Kemisk-teknisk industri. a. Färg- och fernissfabriker 3,981 97 7 14 b. Olje-, tvål- och parfymfabriker 20,210 298 l6 15 c. Konstgödningsfabriker 6,565 150 3 5° f. Tändsticksfabriker 1,607 245 I 245 g. Annan kemisk-teknisk industri 11,629 517 15 34 IX. Kraft-, belysnings- och vattenverk. a. Elektricitetsverk 6,093 135 2 68 b. Gasverk 9,035 337 I 337 c. Vattenledningsverk 1,044 IO4 2 52

Håller man därför före att ordningen industrierna emellan hellre bör bestämmas av arbetarantalet, får man i stället ett mått på specialindustriens grad av arbetsgivare. Men även den synpunkten kan ju i viss mån sägas lida av en svaghet, jämförelsen blir till en viss grad haltande. Ty som industri betraktad, i motsats mot hantverk, bör väl den fabrik ställas i främre ledet på rangskalan, inom vilken man i största möjliga mån ersatt den mänskliga mekaniska arbetskraften med maskinell sådan.Då den senare jämförelsesynpunkten emellertid icke låter sig tillämpas med tillgängligt siffermaterial, finnas i en gemensam tabell, tab. IX, upptagna de tio största specialindustrierna dels med avseende på produktionsvärde (tabellens vänstra halva), dels med hänsyn till arbetarantal (den högra halvan).

Fig. 222. Ceres’ superfosfatfabrik.

Tab. IX. Göteborgs största specialindustrier ig20.

Produktionsvärde Storl.- klass Arbetarantal % Milj. kr. Industri Industri Antal O/ /O 11,0 69,2 Mekan. verkstäder I Mekan. verkstäder 6,017 18,5 9,2 58,2 Skeppsvarv 2 Skeppsvarv 4,317 13,2 8,1 5i,3 Bomullsindustri 3 Bomullsindustri 3,054 9,4 7>5 47,6 Sågverk och hyvlerier 4 Sömnadsindustri 2,225 6,8 5.8 36,8 Pappersbruk 5 Sågverk och hyvlerier L549 4,8 5,7 36,2 Sömnadsindustri 6 Pappersbruk 1,251 3,9 5,1 32,2 Sockerraffinaderier 7 Bryggerier 1,018 3,1 3,5 22,2 Margarinfabriker 8 Boktryckerier 972 3,0 3,2 20,2 Olje-, tvål- 0. ljusindustri 9 Linneindustri 816 2,5 3,1 19,6 Bryggerier IO Karamell- o. chokladfabr. 781 2,4

Jämte de absoluta siffrorna för varje specialindustri finnes i ytterkolum-nerna även anfört, till vilken procent av den samfällda industrien ifrågavarande specialgren ingått.

Inom båda serierna intagas de främsta platserna i—3 av samma industrier »mekaniska verkstäder», »skeppsvarv» och »bomullsfabriker» i nu nämnd ordning. De tre följande platserna 4—6 beläggas av »sömnadsindustri», »pappersbruk» samt »sågverk och hyvlerier» ehuru dock ingen av dem intager en och samma platssiffra med avseende såväl på produktionsvärde som på arbetarantal.Fr. o. m. platsen n:o 7 gå de båda serierna rätt mycket i sär. Så kommer exempelvis sockerindustrien med sina 424 arbetare först i rummet n:o 20, då det gäller arbetarantal; margarinindustrien som n:o 32 och olje-, såp- och tvålindustrien som n:o 14. De äro typer för fabriker, där människokraften till mycket hög grad ersatts av maskinkraft och kemisk kraft, då det gäller råvarans förädlande.

Å andra sidan komma de av sin relativt höga arbetarsiffra karaktäriserade boktryckerierna först som n:o 15, då det gäller produktionsvärde,

Fig. 223. A.-B. J. A. Pripp & Sons bryggeri.

och i samma serie kommer linneindustrien först som n:o 22 samt karamell-och chokladfabrikerna på plats n:o 16. I dessa tre industrier har man, i motsats till de förut tre nämnda, typer av industri, där fabrikationen ännu är i hög grad beroende av människokraft.

De tio i tabellen upptagna främsta industrierna täcka å ena sidan med sitt sammanlagda produktionsvärde på 393,5 milj. kronor ej mindre än 62 % av de samtliga 60 representerade specialindustrierna. Å andra sidan sysselsätta de tio första industrierna upp till 67,5 % av hela stadens industriarbetarstam, i det dessa tio tillsammans engagera ej mindre än 22,000 arbetare.

Än mer imponerande synas de sammanlagda siffrorna för blott de tre främsta specialindustrierna. Mekaniska verkstäder, skeppsvarv och bom-ullsindustriens fabriker täcka tillsammans 28,3 %, således mer än 1/4 av hela industriens produktionsvärde och, än ytterligare, dessa tre sysselsätta långt mer än 1/3 eller 41,1 % av den totala fabriksarbetarskaran.

Sedan vi i det följande gått från större enheter till allt mindre, skulle konsekvensen nu fordra ett omnämnande av de enskilda fabrikerna. Materialet blir emellertid då så överväldigande och urvalet så pass svårt att göra

Fig. 224. Bröderna Kanolds chokladfabrik.

på ett i allo objektivt sätt, att det torde vara lämpligast att endast i korthet lämna ett sammandrag, tab. X, gällande de viktigaste representanterna inom skilda grenar av industrien.

*

I det föregående hava alla siffror och uppgifter hänfört sig till ett Göteborgsområde, som sträcker sina gränser långt utanför stadens. Det må till sist givas en sammanställning till förtydligande, i vilken grad det statistiska materialet är influerat från »utomsocknes» håll. Tabell XI, gällande 1920, innehåller data om produktionsvärde, fabriksantal och arbetarantal som ingå i förut relaterade siffror, men som härleda sig från socknar utanför Göteborg med Örgryte.Fig. 225. Göteborgs porslinsfabrik.

Tab. X. Några av Göteborgsområdets största fabriker 1920.

Grupp Fabrik [-Tillverkningsvärde-] {+Tillverknings- värde+} i kr.1 Arbetar- antal i- A.-B. Svenska Kullagerfabriken 30,506,299 2,840 A.-B. Götaverken, varv o. mek. verkstad 30,000,000 2,500 A.-B. Lindholmen—Motala, varv 0. mek. verkstad 9,000,000 800 Eriksbergs Mek. Verkstads A.-B 8,700,000 1,050 Elektr. A.-B. »Eck» 6,750,000 480 11. A.-B. Surte—Liljedahl (Surte glasbruk) 5,142,201 441 Göteborgs Porslinsfabrik 1,610,000 230 in. Säveåns A.-B:s träförädlingsfabriker 20,000,000 880 IV. A.-B. »Papvrus» 30,000,000 1,000 v. Svenska Sockerfabriks A.-B. (Carnegieska bruket) 1 2 48.537.657 457 Pellerins margarinfabrik 12,100,000 IO4 Mårten Pehrsons valskvarn, Göteborgskvarnen 10,113,961 76 Pripps bryggeri2 9,700,000 316 Bröderna Kanolds chokladfabrik 5,529,426 443 J. W. Lyckholm & C:o, bryggeri 4,969,480 200 Göteborgs Jästfabrik, Presenten 2,982,520 60 VI. Claes Johansson & C:o bomullsspinneri 0. -väveri 21,000,000 904 A.-B. J. A. Wettergren & C:o konfektionsfabrik 12,500,000 1,400 Mölnlycke Väveri A.-B 11,500,000 4OO Jonsereds Fabrikers A.-B.s väveri 0. mek. verkstad 10,300,855 770 Gamlestadens Fabrikers A.-B:s bomullsspinneri 0. -väveri .. 8,000,000 1,000 VIII. Svenska Oljeslageri A.-B 13,000,000 126 Ceres' Superfosfatfabrik 5,727,000 140

1 Uppgifterna äro lämnade av fabrikerna.

2 Gäller produktionsåret i/io 1920—30/9 1921.Fig. 226. A.-B. J. A. Wettergren & C:o, Konfektionsfabrik.

Tab. XI. Den del av industrien inom Göteborgsområdet, som 1920 föll utanför Göteborg med Örgryte.

Grupp Absoluta tal Procentuellt Produkt, värde i kr. Fabr. Arbetare Prod. v. Arb. I 12,332,000 14 1,020 3,4 8,7 II

5,404,000 3 514 62,1 54.1 III 7,060,000 4 235 13,5 n,9 IV 34,522,000 4 1,165 60,1 38,1 V 1:5,169,000 9 189 10,0 4,9 VI 48,642,000 I I 2,421 35,4 29,7 VII 3,643,000 3 191 21,6 20,9 VIII 12,693,000 7 321 28,8 24,5 IX 108,000 2 6 o,7 1,0 Total 139,573.0°° 57 6,062 22,1 18,6

Det är alltså ingalunda någon försvinnande liten bråkdel som kommer på detta Göteborgs uppland. Från detta täcktes 22,1 % av produktionsvärdet, i detta lågo 12,0 % av fabrikerna, och vid dessa voro bundna 18,6 % av arbetarstammen. Då fabriksprocenten är mindre än de två andra siffrorna, innebär detta att de utsocknes fabrikerna voro i medeltal 55 % ä 84 % större än en medelfabrik för hela Göteborgstrakten, beroende på om man tagerarbetarstam eller produktionsvärde pr fabrik som normgivande. Då det ligger ett visst intresse i detaljerna av dessa frågor, har jag i tabellen XI delat upp materialet på industriens huvudgrupper och till kolumnerna med de absoluta talen även fogat ett par kolumner, däri produktionsvärden oeh arbetarantal uttryckas i % av talen för hela Göteborgstrakten. I

Fig. 227. Svenska Oljeslageriaktiebolaget, Mölndal.

I absoluta tal är det framför allt textil- och pappersgrupperna, som äro framträdande. De stora spinnerierna och väverierna, Krokslätt och Möln-lycke m. fl., jämte pappersbruket Papjuus i Mölndal är det, som tynger mest i dessa siffror.

Inom pappersindustrien talar skillnaden i de procentuella talen, å ena sidan för produktionsvärde 60,1 %, å andra sidan för arbetarantal, 38,1 %, sitt innehållsrika språk. Det är ett utslag för motsatsen mellan å ena sidan Mölndal med Papyrus pappersbruk och dess arbetsbesparande maskinella utrustning och å andra sidan Göteborg, där mångfalden av smärre boktryckerier, bokbinderier och kartongfabriker sätta sin prägel på industrigruppen, specialindustrier, inom vilka mekaniseringen av arbetet ej drivits så långt.

För grupp II falla de procentiska siffrorna genom sina maximala värden skarpt i ögonen. De hava sin förklaring i Surte glasbruk, som inom denna grupp tydligen är dominerande över samtlig närsläktad Göteborgsindustri.Även siffrorna för grupp VIII, kemisk-teknisk industri, påkalla ett visst intresse, i det de härleda sig från i stort sett en enda fabrik, nämligen Svenska Oljeslageriets fabrik i Mölndal. Då 28,8 % av produktionsvärdet inom denna grupp täckes av denna enda fabrik, är lätt att inse, att fabriken ifråga måste höra till de dominerande, och den står också som den ojämförligt största inom sin grupp i hela det Göteborgska industriområdet.

Fig. 228. Mårten Pehrsons valskvarn.

För övriga huvudgrupper är intet som i detta sammanhang påkallar uppmärksamhet.

I ovanstående skissering av Göteborgsindustrien är 1920 satt såsom slutår. Åren därefter har inom stadens industri liksom inom hela landets inträtt en stundom långt gående depression i samband med den »fredskris» som hela Europa genomgår.

Att ingå på verkningarna av denna kris inom Göteborgstraktens fabriksverksamhet har dock icke varit möjligt, då härtill erforderligt material icke varit författaren tillgängligt.

Arbetarrörelsen i Göteborg Av EMIL ROSÉN

Fackföreningarna

REDAN på 1860-talet började i Göteborg förspörjas en rörelse bland ar-betarne, åsyftande sammanslutning med ekonomiska, sociala och politiska syftemål. Det var tvenne riktningar som då gjorde sig gällande, den ena påverkad av den socialistiska Internationalen, den andra av Schultze-De-litseh-rörelsen i Tyskland. Ett bland de allra första yrken, inom vilka organisationsfrågan dryftades, torde ha varit typografernas, men det stannade tillsvidare vid bildandet av en reshjälpskassa, som tillkom 1861, samt en sjukkassa, bildad 1872. I början av året 1866 gick en man vid namn Gottfrid Eindman omkring på verkstäderna i Göteborg och sökte vinna medlemmar för en sammanslutning av kroppsarbetare, vars namn angavs skulle bliva »Göteborgs Arbetare Förening». Han

vann livlig anslutning för sin idé, och i början av april sammankallades de antecknade yrkesvis för att utse representanter i den blivande styrelsen. Den 19 april hade föreningen 716 medlemmar. Utåt angavs föreningens syftemål vara att bilda en sjuk-och begravningskassa och ett lånbibliotek samt att uppföra »gemensamma verkstäder, på hvilka arbete finnes både vinter och sommar för Föreningens medlemmar». Den socialistiska tendensen framgår emellertid av ett yttrande, som Eindman föredrog skriftligt vid ett enskilt kommittésammanträde och vari det bl. a. heter: »Vår grundtanke, hvilken likväl icke bör uppenbaras förrän Arbetare Föreningens band blifvit riktigt fastknutet, är: afskudda oss det ok, hvilket en dålig Aristokrati och en ofantligt för stor Embetsmannaliga hängt på våra skuldror, samt vinna självständighet, mat och kläder genom vårt arbete, samt sunda och trefliga bostäder.» »Ej tvång och börda på arbetaren, men frihet och upplysning, så att han kanvarda kjäck, flitig och god, hederlig medborgare, lycklig husfader. Men arbetaren är ännu icke friheten mogen. Vi kunna tills vidare blott utsäga vår tanke, förkasta det gamla bestående och gömma våra föresattser.» »Ännu en tid bortåt få vi stå och se på huru statsmännen, Kmbets- och Tjenstemännerna, Presterna och Fabrikanterna rama åt sig på vår bekostnad och på våra mödor större njutningar af lifvets goda än vi erhålla.»

kindmans uttalande om att arbetarne ännu icke vore friheten mogna besannades inom kort. Själv avlägsnades han från rörelsen och när Göteborgs Arbetarförening i augusti samma år konstituerades på allvar, skedde det under ledning av borgerliga element och föreningen gavs, liksom syster-föreningarne annorstädes i landet, en prägel kemiskt fri från »alla socialistiska och kommunistiska svärmerier och politiska sträfvanden». Redaktör S. A. Hedlund ledde förhandlingarne och redaktör Axel Krook utsågs till föreningens ordförande. Och därmed var denna sammanslutnings insats i den moderna arbetarrörelsen tills vidare avklippt.

Rörelsen bland arbetarne vid denna tid tog sig bl. a. uttryck i en varvs-arbetarstrejk 1868, som synes ha varit den första arbetsnedläggelsen i Göteborg efter näringsfrihetens tillkomst.

Först med 1880-talets ingång fick arbetarrörelsen någon fart i Göteborg. På hösten 1881 började Au g. Palm sin socialistiska agitation i södra Sverige; i januari 1882 anlände han första gången hit (se nedan sid. 743). Palm verkade icke vid denna tid direkt för bildandet av fackföreningar, men hans föredrag väckte diskussion bland arbetarne, och indirekt blev hans upprepade besök i Göteborg en sporre även till facklig organisation. En av de första fackföreningarne som kommo till stånd, var skrädderi-arbetarnes, som bildades den 26 augusti 1882.

Vid det första sammanträdet beslöts bl. a., att endast män skulle äga rätt att inträda som medlemmar, och denna »antifeminism» tog ytterligare uttryck däri, att föreningen diskuterade frågan om »hur man lämpligast skall bekämpa kvinnans intrång i skrädderiet», Försök gjordes även att förmå arbetsgivarne avskeda sina byxsömmerskor; västar kunde kvinnorna få lov att sy, emedan »aflöningen för detta arbete var så låg, att man ej kunde lifnära sig därpå». År 1886 medgåvos kvinnorna rätt till inträde i fackföreningen. Den första ansatsen till lönerörelse gjordes 1883, då fackföreningen bl. a. beslutade, att ingen polisrock skulle göras under 8 kr.samt att 2 kr. skulle vara minimilön för ett par polisbyxor. Föreningen upptog tidigt på sitt program kamp för fria verkstäder och mot hemarbetet, om vilket senare på ett möte 1893 uttalades, att detsamma, såsom »mördande för yrket, måtte helt afskaffas». Frågan är ännu olöst. Mot slutet av 1880-talet var intresset för föreningen vacklande och tidvis låg föreningsarbetet nere; men 1893 skedde en uppryckning, och från detta år, då föreningen även anslöts som avdelning till skrädderiarbetarförbundet, har densamma oavbrutet varit i verksamhet. En av de män som voro med om att bilda föreningen, hr A. J. R o s e 11, tillhör ännu efter nära 41 år yrket och fackföreningen. Denna hade vid starten 56 medlemmar och vid slutet av 1922 över 500.

Under de följande åren bildades fackföreningar inom ett rätt stort antal yrken och industrier, sålunda av målare, jordschaktare, kolbärare, sten-sprängare, bleck- och plåtslagare, typografer, stuveriarbetare, färgare, murare, tobaksarbetare, skoarbetare, kakelugnsmakare, järnarbetare, grå-stensarbetare. Måleriarbetarfackföreningen bildades den 8 maj 1884. Inom yrket hade då redan något årtionde funnits en sammanslutning, Måleriar-betarnes förening, vars huvudsakliga uppgift var att bereda medlemmarne sjukhjälp, men som även i någon mån sysslat med lönefrågor. En av anledningarne till att en verklig fackförening nu kom till stånd synes hava varit, att mästarne bildat en facklig organisation. Fackföreningen beslöt sända sina stadgar till mästarföreningen jämte

anhållan om »samverkan för föreningens framgång», och det överenskoms, att de båda föreningarne skulle sända varandra brev och protokollsutdrag samt för viktigare frågors behandling utse deputerade till varandras möten. År 1885 behandlade fackföreningen en fråga om att söka få timlön införd och ansåg man, att 35 öre pr timma under sommaren och 30 öre under vintern samt 25 proc. förhöjning för övertids- och söndagsarbete »vore det mest rättvisa cch billiga». Hittills hade lönen utgått pr dag. År 1887 inträdde föreningen som avd. 3 i det nybildade Svenska Måleriarbetarförbundet, och sedan synes det ha blivit ett mindre kordialt förhållande mellan arbetarnes och mästarnes föreningar. I ett protokoll från april 1888'finnes nämligen antecknat, att mäs-tarföreningen avslagit ett av förbundet framställt förslag om samarbete genom en kommitté. Målarues fackförening har varit i oavbruten verksamhet sedan den bildades 1884.Då utrymmet icke medgiver att ens omnämna alla fackföreningar, nödgas vi inskränka oss till att helt kort redogöra för organisationsrörelsens uppkomst och förlopp inom några mera prägnanta yrken och industrier. Därvid bör givetvis icke Göteborgs hamn förbigås. Stuveriarbetarnes fackförening — eller »Stuveriarbetarförbundet» som den då kallades — bildades den 5 juli 1885 vid ett möte, där J. A. Vinberg satt ordförande. Hamn-arbetarnes förhållanden voro sådana, att de starkt påkallade förbättringar. Det uppgives att en nykter och skötsam arbetare, som icke låtit något arbetstillfälle gå sig förbi, för år 1884 hade en inkomst av stuveriarbete uppgående till kr. 484:04, vartill kom ett tillskott för annat tillfälligt arbete å kr. 54:77, eller tillsammans en inkomst för hela året av kr. 538:81. Mest klagades dock vid fackföreningens första möten över hård och hänsynslös behandling från stuvarnes sida, och när föreningen redan i augusti gjorde en framställning till arbetsgivarne, var kravet på stuvarnes avskaffande det förnämsta. Då redarne sade nej, utbröt strejk, som räckte från den 17 till den 28 augusti, då arbetet delvis återupptogs sedan vissa förbättringar medgivits. Striden slöts i början av september men stu-varne funnos kvar. Arbetarne hade under denna strid betydliga sympatier även inom det borgerliga lägret, och redaktör Henrik Hedlund, som i Handelstidningen och annorledes tagit sig an stuveriarbetarnes sak, invaldes som hedersledamot i fackföreningen. Under årens lopp har mången hård dust utkämpats mellan redare och stuveriarbetare i Göteborgs hamn, och när detta skrives, ha parterna nyss ingått förlikning efter en långvarig fejd.

Inom den för Göteborg likaledes viktiga järnindustrin bildades den första fackföreningen den 9 maj 1886 och benämndes »Mekaniska järnarbetarnes fackförening». Föreningen, som hade ett hundratal medlemmar, upphörde dock efter något år. En ny förening bildades 1889, omfattande både gju-tare och järnarbetare, och fanns kvar, med ett 60-tal medlemmar, ännu 1891 men upphörde därefter. Ett nytt försök gjordes 1894 med ännu sämre resultat men slutligen bildades, den 6 maj 1896, med 40 medlemmar den fackförening, som blev grundvalen' till metallarbetarnes ännu bestående lokala fackorganisation, avd. 41 av Metallindustriarbetarförbundet. Föreningens förste ordförande var Hj. G. Ryberg. Att börja med omfattade föreningen alla grupper inom industrin, men redan 1897 började man bildaspecialföreningar, varvid »41:an» blev filarnes förening. Åren 1897—99 organiserades smidesarbetare, maskinarbetare, båt- och pannplåtslagare, rörarbetare, mekaniska verkstädernas smeder, kopparslagare, elektriska montörer, alla i anslutning till det 1888 bildade Svenska Järn- och Metallarbetarförbundet. Sedermera — 1902 — sammanslogos specialföreningarne till en enda förbundsavdelning, vilken organisationsform ännu består. Som karakteristiskt för förhållandena inom järnindustrin vid tiden för organisationens uppkomst kan anföras, att maskinarbetarne i Göteborg så sent som 1899 gjorde framställning om att få arbetstiden förkortad från 62 till 60 timmar i veckan, vilket ock medgavs.

Antalet fackligt organiserade arbetare i Göteborg uppgick 1890 till 1,072 i 12 fackföreningar, enligt en inom Göteborgs arbetarkommun upprättad statistik. Tio år senare var antalet 6,087 i 60 föreningar. Under det nya seklets första år fram till storstrejken 1909 vann fackföreningsrörelsen i Göteborg, liksom i landet i övrigt, stark anslutning bland arbetarne. Vid slutet av 1906 funnos sålunda 104 fackföreningar med 13,516 medlemmar, och under året 1907, som betecknar höjdpunkten av anslutning till fackför-eningarne i landet före storstrejken, steg de fackligt organiserades antal i Göteborg till 17,366.

Efter storstrejken upphörde ett betydligt antal fackföreningar för längre eller kortare tid och av de kvarvarande förlorade flertalet en stor del av sina medlemmar. Antalet fackligt organiserade arbetare i Göteborg torde under 1910, då vågdalen var som djupast, ha gått ned till omkring 6,000, för att år 1915 åter komma upp till närmare

10,000. Därefter har antalet åter stigit raskt och utgjorde 1920, enligt Göteborgs officiella statistik, 27>453- Vid slutet av 1922 funnos i Göteborg 110 fackföreningar anslutna till ett 30-tal fackförbund och med ett samlat medlemsantal av omkring 28,500. Enligt den officiella statistiken voro 1921 av samtliga Göteborgs arbetare 67,7 proc. fackligt organiserade.

Göteborgs största fackförening är avd. 41 av Sv. Metallindustriarbetareförbundet. Den uppnådde under senaste högkonjunkturen ett medlemsantal av 7,593 (1 jan. 1920). På grund av en del industriföretags nedläggande och driftsinskränkningar hos andra, varigenom antalet arbetare inom industrin avsevärt minskats, har föreningens medlemsantal gått ned till 3,460 den 1 jan. 1923. Denna fackförening har under år 1922 i understödtill arbetslösa medlemmar utbetalt kr. 398,128:50, varav över 200,000 kr. utgöras av medel, som insamlats bland medlemmarne vid sidan av de ordinarie avgifterna.

Fackliga samorganisationer

Då de första fackföreningarne bildades i Göteborg, funnos för flertalets vidkommande inga hela landet omfattande yrkes- eller industriförbund att ansluta sig till, och behovet av ömsesidigt stöd fick man följaktligen se till att fylla genom lokal sammanslutning. »Fackföreningarnes centralkommitté» bildades, bestående av ombud från samtliga fackföreningar samt socialdemokratiska föreningen, vilken senare tagit initiativ till bildande av fackföreningar inom flera yrken. Den sistnämnda föreningens anslutning väckte opposition på några eller åtminstone något håll; så framgår av protokoll från målarfackföreningen, att dess förste ordförande, hr A. R. Friberg, visserligen ansåg att man i fråga om socialdemokratiska föreningens anslutning till Centralkommittén fick rätta sig efter de övriga fackföreningarnes vilja, men för sin del förklarade hr F., att han icke ville ha någonting alls med socialisterna att göra. Centralkommittén ombesörjde det samfällda agitationsarbetet, anordnade offentliga möten och samlade in pengar till understöd vid arbetskonflikter.

Ett av de mera betydelsefulla resultaten av Centralkommitténs verksamhet blev Skandinaviska arbetarkongressen 1886. Förslag om en sådan kongress väcktes 1885 inom Fackföreningarnas centralkommitté i Stockholm, men avslogs vid omröstning inom huvudstadens fackföreningar. Frågan upptogs därefter i Göteborg och utsändes härifrån till samtliga fackföreningar i landet för prövning. Resultatet blev, att den första skandinaviska arbetarkongressen inkallades att sammanträda i Göteborg i augusti 1886. Kongressen blev av stor betydelse för arbetarrörelsen i Sverige, på grund av att den redan ett tiotal år gamla rörelsen i Danmark var väl representerad och ställde sin erfarenhet till förfogande. Kongressen uttalade sig för att centraliserade fackförbund borde upprättas inom de olika arbetsområdena, såmedelst sammanslutande samtliga fackföreningar inom samma eller närbesläktade yrken, ett uttalande, som kom att utöva ett mycket stort inflytande på den uppspirande fackföreningsrörelsen i landet. Kongressen uttalade vidare, att strejk endast borde förekomma, då arbetarnevoro organiserade i sin fackförening, och även då först sedan alla fredliga medel blivit försökta utan att medföra resultat; att understödskassor borde upprättas för understöd vid arbetsnedläggelser, arbetslöshet och sjukdom, och att skiljedomstolar borde upprättas för slitande av vissa uppstående tvistefrågor mellan arbetare och arbetsgivare.

Från 1890, då Göteborgs arbetarkommun bildades, blev denna en lokal samorganisation för såväl den fackliga som den politiska arbetarrörelsen och gjorde tjänst som sådan till 1896. Arbetarkommunen hade emellertid många intressen att bevaka, och då det ansågs att de fackliga intressena blevo åsidosatta, bildades sistnämnda år en särskild facklig sammanslutning för Göteborg, benämnd Göteborgs samverkande fackföreningar med en styrelse kallad Fackutskottet. En livlig agitation igångsattes av Fackutskottet, och fackföreningsrörelsen, som under förra hälften av 90-talet stått så gott som alldeles stilla, började åter taga uppsving. Året före Fackutskottets tillkomst, 1895, var antalet fackligt organiserade arbetare i Göteborg endast 1,200 i 18 fackföreningar men steg på tre år till 5,000 i 47 föreningar. Göteborgs samverkande fackföreningar och Fackutskottet be-stodo till år 1900, då i följd av ett kongressbeslut denna och motsvarande organisationer på andra platser upplöstes, varefter arbetarkommunerna åter blevo brännpunkten även för den fackliga rörelsen. Styrelsen för Göteborgs arbetarkommun uppdelades för ändamålet i ett politiskt och ett fackligt utskott. Visserligen beslöt 1903 års

Landsorganisationskongress, att arbetarkommunernas befattning med den fackliga rörelsen skulle upphöra, men för Göteborgs vidkommande fortsattes på den inslagna praxis ännu många år framåt.

År 1914 bildades åter i Göteborg en lokal sammanslutning med enbart fackliga uppgifter, den tredje i ordningen, under namn av Göteborgs fackföreningars centralförsamling. Den skall, enligt sitt program, ha till uppgift »att förmedla samarbetet mellan Göteborgs fackföreningar samt att vid alla tillfällen bedriva upplysnings- och organisationsarbete för fackföreningsrörelsen». För bevarande av samarbetet med den politiska rörelsen har stadgats, att styrelsen för Göteborgs arbetarkommun (av Socialdemokratiska arbetarpartiet) har rätt att utse en ledamot av centralförsamlingens styrelse. År 1915 voro 21 fackföreningar med 5,626 medlemmar anslutna till Centralförsamlingen. Vid slutet av 1922 räknade Centralförsamlingen62 anslutna fackföreningar med 19,112 medlemmar. Ordförande i Fack-föreningarnes centralförsamling är stationsförmannen, riksdagsman C. V. O. Höglund.

Under de senare åren har inom denna organisation förekommit starka slitningar mellan de olika riktningar inom fackföreningsrörelsen, som man brukar beteckna med namnen »Amsterdam» och »Moskva», av vilka den förstnämnda behållit ledningen.

Storstrejken 1909

Med anledning av Svenska Arbetsgivareföreningens redan verkställda och till senare datum bestämda lockouter, beslöt Uandsorganisationen i Sverige i slutet av juli 1909 att utsända en paroll om allmän arbetsned-läggelse i hela landet, den arbetarnes fackliga aktion som är känd under beteckningen »storstrejken 1909». Parollen hörsammades även i Göteborg, där arbetarkommunen tog initiativ till åstadkommande av en lokal ledning för aktionen. Den 1 augusti hölls ett stort arbetarmöte i Cirkus, varest Uandsorganisationens kassör Frnst Söderberg redogjorde för orsakerna till Uandsorganisationens beslut. Vid därefter hållet möte med samtliga fackföreningsstyrelser beslöts att utse en »Storstrejkskomité», bestående av styrelsen för Göteborgs arbetarkommun samt en representant för varje i striden deltagande fackförening. Vid senare sammanträden antogs reglemente för kommittén samt utsågs ett arbetsutskott, bestående av 7 ledamöter. Ordförande i utskottet blev målaren Uars Uundgren och bland ledamöterna voro arbetarkommunens ordförande H. Uindholm och korkarbetaren Hugo Uars-son. Medel för bestridande av storstrejkskommitténs utgifter erhöllos genom en uttaxering på fackföreningarne med 5 öre pr medlem.

I enlighet med Uandssekretariatets föreskrift tillsattes en ordningsmanna-kår, bestående av två personer för varje hundratal i storstrejken deltagande fackföreningsmedlemmar. Staden indelades i 20 distrikt med 6 ordningsmän i varje under ledning av en kommittéledamot. Tjänstgöringstiden för ordnings-männen bestämdes till kl. 10 f. m. —10 e. m. med vaktombyte var fjärde timma. Genom affischering i staden uppmanades vidare till ett lugnt och fredligt uppträdande under storstrejken. Denna tog sin början den 4 augusti och fick redan från första dagen mycket stor anslutning samt ett genomgående fredligt förlopp. I storstrejkskommitténs i september daterade rapportredogöres för de extra anordningar som av myndigheterna vidtogos för att förebygga oordningar — förstärkning av polis- och militärstyrkorna — varefter yttras: »Den mönstergilla ordning de strejkande intogo gjorde emellertid

alla dessa anordningar överflödiga, och polisdomstolens protokoll bära vittne att det aldrig i Göteborg varit så fredligt som under dessa dagar.»

I Göteborgs hamn nedlades arbetet så gott som fullständigt redan den 4 augusti, och med följande dags utgång upphörde spårvägstrafiken, vilka omständigheter bidrogo till den säregna prägel, som vilade över staden under storstrejkens tidigare skede. Spårvägsdriften igångsattes efter några dagar åter i viss utsträckning, med hjälp av ingeniörer och förmän samt ett mindre antal spårvägsmän, vilket sedermera ökades. Från den 10 aug. strejkade även tidningstypograferna med undantag av Handelstidningens personal, varigenom alla övriga tidningar upphörde att utkomma på vanligt sätt. Några tidningar utkommo maskinskrivna och hektograferade, andra lyckades få ut små tryckta lappar. Ny Tid utkom icke alls undertiden 10 aug.—5 sept. utan ersattes med dels Landsorganisationens tidning »Svaret», dels handskrivna anslag i tidningens fönster. Måndagen den 9 aug.

företogs den första räkningen av de i storstrejken deltagande i Göteborg, vilka befunnos utgöra 21,356. Av dessa voro 10,344 fackföreningsmedlemmar och 11,012 oorganiserade. Bland de organiserade deltagarne befunno sig blott 857 kvinnor medan de oorganiserade kvinnorna voro i det allra närmaste lika många som männen. Som man finner voro de oorganiserade storstrejksdeltagarne i flertal vid denna tidpunkt. Nästa räkning skedde den 23 aug., då hela antalet deltagare i Göteborg befanns uppgå till 20,448, av vilka 15,320 organiserade och 5,128 oorganiserade. Ett stort antal utom fackorganisationen stående arbetare hade under mellantiden ingått i fackföreningarna. Att totalsiffran i storstrejken deltagande under dessa två veckor nedgått med omkring 900 tillskrives, att spårvägspersonalen i ganska stor utsträckning samt droskkuskar och chaufförer återgått till arbetet. Den tredje och sista räkningen företogs den 31 aug. och utvisade ett antal av 18,253, varav 14,736 organiserade och 3,517 oorganiserade. Minskningen kommer huvudsakligen på de oorganiserade deltagarne. Den 3 sept. avblåstes storstrejken hos alla arbetsgivare, som icke tillhörde Svenska Arbetsgivareföreningen.

Storstrejksutskottet och kommittén, som voro förlagda till lokal i Arbetarföreningens hus, hade ett oerhört arbete med att leda och sammanhålla skarornaunder denna långa tid. Utskottet höll tvenne sammanträden dagligen, som med en kort rast räckte från kl. 9 fm. till 5 em. Genom utskottets försorg utbetalades 108,000 kr. i nödhjälpsunderstöd åt de strejkande. Under storstrejken höllos sju offentliga friluftsmöten och en demonstration. Mötena höllos å Heden och i Krokäng, och deltagareantalet gick vid några av dem upp till

20,000 personer. Som talare medverkade riksdagsmännen A. C. Uindblad, F. W. Thorsson, Emil Kristensson, Sven Persson, vidare advokat Punter-vold från Kristiania, fru Kata Dahlström, red. C. N. Carlesson m. fl. I Arbetarföreningens då nybyggda hus samt i andra lokaler höllos under storstrejks-månaden omkring 800 fackföreningsmöten, en mängd av dem med föredrag.

Storstrejken, eller rättare sagt dess efterverkningar i form av repressalier från en del av arbetsgivarne, medförde i Göteborg liksom annorstädes en stark depression inom fackföreningsrörelsen med sönderslagna föreningar och sjunkande medlemsantal. Men denna återgång hänför sig till de föreningar och medlemmar, som massvis strömmade till under åren närmast före storstrejken och ej vunnit nödig stadga. Kärnan av den fackliga organisationen fanns kvar, och kring denna har rörelsen åter växt upp.

Syndikalismen

Den syndikalistiska riktningen inom den svenska fackföreningsrörelsen, Sveriges Arbetares Centralorganisation, representeras i Göteborg av Lokala samorganisationen, vilken i sin tur är uppdelad i sektioner för skilda yrken och industrier. Uokala samorganisationen bildades efter ett föredrag, som hr John Andersson höll den 7 juli 1911, och uppdelningen i sektioner daterar sig från 1913. Sektioner ha bildats bland järnarbetarne, såg-verksarbetarne, hamnarbetarne, reseffektsarbetarne, byggnadsarbetarne, skofabriksarbetarne, chokoladarbetarne, kolarbetarne, gjutarne, speditions-arbetarne, handelsarbetarne och fiskhamnsarbetarne. Göteborgs och närliggande Uokala samorganisationer ha tillsammans bildat en distriktsorganisation, vars uppgift bl. a. är att bedriva agitation för rörelsen. Ett antal lönerörelser och strejker ha under årens lopp förts av lokala samorganisationen, med skiftande resultat. Till Göteborg är den för hela landets järnindustri tillsatta »industriella kommittén» förlagd, och även för byggnadsindustrin har initiativet tagits i Göteborg till industriell kommitté. Dessa kommittéer avse att vara en länk mellan de i de olika industrierna syndikali-serade arbetarne, och de angivas framdeles »böra bli de industriella organ, som i det kommande samhället skola överta och reglera samhällsproduktionen».

Anslutningen till lokala samorganisationen har varit ganska vacklande. Enligt uppgift i en minnesskrift, som utgavs 1920 med anledning av S. A. C:s tioåriga tillvaro, hade under de tre senast förflutna åren 2,088 nya medlemmar ingått i Göteborg L. S. men den 1 april 1923 utgjorde dess medlemsantal blott 1,211. Sektioner funnos vid samma tidpunkt bland järnarbetare, maskingjutare vid Götaverken (till vilken sektion även arbetare från andra grupper äro anslutna), hamnarbetare, brädgårdsarbetare, byggnadsarbetare. Arbetarne vid kritfabriken och limfabriken i Lerje äro anslutna till L. S. utan att ännu ha bildat sektion, och syndikalister finnas till något antal bland kommunalarbetarne och ett par andra yrkesgrupper.

Socialdemokratin

Strax på nyåret 1882 höll A u g. Palm sitt första föredrag i Göteborg, och vad som dittills blott varit en oklar tendens hos arbetarmassorna och förhoppningar hos några få: en politisk arbetarrörelse i rikets andra stad, började från den dagen bli en levande verklighet. Mötet hölls i dåvarande »Koncert Boulevard» vid Södra Allégatan, samma lokal, som sedermera övertogs och ännu innehas av Frälsningsarmén. Palm fick fullt hus och hade all anledning att vara nöjd med starten, särskilt som även lokalpressen ägnade honom betydlig uppmärksamhet. Sedermera hyrde han en f. d. predikolokal i Pustervik och höll där kväll efter kväll föredrag, oftast för fulla hus i den c: a 400 personer rymmande lokalen. Palm predikade socialismen på sitt primitiva men medryckande sätt och hade från första stund arbetarne med sig. I början infunno sig även talrika motståndare till den nya rörelsen för att diskutera med honom, liksom även stadens tidningar offrade mycket trycksvärta på försöken att vederlägga hans förkunnelse. Men Palm lät sig varken vederläggas eller tystas ned.

Emellertid uppstod ett hinder för hans verksamhet därigenom att polisen förelädde lokalens ägare att vidtaga vissa, ganska dyrbara förändringar till förebyggande av olyckor vid den starka tillströmningen av mötesdel-tagare, ett åläggande som för Palm tedde sig som förföljelse och försök att mota hans agitation. Då ändringarne kostade mera än vad Palm betalte i hyra, ville lokalägaren att den förre skulle avstå från att hålla flera mö-ten, men Palm hade försiktigtvis tagit kontrakt för fjorton dagar och vägrade avstå från detta, vadan ändringarne i lokalen måste företagas. Medan detta arbete pågick, höll Palm möten med en av honom bildad agitations-kommitté samt enskilda överläggningar med sina meningsfränder.

Den mest framträdande av dessa var skräddarmästaren C. M. Heur-1 i n, då en verksam medlem av goodtemplarorden. Han erhöll från sina ordensbröder anmaning att icke befatta sig med socialismen, och då han ej ville lyssna härtill fick han sig förelagt att välja: antingen uppge sin socialistiska agitation eller utgå ur orden. Heurlin valde det senare, under det att ledarne för orden utgåvo ett påbud, att ingen goodtemplare fick sluta sig till »skräddaren och socialisten Palms anhängare». Palm fortsatte sina möten i Pustervik, sedan lokalen omändrats, under livlig tillströmning av åhörare, men hans Göteborgssejour avbröts hastigt genom en nödtvungen resa till Malmö. Hans egen agitationskommitté därstädes hade nämligen, under intryck av d:r Anton Nyströms i Stockholm vederläggningskampanj mot socialismen, gjort uppror mot honom och offentligt förklarat sig icke vilja ha något vidare med Palm att skaffa. Sedan Palm ordnat upp den saken, återkom han i juni till Göteborg och höll ånyo en rad föredrag i Pustervik. Arbetarne fyllde lokalen kväll efter kväll, men hans motståndare från vintermötena uteblevo nu. De nöjde sig med att behandla Palm och socialismen i tidningarne, särskilt i Förposten, Nyaste Förposten och Snällposten. Under detta andra besök i Göteborg höll Palm ett frilufts-möte på Heden, besökt av över 5,000 personer.

I Göteborg erhöll Palm, enligt vad han själv berättar i sina Memoarer, sitt första hotelsebrev, varur han även återger ett utdrag (en del otidigheter, som ej kunna i tryck återges, ha uteslutits):

Till skräddaren och socialdemokraten Aug. Palm!

Vi få härmed underrätta Eder om det, att om ni ej inom tre (3) dagars tid från och med den 10 januari har lämnat Göteborg, så skall ni komma att hoppa till edra bröder herrar socialister i helvetet!

Skulle vi ge eder ett välment råd så skulle det vara att ni ej utsätter eder för en fara som lika säkert går i verkställighet som att ni emottager detta bref. Ni har nu hört hvad för en frist ni får innan vi sticka vår dolk i er socialt ruttna kropp-----------

Arbetare och vänner till frihet från skrä/lande skräddare.

Eyd vår varning!Palm lyckades under dessa sina första Göteborgsbesök samla en skara anhängare, som fortsatte agitationsarbetet, om än länge under svåra och motiga förhållanden sedan den första rusningen till mötena lagt sig. Men rörelsen hölls uppe och växte med åren, att börja med utövande sitt huvudsakligaste inflytande genom att sätta en socialdemokratisk prägel på den uppspirande fackföreningsrörelsen. Den första kända rent socialdemokratiska sammanslutningen i Göteborg bildades den 14 april 1884, under namnet Arbetar klubb en.

Ordförande blev korkskäraren H. Menande r, sedermera medarbetare i tidningen Arbetet och mest känd som författare till den svenska arbetarrörelsens kampsång »Arbetets söner». Arbetar-klribbens syften angåvos vara:

r. Att söka sammankalla arbetarne inom skilda yrken, för att göra dem förtrogna med deras betryckta och i politiskt hänseende omyndiga ställning, samt att upplysa dem om andra länders arbetareförhållanden och arbetarerörelser.

2. Att genom diskussioner och föredrag i vetenskapliga och politiska ämnen söka höja medlemmarnes bildning till en fri och oberoende ståndpunkt.

3. Att då under nuvarande samhällstillstånd arbetarne blott hafva skyldigheter men inga rättigheter, söka upplysa dem om deras naturliga rättigheter, samt de medel de böra — i likhet med andra länders arbetare — begagna för att ernå dessa rättigheter.

4. Att med alla lagliga medel söka motarbeta det despotiska och demoraliserande klass- och kapitalherraväldet.

Klubben höll att börja med möten varje vecka, först i C. M. Heurlins bostad och sedermera i förhyrda lokaler i Nordstaden och — efter något år — i Arbetarföreningen. Vid varje möte förekom föredrag eller diskussioner i ämnen, sådana som »Hvem som betalar skatterna och hvartill desamma användas», »Hvilket är bästa sättet att befordra eller sprida upplysning bland arbetarne?», »Rösträttsfrågan», »Prostitutionen», »Normalarbetsdagen», »Staten som arbetsgifvare», »Den politiska nutidslögnen», »Jesu verkliga lefnad», »Orsakerna till den rådande arbetsbristen» o. s. v. Den 12 aug. 1884 ändrades klubbens namn till Socialdemokratiska föreningen, och under detta namn har den nästan oavbrutet existerat till dags dato. Socialdemokratiska föreningens uppgift är att i sig upptaga dels personer, som äro intresserade för socialismens teori, dels sådana som icke genom medlemskap i anslutna fackföreningar kunna vinna inträde i socialdemo-kratiska partiet. — Betecknande för 1880-talets åskådningssätt är, att strax efter arbetarklubbens bildande en fråga, om kvinnor skulle få lov att tillhöra densamma, genom formligt beslut besvarades med nej.

Det fackliga och det politiska organisationsarbetet gick den tiden, mer än nu, hand i hand, helt enkelt därför att en självständig politisk verksamhet bland arbetarne var otänkbar, uteslutna som dessa voro från varje politiskt eller kommunalt inflytande. Skandinaviska arbetarkongressen 1886, tidigare omnämnd i kapitlet om fackföreningarna, hade på förslag av Aug. Palm fastslagit, att den fackliga och politiska arbetarrörelsen skulle gå hand i hand, varjämte kongressen uttalade sin anslutning till det socialdemokratiska programmet och antog tidningen Social-Demokraten i Stockholm som centralorgan för Sveriges arbetare. I denna anda bedrevs ock propaganda och organisationsarbete i Göteborg, och under de första åren utvecklade Arbetarklubben resp. Socialdemokratiska föreningen en livlig agitationsverksamhet för bildande av fackföreningar. Grupp efter grupp sammankallades yrkesvis och organiserades, och man sökte inrikta de nya föreningarnes arbete i socialistisk anda. Många av dessa fackföreningar medverkade vid socialdemokratiska arbetarpartiets konstituerande, vilket skedde vid kongress i Stockholm 1889, och anslöto sig därpå till partiet. Denna anslutning skedde först direkt till partiet, därefter genom det för Göteborg och västra Sverige bildade Västra distriktet. Redan 1889 uppstod emellertid hos en av pioniererna, redaktör Pehr Eriksson, tanken på åstadkommandet av en fastare lokal organisation för socialdemokratin i Göteborg. Pehr Eriksson avtjänade ett års fängelse, som ådömts honom för några artiklar i »Folkets Röst», och han utarbetade, dels i cellen på »Rosenborg», det gamla fängelset vid Dilla Bommen, dels efter lösgivandet, stadgar för Göteborgs arbetarkommun, en sammanslutning av fackliga och politiska föreningar samt enskilda medlemmar. Den blev landets första sammanslutning av detta slag och framdeles mönster för det svenska socialdemokratiska arbetarpartiets lokalavdelningar. Efter det förarbetet för kommunens bildande pågått under större delen av året 1890, blev densamma konstituerad vid en »generalförsamling» med ombud från föreningarne, som hölls den 30 november nämnda år. Arbetarkommunens uppgifter skulle vara av såväl facklig som politisk art. Härom heter det i de första stadgarne:»Kommunens ändamål är att genom sammanslutning af Göteborgs och förstädernas fackliga, politiska och andra föreningar, som bygga på klasskampens grund, åstadkomma en gemensam lokalorganisation, hvilkens uppgift skall vara att med alla lofliga medel främja arbetarnes fackliga och politiska intressen.»

Om enskilda medlemmars tillträde till arbetarkommunen stadgades:

»Till inträde direkt i kommunen äro berättigade sådana personer, som icke ega någon klassmedveten fackorganisation att sluta sig till, men som erkänna arbetarnes klassmedvetna föreningsrätt och vilja arbeta för densammas utbredning. »

Foreningarne i Göteborg hade dittills, som sagts, varit anslutna till socialdemokratiska partiet genom det här förlagda »Västra distriktet». Nu bestämdes, att styrelsen för Göteborgs arbetarkommun skulle även utgöra distriktsstyrelse, vadan kommunen övertog och tillsvidare utövade även distriktets funktion. För kommunens tidvisa befattningstagande med fackliga spörsmål har redogjorts i annat sammanhang (sid. 739).

Den första förening som anslöt sig till arbetarkommunen var järnarbetar-nes fackförening, för vars 44 medlemmar avgift erlades den 12 december 1890. Under sagda år anslöto sig 11 föreningar med 664 medlemmar, men ej förr än 1896 passerades det första tusentalet. År 1899 var medlemstalet uppe i 4,857 och 1908 i 13,011. Genom sviterna av det sistnämnda årets stora konflikter samt storstrejken 1909 inträdde en tillbakagång, så att medlemsantalet 1910 var nere i 3,202. Därefter gick det åter uppåt, från 1915 med våldsam fart, och 1918 nådde kommunen sitt största medlemsantal med 19,360. Sedan sjönk åter medlemsantalet, på grund av att vänstersocialisterna lyckades förmå några av de större fackföreningarne, däribland Metallindustriarbetarförbundets avdelning, att utgå ur socialdemokratiska partiet. Arbetarkommunens medlemsantal var vid 1922 års slut 13,046 i 71 anslutna föreningar inklusive enskilda medlemmar.

Göteborgs arbetarkommuns förste ordförande var snickeriarbetaren J. A h l s t r ö m, som sedermera flyttade till Kristiania. Från år 1900 blev det nödvändigt att anställa en helt avlönad person för att leda kommunens verksamhet som ordförande och expeditör.

Arbetarkommunens verksamhet har givetvis i främsta rummet varit inriktad på parti- och kommunalpolitiska syftemål, men den har även omfattat andra fält. Under åren närmast efter sekelskiftet upprättades ettArbetarbibliotek, som i hög grad tjänade bildningssträvandena inom arbetarklassen. Sedermera överlämnades den i biblioteket ingående skönlitteraturen till Göteborgs Folkbibliotek, och det övriga bokbeståndet blev stomme till ett av Arbetarnes Bildningsförbunds lokalavdelning inrättat studiebibliotek. Kommunen började tidigt driva folkparksrörelse, dels för att skaffa sina medlemmar lämplig förströelse och dels för att skaffa medel till agitationsverksamhet och till partipressen. Denna rörelse drevs att börja med i dåvarande Carlsroparken, även kallad »Syringen» och senare i Krokäng, som numera övertagits av ett för ändamålet bildat holag. Under krisåren har genom Arbetarkommunens försorg insamling av pänningar och naturaprodukter företagits för de arbetslösa, och värdet av den sålunda åstadkomna hjälpen uppgick år 1921 till över 100,000 kr. och 1922 till

120,000 kronoi.

Enär i detta arbete förekommer en särskild redogörelse för »det politiska livet och de allmänna valen» (sid. 764 o. ff.), skall här endast i korthet beröras Göteborgs arbetarkommuns insatser på detta område. De organiserade arbetarne förmådde icke förr än långt in på det nya seklet utöva något inflytande på de allmänna valen. Den politiska verksamheten fick inskränkas till propaganda för rösträttsfrågans lösning och till stödjande vid valen av närmast liggande vänsterriktning, och för övrigt fick man vänta på de möjligheter, som rörelsens tillväxt och den politiska utvecklingen kunde komma att erbjuda. Den förste socialdemokraten i Göteborgs stadsfullmäktige, hr H. Uindholm, invaldes 1906, dock ej av arbetarne ensamt utan som kandidat för ett allmänt medborgarmöte. Först 1910 lyckades arbetarpartiet av egen kraft insätta några representanter i fullmäktige, men därefter har deras antal ökats vid varje val, till dess att partiet vid 1922 års allmänna val besatte 31 mandat, ett mer än hälften.

Den förste socialdemokraten från Göteborg i riksdagen, redaktör A. C. Uindblad, insattes vid ett fyllnadsval 1907 i andra kammaren, och det första mandatet i första kammaren, besatt med folkskolläraren O. H. Waldén, togs 1917. Av Göteborgs åtta mandat i andra kammaren har arbetarpartiet vid senaste val besatt fem, och av de fem Göteborgsrepre-sentanterna i första kammaren äro tre socialdemokrater.Arbetarpressen

Pressfrågan började tidigt sysselsätta pioniererna för den spirande arbetarrörelsen i Göteborg. De i staden

utkommande tidningarne ställde sig i allra bästa fall reserverade gentemot arbetarnes organisationssträvanden, i varje fall på det politiska området — fackföreningarna kunde emellanåt glädja sig åt en sympatisk hållning från vissa tidningars sida — men oftast togs parti mot dem. Under en diskussion i Arbetarklubben fick »Gamla Förposten» betyg på att vara »ett bland de gemenaste smutsblad som finnes i Göteborg, emedan den både på ena och andra sättet hånar arbetaren ». Man läste och understödde Aug. Palms i Malmö utkommande »Bblkviljan», man tog hem Hj. Brantings »Tiden» och sedermera »Social-Demokraten» för spridning, och man prenumererade för Arbetarklubbens eller Socialdemokratiska föreningens räkning på danska och tyska socialistiska tidningar. Men givetvis kunde intet av detta fjdla behovet av en tidning, som förde den nya rörelsens talan speciellt för Göteborgs vidkommande.

Under en stuveriarbetarstrejk 1885 togs arbetarnes parti av »Göteborgs Nyheter», men det skedde under redaktörens frånvaro, och när han kom hem tog han tillbaka allt vad som skrivits. Tidningen upphörde kort därefter, och skribenten, den ovannämnde, senare inom rörelsen mj-cket framträdande tidningsmannen Pehr Eriksson, blev utan anställning. Tillsammans med en studerande Th. Rabenius grundade Eriksson därefter tidningen »Göteborg», vilken antogs som organ för fackföreningarne. Men det blev dåligt med ekonomin, och arbetarne funno tidningens hållning vacklande — det var Rabenius som var redaktör — och så tog Eriksson sin mats ur skolan. I augusti 1887 var han emellertid färdig att ånyo starta en arbetartidning, denna gång tillsammans med korgmakaren John Kjellman, en man, som tog en mycket verksam del i de första årens arbetarrörelse i Göteborg. Tidningen, vars namn blev Folkets Röst, var närmast tänkt som organ för fackföreningarne men erkändes sedermera även som organ för socialdemokratin. Förberedelserna för företaget voro de enklast tänkbara, och Pehr Eriksson, som blev tidningens redaktör, berättar i en självbiografi att utgivningen började med hjälp av pengar, skaffade hos pantlånaren. Efter någon tid bildades en tidningsförening, som övertog utgivandet, och Socialdemokratiska föreningen, som i början ställde sig rätt reserverad mot Folkets Röst, beslöt i september 1888 att erkänna tidningen somsocialdemokratiskt organ under förutsättning att den »blir baserad på samma grunder som Social-Demokraten i Stockholm». Red. Eriksson förklarade att så skulle bliva fallet och anförde, att »om tidningen ej varit som den bör, är orsaken dertill att arbetarne ej varit nog organiserade, klassmedvetna». Folkets Röst, vars hela tillvaro dock blev en förtvivlad kamp mot ekonomiska svårigheter, utkom under två år. Pehr Eriksson blev på hösten 1888 med anledning av ett par artiklar i tidningen åtalad för majestätsbrott och smädelse mot riksdagen och ådömdes ett års fängelse. Under det att han avtjänade detta straff måste tidningen, hösten 1889, läggas ned.

Tanken på att åstadkomma ett arbetarorgan för Göteborg släpptes dock icke. Inom Arbetarkommunen bildades en tidningsfond, vars tillgångar i december 1891 övertogos av en nybildad organisation: Göteborgs social-

demokratiska tidningsutgivareföreniug. Tidningsfondens förste kassör var kakelugnsmakaren J. A. Johansson och bland dem som mest ivrade för att få en tidning till stånd voro, utom redan nämnda personer, bl. a. distributör A. H. Janhekt som nyss inflyttat från Köpenhamn, målaren

J. A. Abrahamsson, sedan mer än 30 år kassör i Socialdemokratiska föreningen, samt Anders S j ö s t e d t, sedermera förtroendeman för Bageriarbetarförbundet. Den 24 januari 1892 beslöts vid ett möte med nämnda »tidningsutgivareförening » att starta en tidning och att från Stockholm kalla Fredrik S t e r k y, tidigare posttjänsteman och en av So-cial-Demokratens medarbetare, till redaktörsposten. Man hade ett startkapital av 999 kr. 20 öre, vilket ansågs tillräckligt. Sterky kom och åtog sig det blivande företagets såväl ekonomiska som redaktionella ledning, och den 24 mars 1902 utkom första numret av veckotidningen Ny Tid.

Det blev en svår ekonomisk kamp under många år framåt att hålla tidningen vid liv. Den övertogs efter en tid av Arbetarkommunen och sedermera av en ekonomisk förening, Tryckeriföreningen Framåt, men långt fram i tiden fick bristen i tidningens budget fyllas med medel, som av Arbetarkommunen anskaffades genom anordnande av fester och basarer eller som insamlades inom fackföreningarne. Fredrik Sterky, som hade någon personlig förmögenhet, satte till ej obetydliga belopp ur egen pung. Sterky, som även utanför tidningsföretaget utförde ett utmordentligt betydande upprycknings- och organisationsarbete inom arbetarrörelsen i Göteborg,bl. a. som

ordförande i Arbetarkommunen, ledde tidningsföretaget till 1897, då han på grund av vacklande hälsa nödgades söka sig ett mindre ansträngande och framförallt mindre bekymmersamt arbetsfält. lian blev ekonomichef för tidningen Arbetet i Malmö och kort däi efter I,andsorganisationens förste ordförande men avled redan i januari 1900, blott 40 år gammal. Fredrik Sterky var för genombrottstidens arbetarrörelse i Göteborg vad Hjalmar Branting var för rörelsen i Stockholm och Axel Danielsson i Malmö, och för en äldre generation av organiserade arbetare och socialdemokrater i Göteborg lyser hans minne i ovansklig glans.

Redaktör för Ny Tid efter Sterky blev A. C. Lindblad, sedan 1893 medarbetare i tidningen. Denna utkom som veckotidning till 1899, då den började utgivas dagligen. Ekonomin förbättrades efter hand, särskilt sedan företaget år 1911 reorganiserats under namnet Tryckeriaktiebolaget Framåt, och sedan flera år tillbaka står detta bolag på en synnerligen solid ekonomisk basis. Ny Tid utkommer sedan 1919 med sju nummer i veckan jämte en illustrerad lördagsbilaga och har från 90-talets lilla fyrsidiga, exklusivt fackliga och politiska veckopublikation utvecklats till ett modernt och alla journalistikens grenar omfattande dagblad. Dess utveckling sammanfaller noga med den fackliga och politiska arbetarrörelsens, och den intima växelverkan, som alltid bestått mellan rörelsen och tidningen, har fört båda framåt. (Om »Folkets Röst» och »Ny Tid» se även under »Tidningspressen», sid. 791).

Ny Tid kunde som organ för Socialdemokratiska arbetarpartiet givetvis icke tillfredsställa den fraktion, som under beteckningen »vänstersocialister» 1917 bröto sig ut ur arbetarpartiet och bildade en egen partiorganisation. Den 28 sept. 1918 startades så Västsvenska Kuriren som organ för vänstersocialisterna, för att sedermera vid detta partis sprängning övergå till att bli organ för det kommunistiska partiet. Tidningen utgavs två gånger i veckan intill oktober 1921 men måste då, på grund av ekonomiska svårigheter, omläggas till veckotidning. Innevarande år har den åter börjat utgivas som halvveckotidning. Dess första redaktör var Richard J:son Fjeldstad. Intill juni 1922 utgavs V. S. K. av Aktiebolaget Göteborgs-tryckeriet men övergick då till en för ändamålet inom kommunistiska partiet bildad andelsförening.Den kommunistiska rörelsen

Vid det socialdemokratiska partiets sprängning 1917 bildade minoriteten av Göteborgs arbetarkommun en ny lokalorganisation, benämnd Göteborgs vänstersocialistiska arbetarkommun, med anslutning till socialdemokratiska vänsterpartiet. Denna kommun, som startade med 170 medlemmar, arbetade som vänstersocialistisk lokalorganisation till dess diskussionen om »Moskvateserna» slutade med att majoriteten av densamma vid möte den 8 nov. 1920 erkände den kommunistiska internationalen och de s. k. 21 punkterna i den senares program, medan minoriteten konstituerade sig som lokalavdelning av ett nytt mellanparti och sedermera uppgått i det gamla arbetarpartiet. Den 14 april 1921 beslöt kommunen, som konsekvens av ett fattat kongressbeslut, att ändra sitt namn till Göteborgs kommunistiska arbetarkommun. Kommunistiska fackklubbar finnas bland järnarbetare, kommunalarbetare, telegrafarbetare och S. J:s järnvägsmän, varjämte tvenne kommunistiska kvinnoklubbar och nio kommunistiska ungdomsklubbar äro verksamma i Göteborg. Ungdomsklubbarne ha omkring 500 medlemmar och den kommunistiska arbetarkommunen c:a 600 medlemmar. Kollektivanslutning genom fackföreningar förekommer icke.

Den vänstersocialistiska resp. kommunistiska arbetarkommunen har sedan 1917 deltagit i flertalet allmänna val i Göteborg med egna kandidater och lyckades vid stadsfullmäktigevalen 1922 besätta tre mandat i stadsfullmäktige. Kommunisternas främste organisatör i Göteborg har varit järnarbetaren Carl Stålbärj.

Nykterhetsrörelsen i Göteborg Av RAGNAR MALM

DEN moderna svenska nykterhetsrörelsen i sin nuvarande, planmässigt organiserade form är ej äldre än några och 40 år. Det var, kan man anse, den 5 nov. i8yg denna nykterhetsrörelse inplanterades i Sverige vid det konstituerande sammanträde, som på kvällen denna förvinterdag hölls med logen n:r 1 Klippan av Goodtemplarorden, som orden sedan populärt kommit att heta. Dess officiella namn var Independent order of Good Templars, numera ändrat till International order of Good Templars, med den allmänt kända

initialförkortningen I. O. G. T. Detta i vår nykterhetsrörelses historia så märkliga logemöte hölls i den ännu kvarstående gårdsbygguaden i huset Fyrmästarevägen 4 i Masthugget, där en baptistlokal i andra våningen upplåtits av husägaren, poliskonstapeln C. H. Hagman. Det var alltså i Göteborg som den i vårt samhällsliv under de senaste fyra decennierna så ingripande nykterhetsrörelsens vagga stod, och Göteborg har även sedermera alltjämt varit en av rörelsens huvudplatser, måhända dess förnämsta centrum.

Logen Klippans bildande var emellertid ingen hastigt påkommande tilldragelse utan kunde sägas ha blivit förberedd genom ett under flera år förut allt starkare framväxande lokalt intresse för rusdryckssedens motarbetande, och i själva verket hade även under största delen av århundradet ett ganska omfattande, om än på annat sätt verksamt strävande på olika håll i hela landet uppträtt med samma mål. Under det nykterhetsrörelsen i Sverige efter 187g kan påstås ha varit en utpräglad småfolksrörelse, i viss mening en småfolkets självhjälpsrörelse med total avhållsamhet som lösen, var det under dessa, man kan väl nu säga förberedande, skeden i huvudsak upplysta män ur de bildade samhällslagren som togo till orda mot det ohejdade brännvinsdrickandet, den form varunder den oerhört utbredda dryckes-seden på denna tid huvudsakligast framträdde.Över nästan hela den civiliserade världen hade redan i slutet av 1700-talet krafter uppträtt mot spritdryckerna, och i Amerikas Förenta Stater tog på 1790-talet läkaren Benjamin Rush initiativet till en allmän bojkott av rusdryckerna. Han anses därigenom ha givit uppslaget till den organiserade nykterhetsrörelsen, som nog får sägas ha sprungit fram ur den amerikanska kulturen. Rush förordade, att man överallt skulle bilda föreningar av aktade och måttliga män och kvinnor, vilka för att utrota själva dryckesseden skulle förbinda sig att icke smaka spirituosa. Detta blev ju också själva det bärande momentet i hela den sedermera framväxande internationella nykterhetsrörelsen.

Här i Sverige funnos vid denna tid rikliga förutsättningar för ett nykterhetsarbete. Brännvinet flödade utan någon inskränkning, och redan Urban Hjärne och Carl von Uinné varnade vältaligt och kraftigt mot denna folkfiende. Gustav III:s kronobrännerier och den från 1810 alltmer frigivna husbehovsbränningen ökade dryckenskapen ytterligare, och folklasten nådde sin kulmen under de närmast därpå följande årtiondena. Ar 1829 uppgick brännvinskonsumtionen i landet till 46 liter pr individ, och denna bränn-vinsflod väckte allt flera samhällsbevarande krafter till insikt om nödvändigheten att något måste göras för att hejda superiet.

I verkligheten blev också en formlig nykterhetsrörelse, ehuru av helt annan typ än våra dagars, följden av de ansträngningar, som nu från flera håll gjordes att dämma brännvinsflödet. Adertonhundratalets tidigare nykterhetsrörelse kom nämligen ej, som initiativtagarna säkerligen tänkt sig, att gå i helnykterhetsanda. Det blev i stort sett endast brännvinet man riktade sig mot, även om det ingick i programmet att bruket av vin och öl skulle ske med stor måttlighet. Ända fram till 1850-talet blomstrade denna rörelse, som 1837 fått en riksomslutande organisation, Svenska nykterhets-sällskapet. I detta sällskap lät dåvarande kronprins Oscar (Oscar I) inskriva sig som förste ledamot, påverkad av sin far, Karl XIV Johan, vilken vid sin ankomst hit från Frankrike rent av förfärades över brännvinsdrickandet i hans nya fädernesland.

En närmare skildring av denna måttlighetsrörelse faller ej inom ramen för vår framställning här. Det torde endast böra erinras om, att den man, som kanske framför andra lyfte upp den på ett högre plan, var sedermera domprosten Peter Wieselgren i Göteborg. Utan tvivel riktade hansig också i större utsträckning än sina samtida förkämpar för nykterheten mot även andra slags rusdrycker än brännvinet, och det är ingen hemlighet att han ägnade den sedan i början av 1870-talet här i Göteborg arbetande totala nykterhetsföreningen »Strid och Seger» sitt allra varmaste intresse. Det är ju allmänt känt att Peter Wieselgren redan som 19-årig yngling bildade en nykterhetsförening bland sina gymnasistkamrater i Växiö, och bliven kyrkoherde i Västerstads församling i Skåne fick han där till stånd en nykterhetsförening, som blev den mest observerade av alla, Svenska nykterhets-sällskapet. Den enligt dåtida beskrivning sedligt förkomna befolkningen förvandlades liksom genom ett under till idoga och vakna samhällsmedlemmar, och »Västersta-prästen» blev ivrigt anropad om att även på andra håll göra sin kraftiga påverkan gällande. Faktiskt företog han också ett par längre resor genom landet som nvkterhetspredikant, och särskilt i Norrland hade han stor framgång.

En av Göteborgs mest framstående män, grosshandlanden Olof W i j k d. ä. bildade så tidigt som på 1830-talet ett nykterhetssällskap i Göteborg, vilket uppgives ha varit det första i sitt slag i landet.

Det kan vidare erinras om, att Göteborgssystemet utvecklade sig ur måttlighetsrörelsens strävanden, sedan husbehovsbränningen omsider, 1855, avskaffats. När detta mål vunnits, förlorade Svenska nykterhetssällskapet betydligt i livskraft, och det var först i början på 1870-talet rörelsen åter vaknade till liv, nu med en starkt religiös, närmast frireligiös, betoning. Den baptistiske nykterhetspredikanten Eli Johnson från Amerika gjorde 1876 en föredragsresa i landet, vilken uppenbarligen haft en stor betydelse. Även statskyrkopräster medverkade emellertid vid förberedelserna för den nya rörelsen, som nu var i antågande och som skulle inaugureras genom logen Klippans bildande den 5 nov. 1879.

Den så vitt man vet första rent absolutistiska nykterhetsföreningen i landet, den redan nämnda Strid och Seger, bildades i Göteborg 1873 av typografen Nils Johan Björkman, vilken samma år flyttade hit från Uppsala. Björkman uppmuntrades till detta steg av Wieselgren, vilken alltsedan 1857 varit domprost i Göteborg. Bland Björkmans ivrigaste medarbetare blev den nyssnämnde amerikanaren Eli Johnson, vilken på flera håll i landet bildade absolutistiska nykterhetsföreningar. Även Björkman företog på föreningens bekostnad agitationsresor i landsorten med mycket stor framgång.I Göteborg riktade Strid och Seger först sina ansträngningar mot den då kraftigt florerande »salningen». Hela flockar av arbetare samlades, enligt en dåtida skildring, utanför brännvinsmagasinen och sammansköto penningar till det kvantum brännvin, som fick köpas, och Strid och Seger upptog en framgångsrik kampanj mot detta oskick. Föreningen anordnade vidare stora friluftsmöten i Slottsskogen, där betydande skaror stadsbor brukade samlas för att dansa, spela kort och supa. Man förstår att nykter-hetsföredrag i en sådan miljö skulle minst sagt väcka uppseende. Strid och Seger synes även ha befattat sig med nykterhetspolitik i rent modern mening. Det är känt att föreningen på Björkmans initiativ ingick till konungen med en petition, vari begärdes, att all införsel och utförsel av sprithaltiga drycker måtte förbjudas och att brännvinstillverkningen inom landet årligen skulle minskas med 1/6 för att sålunda efter vissa år alldeles upphöra utom för en del tekniska behov. En plan på brännvinets successiva avskrivning alltså. Föreningens petition samlade ej färre än 3,200 underskrifter.

Vidare utgav Strid och Seger under Björkmans redaktion åren 1878— 1880 en välredigerad helnvkterhetstidning, »Nykterhetsbasunen». Bland de män, som funnos i Strid och Segers ledning, må nämnas läderhandlaren C. Höglund, boktryckaren Victor Fischer, järnhandlaren Christensson, baptistpastorn T. Truvé, litteratören B. J. G. F. Strömberg och stationsförmannen Olof Bergström (ej att förväxla med den nedanför nämnde baptistpredikanten Olof Bergström, I. O. G. T:s stiftare i Sverige).

Vid sidan av Strid och Seger verkade i Göteborg föreningen »Drinkarens vänner», vilken hade till huvudsaklig uppgift att åstadkomma ett räddningshem för drinkare, samt »Göteborgs absoluta nykterhetsförening». Denna sistnämnda sammanslutning bildades av medlemmar i Strid och Seger, som uppgivas ha ansett, att Strid och Segers verksamhet ej gick i tillräckligt hel nykter anda. Föreningen arbetade främst på att upprätta matställen, där spirituosa ej serverades. Utan tvivel var föreningens initiativ i nämnt avseende av värde, och veterligen inrättades flera dylika spritfria matserveringar, bl. a. vid Magasinsgatan i hörnet av Kyrkogatan samt i »Strömmans nya hus » vid Masthuggstorget, den byggnad, som upptager hela utrymmet åt torget mellan östra och Västra Sänkverksgatorna.

Den spirande nya nykterhetsrörelsen kände, liksom den föregående mått-lighetssyftande, snart behov av en landsorganisation, och en sådan erhöllsgenom de »allmänna svenska nykterhetsmötena», av vilka det första hölls i Stockholm 1876 och resulterade i tillsättande av Svenska nykterhetsvännernas förvaltningsutskott. Detta utskott gav ut »Allmän svensk nykterhetstid-ning», som fick endast kortvarigt liv, samt sammankallade till det andra allmänna mötet, vilket hölls i Uppsala 1877. Här kom det till öppen brytning mellan absolutister och måttlighetsvänner, vilka senare naturligtvis fortfarande funnos till stort antal inom den rätt allmänt lagda organisationen. Det blev också måttlighetsvännerna som segrade, och följande av professor V. Rudin formulerade definition om vad som menades med »nykterhet» antogs efter ganska skarpa meningsutbyten:

»Mötet erkänner såsom nykterhet:

1) absolut avhållsamhet från starka drycker och ser med glädje ett nyktert strävande i denna riktning;

2) men även en sådan avhållsamhet att man avstår från dagligt bruk av starka drycker, men då man med gott samvete tror sig kunna begagna desamma, undflyr varje grad av berusning;

3) och uttrycker såsom sin önskan att varje nykterhetsvän må för kärlekens skull i alla händelser avstå från varje bruk av sådana drycker, som visat sig särskilt laudsfördärvliga.»

Mötets minoritet ville definiera begreppet nykterhet såsom absolut avhållsamhet från både destillerade och jästa drycker, och vid de båda följande allmänna nykterhetsmötena, i Norrköping 1878 och i Stockholm den 5—7 juli 1879, fördes häftiga men fruktlösa diskussioner mellan de båda riktningarnas anhängare.

Den man, som kan anses vara Goodtemplarordens stiftare i Sverige, baptistpredikanten Olof Bergström från Göteborg, var närvarande vid det sistnämnda allmänna mötet och gjorde sig vid mötets slut till tolk för absolutisternas missnöje. Han förklarade att »här måste det bliva annat av» och gick även från ord till handling. Han reste utan dröjsmål över till England för att studera de olika sätt, på vilka nykterhetsverksamheten bedrevs där, blev övertygad om att Goodtemplarorden vore den för Sverige mest lämpade formen samt sökte och erhöll anslutning till den i England arbetande Hickmanslca grenen av I. O. G. T.

Vid sin hemresa, som ägde rum i oktober 1879, medförde han fullmakt från chefen för Englands Hickmanska storloge, d:r E. R. Dees, såsom »distrikts-deputerad för Sverige». Intill dess egen svensk storloge kunde bildas — och härför fordrades minst io loger — skulle nämligen Sverige i detta hänseende anses som ett distrikt under Englands storloge.

Det var vid sin hemkomst från England Bergström nu satte i gång med förberedelserna för logen Klippans bildande. I första hand vände han sig då till Strid och Segers, Drinkarens vänners och Göteborgs absoluta nykterhetsförenings medlemmar och sökte intressera dem för Goodtemplar-orden. De tre föreningarne hade emellertid strax förut sammanslutit sig till en gemensam absolutistisk nykterhetsförening, och åtskilliga av dennas medlemmar ville ej nu uppgå i ett nytt företag utan fortsätta med arbetet inom den nyligen konsoliderade lokala föreningen. Några gillade dock Bergströms planer, och bland dem möta vi personer sådana som boktryckaren Victor Eischer, litteratören B. Strömberg, målaremästaren A. Åkermark och byggmästaren E. H. Jakobsson. Vid ett i Arbetareföreningen anordnat möte redogjorde Bergström inför en talrik publik för Goodtemplarordens grundsatser och arbetssätt, och efter mötet anmälde sig ett io-tal intresserade för inträde i den nya orden.

Vid det förut omnämnda konstituerande mötet med logen Klippan i lokalen Fyrmästarevägen n:r 4 valdes boktryckare Fischer till ordförande, eller som det hette, logetemplar. Eitteratören Strömberg blev logedeputerad. Bland de första medlemmarna var även sadelmakare H. Wallin, som ännu tillhör logen. Efter Klippans bildande reste Bergström på en föredragsturné uppåt landet och bildade flera loger på olika platser. Omedelbart efter logens bildande började Bergström och Strömberg gemensamt utgiva landets första goodtemplartidning, Nordstjernan.

Sämjan mellan de ledande inom Klippan varade ej så länge. Det fanns där flera kraftnaturer, som ville göra sina synpunkter gällande framför de andres. Efter någon tid av missämja inom logen delades därför denna, den 12 april 1880, i två, vilka båda hette Klippan n:r 1. Båda logerna hade därtill sina sammanträden i samma lokal, och både det ena och det andra gav anledning till upprepade konflikter. För att komma ifrån dessa obehag ändrade en, den Strömbergska Klippan, redan den 3 maj 1880 sitt namn till Hälleberget med nummer 5. Under detta namn och nummer har ifrågavarande loge sedan arbetat ända till helt nyligen, då den återtagit både det gamla namnet och det gamla numret. Den andra, Fischerska, Klippan n:r 1 övergick1888 till Nationalgodtemplarorden och tillhör numera den vid sammanslagningen 1922 i Örebro av Nationalgodtemplarorden och Templarorden bildade Nationaltemplarorden, vadan den forna risken för förväxling ej längre föreligger.

Samma stridighet i viljorna, som sålunda nästan från början gjorde sig gällande inom det lokala

goodtemplarsamhället i Göteborg, uppstod också, och det i förstorad skala, inom landsledningen. Den Hickmanska Good-templarordens chef, överste Hiekman i Amerika, hade redan 1878 lämnat svenslc-amerikanaren Adolph Peterson fullmakt som ombud för Sverige, och när Bergström uppträdde på skådeplatsen, krävde Peterson respekt för sin fullmakt och fordrade att Bergström skulle »rapportera» till honom. Men Bergström erkände ingen annan huvudman än d:r Eees i England, och därmed var signalen given till en strid, i vilken Bergström drog kortaste strået. Han sökte då anslutning till den engelska, Malinsska grenen, och fick till stånd en storloge i Sverige av denna orden. Den Hickmanska ordens ombud i Norge, läraren O. G. Tolnaes i Kristiania, bildade den 29 augusti 1880 en storloge av denna ordensgren i Göteborg. Den Malinsska bildades i Skövde den 12—13 augusti.

Det skulle föra för långt att här närmare redogöra för de båda ordens-grenarnes inbördes rivalitet och för utvecklingen av stridigheterna. Det kan endast behöva nämnas, att de båda grenarne vid ett världsstorlogemöte i Saratoga i närheten av Newyork sammanslogos i maj 1887, och motsvarande sammanslagning skedde i Sverige i Stockholm den 18 juli samma år. Men splittringens ande fortlevde alltför kraftigt här hemma för att låta sig så lätt avlivas. Redan året därpå, sedan oavbrutna tvister förts om »ledningen », bröto sig de missnöjda vid storlogemöte i Malmö ut och bildade »Sveriges yngre storloge». Det för den yngre storlogen beviljade chartret återkallades dock snart, och denna storloges medlemmar samlades då genom ombud den 3 september i Örebro, där Nationalgodtemplarorden, (N. G. T. O.) instiftades. Sida om sida ha sedan dess I. O. G. T. och N. G. T. O. arbetat inom landet, tills den sistnämnda nu i fjol uppgick i N. T. O.

Ytterligare två av våra största nykterhetssällskap, Templarorden (T. O.) och Sveriges Blåbandsförening ha utgått från Göteborg, den sistnämnda åtminstone så till vida som det var här föreningens första avdelning inom landet bildades. Templarorden stiftades den 16 juni 1883 i Newyork av den iett tidigare sammanhang nämnde svensk-amerikanaren Adolph Peterson, sedan han vägrades att bilda en skandinavisk gren av I. O. G. T. i Förenta staterna. Han hade dock redan bildat den första svenskspråkiga goodtemp-larlogen där. Den nya orden, som av Peterson kallades Templar of Tem-perance, blev redan den 3 februari 1884 införd i Sverige, då det första lokaltemplet, n:r 1 Emanuel, bildades i Göteborg på förgyllerifabrikör E. Olséns kontor i huset Södra Hamngatan 61, samma fastighet, i vilken tidigare Dilla Teatern varit inrymd. N:r 1 Emanuel kom till stånd på så sätt att 47 medlemmar av I. O. G. T.-logen n:r 23 Emanuel övergingo till Templarorden. Grun-darne voro, utom fabrikör Olsén, muraren Olof Wahlgren och skräddaren G. Eriksson. Bland de första medlemmarne märktes också flera av Olséns arbetare, bl. a. Carl O. Johansson, som blev Emanuels första ordförande, samt Frans Fredriksson, vilken lever kvar än i dag och fortfarande är medlem av Templarorden, d. v. s. numera Nationaltemplarorden. Utom honom finns nu i livet av Emanuels första medlemmar endast fru Johanna Sjöström, sedan i fjol änka efter plåtslagaremästare J. P. Sjöström, vilken också han var bland Emanuels chartermedlemmar och till sin död medlem av templet.

Blåbandsrörelsen stammar, liksom de andra äldre nykterhetssällskapen, från Amerika, där den först uppstod i staden Pittsburg. Denna rörelse arbetade ej under ordensform, utan hela sammanhållningsbandet medlemmarna emellan utgjordes av ett blått band i knapphålet. Denna omständighet gjorde blåbandsrörelsen tilltalande för sådana för nykterhetsarbetet intresserade personer, som ej kunde förlika sig med de övriga sällskapens mera ordensmässiga, d. v. s. hemliga arbetssätt, och ur denna synpunkt hälsades rörelsen av de äldre ordnar nes medlemmar som ett värdefullt komplement. Faktiskt var det också de äldre organisationernas medlemmar, främst Good-templarordens, som hjälpte till att arbeta fram blåbandsrörelsen, och densamma överfördes till Sverige ej minst tack vare ett energiskt arbete av den Malinsska goodtemplargrenens chefssekreterare, boktryckaren Oskar Eklund. Bland de goodtemplare, som i Göteborg togo hand om rörelsen, märktes i främsta rummet boktryckaren Victor Fischer. Under , sin vidare utveckling har blåbandsrörelsen närmast blivit de frireligiösa nykterhets-vännernas speciella sällskap.

Det var 1883 Oskar Eklund började bereda mark i Sverige för Blå bandet, och den första lokalavdelningen bildades den 2 januari följande år på Överås,numera införlivat med Göteborgs stad. Bland de personer, som mest intresserade sig för blåbandsrörelsen, voro fru.Eleonora Dickson och två hennes barn, fröken Beatrice Dickson i

Göteborg samt godsägaren Axel Dickson på Vikaryd invid Alingsås, vilka alla tre strax förut anlagt det blåa bandet i England. Det var vid ett av fröken Dickson och godsägare Dickson anordnat möte på Överås, som den första blåbandsföreningen bildades. Den kallades till en början »överås blåbandsförening», men ändrade sedan sitt namn till »Sveriges första blåbandsförening » och existerar ännu under detta namn.

De nyare nykterhetsordnarna och sällskapen ha nästan alla tillkommit genom separation eller medverkan från de ovan nämnda. Sålunda bildades de organiserade nykterhetsvännernas speciella sällskap, Nykterhetsorden Verdandi (N. O. V.), på så sätt att I. O. G. T.-logen n:r 378 S:t Göran i Stockholm bröt sig ut och konstituerade en i religiöst avseende fullständigt neutral nykterhetsorden. Numera är Verdandiorden nästan fri från allt ordensinslag och medlemmarnes löfte om absolut nykterhet gäller endast så länge medlemsskapet i orden varar. N. O. V. har icke spelat någon större roll i Göteborgs nykterhetssamhälle, men torde ha sin stora uppgift just inom fackföreningarna och bland deras medlemmar.

En sammanslutning, vars verksamhet satt betydande spår inom vår stad, är däremot Vita Bandet, kvinnornas speciella nykterhetssällskap. »Womens Christian Temperance Union» (W. C. T. U.) bildades i november 1874 i Ohio, Förenta staterna, av lärarinnan Frances E. Willard. Stiftarinnan var en vidsynt kvinna, som lade verksamheten på ett brett plan. Utom för helnykterhet för den enskilde och för ett på folkopinionen stött rusdrycks-förbud arbetar sålunda Vita Bandet också för kvinnans politiska rösträtt, för sedlighet och för den reglementerade prostitutionens avskaffande (samma moral för man som för kvinna) samt för fred och djurskydd. Vita Bandet infördes i Sverige 1896 av fröken Uydia Hermelin. Den första avdelningen i Göteborg bildades i juli 1898 på initiativ av en engelsk dam, miss Agnes E. Slack. Hon bevistade det vid nämnda tidpunkt härstädes pågående Nordiska Nykterhetsmötet — sådana återkomma vart fjärde år på olika platser. En av mötesdagarna på aftonen höll miss Slack ett föredrag å gamla Handelsinstitutets stora sal, och efter föredraget bildades här en avdelning av Vita Bandet. Göteborgsavdelningens första ordförande blev fröken Virginia Duff. Fbrst år 1900 på höstenkom emellertid det verkliga uppsvinget för Vita Bandet i Sverige. En av rörelsens främsta ledarinnor i landet f. n., fröken Emilia R a t li o u, utsände då ett upprop till Goodtemplarordens kvinnor att ansluta sig till Vita Bandet, och en mängd föreningar bildades, bl. a. även här i Göteborg. Arbetsprogrammet fick flera nya praktiska punkter. Vita Bandet upprättade sålunda barnhem, hem för unga flickor, sommarkolonier för barn, skol-kökskurser, m. m. Bl. a. sociala uppgifter må också nämnas upprättandet av restauranger, där alkoholfria drycker serveras. Här i Göteborg har Vita Bandet den bekanta restaurangen i Slottsskogen samt restaurangen vid Kungsgatan. Göteborgsavdelningen, vars ledande krafter äro fröken Celia Adler och fru Bothilda Berg, har också skolköks- och husmoderkurser, till vilka stadsfullmäktige lämna anslag.

En annan sammanslutning, som haft och fortfarande har en mycket stor uppgift är Sveriges studerande ungdoms helnykterhetsförbund (S. S. U. H.). Denna rörelse kan sägas ha börjat 1888, då nuvarande professorn Johan Bergman bildade Studenternas helnykterhetssällskap i Uppsala, Europas första absolutistiska studentförening. Under de närmaste åren bildades liknande föreningar vid några läroverk och ett seminarium, och i maj 1896 bildade dessa föreningar S. S. U. H. som ett hela landet omslutande sällskap. Här i Göteborg finnas numera lokalavdelningar vid flera läroverk och skolor liksom vid både manliga och kvinnliga folkskoleseminariet.

Ett flertal inom trängre fackkretsar verkande nykterhetssällskap finnas vid sidan av de nu nämnda såsom Svenska lärares nykterhetsförbund, J ärn-vägsmännens hel nykterhetsförening, Svenska polismännens nykterhetsförbund, alla med avdelningar i Göteborg. Här finns vidare Spårvägsmännens nykterhetsförening och Carl Johans nykterhetsförening, vilken på sin tid och speciellt under framlidne kyrkoherden P. Lundéns ledning utförde ett mycket omfattande nykterhetsarbete i Majorna.

På visst sätt löpa hela nykterhetsrörelsens trådar samman i den 1908 bildade »Sveriges nykterhetssällskaps representantförsamling i Stockholm». I Göteborg ha nykterhetsvännerna sedan decennier haft sin centralorganisation, »Centralkommittén för Göteborgs nykterhetsorganisationer », vars namn numera är ändrat till »Nykterhetsfolkets centralförsamling i Göteborg».

Vid slutet av vårt sekels första årtionde uppnådde våra svenska nykterhetssällskap sin största utbredning. I. O. G.

T. nådde kulmen 1909 med 159,665medlemmar. I Göteborg, d. v. s. Göteborgs distrikt, nåddes dock högsta medlemantalet, 7,536, år 1907. Blåbandsrörelsen, Templarorden och Natio-nalgodtemplarorden nådde som högst resp. åren 1909 med 94,797 medlemmar, 1907 med 53,953 samt 1909 med 36,854 medlemmar. I Göteborg hade Blåbandsrörelsen sitt största medlemsantal, 2,512, år 1908, medan Templarorden och Nationalgodtemplarorden nådde höjdpunkten här résp. 1907 med 2,160 och 1919 med 5,022 medlemmar. Verdandiordens toppsiffra, 23,752, nåddes 1911, S. S. U. H:s, 11,652, år 1908 (i Göteborg samma år med 766). Vita bandets kurva har i stort sett ökats hela tiden, nådde kulmen 1920 med 8,276, men var 1921 fortfarande uppe i 8,251. I Göteborg var högsta medlemssiffran 140, uppnådd 1912. År 1920 var motsvarande siffra 114. Nykterhetsfolkets centralförsamling i Göteborg representerar f. n. omkring 7,000 nykterhetsvänner, vilket väl får sägas vara ungefär det antal organiserade absolutister, som numera finnas inom själva Göteborgs stad.

Det politiska livet och de allmänna valen Av HENRIK HEDLUND

FÖRFARANDET vid allmänna val i Göteborg har under det nya represen-tationsskicket undergått genomgripande förändringar, betingade dels av ändringar i valrätt och valordning, dels av befolknings och förhållandens tillväxt och det politiska livets utveckling.

De första valen

För jämförelse må tagas till utgång valet till den sista ståndsriksdagen. Valet skedde den 25 juli 1865. Genom offentliga kungörelser hade de val-berättigade kallats att infinna sig inför magistraten. Några dagar förut hade Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning som bilaga utsänt avtryck av hela vallängden, som omfattade omkring 1,220 namn (2,7 % av folkmängden 45,54b). Med ledning av den kunde —- framhålles det — var och en bekvämt uppsätta sin sedel. Tidningen inskärpte, att »inga andra motiv få hos en rättrådig valman göra sig gällande, än med fästadt afseende på de personers redbarhet, tänkesätt, insikter och förmåga, som skola vara stadens ombud vid den förestående viktiga riksdagen. Alla andra konsiderationer måste lämnas å sido». »För partisinne behöva vi ej varna, emedan vårt samhälle är nog lyckligt att ej känna till några partier.»

De valberättigade hade »talrikt infunnit sig», heter det i magistratsproto-kollet. De röstande voro 232 eller 19 % av de valberättigade. Först avgjordes arvodesfrågan. På förslag av grosshandlanden och riddaren herr Chr. Arvidson beslöto de i valet deltagande, liksom vid föregående val, att riks-dagsmannaarvodet skulle utgå med 15 rdr rmt om dagen till vardera riks-dagsfullmäktigen, jämte särskild ersättning, enligt räkning, för resekostnaderna till och från riksdagsorten, skjutsen beräknad efter tre hästar för varje riksdagsman.Därpå röstade de valberättigade med slutna sedlar, och varje sedel försågs med dess röstetal — från 1 till 10 röster. Varje röstande uppskrevs i protokollet med fullständiga namn och titlar. Då klockan lidit över halv 2 och en stund förflutit sedan den sist avlämnade valsedeln ingavs, företogs valsed-larnes öppnande och sammanräkning.

Staden sände då tre ombud till riksdagen.

Den 28 augusti 1866 skedde det första valet under den nya riksdagsordningen. Nu rådde lika rösträtt med 8oo-kronorsstreck. Man valde tre ombud. Sedermera befanns, att staden ägde välja fyra riksdagsmän, varför fyllnadsval skedde den 4 december. Då valdes två, emedan en av de i augusti valde blivit av stadsfullmäktige insatt i första kammaren.

Ett ifrågasatt valmöte blev icke av till det första valet, liksom sådant icke häller hölls för det andra.

Då var stadsfullmäktiginstitutionen redan i gång. Det första stadsfullmäktigvalet ägde rum den 16 dec. 1862. Till denna dag kallades de röstberättigade inför magistraten för att bestämma antalet fullmäktige samt om och hur staden skulle indelas i valkretsar ävensom antingen då eller någon annan dag välja stadsfullmäktige.

Beslut härom ävensom val förbereddes på följande sätt. 55 personer sam-mankommo till enskilda överläggningar och uppställde förslag, att stadsfullmäktige borde vara 50 och att ingen indelning i valkretsar skulle ske. Vidare uppsattes en lista på 138 namn, och provval företogs om dem. Sålunda fick man 50 namn, vilka sedermera

presenterades å ett allmänt möte jämte förslagen rörande stadsfullmäktigantal och blott en valkrets. Mötet godkände förslagen och beslöt, att vallistan skulle offentliggöras med tillägg av de personer som vid provvalet dessutom fått större och mindre antal röster.

Två dagar senare hade Hantverksföreningen möte och beslöt uppställa tio kandidater för egen del, tagna dels ur nyssnämnda listor dels utom dem.

Magistraten hade låtit trycka valsedlar, upptagande numrerade rader för 50 namn, vilka tillhandahöllos och även åtföljde tidningarna.

Sedan valmännen inför magistraten bestämt sig för 50 stadsfullmäktige1

1 Från och med 1868 ökades antalet stadsfullmäktige till 57 i anledning av Majornas förening med Göteborg. Vid beslut av allmän rådstuga den 23 febr. 1892 bestämdes antalet till det nu gällande, eller 60, vilken siffra nåddes med ingången av 1895. I sammanhang härmed indelades staden för stadsfullmäktigval i tre valkretsar, till en början med olika representantantal, medan de numera hava samma storlek och samma antal fullmäktige.och en enda valkrets, skred man till valet, vilket pågick till kl. 3. Av 130,000 röster avgåvos 66,079, medan de röstandes antal var mellan 4 och 500. De hade alltså i medeltal ungefär 147 röster pr man. Röstmaximum var då en tjugondedel av stadens hela röstetal och sänktes år 1869 till 100.

Röstsammanräkningen drog ej mindre än fyra dagar. Den 20 dec. kungjordes utgången. Det allmänna mötets lista godkändes endast delvis av valmännen, vilka togo åtskilliga bland dem, som vid det nämnda provvalet kommit i mindretal.

Riksdagsmannavalen 1869—1890

bereddes närmast av allmänna möten. Så väl enskilda som sammanslutningar inom samhället, företrädande särskilda klass- och yrkesintressen, föreslogo vid dessa möten kandidater, om vilka man därpå röstade med ja, övervägande ja, blandade ja och nej eller övervägande nej. Än stannade det därvid, än röstades på nytt, tills en lista vart färdig, motsvarande antalet riksdagsmän, som skulle väljas. Vid valet 1869 utfärdades inbjudning till mötet av stadsfullmäktiges ordförande, vid det därpå följande å »åtskillige samhällsmedlemmars» vägnar av stadsfullmäktigordföranden. Till 1875 års val hade, på allmänna mötet till stadsfullmäktigvalet året förut, valts en »komité för allmänna mötens hållande», sammansatt av stadsfullmäktige och ledamöter av Arbetareföreningen. Det vart sed, att kommittén nyvaldes av allmänna mötet före ett ordinarie riksdagsmannaval för de följande tre åren och utlyste mötena också för stadsfullmäktigvalen inom sin uppdrags-tid. De allmänna mötena förblevo en stadigvarande inrättning ända tills de för riksdagsmannavalen undanträngdes av de stora politiska partibildningarna och för de kommunala valen överflyttades till valkretsarne, när sådana för stadsfullmäktigval kommo till stånd.

Klass- och yrkesintressen gjorde sig tidigt märkbara liksom någon opposition mot den rådande frihandelspolitiken. Från 1869 framsköto hantver-karne, vilka med saknad sågo tillbaka på den svunna tull- och skråtiden, sin egen kandidat, dock ej tillhörande deras klass; men de lyckades ej driva igenom hans val emot det stora frihandelsvänliga flertalet. Slutligen upptogs deras önskemål av den organiserade tullskyddsrörelsen på 1880-talet. År 1872 uppställde Arbetareföreningen första gången en egen kandidat, representerande »småfolket». Valet av en sådan representant understöddes på frisin-nat håll, där det framhölls, att hans val »skulle göra ett stort intryck öfver hela landet och kanske äfven utanför våra egna landamären. Det rika Göte-teborg hade valt en arbetare, och detta utan all agitation». Å andra sidan hade medlemmarne av stadsfullmäktige jämte några andra tillfälligt närvarande stannat kvar efter senaste stadsfullmäktigsammanträdets slut och enat sig om den s. k. »börslistan», vilken segrade. Sammalunda skedde vid följande val.

År 1875 framträder första skymten av offentlig kandidatur. Sedan allmänna mötet röstat och därvid lämnat övervägande ja åt två nyanmälde kandidater, hemställde en mötesdeltagare, att desse två måtte ge till känna sin ställning i dagens viktigare politiska frågor. Den ene var icke tillstädes. Den andre, Arbetareföreningens kandidat, förklarade sig icke beredd att nu yttra sig om försvaret och grundskatterna. Men han komme att anse sig som

representant för samhällets medelklass och de arbetande klasserna.

År 1878 hade »småfolket» berett sig för ett kraftigare deltagande i valet med den påföljd, att två av börslistans män slogos ut. »Det visar sig» — heter det i en tidning — »att valet icke obetingat bestämmes av de mera förmögne samhällsmedlemmarne, vilket man hittills antagit som alldeles självklart.»

Med 1880-talets inträde vittna stora valannonser i tidningarna om skarpare partistrid. Tullskyddsrörelsen hade fått ett energiskt språkrör i en ny-uppsatt daglig tidning, å andra sidan uppväxte de organiserade rösträtts-och nykterhetsrörelserna, liksom även socialismen började förkunnas. Frihandelsvännerna delade sig mera utpräglat i konservative och frisinnade. År 1884 framträdde också allmänna mötet med vissa reformer i sin arbetsordning, åsyftande att vinna större avseende åt dess förhandlingar och effektivitet åt dess utslag. Även icke röstberättigade fingo deltaga i diskussionen, men ej i omröstning. Också kandidater fingo yttra sig. Där icke klart ja eller nej förelåg, skulle mötet rösta genom att gå åt höger eller vänster.

Den nya tiden uppenbarade sig omedelbart, i det att en arbetare öppnade diskussionen och framhöll som oundgängligt villkor för att bli riksdagsman i Göteborg, att vederbörande skulle verka för allmän rösträtt åt varje myndig man.

Även nu kom kandidattalet efter omröstningen. En specialkandidat för nykterhetsfolket och de frireligiösa hade av allmänna mötet antagits. Han begärde nu ordet och yttrade, att det vore knappast rätt av en kandidat attavgiva någon politisk trosbekännelse. Främst borde dock en riksdagsman verka för gudsfruktan och sedlighet. Han vore för resten frihetsman på alla områden. All utveckling skulle ske lagbundet och efter hand. Alla samhällsintressen böra tillgodoses så mycket som möjligt, likväl utan att någon samhällsklass skördade fördelar på andras bekostnad.

År 1887 stod kampen för och emot livsmedelstullar som hetast. Ett stort protektionistiskt möte å latinläroverket uppställde tullvänner till två — icke fler — av de inalles nio riksdagsmannaplatserna. Ingendera vart vald. Allmänna mötet avböjde att höra kandidaternas politiska trosbekännelser.

År 1890 tog Arbetareföreningen ledningen genom att utlysa två stora valmöten. Därvid uppställdes sex kandidater, av vilka fyra gingo igenom. De två, bland vilka en tillhängare av allmän rösträtt, uteslötos av allmänna mötet, som i stället insatte två namn ur affärsvärlden. Allmänna mötets lista gick.

En valkommitté hade bildat sig för ledning av den frisinnade valrörelsen.

På mötena i Arbetareföreningen avgåvos ett flertal politiska trosbekännelser, dels muntligen dels skriftligen. Den liberala valkomitén vidhöll vid valet den vid dessa möten uppställda listan och annonserade den, innan allmänna mötet uppställt sin.

Stadsfullmäktigevalen 1864— 1892

Stadsfullmäktigvalen under detta skede voro opolitiska. Någon gång kunde en skarp personlig strid väcka liv och uppdriva valdeltagandet, och meningarna kunde gå åtskils om upptagandet av kandidater från olika stadsdelar och av olika samhällslager. Eokala möten uppställde sina specialkandidater. Särskilt utmärkte sig Majorna, som från och med år 1868 förenades med Göteborg, för en livaktig lokalkänsla och bildade tidigt en egen komité för allmänna mötens hållande. Arbetareföreningen uppställde representanter för småfolket o. s. v. Ett par gånger vållade antisemitisk agitation valstrid.

Mötena voro fåtaligt besökta, valarbetet drevs mest under hand. Sedan de allmänna valmötena kommit till stånd, föredrogos där specialmötenas kandidater. Arbetareföreningen uppställde 1892 på ett fåtaligt besökt möte en arbetarekandidat, och nykterhetsvännerna hade uppsatt fyra av sina egne. Så få infunno sig emellertid vid det allmänna mötet, att ingen av dessa kunde genomdrivas mot majoriteten, som bestod av ett tjugutal personer.Denna likgiltighet vid stadsfullmäktigvalen bröt starkt mot det livliga och allmänna intresse, de samtidiga riksdagsmannavalen tilldrogo sig. »En illustration till de många på den kommunala röstskalans verkningar» anmärkte en tidning.

Tryckta valsedlar hade efter hand blivit allt allmännare jämte de skrivna. Men ännu år 1876 kunde vid ett valmöte för stadsfullmäktige framställas fråga, om sådana sedlar vore giltiga. Det svarades, att tryckta valsedlar förekommit vid riksdagsmannaval i Stockholm och Göteborg och godkänts, och besvär hade icke förekommit, varmed frågan borde anses besvarad.

Riksdagsmannavalen 1893—1908

Under detta skede uppträda de politiska huvudorganisationerna, vilka efter hand fullständigt taga valen om hand.

I 1893 års valrörelse möter man Liberala valmansföreningen — närmast upprunnen ur en frisinnad motgång vid ett föregående trekantigt fyllnadsval — Centerföreningen och Moderata valmansföreningen 1893. De båda förstnämnda voro frihandelsvänliga, men skilde sig åt i rösträttsfrågan; Moderata valmansföreningen 1893 var tullvänlig och motståndare till rösträtts-reformen. Allmänna mötet för riksdagsmannaval förekom detta år för sista gången.

Följande val, 1896, framgingo centern (som vunnits för en politisk röst-rättsreform under vissa villkor) och Liberala valmansföreningen med gemensam lista, förslagsvis uppsatt av centern och sedan godkänd av de frisinnade. Å andra sidan framträdde Fosterländska förbundet som valorganisation i stället för den förenämnda Moderata valmansföreningen 1893.

Liberala valmansföreningen genomförde nu fullständigt den offentliga kandidaturen. Vid ett stort möte å Latinläroverket, vartill de av centern uppställde kandidaterna inbjudits, utvecklade samtliga sina åsikter i muntliga eller skriftliga anföranden, som utförligt återgåvos i pressen. Vid ett följande möte godkände de frisinnade vallistan, och nionde platsen, som lämnats öppen, fylldes efter överenskommelse med en nykterhetsman. Fosterländska förbundet godkände icke den offentliga kandidaturen. Dess kandidater utsågos av styrelsen och presenterades vid partimötet med förord till antagande.Den förenade listan segrade.

Följande val uppvisar, med samma resultat, liknande kartell mellan centern och de frisinnade, blott att de senare nu uppsatte förslaget och det godkändes av den förra.

Vid valet 1902 sprängdes detta samarbete; tre listor tävlade, av vilka ingen fick absolut övertag. De frisinnade, understödde av socialdemokraterna, vägde ungefär jämnt med de fösterländske, medan de jämförelsevis fåtalige konservative frihandlarne utgjorde tungan på vågen.

År 1905 uppträdde socialdemokraterna första gången som eget parti med en specialkandidat. De tillbjödo dessförinnan samarbete med liberalerna, vilket dock avböjdes »redan på grund därav, att valförberedelserna för långt framskridit». Den socialdemokratiske kandidaten förklarade i sitt valtal, att arbetarne ämna nu samla sig för att deltaga i det politiska livet, och starka ansträngningar hade gjorts att inbetala skatten, för att så många arbetare som möjligt skulle kunna använda sin rösträtt. Socialdemokraterna ämna insätta sin kraft för betryggande av demokratiska vänsterval i Göteborg.

De fosterländske ändrade så till vida sin föregående princip som deras nyuppställde kandidater vid ett partimöte avgåvo korta politiska trosbekännelser.

Unionsupplösningen hade nyligen skett, och valen inneburo bl. a. en meningsyttring rörande Sveriges villkor för skilsmässan, vilka slutgiltigt skulle av den gamla riksdagen fastställas vid den andra urtiman på hösten. Valstriden var därför ovanligt skarp. Riksdagsmän talade på olika lokaler i staden, och dagen före valet framträdde samtlige frisinnade kandidater om igen på ett stort möte för att rentvå sig från misstanken att vilja frånfalla riksdagens beslut i unionsfrågan.

Nu segrade den liberala listan över sina medtävlare, utom att på sista plats ingick främste målsmannen för de fosterländskes unionella ståndpunkt.

Vid 1908 års val upptogo de liberale två socialdemokratiska namn, och deras lista gick i sin helhet igenom. Socialdemokraterna deltogo i valet med en helt annan styrka än förr.

77 oFosterländska förbundet hade nu helt släppt motståndet mot den offentliga kandidaturen. På dess valmöte uppträdde fem av förbundsstyrelsen föreslagna kandidater, varefter de av mötet godkändes.

Man hade denna gång tillkallat framstående riksdagsmän från annan ort för att hålla föredrag. Friherre Carl C:son Bonde, herr Schotte, herr Trygger, herr Branting talade för fulla hus. Denna sed har sedan vidhållits.

Tillika talade Göteborgsriksdagsmän i olika delar av staden.

Detta var sista riksdagsmannavalet under det gamla valsättet.

Stadsfullmäktigevalen 1894—1908

År 1893 indelades staden i tre valkretsar för stadsfullmäktigval. Därav vållades den ändring i valrörelsen, att varje valkrets fick sitt allmänna möte, till vilket stadsfullmäktige, som voro i tur att avgå, utfärdade inbjudan.

Vid det första stadsfullmäktigvalet under den nya ordningen, 1894, märkes ännu ingen politik, men väl en häftig antisemitisk agitation i en av stadens tidningar, vilken satte märke vid valet.

Första steget att i stadsfullmäktigvalen införa politik togs vid valen 1896 —1902. Det undveks av de liberale, efter vilkas sinne kommunalrepresentationen redan på det hela taget verkade. Dock att de till lediga platser föreslogo kandidater ur sitt eget läger. Däremot framskötos dels fosterländske, dels socialdemokratiske kandidater i opposition mot det rådande flertalet, partivalsedlar annonserades och tillhandahöllos och segrade delvis vid valen, så att »personer, som ej tycka om politik i stadsfullmäktigvalet, » sistnämnda år »enat sig om en annan lista».

Vid valet 1898 insattes i stadsfullmäktige den förste målsmannen för de organiserade nykterhetsvännerna.

Men år 1904 bröt politiken öppet in i de kommunala valen. Mellan Dibe-rala valmansföreningen och Fosterländska förbundet underhandlades om uppställande av en socialdemokratisk kandidat i någon av de tre valkretsarne. Det strandade på F. F:s bestämda vägran att medverka till valet av en socialist. Även en tillbjuden kompromiss, att ett provval skulle anordnas bland arbetarne utan hänsyn till politisk färg och att man skulle taga det namn, som därur framginge, föll av det skäl, att socialdemokraterna vid ett sådant val otvivelaktigt skulle få flertal.På ett stort cirkusmöte uppställde socialdemokraterna sin kandidat, den ende. De liberala beslöto icke upptaga något socialdemokratiskt namn för att icke äventyra valet.

Diberale och fosterländske annonserade sina listor till första kretsen samma dag som allmänna mötet uppsatte sin, sålunda gående det i förväg. Distorna föreslogos dock vid mötet. Från frisinnat håll uttalades härvid, att det ej är gagneligt, att riksdagspolitiken får för stort inflytande på de kommunala valen, medan från fosterländskt håll erinrades om, att stadsfullmäktige hava att välja till första kammaren, vadan valen till dem ej böra vara fria från färg.

Den socialdemokratiske kandidaten vart denna gång slagen, men ingick i stadsfullmäktige vid ett fyllnadsval i andra kretsen två år därefter.

År 1906 yrkade vid allmänna mötet i andra kretsen en mötesdeltagare, att offentlig kandidatur måtte införas också vid kommunala val, så att man finge rätt att vid mötena tillspörja kandidaterna om deras ställning till vissa frågor. Det beaktades emellertid ej av mötet. Men för valet i tredje kretsen uppsatte Diberala valmansföreningens kretsstyrelse ett helt kommunalt program.

Medan de politiska organisationerna sålunda uppsatte vallistorna, gjordes dock icke de politiska åsikterna gällande med stränghet. Utom att man gärna liksom tillförene bibehöll de äldre stadsfullmäktige, vilka icke avsagt sig, uppsattes nu på den liberala listan i tredje kretsen två konservative lokala kandidater, som blivit uppställde i det med Göteborg och med valkretsen nyss förenade Uundby.

År 1908 var stadsfullmäktigvalens politiska organisation genomförd. Man hade då i alla tre kretsarne en liberal, en fosterländsk och en socialdemokratisk lista.

Föredrag, hållna av stadsfullmäktige i olika delar av staden rörande kommunala frågor för dagen, började nu ingå

i valrörelsen och tillhöra den allt sedan.

Under detta skede tog fullmaktsinsamlingen allt större omfattning i tävlan mellan valorganisationerna. Fullmakter insamlades i mängd vid besök på kontoren och i hemmen samt fördelades sedan på de röstande. Fullmakts-systemet upphörde från 1919 med den allmänna och lika kommunala rösträttens inträde.Från 1910

Det proportionella valsättet, som första gången tillämpades vid stadsfullmäktigvalet (jämte röstmaximets sänkning från 100 till 40 röster) år 1910 och vid riksdagsmannavalet följande år, genomförde den politiska partiorganisationen vid båda valen med full stränghet. Distor utanför de huvudsakliga partibeteckningarna äro ju bortkastade. Och de partilistor, som hade äldre »vildar» kvar, rensades snabbt. År 1910 lyckades en »kommunal» lista i förening med den frisinnade rädda den siste »vildens» omval. Men från 1914 äro listorna rena, blott att undantag gjordes för stadsfullmäktiges ordförande på grund av hans särställning.

År 1916 insattes i stadsfullmäktige de första kvinnliga ledamöterna, en för varje partiorganisation, efter att förut hava nått suppleantplatser.

Med det nya valsättets införande upphörde också valkretsarnes allmänna möten för stadsfullmäktigval. Listorna till dessa val uppgöras och framföras uteslutande av de politiska partiorganisationerna. Valarbetet går också numera val efter val i samma linier. De liberales partibeteckning har förblivit »de frisinnade». Socialdemokraterna nämnde sig först »arbetarne och småfolket», sedan »arbetarepartiet». Kommunistpartiet gick 1919 självständigt till val under beteckningen »socialdemokratiska vänsterpartiet», men utan framgång, och har för övrigt använt socialdemokraternas partibeteckning. Fosterländska förbundet ändrade 1910 sitt namn till »allmänna valmansförbundet» och 1920 till »borgerliga valförbundet». Högerns valbeteckning har varit »allmänna valmansförbundet», »borgerliga valförbundet» och är nu »de borgerliga».

Den första stadsfullmäktiguppsättningen av 1863 liksom Göteborgsbänken i andra kammaren 1867 voro rent frihandelsvänliga och av frisinnad läggning. År 1906 inträdde den förste socialdemokraten i stadsfullmäktige. Nu sitta där 31 socialdemokrater, 3 kommunister, 19 högermän och 6 frisinnade jämte den utanför partierna stående ordföranden. Och Göteborgsbänken i andra kammaren räknar 5 socialdemokrater, 2 högermän samt 1 frisinnad.

Antalet deltagare i valen har oerhört ökats under det sextiotal år, denna redogörelse omfattar, till följd av befolkningens tillväxt samt den allmänna och lika rösträtten för män och kvinnor (se den närmare utredningen å nästa sida). Vid första riksdagsmannavalet år 1866 röstade 503 personer, år 1921 åter 65,615. Man började med en vallokal; 1921 voro de 26.Staden är för val av stadsfullmäktige f. n. indelad i tre valkretsar, nämligen: i:sta valkretsen, omfattande äldre staden m. m. eller, närmare angivet, stadens i—io rotar, Magasinskvarteret, Tingstadsvassen, I2‘.te roten, 15—20 rotarna, stadens 6—9 kvarter samt hundby och Kålltorp;

2:dra » omfattande stadens 13—14 rotar (Vasastaden), Västra

Brantdala, handala, Gibraltar, stadsdelen horensberg, Västra, Östra och Nya Haga, Skansen Kronan, stadens io:de kvarter, Annedal nr 1—173 samt Örgryte;

3:dje » omfattande Annedal nr 175—rotens slut, Änggården, sta-

dens ir.te rote (Masthugget), Majornas 1—7 rotar samt Kungsladugård.

Distrikten för val av ledamöter till riksdagens andra kammare, vilka distrikt, såsom ovan framhållits, vid senast verkställda val 1921 uppgick till ett antal av 26, hava efter örgrytes införlivning ytterligare ökats med 3, vadan distriktens antal f. n. uppgår till 29. Dessa fördela sig å de tre stadsfullmäktigevalkretsarna på följande sätt: i:sta valkretsen: distrikt I—IX

2: dra » » X—XVI samt XXVII—XXIX

3:dje » » XVII—XXVI.

Valmanskåren har genom den fr. o. m. 1921 års val införda ändringen beträffande den politiska rösträtten mer än fördubblats sedan närmast föregående val 1920, och mer än tredubblats sedan valen 1911. Däremot har det

relativa antalet i valen deltagande ständigt gått tillbaka allt sedan 1914. Maximum nåddes vid vårvalet sistnämnda år, då antalet i valet deltagande uppgick till icke mindre än 79,7 % eller mer än % av de röstberättigade. Vid senaste valet 1921 uppgick det relativa antalet av de i valet deltagande icke till stort mer än hälften av röstberättigade eller 55,5 %. Vid senaste stadsfullmäktigeval 1922 uppgick antalet i valen deltagande till endast 33,5 % av de röstberättigade, medan vid de samtidigt verkställda valen av elektorer för utseende av ledamöter till riksdagens första kammare valdeltagandet uppgick till 35,1 % av den röstberättigade valmanskåren.

Till belysande av valmanskårens storlek i Göteborg samt deltagandet i de politiska valen inom de särskilda valdistrikten meddelas slutligen en tabellarisk framställning över valen 1921 i Göteborg till riksdagens andra kammare.Röstberätti- gade I valet deltagande Icke röstberättigade Avgivna godkända valsedlar Män Kvin- nor Män Kvinnor Samt- liga Höger Kibe- rala Soc.- dem. Väns- tersoc. och kom. Antal 0/ /o Antal 0/ /o Män Kvin- nor Hela staden 52600 63478 32256 61.3 33359 52.6 1980 n68 65360 17973 8793 35495 3099 Därav inom Första distr. 1859 254° IOO4 54-0 II40 44-9 81 37 2132 IIIO 386 57° 66 Andra » 2207 2587 1281 58.0 1148 44-4 76 44 2413 680 365 1239 129 Tredje » 2483 2413 1258 50-7 IOOI 41-5 83 31 2249 696 387 1026 140 Fjärde » 2025 2133 1374 67.9 1240 58.1 27 12 2577 444 279 1729 !2V Femte » 2181 2190 1548 71.0 1362 62.2 41 14 2904 272 280 2190 162 Sjätte 1945 1909 1286 66.1 1103 57-8 43 20 2381 179 232 1750 220 Sjunde » 2230 3194 1458 65.+ 1571 49.2 79 41 3016 1521 622 799 74 Åttonde » 711 619 448 63.0 362 58.5 64 13 806 152 65 548 41 Nionde » 4643 4325 3°73 66.2 2638 61.0 ii7 35 5701 685 377 4233 406 Tionde » 1303 2419 822 63.1 1230 50.8 41 31 2020 1410 394 184 32 Elfte » 1653 2482 928 56.1 I3I91 53-1 588 414 2235 1062 403 708 62 Tolfte » 2196 2571 1467 66.8 1533 59-6 49 14 2989 329 250 2232 178 Trettonde » 1604 2905 IOO6 62.7 1380 47-5 77 58 2368 1653 454 241 20 Fjortonde » 1888 2607 IIIO 58.8 1339 51-4 43 126 2431 800 361 II72 98 Femtonde » 2064 2408 1200 58.1 1208 50.2 66 26 24OO 802 409 1056 133 Sextonde » 2238 3195 1409 63.0 1682 52.6 45 22 3083 692 494 1789 108 Sjuttonde » 2290 3179 13m 57-6 1535 48.3 67 45 2846 1185 601 975 85 Adertonde >> 1942 2481 IO7O 55-1 1203 48.5 58 36 2264 1033 390 751 90 Nittonde » 2033 2553 1187 58.4 1293 5°. 6 36 19 2470 439 292 1642 97 Tjugonde » 1933 2431 1149 59-4 1139 46.9 55 36 2279 608 397 1186 88 Tjugoförsta » 2134 2324 1324 62.0 1321 56.8 48 18 2639 317 283 1867 172 Tjugoandra » 2228 2420 1368 61.4 I37° 56.6 6l 18 2727 346 181 2011 189 Tjugotredje » 1804 2170 IIOI 61.0 1195 55- 3 40 12 2274 563 288 1325 98 Tjugofjärde » 2264 2432 1374 60. 7 I371 56.4 42 29 2737 420 322 1855 140 Tjugofemte » 1980 2208 1205 60.9 1210 54-8 38 15 24II 400 140 1776 95 Tjugosjätte » 762 783 487 63.9 466 59-5 15 2 949 131 137 632 49 Valsedelsför - sändelser enl. 71 § vallagen 59 44 4 9 2

Göteborgs riksdagsmän 1867—1923

Första kammaren

Antalet av Göteborgs riksdagsmän i Första kammaren var nedannämnda år:

1867—1874 .... 1 1905—1917 4

1875—1886 .... 2 1918—1923 5

1887—1904 3

Göteborgs riksdagsmän i Första kammaren åren 1867—1923:

C. Fr. Wærn, grossh., president

1867—1899

J. J. Ekman, grosshandlare 4875—1882 Oscar Ekman, f. d. konsul 1883—1887 Charles Dickson, med. dr 1887—1895

Sigfrid Wieselgren, generaldirektör

1888—1910

Philip Leman, fil. dr, advokat

1896—1905

Olof Melin, f. d. stadsmäklare 1900—1907Harald Sternhagen, grosshandlare

1905

Erik Wijk, grosshandlare 1906—1910 Gustaf Boman, fabrikör

1906—1911; 1918—1923 Aug. Wijkander, professor 1908—1911 Erik Trana, justitieborgmästare

1911— 1916

C. Aug. Kjellberg, f. d. konsul

1911

K. G. Karlsson, handlande 1912—1917 Carl B. Hamilton, greve, överstelöjtnant

1912— 1914

Otto Mannheimer, v. häradshövding, advokat 1912—1919

Richard Jonson, fabrikör 1915 Herman Kunze, grosshandl. 1916—1917 Fredrik B. Hegardt, v. häradshövding, stadsfullm:s sekr. 1917

C. E- Svensson, redaktör 1918 E. A. R. Rillienau, försäkringsdirektör

1918—1919

Hjalmar Wijk, handlande 1918—1921 A. C. Kindblad, redaktör 1919—1923 E. J. Wigforss, lektor 1920—1923 Sam. Clason, riksarkivarie 1920—1921 G. W. Hansson, skomakarmästare

1922—1923

Kerstin Hesselgren, yrkesinspektris

1922—1923

Andra kammaren

Antalet av Göteborgs riksdagsmän i Andra kammaren var nedannämnda år:

1867—1869 4

1870—1875 5

1876—1878 6

1879—1884 7

1885—1887 A 8

1887 B—1890.................... 9

1891-—1896 10

1897—1911 9

1912—1920 7

rg2i—1923 8

Göteborgs riksdagsmän i Andra kammaren åren 1867—1923:

A. W. Björck, justitieborgmästare

1867—1869

Julius I,indström, grosshandlare

1867—1872

Olof Wijk, grosshandlare 1867—1890

S. A. Hedlund, redaktör

1867—1869; 1879—1883 C. F. Winkrans, rektor

1870—1872; 1884—1893 Viktor Rydberg, skriftställare

1870—1872.

C. O. Kjellberg, grosshandlare

1870—1872

Aron Philipsson, juris kand.

1873—1878

Charles Dickson, med. dr 1873—1886 Peter Hammarberg, grosshandlare 1873—1875; 1878—1887 Edvard von Schoultz, professor

1873—1877

Sigfrid Wieselgren, sekr. i poliskammaren

1876—1887 A

A. W. kewgren, grosshandlare

1876—1878

Oscar Ekman, konsul 1879—1881

Sven k- Sjöblom, lektor 1879—1882Olof Melin, stadsmäklare 1882—1899

L- G. Bratt, grosshandlare 1884 E. W. Wretlind, med. dr 1885—1890 J. G. Siljeström, rådman 1885—1887 Aug. Törngren, folkskollärare

1887 A

Aug. Wijkander, professor

1887 B; 1891—1896 Jacob Dahl, stadsmäklare 1887 B Gustaf Svanberg, politieborgmästare

1887 B; 1891—1899 Axel Lilljequist, handlande 1888—1896 John Chr. Bratt, major 1888—1893

Ludvig Essén, rådman 1888—1890 Jos. Andrén, juris kand., grossh.

18S8—1892

A. F. Liljeholm, folkskollärare

1888—1902

Henrik Hedlund, redaktör

1891—1893; 1900—1905

J. A. Westerberg, arkitekt 1891—1893

E. H. Rodhe, biskop 1893

Erik Wijk, grosshandlare 1894—1905 Henrik Ahrenberg, grosshandlare

1894—1896

Berndt Hedgren, handlande 1894—1902 Georg Lilienroth, major 1894—1899 Fredrik Åkerblom, fil. dr, redaktör

1894—1896

F. W. H. Pegelow, maskindirektör

1897—1899

Ernst Carlson, lektor 1897—1905

K. G. Karlsson, handlande 1897—1911

Oskar Berg, kamrer 1900—1911

Hugo Segerdahl, stadsnotarie 1900—1907 J. A. Kinnman, f. d. sjökapten

1900—1902

Erik Trana, rådman I9°3—1905

C. Hj. Setterberg, direktör 1903—1905

K. Killander, maskindirektör

1903—1905

Dan. Broström, skeppsredare

1906—1911

Johan E. Ekman, konsul 1906—1911

K. J. Larsson, yrkesinspektör

1906—1909

Hjalmar Wijk, handlande 1906—1914 Erik Röing, handlande 1906—1923

Rudolf Kjellén, professor 1906—1908

A. C. Lindblad, redaktör 1908—1911

Emil Christensson, folkskollärare

1909—1923

W. R. B. Lundgren, skeppsredare

1910—1911

E. Indebetou, f. d. sjökapten

1912—19x4

Magnus Bengtsson, tullvaktmästare

1912—1917

Wilh. Lundström, professor 1912—1914 Edv. Lithander, grosshandl. 1912—1923 Alex. Thore, navigationsskoleförest.

i9I5—I921

A. Å:son Törnkvist, redaktör

I9I5—I9I9

Peter Rydholm, kyrkoherde 1915—1917 K. A. W. Björck, lektor 1918—1920

A. N. Sjöström, bageriarbetare

1918—1923

J. J. Hedvall, stationskarl 1920—1923 C. V. O. Höglund, stationsförman

1921—1923

Per Pehrsson, kyrkoherde 1921—1923 Nelly M. Thiiring, fotograf 1922—1923

Tidningspressen Av CARL A. TISELIUS

SVERIGES första egentliga tidning, Ordinarie Post-Tijdender, började utgivas i Stockholm 1645. Mer än ett sekel förflöt innan Göteborg med den i december 1749 utkomna Götheborgs Wekolista (liten 4:0) fick sin egen tidning. Ty till den periodiska pressen kunna ej räknas flygblad sådana som »Aggerhusiske Acter» (1644), »Ewigh fredzfördrag emillan Swerige och Ryszland» (1661) m. fl., som under krigstider sågo dagen. Förebilden till vår stads första tidning torde ej vara att söka hos den Dalinska Argus eller i den efter franskt mönster redigerade Stockholms Gazette (1742) utan snarare hos den efter tyska förebilder uppsatta Stockholms Weckoblad (1745)-

Johan Georg Lange j:r, dotterson till Göteborgs förste boktryckare, Amund Nilsson Grefwe, var samtidigt tryckare och ansvarig utgivare. Efter att under år 1749 ha utkommit i tre nummer blev Wekolistan fr. o. m. påföljande år en regelbundet utkommande veckotidning intill år 1758. I ett av de första numren (1750:3) utlovas »några enfaldiga tankar och oskyldiga kritiker öfver allehanda i det allmänna lifvet förekommande fel och svagheter jämte lustiga och oförargliga historier». I tidningens sista1 nummer avslöjar sig författaren vara kyrkoherden i Ejungby (Halland) Olof Ekbom, sedermera domprost i Göteborg. Uppsatserna, ofta efter förebild från »den Hamburgiske Patrioten» m. fl., behandla girigheten, dygdens kraft och verkan, kortspel m. m. »Den moraliska Lyckopottan» lyder en av rubrikerna.

Något kulturellt inflytande har detta lilla organ nog ej kunnat utöva; behovet visar sig dock i en jämn ökning av annonser. Priset var det för tiden vanliga 2 daler s:mt årligen.

1 Otto Suwan, Svenska tidningspressens historia etc. Lund 1896 (s. 340).Götheborgska Magasinet2, som utkom 1759 (1/1) samt fr. o. m. 29/1 s. å. hade ett bihang »Hwad nytt i staden» betecknar ett stort framsteg i göte-borgspressens utveckling. Det har sagts om detta organ, att »pressen i rikets andra stad visade så stor lifaktighet, att den i vissa hänseenden var före huvudstaden». Redaktören för tidningen, lektorn vid härv. gymnasium Johan Rosén (tidigare t. f. professor), tog allmänna frågor under debatt samt förstod att göra innehållet omväxlande. En axplockning ur innehållet visar uppsatser sådana som Strömstads historia (kyrkoh. O. Torén), om Karreby pastorat (kyrkoh. S. Ström), om sillfisket (borgmästare Wess-man), prov på allmogemålet å Orust och Tjörn (rektor Gothenius, Marstrand), recensioner (däribland av Helvetius' de 1'Esprit); dikter och översättningar av dylika (Pope's Bön), reseskildringar, lantbruksrön, markegångstaxor, växelkurser, anlända resande och annonser.

Annonserna omredigeras ofta av redaktören i hans ömsom pepprade ömsom burleska stil. Bristande uthållighet men nog även den ovilja hans angrepp mot Ostindiska kompaniet framkallade, förmådde honom att lämna tidningen i andra händer. Helt överger han dock ej journalistiken. Dels inträder han som medredaktör i den av hans svåger, rektor Bengt Öhrwall, utgivna Götheborgska Spionen (1766 4/1), dels grundar han (1772 1/5) Hwad nytt? Hwad nytt?

Roséns efterträdare blev hans tidigare medarbetare, sedermera lektorn vid härvarande gymnasium J ohan Gothenius, som fr. o. m. 1766 återger tidningen dess gamla namn Götheborgska Magasinet. Gothenius var en lärd man, vars grundliga kunskaper i hebreiska och samvetsgranna textkritik beredde honom bl. a. plats i den då arbetande bibelkommissionen.

Hans tidnings läggning och omfång framgår av hans i Weckobladet (1765) meddelade anmälan, där han oförbehållsamt säger sig »sakna sin företrädares zirlighet i skrifsätt», men likvisst hoppas vinna läsarens ynnest

genom »historiska saker uti åtskilliga ämnen och försök till korta upplysningar om åtskilliga ställen i den Heliga skrift,» varjämte han, förutom sedolärande tankar, har för avsikt att »inströ en art ekonomiska och politiska anmärkningar ».

J Fortsattes av följande tidningar: »Götheborgska Magasinet» och »Hvad nytt i staden?»

årg. 2—4 (1760—62); »Bihang til 41de årg. af Götheborgska Magasinet» (1763 1/f—25/6); »Det nya Weckobladet». Förste halfwe årgången eller från 2 julii 1763 til slutet af året; »Götheborgska Weckobladet» 1764 7/,—1765 24/12; »Götheborgska Magasinet» 1766 2/j—u/ia.91:0 n.

©bt&ebprgjifa

iipfinei.

ben 12 Partit, 1759.

<5tabé*$nt)f)erer.

(Btfti^-borg. goljanbe ©frpp fjar SmenfFa ØflinbifTa kompagniet up^anblat od) utrebf, ifran befj början til av 1759.

JrteCmciv 7\ep &weciå, brot l^fen, ettet: rdflate ®ågcit ecbSOdge», åt* 1732; od) gjorbe flera Idng* maga Xug, an nägon af be anbre ftormaflare, ndm* ligen 4 fil kanton, od) 1 til SSengafa, ottefarøman

Ipdeliga. procenten mar 75, 6# §, 38 iö, 33.

^ornamfte øuperSargo pd ferfla SKefan mar £erp Sommerce - bKdbet, Selin Sampbell, en Jöerre, font meb omanligen lofroarba gerningar gjort, fm dmin* ttelfe mörbab, od) (jmars kfroerne jag altfor gerna tefiiabc, om nobig^ fjjelprebor ej fafnabeé. lllric« Eleonora leb öfmermdlb i opna ©jon, fom lifmdl meb bcfdtningentilbafa ar 1734, febtvn Ørnen* ffa ftaetoriet i 9)erto Sttooo blifmet dr 1733 af SranjFa od) ifngeljFa Sompagniet fToflat.. Omfldn* belig berattelje «m betta dfmempe bar mar mitre Tfcabemift, Xpcrr Sommerce * Avätet kgerjtrom, ut* gifroet.^ evor}ie øuperSargon,Q$artmgfon, ccbSa* pitainen Utfall, borafbr berae- hurtighet, ocbfonner* ligen flofa wpfbranbe marfas. procenten mar ingen.

Fig. 229. Facsimile av en titelsida av »Götheborgska Magasinet» 1759 (nr. 11) i orig.-storl.

(9X 16 cm.).

Tidningen var 8-sidig. Detta nummer innehåller, förutom den börjande redogörelsen för Ostindiska kompaniet, även en del av uppsatsen om det stora sillfisket i Bohuslän.I övrigt emottog han vittra bidrag och »upplysande tänkesätt», lovade bibehålla de kyrkliga notiserna, växelkurser m. m.

Vid genomgåendet av hans tidning, finner man en skildring av de äldre hebréernas herdeliv, utdrag ur secreta utskottets protokoll, en genom 17 nummer löpande skildring av Bohus' belägring, en kortare beskrivning på Tjörn, biografier, notiser om utkommen litteratur (Ihres dialektord), frimuraretal och »moraliska fantasier». Gothenius, som även var väl bevandrad inom engelska litteraturen, meddelar prosaöversättningar ur Thonrsons Årstider och introducerar Ossians sånger för svensk publik.

Götheborgska Magasinet upphörde 1766 11/12 men hade den sista tiden ej varit ensam på platsen. Redan 1765 5/1 hade Götheborgska Nyheter sett dagen och 1766 4/1 den här tidigare omnämnda Götheborgska Spionen.

Götheborgska Spionen, vars utgivande kungjorts i Götheborgs Weckoblad (1765: 48), utlovade sig skola innehålla »ämnen, till större delen moraliska, en öfversättning af ett vackert stycke, en målning af ett storverk, en oskyldig vers» m. m. Tidningen skulle därjämte meddela notiser från kyrka, tull m. fl. institutioner. »Moralen » var dock ej i den äldre tungfotade stilen utan ett lätt kåserande skämt över dagens händelser eller tidens lyten ofta med tydlig adress till i staden rådande bruk eller missbruk.

Här undersökes sålunda om Göteborg till- eller avtagit, handelns tillstånd, fördelen av brandförsäkring, en skildring av bondeupploppet i Bollebygd (maj 1766), reseskildringar från Bath och Bristol (Wallenstråle),

artiklar om brännvinsbränning, »publique skulders betalande» m. nr. Vid det nyför-mälda kronprinsparets besök härstädes (1766 14/10) utges ett prydligt festnummer med hälsningsdikt i tidens servila och bombastiska stil. Publiken vid stadens fest för de kungliga måtte emellertid, att döma efter nedanstående annons, varit skäligen blandad:

Uti uppgången til Kungl. Taffeln den 17 dennes förlorades utur en hederlig mans västficka en röd, saffiansk taskebok med 4—500 daler s:mt.

De kommunala ärendenas dryftande i denna tidning lockar allmänheten att genom »insändare » taga ställning i dagens frågor, vartill nog även tryckfrihetsförordningens utfärdande i dec. 1766 samt inflytandet från en del hitflyttade engelska element bidrogo.

Den samtidiga förekomsten av ej mindre än tre avisor i staden skulle naturligt nog förr eller senare framkalla polemik. Striden mellan Magasinetoch Spionen föranleddes genom Roséns omilda kritik av en i Gothenius' tidning införd dikt. Att Nyheterna, som var ett utpräglat hattorgan, skulle angripa de av mösspartiet i Spionen framförda åsikterna säger sig självt. Med Öhrwalls död upphör Spionen (1773 21/9).

Göteborgska Nyheter eller som tidningen efter 1793 19/4 benämndes Göthe-borgs Nyheter blev mest långlivad av samtida nyhetsblad, enär den oavbrutet utkom ända till slutet av år 1848. En av orsakerna till dess framträdande1 var att söka i opposition emot Roséns artiklar mot det hattsinnade köpmans-ståndet, vilket även flitigt understödde konkurrensavisan med annonser. Redigeringen skedde till en början i gammalmodigt mönster med sedolä-rande artiklar, »Om förtal», »Den uppriktige Eruntimmerscorrespondenten» innehållande brev från »Eåfängsnäs», »Xantippenburg», »Dårskaps Crona» m. fl. I övrigt finnas översättningar ur Altonaischer Mercurius (Mag. Schmeltzer's Eefwernesbeskrifning, Vederdöparna m. m), växelpris, kyrkotidning, kungörelser och annonser. Den fortlöpande följetongsberättelsen gör med »Printz Disa» (övers, från holländskan) sitt intåg i göteborgspressen. Av särskilt intresse är Tyska kyrkans Collectbok från 1628 (årg. 1765). I slutet av 1700-och början av 1800-talet står adjunkten vid Tyska församlingen Vincent Emanuel Ritterberg antecknad som tidningens utgivare.

Något större inflytande på stadens utveckling eller kulturella förhållanden har detta tidningsorgan ej utövat. Nya friska vindar hade, när det med 1848 års utgång avsomnade, börjat att blåsa, och män av helt annat kynne skulle nu föra tidens talan.

Roséns sista livstecken på den journalistiska banan var den förut omnämnda Hwad nytt? Hwad nytt?, som på våren 1772 (1/5) såg dagen. Enligt prenumerationsanmälan skulle tidningen, vartill Dagligt Allehanda (Stockholm) tjänat som förebild, bliva ett nyhets- och annonsblad för Göteborg, men utrymme beredas även för nyheter från in- och utlandet. Tidningen, soin i regel inledes med en dikt, är överskådligare uppställd än både tidigare och en del senare avisor. Efter att ha meddelat de senaste notiserna från utlandet grupperas innehållet i »Hwad nytt i landsorten», »Hwad nytt i bref och tidningar» samt »Hwad nytt i staden».

1 Den utgavs och trycktes av boktryckare Immanuel Smitt till 1781, varefter dennes son och dotter en kortare tid svarade för utgivningen, intill dess Norbergska tryckeriet slutligen övertog affären.I vittert hänseende intog tidningen en rangställning och har betecknats som »på sin tid den främsta i sitt slag ». Bengt Lidners första poem sågo här dagen, och flera av det år 1774 bildade Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles bästa pennor offentliggjorde här sina alster.

Statsvälvningen 1772 meddelas i N:o 76 under en devis »Magnus ab integro seclorum nascitur ordo» (Virgilius) genom återgivande av konungens proklamation utan andra kommentarier än att såväl konungaförsäkran som de båda kungl. kungörelserna komma att offentligen uppläsas å domkapitlet.

Efter Roséns i september 1773 timade frånfälle fortsattes utgivningen av änkan intill slutet av år 1785.

Redan året efter Roséns död får staden med Götheborgs Allehanda en ny tidning med lång livslängd. Utgivare är hovpredikanten och lektorn Martin Georg Wallenstråle, sedermera biskop i Kalmar. Redan tidigare medarbetare i Magasinet och Spionen samt under en följd av år sekreterare i Vetenskaps- o. Vitterhetssamhället förenade W.

kunskaper med litterär läggning.

Liksom Göteborgs första tidning utges den i 4:0 format under det de övriga tryckts i 8:0. Uppställningen av tidningen är ej så överskådlig som den Ro-sénska »Hwad nytt?» liksom texten är skäligen trögläst. En granskning av en årgång (1774) ger en inblick i det huvudsakliga innehållet. Där meddelas en akad. disputation »Om tiggeriets bekämpande» (J. Flygare), en längre reseskildring (Solander), gamla handlingar ur Göteborgs historia, matrikel över länets ecklesiastik- och skolstat, brev om bibelöversättningen, koppympningen, engelska fabler, dikter samt den betydelsefulla frågan, huruvida det kan vara nyttigt för unga fruntimmer att läsa romaner. Skämthistorien gör nu sitt intåg i den lokala pressen.

Under 1809 års krig sysselsätter sig tidningen huvudsakligen med en redogörelse för riddareväsendet under medeltiden samt Karl den stores historia. Endast en eller annan underdånig rapport från befälhavarna tillkännager för läsaren, att fäderneslandet utkämpar ett av sina mest olycksdigra krig.

Som prov på utländska notiser meddelas nedanstående (1774:59).

Marley D. ig junii. I går ympades kopporna på Konungen, Grefwen af Provence och Gref-wen och Grefwinnan af Artois.Ett följande nummer lämnar den hugnesamma upplysningen, att »ocula-tionen» lyckligt avlupit och att konungen avböjt ärkebiskopens förslag om allmän förbön i kyrkorna.

Gustav IV Adolfs avsättning meddelas allmänheten (1809:38) endast genom hertig Karls proklamation och tvenne kungörelser. Det följande numret meddelar, utan några redaktionella uttalanden, proklamationen från de i Värmland förlagda trupperna.

Blott ett par år stod Wallenstråle som utgivare därvid understödd av rektorn H. H. Rhodin, kollegan J. Molin och regementspastorn F. A. Sylvan-der, vilka sedermera övertogo utgivningen tills boktryckaren Samuel Norberg 1786 erhåller privilegium och leder företaget till sin död (1843).

Fredberg1 skriver om tidningen ifråga: »Någon synnerligen framstående

ställning intar icke tidningen i pressannalerna under det senare skedet. Det var en liten tidningslapp, av folkhumorn på 1830-talet benämnd »kökstidnin-gen», därföre att den begärligt lästes av stadens tjänsteflickor. Innehållet bestod huvudsakligen av kungörelser, predikoturer, en och annan annons och småberättelser; notiser och artiklar i dagens frågor förekommo sällan.»

Som exempel på, huru enkelt och flärdfritt även världshistoriens betydelsefullare tilldragelser meddelas, tillåter jag mig citera nedanstående:

Götheborg den ly juli (1821). Med sista Paketbåten från England är den officiella tidning hit-ankommen, att Napoleon Bonaparte genom döden aflidit å S:t Helena.

Det Norbergska tryckeriet, från vilket såväl Allehanda som Nyheterna utgingo, fick, sedan såväl Spionen som Hwad nytt? blivit nedlagda, ej ensamt behärska tidningsmarknaden. Vid Spannmålsgatan, mitt emot dåvarande Sahlgrenska sjukhuset, fanns ett annat tryckeri, vars innehavare, bars Wahlström, i februari 1786 uppsatte en ny tidning, benämnd Götheborgs Tidningar. Som medhjälpare synes Wahlström till en början haft regementspastorn H. C. Hummel, varefter Samuel Wahlström (D. Wahlströms brorson) står antecknad som utgivare.

Tidningen, som inledes med utländska notiser, tyckes till stor del ha utnyttjat översättningar från 1'Esprit de Journaux, Politisches Journal, Sche-dels Handels journal och Altonaische gelehrte Mercur enligt en, sannolikt av huvudredaktören, randanmärkt årgång. Den innehåller få lokalnotiser, om man frånser direktör Staafs meddelade torgpriser. Som fyllnadsgods

1 C. R. A. Fredberg. Det gamla Göteborg I—II. Gbg 1919.användas anekdoter och småberättelser. Nedanstående annons 1787:9 (23. jan.) kan ur flera synpunkter ha sitt kulturhistoriska intresse:

I morgon Onsdag d. 24 jan. blifwer til underdånigst firande af wår allernådigste konungs höga födelsedag, upförd en Prologue, som är skrifwen och lämpad til denna stora dagen; hwarefter följer: Hamlette, sorgespel i 5

acter, från Ängelskan, skrifwen af den berömde Shakespeare;

denna stora Piéce, som för första gången upföres på Swensk Theater, har på alla språk wunnit förtroende. Början sker i morgon precis kl. 4 i anseende til Piécens längd och de många förändringar av nya Decorationer. Äfwen öpnas Comedie-huset kl. 10 til Redoute, som man hoppas skal blifwa til Resp. Herrskapernas fullkomliga nöje, emedan man tänker iakttaga nogast ordning. Swarta och Couleurta Dominos och Caracterskläder och Masquer finnas såwäl i Direc-teurens Logis som på Comediehuset.

Wahlströmska tidningen, som, enligt Fredberg, benämndes »Extra lappen» eller »Smörlappen,» kom mycket ojämnt ut, åtminstone på 1830-talet, förmodligen av brist på papper. År 1842 upphörde den alldeles att utkomma.

Innan vi avsluta detta första skede av tidningspressens utveckling i Göteborg torde några, endast under kortare tidrymd utkommande blad böra omnämnas. Lvxdstedt 1 anger bl. a.: Weckotidningar, 1770; Götheborgs Adresskontors Tidning 1819 4/i—-1823 2,/12; Götheborgs Dagliga Annonsblad 1823—24; Göthiska Hushållaren 1781 och Den Philosophiske Storprataren 1782—1783.

Av längre varaktighet ehuru utan någon betydelse voro Aftonbladet 1811 ls/9-—1833 i/1 samt Götheborgs Posten 1813 (?)—1832 27/,2. Från denna tid härstammar också stadens numera äldsta tidning Götheborgs Stifttidningar, som började utkomma från Norbergska officinen 1789 31/1. Redan tidigare (1766) hade Rosén med biträde av kyrkoh. Carl Johan Brag utgivit Prädikobibliothek och första halvåret 1768 månadsskriften Prestetidningar, vilken senare har sitt kulturhistoriska intresse, enär en där av Rosén översatt artikel om Swedenborg kan betraktas som en av orsakerna till den långvariga rättegången i domkapitlet mot Swedenborgianismen.

Under Gustav III:s tid hade den Kellgrenska »Stockholmsposten» visat en viss oförbehållsamhet vid granskningen av utomlands rådande politiska förhållanden och ådagalagt, att den franska revolutionens långvariga förarbeten även nått fram till vårt avlägsna land. Men varken huvudstadens eller handelsstadens vid västerhavets press hade ännu höjt sig till att tjäna som verkliga organ för landets eller ortens egna politiska och kulturella intressen. Visserligen hade i huvudstaden den Johanssonska Argus under 1820-talet upptagit spörsmålen för dagen under en något tungrodd men saklig debatt och lagt grunden till en självständig politisk press, men den kraftiga impuls, som här liksom mångenstädes väcker pressen till politisk livaktighet är julirevolutionens ljungande fanfar och den polska nationens frihetskamp.

1 Bernhard LvndstedT, Sveriges bibliografiska litteratur 1—3. Sthlm 1895 och 1902.Först från denna tid kommer pressen att verka tämligen direkt på fosterlandets öden, att bliva en makt i staten, »den tredje statsmakten», som oförbehållsamt gör sin insats såväl i det största som det minsta. I Stockholm tages detta stora steg av Fars Johan Hiertas Aftonblad och i vår stad av Götha Runor och dess efterföljare Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

Redan tidigare (1828 29/2) hade Götheborgs Dagblad1, uppsatt av Pehr Backman och efter faderns död i 12 år fortsatt av sonen, boktryckaren Charles Backman, ej ställt sig främmande för strömningarna i tiden, men någon kamplysten eller frimodig vapendragare för medborgerliga rättigheter blev den aldrig.

Gymnasieadjunkten Pehr David Domberg tillkommer äran att ha grundat den lilla pigga och vakna halvveckotidning, som kallade sig Götha Runor och angav sig sträva för »sansad frimodighet i omdöme och yttrande, oväldig sanningskärlek, anständighet i skrifsätt, grannlagenhet mot medtäflare och möjliga motståndare samt aktning för vår publik». Ej långt sedan Götha Runor sett dagen, inlägger handelsbokhållaren Magnus Prytz begäran om tillståndsbevis för Götheborgs Handels- och Sjöfartstidning och utkom densamma, i avvaktan härpå, under 14 nummer i »Bihang till Götha Runor», innehållande börs- och handels-notiser, skeppslistor m. m. tills den såsom fristående tidning uppträder den 7 april 1832.

Huruvida Prytz från början med tidningen avsett annat än ett fackligt handelsblad är svårt att nu avgöra, men genom omständigheternas makt och en viss oppositionell läggning finner han sig, närmast på grund av Karl XIV Johans besök i Göteborg sept. 1832, manad att säga sitt ord även i politiken. Anbefalld att vid sagda tillfälle

illuminera hade han utanför sin bostad uppsatt en transparang med ett utmagrat lejon, omgivet av årtalen 1809 och 1832, vilken transparang av den sannolikt därtill hetsade pöbeln hälsades med stenkastning och fönsterinslagning. Om man tar i betraktande konungens ovilja mot ett konstitutionellt styrelsesätt, de styrandes obenägenhet att. rätta sig efter ständernas önskningar och att upprätthålla tryckfrihetslagens helgd, bli hans uttalanden i ett av de följande numren än mer i ögonenfallande.

1 Efter år 1838 under namn av Göthen, åren 1848—49 under sitt gamla namn.Han varnar här mot den missuppfattningen att anse angreppen mot de styrande och mot felaktiga institutioner som fientlighet mot själva styrelsen. De maktägande önska av maklighet, av ämbetsmann ahögfärd och av kärlek till egna intressen att bibehålla det närvarande oförändrat. Därföre blir den politiska granskningens och upplysningens väg törnig, otacksam och farlig. Allmänheten borde fastmer uppmuntra och stödja dylika strävanden.

Indragningsmakten håller sig också efter detta på sin vakt. Den första indragningen sker den 14 maj 1836, då tidningen ersattes av Götha runor. Som ett exempel på tidens publicistiska stil meddelas här det »Tillkännagivande», som redaktionen vid indragningen delgav sina läsare:

En blixtstråle ur det tunga åskmoln, som redan vid 1812 års Riksdag drog upp på Svenska tryckfrihetens horizont och allt sedan, dels hotande, dels förstörande, derstädes qvarstått, träffade sistlidne gårdag Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, hvilken tillföljd deraf har varit. Vi äro ännu i djup okunnighet om, hvilken spets, som, å vår sida, förorsakat den elektriska urladdningen, men hafva dock anledning förmoda, att den härstammar från en gammal värja. Vi veta lika litet antingen den blixtträffade tidningen är stendöd eller skendöd, men hvad vi veta är: att det endast kostade ett enda ord för att ånyo väcka dess flydda lifsandar. Att detta ord icke så snart uttalades, derom är det någon, som drager försorg. Vi få därför hos våra Resp. prenumeranter anhålla det de täcktes låta den gamla välkända firman Götha Runor tills vidare få infria de publicistiska vejdar vi accepterat.

Nu följer en tid med upprepade indragningar och motdrag i form av nybenämnda tidningar1. När tidningen efter att ha genomkämpat flera indragningar med motdrag i form av växlande namn slutligen utkommer såsom G. nya H. o. Sj.-f.-tidn., är nya satt med för blotta ögat hart när oläsbara typer. Indragningsmakten får, med tanke på transparangen följande snärt:

»Hwad hade min son på galejan att göra? » säger ett gammalt ordspråk, men här kunde frågas: hvad hade herr Prytz med det magra Götha Lejon att göra? 1809—.1832 äro utan tvifvel märkvärdiga årtal, men ännu märkvärdigare måste likväl för H:r Prytz det årtal blifva, då han återfår sin ej försutna utan förtryckta medborgerliga rättighet att utgifva en egen tidning. Näppeligen lär dock ett sådant förhållande inträffa »i denna Kungens tid » — som man plär säga.

De första två åren är tidningen daglig men utkommer åren 1834—44 endast tre gånger i veckan. Bland mera bemärkta pennor under denna tid må nämnas Medborgarens (i Stockholm) förre redaktör, överstelöjtnant

1 Så kallas den än »Prospekt» till den nya G. H. o S. T. än är den Bihang till en annan i staden utkommande tidning »Sjömannen och Handtverkaren », än kallas den Göthen än Nya och Nyare H. T., Fjärde, Femte och Sjätte H. T. o. s. v. En tid benämndes den »Sjömannasäll-skåpets Calendero ja t. o. m. »Tidning för Skandinavien» (1843 30/12—1844 9/, och 4/u—4/12).Gustaf Hierta, den talangfulle skribenten J. P. Theorell, tidigare redaktör för Stockholms Courier (1820—22) samt magister Carl Johan Lindskog, som under en följd av år skötte tidningens utrikesavdelning och på ett förtjänstfullt sätt handhade tidningens ekonomi.

År 1844 blir tidningen åter daglig, och försäljes 1848 till redaktör J o-han Sandwall från Jönköping, vilken återger densamma dess ursprungliga namn. Tidningen »stod nu på yttersta vänsterflygeln och nämndes såsom näst Aftonbladet Sveriges inflytelserikaste tidning». Men till sin ställning som en betydande kulturfaktor i samhällets egen utveckling och till skapandet av nya sociala institutioner når den först med efterträdaren.

Göteborg stod vid denna tid i ett viktigt utvecklingsskede. Från att vara en småstad börjar den efter skråtvångets upphävande 1846 och tillkomsten av handelsförordningarna av samma år och år 1864, vilka lämnat konkurrensen fri, så småningom växa ut till en storstad. Men storstaden krävde en vidare tröja i mer än en

bemärkelse; den krävde institutioner även av social och kulturell art.

Den man, fil. mag. Sven Adolf Hedlund, som 1852 träder i spetsen för tidningen, var i många hänseenden väl skickad att kraftigt deltaga i det nydaningsarbete, som förestod. Det har sagts om honom, att han var »en underbar blandning av världslig klokhet och ideell åskådning. Han såg pressens stora uppgift att vara en väckande och undervisande faktor». Hur han löste denna sin uppgift faller ej inom ramen för denna översikt. Att det ej skedde utan strid är uppenbart. Men i våra dagar torde nog alla vara ense om, att han för alltid skrivit in sitt namn i samhällets utvecklingshistoria. Bland hans medarbetare må nämnas Viktor Rydberg och Karl Warburg och, då det här gäller pressens utvecklingshistoria, en av föregångsmännen för det moderna reportaget, M a u r i t z Rubenson.

De Hedlundska traditionerna fullföljdes på ett värdigt, vidsynt och nobelt sätt av brorsonen Henrik Hedlund (mitten av 1890-talet— juni 1917), om vilken sagts, att han var »en av Sveriges mäst mångsidigt bildade och kunskapsrike tidningsmän».

Den nuvarande Göteborgs-Posten räknar sina anor sedan 1858 (31/12) och hade till upphovsman bokhandlaren och boktryckaren David Felix Bonnier. Ursprungligen halvveckotidning (efter 1860 daglig) blev dentill en början uttryck för de moderatliberala åsikter, som voro gängse inom vida kretsar av grosshandelssocieteten, och kom snart att intaga en polemisk hållning emot den mera radikala Handelstidning en. Som redaktör och ansvarig utgivare fungerade med. kand. Karl hidberg, en kvick och talangfull penna. Bland övriga medarbetare må nämnas den från andra områden bekante Axel Krook samt den spirituelle kåsören Orvar Odd (P. Sturzen-Becker). Bonniers insats i den göteborgska pressens utveckling är den tidningstekniska systematiseringen, en praktisk gruppering av dagsmaterialet under skilda rubriker och en överskådlig uppställning. Inom detta område kan Bonnier betraktas som en »banbrytare inom den nyare tidningsteknikens område».

Tidningens franskvänliga hållning under 1870—71 års krig medförde en kraftig utveckling. Ett aktiebolag övertog finansieringen och såsom huvudredaktör inträdde fil. dr. Fredrik Åkerblom, vars historiska läggning bidrog att skänka en viss pondus åt hans nagelfarande av det liberala lantmannapartiets åsikter. Inom bolagsledningen inträdde år 1896 en schism på grund av Åkerbloms, enligt majoritetens uppfattning, allt för protektionistiska och konservativa läggning.

Företaget såldes till Skandinaviska tryckeriaktiebolaget, som till efterträdare anställde den från Göteborgs Nyheter (1884 29/11—1885 31/12) och Östergötlands Dagblad bekante, kunnige redaktören Valfrid Södergren.

Tillsamman med en del av sina förra medarbetare, däribland Gustaf Bellander (Gösta) och Aron Jonasson uppsätter Åkerblom 1896 Göteborgs andra ännu bestående morgontidning Morgonposten, efter år 1906 benämnd Göteborgs Morgonpost, där hans grundlighet och sunda skepsis parad med svenskmannasinne visste att med skärpa göra sig hörd i dags-debatten. Då han år 1906 avled fick han till efterträdare förre huvudredaktören för Dunds Dagblad Emil Ander, vars intressen föga sträckte sig utom tidningsmannens kall, men som städse var en nitisk och redbar förkämpe för »Fosterländska förbundets program».

Från slutet av 1880- och början av 1890-talet inträder pressen i ett nytt utvecklingsskede. Den stora skolreformen på 1840-talet och den sedermera genomförda folkhögskoletanken hade visserligen tidigare på ett banbrytande sätt allmänt utbrett läsförmågan och bidragit till läslustens spri-dande, men tidningspressens »demokratisering», dess allmännare spridning, är att söka inom det stora tekniska nydaningsarbetet, som kännetecknar de sista decennierna av det gångna århundradet. Genom framställningen av trämassepapperet i »långa banor» av visserligen mindre hållbarhet men till ett betydligt reducerat pris samt genom installation av rotationspressar och sättmaskiner kunde lösnummerpriset avpassas efter den stora massans köpkraft.

Äran av detta viktiga steg till pressens utveckling i vår stad tillkommer redaktören Oscar Norén. År 1888 (23/10) uppsatte boktryckaren och förläggaren Hans Österling Göteborgs Aftonblad {19181/12 —192315/6 benämnd Göteborgs Dagblad), som redan påföljande vår får Norén till sin huvudredaktör. Norén var ej blott en från föregående verksamhet driven tidningsman och en stor publicistisk talang, han hade även skaffat sig en djup och

praktisk inblick i det politiska livet och dess maktfaktorer. Inom polemiken var han aldrig svarslös, och svaren voro både skarpa och svidande.

Det var sålunda en ej föraktlig konkurrent, som uppträdde på den publicistiska vädj obanan och snart visade, att han även hade andra vapen att kämpa med Det gängse lösnummerpriset av 10 öre nedsattes av honom till 5, årsprenumerationen till 8 kronor. (Handelstidningens dåvarande 18 kr.), och slutligen införde han månadsprenumeration till det billiga priset av 75 öre. Redan påföljande året är en rotationspress installerad för att tillmötesgå den alltmer ökade omsättningen.

När Norén efter 10 års verkningsfullt arbete drog sig tillbaka, lämnade han efter sig ett pressorgan, som utövade ett visst inflytande på den politiska maktfördelningen i rikets andra stad.

Hans efterträdare som huvudredaktörer ha varit Julius Sellman, docenten sedermera prof. Vilhelm Rundström, Magnus Myrström, Gösta Sjöberg och dr Arne Forsell. Till Göteborgs Dagblads och de övriga dagliga tidningarnas nuvarande redaktörer skall jag i avslutningen återkomma.

Uttrycket pressens demokratisering är ett vidsträckt begrepp. Vi ha tidigare skärskådat en av dess faser, masspridningen. Men, och man tänker därvid gärna på »det stora landet i väster», det kan även innebära en förflackning och popularisering av innehållet, ett otillbörligt ockrande med sensationella medel och rubriker, intimt reportage m. m., allt i syfte attvinna den stora massans gunst. Även denna sida av pressens modernisering kan spåras i våra tidningars utvecklingshistoria, ehuru städse inom måttfulla gränser.

Slutligen gives det en demokratisering, som består i att vissa förut ore-

«

presenterade samhällslager skaffa sig ett eget organ såsom språkrör oeh vapen i klasskampen, varigenom pressen når ut till möjligen hittills likgiltiga läskretsar.

Det av korgmakaren John Kjellman och dåvarande typografen Pehr Eriksson år 1887 (27/8) grundade organet Folkets Röst angav sig som radikal folktidning. Tidningen upphörde 1889 (9/11).

Först år 1892 (24/3) får dock arbetareklassen sin egen tidning, Ny Tid, med motto: organ för klassmedveten arbetarerörelse. Som redaktör för den till en början endast en gång i veckan utkommande tidningen hade utsetts f. d. amanuensen i Kungl. Poststyrelsen Fredrik Sterky.

Tidningen saknade det vid ett dylikt företag oundgängliga rörelsekapitalet — blott något över 900 kr. lär ha förefunnits -— vårföre Sterky med fru ej blott bildade hela redaktions- och expeditionspersonalen utan den förre även understundom själv verkade som distributör. Pressmaskinen drogs t. o. m. en tid av frivilliga oavlönade krafter. Trots ekonomiska svårigheter arbetade tidningen sig fram till att bliva daglig och fyller nu, efter ett trettiotal års arbete, väl sin plats att värna om arbetareklassens sociala och ekonomiska ställning. Sterky verkade som redaktör till år 1898, då han efterträddes av nuvarande riksdagsmannen A. C. E i n d b 1 a d, som innehade platsen till år 1917, då sedermera statsrådet R. Sandler tillträdde befattningen. (Om nu senast omnämnda tidningar se också ovan under »Arbetarrörelsen i Göteborg».)

Huvudredaktörsposterna i Göteborgs större dagliga tidningar beklädas för närvarande av prof. T. Segerstedt i Handelstidningen (sedan 1917), redaktör E. Alkman i Göteborgs-Posten (sedan 1904), redaktör E. Timelin i Göteborgs Aftonblad (sedan 1921), fil. lic. H. Wigert-Eundström i Göteborgs Morgonpost (sedan 1913) och redaktör E. Rosén i Ny Tid (sedan 1918).

Att inom det ytterst begränsade utrymme, som står till buds, omnämna eller ens uppräkna alla de periodiska pressalster, som här sett dagen, är ej tänkbart. En del böra dock på grund av sin livslängd eller betydelse anges, däribland de för den torgbesökande allmogen bekanta Förposten (1865—70); Nya Förposten (1870—75);Förposten (1875—1920) samt Nyaste Förposten (1875—91). Ett dessa närstående pressalster var Snällposten (1882—99), efter 1899 benämnt Nyaste Snällposten. De frireligiösa ägde i Göteborgs Weckoblad (1874—92) sitt speciella organ. Från 1918 utges härstädes halvveckotidningen Västsvenska Kuriren som organ för det

kommunistiska partiet (ursprungligen startad av »vänstersocialisterna»).

Av illustrerade veckotidningar kunna omnämnas Illustrerat Söndagsmagasin (1847—59) utgivet av litografen C. Petersen, Illustrerat Året om (1886—88) av Torsten Hedlund samt Hvar 8 dag (från 1899—) av Hj. Bratt. Såsom »boulevardblad » märkas Gustaf Bellanders Krönikan (dec. 1901—mars 1909) samt Vidi (1913 13/io—) redaktör V. A:son Grebst (efter 1920: 38 Barth. Eundén). Skämtpressen

har bl. a. representerats av Murre (bihang till Nyaste Förposten) samt Glunten (1886). I övrigt hänvisas till ÄBERSTÉNS Bibliographia Gothoburgensis, IyUNDSTEDTS förut angivna arbete, Fredberg m. fl.

År 1763 skriver lektor Rosén om »Götheborgska Magasinet», stadens enda dåvarande veckotidning, till bibliotekarien Gjörwell:

— »af Magasinet säljer jag ej öfwer 200 exemplar i staden».

Våra dagliga tidningar räkna nu en totalupplaga av omkring 100,000 exemplar. Jämföras upplagornas storlek med befolkningen, finner man, att mot en tidning i veckan på var femtionde invånare svarar nu en på varannan om dagen. Ett av våra lördagsnummers innehåll uppväger en halv årgång av de tidigaste avisorna.

Men pressens utveckling under den gångna perioden är ej att söka endast i masspridning och innehållets omväxling och kvantitativa omfattning. Betydelsefullast är dess framträngande till den nuvarande maktställningen -—• ett det allmännas samvete — samt dess gradvisa övergång till att bliva ett dagligt behov, ett dagligt bröd.

Kyrkliga och religiösa förhållanden Av C. H. THÖLÉN

ATT Göteborgs store grundläggare tänkte stort även om den kyrkliga fram-

tiden för den nya staden, kan man förstå därav, att han redan från början gjorde den till stiftsstad. När den förste kyrkoherden i Göteborg kom till sin nya församling, fanns där ännu varken stad eller kyrka eller prästgård; hans åhörare, som bodde kvar i Nya I.ödöse, kunde för sin fattigdoms oeh fåtalighets skull icke ensamma försörj a honom, varför angränsande kommuner fingo hjälpa till, och bostad anvisades honom i Fässberg, vilket han erhöll som annex. Men han kom dock med superintendentsfullmakt på fickan: »Efter ock förmodeligt är, att med tiden uti Göteborg åtskillige nationer sig nedsättandes varda, därigenom mycket sällsynt kan förelöpa och sig tilldraga, som till kapitlets förhör och afgörande sändas och slitas måste, och de, för biskopens fjärran frånvarande till Skara, icke alltid utan besvär kunna reserveras, därföre tillstå Vi honom, att alla förhållande saker, som kapitlet vidkomma och där i staden som uti hans annex och där näst omkring sig tilldraga, må upptaga, förhöra och slita, så vitt som kyrkoordningen och kapitlets rätt medgiver.» Och den följande utvecklingen har visat, att Gustav Adolf icke misstog sig. Göteborg har under sin 300-åriga tillvaro blivit en kyrklig medelpunkt och icke minst beträffande vårt lands andliga liv gjort en betydande insats.

J ämte svenskar nedsatte sig i Göteborg från grundläggningen många utlän-dingar, särskilt tyskar och holländare. Därför bildades ock från början icke blott en svensk utan även en tysk församling i staden.

Den svenska församlingen i Göteborg fick senare namnet Gustavi- eller Domkyrkoförsamlingen. De tre förste stiftschef erna voro på samma gång

Församlingsindelningensuperintendenter och kyrkoherdar i Göteborg. Men när den fjärde i ordningen upphöjdes till biskop år 1665, fick församlingen sin egen domprost, biskopens närmaste man i konsistoriet.

De hit inflyttade holländarne hade med sig en arminiansk präst som informator för sina barn, och denne höll hemligen gudstjänst om söndagarne för sina landsmän. Men sedan detta av superintendenten blivit förbjudet, begärde och erhöllo utländingarne kunglig tillåtelse att få hålla offentlig gudstjänst med från Tyskland inkallad präst, tillåtelsen dock meddelad på det villkoret, att denne skulle vara av den rena evangeliska läran. Redan 1623 hitkom den förste tyske pastorn, och hava vi således från detta år en organiserad tysk församling härstädes,

sedermera uppkallad efter drottning Kristina. År 1680 fingo även de tyska pastorerna genom kunglig kungörelse säte och stämma i konsistorium.

Utom dessa två huvudförsamlingar fanns från stadens första tillvaro en hospitalsforsamling, som var förenad med Örgryte, vilket var annex till Göteborgs svenska kyrka till 1712. Från 1680 tillkommer Kronhus- eller Garnisonsförsamlingen med sina gudstjänster i gamla kronhuset åren 1680—1898. Och 1726 bildades Fattighus för samlingen. Denna blev liksom också hospitalsforsamlingen upplöst 1883. Men även sedermera hade Fattighuset egen predikant, vilket fortfarit även sedan dess pensionärer överflyttats till Ålderdomshemmet 1896.

Allteftersom de inflyttade tyskarne och deras avkomlingar blevo försvenskade till språk och sinnelag, uppstod hos många en önskan om svenska gudstjänster i Kristine kyrka. En spänning uppstod fördenskull mellan det svenska och det tyska partiet i församlingen, och lösningen på denna blev en församlingsdelning. Genom kungligt brev den 16 okt. 1773 bestämdes, att den ene av Kristine församlings pastorer hädanefter skulle vara svensk. Följande år tillsattes den förste svenske kyrkoherden. Kristine svenska församling räknar således sin tillvaro från år 1774. Pastor är donrkapitels-ledamot.

Den sålunda uppkomna forsamlingsordningen bestod till 1883. Detta år genomfördes den första kyrkliga territorialindelningen. Före denna tid stod det stadens invånare fritt att oavsett bostad låta kyrkoskriva sig antingen de ville i Domkyrko- eller Kristine församling. Till år 1873 hade även civila rättighet att tillhöra Garnisonsförsamlingen. Men den 5 maj 1882 utfärdadesKungl. Maj:ts nådiga brev angående territorialindelningen, vilken trädde i kraft följande år. Fr. o. m. den i maj 1883 fick Göteborg sex församlingar med bestämda gränser, de gamla Gustavi eller Domkyrko- och Kristine svenska och såsom nya Gamlestads-, Haga, Masthuggs- och Karl Johans församlingar. Den sistnämnda, som var bildad på 1820-talet genom sammanslagning av Mariebergs och Amiralitets Warvsförsamlingarne, hade varit kyrkligt förenad

med Örgryte men blev nu såsom eget pastorat även ecklesiastikt införlivad med staden. Borgerligt hade införlivningen skett redan 1868.

Genom kungligt brev av den 27 april 1906 godkändes uppgjort förslag om ny församlingsdelning, vilken genomfördes från 1908 års början. Härvid nybildades tre församlingar, Vasa, Annedal och den nuvarande Masthuggs-jörsamlingen. Den gamla församlingen med detta namn, från vilken den nya utbröts, benämnes Oscar Fredrik. (Omfattning och gränser: se sid. 18,19.)

Ytterligare tvänne territoriella församlingar rymmer Göteborg för närvarande inom sitt område, nämligen Lundby och Örgryte, den förra förenad med staden fr. o. m. 1906, den senare fr. o. m. 1922, men de tillhöra ännu icke Göteborg i ecklesiastikt avseende.Kvarvarande icke-territoriella församlingar äro Kristine tyska och Garnisonsförsamlingen. Personer tillhörande dessa församlingar undantogos nämligen i kungl. förordningen av 5 maj 1882 från skyldigheten att tillhöra territorialforsamlingen .

Den 1 okt. 1895 bildade Kungl. Andra Göta Artilleriregemente (numera Smålands art.-reg:te) egen församling, men detta regemente förlädes 1898 från Göteborg till Jönköping.

Genom kungl. brev den 16 maj 1919 är förordnat, att Nya Varvet skall införlivas med Göteborgs stad samt i kyrkligt avseende med Karl Johans församling men att tiden och villkoren för denna införlivning skola framdeles bestämmas. Förslag från kungl. kammarkollegiet angående dessa bestämmelser är för närvarande på remiss till vederbörande myndigheter.

De olika forsamlingarne hade den 1 jan. 1923 följande folkmängdssiffror: Vasa 33,010, Oscar Fredrik 27,414, Karl Johan 27,178, Gamlestadsförsam-lingen 24,105, Annedal 17,735, Domkyrkoförsamlingen 15,434, Haga 13,228, Masthuggs för samlingen 12,624, Kristine 12,579, Garnisonsförsamlingen 809 och Tyska församlingen 769 personer. Vid samma tid utgjorde invånareantalet i Örgryte 22,687 och i Lundhy 20,559.

Den starka folkmängdsökningen i åtskilliga församlingar har gjort frågan om ytterligare delning aktuell. Förslag är väckt och beslut av kyrkofullmäktige fattat den 15 april 1919 angående delning av Vasa och Oscar Fredrik. Men den förhandenvarande ekonomiska depressionen har åstadkommit betänkligheter mot beslutets fulla

genomförande, och ärendet ligger ännu oavgjort hos Kungl. Maj:t.

Kyrkor

I närmaste samband med församlingsbildningen står uppförandet av kyrkobyggnader. De första göteborgarne hade blott en tillfällig lokal för sina gudstjänster. Till en ny svensk kyrka lades grunden 1626, och den var färdig att invigas 1633, då den efter stadens grundläggare erhöll namnet Gustavi kyrka. Krukan nedbrann 1721, återuppfördes men förstördes åter av elden vid den stora eldsvådan 1802. Efter denna brand uppfördes den nuvarande domkyrkan på samma plats och kunde öppnas för gudstjänster 1815. Först 1825 var den fullt färdig i sitt närvarande yttre skick; invändigt hava tid efter annan förändringar genomförts, senaste gången 1915, varefter den även till sitt inre ter sig sådan vi nu se den.Åt tyskarne anvisades till byggnadsplats för deras kyrka samma tomt, där Tyska kyrkan ännu är belägen. Där uppfördes först en liten träkyrka, som dock snart för sin bristfällighets skull måste nedrivas. År 1648 invigdes deras första kyrkobyggnad av sten och erhöll därvid drottning Kristinas namn. Även Tyska kyrkan har härjats av elden två gånger, 1669 och 1746.

Fig. 231. Gustavi eller Domkyrkan i Göteborg. Uppförd 1804—1815. Tornet fullbordat 1825.

Vid sista återuppbyggandet blev den fullt färdig 1780 och har sedan dess, åtminstone i huvudsak, haft sitt nuvarande utseende. Aschebergska gravkoret, som är sammanbyggt med kyrkan, daterar sig från 1680-talet och återuppbyggdes efter senaste eldsvådan i sitt förutvarande skick.

Bland övriga kyrkor i Göteborg, som ännu regelbundet användas för sitt ändamål, är Fattighuskyrkan den äldsta. Den byggdes åren 1812—1815 i stället för Fattighusförsamlingens förutvarande träkr-rka och användes numera såsom annexkyrka till Kristine. Karl Johans kyrka invigdes 1826. Bir-gittas kapell, uppfört för Carnegieska bruket och från början med särskild brukspredikant men nu annex i Karl Johans församling, var färdigt 1857. Hagakyrkan påbörjades 1856 och blev invigd 1859. Den byggdes som annex till domkyrkan och blev sedan moderkyrka för Haga församling, när denna bildades. Johanneskyrkan, uppförd genom frivilliga bidrag för avhjälpande av den kyrkliga nöden, invigdes 1866 och har sedermera fått sin speciella

Fig. 232. Göteborgs domkyrka, interiör. (1923)

användning för sjömansvården. S:t Pauli kyrka, byggd för medel ur Renströmska fonden, sedermera församlingskyrka i Gamlestaden, invigdes 1882, Landalakapellet 1885, Lundby nya kyrka 1886, Örgryte nya 1890 och Oscar Fredriks, uppförd efter ritningar av Helgo Zettervall, 1893. De yngsta kyrkorna i Göteborg, tillkomna med anledning av den senaste församlings-delningen, äro Vasakyrkan, arkitekt Yngve Rasmussen, invigd 1909, Anne-dalskyrkan, arkitekt T. Wåhlin, invigd 1910, och Masthuggskyrkan, arkitekt Sigfrid Ericson, invigd 1914.

Utom dessa är ännu att nämna tvänne kyrkor, de allra äldsta, som funnitstill långt före Göteborg men nu ligga inom Göteborgs hank och stör, Örgryte gamla och Lundby gamla kyrka, bägge från medeltiden. Ehuru icke längre församlingskyrkor stå de likväl kvar såsom vördnadsvärda minnesmärken och tagas ännu stundom i kyrkligt bruk.

Kyrkogårdar

Till kyrkans uppgift hör ock att bereda helgade viloplatser för de döda. Den äldsta kyrkogården i Göteborg var belägen vid foten av Kvarnberget i närheten av nuvarande Torggatan, varför denna ock från början kallades Kvrkogårdsgränd. Denna kyrkogård användes dock icke längre än till år 1645. Från detta år till och med 1802 var det öppna området kring domkyrkan begravningsplats för domkyrkoförsamlingen. Kristine kyrkogård låg omkring Tyska kyrkan varjämte även många döda jordades under kyrkans golv. Det är troligt, att så skett även i domkyrkan, fastän det numera icke kan konstateras. Efter branden 1802 förbjöds all begravning inom själva staden, och en ny begravningsplats anlades i närheten av gamla fattighuset. Det är den nu s. k. gamla kyrkogården vid Stampgatan, vilken togs i bruk 1804.

Ungefär ett halvt århundrade var denna tillräcklig för sitt ändamål. Men sedan krävdes ökat utrymme, och en ny

stor kyrkogård iordningställdes på Bagaregårdens ägor vid Redbergslid. Denna, som kallas Nya- eller Östra begravningsplatsen, var färdig att invigas 1860. Det därvarande bisättnings-kapellet byggdes 1861. På kyrkogården finnes även ett krematorium, som uppfördes 1889.

För de nuvarande västligaste stadsdelarna funnos sedan gammalt två begravningsplatser, Djurgårds- och Mariebergskyrkogårdarna, båda från 1700-talet. Vid tiden för Karl Johans församlings införlivande med Göteborg voro dessa otillräckliga, vårföre snart en ny kyrkogård måste planeras. Vid kyrkofullmäktiges sammanträde den 22 juni 1885 väcktes förslag av lektor F. T. Blomstrand att antingen låta utvidga Mariebergs kyrkogård eller, om detta visade sig outförbart, att anlägga en ny på Sanda. Det visade sig nödvändigt att välja det sista alternativet, och den 3 nov. 1886 beslöt nämnda institution att hos stadsfullmäktige göra framställning om behövligt område på Älvsborgs Kungsladugårds ägor. Detta beviljades, och så tillkom vår nyaste kyrkogård, Västra begravningsplatsen på Sanda. Den var färdig att invigas för sitt ändamål den 8 nov. 1888. Den har sedan blivit utvidgadår 1903. År 1908 uppfördes på densamma ett bisättningskapell. Samtliga kyrkogårdar sortera under en gemensam begravningsstyrelse, som tillsättes av kyrkofullmäktige.

Frågan om vidgat kyrkogårdsutrymme är för närvarande åter aktuell. Den 28 dec. 1916 tillsattes en beredning, som skulle framkomma med förslag till densammas lösande. Oeh på beredningens förslag hava kyrkofullmäktige

Fig. 233. Kristine eller Tyska kyrkan. I nuvarande skick färdig 1780. (1923).

den 29 dec. 1920 beslutat hemställa om expropriation av mark för ändamålet i Grimbo by, Tuve socken på Hisingen.

Särskilda kyrkogårdar finnas för Lundby och Örgryte. I den senare församlingens gamla begravningsplats kring Örgryte gamla kyrka ligga många kända göteborgare begravna. Och flera gamla Göteborgssläkter hava där ännu sina familjegravar.

Mosaiska församlingen har egen begravningsplats. Den äldre från slutet av 1700-talet ligger vid Friggagatan och är försedd med ett bisättningskapell, som byggdes 1864. Den nyare, belägen öster om östra begravningsplatsen, började att användas 1917.Intill början av 1860-talet företedde kyrkogårdarne i Göteborg såsom annorstädes en viss grad av kultur. Därom vittna de gravvårdar av gotisk och byzantinsk typ, som ännu finnas kvar från den tiden å östra begravningsplatsen. En ändring till det sämre inträdde emellertid hastigt. I sin strävan efter en förbättrad kyrkogårdskultur har begravningsstyrelsen sedan år 1920 särskilt lagt an på att åstadkomma gräs-, blomster- och perenn-kultur å de

Fig. 234. Karl Johans kyrka i Göteborg. Uppförd 1824—1826. T. v.: Vädersågen. (1923.)

inramade gravarne, nödig gravvårdscensur och minnesmärken i renässansstil, planteringar till neutraliserande av stenmassorna å de gamla fälten, där planteringsmöjligheter funnits, m. m. Å Västra begravningsplatsen hava tvänne större mönsterfält anlagts, vilka efterföljas av flera. En fullmogen vegetation kommer i sin tid att omskapa de gamla kyrkogårdarnes utseende. I stort sett har man visat både förståelse för och välvilja mot styrelsens kulturarbeten. Den nytilltänkta begravningsplatsen å Grimbo är avsedd att fylla alla de krav, som rättmätigt kunna ställas på en för ögat och känslan tilltalande storstadskyrkogård.rösterna. Sedan numera

Fig. 235. Vasakyrkan, invigd 1909. gemensam lag utfärdats

för samtliga privilegierade

församlingar i riket, gäller denna också för Göteborg och tillämpas från ovan nämnda dag. De ensamt för Göteborg gällande särskilda kompetens-fordringarne för kyrkoherdetjänst äro nu bortfallna. Dedig kyrkoherdebefattning sökes ieke, utan församlingen kallar. De tre, som vid proven fått högsta röstetalen, uppföras på förslag, och konungen nämner en av de föreslagna. Komministertjänst får sökas av prästmän över hela riket. Tre

Prästval och kyrklig administration

Beträffande den krukliga organisationen för övrigt är såsom något för Göteborg utmärkande att påpeka prästvalsprivilegierna och kyrkofullmäk-tigeinstitutionen. (Jfr ovan under »Göteborgs stads finanser», sid. 336, 337.)

Vid tillsättande av prästerliga tjänster har Göteborg sedan gammalt varit privilegierat. Enligt bestämmelser, som därom gällde till den 1 mars 1921,

voro särskilda lärdoms-meriter stadgade för kompetens till kyrkoherdebefattning. Lediga befattningar kunde sökas av kompetenta prästmän över hela riket, församlingarna ägde dessutom rätt att kalla en eller flera, samtliga fingo prova, och den som fått de flesta rösterna utnämn-

des av konungen. Till ledig komministratur ägde alla präster i riket an-sökningsrätt, församling-arne hade därjämte kallelserätt, och domkapitlet utfärdade fullmakt för den som fått de flestauppsättas på förslag, församlingen har rätt att kalla fjärde man, och domkapitlet utfärdar fullmakt för den, som vid valet kommer i första rummet.

Av ålder fungerade magistraten i Göteborg även som kyrkligt organ. Vad som i detta avseende tillhört magistraten, överflyttades till domkyrkorådet genom för detta utfärdat särskilt reglemente den 12 nov. 1845, med vissa ändringar stadfäst på nytt den 12 aug. 1856. Detta fortfor att tillämpas långt efter det att allmänna bestämmelser blivit utfärdade om kyrkoråd och kyrkostämma i riket. Och först på grund av besvär avgjordes det år 1900, att dom-kyrkoreglementet skulle hava upphört att gälla i och med det att kyrkostäm-moförordningen av 1862 trätt i kraft. Men om således allmän förordning om kyrkoråd och kyrkostämma gäller, så är dock dessas befogenhet i Göteborgs församlingar i hög grad inskränkt genom Kungl. Maj :ts nådiga förordning angående kyrkofullmäktige och kyrkonämnd i Göteborg den 5 maj 1882 med vidtagna ändringar den 29 nov. 1906. I denna förordning stadgas nämligen, att samtliga Göteborgs stads territoriella församlingar i ekonomiskt hänseende skola utgöra en enhet, att såsom församlingarnes gemensamma angelägenheter skola behandlas frågar om kyrkomedels användande samt kyrkoräkenskapers granskning, byggnad och underhåll av kyrka m. m., bestämmande av avgifter till kyrka, ordnande och fördelning av begravningsplatser samt avgifter för dem m. m., ävensom överenskommelser rörande prästerskaps och kyrkobetjänings löneförmåner, samt att församlingarnas beslutanderätt i gemensamma ärenden utövas av kyrkofullmäktige. Kyrkostämmorna i Göteborg äga således ingen rätt att besluta i ekonomiska frågor. Antalet ledamöter i kyrkofullmäktige är fem från varje församling. Såsom ett förvaltande, frågorna förberedande och fullmäktiges beslut verkställande organ fungerar kyrkonämnden. Till ledamöter i denna välja kyrkofullmäktige en kyrkorådsledamot från varje församling.

Kyrklig församlingsvård

För församlingsvdrdens tillgodoseende äro för närvarande i stadens territoriella församlingar, Lundby och Örgryte inräknade, anställda inalles 34 prästmän. Då sammanlagda folkmängden i dessa församlingar utgör något över 226,000 personer, blir det i medeltal en präst för 6,600 i avrundat tal.De prästerliga befattningarne fördela sig på följande sätt: I Domkyrkoförsamlingen domprost och tre komministrar, i vardera av Karl Johans och Vasa församlingar kyrkoherde, två komministrar och kyrkoadjunkt, i Oscar

Fig. 236. Masthuggskyrkan. Invigd 1914.

Fredrik kyrkoherde, komminister, pastoratsadjunkt och kyrkoadjunkt, i Annedal kyrkoherde och två komministrar, i Gamlestadsförsamlingen kyrkoherde, komminister och kyrkoadjunkt, i vardera av Kristine, Haga ochMasthuggsförsamlingarne kyrkoherde och komminister, i hundby kyrkoherde, komminister och vakanskomminister samt i Örgryte kyrkoherde, komminister och pastoratsadjunkt. De icke territoriella forsamlingarne Kristine Tyska och Garnisonsförsamlingen hava den förra sin kyrkoherde och den senare sin regementspastor. Dessutom äro särskilda predikanter anställda vid Johanneskyrkan, Fattigvården och Ålderdomshemmet. Det finnes således för närvarande i Göteborg sammanlagt 39 tjänstgörande präster.

I samtliga territoriella församlingar äro för diakoniverksamheten anställda diakonissor. Den första församlingsdiakonissan i Göteborg började sitt arbete i Gamlestadsförsamlingen år 1889. Numera tjänstgöra 16 i

försam-lingsvården. Därjämte finnas 5 diakonissor på Göteborgs sjukhem och 12 på Gibraltar Fattigvårdsanstalt, där ävenledes 2 manliga diakoner hava sin tjänstgöring. De flesta diakonissor i Göteborg hava fått sin utbildning på Ersta. I hundby och Örgryte äro systrar från Samariterhemmet. Från början var anslag för församlingsdiakonissornas verksamhet upptagen på Fattigvårdsstyrelsens budget. Från och med år 1920 avlönas de av den kyrkliga institutionen. Den 27 febr. 1923 invigdes i Göteborg en ny diakoniss-anstalt, som i mindre omfattning har börjat sin verksamhet att »till församlingens tjänst för sjukas, nödlidandes efler eljest hjälpbehövandes vård fostra och utbilda därtill lämpliga kvinnor av evangelisk-luthersk bekännelse ».

Det kyrkliga livet

Inom den yttre ramen av denna i det föregående skisserade organisation har det kyrkliga livet rört sig i vår stad. I detta sammanhang är det ju varken anledning eller utrymme att gå närmare in på den kyrkliga utvecklingen från denna synpunkt. Den som följer stadens kyrkliga historia från de gångna århundradena varsebliver, huru de olika tidernas andliga fysionomi i vårt land i densamma återspeglas. Blott det må konstateras, att det inom vårt samhälle alltid funnits en fond av kyrkligt och kristligt allvar också på sådana tider, då man förgäves fått söka därefter på flera andra orter. Och sedan den kyrkliga väckelsen i våra trakter från början av 1800-talet trängt igenom i staden och stiftet, har Göteborgs-kyrkligheten i viss mån fått en särställning inom svenskt kyrkoliv.Emellertid går ieke allt kyrkligt intresse i Göteborg för det närvarande fram i samma fåra. Utom den gammallutherska, högkyrkliga, av Wiirtem-bergerpietismen och Schartau influerade riktningen finnes det en mera läg-kyrklig, i nära kontakt med 1800-talets ny evangeliska strömningar och engelskreformerta inflytelser. Och senaste tidens s. k. folkkyrkliga eller ungkyrkliga strävanden äga även sina anhängare och förkämpar.

Av Göteborgs rika kyrkliga personhistoria från gångna tider må blott några få namn nämnas. Ur superintendenternas och biskoparnes rad taga vi fram den förste superintendenten Silvester Phrygius, lärd latinare och ansedd predikant (1620—1628), den förste biskopen Zacharias Klingius (1665—1671), de båda Benzelierna Erik Benzelius (1726—1731) och Jakob Benzelius (1731—1744), bägge bland sin tids lärdaste och mest aktade män och bägge slutande såsom ärkebiskopar, den kraftige prelaten Carl Fredrik af Wingård (1818—1839), ävenledes blivande ärkebiskop, den lärde, fridsamme A. Bruhn (1839—1856) och den blide, trosinnerlige G. D. Björck (1856— 1888). Bland domprostarne må framhållas från 1600-talet D. L. Wallerius och J. Carlberg, båda sedermera biskopar i stiftet, från 1700-talet de bägge allvarliga, pietistiskt sinnade A. Hilleström och M. Ubechel och från senast gångna århundradet hela d£n märkliga raden: den begåvade och allvarlige predikanten D. M. Hummel (1818—1848), den snillrike, vältalige /. H. Tho-mander (1850—1856), den väldige nykterhetskämpen P. Wieselgren (1857— 1877) och den filosofiskt skolade, rikt begåvade Anton Rosell (1880—1904). Av de många övriga dugliga och nitiska bortgångna prästmän, som verkat inom Göteborg, må här blott bringas i erinran följande, som haft sin verksamhet för någon längre tid tillbaka: den kände fattighuspredikanten /. Willin, stiftare av Willinska skolan, död 1772, den förste kyrkoherden i Kristine svenska /. Brag, död 1781, väckelsepredikanten Lars Linderot, vilkens tordönsförkunnelse ljudit i domkyrkan under åren 1790—1800, /. H. Holmqvist, v. pastor i Kristine på 1840-talet, och P. Fjellstedt, som tjänstgjort såsom predikant i Johanneskyrkan 1866—1872. Vid sidan av dessa präster skulle många lekmän kunna namngivas. De flesta kyrkans trognaste vänner höra ju till de okända. Men särskilt i gångna tider har det ock i vår stad funnits flera män och kvinnor med kända namn, vilka vunnit sitt skönaste erkännande av både samtid och eftervärld genom ett levande kristligt och kyrkligt intresse.Fig. 237. Betlehemskyrkan. Byggnaden fullbordad 1881. (1923)

lagda antalet av dem, som lagligen tillhöra främmande trossamfund, utgöra enligt församlingsböckerna 1,941 personer. Och dessutom finnas här såsom annorstädes ännu flera, som utan att hava lagligen utträtt ur svenska kyrkan ansluta sig till en religiös verksamhet i mer eller mindre separatistisk form.

Det har förut omnämnts, att frågan om främmande trosbekännare blev brännande redan vid tiden för stadens grundläggning, därigenom att många reformerta nedsatte sig i Göteborg. Den gången blevo deras gudstjänster förbjudna. Men längre fram i tiden kunde sådant förbud icke upprätthållas. Innan ännu något toleransedikt var utfärdat för landet i dess helhet, bevil-

Frikyrkliga och främmande trosbekännare

Men det är numera icke blott statskyrkans verksamhet, som är att taga i betraktande vid en redogörelse för det religiösa tillståndet i vår stad. Främmande trosbekännare och frikyrkliga äro därjämte att omnämna.

I de förut lämnade folkmängdssiffrorna, som upptaga alla inom de olika församlingarna skrivna, äro främmande trosbekännare inräknade. Samman-jade konungen den 27 aug. 1741 bildandet av en engelsk reformert församling i Göteborg på begäran av engelsmän oeh skottar, som voro anställda i Ostindiska kompaniets tjänst. Och sedan den tid, då allmän religionsfrihet blivit rådande, hava ett flertal främmande denominationer fått fotfäste här.

Härtill kommer inflytandet från de frikyrkliga rörelser, som uppstodo i vårt eget land under förra århundradet. Det var på 1850- och 60-talen, som denna s. k. nyevangelism först nådde till Göteborg. Den förste mera betydande ledaren var den kände skolmannen B. C. Rodhe, under vilkens ordförandeskap »Göteborgs evangelisk-lutherska missionsförening» bildades den 4 dec. 1861.

Om denna icke-kyrkliga religiösa verksamhet för det närvarande må till sist några kortfattade notiser lämnas enligt erhållna uppgifter.

Då Svenska missionsförbundet stiftades år 1878, anslöt sig Göteborgs evang.-luth. missionsförening till detta. Den 16 okt. 1881 öppnades föreningens stora predikolokal, Betlehemskyrkan. Följande år ändrade föreningen sitt namn till Evangeliska missionsföreningen i Göteborg, under vilket namn den fortsätter sin verksamhet och räknar enligt senaste årsberättelsen 1,463 medlemmar. På 1880-talet bildades tvänne nya sammanslutningar, Mafor-nas missionsförening, som för närvarande har 202 medlemmar, och Redbergs-lids missionsförening med ett medlemsantal av 338. Dessutom äro anslutna till Svenska missionsförbundet Betaniaförsamlingen med 43, Burås missionsförening med 61 och Emigrantmissionsföreningen med 100 medlemmar.

På grund av stridigheter med anledning av den Waldenströmska försonings-läran bröto sig spridda grupper ut ur den till missionsförbundet anslutna missionsföreningen. År 1890 bildades så Evang.-luth. missionsföreningen, som ännu existerar. Andra enskilda tillkallade då och då Evang. Fosterlandsstiftelsens predikanter. För att leda denna verksamhet konstituerades år 1896 en kommitté, och så uppstod 1898 Evang. Fosterlandsstiftelsens Biträ-desförening i Göteborg, sedermera kallad Evangelisk-lutherska missionskrctsen. Föreningen har sedan 1908 egen lokal, Dutherska missionskapellet, Haga Nygata 25, och äger 77 medlemmar.

Evangeliska Brödraförsamlingen är gammal i Göteborg. År 1785 erhöll den kungligt tillstånd att här uppbygga en församlingssal. Brödraförsamlingen äger fastigheten Kungsgatan 45, där den har sin gudstjänstlokal. Antalet medlemmar uppgives till 30 ä 40.Romersk-katolska församlingen i Göteborg daterar sig från 1863. Kyrkan, S:t Josefs kyrka, belägen vid Spannmålsgatan, färdigbyggdes 1865. Församlingen omfattar 379 personer1.

Engelska församlingen erhöll såsom ovan nämnt religionsfrihet i Göteborg redan 1741. Den engelska kyrkan, S:t Andrews church, belägen mellan Kaserntorget oeh Hvitfeldtsplatsen, invigdes 1857.

Metodist-episkopalerna bildade sin första församling här den 13 jan. 1868. Denna, som bär namnet Emanuels församling, har för närvarande 395 medlemmar. Fem andra församlingar finnas nu, S:t Jakobs med 377, Efraims med 141, S:t Peters med 95, Tabors med 143 och S:t Matteus’ med 72 medlemmar.

Baptisternas första verksamhet i Göteborg går tillbaka till 1847. Deras första större gudstjänstlokal är det s. k. Tabernaklet, Storgatan 39, färdigbyggt 1883. Numera finnas fem församlingar, Göteborgs första, bildad 1861, andra, bildad 1896, tredfe, bildad 1897, fjärde, bildad 1903, och femte eller Ebenezer, bildad 1910. Medlemsantalet i de resp. församlingarne utgör 492, 352, 130, 524 och 51.

Nya kyrkans svenska församling i Göteborg erhöll statserkännande den 1 dec. 1911. Från 1883 har det funnits ett nykyrkligt samfund i staden. Församlingen räknar nu 40 personer.

Kristliga Föreningen för Unge Män, begynte sitt arbete i Göteborg 1888. Den äger egen fastighet, en ståtlig byggnad vid Kungsparken med huvudingång från Parkgatan 11. Medlemsantalet utgör 478.

Kristliga Föreningen för Unga Kvinnor i Göteborg stiftades 1891. Den har sin lokal Hvitfeldtsplatsen 4 i egen fastighet. Medlemmarne uppgivas till 465 jämte 168 understödjande.

Frälsningsarmén började uppträda här år 1883 och hade sin första lokal i Concert du Boulevard, Södra Allégatan. Den arbetar nu på sju kårer med 953 aktiva medlemmar. År 1905 bröt sig Svenska Frälsningsarmén ut och började egen verksamhet.

1 Genom kungl. resolution den 25 jan. 1895 erhöll katolska församlingen i Göteborg rätt till egen kyrkobokföring. Rätten till självständig församlingsbokföring upphävdes dock genom kungl. forordn, om kyrkoböckers förande den 23 dec. 1910. Numera bokföras även katoliker i de territoriella församlingar, inom vilka de äro bosatta, och pastor i katolska församlingen för endast följande böcker: födelse- och dopbok, vigselbok samt död- och begravningsbok.Härjämte finnes ett mindre antal Plymouth-bröder, teosof er, medlemmar av Christian Scfewce-samfundet och möjligen även andra, som undgått författarens uppmärksamhet.

Mosaiska församlingen fick rättighet att konstituera sig i Göteborg 1782. Den första synagogan byggdes 1802 men förstördes vid eldsvådan samma år. År 1809 erhöll församlingen ny gudstjänstlokal vid Kyrkogatan. Den nuva-

Fig. 238. Synagogan i Göteborg. Invigd 1855. (1923)

rande synagogan vid Stora Nygatan invigdes 1855. För närvarande räknar församlingen omkring 900 medlemmar, därav omkring 300 utländska undersåtar1.

Inom samtliga nu nämnda religiösa sammanslutningar utövas en mer eller mindre omfattande kärleksverksamhet. Därvid åtnjutes av Frälsningsarmén kommunalt understöd för dess slumverksamhet och dess räddningshem i Göteborg för sedligt förkomna unga kvinnor.

1 Enligt kommerskollegii cirkulär den 13 aug. 1838 och kungl. resolution den 26 jan. 1883 har föreståndaren för Mosaiska församlingen i Göteborg uppdrag att föra egna kyrkoböcker. Uppdraget gäller dock numera endast med samma inskränkning, som är anmärkt beträffande katolska församl., enl. kungl. forordn, om kyrkoböckers förande den 23 dec. 1910. Se föreg. not.Vid tiden för Göteborgs grundläggning levde man ännu under hänförelsen för Uppsala mötes stora lösensord: Alla hava vi en Gud. Nu är det i stället de många denominationernas och den religiösa indifferentismens tid. Men vår kyrka står kvar med sina stora uppgifter, och det framgår fortfarande av många omständigheter, vilka starka rötter den har skjutit i vårt samhälles mark. Nästan alla födda barn bliva av svenska kyrkan döpta. Av år 1922 i Göteborg födda 4,311 barn var det blott 61 eller icke fullt 1,5 %, som icke undfingo detta dop. Så gott som alla låta sig konfirmeras, ofta även barn till sådana föräldrar, som separerat från kyrkan. De fakultativa borgerliga äktenskapen utgöra ett fåtal och visa ingen tendens till stegring. Samtliga borgerligt ingångna äktenskap i Göteborg utgjorde 108 under år 1919, 131 under 1920, 120 under 1921 och 94 under 1922. Häri äro således inräknade även de obligatoriskt borgerliga, vadan siffran för de fakultativa blir ännu lägre. Av 1715 vigslar i Göteborg för år 1922 voro 71 fakultativt borgerliga, alltså något över 4 %. Det djupare inflytande kyrkan haft och har på det andliga livet kan ju ej med siffror uttryckas. Tydligt är emellertid, att det ojämförligt stora flertalet av kristligt intresserade människor i vår stad alltjämt omfattar den gestalt av fromhetsliv, som vuxit fram inom den svenska statskyrkan, och inom denna söker den ledning för sinne och vandel, för vars värde den gamle Göteborgsborgmästaren Håkan Ekman ger ett så enkelt och innerligt uttryck i sin morgonpsalm (N. Sv. Psb., ps. 428, v. 2):

Ledsaga ock min fot,

Att jag går rätta vägar Och ingen handel plägar,

Som är dig, Gud, emot!

Folkskolorna Av JOH. OHLANDER

Folkundervisningen i Göteborg före 1858

ÅR 1625, alltså strax efter Göteborgs grundläggning, inrättades Tyska

skolan, stadens första församlingsskola, närmast avsedd för Tyska församlingens barn. År 1737 öppnades stadens barnhusskola och 1757 frimurarebarnhuset med dess skola. Ingen av dessa anstalter var dock folkskola i vanlig mening, fast de gjorde tjänst som folkskolans föregångare genom utbredande av läskunnighet och allmänbildning1.

Under senare delen av 1700-talet kommo »fattigfriskolorna» att i Göteborg och dess grannskap utgöra en direkt begynnelse till våra dagars folk-skoleväsen. Den äldsta och även mest betydande var Willinska fattigfriskolan (fig. 239), upprättad 1767 och än i dag i verksamhet. Den följdes av flera liknande, som alla utförde ett erkännansvärt arbete i undervisningens tjänst.

När 1842 års folkskolestadga kom till, åstadkom denna under de första åren inga mera betydande förändringar i Göteborgs skolförhållanden, inga nya skolhusbyggen, ingen nämnvärd tillökning i lärarepersonalen, inga märkliga metodiska omläggningar. Växelundervisningsmetoden, som på 1820-talet blivit förhärskande vid fattigfriskolorna, var allt fortfarande rådande.

De första i enlighet med 1842 års folkskolestadga inrättade församlingssko-lorna voro Domkyrkoförsamlingens skola i Haga (nuvarande östra Hagaskolan; fig. 240), Kristine församlingsskola i Tyska skolhuset och Prins Oscars skola, upplåten åt Garnisonsförsamlingen. Samtliga dessa skolor funnos före 1842, fastän ej såsom offentliga och för alla tillgängliga församlingsskolor.

1 En utförligare redogörelse för Göteborgs folkskoleväsen och dess befattningshavare av samma författare är under utgivning.Några bestämda territoriella församlingsgränser funnos som bekant icke på den tiden. Kontrollen över skolpliktens fullgörande var i följd härav mycket försvårad.

Så småningom framträdde emellertid en stark opinion för åstadkommandet av ett bättre folkskoleväsen. Reformsträvandena togo sig bl. a. uttryck däri, att Torsten Rudensehöld anlitades som rådgivare. »I trenne omgångar,

Fig. 239. Willinska fattigfriskolan.

flera veckors tid under vardera», bestrider han undervisningen bland barnen, meddelar lärarna sina upplysningar och råd samt ordnar skolans gång. År 1856 tillsattes en kommitté, som följande år var färdig med sitt organisationsforslag, vilket, sedan det den 11 december 1857 vunnit Kungl. Maj:ts stadfästelse, blev den grund, på vilken Göteborgs moderna skolväsen utvecklat sig.

En betydelsefull insats i denna genomgripande omorganisation av Göteborgs skolväsende gjordes av den bekante skolmannen P. A. Siljeström i Stockholm, som år 1858 på kallelse av folkskolestyrelsen besökte Göteborgoch avgav ett längre utlåtande rörande skolornas anordning. Hans program vann i huvudsak folkskolestyrelsens bifall.

Styrelse och förvaltning

Göteborg erhöll bland mycket annat genom den kungliga resolutionen av år 1857 ett enhetligt folkskoleväsen. I spetsen för detta ställdes en folkskole-

styrelse, utrustad med all den makt, som gällande författningar gåvo församlingen och dess skolråd. Den hade även uppdrag att till stadsfullmäktige inkomma med förslag till nya inval i styrelsen, vilket i verkligheten kom att betyda, att folkskolestyrelsen ända till år 1910 så gott som »rekryterade sig själv». Stadens samtliga kyrkoherdar voro självskrivna ledamöter i styrelsen. Dennas förste ordförande blev biskop G. D. Björck, som invalts av stadsfullmäktige.

Sedan lagen om skolväsendet i vissa städer av år 1909 trätt i kraft, ändrades emellertid delvis grunderna för folkskolestyrelsens sammansättning.Styrelsen utgöres nu av tre av stadens kyrkoherdar, utsedda av domkapitlet,

samt av 20 ledamöter, valda av stadsfullmäktige.

Redan stadens första folkskolestyrelse av år 1858 fördelade arbetet på sektioner. Pastoralavdelningen fick på sin lott att vaka över kristendomsundervisningen i skolan. I denna avdelning ingingo styrelsens självskrivna medlemmar, kyrkoherdarna. Pedagogiska avdelningen hade att övervaka undervisningsarbetet. Denna avdelning ägde befogenhet att i samråd med inspektor vidtaga smärre förändringar i läroämnenas fördelning, undervisningsmetoder, läsordningar m. m. Den ekonomiska avdelningens uppgift avsåg den ekonomiska förvaltningen och dithörande frågor. Tillsyningsavdel-ningen, säkerligen den mest arbetsbetungade, åtminstone i början, hade att ingripa mot försummad och ibland alldeles utebliven skolgång.

I sina grunddrag, dock ej i detalj, fortfor denna arbetsfördelning inom styrelsen att gälla till 1892, då staden uppdelades i sex distrikt med var sin överlärare, vilken förutom en del administrativa och pedagogiska åligganden också skulle ha tillsyn över skolgången. Inom varje överläraredistrikt tillsattes dessutom för skolgångens övervakande en s. k. skolnämnd. Härmed upphörde helt styrelsens särskilda tillsyningsavdelning. Pastoralavdelningens och pedagogiska avdelningens uppgifter ha uppgått i undervisningsnämndens åligganden. Den ursprungliga ekonomiska avdelningen benämnes numera förvaltningsnämnd. Dessutom ha tillkommit år 1904 barnavårdsnämnden och 1917 hälso- och sjukvårdsnämnden. Skolbiblioteksärendena äro sedan 1916 anförtrodda åt en biblioteksnämnd och frågor rörande fortsättningssko-lorna sedan 1920 åt en fortsättningsskolenämnd.

Som ett huvudmoment i organisationsplanen av år 1857 ingick tillsättande av en folkskoleinspektör, vilken befattning 1858 fick sin första innehavare i d:r A. Th. B r u h n, sedermera chef för den nyinrättade folkskole-byrån inom ecklesiastikdepartementet. De följande folkskoleinspektörerna ha varit: fil. doktorn, sedermera kyrkoherden Johan Wallin 1859 1l7 —1866, fil. doktorn, sedermera kyrkoherden C. A. Uddgren 1867— 1882 31/3, fil. doktorn J. M. Ambrosius 18821/4—1908 30/6, fil. doktorn Rurik Holm 1908 1/7—1913 30/6, fil. doktorn Axel Dage r w a 11 1913 1/7—1920 21/7, teol. lic. Bruno Rundgren från 1921. Så småningom ha också tillkommit ledare och rådgivare i särskilda undervisningsämnen. År 1878 tillsattes slöfdinspektör, 1908 gymnastikkon-sulent, 1911 teckningsinstruktör, och från och med 1918 är anställd en skol-köksinspektris.

För tillsyn över ordningen vid de särskilda skolhusen förordnades 1883 tillsyningslärare. Numera äro i regel tillsyningslärare förordnade vid alla de skolhus, där ej överlärare har sin expedition. I ett överläraredistrikt med flera skolhus finnas alltså förutom överläraren, som är tillsyningslärare vid sin skola, vanligen särskilda tillsyningslärare vid de övriga skolhusen.

Allt det centrala skolexpeditionsarbetet sköttes från början av folkskoleinspektören. Först 1878 erhölls mera fast hjälp å skolexpeditionen, i det att en folkskollärare anställdes som assistent. År 1892 inrättades en särskild kamrerarebefattning. Samtidigt utbrötos från centralexpeditionen en del administrativa göromål, som överflyttades på överlärarna.

För frågor rörande fastigheter och inventarier hade förvaltningen redan tidigt att tillgå ett byggnadskunnigt biträde. År 1892 anställdes en fast byggnadsinspektör, nu kallad byggmästare.

För de högre folkskolorna, två för handel och en för husligt arbete, äro särskilda styrelser utsedda med folkskolestyrelsen som lokal överstyrelse. Fortsättningsskolornas styrelse utgöres av folkskolestyrelsen. Uärlingssko-lorna, tillkomna på initiativ från lärarekåren och folkskolestyrelsen, ha sin särskilda, av stadsfullmäktige omedelbart tillsatta styrelse.

Skolornas organisation

Snart nog utbildade sig vid folkskolorna ett ordentligt system av klasser, två på småskolestadiet och fyra på folkskolans stadium. Den sjätte årsklassen var dock ej obligatorisk förrän år 1892.

Från och med 1884 märka vi begynnelsen till folkskolans högre avdelning, en frivillig överbyggnad på den obligatoriska folkskolan, vilken överbyggnad efter hand utvecklat sig till fyraårig. Inom högre avdelningen är sedan 1920 en försökslinje i liten skala anordnad för genomgående av en allmänbildande lärokurs med två

främmande språk.

Ur högre avdelningen och parallellt med denna ha under sista årtiondet växt fram högre folkskolor med yrkesbetonad läggning, nämligen en högre folkskola för gossar och en för flickor, båda upprättade år 1917 och avsedda för handelsundervisning, samt en högre folkskola för husligt arbete för flickor, upprättad år 1920. Fig. 241, 242. Dessutom är under bildning en högrefolkskola för teknisk undervisning, vilken undervisning hittills bedrivits inom högre avdelningen.

Barn, som genomgått den obligatoriska folkskolekursen, ha av ålder haft tillfälle att befästa och förkovra sina kunskaper i jortsättningsskolor, vilka ha sin tidigaste motsvarighet här på platsen i hantverks- och fabriksföreningarnas

Fig. 241. Lärjungelaborationer i högre folkskolan med handelsundervisning.

skolor (redan från 1815). Tidigt tog emellertid folkskoleväsendet självt den fortsatta undervisningen om hand under form av »morgon- och aftonskolor», utgörande vad som nu med ett allmänt namn kallas fortsättnings- och ersätt-ningsskolor, de förra för barn, som fullständigt genomgått folkskolekursen, de senare för sådana som avgått efter inhämtande av endast minimikurs. Fullt obligatoriska ha dessa ungdomsskolor ej varit förrän efter 1919. De äro numera anordnade uteslutande som dagskolor, ej som morgon- eller aftonskolor. Lärokursen är tvåårig med 33 veckors årlig undervisning och 8 timmar pr vecka. Till sitt övervägande antal äro skolorna yrkesbestämda. Yrkesgrenarna äro: järnindustri, snickeri, elektroteknisk industri, handel, jordbruk,husligt arbete och beklädnadsarbete, de två sista arbetsarterna särskilt avsedda för flickor. Fig. 243.

För mindre begåvade barn inom folkskolan har i olika form och utsträckning från år 1873 särskilt anordnad undervisning beretts i s. k. hjälpklasser. Sedan sinnesslöanstalten å Stretered 1894 tillkom och 1900 övertogs av Göte-

Fig. 242. Från högre folkskolan med husligt arbete: mangling och strykning.

borgs stad, ha verkligt sinne sslöa lättare än förut kunnat utskiljas från folkskolan för erhållandet av ändamålsenlig anstaltsvård.

Alltsedan 1915 äro inom Göteborgs folkskolor särskilda skolklasser upprättade för barn med nedsatt hörsel. Dövstumma barn härstädes började omkring 1860 tagas om hand av dövstumskolan å Nya Varvet eller av »Tysta skolan » i Haga. Båda dessa skolor äro för länge sedan nedlagda. Från 1891 är Göteborgs stad jämte Göteborgs och Bohus län, Hallands, Älvsborgs och Skaraborgs län delägare i fjärde distriktets dövstumskola i Vänersborg. Inom Göteborgs stad verkar dessutom sedan 1902 en förskola för dövstumma, vilka där mottagas redan före skolåldern.Särskilda sanatorieklasser, som av folkskolestyrelsen förses med lärarekrafter, äro anordnade å Odinsskolan, Kålltorps sjukhus och barnsanatoriet å Räv-landa, alla för tuberkulösa eller av tuberkulos hotade, samt å kustsanatoriet å Styrsö för skrofulösa barn.

För vanartiga, särskilt för skolkande barn, flickor såväl som gossar, inrättades år 1869 inom folkskolan en s. k. avsöndringsskola, där barnen syssel-

sättas med vanliga skolämnen jämte praktiskt arbete, såsom mattflätning och bokbinderi. År 1903 anordnades inom avsöndringsskolan även ett folkskolans barnhem för sedligt försummade gossar.

I barnavårdssyfte sammanslöto sig i mitten av 1840-talet ett antal intresserade, som medelst enskilda tillskott inrättade Räddningsinstitutet för vilse-förda och moraliskt vanvårdade barn. Under verksamhetsåren 1847—1910 var denna anstalt förlagd till Hisingen. Den är sedan dess flyttad till Vrångs-holmen i norra Bohuslän. För vanartiga flickor upprättades på enskilt initiativ ungefär samtidigt med räddningsinstitutet för gossar ett räddningshem

Fig. 243. Maskinarbete i fortsättningsskolan.för flickor, nu nedlagt. Under senare åren har staden huvudsakligen anlitat det av major Emil Wockatz grundade privata skyddshemmet för flickor å Kragenäs. Från oeh med den i november 1922 förfogar emellertid Göteborgs stad över ett eget skyddshem för flickor, sedan för ändamålet

förvärvats egendomen Uingatan i Bro socken i Bohuslän.

Lärarekrafter

I och med växelundervisningens ersättande med omedelbar undervisning år 1858 framträdde ett starkt ökat behov av lärare och lärarinnor. Vid slutet av 1858 voro 24 sådana anställda i folkskolornas tjänst, 1860 hade siffran stigit till 33. (I dessa siffror ingår ej Willinska skolans lärarpersonal: 2 folkskollärare, 3 lärarinnor samt 2 slöjdlärare.)

Särskilda facklärare i sång, gymnastik och kvinnligt handarbete togos i bruk redan omkring år 1860. Slöjdundervisningen för gossar, som räknar sin första början från 1872, medförde tillkomsten av en fackläraregrupp i slöjd. I och med hushållsundervisningens införande 1891 erhöllo skolorna även skolkökslärarinnor.

Lärarekrafterna ha under årens lopp givetvis ökats i och med barnantalets stegring samt skolornas nya och växande arbetsuppgifter.

Nedanstående tabell visar lärarnas antal under olika tider:

Läraregrupper 1845—1846 1865 1885 1905 30/6 ig22 Folkskollärare 4 IO 55 108 211 Folkskollärarinnor — 14 43 98 233 Småskollärarinnor 2 37 135 172 304 Slöjdlärare — — 22 26 42 Handarbetslärarinnor — — 11 25 68 Sånglärare — 1 4 7 3 Sånglärarinnor — 1 1 5 Gymnastiklärare — I 1 1 2 Gymnastiklärarinnor — — 1 4 14 Skolkökslärarinnor — — — 6 22 Summa 6 63 273 448 904

Anm. 1. Willinska skolan är ej inberäknad i uppgifterna, ej heller fortsättningsskolorna och högre folkskolorna.

2. 1868 införlivades Majornas, 1906 Lundby och 1922 Örgryte skolväsen med stadens.Lärarekrafterna i fortsättningsskolorna och högre folkskolorna utgöra höstterminen 1922:

Iväraregrupper Fortsättnings- skolan Högre folkskolan Lärare med hel tjänstgöring 6 7 Lärarinnor med dito l6 18 22 25

Anm. Ifråga om alla uppgifterna, såväl beträffande själva folkskolan som — i synnerhet — fortsättningsskolan och högre folkskolan, bör anmärkas, att ett antal lektioner bestridas av extra timlärare, som i regel ha sin huvudtjänstgöring inom annan skolavdelning och där äro medräknade.

Olika lärargruppers löneförmåner åskådliggöras genom nedanstående siffror.

1 lönegr. 2 lönegr. 3 lönegr. 4 lönegr. Folkskollärare 3,800 4.300 4,800 5.300 Folkskollärarinna 3,200 3.500 3,800 4,100 Småskollärarinna 2,400 2,650 2,900 3,5io Handarbetslärarinna 2,400 2,650 2,900 3,i5o Manlig slöjdlärare 3.300 3.650 4,000 4.350 Skolkökslärarinna 3,000 3.300 3,600 3,90° Gymnastiklärarinna Vid högre folkskolan: 3,200 3,500 3.800 4,100 Manlig ämneslärare 5,000 5.500 6,000 6,500 Kvinnlig * 4,100 4,500 4,900 5.300

Anm. 1. På lönerna utgå för närvarande s. k. dyrtidstillägg.

2. Iyönerna innefatta jämväl ersättning för naturaförmåner (bostad och bränsle).

Pension utgår för samtliga lärargrupper med 70 % av avlöningen i högsta lönegraden, oavsett vilket belopp som staten tillskjuter, avkortad pension i förhållande härtill.

Kommunala anstalter för lärareutbildningen

Det starkt ökade behovet av lärarkrafter, som inträdde vid övergången från växelundervisningsmetoden till omedelbar undervisning, medförde, att Göteborgs folkskolestyrelse fann sig nödsakad att själv organisera utbildningskurser såväl för redan anställda lärarinnor som för sådana »fruntimmer, som tänkte ägna sig åt skolans tjänst». Detta företag — ett av de första,om icke det allra första i sitt slag i vårt land — blev grundvalen för det små-skoleseminarimu, som sedan början av 1860-talet med vissa avbrott sörjt för utbildningen av lärarinnor för den första barnaundervisningen vid folkskolorna. Från år 1920 lyder verksamheten, som befrämjas genom

statsanslag närmast under en av stadsfullmäktige vald styrelse samt står i övrigt under Kungl. Skolöverstyrelsens överinseende.

År 1893 igångsattes »Göteborgs allmänna folkskolestyrelses lärokurser för utbildande av skolkökslärarinnor», sedan 1906 benämnda Göteborgs skolköks, seminarium, där kursen nu är tvåårig. Även denna läroanstalt åtnjuter statsunderstöd.

Statens här förlagda folkskoleseminarium för utbildande av manliga lärare liksom Göteborgs privata kvinnliga folkskoleseminarium äro som bekant icke av kommunal natur. Kommunen står emellertid till dessa läroanstalter i tacksamhetsskuld icke blott för utbildningen av lärare och lärarinnor utan ock för direkt undervisning av ett stort antal folkskolebarn.

Färarekårens egen fortbildningsverksamhet, »Göteborgs folkskolors pedagogiska kurser», som ända från 1850-talet föregåtts av olika anordningar i samma fortbildningssyfte, har allt sedan institutionens början år 1915 haft ett kraftigt stöd hos stadens folkskolestyrelse och utvecklat en livlig föreläsnings- och instruktionsverksamhet. Anstalten uppbäres till väsentlig del av deltagarnas avgifter.

Från år 1906 utgår ett årligt kommunalt belopp, nu 3,000 kr., till resestipendier åt lärarekåren.

Här må också antecknas Göteborgs skolförenings bibliotek, grundlagt 1876 och nu omfattande c:a 5,500 band. Det åtnjuter ett understöd av skolkassan på 400 kr. årligen. Dessutom stå vid ett större antal skolhus referensbibliotek till lärarekårens förfogande.

Lärjungarna

Förut har nämnts, att staden 1892 uppdelades i överläraredistrikt. Dessa äro nio och omfatta följande stadsdelar och antal barn (1922—1923):

Götabergsdistriktet: Vasa församling samt Domkyrkoförsamlingen söder

om Vallgraven; antal barn... 2,159

Kvarnbergsdistriktet: Kristine församling samt Domkyrkoförsamlingen norr

om Vallgraven och Rosenlundskanalen 2,074

Redbergsdistriktet: Gamlestadens församling.................................... 3,128Annedalsdistriktet: De delar av Haga och Annedals församlingar, som ligga

öster om Västra Skansgatan, Risåsgatan och Sveagatan..................... 2,009

Nordhemsdistriktet: De delar av Haga och Annedals församlingar, som ligga väster om Västra Skansgatan, Risåsgatan och Sveagatan samt Oscar Fredriks församling utom hela Fjällgatan, Jungmansgatan nr 1—24 och det

område, som begränsas av sistnämnda gata och Paradisgatan................. 2.464

Oscar Fredriksdistriktet: Masthuggsförsamlingen utom Majornas 4:de rote, samt av Oscar Fredriks församling hela Fjällgatan, Jungmansgatan nr 1—24 och det område, som begränsas av sistnämnda gata och Paradisgatan 2,306

Karl Johansdistriktet: Karl Johans församling samt Majornas 41de rote 3,389

Lundby distriktet: Lundby församling.. 2.971

Örgrytedistriktet: Örgryte församling.. 3,033

23.533

Fortsättningsskolornas lärjungar, som ha sin särskilda överlärare, ingå ej i detta barnantal, ej heller högre folkskolornas elever.

Lärjungarnas fördelning på olika skolformer vid olika tider framgår av

följande tablå:

Skolform År 1860 År 1870 År 1880 År 1890 År 1900 År I9IO År 1922 Småskolan: (Obligatorisk) i—2 skolåret 620 3,036 2,611* 3,758 4,586 5,9i5 7,179 Egentliga folkskolan: (Obligatorisk) 3—6 skolåret 964 2,868 3,950 5,700 8,596 10,283 13,651 Högre avdelningen: (Frivillig) 7—10 skolåret 358 416 732 2,703 Fortsättningsskolan: (Obligatorisk sedan 1919) 7—8 skolåret 2621 6701 677 858 399 2,628 Högre folkskolan: (Frivillig) 7—9 skolåret — — — 479; Hela lärjungeantalet 1,584 6,l66 7,231 10,493 14.456 17,329 26,640

Av lärjungarna i folkskolans 6 årsklasser (1—6 skolåret), vilka höstterminen 1922 uppgingo till 20,830, tillhörde 568 barn hjälpklasser för intellektuellt efterblivna, 75 barn avdelningen för lomhörda (»labiologiklasser»), 94 barn sanatorieklasserna för tuberkulösa och skrofulösa (i Odinsskolan,

1 Tillgänglig statistik upplyser i detta fall ej om verkliga barnantalet vid en bestämd tidpunkt på året utan blott om hela antalet under året undervisade, varför uppgiften är ungefärlig.Kålltorp, Rävlanda och å Styrsö), 32 barn avsöndringsskolan för skolkare och andra vanartiga.

Alla dessa uppgifter avse läsåret 1922—1923.

Eortsättningsskolan är i största möjliga utsträckning vrkesbetonad, d.v. s. undervisningen ansluter sig till olika yrken. Nedanstående tabell visar, hur de olika linjerna äro frekventerade.

Gossar Flickor J ärnindustri 250 — Snickeri — Elektroteknisk industri 251 — Jordbruk (i Lundby) 6 — Handel 5 Husligt arbete — 825 Beklädnadsyrken 12 Utan särskilt yrke 90 Summa 1,022 gossar 7 849 flickor

Ersättningsskolorna ingå ej i dessa uppgifter.

Mest intresse erbjuder måhända den frivilliga skolgången efter genomgående av den obligatoriska barnskolan, som i regeln medhunnits vid 13-års-åldern. Ett stort antal föräldrar, som ha råd att bekosta åt sina barn en något fylligare undervisning än den, som lämnas i fortsättningsskolorna, låta dem bevista högre avdelningen ett eller flera år.

Högre folkskolorna med handelsundervisning, en för gossar och en för flickor, ha respektive 156 och 163 elever. Skolan för husligt arbete har 160 elever, En teknisk högre folkskola är av myndigheterna beslutad. Alla dessa skolor äro treåriga.

Hur stort antal av stadens barn i skolåldern besöka folkskolorna?

Om man för läsåret 1921—1922 sammanslår alla i staden mantalsskrivna skolpliktiga barn, d. v. s. barn mellan 7 och 14 års ålder, som åtnjöto undervisning, visar det sig, att av 29,762 sålunda undervisade icke mindre än 25,508 tillhörde folkskolorna eller dess överbyggnader, medan sammanlagt 4,254 eller 15 på hundra beretts annan undervisning, nämligen 1,123 barn i allmänt läroverk, 2,178 i högre flickskolor, 801 i övriga enskilda skolor, 118 i abnormskolor, 25 i skyddshem och 9 i hemmen. Alla dessa uppgifter avse som sagt barn i åldern 7—14 år och sammanfalla därför ej i allo med förut gjorda fördelningar, vid vilka ej hänsyn tagits till över- eller underårighetUndervisning och uppfostran

Beträffande den årliga lästiden faller det i ögonen, att denna under folkskolans första årtionden uppgick ända till io månader om året. Lördagen var dock i äldre tider fri. Härigenom minskades den verkliga lästiden väsentligt. År 1872 infördes emellertid lördagsläsning. Lästiden utgör numera 39 veckor årligen.

Den dagliga arbetstiden har växlat under olika tider. Från och med läsåret 1917—1918 tillämpas s. k. förmiddagsläsning eller samlad skoldag med 45-minuters lektioner och en frukostrast på ungefär en timme. Den nuvarande lästiden överensstämmer i det närmaste med arbetstiden i stadens övriga läroanstalter. Här bör dock nämnas, att ett avsevärt antal folk-skoleklasser icke förfogar över eget klassrum utan delar lokal (»duplicerar») med annan klass.

Klassernas storlek har antagit allt mera normala mått, ju mer man avlägsnat sig från lancastertiden. På 1850-talet omnämnas i Göteborg klasser på 220—240 barn. På 1860- och 70-talen synes maximisiffran ha varit 50—60,

och i våra dagar är medeltalet för stadens samtliga folkskolor omkring 31 pr lärareavdelning. På folkskolestadiet är barnantalet i allmänhet högre än nämnda siffra; det mesta nu gällande reglemente medgiver i folkskoleklasserna är emellertid 40. Småskoleklasserna och hjälpklasserna äro mindre och sänka alltså medeltalet.

I vissa ämnen, såsom slöjd och skolköksundervisning och numera, där så lämpligen kan ske, även i teckning, uppdelas klasserna i grupper för att lärjungarna mera individuellt skola bli tillgodosedda.

Särskild undervisning har sedan gammalt beretts åt klena och efterblivna: genom extra läsning på särskilda timmar, genom ferieläsning o. s. v. För sjukliga barn, som ej kunnat infinna sig i skolan, t. ex. barn, som lida av höftsjuka, ha — alltid i några fall varje år — lärare vidtalats att ge ett par lektioner i veckan i deras hem. Om hemmen varit medellösa, har skolan ensam bekostat denna enskilda undervisning.

Redan mycket tidigt behjärtades nödvändigheten av god undervisningsma-teriell för skolorna. Detta framgår bland annat av den donation på 20,000 rdr rmt, som skolstyrelsen 1862 fick mottaga att användas »till inköp af skolböcker och skrifmaterialier, ritningar, kartor och modeller ». Läroböcker och förbrukningsmateriel! ha sedan gammalt tillhandahållits barnen till nedsatta priser.Här må nämnas några ord om de läroämnen och undervisningsmoment, som på grund av delvis frivillig karaktär fått en mera lokal utformning.

Folkskoleungdomens fysiska fostran, särskilt gymnastiken, beaktades redan av 1858 års folkskolestyrelse, som lät verkställa en noggrann utredning angående ämnets tillgodoseende. Svårigheter uppstodo emellertid genom bristen på lokaler. Under de första åren på 1860-talet användes artilleriregementets gymnastiksal för folkskolans övningar. Efter 1867 förflyttades åtskilliga av dessa övningar till det då nybyggda Exercishuset på Heden. Så småningom, om än långsamt, fingo folkskolorna sina egna gymnastiksalar. I närvarande stund utgör deras antal 31.

År 1895 upptogos friluftslekar på skolornas program, och de ha sedan allt mera vunnit terräng. De sista 20 åren har Sällskapet för friluftslekar stått i spetsen för anordningarna, dock i samverkan med skolornas ledning. Ända från 1860 ha under sommaren skolbarnen, flickor så väl som gossar, erhållit undervisning i simning. Sedan badinrättningar med bassänger blivit inrättade i åtskilliga skolhus, började 1920 undervisning i simning meddelas även under vintern.

Närmast åsyftande ungdomens fysiska rekreation, igångsattes 1907 s. k. skolv andringar, vilka emellertid lika mycket kommo att betraktas som undervisningsmoment och nu företrädesvis användas i denna egenskap i enlighet med den nya undervisningsplanens anvisningar.

Till dessa studie- och skol vandringar kunna också hänföras de allt talrikare besöken på stadens museer. Eiknande syfte ha också de förevisningar av skolfilm, som de sista åren organiserats. De ha numera ordnats så, att barnen distrikts- och klassvis samlas i en biograflokal, där de visade filmerna förklaras och demonstreras av någon lärare. Under vårterminen 1922 besöktes dessa föreställningar av 9,544 skolbarn.

I undervisnings- och rekreationssyfte ha de sista 20 åren under förmedling av Göteborgs skolförening även anordnats skolresor, längre och kortare, till vilka ett mindre understöd givits av skolkassan. Sista året, 1922, deltogo 13,808 folkskolebarn i dylika utfärder.

Slöjd och handarbete ha gamla anor vid Göteborgs folkskolor. Det »praktiska arbetet» övades redan i barnhusskolorna och fattigfriskolorna, ehuru kanske icke så mycket i egenskap av skolämne som i egenskap av produktivt arbete, och på 1860-talet förekom handarbete varje eftermiddag i flickklassernai stadens folkskolor. Beträffande gosslöjden vid själva folkskolorna var det stadens avsöndringsskola som gick i spetsen. Och delvis till följd av de goda resultat, som där vunnos, började år 1872 slöjd för gossar att införas också vid vissa andra stadens folkskolor. Slöjden fick från 1875 ett mycket framträdande rum på schemat med inte mindre än 10—11 slöjdtimmar pr

Fig. 244. Flickslöjd.

vecka. Flera olika slöjdarter övades. Under årens lopp har emellertid slöjdundervisningen mera koncentrerats på

trä- och metallslöjd. Försöksvis övas även pappslöjd.

I början av 1890-talet anordnades skolköksundervisning åt flickorna i folkskolans högre avdelning och längre fram (1908) även i de s. k. förberedande yrkesskolorna, ett slags fortsättningsskolor. Fig. 245. Sedan fortsättnings-skolorna blivit obligatoriska, åtnjuta i det närmaste alla folkskolans flickor undervisning i husligt arbete, innan de helt utskrivas från skolan.

Liksom övriga s. k. praktiska ämnen märkes också trädgårdsskötseln synnerligen tidigt på skolprogrammet här i Göteborg. Stadens första skolträdgårdordnades omkring 1862 och låg vid Hagahedens skolhus i närheten av nuvarande Högskolan. Men så inträdde en tillbakagång, och först från år 1914 kan man åter mera allmänt tala om skolträdgårdsskötsel vid Göteborgs folkskolor. Nu äro 12 skolträdgårdar i kultur.

Skogsplanteringsutflykter företogos redan på 1870-talet, då rätt vidsträckta områden vid Fågelro på Hisingen planterades och besåddes. I våra dagar

har skogsplanteringstanken återupplivats. Varje vår bruka ett 30-tal avgångsklasser, eller bortåt 1,000 barn, under lärares ledning göra en utfärd till stadens kalmarker för att medelst plantering göra dessa marker vackrare och rikare.

Från 1899 har varje skoldistrikt sitt lärjungebibliotek. Från och med 1916 sortera dessa under en särskild delegation, biblioteksnämnden. Sedan organisationen av skolbiblioteken blivit genomförd, är verksamheten fördelad på

a. klassbibliotek, avsedda för skolans lägre klasser, där läraren förmedlar lånen;

b. en avdelning fack- och skönlitteratur, som av bibliotekarien utlånas direkt till eleverna i de högre skolklasserna; samt

Fig. 245. Skolköket i folkskolans högre avdelning.c. en samling s. k. serieböcker, ämnade att användas som fyllnadsläsning i olika ämnen efter rekvisition av klassläraren.

För att åstadkomma mera intim samverkan mellan biblioteket och den dagliga undervisningen ha sedan 1910 anordnats s. k. läsaftnar i samband med biblioteket.

Bibliotekens antal har så småningom tillväxt, så att de egentliga folkskolorna 1922 förfogade över 12 bibliotek. Högre folkskolan för handelsunder-

Fig. 246. Från Annedalsdistriktets skolbarnsträdgård vid Margreteberg: »kålen vattnas».

visning har 1, fortsättningsskolorna 3 och avsöndringsskolan 1, varjämte smärre bokförråd finnas att tillgå i Härödsskolan och sanatorieskolan å Kåll-torps sjukhus. År 1922 utgjorde skolbibliotekens bokförråd 25,186 nummer och boklånen för året 134,318. Utgifterna beräknades för samma år till 21,250 kronor. Med 1923 åis ingång stodo ytterligare 4 å 5 skolbibliotek färdiga att tagas i bruk, vilka således icke inräknats i förestående uppgifter.

Hälsovård och socialpedagogiska anordningar

Läkareundersökning av folkskolebarnen började anordnas 1895. Till en början voro skolläkarna endast två. Från 1922 tjänstgöra 9 skolläkare vid stadens folkskolor.Skolläkarna undersöka varje år samtliga barn i första, tredje och femte klasserna och bestämma, vilka barn som av hälsoskäl böra befrias från deltagande i någon del av skolarbetet, t. ex. gymnastik eller slöjd, samt hänvisa dem, som äro i behov av läkarevård, till skolans polikliniker eller dess läkarespecialister. I skolläkarnas uppdrag ingår även att övervaka skollokalernas och skolarbetets hygien.

Fig. 247. J.ärjutigebibliotek i Odinsskolan.

Vid den obligatoriska läkareundersökningen i klasserna 1, 3 och 5 deltogo läsåret 1921—22 9,089 barn; 1,266 barn besökte skolläkarna i deras mottagningsrum eller vid deras mottagningstider i skolhusen.

En poliklinik för öron-, näs- och svalgsjukdomar och en poliklinik för ögonsjukdomar upprättades 1908, där barn av medellösa föräldrar erhålla kostnadsfri läkarevård, under det de övriga betala en låg avgift. Eäsåret 1921—1922 behandlades å öronpolikliniken 1,366 och å ögonpolikliniken 815 barn.

År 1921 inrättades även en ortopedisk klinik — den första folkskoleklinikav detta slag i vårt land — där särskilt kroniska deformationer i rörelseorganen bli behandlade. För barn med hållningsfel (kut-, svank- och sned rygg) har sedan 1915 anordnats hållningsgymnastik. Läsåret 1921—22 deltogo häri 864 barn; 569 ha friskskrivits efter i medeltal 5 månaders behandling.

Poliklinisk behandling av folkskolebarnens tänder började försöksvis 1903 och pågick i mindre skala till 1908, då en tandklinik upprättades, som sedan successivt utvidgats. Personalen bestod 1922 av en föreståndare och 7 skol-tandläkare.

Huru många barn, som kommit i åtnjutande av tandvård, framgår av följande uppgifter.

Tandborstar utdelas gratis till barn från obemedlade hem.

År 1892 inrättades skolkad i Landalaskolan. Nu finnas badanordningar i 14 av stadens folkskolor, varjämte Renströmska badanstalterna i Haga och Ma-jorna anlitas av klasser, som sakna badrum i skolan. Läsåret 1921—22 serverades 100,545 bad till 15,853 barn. (Se även »Hälso- och Sjukvård», sid. 385.)

År 1885 tog Göteborgs Kvinnoförening initiativ till anordnande av barnbespisning vid skolorna. Därigenom återupplivades en välgörenhetsform, som redan i 1700-talets fattigfriskolor ansågs oskiljaktig från fattiga barns skolundervisning. Verksamheten hade framgång, när den nu återupptogs. Lärare och lärarinnor erforo, att barnen gingo flitigare i skolan samt blevo friskare och arbetsdugligare, varför man beslöt fortsätta. År 1890 övertogs barnbespisningen av »Föreningen för barnbespisning och skollovskolonier i Göteborg» och har sedan befunnit sig i ständig utveckling.

Bespisningen var från början endast anordnad varannan dag, men 1909 övergick man till vardagsbespisning; efter 1917 dock ej på lördagarna. Kfter att de första åren i regel ha anordnats å vissa värdshus förlädes från 1889 bespisningen till för detta ändamål iordningställda lokaler i skolhusen. Där med bortföllo en hel del olägenheter, som värdshusbespisningen hade medfört Medel till verksamheten har erhållits dels genom föreningens medlemsavgifter, dels genom anslag av stadsfullmäktige. Sistnämnda anslag uppgick

	Antal undersökta barn	Antal behandlade barn
1908	727	673
1910	1,333	954
1915	10,449	9,663
1921—22 (läsåret)	13,747	13,064

år 1922 till 40,000 kronor. I bespisningen deltogo läsåret 1921—1922 2,978 skolbarn under 79 dagar; 272,596 portioner utdelades för en medelkostnad av 17,3 öre pr portion.

Sommaren 1885 utsändes de första skollov skolonierna från Göteborg. Medel kade åstadkommits genom privat insamling. Göteborgs Kvinnoförening övertog sedan anordningarna. Båda verksamhetsgrenarna övergingo år 1890 från

Fig. 248. Parti av Nordhemsskolan. Uppförd 1916.

Kvinnoföreningen till »Föreningen för barnbespisning och skollovskolonier i Göteborg». Antalet kolonier har varit i ständigt stigande. År 1922 utsändes inte mindre än 51 kolonier med tillsamman 1,469 barn.

Medel till denna omfattande verksamhet har erhållits dels genom medlemsavgifter, dels genom gåvor och donationer, de senare nu sammanlagt uppgående till 250,000 kr., och dels genom anslag av stadsfullmäktige,

sista året

60,000 kronor.

En verksamhet, som isynnerhet under krigsåren nådde stor omfattning, är utsändandet av s. k. sommarbarn, d. v. s. fattiga barn beredas tillfälle atttillbringa större eller mindre del av sommarferierna på landet. Verksamheten, som börjat redan 1896, tog ingen större fart, förrän krigsåren gjorde stads-vistelsen i högre grad än vanligt ogynnsam för de unga. Så organiserades från olika håll en sommarbarnsverksamhet, omfattande flera hundra skydds-lingar. Göteborgs skolförening t. ex. igångsatte 1917 en dylik verksamhet

Fig. 249. Rambergsskolan. Uppförd 1916.

oeh utskickade redan första året 790 barn. Följande år steg antalet till 1,144. Av särskilt stor betydelse för stadshemmen var, att större delen av barnen sluppo medtaga brödkort, varigenom livsmedelsbristen i många hem lindrades. Efter de värsta krigsåren nedgick antalet sommarbarn väsentligt för att under senaste åren ånyo stiga. År 1919 utsändes 684, 1920 258, 1921 467 och 1922 449 barn.

Stadsfullmäktige anslogo de första åren 5,000 kr. till Skolföreningens sommarbarnsverksamhet. År 1921 fördubblades anslaget.

För anskaffande av god beklädnad åt fattiga barn vid skolorna arbeta ett stort antal beklädnadssällskap, bestående av lärarinnor och lärare. Förordentlig fotbeklädnad för barnen verkar den s. k. Skokommittén. Den åtnjuter anslag ur de under folkskolestyrelsens förvaltning stående Boije-Abramsonska donationsmedlen samt av Barnens-dagsmedel och utdelar årligen 3- ä 4,000 trätofflor och träbottnade känger bland skolbarnen.

Alla dessa sociala hjälpanordningar ha, såsom av ovanstående torde framgå,

Fig. 250. Modern skolsal, Odinsskolan. Uppförd 1918.

ställts i det närmaste sammanhang med folkskolan och kunna därför ej förbigås i en skolhistorisk översikt.

År 1907 igångsatte Göteborgs Folkbank efter framställning från Göteborgs Skolförening en särskild skolsparkassa, i vilken skolbarnen genom lärarnas bemedling få insätta sina små besparingar. Behållningen den 1/1 1922 jämte upplupna räntor belöpte sig till kr. 325,832:1g å 23,272 böcker.

Skollokaler

Stadens äldsta ännu i bruk varande skolhus är träbyggnaden vid Östra Hagaskolan, vars nedre våning uppfördes 1827 (fig- 240). Flera av de äldre skol-byggnaderna äro nu rivna eller användas för annat ändamål. Så t. ex. Hagahedens skolhus nära nuvarande Högskolan. Det togs i bruk för folkskolans behov 1859 men revs i början av 1890-talet, då området förvandlades till park, Vasaparken. Gamlestadens skolhus å Mariebäck uppfördes 1859 och utrymdes 1904. Brantdalaskolan vid Karl Gustavsgatan inköptes av folkskolestyrelsen 1889 och överlämnades 1906 till fattigvårdsstyrelsen att användas till ålderdomshem. Detta som exempel.

Det hastigt stegrade lokalbehovet under folkskolans första tid gjorde det nödvändigt att i stor utsträckning hyra lokaler. 1871 hyrdes sålunda 58 skolrum med ett sammanlagt antal däri undervisade barn av 2,386. Samtidigt var antalet skolrum i stadens egna folkskolehus 66 och däri undervisade barn 3,644. D. v. s. mer än en tredjedel av hela barnantalet undervisades i hyrda lokaler.

Dessa äldre lokaler, och särskilt de hyrda, kunde inte i längden tillfredsställa hygieniska och pedagogiska krav. Under mitten av 1870-talet påbörjas också ett intensivt skolhusbyggande för att så småningom komma från de hyrda lokalerna. Folkskolans nuvarande lokalbestånd framgår av här följande förteckning:

Skolhus Läge Uppfört år Barnantal Götabergsdistriktet: Götabergsskolan Molinsgatan 6 1906 1,137 Landalaskolan Molinsgatan 1891 1,015

Kvarnbergsdistriktet: Kvarnbergsskolan Kvarnbergsgatan i 1877 503 Otterhälleskolan Västra Liden 1909 488 Odinsskolan Odinsgatan 1918 775 Mårten Krakowsskolan Kämpegatan 12 & 14 1899 178

Redbergsdistriktet: Redbergsskolan Örngatan 6 1881 825 Ånässkolan Falkgatan 1903 728 Bagaregårdsskolan Bagaregårdsgatan 1918 616 Kvibergsskolan Artillerigatan 1901 237 Lödöseskolan Harald Stakegatan 1921 659

Annedalsdistriktet: Annedalsskolan Folkskolegatan 4 1883 1,020 Östra Hagaskolan Skolgatan 22 1827 592 Västra Hagaskolan Östra Skansgatan 13 1863 379

Nordhemsdistrikiet: Nordhemsskolan Nordhemsgatan 51—61 1916 2,054 Viktoriaskolan Nordhemsgatan 34—42 1877 416Skolhus Läge Uppfört år Barnantal Oscar Fredriksdistriktet: Oscar Fredriksskolan Fjällgatan 1 1897 1,221 Fj ällskolan Fjällgatan 40 1889 1,051 Avsöndringsskolan Fjärde Långgatan 7 M 00 to 48 Karl Johansdistriktet: Karl Johansskolan Koopmansgatan 16 1876 957 Djurgårdsskolan Djurgårdsgatan 29 1865 819 Gråbergsskolan Gråbergsgatan 30 1876 756 Älvsborgsskolan Karl Johansgatan 103 1869 831 Lundby distriktet: Rambergsskolan N.sid. av Keillers park 1916 1,068 Gamla Lindholmsskolan Lindholmsvägen 1876 132 Nya Lindholmsskolan Verkmästaregatan 1886 160 Nya Lindholmsskolans annex V erkmästaregatan 1913 285 Kyrkbyskolan (folkskola) Lundby Kyrkby 1879 157 s (småskola) Lundby Kyrkby 1903 270 Hisingstadsskolan Kapellagatan 1897 324 Kvillebäcksskolan Herkulesgatan 1902 362 Ivarsbergsskolan Färjenäs 1899 130 Härödsskolan (folkskola) Häröd 1885 10 » (småskola) Häröd 1901 27 Örgry tedistriktet: Gamla Gårdaskolan Svanegatan 7 1885 462 Nya Gårdaskolan S:a Kustbanegatan 29 1901 450 Bööskolan Böö, Gbg 5 1888 362 Lundensskol an Lunden, Gbg 5 1914 652 Gamla Krokslättsskolan »Gamla skolhuset» 207 Nya Krokslättsskolan Broen 3 & 4 1896 7°3 Kallebäcksskolan Kallebäek 1878 15 Gamla Torpaskolan Torpa, Sävenäs 1886 52 Nya Torpaskolan Torpa, Sävenäs 1896 39

I dessa folkskolestyrelsens egna skolhus inrymmas:

smäskolesalar • • 230 skolkök 14 folkskolesalar •• 358 gymnastiksalar 31 naturkunnighetssalar 6 biblioteksrum 8 teckningssalar II materiellrum 41 salar för träslöjd 42 expeditionsrum 12 salar för metallslöjd; 14 lärarerum 33 förrådsrum till slöjdlokalerna .. 29 barnbespisningslokaler: matsalar .. 19 handarbetssalar 5i badlokaler

Uppvärmningen av skollokalerna sker fortfarande i vissa äldre och mindre skolhus genom kaminer. Centraluppvärmning infördes första gången 1877. I de nyaste skolhusen sker uppvärmningen nu i allmänhet medels lågtrycks-ånga. Radiatorerna i lärosalarna äro försedda med termostatreglering

*) Där flera om- eller tillbyggnadsår förekomma, angivas blott det första.I äldre tider förekom ingen konstgjord belysning i skolorna. Läsningen sökte man så mycket som möjligt undangöra vid dagsljus. Endast i skolsalar, som användes för aftonskolor, funnos fotogenlampor, som dock sedermera infördes även i andra läsrum. Vid början av 1890-talet började gasbelysning införas i nybyggda skolhus, t. ex. Landalaskolan (1891), där dock gaslågorna i början ej voro försedda med kupor utan fladdrade öppna. Snart hade man dock allmänt infört Auers glödijuslampor i skolhusen.

Fig. 251. Lödöseskolan. Uppförd 1921.

Under de sista åren har man som regel såväl i nyare som äldre skolor infört elektrisk belysning, i allmänhet enligt halvindirekt system.

För skolgårdarnas förskönande genom planteringar, en under årtionden ganska försummad angelägenhet, hade spridda ansatser blivit gjorda under det nya seklet. Behovet var emellertid ännu starkt iögonenfallande då stadsfullmäktige 1915 anslogo ett belopp av 5,00:) kr. för skolgårdarnes försättande i mera tilltalande skick. Det blev en stöt framåt. Folkskolestyrelsen har på sista tiden kraftigt främjat det även inom lärarekåren med värme omfattade strävandet att göra folkskolehusen och deras omgivningar till hemvist för barn och blommor i förädlande umgänge.Folkskoleväsendets utgifter

År „ „ .. j 1 Skolbarnens Polkmangd j antal Statsbidrag Kommunala utgifter Summa

1863 41.585 2,154 7.500 45,000:— 46,500:— 1870 56,288 6,166 2,000 — 121,800:— 123,800:— 1880 76,401 7.231 45,834 — 235.900:— 281,734:— 1890 104.657 10,493 84,250 — 372,700:— 495,397:—' 1900 130,619 14.456 145.471 — 538,375:— 777.376:—1 I9IO 167,809 17.329 338,369 — 1,060,900:— 1,563,248:—1 1920

202,328 21,131 2,485,127 — 5,542,844:— 8,062,901:—1 1921 205,0432 23.526 2,751,444 — 5,068,36 3:— 7,677,008:—

1 Nettokostnaden för undervisningen = egentliga kostnaden med undantag av utgifter för nybyggnader dock med tillägg till varje årskostnad av 5 % ränta å i skolhusfastigheter nedlagt kapital.

2 Preliminär siffra. Örgrvte ej inberäknat.

Högre undervisningsanstalter Av RUDOLF RÖDING M. FL.

Göteborgs Högskola

REDAN för hundrafemtio år sedan, i början av 1760-talet, hade tankar på en högskola i Göteborg uppstått. Stadens betydelse för handeln och dess belägenhet såsom en förmedlingspunkt mot utlandet ansågos av sådan vikt, att de väl motiverade upprättandet av en dylik bildningsanstalt. Och då Göteborgs konsistorium ingick till Kungl. Maj:t med förslag om det göteborgska gymnasiets utveckling till ett »Gymnasium Illustre » med nya lektors-beställningar i juridik, medicin, ekonomi och handelsvetenskap m. m., mötte detta förslag ett välvilligt mottagande på högre ort, ehuru det ej då ledde till något vidare resultat. Tanken var uppenbarligen ännu ej mogen att förverkligas. Det krävdes mer än ett århundrade innan mognadens timma kom. Men i mitten på 1800-talet vaknade tanken upp igen till nytt liv. Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle hade vid denna tid anordnat en del kostnadsfria offentliga föreläsningar i vetenskapliga ämnen. Och 1871 hade stadsfullmäktige av Renströmska fondens räntor anslagit medel till en »undervisningsfond», genom vilken föreläsningarna kunde bekostas. Dessa voro flitigt besökta och hade hos allmänheten väckt intresset för vetenskapliga frågor. I tidningarna började nu ock livligt ordas om en »fri akademi» här i Göteborg. Och då till förmån för en blivande högskola storartade donationer av Er. Rundgren (1880), Edv. Magnus (1879) och Dav. Carnegie (1887) tillföllo staden, hade önskemålet om den fria akademien bragts nära sitt förverkligande. Men hur denna akademi borde inrättas, därom voro meningarna mycket delade. Innan den Carnegieska donationen tillkommit, hade av stadsfullmäktige en beredning tillsatts (1885) för att avgiva förslag om användningen av de tvenne andra. Inom bered-ningen bröto sig då motsatta åsikter mot varandra. Men när skrivelsen om den Carnegieska donationen kom med dess bestämda villkor och även överlämnats till den nämnda beredningen för yttrande, så enade sig beredningen i förslag om upprättande av Göteborgs Högskola med den karaktär de Carnegieska villkoren förutsatte, ett förslag som den io nov. 1887 bifölls av stadsfullmäktige. Från den dagen daterar sig alltså Göteborgs Högskolas tillvaro. Efter en ny donation av konsul Oskar Ekman i dec. 1888 ansågos fonderna tillräckliga för Högskolans öppnande. Och sedan åtskilliga förberedande åtgärder vidtagits och de första professorerna utnämnts, började Högskolan sin verksamhet höstterminen 1890 efter en högtidlig invigning den 15 sept. samma år.

Enligt de av Kungl. Maj:t fastställda statuterna har Högskolan till uppgift att meddela vetenskaplig undervisning och befordra vetenskaplig forskning. Högskolan står under överinseende av kanslern för rikets universitet. Den närmaste ledningen utövas av en styrelse, bestående av nio ledamöter, som har att bestämma vilka ämbeten och tjänster skola finnas vid Högskolan samt tillsätter desamma efter förslag av lärarerådet. Professorsutnäm-ningarna stadfästas av Kungl. Maj:t, som också förordnar styrelsens ordförande. Professorerna bilda ett lärareråd, som vakar över undervisningens tillbörliga gång, uppgör förslag till föreläsningsplan, hos styrelsen gör hemställan om vad det anser befordra Högskolans välgång samt har befattning med examina och disputationsprov. Eärarerådet utser för 3 år i sänder Högskolans rektor, som utövar närmaste vården och tillsynen över allt vad Högskolan rörer.

Inträde som student vid Högskolan står öppet för man eller kvinna, som avlagt studentexamen, varifrån dock undantag kan medgivas. De studerande äro sammanslutna till en studentkår. Akademiska examina och disputationer anställas i den ordning, som av Kungl. Maj:t bestämmes. Examensrätt blev Högskolan medgiven redan år 1893. Till de studerandes ledning utgivas studiehandböcker, innehållande studieplaner för varje ämne

samt övriga upplysningar.1

Undervisningen meddelas dels genom enskilda föreläsningskurser och öv-

1 Innan Högskolan vunnit full självständighet och likställighet med statsuniversiteten, avlades examina inför en kommission, bestående av examinatorerna jämte en av Kungl. Maj:t förordnad ordförande, utan vars godkännande ingen examen var giltig.ningar, dels genom offentliga föreläsningar, dels ock genom de studerandes handledning i seminarier. Till de offentliga föreläsningarna är tillträdet öppet också för utom Högskolan stående åhörare. Även till övriga kurser och övningar kan tillträde erhållas av »auskultanter». De offentliga föreläsningarna skola så vitt möjligt vara avfattade i en form, som även gör dem tillgängliga för den bildade allmänheten, med vilken Högskolans verksamhet därigenom står i förbindelse. En yttre anledning härtill kan sägas ligga i det förhållandet, att Högskolan fått övertaga den ovan omnämnda »undervisningsfonden». En del av dessa föreläsningar utgivas av trycket under serietiteln: »Populära föreläsningar vid Göteborgs Högskola». I Högskolans årsskrift, som årligen utgives sedan 1895, finner man vittnesbörd om lä-rarnes vetenskapliga arbete, varjämte mera framstående lärjungars gradual-disputationer där publiceras. Där intages även en redogörelse för verksamheten vid Högskolan under det gångna läsåret.

Varje år inbjudas även framstående vetenskapsmän, som icke äro anställda vid Högskolan, att därstädes hålla offentliga föreläsningar, vilka bekostas av den Hedlundska föreläsningsfonden, insamlad till hugfästande av den om Högskolans tillkomst så förtjänte S. A. Hedlunds minne. Jämsides med statsuniversiteten och Stockholms Högskola har Göteborgs Högskola också vart 4:de år anordnat populära sommarkurser, som varit flitigt besökta. Den 51te i ordningen av dessa kurser är avsedd att hållas under sommaren 1923.

Under de första 16 åren av sin tillvaro hade Högskolan sin verksamhet förlagd till en förhyrd byggnad, tillhörande Göteborgs stad. Det var det s. k. Realgymnasium eller Schillerska skolan, belägen i hörnet av Gamla och Nya Allén. Att denna provisoriska lokal ej i längden kunde motsvara Högskolans behov var naturligt. Också dröjde det ej länge, innan Högskolan kunde hysa förhoppning om ett eget, värdigare hem. Högskolans storsinnade gynnare, konsul Oskar Ekman, erbjöd sig nämligen att bekosta ett sådant. I ett brev av den 9 jan. 1901, förmedlat genom generaldirektör Sigfrid Wiesel-gren, som allt ifrån första början varit en ivrig förespråkare för Högskolan och dess intressen, ställde han för detta ändamål ett belopp av 450,000 kr. till styrelsens förfogande. Och då denna summa visade sig otillräcklig, ökade han frikostigt sitt erbjudande, så att den nya byggnaden i sin helhet blev en gåva av honom. Plats uppläts av stadsfullmäktige i Vasaparken, och den18 sept. 1907 invigdes den nya byggnaden. Utom föreläsningssalar, expeditions- och styrelserum innehåller densamma också rum för åtskilliga institutioner, den geografiska, den oceanografiska, den konsthistoriska samt för undervisningen i experimentell psykologi.

Högskolans första professorer, som utnämndes år 1890, voro till antalet sju. År för år har antalet växt, så att de ord. professorerna f. n. äro 18 och

Fig. 252. Göteborgs Högskola. Byggnaden färdig 1907.

kunna sägas bilda en fullständig humanistisk fakultet, där även oceanografi och sinologi äro representerade. Dessutom tjänstgöra vid Högskolan 13 docenter och 5 övriga lärare. Studenternas antal, som under Högskolans första termin utgjorde 25, uppgår vårterminen 1923 till 220, auskultanterna äro 25.

Högskolans fonder, som den 31 dec. 1891 uppgingo till kr. 1,795,600, slutade vid samma tid 1922 på kr. 5,808,306:38. Bland dessa av enskilda mecenater donerade fonder äro några särskilt avsedda för lär arnes pensionering, för bildande av en änke- och pupillkassa, för resestipendier åt lärarne (Uinné-fonden), för bekostande av årsskriftens tryckning (Gustav Adolfsfonden) samt till stipendier åt studenterna. Fonderna förvaltas av stadens drätselkammare, från vilken nödiga medel utbetalas till Högskolans kassaförvaltare. Enligt bokslutet för år 1921 uppgingo inkomsterna, med stadens dyrtids-tillskott inberäknat, till kr. 403,499:39. Avkastningen av fonderna har iallmänhet räckt till för avlöningar och andra Högskolans behov, särskilt efter det Emily Wijks fond för beredande av lönetillägg åt professorerna tillkommit, ehuru åtskilliga för Högskolan

viktiga önskemål av ekonomiska skäl t. v. måst offras. Under de prövande krisåren ha dock Göteborgs stadsfullmäktige beviljat dyrtidstillägg å utgående löner.

Allmänna läroverk

Högre Latinläroverket. Äldst av inrättningar för den högre undervisningen härstädes är Göteborgs Uatinläroverk. Knappt hade den nuvarande staden blivit grundlagd förrän där omtalas en »barnaschola », som snart utvecklade sig till en trivialskola. Redan år 1624 hade nämligen det göteborgska stads-rådet, som magistraten då benämndes, av Kungl. Maj:t erinrats om att upprätta en sådan och för detta ändamål uppbygga en skolstuga. Emellertid finnas inga vidare åtgärder vidtagna för nämnda ändamål förrän år 1630, då en viss andel av uppbörden vid stora sjötullen av konungen skänktes till trivialskolans underhåll och uppbyggande av ett skolhus. Och genom nåd. brev av den 6 aug. 1631, utfärdat från konungens fältläger i Köpenick i Brandenburg, förordnades trivialskolans förste rektor eller scholemästare, och till avlöning åt denne anslogs Tuve socken såsom prebende. Det var mag. Henrik Soterus, som nu av konungen hemkallades från Eeyden (Holland). Men stadens folkmängd växte, och behovet av en högre undervisningsanstalt gjorde sig alltmer kännbart. Och då stadens fullmäktige vid riksdagen i Nyköping 1640 anhållit, att ett gymnasium härstädes måtte inrättas, fingo de ett gynnsamt svar, och i riksstaten för det följande året upptogos också en Eector Theologiæ, en Rector och en Conrector. I en resolution av den 30 april 1646 förklarar sig Kungl. Maj:t vilja »ännu förordna tvenne Eectores till de förre», och angives såsom anledning därtill, att »Kgl. Maj:t hafver lagdt hela Halland under Götheborgs superintendentie och förmodeligt är, at discentium numerus i bemälte Gymnasio skall derigenom märkeligen förökas». År 1648 ökades lektorernas antal med ytterligare två, och därmed har »Scholan fått sina fullkomliga Gymnasii friheter och Privilegier». Detta år, 1648, räknas därför såsom det egentliga stiftelseåret för Göteborgs Kongl. Gymnasium, där sedan en mängd berömda lärare verkat och en stor skara i fosterlandets tjänst bemärkta män njutit sin första vetenskapliga utbildning. Men stor heder och framgång fortgick undervisningen vid dettagymnasium under 200 år, till dess den ärevördiga inrättningen år 1850 sam-manslogs med de båda »nederskolorna» (apologist- och lärdomsskolan) till ett gemensamt läroverk. Den gamla trivialskolan hade efter år 1820 fått sitt namn ändrat till H. bärdomsskola och apologistklassen vid densamma hade utvidgats till en särskild skola (H. Apologistskolan), som 1841 fick

Fig. 253. Högre Latinläroverket. Byggnaden färdig 1919. Sett från NV.

egen rektor, men redan 1849 återförenades med lärdomsskolan. Benämningen Göteborgs Eatinläroverk förekommer först år 1882, då reallinjen borttogs från läroverket och förlädes till ett särskilt realläroverk. Förut hade sedan år 1850 den gemensamma skolans namn varit Göteborgs Elementarläroverk, vilket namn enligt 1878 års läroverksstadga utbyttes mot högre allmänt läroverk.

Den första »skolstugan» bestod av en obetydlig träbyggnad, belägen på domkyrkoplanen i hörnet av Kungsgatan och Västra Hamngatan, och visade sig snart både otillräcklig och fallfärdig. Den ersattes med ett på sammaplats uppfört tvåvånings stenhus, som invigdes 1663 och prisades för sin ändamålsenlighet och fasta byggnad. På nedra botten med ingång från Kungsgatan hade trivialskolan sin lokal, i andra våningen med ingång från Västra Hamngatan hade gymnasium sina föreläsningssalar. I över 150 år var detta skolhus i bruk. Då det började visa sig obekvämt och man ville få domkyrkoplanen fri, flyttades det snett över hamnkanalen till hörnet av

Fig. 254. Gymnastiksalen i Högre Latinläroverket.

Vallgatan och Västra Hamngatan, där en ny tvåvåningsbyggnad uppfördes, som ännu står kvar (Västra Hamngatan nr 15). Detta n}m skolhus, som invigdes 1826, hade knappt använts i 25 år, förrän behovet av större utrymme började göra sig gällande. Den 23 sept. 1862 invigdes också ett nytt läroverkshus, beläget vid Hvitfeldtsplatsen, f. n. använt för folkskolans behov. Ty även detta blev snart otillräckligt, och redan 1906 nödgades läroverkets rektor att hos stadsfullmäktige anmäla läroverkets ovillkorliga behov av ny- eller tillbyggnad. Innan sådan kom till stånd, upplätos i den närbelägna gamla Sahlgrenska sjukhusbyggnaden ett tjugutal rum för under-visningens behov. Efter många och långa överläggningar anslogo stadsfullmäktige den 5 juni 1913 nödiga medel för en ny byggnad, och i början av vårterminen 1919 kunde Ratinlär o verket inflytta i sin nuvarande präktiga lokal. Den är belägen i det kvarter, som begränsas av Molinsgatan, Vasa Kyrkogata,

Pontus Viknersgatan och Rektorsgatan, och har kostnaden för densamma uppgått till kr. 1,528,545:46 av stadsfullmäktige anslagna medel.

Fig. 255. Badavdelningen i Högre Latinläroverket.

Under årens lopp har ju läroverkets organisation omändrats allt efter de olika skolordningarnas bestämmelser. E. n. består läroverket dels av latin-gymnasium med 4 ringar, varje ring indelad i 3 parallellavdelningar, dels av realskola med 6 klasser, av vilka klass 5—2 ha 3 parallellavdelningar var och i:sta klassen 2. Eärjungarnas antal uppgår vårterminen 1923 till 885, varigenom Göteborgs Eatinläroverk i detta hänseende torde vara landets största. Eärarepersonalen utgöres utom av rektor av 9 lektorer och 20 adjunkter, varjämte vid läroverket tjänstgöra 6 extra lärare och 5 övnings-lärare.Då det i början av 1800-talet på grund av de stora eldsvådorna blev stor brist på bostäder i staden, upprättades ett contubernium, där medellösa lärjungar fingo hyresfri bostad. Ett nytt 3-vånings stenhus uppfördes för detta ändamål i närheten av gymnasiehuset. Men år 1836 försåldes detsamma, då en senare tids uppfattning ej ansåg dess bibehållande lämpligt, oeh räntan å det influtna kapitalet användes än i dag till hyresbidrag åt mindre bemedlade gymnasister. Till stipendier och understöd åt behövande lärjungar ha under tidernas lopp många stiftelser blivit gjorda. Särskilt är att nämna den storartade Huitfeldtska stipendiestiftelsen, varigenom fru Margrete Huitfeldt enligt testamente av den 22 jan. 1664 till »Hans Kongl. Maj:ts Academie eller Gymnasio udi Gottenborg» skänkte sina i Bohuslän belägna egendomar, ej mindre än i5i13/m ofm. hemman jämte åtskilliga fisklägen och strandsittareplatser. De flesta av dessa hemman hava under senaste åren försålts, och donationens årliga avkastning utgår dels till stipendier åt lärjungar vid Göteborgs Latin- och Realläroverk m. fl., dels till andra ändamål.

Åren 1913—1922 har vid läroverket varit anordnad »provårskurs» för praktisk utbildning av blivande lärare. Redan på 1860- och 1870-talen hade flera lärarekandidater där genomgått dylika kurser.

Läroverksbiblioteket är ett av de största i riket.

Högre Realläroverket. Från och med höstterminen 1862 avskildes den reala linjen vid Göteborgs högre elementarläroverk nästan helt och hållet från den klassiska, så att rektor i läroverkets ärsredogörelse ansåg sig kunna säga, »att läroverket icke är ett enda, utan utgör 2:ne fullständiga läroverk». Och följande året väcktes därför hos stadsfullmäktige förslag om inrättande av ett nytt realläroverk, som dock först 20 år senare kom till fullbordan. En början därtill gjordes emellertid redan vårterminen 1868 genom inrättande av ett nytt treklassigt läroverk, i vars 3:dje klass endast lärjungar tillhörande den reala linjen borde undervisas. Vid riksdagen 1879 bifölls en kungl. proposition om detta läroverks utvidgande till ett fullständigt realläroverk, och fr. o. m. läsåret 1880—81 tillkom successivt den ena klassen efter den andra, så att vårterminen 1886 mogenhetsexamen kunde avläggas av lärjungar, som genomgått läroverkets 4 högsta årsavdelningar. Därmed var Göteborgs Högre Realläroverk färdigbildat.

Det 3-klassiga läroverket hade att börja med sin lokal ej långt från dethögre elementarläroverket i f. d. Navigationsskolan vid Rosenlund. När höstterminen 1879 större utrymme erfordrades, blev det nödvändigt att förhyra nya läsrum, som erhöllos i manbyggnaden å Kristinelund, belägen ungefär 15 minuters väg från det gamla läroverket. Under 2:ne läsår måste läroverkets arbete fortgå på dessa 2:ne skilda platser. Men från ingången av höstterminen 1881 behövdes ytterligare utvidgning, och nu för-

J

Fig. 256. Högre Realläroverket. Byggnaden färdig 1886, tillbyggd 1913.

Sett från N.

hyrdes för läroverkets behov 3:ne våningar i huset nr 76 B i 141de roten, beläget i hörnet av Kristinelunds- och Eorensbergsgatorna, där alla läroverkets läsavdelningar kunde inrymmas. Men när även denna lokal blev för trång, uppfördes sommaren 1883 i närheten utmed Södra Vägen en provisorisk envånings träbyggnad, som blev ett annex till huvudbyggnaden vid Uorens-bergsgatan. De många kännbara olägenheter, som naturligtvis medföljde dessa lokala missförhållanden, avhjälptes först med ingången av höstterminen 1886, då läroverket

inflyttade i sitt nuvarande hem, beläget söderut vid Vasagatan mellan Karl Gustavs- och Erik Dahlbergsgatorna. År 1913 blev detta nya hus utvidgat genom en betydlig till- och påbyggnad.Göteborgs Högre Realläroverk består f. n. (vårterminen 1923) av real-gymnasium med 4 ringar, av vilka varje ring är fördelad i 3 parallellavdelningar, samt av realskola med 6 klasser, av vilka den 5:te och 4:de äro delade i 3 parallellavdelningar vardera samt klass 3—1 i 2. Lärjungarnas antal uppgår till 674, därav 241 i gymnasium och 433 i realskolan. Vid läroverket tjänstgöra utom rektor 29 ord. lärare, 9 lektorer och 20 adjunkter. Dessutom finnas 5 extra lärare och 5 övningslärare. »Provårskurs» är vid läroverket anordnad sedan vårterminen 1910.

Västra Realskolan. Sedan Karl Johans församling i mars 1857 åtagit sig att för ett inom församlingen tillärnat elementarläroverk på egen bekostnad anskaffa lärohus samt ämbetsgård åt rektor, anslogo rikets ständer år 1860 nödiga medel för upprättande av ett tvåklassigt elementarläroverk med rektor och en kollega. Denna skola började sin verksamhet höstterminen 1862. Redan första terminen visade sig lärjungarnas antal bliva synnerligen stort — 75 lärjungar inskrevos — och då dessa befunno sig på högst olika utvecklingsstadium, måste från början s. k. kursläsning tillämpas. För varje år ökades lärjungeantalet, och från och med höstterminen 1866 blev läroverket femklassigt med rektor och 5 kolleger. Enligt läroverksstadgan av år 1905 övergick detta läroverk till 6-klassig realskola. Av de 6 klasserna äro f. n. (vårterminen 1923) klasserna 5—1 fördelade i 3 parallellavdelningar vardera. Den öde klassen, som är odelad, avslutas med realskoleexamen. Lärjungarnas antal uppgår till 530, av vilka 27 tillhöra avslutningsklassen. Undervisningen bestrides av rektor, 16 adjunkter samt 2 extra lärare och 5 övningslärare. Tidigt infördes slöjdundervisning vid detta läroverk. Styrelsen för den s. k. Sandbergska fonden gjorde nämligen 1890 underdånig framställning, att medel till upprättande och underhåll av en slöjdskola vid läroverket måtte ur nämnda fond få lämnas, och sedan Kungl. Maj:t därtill givit sitt bifall, blev sagda år en slöjdskola inrättad. Och allt fortfarande bedrives flitigt undervisningen i slöjd vid skolan.

Under de första åren fick skolan åtnöja sig med förhyrda lokaler, men höstterminen 1865 erhölls eget hem å tomten nr 89 litt. A i Majornas 3:dje rote. Denna byggnad inrymde även bostad för rektor. Men då de för undervisningens behov använda lokalerna blevo otillräckliga, omändrades rektorsbostaden till lärosalar. När även denna utvidgning snart befanns icke motsvara behovet, uppfördes på skoltomtens södra sida en träbyggnad, somhöstterminen 1881 togs i bruk. Men behovet av större byggnad för undervisningens behöriga bedrivande visade sig allt mer trängande, och sedan rektor för vederbörande anmält detta behov, tillsattes av stadsfullmäktige år 1890 en beredning, som snart fann nybyggnad vara oundviklig och konstaterade, att den tomt, varpå de gamla läroverkshusen voro uppförda, icke passade för det avsedda ändamålet. Beredningen föreslog därför inköp av en ny skoltomt, vilket förslag av stadsfullmäktige bifölls. Nybyggnaden på denna tomt blev färdig 1895 och invigdes den 28 okt. samma år. Den är belägen i Majornas 3:dje rote och utgöres av det kvarter, som begränsas av Allmänna vägen, Botsgatan, Karl Johanstorget och Styrmansgatan. På norra delen av läroverkstomten kvarstår ett boningshus med kringliggande trädgård, som efter grundlig reparation upplåtits till bostad åt rektor.

Östra Realskolan. På 1890-talet hände det upprepade gånger, att ett stort antal stadens barn, ehuru vederbörligen godkända vid inexamineringen, dock av brist på utrymme måste vägras inträde vid stadens allmänna läroverk. Det ansågs därför nödvändigt att vidtaga åtgärder för inrättande av ännu ett sådant läroverk härstädes. Rektorerna vid de förutvarande läroverken ingingo då år 1896 till Eforus med en skrivelse, i vilken de påvisade nödvändigheten av att ett nytt läroverk upprättades i stadens östra del. Frågan härom kom snart därefter till stadsfullmäktige, som tillsatte en beredning för frågans vidare utredning. Denna beredning kunde ej annat än vitsorda det av rektorerna framhållna behovet, och stadsfullmäktige beslöto också, i enlighet med beredningens förslag, att hos Kungl. Maj :t anhålla om upprättande av ett nytt i stadens östra del förlagt läroverk. En med anledning härav till 1898 års riksdag avlämnad kunglig proposition blev emellertid av riksdagen avslagen. Men upprepade gånger fäste Göteborgs domkapitel ecklesiastikdepartementets uppmärksamhet på det trängande behovet av det ifrågavarande läroverket, och då Kungl. Maj :t ånyo vid 1902 års riksdag begärde anslag till ett nytt läroverk här i Göteborg, blev framställningen denna gång beviljad. Och i ett kungl. brev av den 9 maj nämnda år anbefalldes upprättande av ett nytt femklassigt läroverk, som med höstterminen 1902 skulle börja sig verksamhet med de 3 lägsta klasserna. I hast anskaffades nu provisoriska lokaler för det nya läroverket i stadens

f. d. försörjnings-hus vid Drottningtorget, och sedan vik. rektor och lärare förordnats, kunde detsamma vid höstterminens början träda i verksamhet. Första läsåret varundervisningen inskränkt till de 3 lägsta klasserna, men de följande 2:ne läsåren tillkommo successive en ny klass, och läsåret 1904—1905 var således »östra femklassiga läroverket» fullständigt färdigt. Men år 1905 utkom en ny läroverksstadga, och enligt denna övergick läroverket att bliva en realskola med namn av »Östra Realskolan», vid vilken från och med höstterminen 1906 en 6:te realklass inrättades.

Läroverkets första lokaler voro rent provisoriska, och sedan stadsfullmäktige anslagit medel till ny egen skolbyggnad och lämplig tomtplats bestämts, igångsattes arbetet med den nya byggnaden mars 1904, och vid höstterminens början följande år inflyttade läroverket i sitt nya hem, som högtidligt invigdes den 11 jan. 1906. Byggnaden är beräknad för ett antal av 500 lärjungar och upptager kvarteret mellan Alingsås-, Borås-, Stamp- och Norra Ågatorna. F. n. (vårterminen 1923) omfattar Östra Realskolan 6 klasser, av vilka kl. 1—5 äro delade i 3 parallellavdelningar och klass 6 i 2. Lärjungarnas antal är 542, av vilka 50 tillhöra avslutningsklassen. Undervisningen håndhaves av rektor och 15 adjunkter, varjämte 4 extra lärare och 4 övningslärare tjänstgöra vid läroverket.

Högre flick- och samskolor

Flickskolan är ett sent begrepp i vårt land. Först på 1830-talet höra vi omtalas verkliga skolor för kvinnlig ungdom. Så mycket mer anmärkningsvärt torde det då vara, att vi här i Göteborg redan långt tidigare finna ett par flickskolor upprättade. Så grundades redan år 1787 den s. k. Societets-skolan, Evangeliska brödraförsamlingens skola, och år 1815 sammanslöto sig åtskilliga av stadens fruar till en »fruntimmersförening» med ändamål att anordna en friskola för flickor.

Ekonomiska svårigheter hindrade länge den kvinnliga undervisningens utveckling, och för dess växt krävdes snart statens medverkan. Statsunderstödet har på den senaste tiden allt mer och mer ökats och i sammanhang därmed även kommunerna lämnat avsevärda bidrag. Göteborgs kommuns tillskott till stadens högre flickskolor uppgick sålunda för år 1921 till ett belopp av kr. 352,476:99, däri inräknad dyrtidshjälp med kr. 231,060:17. Vid statsanslagen är fästat villkor om befrielse från eller nedsättning i terminsavgifterna för en viss procent av eleverna. Flär nedan upptagas endast sådana flick- och samskolor, som åtnjuta statsanslag. Avgångsbetyg frånåttonde klassen vid samtliga dessa skolor medför samma kompetens som avgångsbetyg från Statens Normalskola för flickor. Undervisning i huslig ekonomi meddelas i alla de här upptagna flickskolorna med tvenne undantag.

Stiftelsen Kjellbergska flickskolan. I den svenska flickskolans historia intager den Kjellbergska ett märkligt rum. Första steget till höjande av den kvinnliga bildningen i vårt land togs nämligen, såsom med rätta anmärkts, av grosshandlaren Jonas Kjellberg här i Göteborg, då han den 22 okt. 1826 upprättade sitt testamente till förmån för ett blivande »Fruntimmers-Semi-narium». Jämt på dagen nio år därefter började Kjellbergska skolan sin verksamhet med 15 elever, vilkas antal småningom ökades år för år. Skolan skulle vara en friskola för »så kallade bättre mans döttrar» och framför allt meddela en kristlig bildning. Från och med höstterminen 1873 var skolan indelad i 4 tvååriga klasser, vartill 1878 lades en 5:te likaledes tvåårig klass, som utgjorde en övert^ggnad för utbildning av lärarinnor.

Sedan år 1870 hade skolan egen lokal vid Storgatan 3 (nuv. Odd-fellow-ordens byggnad), som 1898 flyttades till en ny byggnad, Södra Vägen nr 23, vilken tillbyggdes år 1908, då med skolan förenades ett högre lärarinneseminarium. Vid dettas upprättande indrogos de två sista skolåren, som haft till uppgift att förbereda för lärarinnekallet, och skolan blev åttaklassig samt erhöll 1910 s. k. normalskolekompetens. Seminariet meddelar samma kompetens som Statens högre lärarinneseminarium.

Läroanstalten äges av stiftelsen Kjellbergska flickskolan och ledes genom en av sju personer bestående styrelse, vars medlemmar utses dels av konsistoriet dels av Handelsföreningens fullmäktige i Göteborg. En medlem skall alltid tillhöra Kjellbergska släkten. Stiftelsens omkostnader bestridas genom avkastningen av dess donationer, vilka vid 1921 års slut uppgingo till kr. 618,482:67, vartill kommer statsanslag. Terminsavgifterna utgöra vid

skolan 40 kr., varifrån dock flera elever befrias, vid seminariet 250 kr. Läsåret 1922—1923 omfattar skolan klasserna 1—5 och 7, vilka numera alla äro ettåriga, och uppgår elevantalet vid skolan till 184 och i seminariets trenne avdelningar till 68.

Fruntimmer sföreningens flickskola upprättades redan år 1815, men meddelade till en början en mycket knapphändig undervisning. Den var en välgörenhetsanstalt, »föranledd af nödställda familjers behof af uppfostringshjälp för sina barn», och förde länge en tynande tillvaro. Men frånmitten av 1860-talet växte skolan så småningom både vad elevantal och klasser angår och blev från år 1913 åttaklassig samt erhöll samma år normalskolekompetens. Elevernas ålder vid inträde i skolan är bestämd till nio år. Skolans mål har varit att »kostnadsfritt meddela en enkel, flärdlös och grundlig undervisning åt ståndspersoners och tjänstemäns döttrar, hvilka äro i behof af en sådan förmån». Sedan år 1876 har dock en terminsavgift av högst 25 kr. införts, ehuru alltid ett antal frielever förekomma.

Till en början utgjordes skollokalen av föreståndarinnans bostad men inrymdes sedan under årens lopp i olika förhyrda lägenheter till år 1882, då skolan »tack vare frikostiga bidrag af mecenater » kunde inflytta i sitt eget Fig. 257. Kjellbergska flickskolan och Högre lärarinneseminariet, nuvarande för skolans ändamål nybyggda hus, Chalmersgatan nr 7. Det ombyggdes år 1908 men anses dock numera otillräckligt, varför man är betänkt på en ny byggnad. Skolan äges av Fruntimmersföreningen, en förening av damer, som erlägga årlig avgift till understöd av skolans verksamhet, och står under ledning av en styrelse, bestående av 7 kvinnliga medlemmar, som komplettera sig själva. Elevantalet uppgår läsåret 1922—23 till 192.

Matilda Halls skola har namnet efter sin stiftarinna, som i maj 1857 började sin skolverksamhet här i Göteborg. Eänge var det endast ett fåtal flickor, som åtnjöto undervisning i hennes skola. Men elevernas antal växte, och snart kom nödvändigheten att utvidga skolan till flerklassig. Med höst-terminen 1869 (5 okt.) uppdelades den sålunda i tre klasser och kallades de första åren »Realskolan för flickor». Den hade då sin lokal Kungstorget nr 1. Sedan tillades klass efter klass, och år 1879 flyttades skolan över till Vallgatan nr 23, där hela huset, bestående av 3 våningar, förhyrdes för skolans räkning. Några år därefter måste ännu en våning förhyras i ett angränsande hus, Södra Earmgatan 18. I eget hem, dess nuvarande vid Karl Gustavsgatan (nr 6—10) belägna byggnad, inflyttade skolan höstterminen 1886, och har densamma, då flera skolsalar erfordrades, måst utvidgas genom inköp av näst intill liggande hus, som även inretts för skolans ändamål. Fondväggen i skolans högtidssal är upptagen av en i olja målad illustration till det bibliska ordet: »båten barnen komma till mig», vilken också vill utgöra liksom ett program för skolans verksamhet.

Skolan äges av ett aktiebolag, vars medlemmar tillsätta skolstyrelsen, och består av förberedande skola med 3 årsklasser och elementarskola med 8 årsklasser. Elevantalet vårterminen 1923 uppgår till 474, därav i elementarskolan 334 och i förberedande 140. Varje klass är uppdelad i tvenne parallellavdelningar.

Majornas Elementarläroverk för flickor. Vid ett möte, som den 2 okt. 1865 hölls av för saken intresserade personer, beslöts bildande av en flickskola för Majorna, och en kommitté tillsattes för beslutets verkställande. Vid ett nytt sammanträde beslöts att överlämna vården om den blivande skolan åt en styrelse, som nu valdes, samt att skolan skulle kallas »Familj ef öreningens flickskola». Sedan lokal förhyrts, öppnades den nya skolan vårterminen 1866 i tvenne avdelningar: den egentliga flickskolan och en förberedande avdelning, där även gossar kunde mottagas för att beredas till inträde i läroverkens första klass. Egen skolbyggnad erhölls redan 1870 vid Gamla Varvs-gatan å egendomen Sågen, och skolan gick med stora steg framåt. När skolan 1875 beviljades anslag av staten, omorganiserades dess styrelse så, att vården om skolan och ansvaret för dess förbindelser övertogs av 20 på ett allmänt möte av föräldrar och målsmän utsedda principaler, som äga att komplettera sig själva samt för skolans förvaltning tillsätta den av sju medlemmar, därav två damer, bestående styrelsen, varjämte skolans namn nu ändrades till det ovan stående. Sedan 1885 äga emellertid stadsfullmäktige att utse två av styrelsens medlemmar jämte en suppleant. Ty nämnda år uppläts av stadsfullmäktige under sådant villkor tomtplats för en ny skol-byggnad i hörnet av Djurgårds- och Karl Johansgatorna och beviljades (1886) anslag ur Renströmska fonden till uppförande av den nya byggnaden, i vilken skolan inflyttade höstterminen 1888. Genom

sina låga terminsavgifter har Majornas flickskola i stor utsträckning kunnat besökas även av barn från mindre bemedlade familjer, vartill även ett stort antal fri platser

*

Fig. 258. Majornas elementarläroverk för flickor, Karl Johansgatan 16. Byggnaden invigd 1888.

här som i de övriga flickskolorna bidrager. Skolan omfattar en åttaklassig elementaravdelning samt en förberedande avdelning med 3 årsklasser, i vilka både flickor och gossar mottagas och undervisas gemensamt de två första läsåren. Elevantalet uppgår läsåret 1922—23 till 359, därav m i de förberedande klasserna.

Nya Elementarläroverket för flickor. »Inseende behofvet af en nutidens fordringar motsvarande högre elementarbildningsanstalt för flickor inom detta samhälle hafva åtskilliga personer öfverenskommit att söka tillväga-bringa en sådan. » Så lydde ett tillkännagivande, som undertecknat av någrabland Göteborgs mera bemärkta män (Alb. Ehrensvärd, Oscar Ekman, C. Fr. Wærn m. fl.) stod att läsa i Göteborgstidningarna den 20 nov. 1866. Såsom en följd härav kunde Göteborgs nya elementarläroverk för flickor börja sin verksamhet den 15 jan. 1867 med 57 inskrivna elever. Eokal hade förhyrts i huset nr 24 vid Köpmansgatan. Efter några år inköptes villa-

Fig. 259. Trapphuset i Nya elementarläroverket för flickor. Med väggmålningar av

Carl Tarsson, 1890-talet.

Nederst: Reformationstiden. Borgarfru på väg till kyrkan.

Överst t. hGöteborgs grundläggning, med Gustav II Adolfs porträtt. T. v.: Flicka från drottning Kristinas tid sömmar samt följer på globen svenska härens marsch under 30-åriga kriget.

egendomen nr 96 vid Nya Allén för skolans räkning. Då emellertid denna vid Nya Alléns reglering skulle (1888) återgå till staden, uppläts av stadsfullmäktige en välbelägen tomtplats för uppförande av en ny skolbyggnad, vilken vid början av vårterminen 1890 var färdig att tagas i besittning. Detta skolans nuvarande hem är beläget vid Viktoriagatan (nr 28—30) och är särskilt bekant för de vackra väggmålningar av Carl Earsson, som pryda stora trappuppgången och vestibulen. Skolans första styrelse bestod av de 8 personer, som tagit initiativet till dess upprättande. Då sedermera för-hållandena ansågos fordra en korporation, som ägde att utse styrelse, granska dess förvaltning och bevilja densamma ansvarsfrihet, så bestämdes, enligt år 1888 antagna stadgar, att en sådan korporation skulle bildas med namnet principaler. Principalerna, som till en början utgjorde 14 självskrivna, vilka lämnat bidrag till skolans igångsättande eller tillhört dess första styrelse, äga att vid behov eller inträffande ledighet utse njm principaler till det antal de finna lämpligt. Läroverket omfattar tre förberedande klasser, åtta elementarklasser samt en ettårig praktisk fortsättningsklass, som utgör en överbyggnad på den 8:de klassen, avsedd främst för husmoders-utbildning. Elevantalet läsåret 1922—23 uppgår till 433, därav i elementarklasserna 306, i förberedande klasserna 119 och i praktiska fortsätt-ningsklassen 8.

Sigrid Rudebecks skola grundades år 1869 av fröken Sigrid Rudebeck, som under många år kvarstod såsom skolans föreståndarinna och efter vilken skolan har sitt namn. Skolans verksamhet och fastigheter hava sedan år 1904 övertagits av ett aktiebolag, som vid ord. bolagsstämma utser medlemmar av den för skolans ledning tillsatta styrelsen. Rudebeekska flickskolan torde ha varit den första i vårt land, som bland sina läroämnen upptagit huslig ekonomi och matlagning, i vilket ämne praktisk undervisning vid skolan meddelats allt sedan år 1887. Efter att några år ha varit inrymd i det s. k. Lindbergska huset vid Järntorget, överflyttades skolan redan år 1875 till den nuvarande lokalen, Bellmansgatan 8, vilket hus snart inköptes av skolans föreståndarinna, som där under flera år hade helpension för en del av skolans elever. Men under årens lopp ha skollokalerna betydligt utvidgats genom ombyggnader och inköp av närliggande hus (Bellmansgatan 6, 10 och 12), som apterats för skolans ändamål. Och dessa utvidgningar ha nödvändiggjorts av skolans mångsidiga utvidgning även i andra avseenden. Ty utom en treårig förberedande avdelning för såväl flickor som gossar och en 8-klassig flickskola omfattar denna skola även en realskola med 7 årsklasser och med rätt att anställa realskoleexamen. Flickskolans och realskolans fyra nedre klasser äro dock gemensamma. Dessutom är med skolan förenat Göteborgs

Gymnasium för flickor, som upprättades år 1903 och är treårigt, byggt på flickskolans 71de klass. Sedan 1907 har detta gymnasium rätt att anställa studentexamen, som första gången där avlades vårterminen nämnda år. Gymnasiet, som är både latin- och realgymnasium,har de två högsta ringarna uppdelade i linjer (lating. .3, realg. 2), där vissa ämnen äro bortvalda.

Med Rudebeckska skolan är även förbundet Göteborgs kvinnliga folkskole-seminarium, som började sin verksamhet höstterminen 1909. Seminariet är treårigt, och avgångsexamen därifrån ger samma kompetens som avgångsexamen från statens folkskoleseminarier. Såsom parallellklass till seminariets högsta årsavdelning är anordnad en särskild studentklass. Den praktiska utbildningen för seminariets alumner erhålles i en med seminariet förenad 8-klassig övningsskola. Seminariet har sina lokaler i det invid skolan inköpta huset nr 3 Viktoriagatan. Räsåret 1922—23 utgör skolans sammanlagda elevantal 1,080. Härav komma på förberedande skolan 133, på högre flickskolan och realskolan 733 och på gymnasiet 214. Seminariet har 120 och dess övningsskola 166 elever.

Vasa flickskola äges av ett aktiebolag, som utser styrelsens medlemmar och har sina förhyrda lokaler Engelbrektsgatan 13. Den omfattar 3 förberedande klasser för såväl gossar som flickor samt 8 elementarklasser för flickor. Skolan har förut levat under olika namn. År 1884 grundades den under namnet »Masthuggets Elementarläroverk för flickor», vilket 1887 övertogs av fröken Hilda Berg och, när det 1895 förflyttades till annan stadsdel (Sprängkullsgatan 5), fick det gamla namnet utbytt mot »Privata Elementarskolan för flickor». Denna fortlevde sedan vid Vasagatan 4 under namn av Hilda Bergs skola till år 1914, då nuvarande ägaren övertog densamma. Elevantalet vid Vasa flickskola uppgår läsåret 1922—23 till 314, av vilka 59 gå i de förberedande klasserna.

Göteborgs Lycenm för flickor bär det yngsta namnet bland stadens flickläroverk. Men det är i själva verket gammalt. År 1917 övertog nämligen den nuvarande ägaren »Gunilda Wigerts flickskola», som därmed överflyttade till ny lokal, Tegnérsgatan 14. Redan 1866 hade emellertid »Privata Elementarläroverket för flickor» grundats, vilket 1893 övertogs av fröknarna Helma Kleberg och Gunilda Wigert. Göteborgs Eyceum för flickor äges av ett aktiebolag, av vilket skolstyrelsen tillsättes, och omfattar en förberedande skola med 3 årsklasser samt en åttaklassig flickskola. Elevantalet läsåret 1922—23 uppgår till 201, därav 61 i den förberedande skolan.Fr. o. m. år 1913 utgår enligt stadsfullmäktiges beslut årligt anslag till Maria Nordenfelts högre handarbetslärarinneseminarium och skola för kvinnlig yrkesutbildning. Denna läroanstalt, som under olika namn cch i olika former bestått sedan 1890 med 2 års avbrott, är som benämningen antyder uppdelad i två huvudavdelningar. Seminariet, som från 1915 åtnjuter statsunderstöd och vid vilket inträdes-åldern är minst 19 år, har två linjer, A och B, med högre och lägre inträdesford-ringar beträffande skolkunskaper. Kursen omfattar vid bägge avdelningarna 1,350 timmar, fördelade på tre terminer om 15 veckor. Godkänd avgångsexamen från A-linjen, som för inträde förutsätter realskoleexamen, sjuklassig flickskola eller motsvarande utbildning, medför enligt kungl. resol. av 25 aug. 1911 behörighet till handarbetslärarinnebefattning vid statens samskolor och övriga statens och av staten understödda skolor samt rätt till lönetursberäkning vid statsunderstödda enskilda läroanstalter, examen från B-linjen samma kompetens, undantagandes till ordinarie befattningar vid statens samskolor samt till lönetursrätt. Seminariet får sina övningsavdelningar från folkskolan. Under åren 1890—99 och 1901—23 ha utexaminerats sammanlagt c:a 725 handarbetslärarinnor. — Skolan för kvinnlig yrkesutbildning, som sedan 1919 ävenledes understödes av staten, har dels högre kurser (1,200 timmar, fördelade på 2 terminer om 15 veckor) för utbildande av arbetsledare och yrkeslärarinnor i klädsömnad samt av lärarinnor i sömnad, vävning m. m. vid lärlings- och yrkesskolor för husligt arbete, dels lärlingskur ser av olika omfattning i linne- och klädsöm, mönsterritning, materiallära m. m. Härtill kommer en del särskilda kurser. Det är yrkesskoleavdelningen som erhåller understöd av Göteborgs stad. Detta har för åren 1913—1918 utgått med 50 kr. pr elev och termin, dock högst 4,000 kr., men höjdes fr. o. m. 1919 till resp. 75 och

6,000 kronor. — Under läsåret 1922—23 var elevantalet 483, därav vid seminariet 166, vid högre yrkeskurs 17, vid lärlingskurser 77, vid särskilda kurser för äldre 191 samt i övningsskolan 45 elever. Anstaltens lokal är Västergatan 4 A.

Lundénska Privatskolans begynnelse daterar sig från höstterminen 1886, då rektor Olaus Uundén startade sin skola, som han sedan ledde till sin död år 1919. Skolan äges numera av ett aktiebolag, som utser skolstyrelse, och är inrymd i eget hus, Karl Gustavsgatan 1 B, dit den överflyttade från Norra Allégatan nr 3 år 1917. Skolan är samskola och omfattar förberedande skola med tre årsklasser, elementaravdelning med sju årsklasser och mellanskola med fyra årsklasser. Sedan år 1911 har skolan rätt att anställa realskoleexamen. Antalet lärjungar uppgår läsåret 1922—23 till 405, därav 256 gossar och 149 flickor.

Göteborgs Högre Samskola bildades år 1901 på initiativ av dåvarande lektor P. G. Laurin med syfte att inom skolundervisningens och barnuppfostransvärld söka utföra ett nödigt ansett reformarbete. Den skulle således bli en provskola för nyare pedagogiska idéer på undervisningens olika områden, framför allt religionsundervisningens. Särskilt lades även stor vikt vid det praktiska arbetet, varigenom barnens förmåga att iakttaga och förstå skulle skärpas. År 1911, då verksamheten fortgått i 10 år, utgavs från skolan en minnesskrift, i vilken de särskilda lärarne uttalade sina tankar och sin erfarenhet om de olika ämnenas pedagogiska behandling. I en uppsats om »olika bildningsideal» betecknade dåvarande rektorn, Sven Lönborg, skolans och därmed all uppfostrans mål såsom »frihet», d. v. s. att vänja barnen vid friheten, visserligen icke frihet att göra vad de behaga, utan frihet (= skyldighet) att göra sitt allra bästa.

Redan från början erhöll samskolan välbelägna lokaler genom att förhyra stadens f. d. barnbördshus, Vasagatan 1, vilket genom grundliga reparationer, omändringar och tillbyggnader lämpats för skolans behov pch där hon allt fortfarande har sitt hem.

Enligt vad namnet antyder är Samskolan gemensam för gossar och flickor och är organiserad dels som förberedande med tre årsklasser, dels som åttaklassig elementarskola (»mellanskolan») — med normalskolekom-petens sedan år 1910 — och dels som treårigt gymnasium med såväl latin- som reallinje. Vid gymnasiet är fästad dimissionsrätt, och avlades studentexamen där första gången vårterminen 1905. Läsåret 1922—23 begagna sig 299 elever (169 gossar och 130 flickor) av samskolans undervisning. Skolan äges av ett aktiebolag, som tillsätter styrelse för vården om skolans angelägenheter.

Chalmers tekniska institut

Den tekniska undervisningen har inga gamla anor. Först i början av 1800-talet gjorde sig behovet av tekniska läroanstalter gällande på den europeiska kontinenten, och samtidigt uppstod här i Göteborg tanken på en sådan anstalt. Då donerade nämligen kanslirådet William Chalmers större delen av sin förmögenhet till upprättande av en teknisk Göteborgsskola, som efter honom fick sitt namn: Chalmersska slöjdskolan. Det var den första läroanstalt i vårt land, där mera grundliga tekniska studier idkats, och från densamma utgick initiativet till den vetenskapliga tekniska undervisningen hos oss. Donator hade i sitt testamente hänvänt sig till Frimurarebarnhusetsdirektion i Göteborg, som därmed fick uppdraget att realisera hans planer. Efter många svårigheter kunde den nya slöjdskolan öppnas år 1829. Den var då förlagd till en lokal i närheten av Dilla Bommen. Denna var i hög grad anspråkslös, och de ekonomiska hjälpmedlen voro mycket begränsade. Undervisningen sköttes av 3 lärare, en i fysik, kemi och kemisk teknologi, som på samma gång var föreståndare, en i matematik och linj arritning och en i verkstadsarbete. Elevantalet var vid det första läsårets början 10, men utgjorde vid dess slut 29.

Från år 1835 erhöll skolan statsanslag. Ny styrelse tillsattes nu, bestående av landshövdingen och biskopen i Göteborg, tre av Frimurarebarnhusets direktion utsedda ledamöter samt en av de övriga ledamöterna vald fabrikant eller annan slöjdidkare. Några år därefter (1838) utfärdades också av Kungl. Maj:t skolans första stadgar, vilka förnyades 1862 utan väsentliga ändringar av skolans förhållanden.

Från mitten av 1800-talet blev skolan uppdelad i en nedre och en övre avdelning, i vilken senare den vetenskapliga undervisningen skulle omfatta 3 år. Inträdesfordringarna för denna avdelning voro i matematik bestämda till samma kunskapsmått, som meddelades vid statens elementarläroverk. Bärarnas antal var 8; och undervisningen omfattade 3 huvudgrupper: den mekaniska, den kemiska och civilingenjörsgruppen.

Emellertid visade sig de gamla lokalerna trots flerfaldiga utvidgningar allt mer otillfredsställande, och 1869 kunde skolan inflytta i sina nuvarande lokaler med huvudbyggnaden vid Storgatan och 2:ne flygelbyggnader utefter Chalmers- och Teatergatorna. Undervisningen kunde nu icke oväsentligt utvidgas. Uärarepersonalen utgjordes av 4 lektorer, av vilka en var föreståndare med professors namn, samt 6 andra lärare. År 1877 fick skolan nya stadgar, då föreståndaren blev medlem av styrelsen, och statsanslaget ökades betydligt. Utvecklingen gick säkert framåt, och nya lärarekrafter tillkommo. Sedan 1882 ändrades skolans namn till Chalmers Tekniska Uäroanstalt. I de nya stadgarna hade uttryckligen fastställts indelningen i en lägre och en högre avdelning. Undervisningen i den lägre avdelningen hade den dubbla uppgiften att dels lämna en avslutad kurs för dem, som därifrån sökte sig omedelbart ut i det praktiska livet, dels i någon mån förbereda till den högre avdelningen, för vilken dock erfordrades en särskild inträdesexamen. Men under hela skolans tillvaro har huvuduppmärksamheten varit riktad på dehögre årskurserna, som man alltid sökt hålla uppe på en sådan ståndpunkt, att de motsvarade en högskolas fordringar.

År 1887 överflyttades skeppsbyggeriavdelningen vid Göteborgs Navigationsskola till Chalmersska läroanstalten, vars lärarepersonal därigenom ökades med två lärare i dithörande ämnen. Samma år antogos stadgar för en i sammanhang med läroanstalten stående materialprovningsanstalt, vartill stadsfullmäktige beviljat medel ur Renströmska fonden. Lokalerna behövde nu med anledning härav utvidgas, och 1887—88 utfördes också betydliga ändringar å desamma. Huvudbyggnaden blev påbyggd med en 3'.dje våning, och verkstadsflygeln förlängdes ut till södra tomtgränsen. Ytterligare utvidgningar vidtogos 1898 genom tillbyggnad av den kemiska flygeln. Men elevantalet växte alltmer, och därmed blev trångboddheten också allt större. På framställning av styrelsen beslöto då stadsfullmäktige år 1900 att till läroanstalten överlåta hela det kvarter, av vilket den förut fått två tredjedelar åt sig upplåtna, samt därjämte den på södra sidan av kvarteret vid Vasagatan belägna byggnad, som Slöjdföreningens skola dittills disponerat. År 1904 kunde läroanstalten taga den nya s. k. Vasabyggnaden i besittning, sedan densamma undergått en genomgripande omändring och tillbyggnad, varigenom den avpassats för Chalmersska anstaltens behov. Institutets många byggnadskostnader ha delvis kunnat bestridas av dess donationsfonder.

De ändringar, som under årens lopp successivt införts i förhållandena vid Chalmersska läroanstalten, gjorde, att stadgarna av år 1877 ej längre ansågos tillfredsställande. Nya stadgar fastställdes därför av Kungl. Maj:t den 24 nov. 1902. Vid 1914 års senare riksdag beslöts emellertid en omorganisation av läroanstalten, vars namn då också ändrades till Chalmers tekniska institut. Redan vid 1911 års riksdag hade lektoraten omändrats till professurer. Av den nya omorganisationen har blivit en följd, att 1902 års stadgar icke i allo äro tillämpliga. Nya stadgar ha dock ännu icke utfärdats, utan Kungl. Maj:t har varje år fastställt interimistiska bestämmelser för institutets verksamhet. I överensstämmelse med dessa har upprättats ett program, särskilt tryckt för år 1919, som f. n. är gällande. Institutet skall allt fortfarande lämna »såväl elementär som vetenskaplig teknisk undervisning och befordra för de industriella yrkena betydelsefull forskning» samt består av två avdelningar, en lägre och en högre. Den lägre avdelningen har till huvudsakliguppgift att meddela teknisk undervisning åt blivande förmän, verkmästare och ritare, men avser även att förbereda till inträde i den högre avdelningen. Lärokursen omfattar 5 terminer. För att antagas till elev fordras att ha fyllt 16 år. Varje vårtermin anordnas en kompletteringskurs, avseende att bibringa lärjungarna de insikter, som, utöver vad som kräves för avgångsexamen från lägre avdelningen, erfordras för vinnande av inträde i den högre.

Fig. 260. Chalmers tekniska institut. Byggnaden åt Storgatan, färdig 1869.

Endast den, som erhållit godkända avgångsbetyg från den lägre avdelningen, får deltaga i kompletteringskursen. Godkänd avgångsexamen från denna kurs berättigar till inträde som ordinarie elev i den högre avdelningen.

Den högre avdelningen har till uppgift att lämna en ur kvalitativ synpunkt högskolemässig utbildning, ehuru av något mindre omfattning än den som meddelas vid Tekniska Högskolan i Stockholm. För inträde till den högre avdelningens första årskurs fordras studentexamen med minst betyget godkänd i matematik och fysik å latinlinjen B samt i kemi intyg om kunskaper, motsvarande fordringarna för uppflyttning till 4:de ringen å

realgymnasium, eller också godkänd inträdesprövning. Inskrivningsåldern är fyllda 16 år.Vitsord om föregående praktisk sysselsättning räknas till företräde. Den högre avdelningen omfattar 6 fackskolor: för väg- och vattenbyggnadskonst, för maskinbyggnadskonst, för kemi och kemisk teknologi, för husbyggnadskonst, för skeppsbyggen och för elektroteknik. Kursen är treårig utom för väg- och vattenbyggnadsfacket, som har fyraårig lärokurs. Därarepersonalen består efter 1914 års omorganisation av 12 professorer, av vilka en är rektor, 5 andre-lärare, 1 verkstadsingenjör, 1 lärare i frihandsteckning samt 16 speciallärare och 15 assistenter. Eleverna äro dels ordinarie, dels extra, och erlägga numera de ordinarie en inträdesavgift av 10 kr. och en terminsavgift av 50 kr. i högre avdelningen och 20 kr. i den lägre samt 30 kr. i kompletteringskursen, hänge var dock undervisningen helt kostnadsfri. Elevantalet är f. n. (läsåret 1922—23) 564, därav 311 i den högre avdelningen och 253 i den lägre.

Chalmersska institutets nuvarande organisation är emellertid efter all sannolikhet provisorisk. De sakkunniga, som 1919 tillkallats för att inom Ecklesiastikdepartementet utreda frågan om Chalmersska institutets omorganisation, ha nämligen framlagt förslag, gående ut på att institutets högre avdelning skulle ombildas till en självständig teknisk högskola och dess lägre avdelning till ett tekniskt gymnasium med tekniska fackskolor. Denna om-bildningsfråga har visserligen ännu icke varit föremål för riksdagens beslut. Kungl. Maj:t har dock med Göteborgs stadsfullmäktige träffat avtal om upplåtande av en söder om fattigvårdsanstalten Gibraltar belägen tomtplats i stadens I3:de rote för uppförande åt institutet av ett fysiskt och ett kemiskt laboratorium, och har denna tomt ansetts tillräcklig för hela det nya institutets ditflyttande. För uppförande av de nämnda laboratoriebyggnaderna har riksdagen också beviljat anslag, och de tävlingsförslag, som med anledning av denna byggnadsfråga uppgjorts, ha även omfattat preliminära förslag till hela den högre avdelningens förflyttning, i den händelse, såsom man ju hoppas, denna skulle enligt sakkunniges förslag komma att organiseras såsom en självständig teknisk högskola. I sådant fall skulle institutets nuvarande byggnader få övertagas av staden och användas för den lägre avdelningens behov, sedan densamma omdanats till ett tekniskt gymnasium med dithö-rande fackskolor. Och även om materialprovningsanstalten allt fortfarande komme att bibehållas i sina nuvarande lokaler, torde ytterligare utrymme i de gamla byggnaderna finnas att disponera för stadens lärlings- och yrkesskolor, vilkas utveckling därigenom kunde underlättas.Göteborgs Handelsinstitut

kan inom kort fira hundraårsminnet av sin tillvaro. Det är nämligen dess 98:de läsår, som i år avslutas. Då under de första årtiondena av 1800-talet rikets handel uppenbarligen gick tillbaka, ansågs en av orsakerna därtill ligga i köpmannakårens bristfälliga utbildning för sitt yrke. Vid riksdagen 1823 väcktes med anledning härav ett förslag om inrättande av handelsskolor, över detta förslag anmodades Handelssocieteten i Göteborg att yttra sina tankar. Och i den vidlyftiga utredning, som därav föranleddes, föreslog socie-teten på samma gång upprättande av ett handelsinstitut här i Göteborg, till vilket man hoppades att Kungl. Maj:t skulle bevilja nödigt anslag. Då emellertid intet svar avhördes från högre ort, beslöt societeten att själv vidtaga åtgärder för att sätta den föreslagna undervisningsanstalten i verksamhet. Genom gåvor och frivilliga årsbidrag undanröjdes de första ekonomiska svårigheterna. Och den 30 januari 1826 började Göteborgs Handelsinstitut sin undervisning, sedan lokal förhyrts i Bloms hotell och tvenne lärare blivit anställda. Vid den första läseterminens början inskrevos 9 elever, under terminens lopp tillkommo ytterligare 13. Institutet var ett verk av stadens köpmän, och det var naturligt, att dessa voro de första att draga nytta av det tillfälle de själva skapat för att ge sina söner en bättre utbildning för handelsyrket. Men det dröjde ej länge, innan även elever från det övriga Sverige strömmade till. Göteborgs Handelsinstitut var under fyra årtionden det enda i sitt slag i vårt land, och efter dess mönster är det som det Stockholmska (Frans Schartau’s) sedan (1865) bildades.

Undervisningen vid institutet meddelades i 2:ne klasser, elementarklassen och kontorsklassen, och tillämpades därvid den fria kursläsningen, så att, då en elev i elementarklassen genomgått prövning i alla klassens kurser, han omedelbart, oberoende av tidpunkten, uppflyttades till den högre kontorsklassen. Två år synes ha varit den normala studietiden. Undervisningsplanen, för så vitt den framgår av det förslag till institutets upprättande, som innehålles i Handelssocietetens yttrande till Kommerskollegium, upptager utom de främmande språken och merkantila ämnen även rent humanistiska. Meningen var visserligen att lämna undervisning åt dem, som ämna sig till köpmansyrket, samt att praktiskt inöva dem uti på handelskontor förefallande göromål, men att institutet

dock icke blott skulle bli en fackbildningsanstalt utan även meddela den blivande köpmannen »de kunskaper ochfärdigheter, som deltagandet i det allmänna medborgerliga lifvet kräfde och som särskildt erfordrades för att upprätthålla den Göteborgska köpmannakårens stora traditioner». Institutet åtnjöt också under sin första tid stort anseende. Ehuru det redan år 1829 av Göteborgs stad erhållit årligt anslag — 3,000 kr. ur tolagsmedlen — varigenom dess ekonomiska ställning betryggats, gick likväl dess vidare utveckling långsamt. Först på 1860-talet synes densamma fått bättre fart. Elevernas antal växlade år för år. Under 1840-talet minskades det avsevärt. Men ställningen bättrades snart, och från början av 1870-talet var elevantalet omkring 40, det största som då kunde mottagas. Flere inträdessökande måste också av utrymmesskäl avvisas. Institutet hade nämligen svårt att få en varaktig bostad och hade under årens lopp ofta måst flytta från den ena lägenheten till den andra. Vilket naturligtvis utgjorde ett stort hinder för dess utveckling. När år 1876 institutets 50-åriga tillvaro högtidlighölls genom en enkel festlighet å börsen, framhölls också dess oavvisliga behov av egen byggnad. Och några år därefter (1878) erhöll institutet ur Renströmska fonden anslag för fyllande av detta behov, sedan stadsfullmäktige därtill kostnadsfritt upplåtit byggnadstomt. Med höstterminen 1881 kunde institutet flytta in under eget tak. Den n}*a läro-verksbyggnaden utgjordes av ett prydligt tvåvåningshus med sin fasad åt Läroverksgatan. Nu hade institutet utrymme för flera elever, och från år 1881 mottogos även kvinnliga sådana. Kursläsningen upphörde snart därefter, och undervisningen koncentrerades mera kring de ämnen, som för en köpman särskilt här i Göteborg måste anses som viktigast, nämligen handelsräkning, bokföring, tyska och engelska språken. År 1893 tillkom en särskild ettårig »fackkurs » för studenter.1

Institutets ekonomi började emellertid bli betänklig. Allt från början hade Handelssocieteten eller, som den från 1847 heter, Handelsföreningen tagit hand om institutets angelägenheter genom en styrelse, bestående av fem ledamöter, som först utsågos inom societeten, men snart även utom densamma. När stadsfullmäktige år 1878 beviljade institutet byggnadsanslag och tomtplats, fastställdes även det villkoret, att av styrelsens fem ledamöter två skulle utses av stadsfullmäktige. De övriga tre utses fortfarande av Handelsföreningens fullmäktige. Styrelsen, som särskilt har vården om insti-

1 I Göteborg finnas också flera privata handelsskolor, bland vilka märkas Filip Holmqvists Handelsinstitut, Göteborgs Enskilda Handelsgymnasium samt Göteborgs Handelsskola.tutets ekonomiska förhållanden, under det att själva fonderna förvaltas av Handelsföreningens fullmäktige, såg sig nu, när boksluten fortforo att visa brist, nödsakad att ingå till Kungl. Maj:t med begäran om understöd av statsmedel för uppehållande av institutets verksamhet. Sådant statsanslag åtnjuter också institutet sedan år 1893 och står därför numera under Kungl. Skolöverstyrelsens överinseende. Allt fortfarande understödes institutet

Fig. 261. Göteborgs Handelsinstitut. Nya byggnaden vid Viktor Rydbergsgatan, färdig 1914.

årligen dels av det på senaste tiden väsentligt ökade statsanslaget, dels av ett därmed sammanhängande bidrag från Göteborgs stad, bestämt till minst en tredjedel av statsanslaget.

Efter inflyttningen i det nya läroverkshuset år 1881 växte elevantalet hastigt. Och sedan institutet kommit i åtnjutande av statsanslaget, blev ökningen allt betydligare, nya läsavdelningar måste bildas, och till sist stod institutet inför nödvändigheten att söka åstadkomma väsentligt ökat utrymme åt den växande lärjungeskaran. Genom anslag ur den Röhsska utdelningsfonden år 1911 bereddes då möjlighet för institutet att skaffa sig en ny läroverksbyggnad, som höstterminen 1914 kunde tagas i besittning.Detta dess nuvarande präktiga och rymliga hem har ett ypperligt läge i stadens I4:de rote med adressnummer Viktor Rydbergsgatan 9.

Göteborgs Handelsinstitut, som enligt gällande stadgar har till ändamål att meddela sådan undervisning, som erfordras till vinnande av teoretisk och praktisk utbildning för handelsyrket, består av två avdelningar: dels ett tvåårigt handelsgymnasium, dels en ettårig fackkurs för studenter. I bägge kurserna mottagas såväl manliga som kvinnliga elever. För inträde vid handelsgymnasiet fordras godkänd inträdesexamen. Befriade från densamma äro de, som avlagt i alla avseenden tillfredsställande realskolexamen, ävensom inträdessökande med avgångsbetyg från åttonde klassen av flickläroverk med normalskolekompetens. Åldern får stadgeenligt ej överstiga 18 år. För inträde i fackkursen fordras avlagd studentexamen med minst betyget godkänd i svenska,

tyska, engelska och franska språken samt matematik eller också att den sökande vid verkställd inträdesprövning visar sig äga motsvarande kunskaper. Färarepersonalen utgöres f. n. (läsåret 1922—23) av rektor och 6 lektorer samt 20 extra ordinarie lärare.

Elevernas antal uppgår till 205, av vilka 165 tillhöra handelsgj’mnasium och 40 fackkursen. Av dessa äro 28 kvinnliga, 26 tillhörande gymnasialavdelningen och 2 fackkursen. Årsavgiften är i handelsgymnasiet 200 kr. och i fackkursen 300 kr. Friplatser innehavas f. n. av 24 elever, och 50 elever erlägga en till hälften nedsatt avgift. Genom bidrag från forna elever har vid institutet bildats en fond, »Forna elevers fond», ur vilken lämnas studie- och resestipendier åt begåvade elever samt studielån på goda villkor åt elever, som därav äro i behov. I allmänhet ha alla avgående elever, som så önskat, inom kort tid funnit lämplig anställning. På den allra senaste tiden har institutet fått en överbyggnad i den nya Göteborgs Handelshögskola.

Göteborgs Handelshögskola

Under den diskussion, som föregick upprättandet av Göteborgs Högskola, voro meningarna mj^cket delade om målet för den blivande högskolans verksamhet. Inom den av stadsfullmäktige år 1885 tillsatta beredningen hade halva antalet ledamöter yrkat på högskolans anordnande till en högre kommersiell bildningsanstalt, en »handelsakademi». Denna tanke, som då icke vann seger, fortlevde emellertid alltjämt. När grosshandl.Aug. Röhss år 1901 för att främja den unga högskolans utveckling gjorde sin vackra donation för upprättande av professurer i nationalekonomi m. m., så ville han »samtidigt gagna den merkantila bildningen i vårt land» och fäste därför vid sin donation den önskan, »att vid tillsättande af dessa professurer det måtte bestämmas, att innehafvarne skola, därest så påfordras, medverka vid undervisningen i en eventuell högre merkantil bildningsanstalt i Göteborg». Handelns utveckling under de senare åren har mer och mer ökat kraven på grundlig köpmannautbildning, och särskilt har här i Göteborg behovet av en handelshögskola kraftigt framhållits inom köpmannakåren. Göteborgs Handelskammare hade för att befrämja denna frågas fortgång tillsatt en kommitté, som i maj 1910 framlade förslag om inrättande av handelshögskolekurser, avsedda huvudsakligast för de yngre krafter, som redan inträtt i handelns tjänst. När sedan en gåvofond för detta ändamål år 1914 överlämnats till Handelskammaren av konsul Joh. Ekman samt styrelse utsetts och föreståndare antagits, kunde den regelbundna undervisningen vid nämnda kurser börjas med höstterminen 1915. Dessa handels-högskolekursers uppgift är att »i främsta rummet åt den i handelns tjänst eller eljes inom affärsvärlden arbetande ungdomen i vårt samhälle bereda tillfälle att förvärva djupare insikter i det ekonomiska livets företeelser och en större förmåga att behärska medlen för en framgångsrik verksamhet på köpmannabanan». På grund därav att deltagarna under dagens lopp äro upptagna av sin tjänst är undervisningstiden i regel förlagd till kl. 7—9 e. m., och undervisningen består dels i föreläsningar, dels i seminarie- och andra övningar. Undervisningsämnen äro: nationalekonomi, ekonomisk geografi, handelsteknik, näringslivets psykologi, rättsvetenskap och moderna språk. I undervisningen ingå också besök vid kommersiella och industriella företag. Föreläsningar och övningar ha fortgått i Göteborgs Högskolas lokaler, som tills vidare ställts till förfogande.

Handelshögskolans öppnande har emellertid ingalunda fördröjts utan förberetts genom de ovannämnda kurserna, vilka komma att fortsättas såsom ett ingående led i dess verksamhet. Storartade donationer och anslag ur Röhsska utdelningsfonden ha tillfört den blivande Handelshögskolan betydande kapital, som vid slutet av föregående år (1922) beräknades uppgå till omkring två millioner kronor. Årliga ränteavkastningen har beräknats till över 86,000 kr. Tillsamman med inflytande elevavgifter anses därigenomden ekonomiska ställningen visserligen ej synnerligen stark men dock så betryggad, att hinder icke bör möta för läroanstalten att börja sin fullständiga verksamhet. Tvenne ordinarie professorsbeställningar, nämligen i nationalekonomi och handelsteknik, jämte rektorsbefattningen vid den blivande högskolan ha innevarande sommar (1923) tillsatts. Och lokalfrågan har t. v. lösts därigenom att stadsfullmäktige till Handelshögskolan överlåtit Handelsinstitutets förra byggnad i hörnet av bäroverksgatan och Magasinsgatan. Stadgar för Handelshögskolan äro även av Kungl. Maj :t fastställda den 15 okt. 1920.

Enligt dessa stadgar har Handelshögskolan till uppgift att genom vetenskaplig undervisning och forskning främja

vårt lands handel och näringsliv. Högsta ledningen och vården utövas av en stjuelse, bestående av nio ledamöter, vilkas ordförande förordnas av Kungl. Maj:t, och som utser högskolans befattningshavare. Närmaste ledningen av studiearbetet utövas av lärarerådet, som består av högskolans rektor och de lärare, som innehava eller förestå professorsbefattningar, bär junge vid högskolan skall ha avlagt studentexamen eller varit lärjunge vid annan högskola eller den högre avdelningen av Chalmersska institutet eller erhållit godkänt avgångsbetyg från högre handelsläroverk eller tekniskt elementarläroverk. Även annan sökande, som anses därtill äga förutsättningar, kan vinna inträde bland högskolans lärjungar. De lärjungar, som så önska, beredas tillfälle att avlägga examen eller att, efter särskild prövning i ett eller flera ämnen, erhålla vitsord över sina därvid ådagalagda kunskaper. Även andra än de vid högskolan inskrivna lärjungarne äga tillträde till de föreläsningar som hållas. Handelskammaren i Göteborg förvaltar högskolans fonder.

Alla förberedande åtgärder äro alltså vidtagna för Handelshögskolans öppnande, och Göteborgs samhälle är att lyckönska till denna nya insats i stadens vetenskapliga och kommersiella liv, vilken utan tvivel kommer att få särskild betydelse för en sådan storstad inom handelns och industriens värld, som Göteborg alltmer utvecklar sig till att bliva. Det är bestämt, att undervisningen vid Göteborgs Handelshögskola skall taga sin början näst-instundande hösttermin utställningsåret 1923.Göteborgs Navigationsskola

Samma dag som Karl X Gustav under sin vistelse här i Göteborg utfärdade den märkliga resolutionen av d. 4 juni 1658 till förmån för Göteborgs handel, utfärdades också ett kungligt brev om inrättande av en undervisningsanstalt för sjömän. Det var, så vitt man känner, den första skola i vårt land, där teoretisk undervisning meddelades i sjömansyrket. Denna »styrmansskola», som förlädes till rikets huvudstad, synes dock icke ha fått någon större betydelse för den svenska sjömansutbildningen. Här i Göteborg med dess för handel och sjöfart så lyckliga läge borde väl — tycker man -— sjöfartens idkare snart känt behov av grundligare kunskaper i navigeringskonsten, särskilt sedan Ostindiska kompaniet på 1700-talet börjat sina långväga sjöfärder. Men om någon sjömansundervisning härstädes förekommit är ej bekant, förrän Sjömanshuset i Göteborg år 1752 upprättades. Då fick denna institution, som skulle tillvarataga sjömännens bästa i allmänhet, också taga om hand utbildning och examinering av blivande skeppare och styrmän för handelsflottan. Göteborgs Sjömanshus har sålunda inrättat en navigationsskola, där lön varit anslagen till en »informations- och examinerings-befattning» och där 4 styrmanselever varje år skulle mottagas som frielever. Denna av Sjömanshuset bekostade skola upphörde med sin verksamhet den 1 oktober 1841, då en helt och hållet av staten bekostad navigationsskola inrättades härstädes. Den nya »allmänna» navigationsskolans uppgift var enligt utfärdat reglemente »att vetenskapligt bilda under- och öfverbefäl vid handelsflottan». Undervisning skulle meddelas i 3 särskilda avdelningar: en för styrmän av 2:dra klassen, en för styrmän av i:a klassen (eller sjökaptener av 2:dra klass) och en för sjökaptener av i:a klassen. Den närmaste tillsynen över skolan skulle utövas av en direktion, vald av stadens borgerskap. Här i Göteborg utövades emellertid denna tillsyn av stadens sjömanshusdirektion ända till år 1866, då särskild direktion för Navigationsskolan tillsattes.

Ett villkor för statsverkets övertagande av kostnaderna för undervisningen vid nämnda skola var, att staden skulle upplåta för skolan erforderliga hus och byggnader. Borgerskapets äldste förklarade sig också villiga härtill. Och så uppfördes år 1842 vid Rosenlund den stenhusbyggnad, som för skolans ändamål begagnades i 20 år och där sedermera en tid det nybildade tre-klassiga realläroverket hade sina lokaler.

När elevantalet efter några tiotal av år så ökats, att utrymmet i Rosen-lundsskolan blev otillräckligt, ingick skoldirektionen till stadens vederbörande med framställning om nya lokaler. Under det stadens myndigheter tvistade om, ur vilken av stadens kassor kostnaden för den behövliga nybyggnaden borde utgå, erbjöd sig skoldirektionens ordförande, brukspatron James Dick son, att själv bekosta det tillärnade nybygget. Den Dieksonska skol-

Fig. 262. Navigationsskolans nya byggnad. Färdig 1916. Sedd från S.

byggnaden uppfördes nu på en för en navigationsskola synnerligen lämplig plats i närheten av hamnen, nämligen på Kvarnberget, där fri utsikt för observationers tagande erbjöds åt alla håll. Den 1 oktober 1862 togs denna nya

skolbyggnad i bruk och innehöll utom skolsalar även bostadsvåning åt föreståndaren m. m. Byggnadens östra torn försågs med en rörlig kupol och apterades till ett astronomiskt observatorium. I västra tornet anordnades följande året en apparat för tidssignalering. Rosenlundsbyggnaden överläts åt staden mot årlig ersättning av kr. 1,200, vilka medel allt fortfarande användas till bekostande av extra undervisningskurser i språk, bokhålleri ochhandelsrätt. En ny undervisningsgren för skeppsbyggen, som 1870 infördes vid Navigationsskolan, överflyttades år 1887 till Chalmersska institutet.

Nya reglementsbestämmelser (1866, 1877, 1890) föranledde organisatoriska ändringar i Navigationsskolans undervisning, men bristerna i densamma hjälptes ej därav, och år 1905 tillsattes en navigationsskolekommitté, som fick till följd det nya reglementet av den 29 mars 1912, varigenom en grundlig omläggning av Navigationsskolans verksamhet kom till stånd. Med anledning av den tilltänkta utvidgning av skolan, som genom detta reglemente fick sin bekräftelse, ingick den 22 nov. 1910 från Kungl. Sjöförsvarsdepartementet en förfrågan, huruvida Göteborgs stad vore villig att ikläda sig kostnaden för ytterligare erforderliga lokaler för skolan. Med bifall härtill beslöto också stadsfullmäktige i juni 1913 en vidlyftig om- och tillbyggnad av den Dicksonska skolbyggnaden, och de nya lokalerna blevo färdiga till inflyttning den 1 juli 1916.

Enligt det ovannämnda reglementet av år 1912 är Navigationsskolans ändamål »att meddela undervisning för utbildande av fartygsbefäl och maskinbefäl å fartyg ». Skolan består av en navigationsavdelning och en maskinistavdelning. Den förra avser utbildande av fartygsbefäl (sjökaptener, styrmän och skeppare av första klass) och den senare utbildande av maskinbefäl (maskinister av i:a, 2:dra och 3:dje klass). Elevantalet är f. n. (läsåret 1922— 23) 93: i navigationsavdelningen 61 (kaptensklassen A och B 27, styrmans-klassen A och B 34) samt i maskinistavdelningen (i:a och 2:dra klass) 32. Dessa elevers kurs omfattar ett läsår, fördelat i två terminer. Lärokursen i skeppar- och 3:dje maskinistklasserna pågår under vårterminen (3 månader), och äro eleverna vårterminen 1923 i skepparklassen 18 och i 3'.dje maski-nistklassen 3.

(Rudolf Röding)

Slöjdföreningens skola

På initiativ av Chalmersska institutets dåvarande föreståndare, professor Carl Palmstedt, bildades år 1846 Slöjdföreningen i Göteborg, vilken enligt stadgarne hade till uppgift: »att åt arbetarne inom de slöjdidkande klasserna bereda en bättre bildning till sedlighet, förstånd och konstfärdighet samt i sådant af seende jämväl inrätta eller understödja härtill lämpliga läroanstalter ».Sedan skolan först haft sin verksamhet förlagd till flera växlande lokaler, bl. a. under åtskilliga år i f. d. Ostindiska kompaniets hus, erhöll den år 1876 — tack vare ett anslag ur Renströmska fonden — ett eget hus, Vasagatan 50. Detta blev sedermera upplåtet åt Chalmers tekniska institut, och till ersättning uppfördes åt Slöjdskolan enligt stadsfullmäktiges beslut den nuvarande byggnaden vid Kristinelundsgatan, som togs i bruk 1904. I

Fig. 263. Slöjdföreningens skola. Kristinelundsgatan 6 & 8.

I den av föreningen inrättade skolan voro läroämnena till en början: linear-ritning, frihandsteckning, räknekonst, svenska språket och geografi. Härtill lades år 1865 en »tillämpad teknisk af delning», vars läroämnen bl. a. voro perspektivritning, ornamentsmålning, läran om konststilarne, modellering, maskin- och byggnadsritning, samt år 1876 en kvinnlig avdelning avsedd för utbildning i bl. a. finare konstslöjd. Skolans utveckling har därefter allt mera gått i riktning mot en fackmässigt ordnad yrkesundervisning för arbetare inom tekniska och konstnärliga yrken. Efter en betydande omorganisation år 1907, då ett flertal skolverkstäder inrättades, samt efter avsevärda utvidgningar år 1921, då Kungl. Skolöverstyrelsen även fastställde nu gällande reglemente, består skolan i dess nuvarande skick av följande avdelningar:Dagskolor: Högre konsthantverksskolan, yrkesskola med avdelningar för snickeri och interiörkonst, dekorativ skulptur, konstsmide och emaljering, textil konst, dekorativ målning och grafisk konst; Lägre konsthantverksskolan, verkstadsskola med mönsterritnings- och vävkurs; samt Skolan för lantmaskinister.

Aftonskolor: Skolan för bokindustri med lärlings- och yrkes-kurser för sättare, tryckare, bokbindare, litografer,

litografiska tryckare och kemigrafer; Aftonskolans tekniska avdelning med lärlings-och yrkeskurser för mekaniska yrken, skeppsbyggen, elektriska montörer, husbyggnads- och betongarbetare; Aftonskolans konstyrkes-avdelning med samma avdelningar som i dagskolan; Fotografiskolan, verkstadsskola; Guldsmedsskolan, verkstadsskola; samt en allmänt förberedande avdelning.

För flertalet av dessa avdelningar äro skolverkstäder inrättade, delvis med omfattande maskinell utrustning.

Elevantalet 1921—1922 var 801, varav 616 manliga och 185 kvinnliga.

(Sigfrid Ericson)

Statens folkskoleseminarium i Göteborg

Den institution, som i följande rader skall beröras, är visserligen en rent statlig sådan, stående utan direkt ekonomisk eller administrativ förbindelse med Göteborgs stad, men bilden av Göteborg som härd för andlig och ideell utbildning kräver att den blir föremål för ett kort omnämnande.

I samband med utförandet av den första folkskolestadgan 1842 inrättades seminarier i domkapitelsstäderna och i Stockholm för utbildande av lärare vid folkskolan. Seminariet i Göteborg begynte sin verksamhet den 12 oktober 1842. Undervisningen bestreds av en föreståndare, som hade sin tjänst såsom bisyssla till annan befattning. Seminariet hade ett årsanslag av 500 rdr bco. Det var förlagt till Prins Oskars skola. Kursen medhanns i allmänhet på en termin.

Från 1862 fick seminariet två huvudlärare samt lärare i musik, teckning och gymnastik, och det bestämdes, att i samband med seminariet skulle ställas en folkskola såsom övningsskola, vars lärare kunde tillika vara andre huvudlärare. Lärokursens längd bestämdes till tre år. Eleverna delades i tre klasser, av vilka de två lägsta delvis undervisades gemensamt. Anslaget tillseminariet höjdes till 5,000 kronor. Dess lokaler utgjordes av tvenne rum i Drottninggatan 68.

År 1865 utfärdades den första seminariestadgan. Enligt denna utgjordes seminariets lärarpersonal av rektor, tre adjunkter, av vilka en skulle vara lärare i den nu med seminariet förenade övningsskolan, samt lärare i övnings-

Fig. 264.' Folkskoleseminariet i Göteborg.

ämnen. Denna personal utökades 1878 med särskilda lärare i övningsskolan. Samma år gjordes lärokursen fyraårig.

Riksdagen anslog 1875 77,200 kr. till byggnad för seminariet på för ändamålet av Göteborgs stad fritt upplåten tomt, densamma som ännu användes. Seminariet inflyttade i sin nya byggnad höstterminen 1877. Denna innehöll en samlingssal, tre klassrum och ett rum för övningsskolan jämte bostad för rektor och för vaktmästare. Redan 1878, då, såsom nyss nämnts, semina-riekursen gjordes fyraårig, visade sig utrymmet otillräckligt. Seminariet måste likväl reda sig med dessa visserligen 1902 med ett par rum för övningsskolan utvidgade lokaler ända till utgången av vårterminen 1910. Undersommaren 1910 påbörjades uppförandet av seminariets nybyggnad, sedan riksdagen år 1909 härtill anslagit 429,000 kronor. Till de nya lokalernas inredning anslogs följande år ett belopp av 71,000 kronor. De nya lokalerna togos i användning höstterminen 1912. Från och med höstterminen 1917 förhyr seminariet på grund av lokalbrist i seminariebyggnaden en våning vid Ö. Husargatan, där två lärosalar inretts.

Nu disponerar seminariet 8 klassrum för seminarieelever och 8 lärosalar för övningsskolan, särskilda avdelningar för fysik (hörsal, laboratorium, materiellrum, verkstadsrum och ett mörkrum), kemi (laboratorium och materiellrum), geografi (laboratorium och lärosal), biologi (laboratorium, lärosal och materiellrum), teckning (tvenne lärosalar och ett materiellrum), musik (en större musiksal och några överspelningsrum), slöjd (tre arbetssalar för träslöjd, en sal för pappslöjd och en för metallslöjd samt två materiellrum), högtidssal, gymnastiksal med avklädningsrum, materiellrum för övningsskolan, frukostrum för eleverna. Härtill komma biblioteksrum, kollegie- och expeditionslokaler samt åtskilliga smärre utrymmen.

Seminarietomten rymmer, utom lekplan, en trädgårdsanläggning för elevernas och barnens undervisning i skolträdgårdsskötsel, varjämte å tomten äro uppförda en bostadsbyggnad för rektor samt en för tvenne vaktmästare och en maskinist.

Statens årsanslag till seminariet uppgick för senaste räkenskapsåret (1922) till kronor 321,029:15, lärarnas avlöningsmedel inräknade. Dessutom tillkom ett anslag å 27,115 kr. till stipendier för seminariets elever.

Lärarpersonalen utgjordes enligt 1886 års seminariestadga intill 1910 av rektor, fyra adjunkter och två lärare i övningsskolan samt lärare i musik, gymnastik, teckning, slöjd och trädgårdsskötsel. Av lärarne i övningsäm-nen hade endast läraren i musik sin tjänst som huvudsyssla. År 1910 begynte seminariets utvidgning till dubbelseminarium. Seminariets nya ordinarie stat blev av 1913 års riksdag beviljad att gälla fr. o. m. 1914. Enligt denna stat utgjordes lärarpersonalen av rektor, tio adjunkter, 2 musiklärare, en teckningslärare, en slöjdlärare, en lärarinna i kvinnlig slöjd, två gymnastiklärare, en trädgårdslärare och sex lärare i övningsskolan, samtliga med full tjänstgöring vid seminariet. Genom riksdagsbeslut 1918 förvandlades ämneslärartjänsterna till lektorat, varvid tillkommo ytterligare en ny ämnes-lärartjänst och tvenne övningsskollärartjänster.Från och med höstterminen 1916 är vid seminariet anordnad provårskurs för blivande ämneslärare vid seminarium eller läroverk.

Seminariet är s. k. dubbelseminarium, d. v. s. den fyrklassiga seminarie-kursen är delad i två med varandra parallella linjer. Enda skillnaden beträffande lärokursen mellan de båda linjerna är den, att å ena linjen erhålla eleverna undervisning i tyska, å den andra i engelska. Seminariets elever äro alltså uppdelade i 8 klasser med omkring 30 elever i varje klass. Läsåret 1922 —1923 utgöra de 245, medan barnen i seminariets övningsskola uppgå till 197.

Varje år utexamineras från seminariet c:a 60 folkskollärare.

(K. A. Westling)

Göteborgs stads lärlings- och yrkesskolor Av K. L. SLETTENGREN

I SAMBAND med förslag till omorganisation och utvidgning av folkskolans högre avdelning avgav en av folkskolestyrelsen i Göteborg tillsatt beredning den 8 september 1915 förslag till ordnande av yrkesundervisning i endagsskolor. Genom stadsfullmäktiges beslut av den 16 mars 1916 ställdes fastigheten nr 88 i Majornas 3:dje rote för detta ändamål till förfogande och beviljades för dess iordningställande till skollokaler erforderliga medel. Skolornas upprättande fördröjdes dock därigenom, att fastigheten under den då rådande bostadsbristen av staden uppläts till bostäder, varför skolorna först i januari 1919 kunde börja sin verksamhet.

De omfattade tvenne yrken, det mekaniska och snickareyrket, och anordnades i överensstämmelse med nämnda beredningsförslag som s. k. kompletterande lärlingsskolor, vilket motsvarar den skolform som yrkesskolestadgan av år 1918 avsåg.

I dessa skolor meddelas teoretisk undervisning i yrket samtidigt som den praktiska utbildningen erhålles hos arbetsgivaren. Bärjungen skall därför hava anställning inom det yrke som undervisningen avser och åldern för inträde vara minst 15 år. För att komplettera vad som under det dagliga arbetet inhämtas hos arbetsgivaren och göra den teoretiska undervisningen mera åskådlig hava för båda yrkena inrättats skolverkstäder.

Under år 1919 och vårterminen 1920 meddelades varje lärjunge undervisning 9 timmar under en dag i veckan, varav arbetet i skolverkstäderna utgjorde 3 timmar.

På grund av de olägenheter en dags bortvaro från arbetsanställningen i många fall medförde, ändrades skolorna fr. o. m. höstterminen 1920 till aftonskolor med 9 timmars undervisning i veckan, och samtidigt anordnades även kurser för äldre mekaniska arbetare. Dessa äro huvudsakligen avsedda attbereda äldre arbetare tillfälle att förvärva de kunskaper inom lärlingsskolans område, vilka äro erforderliga för inträde i yrkesskola.

Samtliga kurser äro tvååriga, oeh varje läsår omfattade i början 39 veckor. Från och med höstterminen 1921 har läsårets längd ändrats till 35 veckor och undervisningstiden till 10 timmar i veckan, varav 3 timmar i skolverkstaden.

Fig. 265. Göteborgs stads lärlings- och yrkesskolor, Allmänna Vägen 18 o. 20.

Från gårdssidan. (1923)

På framställning av Svenska Frisörföreningens avdelning i Göteborg beslöt lärlingsskolans stjurelse att anordna en yrkesavdelning med teoretisk undervisning för frisörer och inlämnade till stadsfullmäktige förslag härtill den 4 maj 1921 h Genom stadsfullmäktiges beslut av den 26 i samma månad beviljades härför under året erforderliga medel. Undervisningen i den nya avdelningen tog sin början höstterminen 1921 med 6 timmars undervisning i veckan. Från och med läsåret 1922—23 utgör undervisningstiden 6 timmar i veckan under

1 Svenska Frisörföreningen hade själv underhållit en sådan skola i Göteborg sedan 1917.höstterminen och 7 timmar under vårterminen. Läsårets längd är 35 veckor. Kursen är tvåårig, och inskrivning äger rum endast vartannat år på grund av det ringa antalet lärlingar inom yrket.

I februari 1920 väcktes i stadsfullmäktige motion om upprättande i Göteborg av »förberedande yrkesskolor», närmast efter mönster av de norska

Fig. 266. Göteborgs stads lärlings- och yrkesskolor. Interiör av den mek. verkstaden. (1923)

»hantverksförskolorna» med deras 5 månaders utbildningskurs. Emellertid gåvo statsmakternas åtgöranden i Sverige detta ärende en annan och självständig riktning.

Sedan den nya yrkesskolestadgan av den 4 nov. 1921 trätt i kraft och det härigenom blivit möjligt att erhålla statsbidrag för kommunala verkstadsskolor, uppgjordes förslag att inrätta dylika. Den 13 maj 1922 inlämnades detta till stadsfullmäktige, och genom dessas beslut av den 19 oktober 1922 beviljades för året erforderliga medel för inrättande av verkstadsskolor för mekaniker och möbelsnickare, vilka skolor togo sin början redan den 1 november samma år.Ändamålet med dessa skolor är att meddela en grundläggande praktisk undervisning samt att bibringa lärjungarna så stor kunskap och färdighet i yrkets olika grenar, som under den första lärotiden hos arbetsgivaren vanligen kan förvärvas eller erfordras för utförande av enklare arbeten.

Kursens längd i vartdera yrket är 1200 timmar, motsvarande 26 å 27 veckor. Undervisningstiden är 45 timmar i veckan, varav under 4 timmar meddelas teoretisk undervisning. Dessutom är anordnad en frivillig fortsättningskurs om 600 timmar för att medgiva ett säkert inlärande av svårare arbetsoperationer och utförande av mera omfattande arbeten.

Kurserna i verkstadsskolorna äro anordnade så, att lärjungar intagas successivt, allt efter som platser bliva lediga. , Undervisningen pågår året om med 2 veckors ferier vid jultiden och 4 veckor under sommaren. Åldern för inträde är 14—18 år. De nyintagna lärjungarne undergå en prövningstid av 3—6 veckor. Om de under denna tid visa sig olämpliga för yrket, anmodas de att söka annan sysselsättning.

Undervisningen i såväl lärlingsskolan som verkstadsskolan är avgiftsfri.

Under år 1919 utövades tillsynen över skolorna av en av folkskolestyrelsen utsedd styrelse. I enlighet med bestämmelserna i yrkesskolestadgan och skolans reglemente, som fastställts av Kungl. Skolöverstyrelsen, utgöres skolornas styrelse sedan år 1920 av sex av stadsfullmäktige valda ledamöter samt skolans rektor.

Antalet lärjungar i lärlingsskolans yrkesavdelningar och kurser för äldre arbetare utgjorde i medeltal under läsåret 1919—20 32, 1920—21 57, 1921—22 69 och 1922—23 52.

Antalet lärjungar i verkstadsskolans båda avdelningar är sammanlagt 30 st.

Utgifterna för skolorna utgjorde år 1919 kr. 30,833:17, 1920 kr. 26,454:47,

1921 kr. 27,869:94 och 1922 kr. 35,673:61.

I statsbidrag har uppburits

år 1919 kr. 13,406:85, 1920 kr. 7,625:15,

1921 kr. 12,689:94 och 1922 kr. 11,006:44.

Populärvetenskapliga bildningsanstalter Av AXEL JONSSON M. FL.

Göteborgs arbetareinstitut

Institutets tillkomst. Föreläsningsverksamheten

GÖTEBORGS ARBETAREINSTITUT började sin verksamhet den 9 mars 1883 och kan således i år (1923) blicka tillbaka på en 40-årig tillvaro. Med det tre år tidigare upprättade Stockholms Arbetareinstitut som förebild beslöto några intresserade, bland dem professor August Wij-kander och löjtnant E. O. Wawrinsky, att upprätta ett sådant i Göteborg.

Enligt det av dem uppgjorda programmet skulle institutet ha till sjdte-mål »att bereda tillfälle till inhämtande af allmännyttig kunskap och afser närmast att bibringa kroppsarbetarne kännedom om naturens och andens företeelser och deras lagar». Egentlig yrkesundervisning ställdes utom institutets verksamhet. Formen för undervisnings meddelande skulle huvudsakligen vara föreläsningskurser av den art, att de kunde uppfattas av åhörare med vanlig folkskolebildning. Undantagsvis kunde i samband med föreläsningarne även s. k. elementarkurser anordnas.

I huvudsak har detta program följts och följes alltjämt. Fortfarande läg-ges huvudvikten vid föreläsningarna, ehuru vid sidan av dem s. k. elementarkurser regelbundet anordnats och vunnit allt större anslutning.

Ramen för föreläsningarne har naturligtvis vidgats genom upptagande av nya ämnesgrupper på programmet, men de ursprungligen angivna ämnena stå fortfarande främst i fråga om föreläsningarnes antal och den attraktion, de utövat på åhörarne. Största antalet föreläsningar kommer på kulturhistoria med sammanlagt 918 (föreläsningar) under 40-års perioden, sedan följa i ordning jord-och folkbeskrivning med 856, naturvetenskap (samtliga dess grenar) med 852, historia (allmän och svensk) med 772, litteratur-, musik-och konsthistoria med 650, fysiologi och hälsolära med 438, nykter-hetsfrågor med 200, och dessutom ha föreläsningar hållits i nationalekonomi och samhällslära, religionshistoria, fornkunskap och allmänna ämnen.

Föreläsningarne ha i regel anordnats i kortare serier, och dessa ha om möjligt ställts i sammanhang med varandra, naturligtvis har ock ett betydande antal fristående föreläsningar hållits.

Föreläsningarne ha hållits av i Göteborg boende vetenskapsmän, läkare, lärare, ingenjörer och journalister men även av från andra orter tillkallade föreläsare.

Styrelsen för institutet har upprepade gånger gjort försök att förskaffa detsamma en huvudlokal i egen eller för ändamålet upplåten byggnad men utan resultat. Huvudverksamheten har varit förlagd till Arbetareföreningens hus vid Järntorget, det gamla och nya huset, där lokaler hyrts, samt Car-negieska hushållsskolan i Majorna och folkskolehuset vid Redbergslid, vilka senare lokaler kostnadsfritt upplåtits åt institutet. Även ha större lokaler tillfälligtvis hyrts. Sedan 1905 ha föreläsningar regelbundet anordnats i Göteborgs Museum.

Åhörareantalet har varit i stigande. Under 1880-talet låg den årliga medelsiffran med ett undantag under 100, men med ingången av 1890 började den stiga och har sedan 1903—04 hållit sig över 200, ett par år har den varit mer än 300. Otvivelaktigt skulle den varit avsevärt större, om rymligare föreläsningslokaler stått till institutets förfogande.

De två sista arbetsåren uppvisa följande siffror rörande föreläsnings-verksamheten:

Staden Maj oma Redbergslid Summa Antal föreläsningar 124 25 25 174 » åhörare 36,178 2,863 4,857 43,898 Medeltal » 292 II3 194 252 Arbetsåret ig22—2j: Antal föreläsningar 122 25 25 T 72 » åhörare 35,088 3,514 5,288 43,890 Medeltal » 288 141 212 255E lementarkurser

I det program, som vid början av institutets verksamhet uppgjordes, bestämdes, att s. k. elementarkurser endast undantagsvis skulle anordnas. Det visade sig emellertid snart, att denna bestämmelse ej kunde följas. Redan första året av institutets verksamhet anordnades kurser i välläsning, svensk rättskrivning oeh språklära, välskrivning och räkning samt bokföring, och dessa ämnen ha sedan med undantag av välläsning allt jämt stått på kursernas program. År 1902 upptogs tyska språket på detsamma, och sedan 1904 meddelas även undervisning i engelska. Därjämte ha kurser regelbundet anordnats i maskinskrivning, stenografi, elementär sång och under en följd av år i algebra. Tillfälligtvis ha även kurser i samhällslära, nationalekonomi och svensk litteraturhistoria anordnats.

Kurserna ha i allmänhet ägt rum i samma lokaler som föreläsningarne och liksom dessa om aftnarne. Undervisningen har meddelats av lärare vid Göteborgs Högskola, stadens elementarläroverk och folkskolor. Kurserna ha omfattats med livligaste intresse av allmänheten, och flera av dem ha måst uppdelas i avdelningar. Kursavgiften var i början 50 öre eller 1 kr. för termin och ämne men höjdes under kristiden till 2, i somliga ämnen till 3 å 4 kronor. Under första läsåret voro kurserna till antalet 8 med 245 elever, höstterminen 1921 voro kursavdelningarne 28 med 636 inskrivna elever.

Folkkonserter

Några år efter det institutet börjat sin verksamhet väcktes inom styrelsen förslag att icke blott på de mera »förståndsmässiga föreläsningarnas väg utan äfven genom musikens till känslan mera omedelbart riktade språk» tala till åhörarne, och år 1894 ställdes av medlemmar i Arbetareinstitutets styrelse till arbetare och musikvänner i Göteborg ett upprop med syfte att bilda en musikfond, vars avkastning skulle användas till anordnande av s. k. folkkonserter. Resultatet blev, att ordföranden i institutets styrelse professor Aug. Wijkander hösten s. å. kunde till institutet överlämna 5,200 kr. till en musikfond. Den 2 följande februari ägde den första folkkonserten rum, och sedan dess ha folkkonserter, cirka 25 varje arbetsår, regelbundet anordnats. År 1902 beviljade Göteborgs stadsfullmäktige ett särskilt anslag till konserterna, och ett sådant har sedan lämnats varje år.De flesta konserterna ha hållits i Arbetareföreningens hus, Carnegieska hushållsskolan och gymnastiklokalen vid Redbergslids skolhus. Även andra lokaler såsom gamla exercishuset vid Heden och högtidssalen i Göteborgs H. Realläroverk ha använts. Kyrkokonserter ha anordnats i stadens kyrkor.

Folkkonserterna äro avsedda för kroppsarbetare och med dem i ekonomiskt avseende likställda personer. Biljettpriset var i början 15—25 öre men höjdes under kristiden till 40 öre (högst).

Den musikaliska ledningen utövas sedan 1897 av domkyrkoorganisten Elfrida Andrée, biträdd av en av Arbetareinstitutet tillsatt kommitté, i vilken distriktsläkaren J. Ahlfors varit ordförande sedan 1898.

Allt sedan Göteborgs Orkesterförening började sin verksamhet, har folkkonserternas publik varit i tillfälle att genom Arbetareinstitutet till nedsatt pris köpa biljetter till de av föreningen i konserthuset anordnade konserterna.

Institutets ekonomi

Fr. o. m. 1885 har institutet åtnjutit ett årligt anslag av staten, för närvarande utgående med 2,700 kr., och därjämte ha Göteborgs stadsfullmäktige fr. o. m. hösten 1883 regelbundet lämnat institutet ett dylikt, för arbetsåret 1922—23 utgående med 19,000 kr., och dessutom uppbär institutet

9,000 kr. för anordnande av folkkonserter. Ur Renströmska fonden erhöll det 1894 2,500 kr., och 1904 fick det enligt testamente av hr Aug. Röhss 25,000 kronor. Under de första åren av sin verksamhet, intill höstterminen 1886, upptogs en låg avgift för tillträde till föreläsningarne, men fr. o. m. nämnda termin blevo dessa enligt styrelsens beslut avgiftsfritt tillgängliga för alla.

Arbetareinstitutets styrelse

Institutets förvaltning omhänderhaves av en styrelse, som skall bestå av minst 9 ordinarie ledamöter, utsedda bland Göteborgs industriidkare. vetenskapsmän, hantverkare och kroppsarbetare. Styrelsen kompletterar sig själv, men Göteborgs stadsfullmäktige utse tvenne av dess medlemmar. Ordförande i styrelsen var under de två första terminerna professor August Wij kander. Redningen av institutet utövas av en av styrelsen utsedd föreståndare, vilken tillika tjänstgör som sekreterare. Befattningen innehades först av löjtnant E. O. Wawrinsky. Kungl. Maj:ts befallningshavande utser en inspektör, som deltager i styrelsen och övar kontroll över institutets verksamhet. {A%d Jomson)Lundby arbetareinstitut

Initiativtagaren till och den egentlige grundaren av Lundby arbetareinstitut är folkskolläraren å Lindholmen Johan Aug. Holmberg, vilken år 1907 avlidit.

Redan år 1889 uppgjordes av honom en plan för anordnande av föreläsningar för arbetareklassen, och den 5 dec. 1894 inbjöd han några män till diskussion om bästa sättet för fortbildningsidéens realiserande. Ett av de svåraste förarbetena var anskaffande av tjänlig lokal. Den 31 januari 1895 gjorde han en muntlig och i mars månad samma år en skriftlig hemställan till skolrådet i Lundby församling om kostnadsfritt upplåtande av en skolsal för föreläsningars hållande. Båda dessa framställningar av-slogos dock av skolrådet.

Lokal uppläts då gratis å Lindholmen av en förening, och dåvarande docenten, sedermera professorn vid Göteborgs Högskola O. E. Lindberg började en föreläsningsserie den 9 dec. 1895. Genom bidrag av Lindholmens verkstad samt av enskilda kunde under detta försöksår anordnas 13 st. föreläsningar.

Efter föreläsningens slut den 9 mars 1896 valdes av de tillstädesvarande den första styrelsen, bestående av 11 ledamöter och 5 suppleanter. Styrelsen höll sitt första sammanträde den 24 i samma månad. Därmed hade Lundby arbetareinstitut trätt i verksamhet. Dess förste ordförande var direktör D. W. Flobeck, förste sekreterare och föreståndare folkskolläraren J. A. Holmberg.

Föreläsningarnas antal under arbetsåren 1895—1923 har enligt protokollen utgjort sammanlagt 927, pr arbetsår 25 ä 35. De ha varit fördelade på tre platser, Aftonstjärnans lokal å Lindholmen, Hemmets lyckas lokal i Hisingstad samt Ivarsbergs skolhus vid Färjenäs. Medeltalet åhörare pr föreläsning torde för hela verksamhetsperioden kunna sättas till omkring 150, men har arbetsåret 1922—23 utgjort 182. Den högsta medelsiffran kom på Lindholmen (218), den lägsta på Färjenäs (120).

Elementarkurser ha årligen hållits i ett eller flera ämnen. De ämnen, som undervisats i, äro: linjalritning, matematik, bokföring, välskrivning och svenska språket. Antalet beslutade undervisningstimmar utgör enligt protokollen 3,700. Fullt så många timmar ha dock ej förekommit i verkligheten, då det någon gång hänt, att en beslutad kurs ej kommit till stånd,enär tillräckligt antal elever saknats. Intresset för elementarkurserna var i synnerhet under de första 15 ä 20 åren synnerligen livligt, men har under de senare åren slappats av rätt betydligt, så att somliga år icke alla beslutade kurser kunnat hållas.

Intresset för föreläsningarne har dock bibehållits alltjämt, och på senaste åren torde t. o. m. ett ökat antal åhörare förekommit. Det är ganska vanligt, att föreläsningslokalerna varit fyllda till sista plats, i synnerhet om föreläsningsämnet varit lockande.

Institutets verksamhet har bekostats på följande sätt:

1) Staten har årligen lämnat anslag (f. n. 900 kr.).

2) hundby kommun har under sju år, intill införlivningen med Göteborg, bidragit till verksamheten.

3) Från år 1906 har Göteborgs stad årligen lämnat ett avsevärt belopp till institutet (f. n. 2,500 kr.).

4) Under de tio första åren, intill införlivningen, lämnades årligen frivilliga bidrag av dels industriella företag och dels enskilda personer. Ävenledes under åren 1918 och 1919 lämnades avsevärda bidrag av industriella aktiebolag. De sålunda influtna penningemedlen utgöra enligt protokollen sammanlagt kronor 47,855 eller i

medeltal årligen kronor 1,914.

Terminsavgifter ha influtit till växlande belopp, de bägge sista åren (1921 och 1922) resp. 82 och 110 kronor.

(/. A. Holmkvist)

Örgryte arbetareinstitut

När den populärvetenskapliga föreläsningsverksamheten tog fart vid tiden kring sekelskiftet, var det en given sak att denna rörelse skulle få en gynnsam mark inom ett så utpräglat industriområde som Örgryte. Under de bägge första årtiondena av 1900-talet arbetade en föreläsningsförening i vardera av de tre municipalsamhällena i socknen, Gårda, Krokslätt och hunden. De bägge mest betydande föreningarne, Gårda och Krokslätt, började sin verksamhet resp. i februari 1900 och oktober 1903.

Den världskriget åtföljande krisen i penningvärdet blev som bekant rätt påfrestande för föreläsningsrörelsen. Ungefär samtidigt med krigsutbrottet nedlade hundens föreläsningsförening sitt arbete. Systeranstalten i Gårda nödgades till en längre tids overksamhet men började på nytt år 1921.När beslutet om örgrytes införlivning med Göteborg fastställdes samma år, blev emellertid den ekonomiska grunden för nämnda institution osäker, i det den till väsentlig del var fotad på anslag av Gårda municipalfullmäk-tige, vilkas funktion upphörde i och med införlivningen. Då Göteborgs arbetareinstitut ej var i stånd att taga på sig föreläsningsverksamheten i Gårda, såsom det ifrågasattes, uppstod i stället tanken att söka få till stånd ett särskilt arbetareinstitut i Örgryte. Vid ett möte med intresserade personer den 4 november 1921 beslöts bildandet av en förening för sådant ändamål och valdes styrelse för »örgryte Arbetareinstitut». Denna höll sitt första sammanträde den 9 i samma månad och beslöt därvid ingå till Göteborgs stadsfullmäktige samt till Skolöverstyrelsen med ansökningar om understöd. Inom stadsfullmäktige framträdde delade meningar i frågan, i det föreläsningsföreningen i Krokslätt var betänkt på att försöka fortsätta sin verksamhet som förut och därför samtidigt vänt sig till stadsfullmäktige med hemställan om understöd. Statens föreläsningskonsulent erinrade i sitt utlåtande om att riksdagen vid beviljandet av anslag till folkbildningsarbetet utgått från att i regel endast en sådan anstalt inom samma kommun borde erhålla statsunderstöd, samt framhöll det lämpliga i en centralisering av verksamheten. Denna synpunkt vann anslutning även av drätselkammaren, och slutet blev att stadsfullmäktige den 9 januari 1922 beviljade örgryte arbetareinstitut ett anslag för året å 2,500 kronor, medan Krokslättsföreningens framställning avslogs. I statsunderstöd erhöll institutet 1,200 kronor.

Den nya folkbildningsanstalten kunde således börja sin verksamhet. Till ordförande hade utsetts expeditionsföreståndaren A. J. Hellberg, till föreståndare hälsovårdstillsyningsmannen G. A. Hellers. Gårda föreläsnings-förening uppgick i den nya institutionen, och föreläsningsföreningens i Krokslätt arbete upphörde med december månad 1921.

Örgryte arbetareinstituts första föreläsning hölls den 25 april 1922. Under vårterminen samma år anordnades ej mindre än 32 föreläsningar, fördelade på fyra olika lokaler, nämligen goodtemplarhuset i Gårda, blåbands-lokalen S:t Pauligatan 8 i Lunden, S:t Peters kyrksal i Krokslätt samt Torpa skolhus. Åhörarnas antal var störst i Torpa (medeltal 74), minst i Krokslätt (medeltal 38), för verksamheten i dess helhet i medeltal 46 pr föreläsning. Styrelsen hade för avsikt att jämväl anordna elementarkurseri ett par ämnen, men den långt framskridna tiden jämte andra omständigheter lade hinder i vägen.

Under arbetsåret 1922—23 ha enligt meddelande av institutets föreståndare hållits 49 föreläsningar, fördelade å samma lokaler som vårterminen 1922. Åhörarna voro i medeltal 52 pr föreläsning. En elementarkurs i svenska språket har varit anordnad i Gårda nya skolhus; antalet deltagare var vid kursens början 17 och terminsavgiften kr. 2:75.

Antalet betalande medlemmar i föreningen var 32 under året 1922. För år 1923 åtnjuter institutet ett anslag av stadsfullmäktige å 2,500 kronor samt i statsunderstöd 600 kronor.

(N. Wimarson)

Arbetarnas egna bildningsanstalter

Det frivilliga folkbildningsarbetet såsom planmässigt organiserad verksamhet är en jämförelsevis ny företeelse på det sociala området. Det vänder sig företrädesvis till de vuxna och utgör på sitt sätt en påbyggnad på folkskolan. Utom de äldre grenarna, föreläsningsverksamhet och biblioteksrö-relse, framträdde vid sekelskiftet ett par nya former för folkbildningsarbetet, nämligen studiecirklarna och de flyttande folkhögskolekurserna. Studiecirkeln tillämpades först inom Goodtemplarorden men har sedan dess även upptagits av övriga bildningsorganisationer.

Arbetarnes bildningsförbund grundades 1912 och omfattar i stort sett alla organiserade arbetare i vårt land. Det har till uppgift att leda och organisera den frivilliga bildningsverksamheten inom arbetareorganisationerna. I och med det ökade kommunala och politiska inflytande, som de bredare lagren under de senaste åren fått, har det fria och frivilliga folkbildningsarbetet haft betydande framgångar och framträder numera som en rörelse av stor betydelse. En av regeringen tillsatt kommitté skall framlägga förslag till dess enhetliga ordnande med statens ekonomiska medverkan. Under arbetsåret 1921—1922 funnos inom A. B. F. 620 statsunderstödda bibliotek, vidare anordnades 301 föreläsningskurser med tillsammans 1,255 föreläsningar. Dessutom funnos 1,387 studiecirklar med 19,060 medlemmar.

Arbetarnes bildningsförbunds lokalavdelning i Göteborg är en sammanslutning av alla de organisationer, vilka genom sina huvudorganisationer äro anslutna till Arbetarnes bildningsförbund, eller som erhållit särskilt till-stånd att ansluta sig till lokalavdelningen. Denna har till uppgift att i anslutning till A. B. F. leda och organisera arbetarnes frivilliga bildningsarbete på platsen. Från och med 1913 existerade den till en början i form av en biblioteksstyrelse, vilken hade att förvalta studiecirklarnas bibliotek. Efter hand fick den allt större uppgifter, den anordnade föreläsningskurser och tog initiativ till nya studiecirklar m. m. Efter 1918 bygger den på kollektiv anslutning av arbetareorganisationerna på platsen, vilka ha att erlägga en

Fig. 267. Studiecirkel i arbete.

bestämd årlig avgift. Denna avgift utgår för närvarande med 15 öre pr år och medlem. Lokalavdelningen räknade vid början av år 1923 omkring

19,000 medlemmar. Från och med arbetsåret 1919—1920 åtnjuter den ett årligt anslag av stadsfullmäktige på 3,000 kronor. Dessutom lämnas anslag från en del organisationer.

Biblioteket, vilket tillsammans med Göteborgs Arbetarekommuns bibliotek räknar omkring 3,500 band, förmedlar huvudsakligen lån till studiecirklarna, s. k. serielån, på längre tid, men dessutom utlånas även böcker till enskilda personer.

Under arbetsåret 1922—1923 ha 79 studiecirklar med 1,179 medlemmar varit i verksamhet. Bland studieämnena märkas skönlitteratur, svenska, engelska och tyska språken, socialism, kommunism, nationalekonomi, stats- och kom-munalkunskap, historia, filosofi, fackföreningskunskap, räkning och bokföring etc. De flesta cirklar arbeta i anslutning till särskilda av A. B. F. utgivna studieplaner och utan lärare. För de övriga ha lärare från olika kategorier på platsen ställt sig till förfogande.

Dessutom anordnas av lokalavdelningen offentliga föreläsningskurser och föreläsningar för enskilda organisationer i olika ämnen, varjämte museibesök förmedlas under sakkunnig ledning. Vidare ha anordnats utbildningskurser för studieledare och tillsammans med Arbetarnes folkhögskola kurser för arbetslösa. För dessa senare, som omfattat såväl teoretiska som praktiska ämnen, ha lämnats anslag från Arbetslöshets- och hjälpkommittén i Göteborg.

Föreningen Göteborgs arbetares folkhögskola bildades år 1920 på initiativ av A. B. F:s lokalavdelning för att i samband med denna i Göteborgs stad upprätthålla folkhögskoleverksamhet. Dess uppgift är framför allt att bland arbetarna söka tillgodose kravet på upplysning i sociala och ekonomiska frågor.

Föreningen har hittills förlagt sina kurser och föreläsningar till kvällarna, och ha sådana anordnats i följande

ämnen: litteraturhistoria, religionshistoria, stats- och kommunalkunskap, nationalekonomi, industriell ekonomi, ekonomisk geografi, yrkespsykologi, svenska och engelska språken, räkning m. m.

Föreningens verksamhet upprätthålles dels genom medlemsavgifter, dels genom anslag från A. B. F:s lokalavdelning och från olika arbetarorganisationer samt genom kursavgifter. Inom skolan verkar ett elevförbund med särskild styrelse.

Bokaler för kurserna av olika slag ha hittills till stor del ställts till förfogande av Folkskolestyrelsen. En del cirklar ha dessutom erhållit lokaler på andra håll. Försök ha gjorts att lösa denna fråga på ett mera tillfredsställande sätt men hittills utan resultat, önskligt vore, att lokalavdelningen kunde disponera egna lokaler för såväl bibliotek som kurser, i likhet med vad fallet är på en del andra platser.

(E. Jungen)

Bibliotek och museer Av L. WÅHLIN, A. L. ROMDAHL M. FL.

Göteborgs Stadsbibliotek

ETT offentligt bibliotek för Göteborg ingick redan i planen för Göteborgs Museum, när det år 1861 invigdes. Med det äldre Naturhistoriska Museets boksamling som stomme samlades under årens lopp ett rätt vackert bibliotek. Till en början tillväxte detta — Göteborgs Musei bibliotek — huvudsakligen genom gåvor1, men år 1871 beviljade stadsfullmäktige vid första utdelningen ur Renströmska fonden Museum ett anslag på 10,000 rdr att efter hand användas för boksamlingens ökande och vid såväl andra som tredje utdelningarna 25,000 kronor. Dessutom hade biblioteket fått ett, om än obetydligt, fast årsanslag på Musei stat. Härigenom möjliggjordes en mera systematisk komplettering av boksamlingen.

På hösten år 1891 skulle Göteborgs Högskola träda i verksamhet. Bl. a. hade man då att tillgodose Högskolans behov av litterära hjälpmedel, och därvid stannade man vid det förslaget att Musei bibliotek skulle sammanslås med Högskolans bibliotek. Den 13 november 1890 fastställde stadsfullmäktige reglementet för Göteborgs Stadsbibliotek (Göteborgs Musei och Högskolas förenade bibliotek). Biblioteket ställdes under en styrelse, bestående av sju ledamöter, tre jämte två suppleanter utsedda av Musei styrelse, tre jämte två suppleanter utsedda av Högskolans styrelse samt en jämte en suppleant utsedda av de sex av de förutnämnda styrelserna valda ledamöterna. Bibliotekets ordinarie inkomster utgjordes av årliga anslag, dels på Musei stat, dels av Högskolan samt medel ur Renströmska utdelnings-fonden. Men därtill kommo de extra anslag, som Högskolan vid olika till-

1 L. Wåhlin, Göteborgs Stadsbibliotek. Gbg 1900. Göteborgs Stadsbibliotek 1890 — 1915. Minnesskrift, Gbg 1915.fällen, särskilt vid inrättande av nya professurer tilldelade biblioteket för inköp av ny erforderlig litteratur.

Till en början inrymdes Stadsbiblioteket i museibyggnaden, f. d. Ostindiska kompaniets hus, men då Museum snart behövde för sina egna samlingar disponera hela byggnaden, flyttades biblioteket till en förhyrd lägenhet i huset nr 15 vid Södra Hamngatan.

Närmaste omsorgen för biblioteksstyrelsen blev nu att skaffa biblioteket ett eget hem. Efter företagna utredningar ingick styrelsen till 1894 års utdelning ur Renströmska fonden med en framställning om att erhålla dels

200.000 kronor till uppförande och inredning av en biblioteksbyggnad, dels

50.000 kronor att efter hand användas till bokinköp, dels slutligen 100,000 kronor att under namn av Renströmska biblioteksfonden bilda en fond, vars avkastning skulle användas till de ökade förvaltningskostnader och andra utgifter, som en egen byggnad måste medföra. Denna framställning blev den 20 december 1894 beviljad av stadsfullmäktige, vilka härvid fäste det villkor att Stadsbiblioteket skulle ställas under en särskild, direkt inför stadsfullmäktige ansvarig styrelse och anmodade styrelsen att inkomma med nödiga ändringar i det hittills gällande reglementet. Den 31 januari 1895 fastställde stadsfullmäktige det sålunda ändrade reglementet. Härigenom bestämdes styrelseledamöternas antal till nio, fyra utsedda av stadsfullmäktige, en av magistraten, två

av Högskolans styrelse, en av Musei styrelse samt bibliotekarien som självskriven ledamot1. Vidare skulle det anslag, som stadsfullmäktige årligen beviljat biblioteket å Musei stat, hädanefter utgå direkt till biblioteket. Efter vidlyftiga utredningar och livligt meningsutbyte inom samhället rörande platsen för biblioteksbyggnaden beslöto stadsfullmäktige att härför anvisa en tomt å Hagatorget om 5,570 kvm. Förslagsritningar, uppgjorda av arkitekten H. Hedlundi samråd med bibliotekarien godkändes av stadsfullmäktige den 1 april 1897. Grund-läggningsarbetet påbörjades 1 februari 1898; vid slutet av år 1898 stod byggnaden under tak, och den 26 juni 1900 ägde den slutliga avsyningen rum. Bibliotekets flyttning påbörjades den 6 augusti 1900 och var slutförd den 27 följande september, utan att expeditionen under tiden behövt inställas. Den 6 oktober ägde den högtidliga invigningen rum.

1 År 1905 tillkom ytterligare en ledamot, vald av Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle.Kostnaderna för bygget utgjorde 290,684 kronor, häri inräknat 37,000 kronor, som av intresserade samhällsmedlemmar överlämnats i syfte att möjliggöra användninger^ av dyrbarare fasadmaterial.

Biblioteksbyggnaden är uppförd på granitsockel med användande av Sie-gersdorfertegel och Yxhultskalksten i förening som fasadmaterial samt med portal av Ekebymarmor. överallt har man för övrigt vid val av material

Fig. 268. Göteborgs Stadsbibliotek. Byggnaden färdig år 1900.

Från SO.

och konstruktionssätt sökt göra byggnaden så brandsäker som möjligt. Bottenvåningen inrymmer, förutom vestibul, en expeditionslokal, en större läsesal, vars fondvägg prydes av en av C. Wilhelmson utförd och av P. Fiirs-tenberg bekostad väggmålning, och som är försedd med 41 sittplatser samt hyllor för referensbibliotek och tidskriftsfack; vidare en mindre läsesal, jämväl använd som samlingslokal för vetenskapliga sällskap och liknande sammanslutningar, överbibliotekariens ämbetsrum samt två arbetsrum för tjänstemän, över bottenvåningen är bokmagasinet beläget, uppdelat i tre 2,4 m. höga halvvåningar. Hyllfacken, vilka äro utförda av trä, utgå vinkelrätt från långväggarna med lämnande av en fri gång i salarnas mitt, såatt bokmagasinet härigenom blir uppdelat i ett större antal celler. I en del av dessa äro arbetsplatser för tjänstemän anordnade. Källarvåningen upptages av vaktmästarebostad, värmeledningsapparaten, ekonomikällare samt en större lokal för förvarande av tidningar m. m. Även vindsvåningen är inredd med enkla hyllor, avsedda till förvarande av bytesskrifter, över vilka biblioteket disponerar, dupletter m. m.

Till en början inreddes blott de två nedersta bokvåningarna, men dessa blevo snart otillräckliga. En 1903 gjord hemställan om ytterligare inrednings-anslag ur Renströmska fonden avslogs visserligen av stadsfullmäktige, men år 1907 beviljades ett belopp av 26,798 kronor för detta ändamål.

Vid ritningarnas uppgörande hade man beräknat, att byggnaden skulle vara tillräcklig för en tid av bortåt 40 år. Men på grund av bibliotekets oväntat rika och snabba utveckling visade det sig snart, att dessa beräkningar icke höllo streck, och trots det att alla möjligheter, som de nuvarande lokalerna erbjuda, utnyttjats till det yttersta, hade det blivit allt svårare att mottaga de inkommande bokmassorna och hålla dem i systematisk ordning. Med anledning härav ingick styrelsen till stadsfullmäktige med anhållan att vid 1921 års utdelning ur Renströmska fonden måtte anvisas 303,000 kronor för uppförande av en flygel vid biblioteksbyggnadens östra sida. Den 30 juni nämnda år beslöto stadsfullmäktige att såtillvida bifalla denna hemställan, att de för ifrågavarande ändamål beviljade 200,000 kronor. Ehuru byggnadsarbetet icke kunnat omedelbart sättas i gång, har biblioteket dock utsikt att inom den närmaste tiden få avhjälpt den trångboddhet, som verkat så hämmande på dess verksamhet.

Bibliotekets budget var alltjämt baserad på årliga anslag av staden och Högskolan samt de vid de olika utdelningarna ur Renströmska fonden anslagna medlen, vilka intill nästa utdelning skulle användas till bokinköp. Då vid 1912 års utdelning styrelsen ånyo ingått med framställning om ett anslag å 50,000 kronor för bokinköp, avslogo emellertid stadsfullmäktige denna framställning, men beslöto samtidigt att årligen täcka den härigenom uppkomna bristen i bibliotekets budget genom uttaxerade medel. Och stadsfullmäktige ha alltjämt genom att tillmötesgå bibliotekets behov visat sig uppskatta den stora betydelsen för samhället av ett offentligt bibliotek.

Högskolan har visserligen de senare åren nödgats begränsa sitt årsanslag, men vid olika tillfällen lämnat extraanslag till biblioteket och senast år1921 ur den s. k. östasiatiska fonden anvisat ett betydande belopp för inköp av kinesisk och japansk litteratur.

Den välvilja från allmänhetens sida, som redan det gamla Museibiblioteket så ofta fått röna, kom även Stadsbiblioteket i rikt mått till del. Det är ett betydande antal bokgåvor, ofta av högt värde, som Stadsbiblioteket under årens lopp fått mottaga. Av dessa må här nämnas följande: f. riksdagsmannen Dars Månssons i Tranemåla bibliotek (»Tranemålasamlingen»), år 1898 skänkt till biblioteket av grosshandlaren Aug. Röhss, ett större urval ur framlidne grosshandlaren A. W. Devgrens boksamling, skänkt år 1899 av sterbhusdelägarna, ett urval ur framlidne presidenten C. F. Wserns bibliotek, skänkt år 1902 av hans arvingar, karantänsmästaren dr A. W. Dj ungmans samling, skänkt samma år av herr M. Dyckholm, överbibliotekarien greve C. Snoilskys efterlämnade dyrbara bibliotek, skänkt år 1903 av ett antal för biblioteket intresserade personer, framlidne grosshandlaren C. O. Strömmans boksamling, skänkt -— jämte ett belopp för samlingens kompletterande — år 1915 av hans änka, professor O. Kiilpes bibliotek, förvärvat 1916 dels för gåvomedel, dels genom bidrag ur bibliotekskassan, framlidne arkitekt J. G. Deos boksamling, förut i biblioteket deponerad och 1916 dit skänkt av Tekniska samfundets avdelning för husbyggnadskonst, urval ur framlidne professor J. Paulsons boksamling år 1918 samt slutligen gåvor av myndigheter i Fngland, Österrike och Frankrike. Nämnas bör också, att år 1916 i Stadsbiblioteket deponerades professor W. Dexis boksamling av huvudsakligen nationalekonomiskt och statsvetenskapligt innehåll, vilken samling av personer inom samhället inköpts för härvarande Handelshögskolekursers räkning. Av särskild betydelse för biblioteket var den över 25,000 nummer omfattande Tranemålasamlingen, då den för ett ungt bibliotek naturliga bristen på äldre litteratur genom denna gåva för Skandinaviens vidkommande i väsentlig mån avhjälptes, under det att det skulle varit otänkbart att genom enstaka inköp bringa till stånd någon nämnvärd samling av dylikt tryck. Här bör också framhållas greve Snoilskys bibliotek, som innehöll en rik samling sällsynta arbeten rörande svensk historia i enastående utsökta exemplar.

Vidare ha vid flera tillfällen enskilda personer ställt till bibliotekets förfogande medel för större inköp å betydande bokauktioner å andra orter.

Bibliotekets handskriftsavdelning, som väsentligen utgöres av det gamlatill Musei historiska avdelning hörande arkivet, har även erhållit några värdefulla gåvor, såsom ett tjugotal grekiska och latinska handskrifter (1906), S. A. Hedlunds omfattande brevsamling, skänkt s. å. av sterbhus-delägarna, m. m.

Även penningdonationer har Stadsbiblioteket fått mottaga. När grosshandlare Au g. Röhss år 1904 avlidit, visade det sig, att han donerat

50.000 kronor till biblioteket. Avkastningen av denna fond har sedan 1906 använts som bidrag till avlöning av tjänstemän. Och efter herr Gabriel H e y m a n s frånfälle år 1915 erhöll biblioteket genom testamentarisk disposition hela dennes efterlämnade förmögenhet, sedan vissa i testamentet eller tillägg till detsamma gjorda förordnanden fullgjorts. Härav skulle

500.000 kronor utgöra en fond, bokförd under namn av Gabriel Heymans donationsfond till Göteborgs Stadsbibliotek, vars avkastning skulle användas till inköp och inbindning av böcker, under det att överskottet — uppgående till 185,434 kronor — skulle, på sätt styrelsen ägde att närmare bestämma, användas till bibliotekets utveckling gagnande ändamål. Slutligen överlämnade konsul M. K i n d a 1 genom gåvobrev år 1919 en summa av 20,000 kronor med föreskrift att denna summa skulle bilda en fond, vars avkastning skulle användas till inköp av litteratur i handelsveten-skapliga ämnen med särskild hänsyn till en blivande Handelshögskolas behov.

I Stadsbiblioteket äro deponerade Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles bibliotek, Allmänna och Sahlgrenska sjukhusets samt Göteborgs Räkaresällskaps bibliotek, ävensom några mindre samlingar.

Sedan gammalt har K. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället underhållit bytesförbindelser med ett antal in- och utländska lärda sällskap, varigenom Stadsbiblioteket nu kan uppvisa vackra serier av åtskilliga vetenskapliga

tidskrifter och handlingar. Sedan Högskolan fr. o. m. år 1895 börjat utgiva en årsskrift och även akademiska avhandlingar börjat där utkomma, ha bytesavtal kunnat träffas med en ny krets av institutioner, och slutligen har Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening ställt ett antal exemplar av sina publikationer till förfogande för bytesändamål.

Redan tidigt hade inom biblioteksstyrelsen tanken väckts att åt biblioteket söka förvärva åtminstone det väsentligaste av det svenska tryck, som årligen avlämnas till justitiedepartementet. Vid flera tillfällen hade härom förts förberedande underhandlingar, men först år 1921 blev det gamla önske-målet förverkligat. Den 3 juni nämnda år meddelade chefen för justitiedepartementet, att han funnit gott förordna, att med undantag av juridisk och statsvetenskaplig litteratur samt vad eljest kunde synas behövligt för justitiedepartementets eller lagberedningens bibliotek, på vissa villkor det tryck, som fr. o. m. den 1 juli 1921 avlämnas till chefen för justitiedepartementet eller hans ombud, t. v. skall översändas till Göteborgs Stadsbibliotek för att med dess boksamling införlivas. Biblioteket har sålunda vunnit den dubbla förmånen att få en i det närmaste fullständig samling svenskt tryck och att kunna använda de för bokinköp avsedda medlen företrädesvis till inköp av utländsk litteratur.

Sedan biblioteket frampå 1900-talets första årtionde fått rikligare anslag, hade början gjorts med inköp av större och dyrbarare biblioteksverk, och efter det att den Heymanska donationen tillkommit, kunde biblioteket icke blott i större utsträckning förvärva nyutkommen litteratur utan även sätta i gång en mera systematisk komplettering av samlingarna genom inköp av viktigare äldre arbeten, särskilt ett större antal tidskriftsserier och samlingsverk. Också torde biblioteket med fog kunna sägas ha trätt in i raden av Sveriges större offentliga bibliotek.

Men icke blott i början, utan allt framgent skulle biblioteket icke ha kunnat tillgodose forskares behov av vetenskaplig litteratur, om det icke rönt välvilligt bistånd av landets rikare försedda bibliotek, vilka i stor utsträckning beredvilligt medgivit lån av böcker och handskrifter till Göteborgs Stadsbibliotek. Även utländska bibliotek ha ofta medgivit bok- och handskriftslån. På senare tid har Stadsbiblioteket i någon mån kunnat göra gengäld genom lån till andra bibliotek och särskilt kunnat i ganska stor utsträckning avlasta från de stora statsbiblioteken utlåning till mindre bibliotek och enskilda i västra Sverige.

Under de första åren hölls Stadsbiblioteket öppet endast kl. 11—1, men sedan den nya biblioteksbyggnaden tagits i bruk, utsträcktes tiden för bibliotekets öppethållande, och f. n. är det tillgängligt kl. 10—3 samt 5—8 med undantag för sommarmånaderna, då det fortfarande icke öppnas förr än kl. 11 och är stängt om eftermiddagarna. I början bestod personalen, utom chefen, endast av två, eller efter en kortare tid av tre personer. Emellertid har antalet tjänstemän efter hand ökats, och vid biblioteket äro för närvarande anställda: 1 överbibliotekarie, 1 förstebibliotekarie, 2 andrebibliotekarier, 5ordinarie amanuenser, 5 tjänstgörande e. o. amanuenser, 1 skrivbiträde, 2 biblioteksbiträden, 2 vaktmästare och 1 extra biträde. År 1919 fastställde stadsfullmäktige en ny lönestat för biblioteket, genom vilken de ordinarie tjänstemännen i huvudsak blevo likställda i löneavseende med universitetsbibliotekens motsvarande tjänstemän.

Statistiska uppgifter rörande Göteborgs Stadsbibliotek

År Antal besökande Till begagnande å stället framtagna band tltlånta band Årsbudget kronor 1891 5.185 2,568 4,820 23,152:50 1892 6,290 3,385 4,395 14,254:29 1893 6,181 3.520 4.572 M, 307:72 1894 6.471 4,669 4.551 15,217:84 1895 8,009 6,124 5,108 21,178:91 1896 8,603 5,3H 5,317 21,477:48 1897 7,768 5.050 4.371 21,886:45 1898 8,161 5A33 4.754 19,608:83 1899 7.736 5,225 4.657 19,140:18 1900 11,847 4,738 3.946 26,817:35 1901 16,295 6,578 5,075 27,402:13 1902 i7.255 9,697 5,406 34,038:45 1903 19,497 12,478 6,932 36,453:11 1904 17.958 9,698 7,856 37,900:13 1905 18,842 10,205 8,335 42,021:79 1906 17,660 9,750 9,952 42,353:53 1907 17,701 10,348 8,487 45,242:53 1908 18,298 12,095 8,512 78,603:72 1909 20,618 18,356 9,936 53,988:51 1910 21,753 15,138 10,488 53,140:72 I9II 22,l60 15,203 10,888 55,725:79 1912 21,722 17.489 11,764 58,022:52 1913 21,825 20,078 12,005 59,573:33 1914 19,166 15,724 11,058 66,055:52 1915 19,888 20,441 I2,974 64,563:83 1916 20,006 20,256 13.051 131,372:46 1917 21,452 21,011 15,156 139,004:61 1918

21,637 23,862 17,231 133.334:39 1919 19,097 i8,559 15,009 175,677:16 1920 19,437 19,654 17,448 208,798:31 1921 21,930 21,942 17,425 224,500:57 1922 23.478 29,798 19,373 208,444:—Till sin läggning kan Göteborgs Stadsbibliotek visserligen närmast synas vara »ett lärt bibliotek», huvudsakligen avsett för vetenskaplig forskning, men det har aldrig uraktlåtit att därjämte söka vara ett allmänt kommunalt bibliotek, som har att tillgodose dels den praktiske mannens behov av upplysningar i olika frågor och dels överhuvud allmänhetens behov av bildande och underhållande läsning. En blick i journalen över de besökande och en granskning av utlåningen visar också, att allmänheten livligt uppskattar denna mera praktiska och populära sida av bibliotekets verksamhet. Med hänsyn till böckernas bevarande för framtiden äro vissa grupper, t. ex. prosa-vitterhet på svenska språket, undantagna från utlåning. Här suppleras Stadsbiblioteket av stadens folkbibliotek.

När Göteborgs Stadsbibliotek vid stadens jubileumsfest blickar tillbaka på de gångna åren, är det med djup tacksamhet till alla dem, som befordrat dess utveckling, och när det riktar blicken framåt, sker det med tillförsikt och förhoppning att fortfarande få vara inneslutet i myndigheters och enskildas välvilja.

Göteborgs folkbibliotek

År 1861 grundade brukspatron James Dickson, med en för den tiden ovanligt vidsynt blick, Göteborgs Stads Folkbibliotek eller — som det numera kallas — Dicksonska Folkbiblioteket. Som lokal för detsamma uppläts av Robert Dicksons stiftelse två bostadslägenheter i det stiftelsen tillhöriga huset nr 85 litt. E i Västra Haga. Brukspatron Dickson förband sig att betala årlig hyra för lokalen, lät på sin bekostnad inreda den för ändamålet samt bestred alla utgifter för bibliotekets uppsättning, underhåll och förvaltning. Biblioteket erbjöd tillfälle till såväl läsning på stället av böcker och tidningar som liem-lån av böcker.

Efter stiftarens död 1873 erhöll biblioteket enligt hans testamente en summa av 100,000 rdr; av dessa medel skulle minst två tredjedelar anslås till uppförande av en biblioteksbyggnad, under det att återstoden skulle bilda en fond, vars avkastning skulle användas till husets och bibliotekets underhåll. Inrättningen ställdes dessutom under Robert Dicksons stiftelses förvaltning och inseende.

Under en lång följd av år befanns det donerade kapitalet ej kunna förslå för donationsbestämmelsernas förverkligande. Emellertid växte fondenefter hand, och sedan stiftelsen erhållit stadsfullmäktiges medgivande att dels för biblioteksbyggnaden utan ersättning upplåta stiftelsens tomt nr 66 i Västra Haga, dels för bibliotekets räkning disponera över den s. k. tiopro-centsfonden1, kunde arbetet med den nya byggnaden taga sin början i april 1896. Under arbetets gång fick styrelsen ytterligare mottaga av anonyma

Fig. 269. Dicksonska folkbiblioteket vid Södra Allégatan. Byggnaden färdig 1897. (1923)

givare en gåva av 15,000 kronor som bidrag till byggnadskostnaderna. I oktober 1897 invigdes den nya biblioteksbyggnaden.

Byggnaden, som är uppförd efter ritningar av arkitekten H. Hedlund, inrymde i bottenvåningen vestibul, en hall med låneexpedition, en större läsesal, en tidningssal, ett läsrum för kvinnor och ett s. k. »studierum» samt vidare bokmagasin i två halvvåningar, av vilka dock endast den nedre inred-

1 Enligt reglementet för Robert Dicksons stiftelse skall av den behållna hyresavkastningen för stiftelsens byggnader avsättas årligen en tiondel för att användas till beredande av »andra sådana nyttiga och behövliga inrättningar, som avse arbetsklassens förmån och förbättring i gudsfruktan, sedlighet och kunskaper».des, och slutligen ett arbetsrum för föreståndaren, tillika använt som lokal för styrelsens sammanträden.

År 1905 genomgingo lokalerna en genomgripande reparation och omändring. Tidningsläsningen förlädes till de tvenne rum, som förut använts till läsrum för kvinnor och till »studierum». Den förra tidningssalen uppläts till läsrum för ungdom, under det att den förra bokläsningssalen reserverades för vuxna och försågs med ett mindre referensbibliotek. Samtidigt härmed infördes ett modernare och mera praktiskt lånesystem. Sedan boksamlingen reviderats, föråldrade arbeten avskilts och komplettering av bokförrådet i stor utsträckning ägt rum, påbörjades arbetet på en ny katalog, vilken vid slutet av år 1907 förelåg färdigtryckt.

År 1919 ombildades ungdomsavdelningen. Härvid förseddes ungdomssalen med en låg hylla utmed en av väggarna, där böckerna äro tillgängliga enligt systemet »öppna hyllor». Ett skrank med disk och spärrinrättning avgränsar denna del från den övriga läsesalen.

Ända till år 1919 hade bibliotekets utgifter bestritts med avkastningen av James Dicksons biblioteksfond och den år 1911 tillkomna donationen å 25,000 kronor av fru Emily Wijk, f. Dickson, inkomsten av en uthyrd källarelokal samt, de senare åren, bidrag ur tioprocentsfonden. Men då det visat sig, att dessa inkomster i längden icke voro tillräckliga att täcka bibliotekets utgifter, utan styrelsen för detta ändamål måst anlita biblioteksfondens kapital — en utväg, som givetvis icke någon längre tid kunde fortsättas — beviljade år 1920 stadsfullmäktige ett anslag å 26,312 kronor för upprätthållande av bibliotekets verksamhet, liksom biblioteket de följande åren, med något växlande belopp, erhållit dylika anslag. År 1920 erhöll biblioteket dessutom av stadsfullmäktige ett särskilt anslag å 7,000 kronor till bestridande av tryckningskostnaderna för ett supplement till 1907 års katalog; detta var färdigtryckt år 1922.

Sedan bokmagasinet småningom blivit för trångt — år 1906 utgjordes boksamlingen av 6,575 band, men år 1921 av 19,046 band — erhölls vidare av stadsfullmäktige för år 1922 ett extra anslag å 6,300 kronor för inredning av bokmagasinets övre halvvåning. För år 1923 ha stadsfullmäktige slutligen beviljat ett extra anslag å 5,753 kronor för målningsarbeten och andra nödiga reparationer. Efter omorganisationen har biblioteket hållits öppet vardagar kl. 12—2 och 5—9 samt söndagar kl. 6—9 med någon inskränkning vid hel-gerna. Från och med våren 1921 har biblioteket på grund av den rådande arbetslösheten öppnats vardagar redan kl. 10 f. m.

Personalen, som tidigare blott utgjordes av tre personer, har efterhand ökats och utgöres f. n. av 1 bibliotekarie, 1 assistent, 3 expedienter och 1 vaktmästare förutom tillfälligt använd extrapersonal.

Med anledning av ett utav beredningen för åtgärder mot dryckenskapen väckt förslag beslöto stadsfullmäktige den 7 juni 1900 att infordra yttranden från styrelsen för Robert Dicksons stiftelse rörande inrättandet av filialer till det under stiftelsens vård stående folkbiblioteket, ävensom från styrelsen för Göteborgs utskänkningsbolag rörande irtvidgning av bolagets läsrum1. Sedan nämnda styrelser inkommit med sina utlåtanden, tillsatte stadsfullmäktige en beredning, vilken i avgivet betänkande av den 27 mars 1901 förordade inrättandet av två nya folkbibliotek, ett i Majorna och ett i Redbergs-lid, ävensom att dessa skulle ställas under utskänkningsbolagets vård. Två reservanter ansågo likväl, att de nya folkbiblioteken liksom de förutvarande läsrummen skulle ställas under en särskild kommunal styrelse. En förstärkt beredning, till vilken stadsfullmäktige remitterat ärendet, avgav den 14 oktober s. å. ett betänkande vari föreslogs, att läsrummen borde bibehållas under utskänkningsbolagets vård, under det att en särskild styrelse borde tillsättas för de nya folkbiblioteken. Tre reservanter yrkade, att folkbiblioteken skulle ställas under styrelsen för Robert Dicksons stiftelse, som redan hade sig anförtrodd vården av det äldre folkbiblioteket, och den 24 oktober fattade stadsfullmäktige beslut i enlighet med reservanternas yrkande. Den biblioteksteknisla och litterära vården av såväl det gamla som de nya folkbiblioteken anförtroddes åt en inom styrelsen för Robert Dicksons stiftelse vald biblioteksnämnd, och den närmaste tillsynen över biblioteken skulle utövas av en inom eller utom styrelsen utsedd biblioteksinspektor. För de nya bibliotekens underhåll anslogs en summa av 10,500 kronor ur stadens andel i brännvinsmedlen, varjämte styrelsen för Robert Dicksons stiftelse bemyndigades att ur tioprocentsfonden lämna en summa av 5,000 kronor som bidrag till den första uppsättningen.

1 Vården om dessa läsrum övertogs fr. o. m. år 1915 av Robert Dicksons stiftelse. »Göteborgs stads läsrum», som de nu benämnas, äro 7 till antalet och avse dels att tjäna som väntrum för arbetare, dels att erbjuda tillfälle till läsning av böcker, tidningar och tidskrifter. De besöktes år 1922 av 379,006 personer. Jfr uppsatsen »Göteborgssystemet» i denna skrift.Eägenheter förhyrdes för Redbergslids Folkbibliotek i huset nr i i 18 rotens 5 kvarter och för Majornas Folkbibliotek i huset nr 9 A Majornas 4 rote. Nödiga förändringar vidtogos i inredningen, så att lokalerna skulle kunna erbjuda plats både för låneexpedition oeh för läsning på stället. Redbergslids Folkbibliotek öppnades den 25 september 1902 och Majornas den 5 januari

Fig. 270. Läsesal i Redbergslids folkbibliotek.

1903. De tryckta katalogerna över boksamlingarna, som förelågo vid bibliotekens öppnande, upptogo omkring 800 band för vardera. Efter hand som boksamlingarna ökats, ha supplement eller nya upplagor av katalogerna utgivits.

Biblioteken ha hållits öppna vardagar kl. 12—2 och 5—9 samt söndagar kl 6—9. (En kortare tid voro de öppna även söndagar kl. 1—3, men denna söndagstjänst indrogs snart.)

Biblioteken omfattades från början med livligt intresse av allmänheten. Och efter 10 års förlopp fann styrelsen det önskvärt, att stadens folkbiblioteksverksamhet utvidgades. År 1912 ingick styrelsen sålunda till stadsfull-mäktige med anhållan om anslag till inrättande av ett folkbibliotek i Landala, vilken anhållan av stadsfullmäktige beviljades. Och sedan Lundby kommunalforening och Lundby fastighetsägareförening gjort framställning om ett folkbibliotek i Lundby, begärde och erhöll styrelsen följande år anslag för detta ändamål.

Landala Folkbibliotek, inrymt i huset nr 3 i Landala 9 kvarter, öppnades den 1 augusti 1913 med ett bokbestånd av 1,895 band, och Lundby Folkbibliotek som inrymts i huset nr 22 vid Apollogatan å Hisingen öppnades den 7 januari och omfattade vid slutet av första arbetsåret 1,727 band. Dessa nya folkbibliotek äro organiserade i likhet med de äldre, med undantag likväl av att tidningar icke tillhandahållas här. En gemensam katalog över samtliga de fyra mindre folkbiblioteken utkom år 1913, och en ny upplaga forberedes f. n.

Folkbiblioteken äro fortfarande förlagda till de ursprungliga lokalerna. Givetvis hade dessa under årens lopp blivit för trånga både med hänsyn till samlingarnas tillväxt och på grund av den allt större tillslutningen från allmänhetens sida. År 1911 lyckades det också att utvidga lokalen i Redbergs-lid med en större sal jämte därtill hörande glasveranda, och år 1921 blev Landala folkbibliotek utökt med några angränsande rum, varigenom bokmagasinet betydligt utvidgats och föreståndarinnan fått ett särskilt arbetsrum. I Majorna och Lundby har man däremot icke kunnat öka utrymmet eller finna mera lämpliga lokaler.

Den ordinarie personalen utgöres vid varje bibliotek av en föreståndarinna och ett biträde; vid många tillfällen har man dessutom fått anlita extra personal för olika ändamål.

Med den rika utveckling, biblioteksväsendet här fått, och med stadens successiva tillväxt, kunde det säkerligen vara önskvärt, att ett eller två nya folkbibliotek kunde anläggas, och planer i sådant syfte ha varit uppe, men den nu rådande depressionen har manat att uppskjuta tanken härpå till tjänligare tider.Statistiska uppgifter rörande Dicksonska folkbiblioteket fr. o. m. igoy

År Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Antal band i biblioteket Årsutgifter kronor 1907 175,226 62,684 8,821 13,801:87 1908 2x4,496 87.584 — 9,918 15,650:98 1909 269,083 125,048 — 10,971 11,247:44 igiO 260,814 119,227 — 11,512 12,837:66 igil 230,216 98,052 5i,795 10,079 13,381:52 1912 215.547 8i,574 62,281 11,106 14.825:73 1913 203,238 78,952 62,069 11,800 14,469:35 1914 190,100 71,278 56,648 11,808 14,297:02 1915 187,414 74,465 51,592 13,041 15,506:65 1916 192,489 7B579 62,l60 13,594 17.453:20 1917 219,762 80,956 63,222 14,830 19,073:76 1918 196,648 76,854 51,105 16,271 34,780:12 1919 200,079 75,534 37,372 16,128 34,54I:3I 1920 209,102 81,660 38,256 18,014 45,559:4! 1921 254.113 98,250 33,443 19,046 47,706:35 1922 266,328 117,738 30,762 21,004 64,256:08

Statistiska uppgifter rörande Landala folkbibliotek

År Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Antal band i biblioteket 1913 24,892 5,529 35,229 1,914 1914 52,584 16,168 47,405 2,375 1915 46,108 15,722 41.631 2,694 1916 45,688 15,344 40,638 3,332 1917 49,982 26,110 35,035 4,142 1918 50,921 34.007 23,109 4.584 1919 53,636 29,707 29,957 5,000 1920 57,470 35,220 33,979 5,202 1921 51,782 32,739 29,918 5,432 1922 60,764 4!-238 30,359 5,727Statistiska uppgifter rörande Redbergslids folkbibliotek

År Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Antal band i biblioteket 1902 6,041 2,923 1,830 769 1903 21,516 15,431 i,43i 1,263 1904 26,063 16,797 3,193 1,929 1905 29,987 18,726 5,075 2,109 1906 34-230 20,765 6,813 2,477 1907 36,717 22,391 8,034 2,788 1908 4U979 24.356 11,640 2,903 1909 50,875 30,027 11.845 3,oi3 1910 51,585 30,984 10,404 3,406 I9II 46,805 27,820 8,011 3,546 1912 52,025

24,417 16,378 3.743 1913 46,407 19,372 16,983 4,049 1914 50,876 22,796 18,894 4,340 1915 46,517 20,788 20,864 4,5oo 1916 46,383 19,059 23,105 4.737 1917 48.338 20,769 20,953 5.047 1918 53,898 27,270 18,659 5,183 1919 61,003 26,955 22,849 5,467 1920 67.447 29,370 22,003 5.563 1921 68,862 34,075 22,715 5,700 1922 84,299 42,924 23,158 5,99i

Statistiska uppgifter rörande Lundby folkbibliotek

År Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Antal band i biblioteket 1914 24,677 6,343 25,526 1,727 1915 21,000 7,220 20,228 2,015 1916 28,642 9,506 29,462 2,491 1917 32,591 15,739 23,214 3,082 1918 26,102 15,723 12,349 3.336 1919 28,833 15.390 15,308 3.639 1920 31,752 20,162 14,854 4,035 1921 40,784 28,051 16,350 4.373 1922 36,765 27,390 13,271 4,585Statistiska uppgifter rörande Majornas folkbibliotek

År Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Antal band i biblioteket 1903 17-265 8,931 2,364 790 1904 27,690 13,906 8,442 1,236 1905 33,572 19,212 9,361 1,651 1906 3r,4°6 19,663 6,975 i,94i 1907 33,262 19,607 8,959 2,285 1908 36,185 21,843 6,979 2,903 1909 44,196 27,123 6,467 3.264 1910 41,786 26,680 4,694 3,603 I9II 32,401 20,120 3,73i 3,320 1912 25,937 13.515 4.274 3,817 1913 26,710 12,694 6,609 3.905 1914 26,878 12,085 8,041 4,076 1915 31,028 14,161 9,812 4,243 1916 30,042 J3T31 I 1,027 4.431 1917 42,667 16,571 20,759 4.643 1918 43A32 15,128 21,654 4,824 1919 44,771 15,120 22,098 5,020 1920 49,698 19,093 23,584 5.494 1921 62,222 28,676 22,610 5,586 1922 60,985 31,337 18,862 5,800

De mindre folkbibliotekens årsbudget

År Årsbudget År Årsbudget 1902 15,610:91 1913 27,764:59 1903 h.756:59 12,717:30 1914 27,799:39 1904 1915 25,685:45 1905 11,172:80 12,094:37 1916 27,893:15 1906 1917 33,454:98 1907 11,659:82 1918 47,238:16 1908 12,840:13 1919 55,814:86 1909 14,974:63 1920 67,284:73 1910 i5,738:87 1921 71-775:56 1911 15,687:93 1922 64,618:83 1912 17,632:31Statistiska uppgifter rörande samtliga kommunala bibliotek i Göteborg under ig22

Bibliotek Antal besökande Utlånta band Till begagnande å stället framtagna band Årsbudget total därav anslag av staden för året Göteborgs Stadsbibliotek .... Dicksonska folkbiblioteket.... Redbergslids folkbibliotek.... 23,478 266,328 84,299 60,985 60.764 36.765 19,373 H7,738 42,924 3U337 4U238 27,390 29,798 30,762 23,158 18,862 30,359 13,271 208,444:— 64,256:08 ’ 64,618:83 156,024:— 38,075:02 56,897:12 S:a 532,619 280,000 146,210 337,318:91 250,996:14

(L. Wåhlin)

Göteborgs Museum

Göteborgs Musei samlingar ha, kan man säga, vuxit upp ur tvenne frön. Det ena utgjordes av ett på 1700-talet hopkommet s. k. naturaliekabinett, tillhörigt Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg och inrymt i f. d. Ostindiska kompaniets hus. Det ombildades år 1833, på initiativ av sedermera landshövdingen O. I. Fåhræus, till ett »naturhistoriskt museum». Den andra kärnan blev den 1853 bildade Göteborgs Konstförenings lilla samling av oljemålningar. I anslutning till 1860 års allmänna lantbruks-möte i Göteborg väckte redaktör S. A. Hedlund tanken på att sammanslå dessa bägge samlingar och tillika med dem förbinda ett industrimuseum för konstflitsalster. Förebilden för det museum han sålunda tänkte sig var väl snarast Southkensingtonmuseet i Dondon; men därjämte torde den just pågående utdaningen av Nationalmuseum i Stockholm ha påverkat samtida kulturintresserade.

Vetenskaps- och Vitterhetssamhället anslöt sig till Hedlunds projekt och antog på nyåret 1861 stadgar för det ifrågasatta museet, vilka fastställdes av magistraten och borgerskapets äldste den 10 maj s. å. Dessa myndigheter uppläto jämväl hela den staden tillhöriga västra hälften av kompanihuset hyresfritt åt den nya stiftelsen — andra hälften av byggnaden var statsegendom. Den 21 december 1861 kunde så Göteborgs Museum högtidligt invigas. Det ökade lokalbehov, som efter hand framträdde, fylldesnärmast på så sätt att grosshandlaren John West W i 1 s o n skänkte medel till uppförande av en museumsflygel längs Köpmansgatan, vilken stod färdig 1891, och

samma år förvärvades genom köp statens hälft av huvudbyggnaden vid Norra Hamngatan med hjälp av medel som erhållits vid 1885 års utdelning ur Renströmska donationsfonden. År 1886 hade Museum utan ersättning erhållit full äganderätt till stadens hälft av huset. Under

Fig. 271. Göteborgs Museum. Norra Hamngatan 12. Förut Ostindiska kompaniets hus.

Fasaden åt söder.

åren 1894—1896 genomgick hela det äldre byggnadskomplexet en grundlig omdaning, varigenom det i huvudsak erhöll sin nuvarande gestalt till det yttre och inre.

Museets styrelse valdes enligt stadgar av år 1867 av stadsfullmäktige och Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället samt av den då nybildade Göteborgs Museiförening, vilken sedermera upplöstes. F. n. utgöres styrelsen av fem av stadsfullmäktige, två av Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället samt två av Musei styrelse valda medlemmar, jämte tvenne av stadsfullmäktige valda suppleanter.

Av museets olika avdelningar erhöll den historisk-etnografiska år 1865 sinegen intendent, konstnären Gustaf Brusewitz, som med stort intresse hop-bragte värdefulla samlingar, särskilt av kyrkliga föremål, vilka utan hans mellankomst sannolikt i ett stort antal fall gått räddningslöst förlorade.

Konstavdelningen växte framför allt genom övertagande år 1865 av Konstföreningens samlingar. Den tekniska avdelningen utbröts efter ett antal år ur museet, varvid samlingarna överlämnades till stadens undervisningsanstalter inom området som åskådningsmaterial.

Museets bibliotek utvecklades omsider till Göteborgs stadsbibliotek, som fr. o. m. 1890 utgjort en självständig institution (se ovan).

Från en oansenlig början växte museets olika avdelningar snart nog till verklig betydenhet, framför allt tack vare gåvor och donationer av enskilda medborgare. Vid 1922 års slut uppskattades samlingarnas värde till sammanlagt över 4,800,000 kronor.

För konst av delningen blev Bengt Friand Dahlgrens och Anna Lisa Dahlgrens, f. Geijer, donation av den största betydelse. Genom överlämnandet av deras konstsamling erhöll museet en viktig tillökning i sitt bestånd av nordisk konst från 1850-, 60- och 70-talen, och genom den av dem donerade inköpsfonden sattes museet i tillfälle att under 1880-talets genombrottsskede göra en betydande insats i det svenska konstlivet genom förvärv av en rad framstående och typiska verk. På grund av inköpsnämndens obundenhet och framsynta blick vann Göteborgs unga konstmuseum under detta skede ett försteg framför de mera gammalmodigt ledda statssamlingarna. Sedan Pontus Fiirstenberg under 1880-talet påbörjat sin samling och trätt i livlig förbindelse med de ledande av tidens unga konstnärsgeneration, gjorde sig detta förhållande allt starkare gällande. Det är till stor del Fiirstenberg, som genom värdefulla gåvor och kraftigt intresse för goda inköp bidragit till att sätta den aktuella och levande prägeln på konstavdelningens verksamhet under denna tid. Göteborgs Musei betydelse såsom en huvudsamling för 1880- och 90-talens svenska konst befästes efter makarna Fiirsten-bergs död genom de Fiirstenbergska samlingarnas överlämnande år 1902. Sedan konstavdelningen år 1906 erhållit en konsthistoriskt och musealt utbildad intendent, utvidgades planen för denna avdelning till större mångsidighet i det att en handteckningssamling och en samling av modern grafik upplades och mer intresse än förut ägnades åt förvärv av äldre svensk konst. Till de gåvor av äldre gravyrer, vilka förut gjorts av Egron Lundgren ochprofessor P. F. Wahlbergs sterbhus, lade professor O. Qnensel år 1911 en omfattande oeh vald samling av nederländska gravyrer. Under senare år har förvärvats ett rikhaltigt plansehverksbibliotek, särskilt omfattande faesimiler efter handteckningar och gravyrer. Viktiga tillägg till konstavdelningens bestånd ha vunnits genom skeppsredaren Werner Uundqvists samling, omfattande äldre och nyare konstverk av olika riktningar, samt genom betydliga gåvor av äldre utländsk konst av direktör Gustaf Werner. Till stor del tack vare enskilt mecenatskap har museet även kunnat förvärva en liten vald samling av franska målningar från 1800-talet och 1900-talets början.

Vill man mäta i penningar, utgöra konstsamlingarna den ojämförligt värdefullaste avdelningen i Göteborgs Museum, med ett uppskattat värde av över 3 millioner kr. vid förra årets slut, d. v. s. ej mindre än 3/5 av. det

helas.

Till följd av konstsamlingarnas ständigt fortgående tillväxt ävensom av de andra avdelningarnas ökade lokalbehov, vilket förutsågs komma att göra sig gällande även efter naturhistoriska samlingarnas utflyttning till ett särskilt museum i Slottskogen, blev det i hög grad önskvärt att få till stånd en särskild konstmnseibyggnad, där det rika beståndet kunde på ett värdigt sätt utställas. Denna tanke har kunnat förverkligas tack vare befintligheten av de Dahlgrenska och Fiirstenbergska byggnadsfonderna, bankdirektör Jonas Kjellbergs storartade donation till en museibyggnad, en betydande gåva av skeppsredaren Werner Uundqvist, anslag ur Renströmska fonden vid 1921 års utdelning samt bidrag av Jubileumsutställningen. Till plats för byggnaden utsågs Götaplatsens fond, varigenom det nya museet kom att bilda ett verkningsfullt inslag i Göteborgs stadsbild och erhöll det bästa tänkbara läge. Ritningarna till byggnaden, som stod färdig att tagas i bruk för Jubileumsutställningens konstavdelning i maj 1923, ha uppgjorts av arkitektkonsortiet Ares, representerat av Arvid Bjerke och Sigfrid Ericson.

Göteborgs Musei historiska avdelning, som i sin nuvarande form organiserats år 1905 efter mottagande av de omfattande kulturhistoriska samlingar, som hopbragts av läroverksadjunkten Anders Nilsson i Skara, har under de senaste decennierna under kammarherre Carl Lagerbergs ledning vunnit en betydande omfattning och är i stånd att lämna en rik och allsidig bild, särskilt av den västsvenska högre ståndskulturen från den nya tidens början. Samlingarna ökas i rikedom och intresse fr. o. m. 1700-talets förrahälft. Särskilt förtjänar den långa raden av rumsinredningar beaktande. Det kan förväntas, att denna avdelning efter utställningens slut vinner en betydlig ökning genom överförande till densamma av väsentliga delar av utställningens historiska samlingar. Avdelningen kommer därefter att utgöra ett verkligt museum för Göteborgs och dess omgivningars historia. Till historiska avdelningen knyter sig den rika mynt- och medalj samlingen, om vars utveckling kammarherre Magnus Lagerberg inlagt synnerlig förtjänst.

De arkeologiska samlingarna utbrötos år 1912 till en särskild avdelning under vetenskaplig ledare. På grund av fornminneslagens bestämmelser ha dess sandingar ej kunnat bli så representativa för järn- och bronsålderns vidkommande, som önskligt vore, men under den nuvarande ledaren har ett betydande arbete nedlagts på utgrävningar och forskningar i fältet, vilka avsatt synnerligen vackra resultat. Även denna avdelning kommer att erhålla en betydlig utvidgning genom övertagande av de för Jubileumsutställningen, under ledning av arkeologiska avdelningens intendent hopbragta arkeologiska samlingarna.

Den etnografiska avdelningen, som senast organiserats år 1905 med en svensk allmogesamling samt samlingar av utomeuropeisk etnografi, ha vunnit verklig betydenhet först under nuvarande intendentens tid. Före hans tillträdande av platsen, 1913, var avdelningen för sin förkovran väsentligen hänvisad till de förvärvsmöjligheter, som händelsevis yppade sig. Dock erhöll museet under denna tid en del värdefulla etnografiska samlingar, särskilt från Kongo, hopbragta av de första svenska Kongo-fararna, samt från Mela-nesien genom greve Birger Mörner. Den nuvarande intendenten, känd som framstående utforskare av Syd-Amerikas etnografi och arkeologi, har vid sitt arbete för museet väsentligen koncentrerat sig på detta område. Han har genom egna resor i Syd-Amerika och genom av museet understödda expeditioner, samt genom gynnsamma byten och inköp, åstadkommit en sydamerikansk samling, som står i främsta ledet bland de europeiska museerna. Tack vare den instruktiva och åskådliga uppställningen ger denna samling ej blott specialkunskap om Syd-Amerika, utan också principiella lärdomar om de primitiva folkens liv och kultur. Den etnografiska avdelningen har efter de naturhistoriska samlingarnas avflyttande fått taga en stor del av de för dessa disponerade utrymmena i anspråk.Allmogesamlingen, som år 1905 erhöll en synnerligen tilltalande uppställning genom intendenten Axel Nilsson, utgöres till stor del av föremål hop-bragta av den ovannämnde adjunkten Nilsson, och är särskilt rikhaltig för Västergötlands vidkommande. Under senare år ha åvägabragts en stor samling från Dalsland. Efter Jubileumsutställningens slut torde samlingarna komma att betydligt utökas och fullständigt nyuppställas.

Göteborgs Museum har blivit en mycket populär institution. Antalet besök plär uppgå till mellan 90,000 och 100,000 pr år. Skolbesöken äro mycket talrika. De flesta dagarna i veckan är tillträdet avgiftsfritt.

Museets ledning under styrelsen har varit anförtrodd åt de särskilda intendenterna, med en av dem såsom styrelsens sekreterare och »rnusei ombudsman», vilken svarade för ordningen inom museet och de yttre administrativa funktionerna. Efter den senaste ombudsmannens, kammarherre Dagerbergs, bortgång år 1922 har ombudsmannainstitutionen avskaffats. I stället är inom var och en av de tre museibyggnaderna en av intendenterna vicevärd, med de funktioner som i fråga om husets vård och underhåll, ordning och vakthållning m. m. tillkommo ombudsmannen.

Museets intendenter bilda tillsammans ett intendentsråd, vilket har att till styrelsen avgiva yttrande och förslag i vissa frågor. Vid intendenternas sida stodo t. o. m. år 1922 nämnder, med vilka dessa ägde att rådföra sig och som medverkade vid inköpen. Dessa nämnder ha, efter det att det naturhistoriska museet och konstmuseet tillkommit som särskilda institutioner, omorganiserats till nämnder för de tre museibyggnaderna med däri inrymda samlingar. Dessutom finnes för konstinköp en särskild kommitté.

Museets budget slutar för år 1923 på kr. 313,262:94. Största inkomstposten är Göteborgs stadsfullmäktiges bidrag, 260,232:94 kronor. Av donerade fonder (B. E. Dahlgrens, Aug. Röhss' och Rob. E. Dicksons fonder samt Däsekabinettets fond) är upptagen en inkomst av 21,530 kr.; inträdesavgifter och årskort beräknas ge 4,500 kronor. På utgiftssidan märkes främst posten avlöningar och arvoden å kr. 166,065:02. På samlingarna komma 61,800 kronor.

(Axel L. Romdahl)Naturhistoriska Museet

Det naturhistoriska museet i Slottsskogen utgör en del av Göteborgs Museum och hyser dess zoologiska, botaniska och mineralogiska avdelningar.

Byggnaden beslöts av stadsfullmäktige den i oktober 1914. Den har bekostats av medel ur Renströmska fondens utdelning 1913, av medel, beviljade av stadsfullmäktige vid olika tillfällen samt slutligen av gåvor från följande personer:

Fig. 272. Naturhistoriska Museet i Slottsskogen. Byggnaden invigd 1923.

Från SO.

Dan Broström, Mathilda Broström, Carnegie & C: o, Gösta Dalman, Douglas Dickson, Gösta Frænkel, C. O. Jansson, Herman Mannheimer, Gustaf Werner, Emily Wijk samt Hjalmar Wijk. Härtill har kommit Teodor och Hanne Mannheimers fond (till en monumentalbrunn på gården).

Sammanlagda kostnader för bygge, flyttning och installation av samlingarna utgör i runt tal kr. 1,600,000:—.

Arbetet med byggnaden påbörjades i juni 1916, och museet öppnades för allmänheten den 9 juli 1923 i samband med naturforskarmötet i Göteborg. Byggnadens arkitekt har varit Ernst Torulf; den monumentala granitbrunnen på gården har utförts av fröken Sigrid Fridman.Byggnaden omfattar följande lokaler:

den stora utställningslängan (49,5 X 27,5 m.) som i övre våningen inrymmer en öv.erljussal för däggdjur (35,6x13,6 m. och med en vägghöjd av 6 m.);

ett galleri för fåglar löpande runt däggdj urssalen (sammanlagd längd 111,5 m-> bredd 5,7 m.);

en övre hall och i nedre våningen ett galleri för lägre ryggradsdjur och rvggradslösa djur (108,6x5,7 m-)- En nedre hall, ett magasinsutrymme för naturvetenskapliga samlingar (31,2x13,5 m.);

en byggnad (14,2x14,2 m.) för dioramor i övre våningen och en mineralogisk-geologisk utställningssal i den nedre. Dioramorna framställa: fågelberg från Karlsöarna utanför Gottland, ett landskap från fjället Tjiska söder om Kiruna, en urskog från trakten av Bydalen i Jämtland, Måkläppen utanför Falsterbo och Hornborgasjön nära Skara. Dioramorna ha utförts av intendenten vid Malmö museum Olof Gylling;

en flygel (15,0X12,2 nr.) med föreläsningssal i övre våningen utrustad med moderna projektionsapparater av olika slag

samt rum för entomologiska huvudsamlingar och för herbariet i undre våningen, en flygel för tjänsterum, arbetslokaler, konservatorsatelier och vaktmästarebostäder. Denna inrymmer dessutom verkstäder och smärre magasin; sådana finnas även i ett par källare.

Den zoologiska avdelningen omfattar framför allt samlingar från Göteborgstrakten, Bohuslän och det övriga Sverige jämte de nordiska länderna. Större sådana finnas även från de svenska arktiska expeditionerna. I sin helhet är o samlingarna ägnade att ge en avrundad, ej för karg bild av hela djurvärlden, dess formrikedom och utbredning. Från nyare av svenska forskare företagna färder till exotiska länder har museet lyckats förvärva ett betydande material. I värde kommer den zoologiska avdelningen främst. Fbre utbrytningen stod den bland Göteborgs Museums avdelningar i detta hänseende närmast i ordningen efter konstsamlingarna. Rörande samlingarnas historia hänvisas till Göteborgs Musei Festskrift, utgiven vid dess 50-årsjubileum 1911. I »Meddelanden från Göteborgs Musei zoologiska avdelning», som ingår i Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhällets Handlingar, offentliggøres flertalet av de undersökningar, som grunda sig på avdelningens samlingar.

Utom stadsfullmäktiges inköpsanslag förfogar avdelningen över räntan av D. T. Ahrenbergs donation samt en femtedel av räntan av C. Wijks donation.Herbariet omfattar dels större samlingar av svenska fanerogamer och kryptogamer, dels ett ej obetydligt utländskt fanerogamherbarium.

De mineralogiska och geologiska samlingarna äro rätt betydande.

För förvaltningen har redogjorts här ovan under »Göteborgs Museum».

(L. A. J ägerskiöld)

Fig. 273. Skansen Kronan. Uppförd 1691—97. Numera Göteborgs Militärmuseum.

Från norr.

Göteborgs Militärmuseum

Denna institution är inhyst i den å Risåshöjden belägna, år 1697 fullbordade skansen Kronan, i dess batterisalar en och två trappor upp. För sin tillkomst har Militärmuseet att tacka dåvarande majoren i armén, kaptenen vid Kungl. Fortifikationen, fortifikationsbefälhavaren i III fortifikationsområdet, sedermera översten i armén Claes Erik Grill. I en skrivelse till chefen för Kungl. Fortifikationen den 28 december 1903 gjorde major Grill — under hänvisning till att skansen dåmera stode restaurerad till sitt yttre i samma skick vari den av Erik Dahlberg år 1697 överlämnades såsom färdig till krigsbruk samt att ävenledes den stora batterisalen en trappa upp vore återställd i sin forna gestalt — hemställan om att få i denna sal anordna ett batteri mannekänger föreställande befäl och manskap vid kanonerna samt eventuellt att i batterisalen två trappor upp få uppställa en del till militärväsendet hörande föremål, som Göteborgs Museum möjligen kunde befinnasvilligt att deponera i skansen. De erforderliga kanonerna hade förslagsställaren god förhoppning om att erhålla som deposition från flottans förråd i Karlskrona, och mannekängerna skulle anskaffas genom bidrag av enskilda personer i Göteborg. Samtidigt avlät major Grill till Kungl. Marinförvaltningen en skrivelse med förfrågan, huruvida Kungl. Marinförvaltningen skulle vilja låta i skansen Kronan deponera från befintliga förråd i Karlskrona 5 st. kanoner av dansk modell, 3 st. av Tornqvists, 3 st. av Aschlings och 2 st. av Chapmans modell, om möjligt med lavetter (fyrarullalådor), kanonspakar och laddtyg, samt en del gamla kulor, varav kulstaplar kunde anordnas, allt mot kvitto av fortifikationsbefälhavaren i Göteborg; och förband sig major Grill att utan någon kostnad för kronan ombesörja effekternas transport till Göteborg.

De tillfrågade myndigheterna ställde sig tillmötesgående. Major Grills framställningar biföllos, under villkor att statsverket ej förorsakades några kostnader. Marinförvaltningen anmodade sålunda varvsehefen vid flottans station i Karlskrona att mot kvitto utlämna följande materiel:

5 st. 24 15 kanoner av dansk modell 3 » » » » av Tornqvists modell

3 » » » » av Aschlings modell

2 » » » » av Chapmans modell

13 » kasserade sättare till 30 ® kanoner 13 » » viskare » » » »

8 » » 30 fg fyrarullalådor samt

130 » 30 <8 kulor.

Under år 1904 påbörjades alltså uppsättandet av Göteborgs Militärmuseum, vilket samma år öppnades för allmänheten. Det hölls tillgängligt söndagar kl. 1.30—3 e. m. samt onsdagar kl. 2—3. Till att börja med var tillträdet fritt, men efter någon tid fastställdes en inträdesavgift av 10 öre på söndagarna och 25 öre på onsdagarna såsom bidrag till kostnaderna för vakthållning och rengöring i museet samt för samlingarnas vård.

År 1908 hembjöd stiftaren Militärmuseet såsom gåva åt Göteborgs Musei historiska avdelning, sedan föregående år Kungl. Maj:ts medgivande av fortsatt dispositionsrätt över lokalerna i skansen Kronan till ifrågavarande ändamål på vissa villkor erhållits. Anbudet antogs, och Musei förutvarande samlingar av militära vapen förenades därpå med Militärmuseets. Eftersammanslagningen anställdes för den närmaste vården av samlingarna en amanuens. Den förste innehavaren av denna befattning, reservlöjtnant Jonas Gustav Hamberg, hade redan förut haft tillsyn över de i skansen hopförda samlingarna samt nedlagt ett förtjänstfullt arbete vid deras hopbringande. Numera hålles Militärmuseet öppet söndagar, onsdagar oeh lördagar kl. i—3 e. m. (år 1923 under tiden 15 juni—15 september dock, i anledning av Jubileumsutställningen, varje dag).

Samlingarna, som f. n. uppgå till över 2,000 nummer, fördela sig på följande huvudgrupper: handvapen, stångvapen, handskjutvapen, kanoner, rustningsdelar, utrustningspersedlar, ammunition och musikinstrument. Härtill diverse samt böcker. Största antalet nummer kommer på gruppen utrustningspersedlar.

Bland mera värdefulla föremål märkas: en del värjor från Karl XI:s och Karl XII:s tid med Vira bruks stämpel, värja och pistol med Gustav III:s namnchiffer, rikt etsade sablar från början av 1800-talet, eneggad och blåhärdad värja med etsade och förgyllda ornament samt Karl XIV Johans och kronprins Josef Frans Oscars namnchiffer; vidare stenar ur den forna Kungsporten (»Gamle port») i Göteborg med Karl XI:s namnchiffer. Utanför skansen står uppsatt ett gammalt soldattorp under livkompaniet av Bohusläns regemente. Härtill må slutligen nämnas en del vapen och föremål från olika länder, vilka varit i bruk under världskriget 1914—1918.

Museet är flitigt besökt. Antalet erlagda inträdesavgifter har åtskilliga år varit uppe i över 4,000.

Vid museet tjänstgöra en amanuens samt två vaktmästare. Museets stat och det kommunala anslaget till detsamma ingå i Göteborgs Museums stat.

[Fritz Neiglick)

Röhsska Konstslöjdmuseet

Genom donationer av bröderna August och Wilhelm Röhss lades den ekonomiska grunden till ett konstslöjdmuseum i Göteborg. En annan donation, av H j a 1 m a r W i j k, samt stadens upplåtande av fri tomt gjorde det möjligt för museets styrelse att efter pristävlan anmoda arkitekt Carl Westman att utföra ritningar till byggnad för museet. Dessförinnan hade styrelsen 1909 till chef för den nya institutionen kallat dåvarande intendenten vid Nordiska Museet Axel Nilsson, som sedan jämte arkitekten lyckades driva nybyggnadsfrågan till sin slutgiltiga lösning.

Byggnaden, som är uppförd av rött Börringetegel, ligger vid södra sidan av Vasagatan i kvarteret mellan Chalmers- och Teatergatan. Den invigdes för sitt ändamål den 15 seph 1916. Samlingarna voro då även inordnade i sina nya lokaler. Bottenvåningen upptages av tjänsterum, bibliotek, entréloka-

Fig. 274. Röhsska Konstslöjdmuseet vid Vasagatan.

ler, lokal för tillfälliga utställningar, en sal för större föremål (den s. k. arkitekturhallen) samt ett rum för kakel och järnsmide. Våningen 1 tr. upp innehåller textilgalleri, interiörer m. m. Två tr. upp finnes museets avdelning för bokkonst samt dessutom keramik, glas, silver, möbler och interiörer. I vindsvåningen befinna sig de kinesiska

och japanska samlingarna.

Samlingarnas grundstomme utgöres av ett urval ur Slöjdföreningens skolas mönsterföremål, bland vilka ingå Fredrik Martins kollektion av japanska konstslöj dföremål, vilka redan 1906 dit donerats av herr Hj. Wijk. Ur de Nilssonska samlingarna i Skara förvärvades genom kommunalt anslag ytter-ligare en del föremål. Alla senare förvärv äro tillkomna på intendenten Nilssons initiativ. Bland dessa märkas särskilt de under år 1913—1914 av doktor Thorild Wulff i Kina hopbragta föremål, som nu utgöra större delen

Fig. 275. Röhsska Konstslöjdmuseet: arkitekturhallen.

av museets kinesiska samling. Den Wulffska expeditionen bekostades av fru Caroline Wijk och herr Klaes Fåhræus. År 1914 skänktes till museet -— även av Hj. Wijk — den av friherre P. Hierta sammanförda förnämliga bok-bandssamlingen.

Röhsska Museet äger dessutom ett större konstindustriellt bibliotek samt bild- och fotografisamling. Den ekonomiska grunden till biblioteket var ettanslag ur Renströmska fonden vid 1912 års utdelning av över 39,000 kronor. Biblioteket innehåller ett flertal sällsynta äldre originalverk, behandlande arkitektur, ornamentik oeh andra ämnen. Bild- och fotografisamlingen omfattar omkr. 20,000 nummer.

Samlingarna hållas tillgängliga för allmänheten alla dagar utom måndagar, 3 dagar i veckan utan avgift. Biblioteket är avgiftsfritt öppet kl. 6—8 e. m.

Fig. 276. Röhsska Konstslöjdmuseet: interiör från Norra Hamngatan 8, Göteborg.

varje dag utom måndagar. Museet åtnjuter anslag av staden, för innevarande år 80,660 kronor.

Röhsska Konstslöj dmuseet verkar för höjandet av den konstindustriella utvecklingen genom sina samlingar och sitt bibliotek, genom föredrag och praktiska kurser för konsthantverkare, genom tillfälliga utställningar och genom utgivandet av skrifter berörande museets intresseområde. Medelst uppmätning och fotografering har museet i bild bevarat kulturhistoriskt eller konstnärligt värdefulla äldre byggnadsverk, huvudsakligen i Göteborg och omnejd. Genom flyttning till museet ha ett antal värdefulla rumsinred-ningar räddats från förstörelse. Bland dessa märkas:4 st. interiörer från Partille herrgård, utförda efter ritningar av C. W. Carlberg. Av dessa äro matsalen och förmaket nu uppsatta i museet. Före hitflytt-ningen användes dessa lokaler till rotfruktsmagasin och skolkök. (Gåva); i interiör från Sahlgrenska sockerbruket i Gamlestaden i Göteborg. Fokalen användes förut för försäljning av utskottsvaror. (Gåva av Gamlestadens f abriksaktiebolag);

i interiör (salong) från Norra Hamngatan 8 i Göteborg; i interiör (salong) från egendomen Ferjeholm, nu alkoholisthem; i interiör från Högbergsgatan 40 i Stockholm, av F- A. Masreliez.

Bland tillfälliga utställningar av betydenhet kunna nämnas: år 1914—15 keramik från H. A. Kähler i Næstved, Danmark;

» 1917 H. Bagge’s samling av konsthantverk och bysantinska målningar;

» 1918 Svenska Slöjdföreningens utställning av inredning för smålägenheter;

» 1921 modern engelsk bokkonst;

» 1922 äldre norska tapisserivävnader.

Röhsska museet har förvärvat sig ryktbarhet genom sin på praktiskt-estetiska värden inriktade verksamhet samt för sin konstnärliga helgjutenhet.

[Sten Anjou)

Göteborgs Sjöfartsmuseum

Göteborgs Sjöfartsmuseum grundades år 1913 av Nautiska Föreningen i Göteborg. Museilokalerna voro under åren 1913—17 förenade med nämnda förenings lokaler Skeppsbron 1.

På grund av samlingarnas snabba tillväxt samt ett ständigt ökat intresse för museets verksamhet beslöts, då det visade sig att Nautiska Foreningen icke i längden kunde handhava museets skötsel, den 4 aug. 1918 att bildå en särskild förening för ändamålet. Denna förening, som fick namnet Föreningen Göteborgs Sjöfartsmuseum, övertog omedelbart samlingarna samt skaffade åt desamma större och tidsenligare lokaler än förut.

Samma dag föreningen bildades donerade Sjöfartsmuseets varme förespråkare och förste intendent, skeppsredaren Werner Fundqvist till Göteborgs stad 100,000 kronor, vilken summa under namn av Göteborgs Sjöfarts-museums byggnads- och underhållsfond, skulle förvaltas av staden, men varav räntorna, sedan 1/10 lagts till kapitalet, skulle tillfalla museet.

Året därpå donerade, genom museistyrelsens energiske ordförande skeppsredaren Dan Broström, hans familj till staden en summa av 1,000,000 kronorför att användas till uppförande av en museibvggnad, sedan avkastningen på donationen stigit till ett belopp av kr. 300,000. Denna senare summa skulle fonderas och räntorna på densamma användas till museets drift.

Sedan museistyrelsen genom denna storartade donation fått den ekonomiska sidan av byggnadsfrågan löst, utarbetades ett program för museets framtida verksamhet och beslöts att Sjöfartsmuseet skulle omfatta tre huvudavdelningar: sjöfart, fiske och havsforskning. Samtidigt med detta under-

sökte den för förvaltningen av Broströmska donationen tillsatta styrelsen möjligheten av att få fri tomt i den s. k. Gamla Varvsparken vid Stigbergs-torget. Sådan uppläts också av staden år 1921, varefter år 1922 utlystes en arkitekttävlan rörande nybyggnad. Förste pristagaren i nämnda tävlan, stadsarkitekten Gunnar Wetterling i Gävle, fick därefter i uppdrag bygga museet, som skall vara färdigt år 1925.

Omedelbart sedan Föreningen Göteborgs Sjöf artsmuseum övertagit museet, inriktades dess verksamhet dels på ett nautiskt arkeologiskt forskningsarbete under intimt samarbete med statens sjökrigshistoriska samlingar i Stockholm och dess föreståndare amiral J. Hägg och dels på ett mera tekniskt arbete, som tillverkandet av modeller, undersökningar av moderna nautiska uppfinningar m. m. Till dessa senare grenar av arbetet torde även kunnaräknas initiativtagandet oeh förverkligandet av en Chapmanstaty i Göteborg, anordnandet av det första skandinaviska skeppsbyggaremötet, biträde vid ordnandet av sjöfartsavdelningen på Uuleå stads jubileumsutställning 1921, ordnandet av sjöf artsavdelningen på Göteborgsutställningen 1923 oeh arrangerandet av den stora internationella sjöf artsveckan samma år samt slutligen initiativet till ett havs akvarium i Göteborg, vilket senare genom en donation av styrelsens ordförande, skeppsredare Dan Broström, av kr. 150,000 kunde förverkligas år 1923. Under åren 1919—21 lämnades därjämte ekonomiskt understöd till Institutet för ortnamnsforskningar vid Göteborgs Högskola, närmast med anledning av de under denna tid av institutet bedrivna ortnamnsforskningarne i Bohuslänska skärgården.

Museets samlingar omfatta bl. a. en även utomlands uppmärksammad serie fartygsmodeller från vikingaskeppets dagar intill nuvarande tid, bland vilka märkas synnerligen värdefulla modeller från 1700- oeh 1800-talens sjöfart med segelfartyg. Vid sidan av dessa intaga museets modeller av moderna ång- och motorfartyg, maskiner oeh nautiskt tekniska anordningar m. m. en framträdande plats. Samlingen nautiska instrument torde vara den mest kompletta som något land kan uppvisa. Genom de njdörvärv, som museet erhållit från Göteborgsutställningens sjöf artsutställning, både inom sjöfartens, fiskets oeh havsforskningens områden, ha dess samlingar utökats i betydande grad.

Under de gångna åren har museet utgivit ett stort antal publikationer; bl. a. märkes den omfattande Broströmsboken (1920), Chapmans inflytande på fartygskonstruktionens utveckling (1921), Första skandinaviska skepps-byggarmötets förhandlingar (1921), Sjöf artsmuseernas betydelse och vad de utvisa (1919). Dessutom utgiver museet ett årstryck, vilket förutom styrelseberättelse innehåller artiklar rörande nautiska spörsmål.

Museet står numera i korrespondens med samtliga sjöf artsmuseer och nautiskt tekniska institutioner i Sverige och utlandet.

Museet förvaltas av en styrelse på sex personer, av vilka en är museets styresman. Akvariet har en särskild föreståndare.

(0. Traung)Teater- och musiklivet

Av

JULIUS RABU

UNDERRÄTTELSERNA om teater- oeh musiklivet i Göteborg gå ej längre tillbaka än något mer än två århundraden. De hava samvetsgrant samlats av Wilhelm Berg i hans arbeten »Göteborgs äldre teatrar» och »Musikens historia i Göteborg», och vad en kommande forskning kan draga fram, skall knappast kunna ha mer än dokumentariskt värde för fastställande av enskilda detaljer. Bilden av det hela torde åtminstone beträffande teaterhistorien vara bestämd genom det rikhaltiga material hans samlarnit bragt i dagen, siktat och ordnat. Denna framställning, som endast kan ge några flyktiga huvuddrag av Göteborgs utveckling som teater- och musikstad, stöder sig också i alla väsentliga delar på Wilhelm Bergs arbeten. På detta liksom på andra områden är Wilhelm Bergs gärning av grundläggande betydelse för Göteborgs och Väst-Sveriges historia.

Komedianter omtalas i kyrkböckerna redan på 1690-talet, och ungefär samtidigt får man av en rättegångsförhandling reda på att komedianterna åtminstone en gång givit föreställning i »Gref Aschebergs stall». Dessa kome-diantföreställningar, vilka sannolikt huvudsakligen utgjordes av akrobatiska konster och lindansning, voro givetvis avsedda för gemene man; med mera pretention uppträdde utländska teaterband. 1699 fick ett dylikt band, »Die Chur-Sächsischen Hochteutschen Comoedianten», tillstånd att spela i Göteborg. Vad de här spelat är obekant. I Stockholm upptog deras repertoar bl. a. ett Eaust-spel och »Die Königin Disa», en tysk bearbetning av Messenii drama, och man har också kunskap om att de i Ystad spelat bibliska dramer om »Judith och Holofernes» samt om »Den rike mannen och Lazarus». Repertoaren i Göteborg torde ha varit liknande och även upptagit s. k. Haupt- und Staatsactionen, där utomordentliga händelserframställdes, och gudar, konungar och namnkunniga hjältar uppträdde sida vid sida med Arlekin eller Hans Wurst, som ständigt ingrep med sina oftast improviserade puts och grovheter.

Ehuru man endast besitter strödda underrättelser från denna tid, kan man på goda grunder antaga, att besöken i Göteborg av dylika utländska band icke voro ovanliga under första hälften av 1700-talet. I slutet av 1755 kom det första svenska skådespelaresällskapet till Göteborg. Det var den Bindahl-Berghultska teatertruppen, som nyss brutit sig ut från den »Kongl. Svenska Skådeplatsen» och den 20 november uppförde J. A. Romagnesis »Sanningens tempel, lustspel i 3 öpningar », översatt av Petter IJndahl. Den nästa svenska trupp, om vilken det är bekant att den gästat Göteborg, är den Seuerlingska, som den 13 oktober 1760 »uti ett under Qvarnberget vid Artilleri-Gården beläget hus» uppförde »en Comedia, kallad De Festin de pierre». Det var säkerligen Moliéres stycke med samma namn i översättning av J. Ehrenström. Seuerling spelade upprepade gånger i Göteborg under 60- och 70-tal en, och hans repertoar synes ha varit anmärkningsvärt god. Man vet att han uppfört Voltaires tragedi »Zaire» och »Caesars död». Även Petter Stenborg, ett välbekant namn i Sveriges teaterhistoria, uppträdde med sitt hemlösa sällskap i Göteborg, där han spelade bl. a. Moliéres »Tartuffe» och »Den inbillade sjuke», Corneilles »Cid», Holbergs »Jeppe på berget» och »Hasenskräck» samt av svenska verk, utom »Drottning Disa», Flintbergs »Solen lyser för hela världen», Hallmans »Casper och Dorotea» samt Branders »Cleopatra».

Vid sidan av detta offentliga teaterliv odlades den dramatiska konsten även genom de göteborgska patricierfamiljernas gouterade sällskapsspektakel. Familjerna Alströmer och Hall stodo i spetsen för dessa nöjen, vilkas blomstringstid inföll på 1770-talet. Claes Alströmer inredde en scen i en stor sal i sitt hus, och John Hall uppförde en särskild teaterbyggnad på sin tomt i hörnet av Torg- och Sillgatorna.

Den första otvetydiga underrättelsen om en särskild publik teaterbyggnad finnes i en tidningsnotis från sommaren 1779. där det talas om en »fullstäm-mig concert på det vanliga Comediehuset på Sillegatan». Det var då uppenbarligen ingen nyhet mer, och i själva verket finnas antydningar om dess existens redan tidigare (1776). Denna teater låg på tomterna 60—61 i VII roten med husnummer 10—12 åt Sillgatan (numera Postgatan) och 16

åtNedre Kvarnbergsgatan. Dess förste ägare var byggmästare Johan Gottfrid Hernick. W. Bergs antagande, att Patrik Alströmer understött detta bygge, har stor sannolikhet men är icke dokumentariskt bevisat. Byggnaden var av trä och »gjordes herrligare och bekvämare» på sommaren 1782. Dess eldfarlighet påtalades ofta, och sedan på sensommaren 1816 den nya teatern vid Södra Hamngatan öppnat sina portar, måste den dåvarande ägaren av Sillgate-teatern besluta sig för en radikal ombyggnad. Det gamla komedihuset revs, och en ny byggnad uppfördes som var i bruk för dramatiska föreställningar från november 1819 till 1833. Senare inreddes den gamla teatersalongen till tapetserareverkstad och nedbrann den 13/3 1867.

På denna första göteborgska teater spelade också det första fasta skådespelaresällskapet. Det kallade sig »Skådespelaresällskapet i Göteborg» och stod under ledning av Johan von Blanc. Dennes trupp hette till en början »Det gemenasiska sällskapet», bereste de nordiska länderna och förevisade jämte pantomimer lindansning och andra akrobatkonster, hedningen delade von Blanc på den tiden med »konstmästaren» Paul German. Men sedan denne 1780 lämnat Göteborg, fick von Blanc taga ledningen helt och hållet. Därmed började en ny aera för sällskapet, och den nya repertoaren inleddes med ingenting mindre än Holbergs »Jeppe». Under årets första månader uppförde sällskapet i Göteborg stora verk av Corneille, Moliére, Racine, Vol-taire, Holberg m. fl., därmed övertagande och ytterligare utvecklande den repertoar, som Petter Stenborg representerat föregående höst, då han och det gemenasiska sällskapet omväxlande spelade på Göteborgs teater. Följande vinter spelade sällskapet åter några månader här, men när det återkom på hösten 1781, spelade man ända till slutet av maj 1782, och under de närmast följande åren gåvos teaterföreställningar hela säsongen. De ordinarie spektakeldagarna voro tisdagar och fredagar. Ibland spelades, trots förbud, även på söndagar.

Så blir 1780-talet en glanstid i Göteborgs teaterhistoria, och då hölls här en repertoar, som icke överträffats förrän långt senare, under Per Lindbergs chefstid vid Dorensbergsteatern. Von Blanc sökte icke blott hålla allmänheten äjour med det bästa som gavs i huvudstaden utan beflitade sig även om att ge nyheter, som icke spelats förr i landet. Operetter och sångspel börja förekomma på spellistan, och till denna tid daterar sig även den första Shakspere-före-ställningen i Göteborg. Det var »Romeo och Julia, sorgespel i 5 öpningar,ifrån Fransyskan», som gavs den 13 november 1781. I Stockholm uppfördes detta verk först 1845, men i Norrköping hade Seuerling spelat det redan 1776. Beaumarchais' »Barberaren i Sevilla» gavs »på flere förnäma herrskapers begäran» och fick därigenom sitt första uppförande på svensk scen.

Den gamla teatern vid Sillgatan har också äran att först ha uppfört Shak-speres »Hamlet» på svensk scen. Det skedde den 24 januari 1787. Bedåre för teatern var då, sedan von Blanc under i viss mån dramatiska omständigheter måst lämna Göteborg, den högt begåvade skådespelaren Andreas Widerberg, som själv spelade titelrollen. Han fullföljde också i övrigt von Blancs goda repertoar och gav bland annat Beaumarchais' »F'igaros bröllop» redan på hösten 1786, två år efter dess publiceiing och sex år tidigare än i Stockholm. Han kallades emellertid 1789 av Gustav III till huvudstaden, hans sällskap tynade småningom bort, och teaterlivet i Göteborg råkade för några år i fullständig lägervall, tills Johan Anton Bindqvist vågade försöket att åter bilda en stående teater. Under tre säsonger höll han teatern i gång med en repertoar, som visserligen icke utmärktes av samma djärvhet och livaktighet som von Blancs och Widerbergs, men som var genomsnittligt god och ofta upptog sångspel och operetter. Ett teateraktiebolag, som bildades 1797 för att rädda Bindqvist och hans sällskap, måste efter ett knappt år ge ställningen förlorad, varefter under de följande 10 åren olika sällskap avlöste varandra utan att den konstnärliga nivån bragtes till någon mera aktningsbjudånde höjd. Ej heller Eindqvists återkomst 1810 eller verksamhetens övertagande av ett teaterbolag, som spelade oavbrutet i 21 månader (1813—15), skänkte några konstnärliga resultat av betydenhet. Efter tillkomsten av teatern vid Södra Hamngatan förlorade teatern trots den ovannämnda ombyggnaden småningom sin ledande ställning och betydelse.

Teatern vid Södra Hamngatan byggdes av traktören Eaurens Segerlind —• samme man som ägde och uppförde det bekanta hotellet Göta Källare — på en tomt i omedelbar närhet av hotellet med adressnummer 61 vid Södra Hamngatan. På sommaren 1816 stod den nya teaterbyggnaden färdig, utmärkt inredd efter tidens förhållanden, och invigdes den 12 augusti med Dalayracs operett »Slottet Montenero» och en prolog, författad av skådespelaren C. H. Smedberg. Det blev åter den gamle J. A. Bindqvist, som stod för rusthållet vid spektaklerna,

men hans gamla vigör synes ha lämnat honom i sticket, och kritik och misstrogenhet från publikens sida föranledde redanefter några veckor Segerlind och Lindqvist att söka bistånd hos »flere af stadens ansedde män», vilka bildade en teaterdirektion och skulle utöva den högsta ledningen. Man spelade ett par tre gånger i veckan ända till den 6 juni 1817, då sällskapet upplöstes och Lindqvist gjorde konkurs. Repertoaren upptog endast ett fåtal betydande verk (Beaumarchais, Holberg) och hade sin tyngdpunkt i franska operetter.

Fig. 278. Mindre Teatern, Södra Hamngatan 61. Uppförd 1816. Nedbrunnen 1891. Efter bild i Göteborgs Museums arkiv.

Det dröjde nu tre år, innan teaterföreställningar gåvos regelbundet i längre följd i Göteborg. På hösten 1820 hitkom Gustaf Fredrik Åbergsson, en av Kungliga teaterns ledande krafter, förhyrde teatern och spelade ända till utgången av maj 1821. Därmed fick teaterintresset i Göteborg nytt liv — men direktörens ekonomiska utbyte lockade icke till fortsättning, och Åbergsson kom med sitt sällskap de båda följande åren endast för ett mindre antal föreställningar.En ny uppryckning erhöll teaterlivet genom besöket av Wilhelm Djurström på hösten 1824. Hans sällskap ansågs såsom den ojämförligt bästa teatertruppen i svenska landsorten, och han höll en förträfflig repertoar, vars höjdpunkter voro sådana verk som Calderons »Eivet en dröm» och Oehlen-schlägers »Axel och Valborg», det senare för första gången på svensk scen. En längre säsong hade Fredrik Julius Widerberg (1825—26) under vilken uppfördes »Hamlet» och icke mindre än tre Schiller-verk (»Kabal och kärlek », »Rövarbandet» och »Fiesco»). Även den lyriska delen av repertoaren var tillgodosedd, och blev det ännu mer under en av Carl Wildners sejourer (1831), då som största nyhet gavs för första gången »med Herrar Amateurers gunstbenägna biträde» Webers romantiska opera »Friskytten».

I allmänhet spelas under 30- och 40-talen endast kortare tider. En trupp stannade några veckor, kanske ett par månader, och ofta kunde det, trots att numera två teaterbyggnader stodo till buds, gå ett halvår utan att någon teaterföreställning ägde rum. En av de längsta sejourerna var — betecknande nog för det stigande intresset för lyrisk teaterkonst — det tyska operasällskapets, som under ledning av A. Heusser uppträdde först 2/8—15/11 1836 och därefter 19/9 1837 — 4/2 1838. Därunder fick Göteborg tillfälle att stifta bekantskap med en rad av operalitteraturens förnämsta mästerverk: Mozarts »Enleveringen ur seraljen», »Don Juan», »Titus» och »Trollflöjten», Aubers »Muraren» och »Den stumma», Rossinis »Barberaren», »Othello» och »Italienskan i Algier», Méhuls »Joseph i Egypten», Meyerbeers »Robert av Normandie» m. fl.

Genom dessa täta ombyten av sällskap, fick man dock tillfälle att, om ock blott för ett fåtal dagar, se tidens främsta sceniska artister i vårt land, såsom Pierre och Fredrik Deland, Olof Ulrik Torsslow, Georg Dahl-qvist och Dars Kinmansson.

Den 15 september 1859 invigdes en ny teater i Göteborg, Nya eller som den sedan 80-talet alltjämt kallas, Stora teatern. Man beklagade sig över brist på trevnad i den gamla teatern, och framstående medborgare togo initiativet till byggandet av ett nytt konsttempel. Man ville ha ett värdigare hemvist för den dramatiska konsten i Göteborg, och med vilka förhoppningar för en 113' tid i teaterlivet man planerade denna nya teaterbyggnad, framgår bland annat därav, att S. A. Hedlund offentligt pläderade för att den skulle bliva stadens tillhörighet. Emellertid ägdes den till en början av ett bolagintresserade göteborgare, gick sedan genom ett flertal ägares händer och tillhör nu åter ett konsortium teaterintresserade.

Stora teatern var under de första årtiondena plats för en mängd olika sällskaps uppträdande. Även nu voro operaföreställningarna icke fåtaliga, och de sällskap som stannade längst voro tyska operatrupper, av vilka van

Fig. 279. Stora Teatern oeh Kungsportsbron. (1922)

der Ostens sällskap innehade teatern större delen av vintrarna 1861—62 och 1862—63 och Carl Gaudelius' större delen av spelåren 1864—65 och 1865—66. Ett märkligt företag var Fredrik Strakoschs försök att gemensamt med Ludvig Josephson spela svensk dramatisk teater och italiensk opera samtidigt på Göteborgs båda teatrar 1869—70. Företaget var emellertid för stort tilltaget och den lyriska avdelningen upphörde redan efter ett par månader. Ett liknande stort försök gjorde August Lindberg 1890 och höll ut under tre spelterminer.

Under dessa perioder gavs i Göteborg större delen av dåtidens bärande operarepertoar.Spelåren 1883—85 drevs verksamheten på Stora teatern av Göteborgs Teater-Aktie-Bolag med Lorentz Lundgren som verkställande direktör. Åttiotalet var för övrigt en blomstrande tid i stadens teaterhistoria. Goda sällskap (Frans Hedberg, Emil Hillberg, August Lindberg) spelade i stor utsträckning den moderna och då aktuella nordiska litteraturen: Ibsen, Björnson, Geijerstam och Strindberg, vars »Mäster Olof» gavs av Hedberg för första gången den 26/1 1883. Även den klassiska repertoaren är väl företrädd i spellistan för dessa år.

De senaste trettio årens teaterhistoria i Göteborg inledes med branden av teatern vid Södra Hamngatan den 21 december 1891. Länge var sedan Stora teatern den enda, där olika sällskap av i regel god kvalitet avlöst varandra. Albert RanfJ och Hjalmar Selander ha därvid varit de mest framträdande teaterledarne. Med spelåret 1917—18 blev Stora teatern ett hemvist enbart för den lyriska konsten, och sedan hösten 1920 ledes verksamheten framgångsrikt av Aktiebolaget Göteborgs Lyriska Teater, där det konsortium som äger teaterbyggnaden är huvudintressent.

Den 27 oktober 1916 invigdes Lorensbergsteatern, en modern teaterbyggnad uppförd på Lorensbergs område. På hösten 1918 övertogs verksamheten där av ett konsortium konstnärligt intresserade, Aktiebolaget Göteborgs Teater, som till chef fr. o. m. våren 1919 utsåg dr Per Lindberg, under vars 4-åriga ledning denna teater blivit en föregångsscen i Norden för moderna dramatiska tendenser och hållit en repertoar av enastående hög kvalitet.

För den mera folkliga teaterkonsten verka Folkteatern, på Lorensbergs-området, sedan hösten 1897, och Nya teatern i Arbetareföreningens hus vid Järntorget.

*

Musikens historia i Göteborg börjar liksom nästan överallt med stadsmusikanterna, vilka — två till antalet — under 1600- och första hälften av 1700-talen svarade för den offentliga musikutövningen. Från mitten av 1700-talet framträda namnen på några organister och kantorer: Oluf Liedner -— fader till skalden Bengt Lidner — Carl Dijkman, Anders Bonge och Henrik Bäck. Ett stort inflytande som lärare, orkesterledare och utövande musiker hade en från Tyskland 1771 inflyttad tysk musiker, Benedictus Schindler, och på 80-talet synes violinisten La Hay ha spelat en ledande roll i vårt musikliv.Vid sidan av det säkerligen anspråkslösa offentliga musiklivet utövades musiken flitigt i hemmen, och dilettanternas musikövningar med orkester-och körverk torde under denna tid ha utgjort musiklivets stomme. De få yrkesmusikerna i staden ha i regel på ett eller annat sätt på ledande plats deltagit i den privata musiken, som bedrevs i de förnämare hemmen eller på

Fig. 280. »Romeo och Julia» å Lorensbergsteatern, febr. 1922. Scenbild I: gatustriden.

någon lokal, vanligen stora rådhussalen. Den familj, som även i detta avseende var den ledande, var släkten Alströmer.

Ånnu långt fram på 1800-talet är inslaget av amatörer i Göteborgs musikliv mycket framträdande. Det kristalliserade ut sig till sådana sammanslutningar som Harmoniska Sällskapet, Musikaliska Öfningssällskapet, Orphei Vänner — möjligen i grunden samma förening men med skilda namn under olika skeden. Av ledande män under 1800-talets första skede må nämnas C. M. Dundholm 1805—18, Carl Fredrik Braunstein 1815—29 och Georg Giinther 1815—39. Särskilt den senare har genom uppförandet med dilettanters medverkan av sådana verk som Haydns oratorier, Mozarts Requiemskapat sig ett beståndande anseende som en av de starkaste krafterna i Göte-borgs-musikens historia. Han gav även på konserter hela musiken till »Don Juan» och »Trollflöjten» samt fortsatte med det sedan 1760-talet rådande bruket att på långfredagen uppföra Pergolesis »Passionsmusique», d. v. s. körverket »Stabat mater», vilket han ibland ersatte med Beethovens oratorium »Christus am Oelberge».

Musiklivet under 1830- och 40-talen behärskas av inhemska och utländska kringresande virtuoser, ofta av framstående rang, och företer en allt annat

Fig. 281. Göteborgs konserthus.

än enhetlig och målmedveten anblick. En ny tid börjar med böhmaren Joseph Czapeks ankomst till Göteborg 1854. Han satte på nytt fart i dilettant -musiken och samlade stadens alla musikaliska krafter till högst aktningsvärda prestationer. Genom sin överlägsna personlighet förde hans landsman Friedrich Smetana det nyvaknade musiklivet till en höjd, som huvudstaden visste att avundas Göteborg. Smetanas tid hos oss omfattar fem säsonger (okt. 1856—maj 1861) och därunder framföras stora kör-, orkester- och kammarmusikverk, icke blott av Mozart och Beethoven utan även av de då mindre kända Mendelssohn, Schumann och Gade. Det är säkerligen delvis Smetanas stimulerande inflytande som 1862 ledde till bildandet av »Göteborgs orkester», som under Czapeks ledning under fyra säsonger gav ett antal subskriberade konserter med goda symfoniska program.Efter upplösandet av denna orkester på hösten 1866 göres ett nytt försök att bilda en orkester i Göteborg. Det skedde 1872 genom Göteborgs musikförening, som under de följande sex åren årligen gav ett tiotal orkesterkonserter under Andreas Halléns ledning. Han uppförde utom klassiska oeh romantiska symfonier även orkesterverk av Wagner och gav körkonserter med Harmoniska sällskapet, som bl. a. framförde Brahms' »Sehicksalslied». Men denna uppryckning blev endast av tillfällig natur. Under seklets två sista decennier samlas orkester- och körkrafterna i Göteborg endast sporadiskt till större konserter, huvudsakligen under ledning av dr Karl Valentin.

Till skaran av tillfälligt konserterande virtuoser, som tidvis hotade att alldeles överflygla den inhemska troget utövade kammarmusiken — först under ledning av Czapek, senare av Eugéne Sundbergs kvartettsällskap — sällade sig i slutet på 90-talet även främmande orkestrar, som gåvo ett antal konserter, huvudsakligen på initiativ av Nya musikföreningen, och därmed skapade höjdpunkter i det eljest skäligen enahanda konsertlivet.

År 1905 sker den stora vändningen i Göteborgs musikliv. Då blir Konserthuset fäidigt. — visserligen endast en provisorisk byggnad, men hittills tillfredsställande rimliga krav på en stor konsertlokal — och bildas Göteborgs orkesterförening. Den senare möjliggjordes genom Eduard Magnus' musikfond, en donation av Pontus Frirstenberg och hans maka, och med en orkester på 56 man ger den sedan hösten 1905 årligen ett sextiotal konserter. Hösten 1907 övertog Wilhelm Stenhammar den konstnärliga ledningen och bragte musiklivet genom en omsorgsfullt avvägd, på den klassiska musiken baserad repertoar till den rikaste utveckling. Med säsongen 1922—23 lades ledningen i Ture Rangströms händer, vilket medfört en förändring av repertoaren i riktning mot ett flitigare odlande av nutida och framför allt inhemsk tonkonst.

Idrotten i Göteborg Av EINAR LILIE och ERNST SAMUELSSON

IDROTTEN i Norden har gamla anor. De gamla nordborna övade mest simning, bågskjutning, skridskoåkning, brottning, bollspel på land och på is, kappspringning och hopp. Av de sparsamma uppgifterna om idrotts-livet under medeltiden att döma, synes då ett rikt idrottsliv ha förefunnits, och ännu i början av nyare tiden voro enligt Olaus Magnus idrottsövningar av flera slag synnerligen utbredda.

Detta idrottsliv upphörde emellertid så småningom; och först fram på 1800-talet började en ny tid för vår idrott. Ehuru således relativt ung, har denna nutida idrott vuxit ut till en mäktig folkrörelse. Detta uppsving inom idrotten är till stor del att tillskriva dels impulser från utlandet, framförallt England, dels en växande insikt om kroppsövningarnas nödvändighet såsom motvikt mot det ensidiga kropps- och själsarbetet i det nutida kultursamhället.

Då man ser tillbaka på den nutida idrotten i vårt land, finner man, att Göteborg häri har gjort en stor insats.

De första yttringarna av modern idrott i Göteborg visa sig i början på 1800-talet och inom sedan gammalt i Sverige prövade idrottsgrenar, hästsport och simning. De första svenska hästkapplöpningarna, efter engelskt mönster, ägde rum i Göteborg från år 1810. Dessa tävlingar, som höllos på exercisheden, blevo med tiden verkliga folkfester och kulminerade på 1860-talet, då de vid några tillfällen besöktes av omkring 20,000 människor. Butiker, kontor och verkstäder stängdes på kapplöpningsdagarna, och folk gick man ur huse för att åse kapplöpningarna. Sedermera fick man en tidsenligare kapplöpningsbana på Partille (t. o. m. 1900), där

storstilade kapplöpningar med civila och militära deltagare höllos ävensom under 90-talet en rad med livligt intresse omfattade travtävlingar i såväl ritt som körninganordnades. Sedan år 1901 hållas kapplöpningarna å det nya Kvibergs-fältet invid Göta artilleriregementes kasern. Den göteborgska travsporten under denna tid stod synnerligen högt, och de bästa av Partillebanans travare blevo pristagare även på andra orter, bland annat Köpenhamn.

Även simningen blev i Göteborg tidigt populär. Redan år 1832 började här en simskola sin verksamhet, och tio år senare stiftades Göteborgs Sim-sällskap, vilket allt sedan, med undantag för några kortare avbrott i verksamheten, kraftigt arbetat för simidrottens utbredande. Efter mönster från Uppsala gamla simskola anordnades i Göteborg simpromotioner och uppvisningar i simskolan vid S:t Eriks hörn. Senare anordnades varje sommar av folkskolestyrelsen sim-undervisning för skolbarn.

Gymnastiken är också att räkna till de arter av FiS- *82- Från en kapplöpning å Kvibergsfältet.

kroppsövningar, i vilka Göteborg i fråga om organisation och tillslutning gått i spetsen. Redan på 40-talet gjordes försök att samla folk till gymnastikövningar (i företag, som delvis voro ekonomiska, t. ex. den synnerligen livaktiga Gymnastikinrättningen för fruntimmer, vilken bl. a. genom flitigt annonserande i stadens tidningar sökte draga till sig allmänhetens uppmärksamhet). Inom den särskilt på 1860-talet livaktiga skarpskytterörelsen anordnades gymnastikövningar, som rönte ganska stor tillslutning.

Den 1 september 1869 stiftades i Göteborg Sveriges första frivilliga gymnastiksammanslutning, Göteborgs Gymnastiksällskap, 1873 tillkom Major-nas Gymnastiksällskap, året därpå Göteborgs Gymnastikförening, 1882 Sveriges första kvinnliga gymnastikförening, »Sköldmön», samma år Sveriges första gymnastikförening bland skolungdomen, »Frithiof» vid Latinläroverket, 1885 Arbetarnas Gymnastiksällskap (numera Allmänna Gymnastiksällskapet), 1889 Maj ornas Gymnastikförening, 1890 Göteborgs Gymnastikklubb och 1896 Sällskapet Gymnastikens Vänner.Den nutida skytterörelsen i Göteborg leder sitt ursprung från Skarpskytte-kåren, sonr tillkom 1860. Sk arpskyttekären utövade, som bekant, en livlig verksamhet under sin 20-åriga tillvaro. Dess arbete fortsattes sedan av Göteborgs Skyttegille, som tillkom år 1882. Göteborgs Skyttegille blev med åren en alltmera livaktig sammanslutning. Bland de många stora skytte-tävlingar, i vilka föreningen med heder deltog, är särskilt att märka tävlingen om det av föreningen uppsatta vandringspriset, den bekanta »Göte-borgspokalen». Skyttegillet övertog Skarpskyttekårens bana på Borens-berg, men flyttade snart till sina därefter en lång följd av år använda banor i Dandala. År 1898 bildades Kvibergs Skytteförening (bana vid Kvi-berg), 1899 Göteborgs Skytteklubb (bana vid Slottsskogen) oeh 1901 Örgryte Skytteförening (bana i örgryte), samtliga av medlemmar i Göteborgs Skyttegille.

Att segling här har gamla anor är naturligt. Nöjessegling förekom i stor utsträckning, innan den första sammanslutningen, en avdelning av Kungliga Svenska Segelsällskapet, på 1850-talet upprättades. År 1860 samman-slöto sig ett stort antal intresserade under namn av Göteborgs Segelsällskap, det första på västkusten. År 1897 ändrades namnet till Göteborgs Kungliga Segelsällskap. Sedermera tillkommo Segelsällskapet Æolus, 1887, Segelsällskapet Göterna (som sedermera upphört), 1889, Segelsällskapet Fram, 1896, Badgästernas Segelförbund, 1909, och Göteborgs Kanotförening, 1911. Dessutom äro bland sammanslutningarna för segling att nämna Göteborgs Yachtklubb (som numera upphört), Göteborgs Seglarklubb, Æolus Segel jaktklubb, Kullaviks Kanot- och Kappseglingsklubb och Styrsö Kapp-seglingssällskap.

Av större regattor i Göteborg må nämnas den år 1871, den internationella jubileumsregattan 1885, den första Göteborgsveckan 1896, som inledde de årliga internationella Göteborgsveckorna, samt G. K. S. S:s enastående femtioårsregatta 1910.

I början var den på västkusten bekanta kosterbåtstypen den förhärskande, men samtidigt förekom en och annan kutter av engelsk typ. Sedan segelsporten blivit organiserad, framkommo efter hand moderniserade koster-båtar och kuttrar ända till i början på 90-talet, då de moderna kappseg-lingskonstruktionerna började göra sig gällande. Sedan dess har av dessa konstruktioner utvecklat sig en mångfald typer.Efter den internationella regelns antagande har det byggts dels internationella båtar och dels efter de nationella klasser, som införts av Svenska

Seglarförbundet.

Göteborgs Kungliga Segelsällskap har sedan flera år tillbaka haft båthamn vid Långedrag, vilken hamn på de senare åren avsevärt utvidgats och förbättrats. Bland de priser, som G. K. S. S. erövrat, är Entonnarpokalen,

Fig. 283. Från Göteborgs Kungl. Segelsällskaps båthamn vid Långedrag. (1922)

vilken vanns 1910 i Kiel. Sedan en del år bedrives ett intimt samarbete med de ledande klubbarna i Norge och Danmark, varvid anordnas årliga internationella, talrikt besökta- regattor.

Segelsällskapet Eram har alltifrån sitt bildande upprätthållit traditionen med att i sin eskader uteslutande ha den västsvenska kostertypen, delvis moderniserad.

Badgästernas segelförbund, som anordnat ett flertal kappseglingar, har haft båtar av allmogetyp och moderna mindre båtar.

Roddidrotten i Göteborg har sedan flera årtionden haft ett stort antal intresserade utövare. I slutet av 70-talet gjordes de första försöken atthär anordna roddtävlingar. Det var till Göteborg inflyttade engelsmän, som då togo initiativet och bildade Göteborgs Roclub, som efter några år upphörde. Den första egentliga kapprodden anordnades år 1879 av Göteborgs Segelsällskap på sträckan Käringberget—Färjenäs. Samma år sam-manslöto sig några medlemmar av Göteborgs Gymnastikförening till en avdelning för rodd, som benämndes Göteborgs Gymnastikförenings Roddklubb (från och med år 1906 Göteborgs Roddförening). 1880 bildades Gö-

teborgs Roddklubb. Kapprodder ha sedan ägt rum på Göta Älv samt på olika platser i Göteborgs skärgård. Göteborgs Roddklubb och Gymnastikföreningens Roddklubb tävlade under en följd av åi med varandra i giggar. »Klubben» deltog dessutom i ett flertal nationella och internationella tävlingar. På 90-talet förekom en rad roddtävlingar på Göta Älv, i regel med slutmål vid Hisingsbron. Vid sidan av kapproddträningen ha våra roddklubbar anordnat utfärder till skärgården, och även vid enstaka tillfällen ha långa färder företagits av båtlag från de båda klubbarna.

Kanotföreningarna ha arbetat för kanotidrottens popularisering. Både kanotsegling och paddling ha bedrivits, vilka idrotter numera räkna ett stort antal utövare bland Göteborgsungdomen.

Skridskoåkningen fick sin första organisation i Göteborg år 1863, då Göteborgs Skridskoklubb tillkom. Skridskoklubben hade under sina första år banor på flera olika ställen i staden, senast i Trädgårdsföreningen, där den var verksam tills dammarna där igenlades, då klubben upphörde. Skridskosällskapet Bore bildades år 1883 med bana på Borensberg. År 1887 fljTtade Bore till en bana vid Fattighusån, där även hastighetsåkning kunde övas. År 1887 stiftades Örgryte Idrottssällskap, som först var ämnat att vara en skridskoklubb och 1888 anlade en bana i Balders hage. År 1893 ersattes Bore av Skridskosällskapet Norden, som 1916 antog namnet Göteborgs Skridskoklubb.

I slutet av 80- och början av 90-talet höllos i Göteborg en rad större skridskofester, i vilka flera av den tidens främsta figur- och hastighetsåkare deltogo. Göteborg representerades då även av en del duktiga skridskoåkare.

I motsats till de ovan omtalade idrottsgrenarna är velocipedåkning en senare tiders idrott. De första velocipeder, som användes i Göteborg, voro av trä och järn och i jämförelse med våra dagars maskiner synnerligen klum-piga typer. Kort efter det de från England införda höga velocipederna kommit i bruk här, konstituerades år 1882 Göteborgs Velocipedklubb, Sveriges äldsta velocipedförening, som anordnade övningar för nybörjare och försigkomna samt utfärder för sina medlemmar, huvudsakligen personer i mera burgen ställning. År 1886 anordnade klubben Sveriges första velocipedtävling, vilken ägde rum i Slottsskogen. Hastighetstävlingar på hög cykel försiggingo varje år till 1892. Därefter användes endast s. k. säker-hetsmaskiner. Klubbens tävlingar på 90-talet runt Stora Dammen i Slottsskogen blevo omtyckta folkfester. Samtidigt höllos även uppvisningar inomhus, varvid förekom konståkning på hög maskin. År 1896 fick klubben en egen bana på Devgrens äng, »Idrottsplatsen», och här ägde under de följande tio åren ett stort antal cykeltävlingar rum, under vilken tid cykelsporten var den mest populära i Göteborg. År 1897 tillkom Göteborgs Allmänna Velocipedklubb, och

följande år bildades Absolutisternas Velocipedförening. Även örgryte Idrottssällskap anordnade under samma tid cykeltävlingar.

Allmän idrott är den något underliga beteckningen för de naturliga, lätt tillgängliga idrottsgrenarna löpning, hopp och kast. Tidigare benämndes dessa idrottsgrenar i Sverige, särskilt i Göteborg, »fri idrott».

Redan flera år innan de första organisationerna för denna idrottsgren kommo till, höllos vid några tillfällen en del cirkusartade tävlingar mellan »snabblöpare», vilka väckte en viss uppmärksamhet och t. o. m. ett par gånger, då dessa tävlingars humbugskaraktär var alltför genomskinlig, gåvo anledning till oroligheter. Sedan Göteborgs Gymnastiksällskap i början på 70-talet inomhus anordnat de första egentliga tävlingarna i grenar av allmän idrott, fortsatte den år 1875 stiftade Göteborgs Bollklubb utomhus på den inslagna vägen. Denna klubb utlyste kappspringningar på exercisheden, varvid de tävlande voro iförda jockey dräkter. Det var en del göteborgare av engelsk härkomst, som togo initiativet till dessa löpningar. Vid en av klubbens tävlingar, den 5 maj 1878, förekom löpning en engelsk mil, varvid segraren använde en tid av 5 min. 15 sek.

År 1882 fick Göteborg sin andra sammanslutning för friluftsidrotter av detta slag, nämligen Göteborgs Idrottsklubb, och året efter konstituerades Idrottssällskapet E. S. (= Byckans Soldater: av på egendomen Lyckan vid Lorensberg boende ungdomar).På Exercisheden ägde år 1886 Göteborgs första allmänna idrottstävlingar rum, varvid följande resultat nåddes: längdhopp 4,60 m, höjdhopp 1,38 m, löpning 150 m, 19,6 sek., löpning % engelsk mil 2 min. 28 sek. och 1 engelsk mil 5 min. 24 sek. Dessa vid jämförelse med nutida prestationer blygsamma resultat berodde givetvis på bristande träning och teknik, primitiva banor samt olämpliga idrottsdräkter.

Fig. 284. Terränglöpning på Gamla idrottsplatsen.

Vid de under följande år anordnade tävlingarna i allmän idrott förbättrades resultaten undan för undan. G- S. och Örgryte Idrottssällskap (bildat 1887) utövade en synnerligen livlig verksamhet inom denna idrottsgren och anordnade ett flertal stora tävlingar, G. S. på Otterhällan och Örgryte Idrottssällskap i Balders hage.

Idrottsklubben Trial stiftades år 1891, Sällskapet Idrottens Vänner 1892 och Göteborgs Atlet- och Idrottssällskap 1893, Idrottsföreningen Kamraterna 1897, Majornas Idrottssällskap 1899.

År 1895 bildades i Göteborg Svenska Idrottsförbundet, som under flera år hade sitt säte här. Utom allmän idrott sorterade även fotboll och brottning under detta förbund. Ett antal smärre klubbar förbigås här.Fig. 285. Från ioo-metersloppet å Valhalla 15 aug. 1915.

talet inträdde några här boende skottar som medlemmar i örgryte Idrotts-sällskap, och därigenom fick denna förening ett för den tiden ovanligt starkt lag. Till stor del tack vare dessa skottar kom fotbollsspelet i Göteborg snabbt på en hög ståndpunkt, och traditionerna från den tiden hava som bekant stadens främsta fotbollslag upprätthållit. De första mera ordnade matcherna höllos mellan Örgryte Idrottssällskap, Idrottssällskapet B- S. och Chalmers Bollklubb. År 1894 spelades de första nationella och internationella fotbollsmatcherna i Göteborg mellan Akademisk Bollklubb från Köpenhamn, Malmö Velocipedklubbs Bollklubb och Örgryte Idrottssällskap i samband med den stora gymnastik- och idrottsfesten detta år. B- S. och Chalmers upphörde snart att deltaga i fotbollstävlingarna och efter-

Fotbollsspel efter engelskt mönster övades i Göteborg först av den år 1875 startade Göteborgs Bollklubb. Det fotbollsspel, som under de närmaste åren här bedrevs, utgjorde ett mellanting av association- och rugby spel, och det var först i slutet på 80-talet, som den moderna formen av associationfotboll började tillämpas, dock givetvis efter mera primitiva regler än nu (bl. a. kände man icke så noga till offside-regeln). I början på 90-träddes av Sällskapet Idrottens Vänner och Göteborgs Atlet- och Idrotts-sällskap. År 1896 förekom den första matchen om svenska mästerskapet i fotboll, anordnad av Svenska Idrottsförbundet i Hälsingborg. Endast två Göteborgslag, Örgryte Idrottssällskap och Idrottens Vänner, deltogo här. Svenska Idrottsförbundet anordnade ända till år 1903 tävlingar om svenska mästerskapet i fotboll. År 1897 spelades den första matchen mellan Stockholms- och Göteborgs-lag i samband med Svenska Idrottsförbundets mästerskapstävlingar i Stockholm.

Under hela 90-talet var det synnerligen svårt att vinna allmänhetens intresse för fotbollsspelet. Utom idrottsklubbarna sökte Göteborgs Velocipedklubb genom uppställande av pris och anordnande av fotbollsmatcher i samband med cykeltävlingar att höja intresset för denna idrott. Velocipedkapplöpningarna drogo då avsevärt flera åskådare än andra idrottstäv-lingar, och det hände, att åskådarna, då fotboll avslutade programmet för en cykeltävlan, lämnade tävlingsplatsen, och fotbollsspelarna fingo tävla utan publik. År 1897 ansågs det till och med behövligt att bilda en konkurrentklubb till Örgryte Idrottssällskap »för att hindra fotbollsspelet att dö ut», som det ganska betecknande uppgavs.

Brottning introducerades bland de i Göteborg bedrivna idrottsgrenarna omkring år 1890. Under de första åren övades uteslutande fri brottning. Under 90-talets sista hälft förekom i stället s. k. stående brottning i förening med »krysstag». Det var först vid tiden omkring sekelskiftet, som de regler för grekisk-romersk brottning började tillämpas, vilka ännu i stort sett gälla. År 1905 indelades brottarna i viktklasser, och ett särskilt centralförbund stiftades några år senare för denna idrott. Ett flertal brottare från Göteborg ha gjort sig synnerligen bemärkta.

Viktlyftning hade under tidigare år i Göteborg flera utövare än för närvarande. Något mera omväxlande program för denna idrottsgren förekom emellertid icke. Även dessa tävlingar höllos tidigare tillsammans med tävlingar i allmän idrott. Några kraftmän bland de »fria idrottsmännen» bildade år 1894 Göteborgs Atletklubb, och samma år tillkom också Göteborgs Atlet- och Idrottssällskap. Även för denna idrottsgren infördes sedermera viktklassindelning, och programmet för kraftsporten blev mera omväxlande.

Golf har förekommit i Göteborg i över 30 år och infördes hit liksom flera andra nutida idrotter av engelsmän. Den första golfklubben i Sverige varGothenburg Golf Club av år 1891. Göteborgarnas första golfbana fanns vid Sandviken på Hisingen. Från år 1894 spelade nian på Arendal, och 10 år senare togs den ypperliga golfbanan på Hofås i bruk. Göteborgs Idrottsförbund startade år 1902 en avdelning för golf, och 1909 ombildades denna till Göteborgs Golfklubb. Denna idrott har i Göteborg en skara intresserade utövare men har ännn icke lyckats få någon allmännare spridning.

Curlingspelet har endast under några år bedrivits i Göteborg. Två klubbar finnas, Göteborgs Curlingklubb och Dödöse Curlingklubb, vilka haft övningar och tävlingar i Göteborg och på Hindås. Redan 1852 bildades i Uddevalla Bohuslänska Curlingklub- I:ig. 286. Från »Balders hage» (1922).

ben.

Tennisspel försöktes i Göteborg och på Särö för inemot 40 år sedan. I Balders hage anordnade örgryte Idrottssällskap år 1889 och följande år tennistävlingar. Med Idrottsplatsens tillkomst år 1896 fick man ännu ett par goda tennisbanor. Sedan ha turneringar hållits på Särö och i Göteborg. Vid sekelskiftet tog denna sport ytterligare fart i Göteborg. År 1901 uppfördes Tennispaviljongen. Därefter ha Göteborgs Uawntennisklubb, Särö och Styrsö Uawntennisklubbar haft ett stort antal tävlingar. Intresset har under de senaste åren avsevärt ökats, ehuru bristen på såväl utomhus- som inomhusbanor hindrat en större tillslutning.

* *

*

Utöver vad som ovan anförts må ytterligare några uppgifter lämnas angående de sista två årtiondenas idrottsliv i Göteborg.

Arbetet för simidrolten har bedrivits efter två linjer. Göteborgs Sim-sällskap har anordnat simundervisning samt magister- och kandidatpromo-tioner, vilken verksamhet varit synnerligen omfattande. Vid simklubbar-nas tävlingar i kappsimning och simhopp har för varje år antalet utövare vuxit och resultatet blivit allt bättre. Simavdelningen 02, Simklubben, Göteborgs Damers Simklubb, Simklubben Najaden och Simklubben Delfin ha anordnat en rad tävlingar såväl inom- som utomhus.

Intresset för gymnastiken var från sekelskiftet i ständigt tilltagande, men först efter Dingförbundets tillkomst år 1912 ökades antalet aktiva gymnaster i högre grad tack vare ett energiskt propagandaarbete, delvis möjliggjort

genom kommunalt understöd, vilket så småningom ökades och för år 1923 utgör kr. 21,000.

Under de senaste tjugo åren har väderleken i allmänhet icke medgivit bedrivande av vinteridrott i nämnvärd omfattning. Vid de skridskotävlingar, som under denna tid hållits, har Göteborg, i motsats mot vad tidigare varit fallet, icke i nämnvärd grad representerats. Bandyspelet har införts och bedrivits i den mån isförhållandena medgivit.

Skidlöpning hör till de yngre tävlingsidrotterna i Göteborg. Göteborgs Idrottsförbund lyckades på några få år skapa ett mera allmänt intresse för skidlöpning. Anläggandet av Bragebacken och Hindås Idrottsgård åstadkom en snabb uppryckning inom denna del av vinteridrotten. Tyvärr har emellertid, som sagt, väderleken under vintrarna varit föga lämplig för skididrotten. De första tävlingarna förbundet anordnade år 1901 ha efterföljts av flera lyckade vinteridrottsfester på Hindås. I detta sammanhang må även erinras om »Skolungdomens Hindåsdagar».

Örgryte Vinteridrottsklubb bildades år 1915 och har likaledes bl. a. anordnat ett flertal tävlingar och utfärder på skidor.

Roddidrotten har efter tillkomsten av de nya båthusen på Långedrag, där »Föreningen» har ett stort sådant och »Klubben» ett mindre, kraftigt utvecklats. Klubben har dessutom anlagt ett båthus vid Säveån. Göteborgs roddklubbar, som äga ett rikt båtmateriel, ha representerats vid en mängd större regattor och därvid vunnit vackra framgångar.

Velocipedåkningen försökte man för 15 år sedan rycka upp efter en tids lägervall, och en modern bana anlades på Idrottsplatsen. En del tävlingar, delvis efter motor-pace höllos, men år 1916 raserades banan och fick lämna plats för Ullevi fotbollsplan. I stället ha under de senare åren landsvägs-löpningar ofta förekommit. Särskilt örgryte Velocipedklubb, stiftad år1913, har varit flitig tävlingsarrangör. Cykelturisterna (numera Göteborgs Cykelamatörer) bildades år 1921 och har huvudsakligen anordnat utfärder.

Den allmänna idrotten i Göteborg har tidvis under de två senaste decennierna varit av mycket hög klass. Under senare år har man mera lagt an på att få så stor tillslutning som möjligt, och ett stort antal nya föreningar ha tillkommit. Bland de många olika propagandatävlingarna är att nämna

Fig. 287. Stadion å Slottsskogsvallen. Invigt 1923.

stafettlöpningen »Göteborg runt» samt serie- och klubbtävlingar. Tävlingar för kvinnor ha sedan något över 10 år då och då förekommit, men först på sista tiden har man här kunnat spåra en något större tillslutning, företrädesvis bland skolungdomen. Sedan år 1915 ha årligen stora tävlingar för skolungdom hållits, varvid deltagareantalet de senaste åren överskridit 1,000.

Bland nyare idrottsplatser är att nämna Valhalla, som anlades år 1908, vilken plats tills vidare tagits i bruk för Jubileumsutställningen, Ullevi, huvudsakligen för fotboll, som tillkom år 1916, och därefter Nya Varvets Idrottsplats, Gibraltarfältet samt den storslagna Slottsskogsvallen.Sistnämnda anläggning är avsedd att intaga en så central plats i Göteborgs idrottsliv, att ett närmare omnämnande torde vara på sin plats1.

År 1913 lämnade stadsfullmäktige de första anslagen för iordningställande av en plats för friluftslekar oeh idrott å det s. k. Margretebergsfältet, väster om Slottsskogen. I samband med förberedelserna till Göteborgs Jubileumsutställning, som medförde slopandet av idrottsplatsen Valhalla, väek-

Fig. 288. Från 1500-meterslöpningen å Slottsskogsvallen 1923: startskottet.

tes tanken att å Margretebergsfältet anordna ett modernt stadion, låt vara i enkla yttre former. Stadsfullmäktige ställde sig välvilliga till uppslaget och anvisade genom en rad av beslut inalles 881,650 kr. till arbetena å den tilltänkta idrottsvallen, därav 137,000 kr. togos ur bindbergska och

100,000 ur Renströmska donationsmedlen samt 200,000 kr. upplånades. Den 12 maj 1923 invigdes Slottsskogsvallen under livligt deltagande av idrottsfolk och ungdom.

Slottsskogsvallen har omedelbart vid ingångarna en centralplats med

1 Uppgifterna om Slottsskogsvallen grunda sig till större delen på AxEb Ramm, Göteborgs donationer (i Göteborgs Jubileumspublikationer), sid. 108 o. ff.småbarnens damm och däromkring fält för fria lekar. Öster om centralplatsen finnes en nykterhetsrestaurang med terrass, på övriga sidor bollplaner samt fält för lekar och idrott. I söder ligger Stadion, uppfört efter planer av professor I,. J. Wahlman. Det upptager mer än en fjärdedel av hela området. Flertalet åskådarplatser äro förlagda till de anläggningen omgränsande trädkrönta jordvallarna. Utefter västra sidan löper en överbyggd läktare. Avklädningsrummen äro förlagda under fondläktaren. En stor paviljong söder om huvudläktaren är avsedd för tävlingsledningen och pressen, paviljongen norr om huvudläktaren för musik och de båda paviljongerna på östra sidan för idrottsföreningar m. m. Plats beräknas finnas för 16 ä 18,000 åskådare, varjämte ytterligare ett betydligt antal kan rymmas i de breda passagerna å vallarnas krön.

För tävlande finnas flera medelst en bred korridor förbundna rum med särskilda duschrum m. m. Eöparebanorna och andra banor samt fotbollsplanen äro anordnade efter de modernaste mönster. Fotbollsplanen är f. n. den bästa i Skandinavien, kanske i Europa. Eöparbanan är 15 cm över 400 meter.

Kostnaderna för anläggningen i dess helhet ha stigit till ungefär 973,000 kronor. Det är självklart, att stora förhoppningar knytas till Göteborgs Slottsskogsvall.

Friluftslekarna ha i Göteborg fått en större omfattning än kanske på någon annan plats i Sverige. Härför har man särskilt att tacka Sällskapet för friluftslekar, till vars verksamhet under sommar och vinter stadsfullmäktige sedan tjugo år lämnat betydande anslag. Sällskapet har inriktat sin verksamhet bl. a. på folkskolornas och läroverkens elever. Under våren föras varje vecka över 10,000 barn till lek på det tiotal kommunala lekfält, som genom sällskapets försorg tillkommit i olika delar av staden. På idrottsfälten äro anställda instruktörer, vilka utbildats vid de av sällskapet anordnade kurserna och bistå såväl äldre som yngre. Uekmateriel utlånas gratis på samtliga idrottsfält. Under vintern tillhandahåller sällskapet kälkar, skridskor och skidor och har anordnat skridskobanor på exercisheden och i Lundby. I Malmgårdsvillan i Slottsskogen samt på Hindås har sällskapet en större skidpark. Nämnas må även lekplatserna för småbarn samt de s. k. Fågelroutflykterna, som pågått i 20 år. På sista tiden har sällskapet även börjat arbeta för främjande av allmän idrott, och i dettasyfte har Gibraltarfältet tillkommit. Till denna fullt moderna idrottsplats har allmänheten fritt tillträde.

Denna återblick torde i all sin korthet giva ett intryck av den omfattande verksamhet, som inom olika idrottsområden bedrivits och alltjämt bedrives i Göteborg. Idrottslivet har här utvecklats efter samma linjer som i andra svenska städer. Såsom framgår av redogörelsen här ovan, har Göteborg i flera fall gått i spetsen såväl vid organiserandet av en del idrottsgrenar som ifråga om arbetet för idrottens popularisering.

Förteckning över illustrationer

GÖTEBORGS JUBILEUMS-PUBLIKATIONER omfattar följande arbeten:

I. GÖTEBORGS HISTORIA. Grundläggningen och de första hundra åren, 1621— 1718. Av professor Helge Almquist. Illustrerad.

II. GÖTEBORGSTRAKTENS NATUR. Av prof. Otto Nordenskjöld, prof. L. A. Jägerskiöld, överdirektör A. Wallén, prof. Carl Skottsberg, docent Hans Pettersson m. fl. Med illustrationer och kartor.

III. GÖTAÄEVSOMRÄDETS FORNMINNEN. Av museiintendenten fil. d:r Georg Sarauw och folkskollärare Johan Alin. Med illustrationer och kartor.

IV. GAMLA LÖDÖSE. Göteborgs moderstad. Av docenten, fil. d:r frih. C. R. af Ugglas. Med illustrationer och kartor.

V. NYA LÖDÖSE. Av intendenten vid Nationalmuseum, fil. d:r Sixten Strömbom. Med illustrationer och kartor.

VI. NYA LÖDÖSE TÄNKEBÖCKER. Utgivna av docenten, fil. d:r Sven Grauers.

VII. GÖTEBORGS STADSPLAN GENOM TIDERNA. Av förste stadsingenjören Albert Lilienberg. Illustrerad.

VIII. GÖTEBORGS BEFÄSTNINGAR OCH GARNISON. Av kapten V. Ljungberg. Illustrerad.

IX. GÖTEBORGS ÄLDRE INDUSTRI. Av professor Gösta Bodman. Illustrerad.

X. GÖTEBORGS HANDEL OCH SJÖFART 1637—1920. Historisk-statistisk översikt. Av lektor Ivan Lind.

XI. GÖTEBORGSPORTRÄTT. Urval och text av kapten V. Ljungberg och fil. lic. frih. E. E:son Uggla.

XII. GÖTEBORGS DONATIONER. Av stadsrevisor Axel Ramm. Illustrerad.

XIII. GÖTEBORGS LANDERIER. Av fil. d:r Ernst Fischer. Illustrerad.

XIV. VÄSTSVENSKT SILVER OCH VÄSTSVENSKA GULDSMEDER. Av fil. d:r Ernst Fischer. Illustrerad.

XV. VÄSTSVENSK FORNTRO OCH FOLKSED. Av lektor Hilding Celander, fil. kand. David Arill, apotekare Martin Lundqvist, länsveterinär Paul Heurgren m. fl. Illustrerad.

XVI. FOLKSÄGEN OCH FOLKDIKTNING I VÄSTRA SVERIGE. Av fil. kand. David Arill, fil. d:r Johan Götlind, lektor Wilhelm Cederschiöld, folkskollärare Johan Kalén, docent Sverker Ek m. fl. Illustrerad.

XVII. VÄSTSVENSK KYRKLIG KONST. Av fil. mag. fru Hanna Hegardt. Illustrerad.

XVIII. LÄCKÖ SLOTT och de De la Gardie'ska monumentalbyggnaderna i Västergötland. Av professor August Hahr. Illustrerad.

XIX. BOHUSFISKET. Av fil. mag. Karl Rencke och fil. lic. V. Haneson. Illustrerad.

XX. GÖTEBORG. En översikt vid trehundraårsjubileet ig23 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar. Efter stadsfullmäktiges beslut utgiven av J ubileumsberedningen genom lektor Nils Wimarson. Illustrerad.